

BIBLIOTEKA PROMETEJ

II-80057

340.12

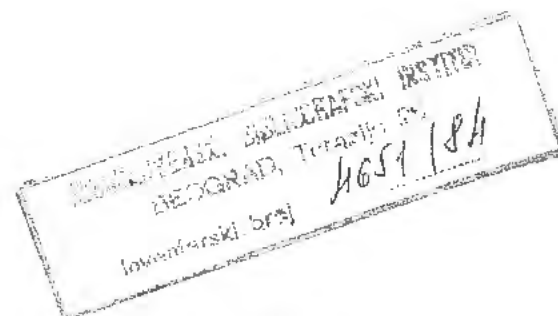
(59663)

P. I. STUČKA, J. B. PAŠUKANIS,
I. RAZUMOVSKI, A. J. VIŠINSKI

Sovjetske teorije prava

Izbor i predgovor
FIRDUS DŽINIĆ

Urednici
BRANKO CARATAN
RADE KALANJ
BOŽO KOVAČEVIĆ
VJEKOSLAV MIKECIN

GLOBUS / ZAGREB

ID (47644) ✓

Recenzenti
BRANKO CARATAN
SMILJKO SOKOL

инвентара

BL- 311

Preveli:

Petar Gljebov, Vera Hruš, Maša Medarić-Kovačić,
Milenko Popović

Sovjetske teorije prava ranog perioda i marksizam (F.
Džinić) / (VII—XXIII)

MARKSIZAM I TEORIJA PRAVA

P. I. Stučka: REVOLUCIONARNA ULOGA PRAVA I DRŽA-
VE / 1

Predgovor trećem izdanju / 1

Predgovor prvom izdanju / 4

1. Što je pravo? / 8

2. Društveni odnosi i pravo / 20

3. Klasni interes i pravo / 34

4. Organizirana vlast vladajuće klase i pravo / 44

5. Pravo kao sustav društvenih odnosa / 61

6. Pravo — revolucija / 80

7. Pravo i zakon / 110

8. Pravni odnos i njegova analiza / 127

9. Povijest predrevolucionarnog shvaćanja prava / 137

10. Pravo i znanost o pravu / 159

J. B. Pašukanis: OPĆA TEORIJA PRAVA I MARKSIZAM / 169

Predgovor trećem izdanju / 169

Predgovor drugom izdanju / 169

Uvod. Zadaci opće teorije prava / 177

Glava prva. Metode konstrukcije konkretnoga u apstrakt-
nim znanostima / 191

Glava druga. Ideologija i pravo / 197

Glava treća. Odnos i norma / 206

Glava četvrta. Roba i subjekt / 226

Glava peta. Pravo i država / 247
Glava šesta. Pravo i moral / 261
Glava sedma. Pravo i povreda prava / 273

Sovjetske teorije prava ranog perioda
i marksizam

- I. Razumovski: PROBLEMI MARKSISTIČKE TEORIJE
PRAVA / 293
Predgovor / 293
I. Izgradnja marksističke teorije prava / 295
II. Problem ideologije i pravo / 312
III. Pravo, država, zakon / 343
IV. Korišteni marksizma i filozofija prava / 369
V. Povijesni razvoj pravnih pojmova / 393

EPILOG

- A. J. Višinski: O STANJU NA FRONTI PRAVNE
TEORIJE / 425
Uloga procesnog zakona u socijalističkoj državi radnika i
seljaka (I predavanje) / 444
Uloga procesnog prava u socijalističkoj državi radnika i
seljaka (II predavanje) / 468
Izabrana bibliografija / 491
Kazalo imena / 503

Među teoretičarima prava postoji opšta saglasnost da još nije izgrađena potpuna i konzistentna marksistička teorija prava. Osim *Kritike Hegelove filozofije državnog prava*, fragmenti teorijskih razmišljanja i konstatacija o pravu razbacani u Marksovom opusu ne mogu se složiti u koherentnu celinu, a i kada se to pokušavalo, nije dobijen pravi rezultat.¹ Neophodno je, u stvari, pristupiti analiziranju fenomena prava korišćenjem univerzalnog Marksovog metoda saznavanja društvenih pojava i procesa čija je primena najpotpunije demonstrirana u *Kapitalu*. Najznačajniji do sada učinjeni pokušaj u tom pravcu (i na taj način) jeste tzv. sovjetska teorija prava ranog perioda (1917—1928), čija su osnovna dela sadržana u ovom zborniku. Posve je prirodno što je takva teorija nastala tamo i tada, ali činjenica da se ona burno razvijala samo desetak godina da bi zatim, uporedo sa uspostavljanjem i stabilizovanjem Staljinove vlasti, bila oštro kritikovana, potiskivana i konačno likvidirana — ima posebno značenje ne samo za istoriju marksističke misli, nego i za istorijsku sudbinu socijalističkog projekta uopšte. Iz ove perspektive može se postaviti pitanje kakvi bi bili sadržina i forme kasnijeg razvoja socijalizma kao ideje, političkog pokreta i tipa socijalne organizacije, da je temeljito i revolucionarno marksističko promišljanje obuhvatilo sve bitne elemente tog projekta, kao što je to učinjeno sa fenomenom prava. Možda je onemogućavanje ili nemogućnost takve aktivnosti najviše doprinelo kasnijim blokadama, deformacijama i problemima u vezi sa projektom. Ostavljajući po strani to i slična pitanja, ograničićemo se samo na neke neophodne uvođne informacije i razmatranja, uz neizbežni eksplicitni zaključak o mo-

¹ Za ilustraciju navodimo posljednji pokušaj te vrste: M. Cain-A. Hunt, *Marx and Engels on Law*, Academic Press, London, 1979.

gućem doprinosu sovjetske teorije prava ranog perioda izgrađivanju autentične marksističke opšte teorije prava. Treba, u stvari, pustiti originalne radove da govore sami za sebe, jer već njihovo čitanje donosi intelektualni doživljaj prvog reda, nezavisno od slaganja ili prirode interesovanja čitaoca — jer su redak i briljantan primer marksističke analize per se, dok je »epilog« Višinskog jedan od najupečatljivijih i najdramatičnijih izraza i dokumenata staljinizma kao načina mišljenja i političke prakse. Prema tome, ponuđeni materijal je višestruko zanimljiv i relevantan.

Ovo, naravno, nije prvi objavljeni zbornik radova sovjetske rane teorije prava. Dva do sada najpotpunija takva zbornika objavljena su i kritički obrađena sa sasvim suprotnih teorijskih pozicija. Jedan od najznačajnijih građanskih pravnih teoretičara Hans Kelzen je u svojoj poznatoj *Komunističkoj teoriji prava*² gotovo trećinu prostora posvetio kritici sovjetske rane teorije prava, čija je osnovna dela prethodno objavio John Hazard u zborniku *Sovjetska pravna filozofija*³. Druge dve knjige nastale su sa marksističkih pozicija: Umberto Cerroni je 1964. godine u svom zborniku *Sovjetske teorije prava i kritičkoj studiji Sovjetsko pravno mišljenje* (1969) publikovao i analizirao glavne radove sovjetskih autora ranog perioda, obuhvatajući i razdoblje koje tome sledi.⁴ Osim tih zbornika i kritičkih studija posmatranog perioda i autora u celini,⁵ objavljeno je i više dela koja se odnose na pojedine autore i probleme (što se vidi iz bibliografije u ovom zborniku).

Od više mogućih i do sada demonstriranih načina savstavljanja ovakvog izbora, mi smo se odlučili za celovite tekstove koji, po našoj proceni, imaju i danas najveću vrednost sa stanovišta izgradnje autentične marksističke teorije prava. Takvih tekstova, naravno, ima više nego što se može obuhvatiti ovim zbornikom, kao što je i broj

² *The Communist Theory of Law*, Stevens, London, 1955.

³ J. Hazard (ed.), *Soviet Legal Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge, 1951.

⁴ *Teorie Sovietiche del diritto*, a cura di Umberto Cerroni, Giuffrè Editore, Milano, 1964; Umberto Cerroni, *Il pensiero giuridico Sovietico*, Editori Riuniti, Roma, 1969.

⁵ U koje spada i naša studija *Jedan pokušaj zasnivanja marksističke teorije prava*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1979.

autora koji su ih stvarali znatno veći. Ipak, strog i jasno usmeren izbor može se ograničiti na sledeća dela:

Stučkinu studiju *Revolucionarna uloga prava i države* koja se pojavila 1921. godine kao prvi teorijski i celovit izraz revolucionarne borbe »protiv buržoaskog i jurističkog pogleda na svet« (kako kaže sam Stučka), i koja se prvi put objavljuje na našem jeziku;

zatim osnovno i po opštem mišljenju nesumnjivo najznačajnije delo ranog perioda, Pašukanisova *Opšta teorija prava i marksizam*, već prevedeno na više svetskih jezika (kod nas prvi put izdao »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1958, u prevodu i sa uvodnom studijom Ljubomira Tadića);

i kao treće delo studiju I. Razumovskog *Problemi marksističke teorije prava*, koja se pojavila 1925. godine. Svoj prikaz razvoja sovjetske rane teorije prava Cerroni opravdano završava analiziranjem te knjige, a slično značenje Razumovskom pridaje i Stučka, jer je to njegovo delo uključio u zbornik *Revolucija prava* koji se pojavio 1925. godine kao prvi potpuni nastup marksističkih teoretičara prava nakon oktobarske revolucije.

Osnovni biografski podaci o autorima odabranih radova neophodni su za razumevanje njihovog teorijskog doprinosa.

Petar Ivanovič Stučka rođen je u Rigi 14. avgusta 1865. Pravni studij završio je na Univerzitetu u Petrogradu 1888. godine. Još kao student uključio se u revolucionarni pokret i upoznao sa marksizmom. U periodu 1888—1891. i 1895—1897. godine uređivao je letonski socijalistički dnevnik »Dienas lapa«. List je 1897. godine zabranjen, a Stučka zajedno sa drugim letonskim socijaldemokratima uhapšen i proteran na pet godina u Vjatsku guberniju na Volgi. Od 1903. godine je član Ruske socijalističke radničke partije, i to njenog boljševičkog krila. U 1917. godini postaje član Petrogradskog sovjeta, a nakon oktobarske revolucije (u martu 1918) postavljen je za prvog narodnog komesara pravde u sovjetskoj vladi. U kratkom prvom periodu sovjetske vlasti u Letoniji (1918—1919) bio je na najvišem položaju: predsednik Sovjeta narodnih komesara. Od 1923. godine do svoje smrti 1932. godine bio je predsednik Vrhovnog suda RSFSR. Sahranjen je u zidu Kremlja, a Letonski univerzitet danas nosi njegovo ime.

Na Komunističkoj akademiji rukovodio je Sekcijom za opštu teoriju prava i države, koja je 1929. godine reorganizovana u Institut sovjetske izgradnje i prava. Nakon oštrog

napada Višinskog, dugo je bio potisnut i gotovo zaboravljen. Već 1956. godine pojavio se članak pod simptomatičnim naslovom *Jedno zaboravljeno bogatstvo*, kojim je započeo proces Stučkine rehabilitacije.⁶ Uskoro su objavljena njegova izabrana dela,⁷ a upućena su mu i ostala zaslužena priznanja, prvenstveno za revolucionarni rad i zasluge. Napisao je veliki broj radova različite vrste iz oblasti građanskog prava, teorije države i prava i širokog spektra društvenih i političkih pitanja, od kojih najznačajnije za teoriju prava navodimo u bibliografiji u ovom zborniku (izostavljajući brojne naslove na letonskom jeziku, jer mogućnosti njihovog korišćenja u našoj sredini nisu realne).

Njegov nesumnjivo najznačajniji rad *Revolucionarna uloga prava i države* u tzv. ranom periodu tri puta je publikovan (1921, 1923. i 1924.). Za ovaj zbornik preveden je iz pomenutih izabranih dela, u čijem predgovoru piše: »Posle smrti P. I. Stučke njegova pravna dela nisu izdavana. Mlado pokolenje sovjetskih pravnika ima mutnu, a neki put i sasvim suprotnu predstavu o Stučki, njegovom naučnom radu i njegovoj ulozi u izgradnji i razvoju sovjetske pravne nauke, zbog toga što je u periodu kulta ličnosti Staljina njegovo ime bilo nezasluženo predato zaboravu.«

Iz raspoloživih biografskih izvora može se pouzdano rekonstruisati životni put i intelektualni razvoj Jevgenija Branislavoviča Pašukanisa (1891—1937), najistaknutijeg i najznačajnijeg marksističkog teoretičara prava u dosadašnjoj istoriji. Još kao student Univerziteta u Petrogradu pre prvog svetskog rata, Pašukanis je bio aktivan u ruskom revolucionarnom pokretu. Njegovo obrazovanje obuhvata i specijalistički studij prava i političke ekonomije na Univerzitetu u Minhenu. Boljševicima se pridružio 1918. godine, kratko vreme je radio kao sudija u Moskovskoj oblasti, a zatim početkom dvadesetih godina kao pravni savetnik u Narodnom komesarijatu spoljnih poslova — istovremeno se sve više angažujući u oblasti teorije prava. Ta orijentacija ga je ubrzo dovela u Sekciju države i prava Komunističke (Socijalističke) akademije, koja je dvadesetih godina bila žarište teorijskog rada i izuzetno dinamičan marksistički

intelektualni centar mlade sovjetske republike. Iz relativne anonimnosti Pašukanis definitivno izlazi već 1924. godine objavljivanjem svog glavnog teorijskog rada *Opšta teorija prava i marksizam*, da bi ubrzo zauzeo najistaknutije mesto među sovjetskim pravnim teoretičarima. Tu svoju studiju on je izričito označavao samo kao uvod u probleme izgradnje marksističke opšte teorije prava i kao pokušaj (eksperiment) kritike osnovnih pravnih pojmova — prvenstveno radi »samorazjašnjavanja« i sa nadom da će poslužiti kao »podsticaj i materijal za dalje raspravljanje« (kako kaže u predgovoru za drugo izdanje, 1926. godine). Međutim, prijem na koji je studija naišla (već 1927. godine pojavljuje se i treće izdanje — koje je prevedeno za ovaj zbornik) ignorisao je te ograde i učinio je Pašukanisovu studiju osnovom svih marksističkih rasprava o pravu do ovih dana. Zbog čega se to desilo? Pašukanis je uvideo da Marks nije slučajno počeo svoju analizu unutrašnje dijalektike odnosa između kapitala i rada (proizvodnja viška vrednosti) kritikom kategorija građanske političke ekonomije. Nije se radilo samo o tome da kategorije rente, interesa, profita, itd., mistifikuju suštinu tog odnosa. Da bi se shvatila istorijski specifična forma odnosa kapitalističke eksploatacije, bilo je neophodno skinuti veo sa oblika pojavnosti koje stvarni odnosi inherentno proizvode i od kojih istovremeno zavise u svojoj reprodukciji. Pašukanis je, dakle, shvatio da bi Marks, ostvarujući svoje dva puta dato a neizvršeno obećanje (u *Pismu Weidemayeru* 1859. i u *Nacrtu za kritiku političke ekonomije* 1857—1858) da će napisati koherentnu teoriju države i prava, produžio istom linijom kojom je analizirao kategorije političke ekonomije i društvenu stvarnost koju te kategorije mistifikuju te iskrivljeno izražavaju i kodifikuju. Pašukanis je dosledno dokazivao da postoji sličnost između logike robne forme i forme prava. Obe forme predstavljaju univerzalne ekvivalente koji pojavno izjednačavaju ono što je očigledno nejednako: različitu robu i rad koji je proizvodi, odnosno političke građane i subjekte prava i obaveza.

Krajem dvadesetih godina uloga i uticaj Pašukanisa učinili su ga vodećim sovjetskim teoretičarem prava — zauzeo je mesto koje je do tada imao Stučka. Istovremeno, međutim, u okvirima zaoštrene ideološke i političke borbe izazvane prodorom i jačanjem Staljina i staljinizma, dolazi »na red« i tzv. pravni front. Pašukanis je, kako sam kaže,

⁶ U dnevniku »Sovjetskaja Latvija«, br. 168, 20. jula 1956, preštampan u »Literaturnoj gazeti« (br. 89, 28. jula 1956).

⁷ P. I. Stučka, *Izbrannie proizvedenija po marksistsko-leninskoj teoriji prava*, Latvijskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Riga, 1964.

bio sve više izložen »podvodnim«, a zatim i otvorenim napadima. Njegova tri samokritička istupa (teksta) u 1930, 1934. i 1936. godini nisu bila dovoljna, pa je početkom 1937. godine izložen najpre teoretskoj, a zatim i fizičkoj likvidaciji. Ulogu egzekutora preuzeo je Višinski (tekstom koji je sadržan u ovom zborniku), koji, zatim, sve do svoje smrti ostaje vodeća ličnost sovjetske jurisprudencije.

U martu 1956. godine Vojno odeljenje Vrhovnog suda RSFSR zvanično je rehabilitovalo Pašukanisa, dok je intelektualna rehabilitacija išla znatno sporije. Tek je nedavno (1980) izdavačka ustanova »Nauka« u Moskvi objavila zbirku njegovih ranih radova iz dvadesetih godina pod naslovom: E. B. Pašukanis *Obščaja teorija prava i marksizm*. Za Pašukanisa tvrde P. Beirne i R. Sharlet, priređivači zbornika njegovih izabranih radova o marksizmu i pravu (Academic Press, London, 1980), da je »...jedini sovjetski marksistički pravni filozof koji je postigao značajnu naučnu afirmaciju van SSSR-a...«

I. P. Razumovski je u tzv. ranom periodu pripadao grupi mladih teorijskih radnika okupljenih oko Sekcije države i prava Komunističke akademije. Nekoliko njegovih radova objavljenih u periodu 1923—1926. godine pokazuje izuzetan smisao autora za marksističku teorijsku analizu. Razumovski direktno uvodi sociološki pristup u analizu prava, i jedan je od malobrojnih koji se neposredno bave metodološkim pitanjima. Njegov rad *Problemi marksističke teorije prava* zaslužuje mesto u ovakvom zborniku i svojom vrednošću i time što ukazuje na neka pitanja koja su izmakla pažnji ostalih autora.

Kao epilog razvoju sovjetske teorije prava ranog perioda, i u životu i u ovom zborniku, pojavljuje se A. J. Višinski sa svojim tekstom *O stanju na fronti pravne teorije*. To su, u stvari, dva njegova predavanja održana u februaru 1937. godine na Svesaveznoj pravnoj akademiji, kojima se definitivno likvidira rana sovjetska pravna teorija, a naročito njen glavni protagonista Pašukanis.

Andrej Januarevič Višinski rođen je 1883. godine u Odesi, a studij prava završio je 1913. godine na Univerzitetu u Kijevu. Već od 1903. godine pripadao je tzv. menjševicima u borbenom socijalističkom pokretu, a u Komunističku partiju stupa 1920. godine. U periodu 1921—1922. godine predaje na Ekonomskom institutu »Plehanov« Moskovskog univerziteta. Od 1923. do 1925. godine član je Krivičnog veća

Vrhovnog suda SSSR-a, zatim od 1925. do 1928. godine rektor Univerziteta u Moskvi. U narednim godinama bavio se prvenstveno političkim poslovima, ali je kontinuirano aktivan i u oblasti prava (posebno krivičnog i procesnog). Između 1931. i 1933. godine bio je javni tužilac RSFSR i zamenik komesara pravde, a zatim zamenik javnog tužioca SSSR-a. U naredne četiri ključne godine staljinističkih čistki (1935—1939) Višinski je odigrao ulogu glavnog egzekutora — bio je javni tužilac SSSR-a. Kad je izbio rat, postavljen je za zamenika ministra vanjskih poslova, a od 1944. godine (do 1953) bio je ministar vanjskih poslova i šef sovjetske delegacije u UN (1953). Istovremeno je bio i direktor Instituta za pravo Akademije nauka SSSR-a (1937—1941), a od 1939. godine i član Akademije. Objavio je više radova iz oblasti krivičnog prava i postupka, državnog prava i sudskog sistema, teorije države i prava i međunarodnog prava. Umro je u New Yorku 1954. godine.

Što se tiče same teorije koju zastupa Višinski, dovoljno je konstatovati da u njoj pravo i država gube svaku organsku vezu sa Marksovom historijskomaterialističkom analizom i svode se na »instrumente« političke volje koja ih na praktično-institucionalnom planu proizvoljno uobličava — ignorišući njihovu naučnu problematiku na teorijskom planu. U tom smislu, dakle, gotovo i nema o čemu da se raspravlja.

Na koje nas osnovne zaključke upućuje uvid u materijal sadržan u ovom zborniku?

Kao što smo na početku konstatovali, razvijanje marksističke teorije prava, ta nesumnjivo zanemarena obaveza savremene pravne nauke i naučnika-marksista još čeka da bude ostvarena. U njenom ostvarivanju, međutim, neće se početi sa teorijski pustog prostora. Pored fragmenata u delima klasika marksizma koji se direktno odnose na problem prava, celokupno učenje marksizma teorijski je i metodološki relevantno za razvijanje teorije prava — u onoj meri u kojoj je pravo uopšte povezano sa ostalim društvenim tvorevinama i njihovim objektivnim determinantama. Na žalost, do sada je bilo veoma malo sistematskih i celovitijih napora da se na ovim osnovama razvije konzistentna i potpuna marksistička opšta teorija prava. Jedan od prvih pokušaja te vrste učinila je grupa sovjetskih pravnih teoretičara desetak godina nakon oktobarske revolucije (1918—1928). Analiza njihovih osnovnih radova i ostalih raspoloživi-

vih izvora dovela nas je do uverenja da postignuti teorijski rezultati, a naročito primenjena metodologija i pravci traganja sovjetske teorije prava ranog perioda, čine tu teoriju nezaobilaznom i potencijalno veoma plodnom osnovom svakog daljeg rada u toj oblasti. Njen doprinos izgrađivanju marksističke teorije prava vidimo u sledećim osnovnim pitanjima:

1. Dokazala je da empirijsko-pozitivističko shvatanje prava ne daje potpunu istinu o pravu kao društvenoj pojavi. Ono ne objašnjava objektivnu uslovljenost prava, osnov njegovog postojanja i trajanja i tendencije njegovog prevazilaženja i nestajanja u društveno-istorijskom procesu.

Marksističko shvatanje društva objašnjava svet društvenih pojava koristeći se slikovitom formulom odnosa između baze i nadgradnje. Pri tome sve pojave nadgradnje imaju (u poslednjoj instanci) svoj objektivni osnov u društvenoj bazi, u proizvodnim (svojinskim) odnosima. Da bi se dala potpuna i naučna istina o bilo kojoj društvenoj pojavi, potrebno je otkriti i objasniti njene korene. Dakle, kada se radi o pravu, marksistička teorija ne može se zadovoljiti opisivanjem i objašnjavanjem njegove pojavne strane — sveta normi i pravnih instituta i njihove specifične problematike. Neosporno je da pravo i sa te strane treba da bude obrađivano, i to sve dotle dok realno deluje kao određena društvena tvorevina na odnose među ljudima. Marksistička teorija prava ne negira jurisprudenciju, ali je prevazilazi. Pravne norme i institute ta teorija ne tretira kao svet za sebe, u kome se metodologija naučne spoznaje svodi na formalno-logičku, istorijsku ili komparativnu analizu. Pozitivizam daje sliku o pravu koja je, čak i kada je stvaraju marksisti, nepotpuna i jednostrana. U stvari, i u redovima mnogih marksista danas preovladava shvatanje prava koje je u osnovi pozitivističko, i u značajnoj meri tradicionalno — i uz koje se onda dodaju neka opšta mesta marksističkog shvatanja društva, pa se kaže da je pravo sa političkog stanovišta volja vladajuće klase pretvorena u zakon, da je nastalo cepanjem društva na antagonističke klase, da proletarijat revolucijom ukida buržoasko, a inaugurira socijalističko pravo; da se prvo zasniva na privatnoj, a drugo na društvenoj svojini, itd. Ali time je problem društvene suštine prava samo postavljen drukčije u odnosu prema buržoaskoj teoriji, i to samo u nekim elementima, ali nije i rešen. Već sama činjenica da je pravo nekakav istorijski

feniks, koji nijedna dosadašnja revolucija ne ukida, nego samo transformiše u skladu sa izmenjenim produkcionim odnosima i daje drugoj klasi u ruke kao moćno sredstvo regulisanja društvenih procesa, upućuje na misao da su njegovi objektivni osnovi u dubljim slojevima društvene baze, u onim slojevima koje nijedna dosadašnja revolucija nije radikalno zahvatila. To su, kao što je utvrdio Pašukanis, robno-novčani odnosi — pojava u ekonomskoj bazi društva koja uslovljava i nužno zahteva formu prava i određuje njen vek. Da bi objasnio buržoasko društvo, Marks je pošao od robe, osnovne kategorije i tačke ukrštanja svih elemenata kapitalizma. Dinamički gledano, roba tek u prometu pokazuje svoje društvene karakteristike. Zbog toga robno-novčani odnosi postaju osnov svih drugih odnosa ljudi na sadašnjem stepenu razvoja društva i ostaju to sve dok proizvodnja ne dostigne onaj stepen razvoja kada proizvodi ljudskog rada i radna snaga prestaju biti roba i postaju samo sredstvo zadovoljavanja ljudskih potreba, upotrebna vrednost. Dakle, sve dotle dok postoje robno-novčani odnosi, postojaće i forma prava koja u njima ima svoj objektivni osnov. Prema tome, i u socijalizmu, u uslovima postojanja robno-novčanih odnosa i tržišta, te primene principa raspodele prema radu, pravna forma živi i razvija se, doživljavajući transformaciju u onoj meri u kojoj se i samo društvo preobražava. Tek komunistička proizvodnja i raspodela ukida robno-novčane odnose, pa prema tome i formu prava.

Takvo shvatanje suštine prava potrebno je čak i pravniku praktičaru da bi ispravno primenjivao pravne norme. On mora imati u vidu onu sferu društvenih odnosa koja izaziva i uslovljava postojanje prava, i u zakonitostima te sfere nalaziti krajnje osnovne tumačenja i primene prava. Time će postupati u skladu sa objektivnim društvenim zakonitostima, pa će sa društvenog stanovišta njegovo delovanje biti progresivnije. To se još više odnosi na stvaraooca prava. Samo ono pravo koje je izgrađeno u skladu sa objektivnim zakonitostima koje deluju u društvenoj bazi ima izgleda da bude realizovano i da konstruktivno deluje na društvena kretanja. Inače, i pored dobre volje njegovih stvaralaca, ono može ostati samo deklaracija, ili, kako kaže Pašukanis, simptom po kome se sa izvesnim stepenom verovatnoće može suditi da će u bližoj budućnosti nastupiti odgovarajući odnosi.

2. U izgrađivanju marksističke teorije prava ne može se prenebregnuti sovjetska teorija prava ranog perioda već i zato što je ta teorija nastala u situaciji kada je prvi put u istoriji trebalo praktično pristupiti problemima prava sa marksističkog stanovišta. Praktični problemi izgradnje državnog i pravnog sistema u prvoj poslerevolucionarnoj deceniji ukazivali su, na svoj način, na to gde treba tražiti suštinu prava. Neophodnost uspostavljanja ekvivalentnih odnosa i, time izazvana, »renesansa forme prava« čine najznačajnije karakteristike perioda tzv. Nove ekonomske politike, u kome su zakoni robno-novčane privrede oštro pokazali neophodnost zadržavanja pravne forme i njenu objektivnu uslovljenost. Kasnije iskustvo socijalizma pokazalo je ogromne probleme s pokušajima da se u celini ukine delovanje zakonitosti robno-novčane privrede. Ekvivalentnost i jednakost (te čisto pravne ideje) zadržavaju se zato kao principi regulisanja međusobnih odnosa ljudi u proizvodnji i raspodeli sve do komunizma. Sasvim je razumljivo što su u toj i takvoj situaciji sovjetski teoretičari prava, a u prvom redu Pašukanis, razvili poglede i shvatanja koji teorijski adekvatno izražavaju objektivnu društvenu situaciju. Ovaj odnos između prakse i teorije u posmatranom periodu još je jedan, poseban dokaz ispravne primene marksističke metodologije. Objašnjenje prava i pojedinih njegovih aspekata i problema nije u ranom periodu davano ni kroz kakve apstraktne i nategnute konstrukcije, kao što je to slučaj u gotovo svim generalnim koncepcijama, nego je u punoj meri životno i ubedljivo, kao što je životna i ubedljiva i logika *Kapitala*. Svakako, takva orijentacija, u osnovi ispravna, nije mogla biti potpuno i dosledno sprovedena u svim pitanjima koja su razmatrana, ali to suviše ne umanjuje njenu metodološku vrednost. Objektivni kritičar imaće u vidu da teorija prava ranog perioda nije otišla dalje od postavljanja mnogih pitanja i rešavanja nekih na koja se koncentrisala, te da je njen dalji razvoj bio grubo prekinut staljinističkom reakcijom.

3. Pašukanis je ubedljivo pokazao da je metodološki ispravna i uspešna ona kritika buržoaske jurisprudencije sa stanovišta naučnog socijalizma koja uzima kao obrazac Marksovu kritiku buržoaske političke ekonomije. Kritika političke ekonomije jeste osnova kritike u svim drugim oblastima spoznaje društva. Kao što je Marks podvrgavao kritici apstraktne kategorije buržoaskih ekonomista i otkri-

vao njihovo istinsko značenje i realnu osnovu, isto to treba učiniti i sa kategorijama buržoaskih jurista. Kritika buržoaske jurisprudencije treba da pokaže ne samo realnu osnovu, nego i istorijsku uslovljenost pravne forme. Sa tog stanovišta, treba imati u vidu, kao što je isticao Pašukanis, da prevladavanje pravne forme nije vezano samo sa prevazilaženjem okvira buržoaskog društva nego i sa potpunim oslobađanjem od njegovih ostataka, koji dugo nadživljavaju samu buržoaziju.

4. Sovjetska teorija prava ranog perioda istorijski je prva rešila većitu dilemu teorije prava: šta treba uzeti kao polazni kriterij ispitivanja prava. Utvrđujući da je pravo objektivna socijalna pojava, i da kao takvo ne može biti iscrpljeno u normi ili pravilu, ukazano je na pravni odnos kao osnovnu ćeliju pravnog tkiva. Buržoaski zakoni nastoje da prikriju pravi karakter društvenih odnosa, pa je zato potrebno istaći da je pravo baš taj sistem, a ne ti zakoni, naglašavao je Stučka. U materijalnoj stvarnosti odnosu pripada primat nad normom. Ujedno, kako utvrđuje Pašukanis, pravni odnos između subjekata jeste samo druga strana odnosa između proizvođača rada koji su postali roba. Osnovna pretpostavka uz koju sve konkretne norme imaju smisla jeste postojanje robno-novčane privrede. Samo uz tu pretpostavku »pravni subjekt ima svoj materijalni supstrat, koji zakon ne stvara, nego zatiče«. Ekonomski odnos u svom realnom kretanju postaje izvor pravnog odnosa, koji se najpre rađa u momentu spora. Državna vlast donošenjem normi unosi u pravnu strukturu jasnost i postojanost, ali ona nije njena pretpostavka, jer pravna struktura ima koren u proizvodnim odnosima. Iz toga proizilazi da za analizu pravnog odnosa i njegove najprostije forme nije potrebno polaziti od pojma norme kao spoljašnje autoritativne zapovesti. Dovoljno je, kako kaže Pašukanis, da se kao osnova analize uzme takav pravni odnos »čiji je sadržaj dat samim ekonomskim odnosom« (Marks) i prouči »zakonska« forma kao jedan od posebnih slučajeva. Samo kao društveni odnos pravo je, više ili manje, sposobno da »oboji« drugi društveni odnos ili da mu da svoju formu. To se pitanje, međutim, mora dalje rasvetliti.

Osnovna pretpostavka pravnog regulisanja jeste suprotnost privatnih interesa. To je istovremeno i logička pretpostavka pravne forme i realni uzrok razvoja pravne nagradnje. Ljudsko ponašanje može se regulisati raznim pravilima,

ali pravni moment u tom regulisanju počinje tamo gde započinje izdvajanje suprotnih interesa. Pravni se poredak i razlikuje od svakog drugog socijalnog poretka baš time što računa sa privatnim, izolovanim subjektima. I pravna obaveza treba da bude posmatrana kao odraz i korelat subjektivnog pravnog zahteva.

Tako, pravni odnos ne samo što nam daje pravo u njegovom realnom kretanju, nego i otkriva najkarakterističnije osobenosti prava kao logičke kategorije. Nasuprot tome, naglašavao je Pašukanis, norma kao takva, kao propisivanje onoga što treba, u jednakoj meri sačinjava elemenat morala, estetike, tehnike, kao i prava.

5. Treba jasno kazati da je funkcija prava realna. Pravo omogućava nesmetano kretanje društvene proizvodnje i reprodukcije, koja se u društvu robnih proizvođača najčešće vrši putem ugovora, pa su zato nužni propisi, sudovi i ostalo. Zato se forma prava ne može razmatrati samo ideološki, kao što se to često čini. U buržoaskom društvu, gde forma prava stiče univerzalno značenje, zaštita klasnog interesa eksploatatora vrši se kao zaštita apstraktnih načela pravne subjektivnosti. I to je jedan od razloga zbog koga je buržoasko pravo najrazvijenije pravo uopšte. Princip pravne subjektivnosti realno deluje u buržoaskom društvu. Pobeda tog principa rezultat je juridizacije ljudskih odnosa, do čega dolazi s razvitkom robno-novčane odnosno kapitalističke privrede. Uz to idu i druge objektivne promene: razvoj i univerzalizacija (prema svim subjektima i objektima) privatne svojine, njena mobilnost, odvajanje političke od ekonomske vlasti, itd. Kako se odnosi među ljudima pretvaraju u odnose subjekata prava, razvija se i pravna nadgradnja, sa svim svojim obeležjima. Ta pravna nadgradnja je zbog toga određena najkarakterističnijim crtama buržoaskog privatnog prava. Zbog toga je ispravan Pašukanisov osnovni metodološki stav da poznavanje razvijene i potpune pravne forme, kakva je ona u kapitalizmu, omogućava i olakšava ispitivanje nerazvijenih i početnih formi u ranijim formacijama.

6. Nismo, na žalost, mnogo dobili od razmatranja problema svojine u teoriji prava ranog perioda. Učinjene konstatacije predstavljaju uglavnom opšta i poznata mesta marksizma, iz kojih nisu konkretnom analizom dovoljno izvučene sve konsekvence za teoriju prava. Osim toga, svojina se često, naročito kod Pašukanisa, razmatrala prven-

stveno u vezi sa odnosom posednika robe. Isticalo se, na primer, da je pravno razvijena forma svojine vezana sa mogućnošću slobodne cirkulacije na tržištu, slobodnog otuđivanja i prometa. U isto vreme, nije dovoljno uzimano u obzir da je svojina takođe i odnos vlasnika sredstava za proizvodnju prema proizvođačima. Taj odnos uključuje, istina u skrivenom obliku, i onaj odnos gospodstva i potčinjenosti (na kome je insistirao Razumovski) koji u feudalnoj svojini istupa u prvi plan. Odnos vlasnika sredstava za proizvodnju prema proizvođačima ulazi u pojam prava privatne svojine. Samo celina karakteristika svojine predstavlja pravni izraz proizvodnih odnosa.

Prema tome, istorijski osnov prema kome se razlikuju razni sistemi prava treba da bude odnos vlasnika sredstava za proizvodnju prema neposrednim proizvođačima. Forma toga odnosa, forma eksploatacije, jeste ona karakteristika koja određuje društveno-ekonomsku formaciju, pa prema tome i odgovarajući sistem prava.

U ranom periodu takođe nije bio dovoljno uočen značaj podele rada za evoluciju svojinskih i pravnih sistema. Marks (u *Nemačkoj ideologiji*) polazi od činjenice da svaka nova proizvodna snaga stvara mogućnost daljeg usavršavanja podele rada, koja ima svoje različite razvojne stupnjeve. Baš ti različiti razvojni stupnjevi podele rada u isto su vreme i različiti oblici svojine, odnosno svaki stupanj podele rada određuje uzajamni odnos individuumu u vezi sa materijalom, sredstvima i proizvodima rada. Marks smatra da su podela rada i svojina identični izrazi. Naime, u prvom se u odnosu prema delatnosti iskazuje ono isto što i u drugom s obzirom na proizvod te delatnosti.

S druge strane, problem svojine ima svoju filozofsko-humanističku dimenziju. Kao što je Marks utvrdio još u ranim radovima, to materijalno privatno vlasništvo jeste materijalni izraz otuđenosti čovekovog života. Zbog toga pozitivno ukidanje privatne svojine kao prisvajanje čovekovog života predstavlja ukidanje svakog otuđenja — prema tome povratak čoveka iz religije, porodice, države, itd. u svoje ljudsko, tj. društveno postojanje. U tome je osnovni smisao komunističke revolucije.

Konačno, pored ispitivanja istorijske evolucije svojinskih odnosa, marksističkoj teoriji prava postavlja se dalji problem: šta društvena svojina znači za pravo te kako i ko-

liko utiče na njegovu transformaciju. To stavlja na dnevni red i problem tzv. samoupravnog prava.

7. Razmatranju odnosa ideologije i prava posvećivalo se dosta pažnje u ranom periodu. Sredinom tog perioda (1922) vođena je šira diskusija među sovjetskim marksistima o problemima ideologije uopšte. Na žalost, od tada je malo učinjeno na razradi teorije nadgradnje i pojedinih formi društvene svesti, a naročito u pogledu objašnjavanja veze i odnosa ideologije i prava. Utoliko je veće značenje pokušaja Razumovskog i Pašukanisa da postave i reše ovaj poslednji problem, bez obzira na to što rezultati njihovih nastojanja nisu jednaki.

Rajsner⁸ je bio u pravu kada je, proučavajući pravo kao jedan od oblika ideologije, postavljao marksistima sledeća tri zadatka u tom proučavanju: prvo, objasniti specifičan odnos pravne nadgradnje i proizvodnih odnosa; drugo, utvrditi one specifične crte koje izdvajaju pravo iz niza drugih oblika ideološke nadgradnje (morala, religije, države, itd.); i treće, prikazati u oblasti pravne forme proces istorijskog, odnosno dijalektičkog razvoja prava u vezi sa razvojem proizvodnih snaga, proizvodnih i klasnih odnosa.

Pravo je zaista kao društvena pojava veoma opterećeno ideološkim naslagama i Marks je, nema sumnje, ispravno postupio kada je proučavanju društva pristupio sa stanovišta ekonomske nauke. Međutim, marksistima koji se bave problemima prava pozivanje na ideološku prirodu prava i dokazivanje da pravne kategorije nemaju nikakvog drugog značenja osim ideološkog (kao što to čini Rajsner) ne može biti polazna osnova. Kao što ističe Pašukanis, uviđanje ideološke prirode ovih ili onih pojmova ne oslobađa nas dužnosti otkrivanja objektivne stvarnosti koja postoji i realno, a ne samo u svesti. Ideološka priroda pojma ne ukida realnost i materijalnost onih odnosa koje taj pojam izražava.

Razumovski je smatrao da se zadatak opšte teorije prava u odnosu prema pravnoj ideologiji sastoji u tome da se pravu priđe kao određenoj istorijskoj formi društvene svesti, znači dijalektički. Nadalje, da se prouči uzajamno dejstvo pojedinih momenata i aspekata u kojima nam se pravo

⁸ M. A. Rajsner, istaknuti ruski teoretičar prava (rođen 1868), učenik L. Petražickog, zastupnik psihološke teorije prava i njenog spajanja sa marksizmom.

predstavlja kao društveni odnos, zatim kao pravna ideologija, i na kraju kao najviši stepen razvoja pravne ideologije — sistem normi. On je u pravu kada ističe da pravna ideologija nije samo »ideološki refleks« nego i neophodna strana ekonomskog odnosa. Ali Marks je pisao da društveni odnosi postaju u jurisprudenciji pojmovima, odnosno »slobodnim pojmovima«, a ekonomska nužnost se pokazuje u izvrsnom vidu — kao pravna sloboda. Zbog toga, teorijskom analizom treba odvojiti »prirodnoistorijski« proces od ideološkog procesa povezanog s njim, i materijalne odnose od njihovih pravnih izraza. Pravni odnosi mogu biti istovremeno i društveni, potpuno realni odnosi, ali i forma društvene svesti. Marks u *Nemačkoj ideologiji* piše: »Moj odnos prema mojoj sredini jeste moja svest... životinja se ne odnosi ni prema čemu...« Društvena svest se, dakle, realizuje u odnosima učesnika društvenih procesa. U vezi s tim Razumovski zaključuje da pravo kao poredak društvenih odnosa nije samo nadgradnja nego istovremeno i forma ekonomskog sadržaja, ono je ideološka forma ekonomskog sadržaja jer je kao poredak društvenih odnosa dobilo određeno istorijsko osvetljenje u društvenoj svesti. Ali, kao što kaže Razumovski, ako hoćemo da izgradimo kritiku opšte teorije prava kao nastavak marksističke kritike političke ekonomije, moramo se baviti u prvom redu formom prava, a ne ekonomskim sadržajem; i tada u prvi plan razmatranja dolazi pravna ideologija. Ideološku formu moguće je razmatrati kao nešto različito od sadržaja i proizvedeno od njega — s tačke gledišta njenih specifičnih elemenata — i tada imamo pravnu nadgradnju, pravnu ideologiju. Ako se to uzme u obzir, onda je »pravednost« ili tzv. opšta ideja prava samo normalni materijalni društveni odnos date epohe preveden na pravni jezik. »Javna volja« jeste, u stvari, opšte priznanje potrebe postojećih, »normalnih« ekonomskih odnosa. Zbog toga je javnopravna ideologija završni moment u razvitku pravne ideologije uopšte.

Dalja ispitivanja u ovom pravcu i sa ovako koncipirane osnove omogućila bi marksističkoj teoriji prava da uspešno analizira i objasni ideološki fenomen u svojoj oblasti, sa svim njegovim vezama i odnosima.

8. Odnos prava i morala detaljno je analizirao Pašukanis, pa skrećemo pažnju na njegove najvažnije rezultate koji, svakako, zaslužuju mesto i pažnju u okviru marksističke teorije prava.

Dosledan svojoj osnovnoj ideji u analizi prava, Pašukanis polazi od toga da ekonomski odnos vrednosti daje ključ za razumevanje pravne i moralne strukture, i to ne u smislu konkretnog sadržaja normi prava ili morala, nego u smislu same forme. Egoistički subjekt, subjekt prava i moralna ličnost jesu tri osnovne maske pod kojima se čovek pojavljuje u društvu koje proizvodi robu. Prema tome, »ako moralna ličnost nije ništa drugo nego subjekt društva koje proizvodi robu, onda moralni zakon mora da se ispolji kao pravilo opštenja posednika roba«. Odatle dvostruki karakter moralnog zakona. S jedne strane, on treba da ima socijalni karakter i da tako stoji iznad pojedinca, a s druge, posednik robe je po svojoj prirodi nosilac slobode (sticanja i otuđivanja), pa zato i pravilo opštenja ovih posednika robe treba da bude njihov unutrašnji zakon. Takvim zahtevima odgovara Kantov kategorički imperativ, koji deluje »silom svesti o svojoj sveopštosti« — bez ikakve prinude. Kantova je etika, dakle, tipična etika društva koje proizvodi robu, i zbog toga najčistija forma etike uopšte. Moralno biće je nužna dopuna juridičkog bića; i jedno i drugo su načini opštenja ljudi koji proizvode robu. Kantov kategorički imperativ svodi se na to da čovek »slobodno«, tj. prema svom ubeđenju, čini ono što bi u oblasti prava bio prinuđen da čini. Inače, prevazilaženje etičkih fetiša na delu može se obaviti samo istovremeno sa prevazilaženjem robnog i pravnog fetišizma.

9. U analizi odnosa između prava i države posebnu pažnju zaslužuje Pašukanisov odgovor na pitanje zašto se aparat državnog prinuđivanja ne stvara kao privatni aparat vladajuće klase, nego se od nje odvaja, uzimajući oblik bezličnog, od društva odvojenog aparata javne vlasti.

Državna mašina se stvarno realizuje kao bezlična »opšta volja«, kao »vlast prava«, itd., ako društvo predstavlja tržište. Na tržištu se svaki onaj tko otuđuje i stiče pokazuje kao pravni subjekt. Tamo gde na scenu stupa kategorija vrednosti i prometne vrednosti, tamo se kao pretpostavka javlja autonomna volja lica koja stupaju u razmenu. Prinuda kao zapovest jednog čoveka upućena drugom, i potkrepljena silom, protivreči osnovnoj pretpostavci saobraćanja posednika robe, pa u oblasti razmene funkcija prinuđivanja ne može da istupa kao socijalna funkcija a da ne bude apstraktna i bezlična. Prinuda se pojavljuje kao nešto što je u interesu svih učesnika saobraćanja. Vlast čoveka nad

čovekom ostvaruje se kao vlast samog prava, tj. kao vlast objektivne, nepristrasne norme.

10. Razmatrajući problem odumiranja prava, Stučka utvrđuje da se ukidanjem klasa ukidaju i osnovi na kojima počiva nejednakost među ljudima, izražena kao nejednakost klasa. A pravo je dokaz nejednakosti. Dakle, ukoliko se radi o pravu kao o sistemu klasnih pravila, utoliko se može govoriti o njegovom odumiranju. Ne radi se o ukidanju svih pravila ponašanja, nego samo klasnih, onih koja omogućavaju klasnu vladavinu i eksploataciju zasnovanu na privatnoj svojini. Društvena svojina bi bila, prema tome, osnov odumiranja prava.

Postojanje nejednakosti izražene u principu »svakome prema radu« u stvari je pokazatelj nužnosti posredovanja prava, smatra Razumovski. Samo u višoj fazi komunizma, uz primenu principa »svakome prema potrebama«, pravo će odumreti. Inače, buržoasko pravo je na početku svoje epohe upotrebljavalo forme feudalnog društva (na primer, privilegije cehova), dok nije pobedilo. U tom smislu, i u tu svrhu, i proletarijat upotrebljava »buržoasko pravo«.

Odavde dalje počinje problematika kojom Stučka, Pašukanis, Razumovski i ostali prvi marksistički teoretičari prava nisu stigli da se pozabave. Razvitak plodne i još uvek zanimljive sovjetske rane pravne teorije bio je prekinut u vreme konsolidovanja staljinizma. »Teorijsko« obrazloženje tog prekida dao je Višinski. Njegova politička intervencija nije bila samo epilog sovjetske teorije prava ranog perioda, već je bila i najava drugog teorijskog pristupa u području prava.

MARKSIZAM
I TEORIJA PRAVA

REVOLUCIONARNA ULOGA PRAVA I DRŽAVE

Predgovor trećem izdanju

U lipnju 1921, kada sam pisao predgovor prvom izdanju, nisam ni očekivao, dakako, da će biti potrebno i drugo, pa i treće izdanje. Možda sam onda zamišljao da će sama borba protiv buržoaskog ili juridičkog svjetonazora biti mnogo lakša nego što se pokazala u zbilji. Ali da sam bio spreman na prilično ozbiljne bitke, pokazuje i napola publicistički karakter moje knjige. Sada bih pisao u mirnijem i »naučnijem« duhu. Najbolje bi bilo cijelu knjigu preraditi i pretvoriti je u pravo, tj. suho, opće učenje o pravu, ali tada bi izgubila svoje prvobitno značenje. A ona je, zapravo, unatoč svim njezinim slabim stranama, kojih sam potpuno svjestan, povijesni dokument. I zato ću se ograničiti doslovno na premještanje nekih zareza, nekoliko primjedaba i ispravljanje jedne do dviju pogrešaka, to više što nemam slobodnog vremena za temeljito prerađivanje knjige. Knjiga je, dakle, još potrebna, jer borba za novi klasni pogled na pravo još traje, samo se premjestila na periferiju, čime ne želim reći da je završena u centru.

Jesam li postigao cilj? I jesam i nisam! Cilj je uvelike postignut među omladinom. Kod omladine mogu se čak pročitati sudovi da klasni pogled na pravo više nije u pitanju, a upravo sam gotovo isključivo za omladinu i pisao svoju knjigu. Ali mladi se često nalaze u kandžama svojih učitelja pa usrdno ponavljaju njihove buržoaske pravne mudrosti, odozgo prelivene klasnom majonezom. Kao što je onaj španjolski slikar bio prisiljen pod svoju sliku staviti natpis »Ovo je pijevac!« tako se u nas često mora pravnim teorijama prilijepiti etiketa: »Sovjetsko pravilo!« Da se bolje shvati! U znanosti, kao i u životu, u modi je i dalje preimenovanje ulica, umjesto njihova temeljitog uređenja, i bojenje starih, trulih zidova u crvenu boju, umjesto da se zgrade temeljito poprave.

A takvo bojenje bremenito je značajnim posljedicama, na što nas je upozoravao još V. I. Lenjin. Kada nam on u svojoj političkoj oporuci uporno savjetuje da preuređenju državnog aparata pristupimo na strogo znanstvenim osnovama, njegove riječi moramo primijeniti i u pogledu prava kao područja koje se bavi upravo oblikom organizacije naših državnih (tj. sovjetskih) i društvenih odnosa (tj. odnosa u proizvodnji i razmjeni). A što se tiče teorije države (pa prema tome i prava), V. I. Lenjin je posebno upozorenje dao već prije, u svojem referatu na XI kongresu partije (27. ožujka 1922). On je ondje citirao riječi »smenovehovaca«: »Ali kakvu državu gradi ta sovjetska vlast? Komunisti govore komunističku, uvjeravajući da je ovo taktika: boljševici će u teškom momentu zaobići privatne kapitaliste, a kasnije će uzeti svoje. Boljševici mogu da govore što im se sviđa, ali u stvari ovo nije taktika, nego evolucija, unutrašnji preobražaj, oni će doći do obične buržoaske države, i mi treba da ih podržavamo...«¹ V. I. Lenjin izravno kaže da su tako otvorene riječi za nas mnogo korisnije od sladunjavih komunističkih lagarija, »komvrn'ja«.² A tog »komvrn'ja« u nas u pravnim pitanjima ima koliko hoćete. Taj dio svojeg referata Lenjin završava riječima: »Ja sam govorio o komunističkom takmičenju ne s gledišta komunističkih simpatija, nego s gledišta razvitka *formi privrede i formi društvene formacije*. To nije *takmičenje*, to je ogorčena, ljuta, ako ne i posljednja, a ono bliska tome, *borba na život i smrt* između kapitalizma i komunizma.«³

Čini se da sam bio u pravu kad sam navijestio prvi »građanski rat« na fronti prava.

Nakon izlaska drugog izdanja izašao je niz knjiga koje na ovaj ili onaj način dopunjuju moj rad, premda se s mojim radom djelomice razilaze. Ponaјprije ću spomenuti rad J. B. Pašukanisa *Opća teorija prava i marksizam*. Autor također zastupa stajalište o klasnom karakteru svakog prava, ali na drukčiji način pristupa svojem radu i postavlja drukčije zadatke. On zbližava »formu prava« i »formu robe«, te pokušava učiniti isto što je izveo K. Marx u području po-

¹ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, sv. 10, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 362.

² Ibid., str. 362.

³ Ibid., str. 364. (Istakao P. I. Stučka.)

litičke ekonomije, tj. »utemeljivši svoju analizu na uopćavanjima i apstrakcijama koje su rezultat buržoaskih pravni-ka, otkriti istinsko značenje, tj. povijesnu uvjetovanost formi prava«. Tako je autor izveo zaključak da pravo proistječe iz robne razmjene i ne nastaje prije nje, a istodobno je odbacio drugi izvor prava, odnose dominacije u obliku instituta privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (prije svega nad zemljom). To je prvo. S druge strane, autor, polemizirajući sa zaštitnicima pravne ideologije, istodobno govori o »formi prava« kao »jednostavnom odrazu najčistije ideologije«, zaboravljajući da sama forma — nije jednostavan odraz i da je ideologija prava odraz prava kao konkretne forme. To je posljedica činjenice što autor, analizirajući samo pravo buržoaskog društva (jer politička je ekonomija u Marxovim očima ekonomija isključivo razdoblja kapitalizma), izvodi zaključke o pravu uopće, tj. i o pravu drugih razdoblja klasnog društva. S tom nevelikom ogradom, njegov rad je vrlo vrijedan doprinos našoj marksističkoj teorijskoj literaturi o pravu i neposredno dopunjuje moj rad, koji pruža tek nepotpuno, nedostatno, opće učenje o pravu. Uputio sam na rad J. B. Pašukanisa upravo zato da bih se opravdao što ne idem istom linijom kao i u drugom izdanju, i ne unosim nove dopune u svoj rad kao udžbenik za opće učenje o pravu.

Prijašnja »Opća učenja o pravu« ili »Enciklopedija prava« nastojale su dati početniku gotove opće pojmove, apstraktne (iz teologije i filozofije) ili konkretne, načinjene, kao što je rekao Engels u *Anti-Dühringu*, ideološki ili apriorno: »Najpre se od predmeta napravi pojam predmeta; onda se obrne list, pa se predmet meri njegovom slikom, pojmom.«⁴ Tim općim pojmovima obično bi dodavali neke dopune ili ispravke, s obzirom na nedovoljno »srednje obrazovanje« slušatelja, na primjer o slobodi volje i slična pojašnjenja koja sada pripadaju teoriji historijskog materijalizma i drugim doktrinama. Mi svoj kurs marksističkog učenja prava počinjemo polemikom, klasnom borbom na »ideološkom frontu«. I ne iznosimo toliko gotove odgovore koliko jasna pitanja. Jer još je K. Marx rekao: »Formulacija pitanja je njegovo rješenje.«

Takav postupak bit će najbolje sredstvo protiv »odviše brzog proučavanja« pitanja na koja je upozoravao V. I. Le-

⁴ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 31, Prosveta, Beograd, str. 74.

njin. Mi smo, naravno, prisiljeni brzo učiti, ali ne odviše brzo, u letu, ne stvarajući pojmove dok listamo knjige, nego ih temeljito proučavajući i sustavno razmišljajući o postavljenim pitanjima, jer naš zadatak nije toliko (i nije jedino) usvajanje ovih ili onih znanja, nego stvaranje cjelovitog svjetonazora.

Tvrdimo da se svako pravo, u današnjem smislu pojma, pojavljuje kao klasni pojam i da će zajedno s klasnim društvom odumrijeti. Ali danas već znamo da je taj proces »odumiranja« države i prava vrlo dugotrajan. Ne možemo se zadovoljiti kratkim citatom o tome da buržoasko društvo proživljava prijelazno razdoblje od klasnog društva prema socijalizmu i komunizmu, a putem će, dakle, jednog lijepog dana, odumrijeti. Ako se prisjetimo Engelsovih riječi o »pravnom svjetonazoru« kao o klasičnom svjetonazoru buržoazije uopće, moramo se pripremiti na dugotrajnu borbu za dokidanje toga buržoaskog svjetonazora, tj. za transformaciju toga svjetonazora i njegovo nadomještanje novim u području prava. Kad je V. I. Lenjin govorio da će proletarijat umjeti izvesti »veliku kulturnu revoluciju« tek pošto osvoji državnu vlast i stvori novu državu proleterskog tipa, tj. sovjetsku vlast, te se njegove riječi potpuno odnose i na pravo kao oblik organizacije društvenih odnosa, tj. odnosa proizvodnje i razmjene. Bilo bi lakoumno povjerovati da je tako grandiozna reorganizacija društvenih odnosa moguća u oblicima koji su jednostavno posuđeni od buržoazije. Više kritike, uključujući i samokritiku, u području prava!

12. lipnja 1924.

Predgovor prvom izdanju

Posve je moguće da su predgovori autora samo loš običaj. Bit ću otvoren: pišem predgovor vlastitoj knjizi samo zato što smatram da je nužno reći nekoliko riječi u *njezinu obranu*. Bojim se, naime, da inače nitko, u ovo uzvišeno revolucionarno vrijeme, neće čitati promišljanja o tako »kontrarevolucionarnom« predmetu kao što je pravo. U toj ravnodušnosti prema bitnim pitanjima društvenog života, tj. pitanjima prava, slažu se podjednako

i ljudi koji o pravu ništa ne znaju, pa se čak i hvale svojim neznanjem, i ljudi koji o tim, kao i svim drugim, pitanjima uvijek sve »najviše« znaju.

Smatram da je takva ravnodušnost posve neumjesna. F. Engels je buržoaski svjetonazor poistovjećivao s »pravnim« pogledom na svijet. A taj buržoaski pogled na svijet još zauzima vrlo istaknuto mjesto u mnogim glavama. Među preživjelim ostacima toga buržoaskog pogleda na svijet ističe se njegov pravni dio. Drukčije i nije moglo biti, jer naša svijest ne podnosi prazno mjesto, i dok u njemu stari svjetonazor ne bude nadomješten novim, u njoj će, premda i nesvjesno, carevati staro. A područje prava ni do današnjega dana marksisti nisu dotakli, ako ne računamo takozvane »juridičke socijaliste«, tj. najveće štetočine od svih predstavnika buržoaskog svjetonazora, iako nastupaju pod stijegom Marxa i Engelsa.

Ponavlja se ono isto što se dogodilo s pojmom države. Svi smo se smatrali marksistima i prije nego što se pojavila Lenjinova knjiga *Država i revolucija*, ali tek su nam ta knjiga i naša revolucija — ne usuđujem se reći što od toga dvoga više — otvorili oči da vidimo ulogu i značenje države u razdoblju prijelaza prema komunizmu. I sada više nema čovjeka koji bi se pred nama odvažio izustiti frazu: »Mrska su mi takva pitanja kao što je pitanje o državi«, itd. Ne bi bilo loše da se ista stvar dogodi i s pravom.

To više što je to pitanje lakše riješiti nego prvo jer nam, osim temelja koji su o tom pitanju postavili Marx i Engels, pomaže i već spomenuti Lenjinov rad, a i naša revolucija. Još nedavno na našim autonomnim sveučilištima predavali su tu znanost u potpuno netaknutom obliku. A kada su negdje, ne tako davno, sastavljali plan budućeg načina predavanja prava, u jednom od projekata našla se podjela prava na opće (tj., naravno, građansko) pravo i *sovjetsko* (tj. posebno, rekao bih čak — ne-prirodno) pravo.

Nisam se laka srca prihvatio ovog rada. Moja je pretpostavka bila da, izlažući opće učenje o pravu, ne smijem šutke prijeći preko građanske nauke, a osim toga, otvoreno

⁵ »Juridički socijalisti« — pobornici sitnoburžoaske teorije o ostvarenju socijalizma pravnim sredstvima, bez proleterske revolucije i diktature proletarijata. Jedan od najistaknutijih predstavnika »juridičkog socijalizma« bio je austrijski katedar-socijalist Anton Menger, čije je stavove kritizirao F. Engels u svojem članku *Juridički socijalizam*.

govoreći, ne smatram se teorijski spremnim onoliko koliko zahtijeva ovakav rad, posebno smatram da nisam dovoljno upoznat s najnovijom pravnom literaturom. Ali s druge strane, premda kratko, bio sam na čelu nadležstva za pravo RSFSR u ulozi NKJU⁶ (od studenoga 1917. do siječnja 1918. i od ožujka do kolovoza 1918) i zadatak »zatvaranja starih sudova i dokidanja prava« zapravo me je obavezao da izvršim ono što zbog ovih ili onih razloga nisu ispunili drugi, a to je: teoretski izložiti ono što je u sferi prava učinila naša revolucija. Moja zbunjenost još se povećala kad sam, pregledavši brdo nove i najnovije buržoaske literature o pravu, otkrio da se ta znanost u toku posljednjih godina nije pomakla s mjesta ni za korak i da je njezin položaj beznadniji nego ikada. Ali više se nije mogio odustati od započetog rada. Rad je u to vrijeme već bio određen meni i ja sam pokorno sjeo da ga napišem.

Osobito me ohrabrilo to što je na Komunističkom sveučilištu »J. M. Sverdlov«, u dvogodišnji općeobrazovni studij, bio uveden posebni predmet — opće učenje o pravu i državi. Za taj predmet trebalo je da i ja predložim plan programa. Ne znajući tko će predavati taj predmet, smatrao sam da svoji rad moram napisati tako da posluži i kao neka vrsta pomoćne literature za slušatelje tog kolegija.⁷ Jer premda se i mirim s činjenicom da ćemo mi, stara generacija, odnijeti sa sobom u grob mnogo građanske štarudije u svojim glavama, od svega bih srca želio da naše mlado pokoljenje preskoči preko provalija građanskih i, najglavnije, polugrađanskih shvaćanja u sferu istinski socijalističkog svjetonazora. A posebno bih želio da u područjima spoznaje, osobito u području prava, ne dođe do jednostavnog »preimenovanja ulica« ili »bojenja firme«, nego da se

⁶ NKJU — narodnj komissar justicii = narodni komesar za pravosuđe. (Prim. prev.)

⁷ Da bi se izbjegli mogući nesporazumi, moram pripomenuti da me je zapalo da predajem taj predmet. Moja knjiga na Komunističkom sveučilištu nije poslužila ni kao udžbenik, jer je osoba koja je predavala taj predmet ne navodi u »Analima« (»Zapiski«) sveučilišta (članak Povožskog) među 31 knjigom literature. Budući da on ondje navodi vlastiti rad i da se o mojoj knjizi, na drugome mjestu i pod drugim prezimeom, izrazio laskavo — rekao sam tada da je čak suviše laskavo — naime da će »sljedeće izdanje ne dvojbeno biti potrebno vrlo brzo«, to nenavodjenje moje knjige treba shvatiti, očito, tako da on knjigu smatra rasprodanom. Ili je, pak, riječ o prodostrožnosti »zarednog starješine«.

posvetimo reorganizaciji i istinskom dokidanju staroga. U nas je osobito široko rasprostranjena, u pitanjima prava omiljena, uzrečica da se ova ili ona riječ shvaća u »sovjetskom« smislu, nakon čega se obično čuje stara građanska interpretacija te riječi. I nehotice se svaki put pri tom prisjetim uzrečice iz znamenite satire engleskog pisca Dickensa »Posmrtni spisi Pickwickova kluba« gdje članovi tog kluba »ovu riječ razumiju samo u pikvikovskom smislu«. Pojam sovjetskog prava odviše je ozbiljna stvar da bismo se prema njoj lakoumno odnosili, jer je posrijedi, ni manje ni više, *revolucionarno pravo* proletarijata u borbi protiv *kontrarevolucionarnog prava* buržoazije.

Kao osnovu svog rada uzео sam ono određenje prava koje smo u kolegiju Narodnog komesarijata za pravosuđe 1919. prihvatili u osnovnim načelima krivičnog prava. Moram priznati da smo tu formulaciju tada prihvatili bez većeg razmišljanja, brzo, više se povodeći za svojom intuicijom nego temeljitim proučavanjem predmeta. I sada ugodno sam iznenađen što to određenje uglavnom može izdržati kritiku. Zbog toga sam odustao od stanovitih sitnih popravljajanja koja bi bila moguća. Ali morao sam se u svojem radu detaljnije pozabaviti analizom takvih »općepoznatih« pojmova kao što su društvo, klasa, klasni interes, itd., jer na toj razini još ništa nisu bili učinili ne samo marksisti, nego ni buržoaska znanost o pravu.

Naše određenje prava bilo je prvi pokušaj da se taj pojam naučno odredi, tj. odredi tako da može obuhvatiti *svako pravo*, kako »opće« ili buržoasko, tako i feudalno, sovjetsko, itd. Moje nastojanje da to određenje, s jedne strane, potvrdim rezultatima buržoaske znanosti, a s druge da istodobno raskrinkam svu neznanstvenost, dvojstvenost, bespomoćnost i iluzornost cijele buržoaske takozvane znanosti o pravu, nije imalo cilj, niti je to moglo postaviti kao cilj, da se ta tema dokraja iscrpi; vjerojatno će me izuzetno svjesni drugovi optužiti da sam odviše mnogo pažnje obratio buržoaskim »specijalistima«. S time se ne mogu složiti jer sam uvjeren da nadvladati buržoaski, tj. juridički svjetonazor u glavama mase može samo temeljita analiza tog svjetonazora. Ništa nam ne ide više u prilog od primjera znanstvenika koji su u ovom ili onom aspektu stigli vrlo blizu našeg određenja, ako istodobno možemo dokazati da je njihova nemoć da pronadu konačno rješenje uzrokovana objektivnim razlozima. Veselilo bi me da moj

rad posluži kao poticaj drugim, temeljitijim istraživanjima u ovom pravcu.

Prema mojem prvobitnom planu, rad se trebao sastojati od dva dijela: dijela posvećenog općem učenju o pravu i državi te dijela koji bi imao zadaću više praktične naravi — znanstveno izlaganje sovjetskoga »građanskog« prava. Dakle, u oba slučaja istraživanje pitanja o pravu uopće i o pravu građana, posebno putem supostavljanja pravnih instituta buržoaskog i proleterskog društva. Zasad dajem u tisak samo prvu polovicu svojeg rada — *Opće učenje o pravu*. Smatram, naime, da ne treba odugovlačiti s objavljivanjem ovoga prvoga, gotovog dijela, jer ako se objavljivanje drugog dijela prvog sveska, tj. *Opće učenje o državi* i otegne, taj nedostatak manje će se osjetiti zato što imamo gotove osnovne poglede na značenje i ulogu države, buržoaske i proleterske. Smatram da bi bilo svrsishodnije najprije pristupiti izlaganju sovjetskoga građanskog prava, zbog toga što se to pitanje, uza svu težinu njegova tumačenja u danom trenutku, kad revolucija mijenja svoj kurs, javlja, zbog istih razloga, i kao najhitnije pitanje. Ali u poslu nas autora čovjek snuje, a tiskarski stroj određuje.

Moskva, lipnja 1921.

1. Što je pravo?

Velika francuska revolucija⁸ počela je, kao što je poznato, svečanim proglašenjem Deklaracije o pravima čovjeka i građanina. U stvari, to je *općeljudsko pravo* velike francuske revolucije bilo tek klasno pravo građanina, kodeks *buržoazije* (Code civil). I doista, taj kodeks velikog kontrarevolucionara Napoleona jest kondenzirana formula biti te velike i, dodat ćemo, svake druge buržoaske revolucije. To je svakodnevni priručnik i, ako hoćete, čak biblija buržoaske klase, jer sadrži temelj samog bića buržoazije, njezina svetog prava vlasništva. Na taj način to njezino stvarno, prirodno, urođeno (»nasljedno«) pravo bilo je proglašeno prirodnim pravom u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Jer kao što je u feudalnom poretku baron čo-

⁸ Francuska buržoaska revolucija krajem XVIII st. (Red.)

vjekom smatrao samo barona, tako se u buržoaskom društvu za čovjeka, u istinskom smislu riječi, priznaje samo buržuj,⁹ tj. čovjek sa cenzusom, sa svojim privatnim vlasništvom. Razmjeri tog cenzusa, tog privatnog vlasništva koji određuju specifičnu težinu svakog građanina u danom buržoaskom društvu mijenjaju se zajedno s rastom kapitalizma. A poricanje tog cenzusa nije ništa doli »socijalna revolucija«.

Ali ako buržuj na svoje građansko pravo gleda kao na prirodno i rado ga okružuje aureolom svetosti, onda se *feudalac* zaklinje da je prirodno pravo jedino njegovo, feudalno, ili, izražavajući se popularnije, »pravo jačega«. Njegovo sveto vlasništvo javlja se doista kao prirodno, jer je »rodovsko« pravo. I on se rado poziva, kao na sveto evanđelje, na predrevolucionarno »Prusko državno pravo«,¹⁰ koje je također izašlo iz iste radionice rimskog prava.

Ako, međutim, učinimo još jedan korak natrag, približno do XV—XVI st., u epohu velikih seljačkih revolucija u Evropi (»seljačkih buna«), vidjet ćemo da *seljaci* nisu bili nimalo oduševljeni feudalnim pravom koje se rađalo i učvršćivalo, premda ga je blagoslovila crkva, i da su podizali ustanak u ime svojih »posebnih prava i svetih običaja«. Oni su zamrzili ne samo to novo pravo, nego i njegove glasnike, tadašnje doktore prava svetoga rimskog prava¹¹ na koje se podjednako oslanjaju i Code civil i pruski »landrecht«¹². Još ćemo govoriti o tome kako su oni surovo

⁹ »Napolen, čovjek kao član građanskog društva važi kao pravi čovjek, kao homme za razliku od citojena« (Karl Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, u: Karl Marx-Friedrich Engels, *Rani radovi* Naprijed, Zagreb, 1976).

¹⁰ *Prusko državno pravo* ili opće državno pravo za pruske države (Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten) — kodificirano prusko pravo koje je stupilo na snagu 1794. i vrijedilo sve do 1900. Izvori pruskoga državnog prava jesu recipirano rimsko pravo, lokalno običajno pravo i pruski zakoni. Prusko državno pravo uključivalo je i norme državnog, crkvenog, krivičnog, građanskog i trgovačkog prava (oko 19 tisuća paragrafa). Učvršćivalo je feudalni poredak koji je vladao u Pruskoj, podjelu na staleže, neograničenu vlast monarha.

¹¹ *Doktori prava svetoga rimskoga prava* — srednjovjekovni juristi koji su se bavili tumačenjem recipiranoga rimskog prava u primjeni na feudalne uvjete.

¹² *Landrecht* — državno pravo njemačkih srednjovjekovnih država (Bavarske, Badena, Pruske i dr.). U skladu s razvojem trgovačkih i drugih ekonomskih veza među njemačkim državama, formiralo se opće pravo njemačkih zemalja. Ali »Landrecht« se, u ovoj ili onoj mjeri, zadržao u njemačkim državama sve do početka XX st.

postupali s tim tvorcima prava, koje su zvali »živoderi« i »razbojnici«. I tek se preko leševa pobunjenih seljaka definitivno učvrstilo feudalno pravo vlasništva, to rimsko pravo u feudalističkom tumačenju ili feudalno pravo u rimskoj interpretaciji, a čiji slab odraz nalazimo još i u spomenutom »landrechtu« njemačkoga buržoaskog — zemljoposjedničkog poretka.¹³

Znači, tri klase znače i tri vrste svetoga prirodnog prava. A kada su ne tako davno njemački socijalisti ushićeno pjevali »Naprijed tko štuje pravo i istinu« (Wohlan wer Recht und Wahrheit achtet), oni tada, vjerojatno, nisu mislili ni na prvo, ni na drugo, ni na treće, nego na svoje osobito pravo. I napokon, kad smo mi u studenome 1917. svrgnuli buržoaski poredak, doslovno smo spalili sve zakone svijeta prošlosti, proglasili smo sva prava prošlog vremena ukinutima, a ipak i dalje govorimo o pravu, o *sovjet-skom pravu*, o proleterskoj pravnoj svijesti, itd.

I nehotice se pitamo što je, zapravo, to toliko raznovrsno »pravo«.

Ako i nema druge riječi koja bi se tako često izgovarala kao riječ »pravo«, odgovor na naše pitanje o njegovoj biti nećemo tako lako dobiti. Filistar će nas jednostavno uputiti na debele sveske zakonika ili na osobitu kastu pravnika. I doista, cijela pravnička »kasta« već stoljećima proučava tu domenu. Sama proizvodnja prava poprimila je čisti oblik krupne (tvorničke) proizvodnje, za njegovu primjenu i tumačenje sazđani su pravi hramovi gdje rituali svećenikâ tog prava protječu u skladu s metodama krupne proizvodnje. A samo područje prava ostaje za običnoga, neposvećenog smrtnika neka vrsta tajanstva, ne gledajući na to da je on obavezan poznavati ga i da se tim pravom reguliraju najsvakodnevniji odnosi ljudi.

Pravnik će vas zapitati, umjesto da odgovori na vaše opće pitanje, kakvo vas pravo zapravo zanima: građansko, krivično ili neko drugo. I, kao doktor, dat će vam recept za vaš djelić istine i pravednosti, premda bez ikakve obaveze za sebe. Ali neće vam, baš kao ni liječnik, objasniti sadržaj svog recepta, odnosno pojasniti pravo.

¹³ Tako predstavnik historijske škole Savigny u 1840. govori o »sretnoj Njemačkoj koju nije zadesila kob revolucije« i koja je, umjesto da prihvati omraženi Code civil, što se poput »bolesti raka nadvio nad Njemačku«, ostala pri svojem »landrechtu« koji je »sporo, bez revolucije, sazđao nešto veličajno«.

Obraćate se učenom profesoru prava. On će vas, prije svega, zapitati o kakvom se pravu raspitujete: o pravu u objektivnom ili subjektivnom smislu, i vjerojatno će vam reći da je prvo, tj. »pravo u objektivnom smislu — cjelokupnost svih socijalnih normi određene kategorije«, tj. *pravnih* normi, a pravo u subjektivnom smislu — »sloboda djelovanja, mogućnost realiziranja vlastitih interesa koju te norme stvaraju za svaki subjekt«. Ostat ćete u nedoumici jer niste dobili nikakav odgovor na to što je pravo, te su vam rekli samo da taj tajanstveni pojam ima dvije strane: subjektivnu i objektivnu.

Obraćate se drugom učenjaku i on vam nabraja niz obilježja prava prema njegovu sadržaju, ali vas odmah upozorava da nijedno od tih obilježja ne može podnijeti kritiku, jer »možemo zamisliti *pravne poretke* koji su izgrađeni na potpuno suprotnim načelima a ipak će se svaki od njih (tj. *pravni poredak*) temeljiti na pravu«. Za naše umirenje on će dodati: »Uostalom, nije riječ o tome *kakvo ponašanje* od nas traže pravne norme, nego kako norme od nas zahtijevaju određeno ponašanje« (Šeršenevič).

Stavljam na stranu gomilu općih i specijalnih buržoaskih znanstvenih radova o pitanjima prava i obraćam se opće dostupnom priručniku o svim pitanjima. U »Velikoj enciklopediji« čitam: »*Pravo*. Pitanje o biti prava pripada krugu najtežih i još *neriješenih* pitanja. Sve do današnjeg dana međusobno se bore za prevlast mnoge posve različite teorije.«

Znači, na ovo pravo koje stoljećima »upravlja« čovječanstvom, u čije su ime izbijale bune, ustanci, revolucije, još se odnose Kantove riječi: »Pravnici još tragaju za definicijom svoga pojma o pravu.« Ali pravnici i, dodajem, ne samo pravnici, uzalud traže definiciju *vječne kategorije* prava. A vidjet ćemo kasnije zašto nisu mogli, i čak nisu željeli (tj. možda i nesvjesno, ali nisu željeli), naći i dati istinski *naučno određenje* pojma prava.

Kada se pred nama, u kolegiju Narkomjista, pri redigiranju vodećih načela krivičnog prava RSFSR (vidjeti: Zbornik propisa 1919, br. 66, str. 590) pojavila potreba da formuliramo svoje, tako reći »sovjetsko« shvaćanje prava, zaustavili smo se na ovoj formulaciji: »Pravo je sustav (ili poredak) društvenih odnosa koji odgovara interesima vladajuće klase i koji se štiti njezinom organiziranom

moći.« Moguća je, dakako, i savršenija formulacija pojma prava. Trebalo bi više istaknuti riječi »sustav ili poredak«, ili ih zamijeniti novim riječima koje snažnije izražavaju svjesni udio čovjeka u formiranju tog »sustava ili poretka«. ¹⁴ Možda bi trebalo naglasiti i to da se interes vladajuće klase javlja kao osnovni sadržaj, osnovna karakteristika svakog prava. Moguća je, napokon, i formulacija da je pravo »sustav ili poredak *normi* koje fiksiraju i čuvaju od narušavanja navedeni sustav društvenih odnosa«, itd. Ovaj posljednji pogled na pravo osporavamo s unekoliko različitoga gledišta, i njegovu analizu dat ćemo kasnije. Ipak, on se temelji na ispravnom, a to znači *klasnom* gledištu. Uglavnom i danas smatram formulaciju Narkomjusta u cjelini prihvatljivom jer sadrži ona glavna obilježja koja ulaze u pojam *svakog* prava uopće, a ne samo sovjetskoga. Njezma osnovna vrijednost sastoji se u tome što ona prvi put znanstveno utemeljuje pitanje prava uopće: ona odbija čisto formalno gledište na pravo, ne vidi u njemu vječnu kategoriju, nego socijalnu pojavu koja se mijenja kroz borbu klasa. Ona odustaje od pokušaja buržoaske znanosti da pomiri ono što je nepomirljivo, nego, naprotiv, nalazi mjeru primjenjivu na sve forme prava, jer se nalazi na revolucionarno-dijalektičnom stajalištu klasne borbe i klasnih proturječnosti.

Osim u momentu *klasnog* interesa, i buržoaski teoretičari često su se primicali ostalim obilježjima prava kako ga mi vidimo. Ali oni su ih samo »omirisali i krenuli svojim putem«. I sva jurisprudencija, to »znanje božanskih i ljudskih djela, nauka o pravu i pravednosti« ¹⁵, ne isključujući ni njezin sociološki pa ni socijalistički pravac, i danas se vrti u nekim ubogim formulama i proživljava teške dvojbe o tome je li ona doista znanost. Odgovorit ćemo izravno: do sada ona nije bila i nije mogla biti znanost; ona to može postati tek kad se postavi na klasno stajalište, na stajalište radnika ili na njemu neprijateljsku stranu, ali klasnu. Može li ona to? Ne, ona to ne može. Jer kad bi unijela revolucionarno (klasno) gledište u pojam prava, ona bi »opravдалa«, ozakonila i *proletersku revoluciju*. I tek sada, nakon po-

bjede proletarijata, i buržoaski pravници počinju bojažljivo govoriti o tome da svaka klasa ima svoje pravo. ¹⁶ Ali nije ih uvjerila teorija nego pobjeda revolucije na djelu.

Zbog toga i u onim slučajevima kada su se među pravnicima nalazili socijalisti, koji su na riječima priznavali načelo klasne borbe, oni su gotovo svi bili oportunisti, bili su i ostali izraziti protivnici klasne borbe, tj. pripadali su onoj struji što sada na svakom koraku, pod maskom marksizma, izdaje revoluciju. I ono što je Engels (zajedno s Kautskym) pisao 1887. god. u redakcijskom članku (u »Neue Zeit«, br. 49) protiv buržoaskog »juridičkog socijalizma« potpuno se odnosi i na njih. ¹⁷ U današnjem shvaćanju prava nema mjesta za revoluciju, i kao što su njemački revolucionarni seljaci tjerali svoje doktore prava, a Španjolci proklinjali svoje »togados« (pravnike) ¹⁸, tako i proleterska revolucija treba da bude na oprezu od »buržoaskih pravni-ka«. Zanimljivo je zamijetiti da takva znanstvena nula kao što je njemački profesor Stammeler, koji je svoju reputaciju stekao na buržoaskoj karikaturi marksizma, vidi glavni, ako ne i jedini, nedostatak Marxa u njegovoj »nedostatnoj pravnoj spremi« (Schulung). A Marx, međutim, koji je staru rimsku školu Berlinskog sveučilišta tridesetih godina, premda prema toj znanosti nije osjećao nikakvu simpatiju ¹⁹ s obzirom na njezin tadašnji oblik, u pismu od 23. XI 1871. (upravljenom Boltu) okarakterizirao je borbu za skraćivanje radnog vremena posredstvom zakona kao političku borbu i dao ovo istančano određenje pojma prava, još nenadmašeno u znanosti o pravu: »I, na taj način, iz odvojenih ekonomskih radničkih pokreta svugdje izrasta *politički* pokret, tj. pokret *klase* koja nastoji sprovesti svoje interese u općem obliku, tj. obliku koji ima snagu prinude za cijelo

¹⁶ Usp.: prof. Trainin u časopisu »Pravo i žizn«, br. 1.

¹⁷ Taj se članak nakon moje preporuke pojavio, u ruskom prijevodu, u časopisu »Pod znamenem marksizma« (br. 1, 1923). (Vidjeti: K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 21, str. 495—516. O porijeklu tog članka F. Engelsa vidjeti cit. djelo, bilješku 561, str. 642—643. — prim. red.)

¹⁸ K. Marx u svojim pismima o španjolskoj revoluciji navodi izreku iz doba Filipa V: »Sve zlo nastaje od »togados« (pravnička).« I ruski seljak ima svoju poslovicu: »Ne boj se zakona, boj se pravnička.« U Francuskoj je od 745 poslanika — 300 advokata (usp.: prof. dr. Heyck, *Parlament oder Volkvertretung*, Halle, 1908).

¹⁹ Poznata je njegova izreka »juristisch, also falsch« (pravnički, dakle neispravno).

¹⁴ Usp. moj referat »Klasna država i građansko pravno«, Moskva, 1924.

¹⁵ Ulpian određuje: »Iurisprudentia est divinarum et humanarum notitia, aequae fusti scientia« (D. 1. 1. IO).

društvo.«²⁰ Vidite, dakle, da su ovdje u karakteristikici osvajanja radničkog zakonodavstva kao dijela prava sadržana sva obilježja koja i prihvaćamo.

Ali bacimo barem letimičan pogled na cijela brda pravničkih »radova« posvećenih traganju za »točnim« određenjem prava. Premda većina njih polazi od pojma pravnog odnosa, pravo u objektivnom smislu ona vide samo u cjelokupnosti normi, tj. zbornicima zakona, voljnih zapovijedi, osim onih manijaka u togama učenjaka (zato su ih Španjolci i zvali »togados«) za koje se istinsko pravo nalazi samo u vlastitoj svijesti, intuiciji, ili u »prirodnom« obliku (natur — justicija), a *pozitivni je zakon samo iluzija*. Ali već je drevni rimski pravnik (Paulo) učio: »Non ex regula ius sumatur, sed exiure, quod est, regula fiat«, što znači da zakon nastaje iz prava, a ne pravo iz zakona. A pravnik praktičar Sikheimer (*Sociološka metoda u privatnom pravu*, München) piše: »Pravni poredak uopće se ne mora poklapati, pa i ne poklapa se s pravnom stvarnošću u mnogim aspektima jer ne djeluje sve u »pozitivnom pravu« (čitaj: cjelokupnost normi) i nije sve pozitivno pravo iskazano u zakonu.« I kao što poučava ruski drevni advokat: »Neki član glasi, a neki i ne glasi.«²¹

Na prvi pogled moglo bi se učiniti da se od vremena pojavljivanja socijalističkog smjera u znanosti o pravu jedno već posve sigurno zna, naime da se kao pravo javlja sustav društvenih odnosa. Ali taj sociološki pravac, ondje gdje je stigao do pojma društvenih odnosa i društvenog poretka, odmah se spotakao o pojam društva, ili crveno obilježje klasne borbe, i tako ponovo dospio u ćorsokak.²²

²⁰ K. Marks-F. Engels, *Izbrannye proizvedenija v dvuh tomah*, t. II, Moskva, 1952, str. 447.

²¹ »Postoje i skrivene (latentne) norme« (Ihering, *Duh rimskog prava*, njem. izdanje, str. 29).

²² Oko socijalnih odnosa kao sadržaja prava vrti se i nemali broj buržoaskih pravnikâ. Tako »Kistjakovski piše (*Socijalnaja nauka i pravo*): »Pri socijalnoznanstvenom proučavanju prava treba prihvatiti ostvarivanje prava kao osnovni moment u njegovoj spoznaji i zbog toga treba krenuti od razmatranja prava u njegovu utjelovljenju u pravnim odnosima.« Ovdje se autor još drži »voljne« tradicije, ali svoju analizu ne usmjerava na volju nego na njezinu realizaciju. Navest ćemo i druge primjere iz pravničkih radova takozvanoga socijalističkog pravca. »Svaka pravna norma, ili, u krajnjem slučaju, svaki kompleks pravnih odnosa može se promatrati s pravnog i sociološkog gledišta. Osnovni pravni instituti (Rechtsgebilde), kao npr. porodica, vlasništvo, državna vlast, općina odgovara općim socijalnim pojavama. Ali za pravo je karakte-

Tako jedan od vodećih predstavnika »juridičkog socijalizma« među buržoaskim profesorima, pokojni bečki profesor A. Menger piše: »Svaki je pravni poredak velik sustav odnosa vlasti koji se razvio unutar danog naroda u toku povijesnog procesa.« A ako uzmemo novijeg autora, prof. Eprega (*Recht und Leben*, u: »Zeitschrift für Rechtsphilosophie«, VI, 13, 1919), kod njega ćemo pročitati: »Ono što je dano u našem shvaćanju prava jest zajednički život i zajednička djelatnost ljudi (Zusammenleben und Zusammenwirken), koji su usmjereni na osiguravanje dobara nužnih za udovoljavanje njihovih potreba. Mi to nazivamo društvenim životom... Na taj način pravo se javlja kao poredak društvenog života (manifestacije društvenog života).« Ali Eprec se nakon nekoliko redaka opet vraća »pravu kao sustavu normi, tj. usmjeravajućih linija ili motivacija za društvene manifestacije života«.

Zasad ostavljamo po strani pitanje o društvu, društvenim odnosima²³ i njihovu sustavu, jer ćemo se na tome morati podrobnije zadržati, i ograničavamo se na činjenicu da je i buržoaska znanost, premda još stidljivo, došla do shvaćanja, na prvi pogled posve očitoga, da je pravo stanovište poredak, tj. sustav društvenih odnosa ili uzajamnih odnosa među ljudima, a ne samo ovi ili oni članovi zakona koji tumače te odnose, ili pak ovaj ili onaj određeni formalnopravni institut.

Ali zbog nepostojanja klasnoga gledišta kod njih opet nastaju isprazne formule. Uzmimo npr. »pravo—slobodu« J. Trubeckog: »Pravo je cjelokupnost normi koje s jedne strane

ristično da se ono odvaja od socijalne materije, tj. od društvenih činjenica i odnosa, svojom vanjskom formom i poretkom. Taj proces odvajanja (Verselbständigung) uglavnom je uvjetovan porastom složenosti životnih uvjeta u vezi s rastom civilizacije, a ta složenost čini sve više nemogućim potpuno i trajno podudaranje općeg pravila i posebnog slučaja. Znanost o pravu kao tehnika jest najsavršeniji izraz te tendencije prava prema osamostaljivanju... Tako nastaje dualizam između prava i socijalnog sadržaja (Substrat) prava« (Max Huber, *Beiträge zur Kenntnis der soziologischen Grundlage des Völkerrechts*, Zeitschrift für »Rechtsphilosophie«, dio IV).

»Pravo nastoji zahvatiti društvo ne kakvo ono jest i kakvo ono postaje nego u smislu poretka njegova ostvarivanja« (vidjeti: prof. Eprec »Zeitschrift für Rechtsphilosophie«, II, 1919), »Sociološka metoda svodi se na spoznaju pravne stvarnosti (Rechtswirklichkeit)« (H. Sikheimer: »Die soziologische Methode in der Privatrechtswissenschaft«, 1919).

²³ Pravnici uopće i ovdje govore o odnosima ljudi prema stvarima, npr. o takozvanom stvarnom pravu.

predstavljaju, a s druge ograničavaju vanjsku slobodu osoba u njihovu suodnosu.« Ili: »pravo — zaštićeni interes« kod Korkunova: »Pravo normira razgraničenje ljudskih interesa... i, prema tome, odnose (ljudi) samo prema ljudima.« Ili, napokon, »marksist naopačke« Stammler: »Pravo se po svojem smislu smatra nepokolebivim (unverletzbar geltende), prinudnim reguliranjem zajedničkog življenja (Zusammenleben) ljudi.« I subjekt i objekt su nestali, dobiva se formula bez svakog sadržaja, i vi čitate cijele biblioteke o tome kako da se razgraniči pravo od morala ili znanost o pravu od drugih znanosti, jer je ona bila usko vezana i s prirodnim znanostima i s povijesno-filološkim znanostima, osobito s filozofijom, a u posljednje vrijeme i sa sociologijom. I ako uzmemo tako ozbiljnog znanstvenika kao što je osnivač ruske sociološke škole pravnik Muromcev²⁴, njegovo određenje pravnog poretka, koje uzima u obzir i pravo u smislu poretka socijalnih odnosa, i organiziranu i neorganiziranu zaštitu tih odnosa, razumijevajući pod organiziranom formom zaštite upravo formu juridičku ili pravnu, koje prihvaća i obilježje interesa što ga je izdvojio Ihering, na kraju se ograničava na praznu, nesadržajnu formulu, jer mu je klasno shvaćanje društvenih odnosa bilo strano. Samo klasno shvaćanje prava unosi nužnu određenost bez koje je jurisprudencija samo obična tehnika retorike, »sluškinja« vladajuće klase.

Drugo obilježje prava jest njegova obrana posredstvom organizirane vlasti, vladajuće klase (obično — države), pri čemu je glavni, ako ne i jedini cilj te vlasti — obrana poretka kao nečega što odgovara interesu vladajuće klase, ili, točnije, osigurava interese vladajuće klase. Čini se da bi se u vezi s pitanjem o prinudi kao elementu prava morali bezuvjetno suglasiti svi oni koji pravo vide u cjelokupnosti normi, tj. na kraju krajeva zakona koje je uvela ili priznala upravo ta vlast.

Ali da bi se otvoreno istupilo s ovom otvorenom teorijom, bio je potreban tako smjeli um kao što je um njemačkog profesora Iheringa. On otvoreno ističe silu, prinudu, kao bezuvjetnu karakteristiku prava, a u samom pravu vidi tek zaštićeni interes. On, dakako, osjeća da se bavi

²⁴ Vidjeti: Muromcev, *Opređenje i osnivanje razdelenija nauk*, Moskva, 1879.

interesom vladajuće klase i vlašću klase, ali on, očito, nije posve svjestan toga klasnog elementa. Ali u stvarnosti Ihering stoji kao stražar u obrani interesa prusko-njemačke junkerske kapitalističke klase, a kada govori o interesima, prelazi u područje teleologije, u prosudbe o konačnim ciljevima i beskonačnim pretpostavkama, jer »nijedna kulturna nacija ne može bez crkve« i »nijedna filozofija ili znanost uopće (npr. Darwinovo učenje) bez pretpostavke bogaa«. Ihering govori o pravu »kao o osiguranju životnih uvjeta društva putem prinude«, ali kakvo društvo ima na umu može se odgonetati iz njegovih riječi kada, npr., ocrtava pred svojim auditorijem »neosiguranost prava vlasništva« (čitaj: imućnih) u usporedbi s »pravima ličnosti« (tj. nemućnih). Ovdje se on ograničava na samo jednu rečenicu: »Svjestan toga pred kakvom publikom govorim, neću u povodu toga potrošiti nijednu suvišnu riječ.« Dakle, čak i najhrabriji i najotvoreniji predstavnik buržoaske znanosti o pravu, što Iheringu moramo priznati, nije se upustio, ili se nije usudio upustiti, u otvoreno priznanje klasnog karaktera prava i ostao je u slijepoj ulici.

Eklektik će uspjeti, prikupljajući od raznih autora po perce, na kraju sakupiti naše određenje prava i među buržoaskim teoretičarima prava, ali u takvoj će se kombinaciji pojedina obilježja uzajamno proždrijeti jer se negiraju, i samo u klasno-revolucionarnoj perspektivi to određenje postat će životno i oslobodit će se svake nedorečenosti i svakog licemjerja.

Ali nas će zapitati: odgovara li naše određenje zbilji? Obuhvaća li ono cijelo područje prava kako ga zamišljaju povijest i život? Dakako, ne možemo primjenjivati naše pravo u društvu koje nema klasa, ali ćemo kasnije vidjeti da ondje i nema prava u suvremenom smislu, i samo nespretno primjenjivanje suvremene terminologije na antičko društvo stvara takve »iluzije«. Time se ponavlja, opće prihvaćeno u buržoaskoj znanosti, miješanje pojmova u kojem se i kapital, i proletarijat, itd., mogu naći u antičkom svijetu. Ali svugdje gdje postoji, u ovom ili onom obliku, podjela čovječanstva na klase i dominacija jedne klase nalazimo pravo ili nešto nalik na pravo. U svojem istraživanju ograničit ćemo se na pravo epohe buržoaskog i prethodnog, feudalnog društva, kao na najbolje izražene obrasce. Što se tiče područja koje obuhvaća pravo, najopas-

nijom se smatra primjedba na račun međunarodnog prava. Ali mi ćemo vidjeti da međunarodno pravo, ako je ono uopće pravo, u svemu mora odgovarati ovom određenju; u vezi s time svima je otvorio oči suvremeni imperijalizam, osobito svjetski rat, sa svim njegovim posljedicama. Govorimo o vlasti koju organizira klasa, ne nazivajući je državom, da bismo obuhvatili upravo još šire područje prava. Ali, dodat ću, još postoji, čak u sredini licemjerne buržoaske znanosti, mnogo znanstvenika koji imaju ozbiljne dvojbe u pogledu mjesta međunarodnog prava u sustavu prava uopće.

Ostaje još jedna kritička primjedba: da ovo određenje odgovara samo takozvanom građanskom ili privatnom pravu. Jasno je da naše određenje doista nastoji postaviti opet na noge ljude u njihovim međudnosima, jer kao osnovno pitanje u pravu ističe se odnos čovjeka prema čovjeku, dok u buržoaskom društvu, naprotiv, nalazimo posvemašnje gospodstvo mrtve norme nad živim čovjekom; čovjek postoji radi prava, a ne obrnuto. Da se građansko pravo javlja kao prvotno priznao je još Gumpłowicz, koji piše (*Rechtsstaat und Sozialismus*): »Nedvojbeno je i jasno da zakonodavni akt koji objavljuje privatno pravo kao obavezno samo privatnom pravu dodjeljuje ulogu zakona, ali time još ni izdaleka nije iscrpljeno pitanje o porijeklu samoga privatnog prava.« Znači, »privatno pravo« (kao poredak društvenih odnosa) postoji prije zakona. Prema našoj konstrukciji, svi su ostali pravni instituti sazdana samo radi osiguranja tog osnovnog prava i zbog toga imaju tek pomoćni karakter, ma kako se činilo da nadmašuju sve ostale. A ondje gdje država prelazi u ulogu subjekta »privatnog prava«, ona djeluje samo kao »Gesammtkapitalist« (Engelsov izraz), tj. personificirani kapital ili predstavnik cijele klase kapitalista.

Dakle, sahranili smo vječni pojam prava; sahranila ga je, zapravo, i buržoaska znanost. Istodobno iščezavaju i vječni, magloviti buržoaski pojmovi općeljudske istine i pravednosti, koje mi nadomještamo čisto klasnim pojmovima. Ali kada govorimo o pravu i pravednosti u klasnom smislu, mi, dakako, nemamo na umu onaj stidljivi dualizam, one dvije duše koje se bore u grudima svakoga časnog filistra i koje se tako izrazito manifestiraju kod epigona revolucionarnih filozofskih umova i njihovih pravničkih pa-

pagaja »vom richtigen Rechte« (od pojma »obaveznosti« prava), nego čisto klasne, revolucionarne parole.

Svatko tko je usvojio način mišljenja Marxa i Engelsa o kapitalu, novcu, itd., kao o društvenim odnosima odmah će shvatiti i naše riječi o sustavu društvenih odnosa. Vidjet ćemo kasnije da je Marx ponekad pravo označavao kao formalnu realizaciju, »posredovanje« društvenih odnosa. To će biti teže pravniku koji pravo smatra čisto tehničkom, umjetnom nadgradnjom koja, ma kako to bilo čudno, upravlja svojom osnovom. Terminologiji voljnih teorija prava stanoviti danak dao je i sam K. Marx. Ta Marx je bio odgojen u doba pojmova o pravu tridesetih godina, koji su u pravu vidjeli izraz »opće volje« (*»Volkswillen«*).²⁵ Zbog istog razloga istaknuti suvremeni predstavnik historijskog materijalizma M. N. Pokrovski u svojoj izvanredno vrijednoj knjizi *Očerki istorii ruskoj kul'tury* piše ovako: »A budući da prirodne norme društvenog života ostaju nepoznanica, ljudi nastoje *sazdati artificijelne norme*,²⁶ onda je to ono što mi nazivamo zakonom, pravom.« Ta artificijelnost sve više raste kako se približavamo našem vremenu, kako privreda postaje složenija, životni odnosi »zapetljaniji«. Netko bi mi mogao reći da se nejuristu takvi izrazi mogu oprostiti. Nije riječ o tome. Drug Pokrovski nije nikakav izuzetak, on, kao i svi ostali *nejuristi*, *ovdje još misli odviše juristički*. Što da se onda kaže o juristima? Ali vratit ćemo se tim pitanjima kasnije.

Onome tko je shvatio da instituti vlasništva, nasljeđa, kupoprodaje, itd., nisu ništa doli *pravni odnosi*, dakle i *oblici društvenih odnosa ljudi*, razumjet će i one društvene odnose koji se kriju iza svakog doista pravnog člana zakona. On će početi misliti revolucionarno-dijalektički i o pitanjima prava. Pred njegovim očima jasno će se ocrtati kontrarevolucionarno pravo feudalnog svijeta u borbi s društvenim *interesom* nekad revolucionarne buržoazije, a i kontrarevolucionarno buržoasko pravo u borbi s revolü-

²⁵ U prvom izdanju ovo mjesto je izazvalo nesporazume. Dakako, nema u tome nikakvog »prijekora« i nikakve »optužbe za herezu«. Marx se koristio terminologijom najnaprednijih znanstvenika. Danas bi on, razumije se, govorio ponešto drukčijim jezikom. Bit stvari Marx je i tada, kao što ćemo još vidjeti, odredio točno i jasno.

²⁶ »Već je drevna filozofija postavljala problem: da li je pravo produkt prirode ili djelo umjetnosti?« (Gumpłowicz, I, str. 63).

cionarnim klasnim *interesom*²⁷ proletarijata. Ako je prava bitka završena kompromisom između zaraćenih klasa, ovdje nema mjesta kompromisu: »poleice verso«, »šakom u oko i koljenom na prsae!

2. Društveni odnosi i pravo

Kažemo da je pravo sustav društvenih odnosa ili stanovit društveni poredak. Ali što razumijevamo pod društvenim odnosima? Ponavlja se ono isto što i s pravom. Nema riječi koju češće upotrebljavamo od riječi »društvo« i nema pojma koji bi bio neodređeniji i maglovitiji od pojma »društvo«. Da ne spominjemo društva u smislu usko tehničkom, takozvana društva — pravne osobe, navest ćemo izraze koje upotrebljavamo: antičko, feudalno, buržoasko i čak buduće društvo, zatim rasuđujemo o ljudskom društvu uopće, i rado se pozivamo na društveno mnijenje. Međutim, očito je da ovdje riječ »društvo« svaki put označava nešto drugo, i kada se nađu znanstvenici koji žele pronaći obilježja *zajednička svim tim različitim pojmovima* što se skrivaju iza jedne riječi, nastaje ili velika zbrka ili pak formula lišena svakoga realnoga sadržaja. A kao što je poznato, u buržoaskoj znanosti upravo takva »opća mjesta« dobivaju status posljednje riječi u znanosti. Svi jezici, međutim, ne isključujući ni znanstveni, znaju za riječi s vrlo različitim značenjima. To je ponekad neugodno, ali moramo računati s tom činjenicom. Ali ne treba dovoditi do apsurdna različita značenja iste riječi, prepuštajući njihovo istraživanje posebnoj znanosti, lingvistici. Postoji jednostavan izlaz: u svakom posebnom slučaju treba se točno dogovoriti što u danom slučaju, u danom području razumijevamo pod tom riječi. Ali buržoaska znanost to nije učinila, a mi ćemo još vidjeti zašto to nije mogla učiniti.

U području koje se odnosi na naš predmet riječ »društvo« označava ili stanoviti, više ili manje poznati *krug ljudi* u njihovim uzajamnim odnosima, ili pak stanoviti *kompleks samih uzajamnih odnosa* tih ljudi. Ali o tome kakav krug ljudi i kakvi uzajamni odnosi ljudi treba da budu predmet

²⁷ Potcrtavam riječi »pravo« i »interes« da bih obratio pažnju na njihovo suprotstavljanje, a ne konvergenciju. Klasni interes pretvara se u pravo tek nakon pobjede klase, i gubi to svojstvo s odlaskom klase s vlasti.

znanosti o društvu (sociologije) mišljenja znanstvenika razilaze se toliko da nema, rekao bih, ni dvojice sociologa koji bi se složili. Jedan od tih znanstvenika (Maksvejler) čak izjavljuje da je riječ »društvo«, tobože, »običan ne sporazum kad joj se pripisuje bilo kakvo konkretno značenje«, jer »ono se jednostavno rasplinjava čim se pokušamo udubiti u njegov smisao«.

Kao što je poznato, drevni grčki svijet, po riječima Aristotela, polazio je od čovjeka kao člana društva (»zoon politikon«). Nećemo se zaustavljati na pitanju kako je on shvaćao društvo; vidimo samo to da je buržoaska znanost, polazeći od posebnog individuuma, u obliku znamenitog Robinsona, učinila korak natrag. Isto nam se čini i u vezi s teorijom »društvenog ugovora« (contrat social). Pred filozofijom drevne epohe nalazili su se, kao na dlanu, otvoreni društveni odnosi, dok je buržoaska znanost počela od beskrajne količine raznih fetiša. Znanost o tom društvu polazila je od individuuma,²⁸ prenoseći na društvo po redu sve teorije iz znanosti o »vanjskoj prirodi« uopće i o čovjeku posebno.

Na taj način nastaju po redu: mehanička, biološka (organska, tj. antropološka ili zoološka), psihološka škola. Dakako, sve su one bile stanoviti korak naprijed, jer su, primjenjujući metode ostalih znanosti, ipak počele tumačiti uzajamne odnose raspršenih individuuma kao članova društva — mehanizma, organizma (čovjeka — kod Spencera, Schäflea, Lilienfelda i dr. kao čovjeka — Levijatana — kod Hobbesa itd.). Psihološka je škola htjela stvoriti teoriju masovne psihologije, tj. polazila je također od organizma, ali od njegove *glave*. Proglasili su sociologiju samostalnom znanostu, ali ona nije bila ništa doli primjena historijske metode na sociologiju, metode koja se i ovdje zadovoljila deskriptivnim i interpretacijskim postupcima. Velik korak naprijed bila je komparativna metoda i, osobito, statistička metoda.

U tom kaosu materijala i mišljenja morali su se pojaviti takvi umovi kao što su Marx i Engels, da bi, unijevši u sav taj materijal zaključke na osnovi buržoaskih revolucija, otkrili pred nama bit samog društva kao cjelokupnosti

²⁸ Zanimljivo je primijetiti da osnivač znanosti sociologije August Comte nije shvaćao sociologiju kao znanost o društvu nego kao »znanost o čovjeku kao članu društva«.

pojava što se mijenjaju i razvijaju po svojim osobitim, imanentnim zakonima. Njihov historijski materijalizam unio je nov sadržaj u pojam društva. Oni su polazili od jednostavne činjenice da čovjeka uvijek poznajemo samo kao čovjeka ove ili one cjelokupnosti individuumu. Ali što ih povezuje u ta jedinstva? U borbi za egzistenciju, »...Da bi proizvodili, oni [ljudi] ulaze u određene međusobne veze i odnose, i samo unutar tih društvenih veza i odnosa postoji njihov odnos prema prirodi, odvija se proizvodnja.«²⁹ I eto, »...*Produkcioni odnosi u svojoj celokupnosti tvore ono što se zove društveni odnosi, društvo, i to društvo na određenom, istorijskom stepenu razvoja, društvo s osobenim karakterom po kojem se razlikuje od drugih. Antičko društvo, feudalno društvo, buržoasko društvo su takve celokupnosti produkcionih odnosa od kojih svaka ujedno obeležava poseban stepen razvoja u istoriji čovečanstva.*«³⁰ Dakle, cjelokupnost ljudi povezanih, na određenom povijesnom stupnju razvoja, cjelokupnošću proizvodnih uvjeta kao osnovom njihovih međusobnih odnosa naziva se društvom, a »društveni odnosi« tih proizvođača i jesu ono što nazivamo odnosima *proizvodnje* ili rada.

Kasnije Marx proizvodnim odnosima dodaje još i odnose *razmjene*. »Uzmite«, piše K. Marx 1846. u pismu P. V. Anenkovu o Proudhonu, »određeni stupanj razvitka proizvodnih snaga ljudi i dobit ćete određeni oblik razmjene i potrošnje. Uzmite određeni stupanj razvitka proizvodnje, razmjene i potrošnje, i dobit ćete određeni društveni poredak, određenu organizaciju porodice, staleža ili klasa, jednom riječi, određeno građansko društvo. Uzmite određeno građansko društvo, i dobit ćete određeno političko uređenje, koje je samo oficijelni izraz građanskog društva.«³¹

Ali, govoreći o društvu kao o odnosima proizvodnje i razmjene, Marx objašnjava da društvo nije jednostavni rezultat tih odnosa, da se povrh tog rezultata u procesu proizvodnje i razmjene dobiva stanoviti čisto društveni plus. Na taj način, čovjek kao dio društva nije individuum s društvenim sklonostima, nego je on »društveni čovjek« (*Ver-gessellschafteter Mensch*), »čovjek u procesu rada«. Ako

²⁹ K. Marks, *Najamni rad i kapital*, u: K. Marx, F. Engels, *Dela*, sv. 9, str. 340.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Marxovo pismo Anenkovu (prev. Vranicki), u: Marx-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 406.

se kod Marxa može naći riječ »društvo« i u drugom značenju, kao cjelokupnost osoba, onda je to obično u tom smislu što su *ljudi općenito oličenje proizvodnih odnosa* (npr. — Marx stalno govori o kapitalistu kao o oličenju, personifikaciji kapitala, o klasi zemljoposjednika kao o personifikaciji vlasništva nad zemljom).

Dakle, Marx pod društvom razumije prije svega cjelokupnost odnosa proizvodnje, a zatim i odnosa raspodjele. »Odnosi proizvodnje svakog društva čine cjelinu«,³² govori Marx u *Bijedi filozofije*, iz čega proistječe da se naše određenje prava, koje se poziva na »sustav društvenih odnosa« kao jedinstvenu cjelinu, društveni poredak, potpuno slaže s Marxovim pogledom.

U početku je buržoaska znanost šutke prelazila preko Marxa i doista ga nije razumjela, premda ga još češće nije htjela razumjeti. Ne dugo, jer Marxova teorija nije bila knjiška, nego životna teorija, koja je kucala na vrata buržoazije šakama proleterskih masa. A nakon Marxa bili su mogući samo nastavljači ili popravljajući (revizionisti) njegove teorije. Izuzetno je zanimljivo da se gotovo istodobno u cijelom socijalističkom pokretu pojavilo desno, »izdajničko« krilo marksizma, ali to je bio tek odraz revizionizma čisto buržoaskoga. Buržoazija, koja nikada nije dobro razlikovala sociologiju od socijalizma, isto kao što konstantno brka revoluciju »socijalnu« i socijalističku, rodila je cijeli niz novih revizionističkih smjerova u sociologiji. Prije svega, smjer berlinskog profesora Simmela koji je u predgovoru *Filozofiji novca* obećao da će »uzdignuti novi kat na historijskom materijalizmu«, ali je skončao na pustim društvenim »krugovima« i otrcanim istinama prikrivenima tek blistavim vatrometom fraza. Simmel je na kraju odredio svoj zadatak riječima: »Deskripcija i povijesno-psihološko reproduciranje (Herleitung) onih *oblika* (i samo to) u kojima se odvijaju uzajamni odnosi ljudi.«

Drugo, postoji škola takvog ispraznog brbljavca kao što je, govoreći riječima Heinea, »svojom znamenitošću glasoviti« Stammler, koji je obećao ispraviti Marxa, zapravo postati novi Marx, ali bez njegovih pogrešaka. On je pak završio tako da je umjesto »socijalizacije« jurisprudencije »ozakonio«, »justificirao« sociologiju, tj. u učenje o društvu prenio metode čisto juridičke, točnije prusko-birokratske

³² Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 133.

jer on, naime, određuje svako društvo jednostavno kao »vanjsku normiranu koegzistenciju (ausserlich geregeltes Zusammensein) ljudi«, znači, cjelokupno ljudsko društvo shvaća poput nečega kao što je njemački »verein«, koji provode pretpostavljeni.

Treće popravljavanje ili, točnije, opovrgavanje bio je psihološki smjer u političkoj ekonomiji i pravnoj znanosti koji je nastojao bez podloge sazdati teoriju filistarskog individualizma. Ako su psihološke škole Tarda, Yorda, Lebona i dr. tražile temelje društvenosti ipak u zavisnosti slabijega od jačega, npr. gomile od junaka, i rasuđivale o masovnoj psihologiji (oponašanju i drugim načinima utjecaja na masu), onda je ova nova psihološka škola polazila od »normalne« individualne psihologije slobodnoga liberalnog filistra, i to je sve. Karakterističan predstavnik te škole u Rusiji jest glasoviti jurist-kadet Petražicki. A tipični su u tom smislu znanstveni »zakoni« Simmela, bliskog toj školi, kao npr.: »Društveni interesi nas okružuju tako reći u koncentričnim krugovima: što nas tjesnije opkoljavaju, to beznačajniji su oni sami po sebi.« Prisjećate se koncentričnih krugova teorije ograničene korisnosti, samo obrnuto. Ali ta apstraktna formula u biti je prazna, lišena svakog sadržaja.³³

Vraćajući se našem pitanju o društvenim odnosima kao sadržaju prava, moramo se nužno zaustaviti na konkretizaciji našeg pojma društva.

Ako počinjemo od onoga prvobitnoga društva kakvo rekonstruiramo prema fragmentarnim podacima iz predaje, prema reliktima starine i komparativnim činjenicama iz

³³ Simmel, npr., piše: »Uzajamni odnosi ljudi koji potječu od najrazličitijih impulsa (pobuda) u povodu najrazličitijih objekata i radi najrazličitijih ciljeva, u svojoj cjelokupnosti čine društvo u najodređenijem smislu (sensu strictissimo) kao oblik ljudskog postojanja, za razliku od drugog značenja pojma prema kojem se društvo sastoji od cjelokupnosti pojedinaca koji stoje u međudodnosima, uzetih zajedno sa svim sadržajem i sa svim interesima koji grade te odnose.« Usp., naprotiv, mišljenje drugog čisto buržoaskog pisca: »Društvo kao takvo ne samo što ne može misliti, osjećati, htjeti, ono ne može ni djelovati jer ono nema vlastitog tijela osim tijela individuuma koji ulaze u sastav društva. Bez obzira na to o kakvom se izrazu opće misli radilo, on može nastati samo individualno« (R. Schubert-Soldern, citirano prema: Wilhelm Bauer, *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtliche Grundlage*, 1914).

A kod trećeg buržoaskog jurista čitamo: »Prvobitni tip društvenosti ljudi jest društvo u kojem postoje obaveze koje nije sankcionirala nikakva vlast« (dr G. del Vecchio, *Die Idee einer vergleichenden universellen Rechtswissenschaft*).

svakodnevice divljaka, onda kao pojavu karakterističnu za prve poznate nam saveze, tj. rodovske (gentilne, klanovske), moramo primijetiti činjenicu da oni ne znaju za privatno vlasništvo nego žive u prvobitnom komunizmu. Što to znači? To znači da se savez, društvo prvobitnih ljudi sjedinjava i drži u tom jedinstvu u interesu zajedničkog prisvajanja sredstava za opstanak, zajedničkog »prisvajanja prirode«. Premda u toj zajednici važnu ulogu ima krvno srodstvo, instinkt produžavanja roda, ipak presudno značenje ima taj instinkt ne u smislu reprodukcije potomstva, nego u smislu održanja sebe i, što je najvažnije, potomstva, a zajedno s tim i roda.

U toj rodovskoj zajednici postoji stanovit, premda slabo organiziran, plan gospodarstva, postoji i svojevrsna podjela rada, ali ne postoji pravo u suvremenom smislu riječi. Doduše, nastaje pojam prisvajanja, ali samo prisvajanja rezultata svoga rada ili rada svoje zajednice. Dakle, vlastiti rad je osnova prvobitnog prisvajanja. U svojim uzajamnim odnosima rođaci se oslanjaju na naravi, običaje.³⁴ Ali i ti su običaji, u biti, samo tehnički postupci koje diktiraju iskustvo i instinkt. A instinkt Ratzenhofer određuje kao psihološku sposobnost čovjeka (als psychologische Anlage im Menschen) na temelju iskustava (doživljaja) prošlih pokoljenja. Mi prvobitnog čovjeka znamo samo kao člana takvog tijesnog, premda više ili manje širokog zajedničkog života. Nema tamo zakona ni prava u suvremenom smislu, postoji vrlo čvrsto i usko društvo koje kao da se normira samo zakonima prirode.

Nema dvojbe da se između društva tog tipa i suvremenog društva nalazi čitava provalija. Prof. Tönnies (*Gemeinschaft und Gesellschaft* — »Zajednica i društvo«) takve zajednice, koje nam se čine kao »realni i organski život«, naziva zajednicom, općinom (*Gemeinschaft*), za razliku od »društva kao idejnog i mehaničkog udruživanja«. Marx i Engels, i to s punim pravom, ne prave tu razliku te riječju društvo označavaju i rod i porodicu, jer je njima jasno da se i ovdje kao temelj pojavljuju proizvodni odnosi. Osnovna razlika između prvobitnoga, drevnog društva i suvremenoga buržoaskog društva jest u tome što je prvo samodostatna radna i potrošačka ćelija ili jedinica, osno-

³⁴ »Na prvobitnom (primitiver) stupnju razvoja pravo i običaj (točnije: 'narav' — Sitte) općenito se poklapaju« (prof. Ahelis).

vana na prirodnim uzajamnim odnosima, dok je u suvremenom društvu organizacija rada i potrošnje (putem robne razmjene) nešto različito od tih prvobitnih organizacija i prirodnih veza. »Što je manje razvijen rad, to više se društveno uređenje određuje rodovskim vezama: ali to staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, propada jer ne može izdržati sukob s klasama, i njegovo mjesto zauzimaju teritorijalne zajednice (Ortsverbände)³⁵, tj. društvo u kojem nad obiteljskom zajednicom vlada vlasništvo«³⁶ (Simmel, *Filozofija novca*).

Od prvobitnih načina proizvodnje: nomadske zemljoradnje, nomadskog stočarstva, lova, ribolova te izrade sredstava za takvu proizvodnju samo posljednje (tj. izrada sredstava za proizvodnju) a zatim i nomadsko stočarstvo omogućuju stvaranje zaliha (u posljednjem slučaju tako reći pokretnu zalihu). Zaliha znači da postoji nešto suvišno, i tako stvara osnovu za prvobitnu razmjenu. Ta se razmjena u početku ne odvija individualno, nego među savezima (»međunarodno«), ili u obliku uzajamnog darivanja, ili u obliku »nepovratnog« prisvajanja, tj. putem grabeža, rata, danka.

Ali te su zalihe u početku bile neznatne. Marx upućuje da se kao prvi uvjet svake eksploatacije čovjeka po čovjeku, tj. svakog prisvajanja tuđeg rada, u stanovitoj mjeri čak i posredstvom grabeža, pojavljuje mogućnost takvog prisvajanja, tj. mogućnost stanovitog dodatnog rada i proizvoda: »Bude li radniku potrebno sve njegovo vrijeme da bi proizvodio životne namirnice nužne za izdržavanje njegovo lično i njegove porodice, onda mu ne pretječe vremena da bez naknade radi za treće osobe. Bez izvjesnog stupnja proizvodnosti rada nema takvog raspoloživog vremena za radnika, bez takvog viška vremena nema viška rada pa stoga nema ni kapitalista, ali nema ni vlasnika robova, ni feudalnih barona, jednom riječi nema klase krupnih vlasnika.«³⁷

Takva situacija stvara se, prvi put kao normalna pojava, pri nenomadskoj zemljoradnji, tj. zemljoradnji gdje postoji

³⁵ »Zajednica (Gemeinschaft) ne zna za pojedinca kao takvog, nego samo za pojedine članove koji djeluju svaki za cjelinu i preko cjeline (für und durch das Ganze wirkend)« (prof. Mücke, *Hörde und Familie*, Stuttgart, 1895).

³⁶ Značenje teritorijalnog načela u formiranju države naglašava već F. Engels (K. Marks-F. Engels, *Deja*, sv. 21, str. 117, 129, 170).

³⁷ K. Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 444.

plodored i stalna naselja. Jednostavan a genijalan izum — zaoštrenu palicu (slavenska riječ *soha*, plug označava upravo takvu palicu), ili drveni budak, motiku kojom je nomadski poljodjelac (točnije, zemljoradnica) kopao jamice ili okopavao tlo za »usjev«, pa ju je iskoristio za *kopanje dugacke jamice* (tj. brazde) — taj je izum stvorio suvremenu zemljoradnju. Soha — plug razrušila je prvobitni komunizam i stvorila u početku »posudbeno« a zatim i vlastito oranje, jer plug ne samo što je stvorio taj sustav, tj. mogućnost da stanovitu količinu zemlje porodica — domaćinstvo može obrađivati vlastitim snagama, nego je dokinula nužnost posjedovanja zajedničkih pašnjaka i šuma te stanovite »mobe« u vrijeme poljskih radova. Tako se formira vlasništvo na sve dulje i dulje razdoblje, isprva na jednu ljetinu tj. godinu, zatim na dvije godine — dvogodišnji sustav, na tri godine — trogodišnji sustav, itd.,³⁸ dok se s vremenom ponovne podjele zemlje ne izgube, pa se stvara sitno privatno vlasništvo nad zemljom i suvremena porodica. Tako je već Aristotel govorio: »Vlasništvo je dio obiteljske organizacije. ... a dio nije samo dio nečega drugoga, nego je on uopće nezamisliv bez toga drugoga.«

Prije pojavljivanja pluga o ozbiljnom poljodjelstvu ne može se ni govoriti (govorim o evropskoj umjerenoj klimi), a plug je, stvarajući nenomadsku zemljoradnju, stvorio privatno vlasništvo i potkopao prvobitni komunizam³⁹, ostavljajući na snazi neku vrstu stanja polukomunizma. »Slobodno vlasništvo seljaka koji samostalno privređuju očigledno je najnormalniji oblik zemljišnog vlasništva za sitno gospodarstvo; tj. za takav način proizvodnje u kome je posjedovanje zemlje uslov za radnikovo vlasništvo na plodu njegovog vlastitog rada... Vlasništvo na zemlji isto je toliko potrebno za potpuni razvitak ovog načina rada, koliko i vlasništvo na oruđu za slobodni razvitak zanatskog poduzeća.«⁴⁰

³⁸ I rimsko pravo razlikuje takvo jednogodišnje korištenje (annuum), dvogodišnje (biennium) ... Ovo posljednje bilo je dugo vremena obični zemljišni dogovor. Salijski zakon* (iz franačkog razdoblja) znao je za zaštitu korištenja samo u toku jedne ljetine.

* Salijski zakon (Lex Salica) ili »salijska pravda« — zapis običajnog prava njemačkog plemena salijskih Franaka, jedna je od najranijih takozvanih barbarskih pravdi. Sastavljen je u početku VI st. naše ere.

³⁹ Uređenje prvobitne zajednice. (Red.)

⁴⁰ K. Marx, *Kapital*, sv. 3, Kultura, Zagreb, 1948, str. 743.

To privatno vlasništvo mora biti dopunjeno zalihom sirovina (zajednički pašnjaci i šuma) i kućnim obrtom, to je ono stanje koje sam nazvao polukomunizmom.

Još je riječ o društvu u kojem nema eksploatacije čovjeka po čovjeku. Ali bila je to *tek prva faza u razvoju privatnog vlasništva*, prijelaz od prvobitnog komunizma prema privatnom vlasništvu, uz vlastita sredstva za proizvodnju i čuvanje stanovitog komunizma.

Taj sustav sitnoga privatnog vlasništva nad zemljom blistavo se opravdao kako u najbolja vremena antike, do prelaska na dominantno robovlasničko poljodjelstvo, osobito u Rimu, tako i u srednjoj Evropi do prelaska na kmetstvo, pa u stanovitoj mjeri i u Rusiji. Izdvajanje porodice u posebno domaćinstvo, s njezinim dijelom stoke i robova, ako postoje, postalo je temelj *novih društvenih* odnosa. Kao nov način proizvodnje na djevičanski neistrušenom tlu bio je to grandiozni tehnički napredak, i svi ljetopisi pripočavaju o blagostanju seljaka te epohe, koji ima suviše, zalihe i vodi »razuzdan život«.

Prvi put su se pojavile znatnije *količine dodatnog* proizvoda, a zajedno s tim *pojavi se i pretendent na dodatni rad*. Pojavio se feudalac. Bez obzira na to je li bila riječ o naoružanom ratniku iz vlastite zajednice, njezinu vodi i njegovoj družini, ili tuđinskom osvajaču s tuđinskom družinom, ili plemiću, kojega je nagradio »gospodar«, ili napokon, o klasi svećenika, crkvi, itd. (svi ti vidovi nastanka feudalaca odvijali su se usporedo), posrijedi je bila *sila, vlast*, koja je »zavladala« zemljom (vladati je u staro doba označavalo skupljanje »*danka*«, *podanik* je bio onaj tko je *plaćao danak*; usp.: M. N. Pokrovski, *Russkaja istorija i Istorija ruskoj kul'tury*). Feudalac bi odmah »zavladao« zajedničkom zemljom seljaka, premda bi pravilnije bilo reći da je u to doba vladao tom zemljom zajednički s njima, ali ništa nije promijenio u samom *načinu* obrađivanja zemlje. Kao i u drevnom Rimu, tako i u Evropi vlada opće pravilo da se veleposjednik zemlje u početku, ni osobno ni preko radnika, ne bavi zemljoradnjom nego samo »vlada« zemljom, dobiva danak, tj. sav dodatni proizvod ili njegov određeni dio (npr. desetinu). Proizvodni odnosi u početku su ostali kakvi su i bili, promijenio se, i to *nasilno* promijenio, samo *način prisvajanja* dijela proizvoda. S vremenom su izumrli rod (gens), klan, tj. njihove društvene funkcije, a i zajedničko vlasništvo nad pašnjacima i šu-

mama. Odumrli su ostaci komunizma⁴¹ a zajedno s njim i svaka mogućnost blagostanja seljaka, jer više nisu imali gdje napasati stoku a svi »suvišci« prelazili su u ruke feudalca. Seljaka su *definitivno vezali za zemlju*, a da ne bi »utekao«, zapisali su ga. Čak i onaj koji je još ostao slobodan bio je ekonomski prisiljen da se »dobrovoljno« zapiše. Kao najniža ekonomska ćelija ostala je porodica, *domaćinstvo*. Prvobitni oblik prisvajanja dodatnog proizvoda porodice jest — *naturalna zemljišna renta*. »Samo po *obliku* u kome se taj višak rada cijedi iz neposrednog proizvođača, radnika, razlikuju se ekonomske društvene formacije, npr. društvo ropstva od društva najamnog rada.«⁴²

Novi »društveni odnosi« već su se veoma približili stavu kmetstva. Feudalac koji je bio zainteresiran za što veći danak (obično neodređen) poduzimao je stroge mjere da bi spriječio odlazak svojih seljaka u lov ili ribolov, branio im je da prave pivo, itd., pretvarajući i lov, i ribolov, i pravljenje piva *u svoju privilegiju*. Znamo da je u starom Rimu vlasništvo uskoro dobilo karakter robovlasničkih latifundija, a u srednjovjekovnoj Evropi — kmetškoga gospodarstva. Što to znači? Samo to da se eksploatacija čovjeka po čovjeku vrlo pogubno odrazila na gospodarstvu. Prema svjedočanstvima, seljaštvo je naglo osiromašilo i počelo dizati bune. Oduzimanje, u sve većim razmjerima, zajedničkih pašnjaka i šuma posve je uništilo seljačko stočarstvo a time i mogućnost poboljšanja kvalitete zemlje. S druge strane, seljački ustanci postali su permanentni ili, kao što kaže umjereni povjesničar njemačke reformacije: »Seljaštvo se nalazilo u stanju postojanog društvenog (čitaj: građanskog) rata.« Velika seljačka revolucija koja je trajala nekoliko stoljeća (seljački ratovi od XIV do XVI st.) svugdje je, osim u Švedskoj (gdje su pobijedili seljaci), završila u korist vitezova i plemstva. Tako se učvrstilo stanje bezuvjetnog kmetstva.

Ali sam način eksploatacije i tada se malo promijenio: samo se pojavio novi čimbenik — upravitelj (Meier, villacus, bailif), koji je obično i sam potjecao iz redova robova ili kmetova. Proizvođač se pak pretvorio u stvar, koja je jednostavno pripadala uz zemlju. Tako je izgledala *trage-*

⁴¹ U uređenju prvobitne zajednice. (Red.)

⁴² K. Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 170.

dija podjarmljenja čovjeka. Davno je izvršen prvi proces diferencijacije, izdvajanja iz prirode⁴³ u prvobitnom komunizmu. Kao posljedica njegova »prvobitnoga grijeha«, privatnog vlasništva, on se našao u *vlasti zemlje*, i samo je dio čovječanstva ostao u ulozi slobodnih ljudi, tj. vladajuće klase zemljoposjednika. Formirali su se trojaki društveni odnosi: proizvodni odnosi među seljacima, odnosi prisvajanja i vlasti između seljaka i posjednika, te odnosi među samim posjednicima.

Ali bio je to tek *prijelazni stadij*. Rad roba i rad kmeta bili su sami po sebi slabo proizvodni, povrh toga, vidjeli smo, seljak, lišen pašnjaka i šuma, uopće se nije mogao baviti stočarstvom, a njegova je stoka, osim toga, prešla u ruke feudalca (neki etimologiju te riječi vide u riječi *fiu* — stoka, kao što je i bojar — vlasnik stoke),⁴⁴ koji je tako preuzeo i stoku i pašnjake. Tako je stočarstvo, u većem ili manjem opsegu, postalo prvi oblik velike proizvodnje, a ujedno nastaje i nov oblik rente, *barščina*, *tlaka*, *radna renta*. Kmetovi su »dodatni« rad obavljali na zemlji »feudalc«, »bojara« (posjednika stoke), a »nužan« rad na svojoj okućnici. Bezgranična, grabežljiva eksploatacija uzrokovala je brojne *revolucije* i ustanke.

Završila je druga faza razvoja načina prisvajanja — *feudalno vlasništvo nad zemljom* kao temelj cijelog feudalnog društva.

Ali usporedo s tim procesom nastaje proces razmjene, u početku suviška naturalnog proizvoda, zatim djelomično novčane, i napokon novčana robna razmjena kao opće pravilo. Ta razmjena, pojavljivanje novca, a uskoro i trgovačkog kapitala, razlaže ravnotežu i seljačkog domaćinstva i feudalizma. Posve nov utjecaj dobivaju gradovi, nastaje velika podjela rada između grada i sela. Grad privlači obrtnike iz sela, ali odbjegle seljake, koji ondje traže i nalaze slobodu, ponovo veže, u cehove i gilde, a zatim u manufakture, po shemi koja nalikuje kmetstvu. Ali razvoj novčane privrede na tome se ne zaustavlja, pa će na kraju doći do najvećih

⁴³ »Najznačajnije (das Bedeutungsvolle) u stvaranju životinja i ljudi jest izdvajanje (diferencijacija) pojedinca (des Einzelnen) iz njegove veze s beživotnim materijalnim svemirom (Universum) u pokretnog pojedinca« (Ratzehofer, *Die soziologische Erkenntnis*, 1898).

⁴⁴ »Stočarstvo (Meierei) jedinstven je regularni način proizvodnje vlasnika nasljednog imanja« (Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, II).

potresa u povijesti koje poznajemo pod nazivom buržoaske revolucije.⁴⁵

Kao rezultat svih tih promjena, nastaje *ново*, takozvano *buržoasko društvo*. Svi se odnosi u tom društvu temelje na slobodnom dogovoru slobodnog vlasnika zemlje i ostalih sredstava za proizvodnju s osobno oslobođenim, ali i slobodnim od zemlje i svih sredstava za proizvodnju, proizvođačem, radnikom kao *najamnim radnikom*. Feudalno vlasništvo pretvara se u *kapitalističko*, radna i naturalna renta u novčanu rentu. Vlasnik kapitala dobiva profit, tj. dodatni proizvod, jer mu ga ne otima zemljovlasnik. A sva golema masa radnika-proizvođača ograničava se, kao i prije, na produkt nužnog rada, ali sada u *novčanom obliku*. Oni se pretvaraju u *najamnog radnika*. Ni taj sustav nije donio slobodu radniku. Formirana je nova slobodna klasa kapitalista, ali je radnik najprije došao *pod vlast sredstava za proizvodnju* — u manufakturi, a kasnije pod vlast stroja — u tvornici. Ako je prije njime »vladala« zemlja i njezin vlasnik, sada je on postao »podanik« tvornice i personificiranog kapitala — klase kapitalista.

To je treća i posljednja faza *razvoja privatnog vlasništva*, kapitalističkog vlasništva ne samo nad zemljom, nego i nad *svim proizvodnim sredstvima*.

Primjećujemo da je u prvoj i drugoj fazi *razvoja privatnog vlasništva* očita pretežnost proizvodnih odnosa i odnosa, tako reći, prirodne razmjene. To se pitanje komplicira u trećoj fazi, kada *robna razmjena* postaje isključivi oblik društvene razmjene materija i kada na tržištu počinje vladati roba »čija je jedina kvaliteta njezina količina«, tj. novac (Simmel). A u odnosima rada iluzija trijumfira nad činjenicom. Začeci prevlasti iluzije nad činjenicama pojavili su se već u doba feudalizma. Rim je, kao što je poznato, propao zato što je bio utemeljen na radu robova, tj. otvorenoj formi nepoštedne eksploatacije, dok je kmetška zavisnost ostavila na životu fikciju, iluziju, što se temeljila na tradicijama samostalnosti seljaka kmeta, vjeri u njegovu nerazrušivu vezu sa »svojom« zemljom.⁴⁶ A kad je ona razrušena, rodio se nov oblik eksploatacije, još perfidniji.

⁴⁵ Temeljni uzrok buržoaske revolucije jest razvoj kapitalističkog načina proizvodnje. (Red.)

⁴⁶ Usp. poznate riječi kmeta: »Mi smo vaši, ali zemlja je naša.«

»Život postaje sve složeniji« — karakteristika je vijeka kapitalizma. Složen život mora dovesti do buržoaske revolucije, to je bila kvintesencija, npr., legalnog marksizma, marksizma za čisto buržoaske ideologe koji su dospjeli u redove prvih marksista (npr. Struve). Kod njih je veliku ulogu imala upravo juridička i politička nadgradnja, koja se, prema njihovu mišljenju, nije mogla prilagoditi tom sve složenijem životu, u što su se sada ipak razuvjerili. A nedvojbeno je činjenica da je cijeli taj sustav banaka i drugih trgovačkih instituta, njihova juridička i politička struktura (trgovački, mjenični, diplomatski, konzularni i slični odnosi) doista bila izraslina na najprirodnijim i najjednostavnijim ljudskim odnosima, koja ih potpuno zasjenjuje.

Oktobarska revolucija unosi značajne promjene u te odnose. Ona, primjenjujući svoju realnu silu, prije svega ruši vlast buržoazije i njezin način prisvajanja te ukida privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili, točnije, tuđu proizvodnju. Ali ako je taj rušilački rad dugotrajan proces, onda je proces reorganizacije nove proizvodnje, pa još u uvjetima ratne opustošenosti, još dugotrajniji rad. Pred nama je prijelazno razdoblje u kojem moramo, uzimajući u obzir postojeći socijalni materijal, svjesno primjenjivati usvojene zakone, ili one koji se tek usvajaju u toku razvoja kapitalističkog društva, radi promjene naših društvenih odnosa. I taj rad mora dati sintezu prvobitnog komunizma i cijelog kasnijeg razvoja privatnog vlasništva u naučnom komunizmu.⁴⁷ Prirodno je što se ta prijelazna epoha također javlja kao epoha gospodstva klase, ali klase koja se sastoji od dotada porobljene većine. A ta epoha sve odnose stavlja na njihovo mjesto, čini ih svima shvatljivima i očitima. Umjesto prijašnjeg umjetnog zamrzavanja ona unosi prirodno pojednostavnjivanje. Ali, budući da ima svoj oblik države, sovjetsko uređenje, ta prijelazna epoha ima i svoje vlastito karakteristično društveno uređenje, a isto tako i svoje *proletersko, sovjetsko pravo*.

⁴⁷ O sintezi se ovdje govori u filozofskom smislu, kao o najvišem stupnju u razvoju pojava (u danom slučaju — društva) koja u sebi povezuje, kao u najvišem jedinstvu, progresivne elemente prijašnjih stupnjeva razvitka. Komunizam, koji ukida privatno vlasništvo, afirmira zajedničko vlasništvo, ali ne u prvobitnom nego u višem obliku, koji odgovara visokoj razini razvoja proizvodnje. (Red.)

Stvar postaje još složenija u Rusiji gdje većina stanovništva još ne pripada čisto buržoaskom društvu, proleterima i kapitalistima, nego seljaštvu koje je tek slabo uvučeno u zavisnost od kapitala.⁴⁸ Mi sada, zapravo, činimo korak natrag ili, točnije, ispravljamo našu liniju koja se pomakla odviše naprijed u uvjetima neprestanog vanjskog fronta. Ako na taj način, zamijenivši privatno vlasništvo sredstvima proizvodnje, još ni izdaleka nismo uspjeli urediti novu proizvodnju, onda još više zaostajemo u središnjem području proizvodnih odnosa. Mi faktički ponovo uvodimo, točnije legaliziramo, privatnu robnu razmjenu, prema tome, moramo smatrati da ćemo i u unutrašnjim i u vanjskim odnosima dugo vremena biti opet u vezi s *komplificiranjem života*. Naš je zadatak da izbjegnemo umjetne abnormalnosti, nepotrebne u našem društvu, jer se naša snaga mora sastojati u iskrenosti i otvorenosti, a ne u licemjerju i neiskrenosti, svojstvenima buržoaskom društvu. Mi smo pobijedili klasu zemljoposjednika i klasu krupne buržoazije, naš je zadatak da ne dopustimo ni jednoj ni drugoj pristupu vlasti u bilo kojem obliku.

Takva je posljednja faza *privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju*, odnosno njegova *dokidanja* ili, točnije, *iskorjenjivanja*. Njezino trajanje zavisi od stupnja razvoja kapitalizma i obrnuto je proporcionalna visini tog razvoja. U tome vidimo posve konkretan, povijesno promjenljiv sadržaj tih društvenih odnosa koji se javljaju kao sadržaj prava, kako ga mi shvaćamo. Ništa slično ne pruža nam buržoaska znanost u svojim apstrakcijama i generalizacijama. Čak i tako usko buržoaski znanstvenik kao što je Wundt negira takvu znanost koja »povezuje u matematičke krugove sve bez izuzetka, uzajamne odnose ljudi, bez obzira na to je li riječ o proizvodnji, potrošnji ili, jednostavno, kartaškoj igri, itd. Kod Simmela nastaju prazne (reine) sheme koje ne pružaju ni određenja (definicije) određenog rezultata ni bilo kakve zaključke u vezi sa zbiljom, dakle posve suprotno od geometrije kojom

⁴⁸ K. Marx u III svesku *Kapitala* (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 25, dio I, str. 163. i dalje) kapitalizam u zemljoradnji određuje kao zavisnost zemlje od kapitala. Nakon nacionalizacije kapitala ta zavisnost ne samo što se nastavlja, nego postaje još i složenija (međutim, istodobno se i pojednostavnjuje) uvođenjem seljaka u zajednički privredni plan radničko-seljачke države.

se on koristi kao analogijom» (Wundt, *Die Gesellschaft*, I, 37).

Ovdje nam je bilo važno samo da damo određenje društva i društvenih odnosa prikladno za naše određenje prava te da pokažemo približni povijesni konkretni sadržaj tih društvenih odnosa. Kako se ti društveni odnosi manifestiraju u obliku juridičkih odnosa i dalje poprimaju oblik juridičkih instituta još ćemo govoriti. Ali ovdje bih želio naglasiti da su primarni uvijek proizvodni odnosi i odnosi razmjene; *odnosi prisvajanja*, pak, tj. juridički ili pravni, a i moralni, koje zasad ne analiziramo, javljaju se samo kao sekundarni odnosi, što im, međutim, ne smeta da u stanovitim uvjetima, u stanovitim povijesnim fazama, imaju *dominantnu ulogu*.

Buržoaskom juristu takva su rasuđivanja nerazumljiva jer on uvijek pred sobom ima s jedne strane različite fetiše, a s druge strane apstraktna uopćavanja. On sanjari o vječnom, nepromjenljivom tipu pojava kada govori o pravnom institutu, a mi i u juridičkom institutu vidimo samo povijesno promjenljiv tip oblika socijalnih odnosa.

3. Klasni interes i pravo

Kao osnovno obilježje onog sustava društvenih odnosa koji je obuhvaćen pojmom »pravo« odredili smo podređenost sustava interesu vladajuće klase, što je temelj njegove zaštite od strane organizirane vlasti te klase. Riječ »interes« u svakodnevnom životu za nas znači »korist ili probitak pojedinca ili grupe osoba suprotstavljene koristi ili probitku drugih osoba«, ili pak stupanj zanimanja nekoga za nešto. Ali što za nas znači sintagma »klasni interes«? Što znači sama riječ »klasa«?

Svoje shvaćanje povijesti Marx je temeljio na borbi klasa koja proistječe iz njihovih klasnih suprotnosti. Ali u svojem pismu Weydemeyeru⁴⁰ Marx piše: »Što se mene tiče, ne pripada mi zasluga da sam otkrio bilo postojanje klasa u modernom društvu, bilo njihovu međusobnu borbu. Građanski historiografi su mi već odavna prikazali povijesni razvoj te klasne borbe, a građanski ekonomisti — ekonomsku anatomiju klasa. Ovo novo što sam ja učinio, bilo je 1.

⁴⁰ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 35, Prosveta, Beograd, 1974, str. 463.

dokazivanje da je postojanje klasa povezano samo s određenim povijesnim razvojnim fazama produkcije, 2. da klasna borba nužno vodi do *diktature proletarijata*; 3. da ta diktatura čini samo prijelaz do *uklanjanja sviju klasa i do besklasnog društva*.«⁵⁰

Drugim riječima, K. Marx je prvi stvorio *revolucionarnu sociologiju*, znanost o socijalnoj revoluciji, pa su Engels, a za njim i Bebel, i drugi socijaldemokrati govorili o »naučnom socijalizmu«.

U istom pismu Weydemeyeru Marx govori: »Dovoljno je, npr., da otvore veliko Ricardovo djelo pa da na prvoj stranici naiđu na riječi kojima on započinje predgovor: 'Proizvod zemlje — sve što se dobiva s njezine površine primjenom ujedinenog rada, strojeva i kapitala, dijeli se između triju klasa zajednice, naime, između vlasnika zemljišta, posjednika kapitala, potrebnog za njegovu kulturu, i radnika čijim se trudom zemlja kultivira.'«⁵¹ Sam Marx je podrobnu analizu ovog pojma ostavio za kraj svojeg rada o kapitalu ali je ovaj rad ostao nezavršen. »Što sačinjava klasu?«, pita Marx i odgovara, »...ovo proizlazi samo po sebi iz odgovora na drugo pitanje: Šta čini da su najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici elementi koji tvore tri velike društvene klase? Na prvi pogled, to je istovrsnost dohodaka i izvora dohodaka. To su tri velike društvene grupe čije komponente, individuumi koji ih sačinjavaju, žive — prema tome kojoj grupi pripadaju — od najamnine, profita i zemljišne rente, od iskorištavanja svoje radne snage, svoga kapitala i svoga zemljišnog vlasništva.

Međutim, sa ovog bi stanovišta, npr., i liječnici i činovnici bili dvije klase, jer pripadaju dvjema različnim društvenim grupama, kod kojih dohoci članova svake ove grupe teku iz istog izvora. Isto bi važilo i za beskonačnu rascjepkanost interesa i položaja, na koje podjela društvenog rada cijepa kako radnike tako i kapitaliste i zemljovlasnike npr. ove posljednje u vlasnike vinograda, oranica, šuma, rudnika, ribnjaka.«⁵²

U pitanju o značenju i razvoju klasa i njihove međusobne borbe pojavljuju se dva pravca: revolucionarni, čiji

⁵⁰ Cunow i cijela njemačka socijaldemokracija nastoje udaljiti iz Marxa tu revolucionarnu stranu klasne borbe, a ipak pretendiraju na vjernost Marxovim pogledima.

⁵¹ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 35, Prosveta, Beograd, 1974, str. 463.

⁵² K. Marx, *Kapital*, sv. 3, Kultura, Zagreb, 1948, str. 817.

su tvorci i predstavnici Marx i Engels, i kontrarevolucionarni, koji umjesto socijalne revolucije i proleterske diktature propovijeda razna *pomirenja* klasnih proturječnosti, počinjući od čisto buržoaskih predstavnika tog smjera pa sve do najnovijeg tipa socijalista — izdajnika koji se na riječima izjašnjavaju za klasnu borbu, ali na djelu traže kompromis, koalicije, itd., s buržoaskom »demokracijom«.

Već je Amerikanac Carey u svojem sporu s Ricardom nastojao dokazati da »ekonomski uvjeti klase — renta (vlasništvo nad zemljom), profit (kapital) i plaća (najamni rad) — umjesto da budu uvjeti borbe i antagonizma treba da, zapravo, budu *uvjeti udruživanja* (asocijacije) i sklada (Harmonie)«. I taj je pravac nakon revolucije 1848. pridobio cijelu buržoaziju za sebe, a nakon revolucije 1917, zapravo još od 1914, gotovo sve vođe socijaldemokracije. A događaji 1914. i 1917. otkrili su ono što je u socijaldemokraciji tinjalo i prije i od čega je bolovala cijela marksistička literatura⁵³, gotovo bez razlike, a to je — *verbalna revolucionarnost uz posvemašnji oportunizam*.

Prije revolucije 1848. i buržoaski autori ponekad su razumno rasuđivali, pa čak i pravilno, u svojoj kritici suvremenog društva. Kao primjer poslužiti će mi samo jedan istaknuti jurist, Lorenz von Stein, čiji se prvi rad *Socijalizam i komunizam* pojavio 1842. On jasno vidi kakvo značenje za buržoasko društvo ima »zaštićenost osobnog vlasništva«. »Prema mjeri i obliku vlasništva dobivamo dvije kategorije: društvenu klasu i društvenu formu ('društveni poredak'). Formiranje klase je onaj proces u kojem distribucija vlasništva (doslovno, posjeda — des Besitzes) dovodi do distribucije duhovnih prava, blaga i funkcija među pojedine članove društva.« Prema opsegu vlasništva Stein dijeli cijelo društvo na tri klase: višu, srednju i nižu (onu koja nema vlasništva). Među tim klasama odvija se neprekidna borba radi *uvećanja* vlastitog vlasništva, s druge strane, svaka vladajuća društvena klasa nastoji ovladati osvojenom državnom vlašću, a tome stremi i klasa nevlasnika putem socijalne revolucije. Dodajući kasnije raznom blagu privatnog vlasništva još i duhovna blaga (intelektualni razvoj), Stein određuje klasu ovim riječima: »Kada te klase, određene svojim ekonomskim karakteristikama, postanu *svjesne* svojega zajedničkog položaja, nastaje *pojam zajedništva*

⁵³ P. I. Stučka ima na umu socijal-reformističku literaturu.

njihove klase«, kao »cjelokupnosti osoba koje zbog svojeg istovrsnog ekonomskog položaja zauzimaju istovrsni društveni položaj«. U svojim kasnijim radovima Stein sve više inzistira na tome da je »*spas u usuglašavanju tih klasnih interesa*, a u tome odlučno značenje (das Zünglein an der Waage) pripada srednjoj klasi« (ili, kako se danas govori »demokraciji«).

Nećemo se više baviti buržoaskim piscima koji govore o klasama, nego ćemo se obratiti izravno pokušaju Kautskog da dopuni nedovršeni Marxov rad na definiranju klase. Kautsky je u »Neue Zeit« (1902, br. 31) napisao: »Pojedine klase ne formira samo zajednički izvor prihoda nego i zajedništvo interesa koje odatle proistječe, a također zajedništvo u suprotstavljenosti ostalim klasama, jer svaka od njih *nastoji suziti izvor prihoda druge*, da bi obogatila (reicherlicher fließen lassen) izvor svoga prihoda.« Ali Kautsky odmah priznaje da ista takva suprotstavljenost interesa postoji i među pojedinim segmentima tih klasa, npr. industrijskim, trgovačkim, itd.

Da i ne spominjemo blijedu formulaciju tog određenja, reći ćemo da nam je jasan i skriveni smisao tog objašnjenja klase koji se sada kod Kautskog potpuno otkrio. Ako pregledamo sve ono što je Marx pisao o klasnoj borbi, koju on, uzgred rečeno, u prvom svesku *Kapitala*⁵⁴ čak *poistovjećuje* s građanskim ratom, svatko će reći da Marx, dakako, nije mogao svesti bit klasnih proturječnosti na stremljenje jedne klase da *prigrabi dio dohotka* na račun dohotka druge klase, jer je on tu bit vidio u *samom uništenju* neprijateljske klase, isto kao što se nije mogao zadovoljiti pojmom sužavanja izvora dohotka kod neprijateljske klase, jer je imao na umu njezino potpuno ukidanje.

Da li je uopće zamisliva zornija lekcija nego ona što je upravo pruža borba kapitalističke klase cijelog svijeta, kojoj je cilj *snižavanje nadnice* posredstvom snižavanja cijena predmetima masovne potrošnje koje se, pak, postiže *pomoću snižavanja nadnice*? To je mirna, ili legalna, klasna borba za raspodjelu i opseg dohotka, i u njoj kapitalistička klasa *milijune nezaposlenih izbacuje na ulicu*, a time ih osuđuje na sigurnu propast, jer joj *to dopušta njezino klasno pravo*. Radnici zasad odgovaraju štrajkom, nekom vrstom štrajka gladu koji, međutim, ovaj put nema uspjeha.

⁵⁴ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 308.

Za radničku klasu jedini siguran način borbe jest radikalna, tj. revolucionarna klasna borba, drugim riječima, građanski rat. Ona je zasad nelegalna ili, u najboljem slučaju, polulegalna, ali će je ozakoniti pobjeda revolucije. Tako danas revolucija kritizira oportunističku nijansu u definiciji pojma klase kod Kautskog.

Ali još onda (1906) u svom članku »Klasa i partija«⁵⁵ Finn-Enotajevski odlučno je istupio protiv tog određenja, upućujući na činjenicu da samo prisvajanje zavisi od postojanja klase i njihovih interesa, a ne obrnuto. I da su antagonizam, proturječnost interesa, prema Marxu, dani *uvjetima proizvodnje*, a ne raspodjele. On potkrepljuje svoje poglede nizom citata iz Marxa (*Kapital*, sv. 3, dio II; *Teorije o višku vrijednosti* i *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparte*), iz kojih je očito da određeno raščlanjivanje društva proistječe iz određenog oblika materijalne proizvodnje (tj. društvene proizvodnje materijalnih sredstava za ljudsku egzistenciju). Raspodjela proizvoda dana je kroz raspodjelu elemenata proizvodnje, a ti odnosi raspodjele (elemenata proizvodnje) čine osnove »naročitih društvenih funkcija koje u okviru samog odnosa proizvodnje pripadaju određenim agentima ovog odnosa u suprotnosti prema neposrednim proizvođačima. Oni daju specifičan društveni kvalitet samim uslovima za proizvodnju i njihovim predstavnicima. Oni određuju sav karakter i čitavo kretanje proizvodnje«⁵⁶

Ni zemljišna renta nije jednostavan oblik raspodjele, kao što bi se moglo učiniti zbog toga što zemljoposjednik ne vrši nikakvu, ili barem nikakvu normalnu funkciju u proizvodnom procesu. Ali zemljoposjednik ne igra ulogu u kapitalističkom procesu proizvodnje samo time što pravi pritisak na kapital i ne samo time što je krupno vlasništvo pretpostavka i preduvjet kapitalističke proizvodnje, nego osobito time što se on javlja kao *personifikacija jednog od najbitnijih uvjeta* proizvodnje. Društvene proizvodne snage rada imaju ovdje poseban oblik razvitka: one su suprotstavljene radniku kao samostalne snage kapitala, i zbog toga stoje »u direktnoj suprotnosti prema njegovom, radnikovom i vlastitom razvitku«⁵⁷ Postojanje društvenih klasa, a prema tome i sukobi među njima određeni su »stupnjem

razvoja njihova ekonomskog položaja, karakterom i načinom proizvodnje i njome određenom razmjenom«⁵⁸

Iz svega toga Finn-Enotajevski zaključuje: »Znači, klase određuje raspodjela elemenata proizvodnje: antagonizam klase, proturječja interesa dani su *uvjetima* proizvodnje, a ne *raspodjele*. A što čini radnike, kapitaliste i zemljoposjednike trima društvenim klasama? *Njihova uloga, njihovi odnosi u procesu proizvodnje.*«

To je tako, ali ni u tom određenju nije dovoljno naglašeno Marxovo *dijalektičko, revolucionarno* gledište, na koje on sam upućuje u citiranom pismu i koje se uočava već u njegovim najranijim radovima. Već 1847. u polemici s Heinenom (vidjeti *Nachlass*, II sv., str. 467) on je pisao da »g. Heincen negira klasu«. »Vrlo je 'mogućno' da se pojedine individue ne određuju 'uvijek klasom kojoj pripadaju' ali to se ne može odnositi na cijele klase čije postojanje je utemeljeno na *ekonomskim*, od njihove volje nezavisnim uslovima, pa su tim uslovima postavljene u najneprijateljskiju suprotnost.«⁵⁹

»Kako, na primjer, *privatna svojina* nije jednostavan odnos, niti, pak, kakav apstraktan pojam, kakav princip, nego postoji u ukupnosti *buržoaskih* odnosa proizvodnje — ne radi se, naime, o podređenoj, propaloj, nego o postojećoj, građanskoj privatnoj svojini — kako su svi ovi buržoaski odnosi proizvodnje klasni odnosi, saznanje koje svaki učenik mora da je usvojio iz svog Adama Smitha ili Ricarda — onda izmjena ili čak ukidanje ovih odnosa može, naravno, da proizide samo iz izmjene ovih klasa i njihova uzajamnog odnosa — iz jedne istorijske izmjene, proizvoda cjelokupne društvene djelatnosti, jednom riječju, proizvoda određenog 'istorijskog pokreta'«⁶⁰

»Proletarijat i bogatstvo su suprotnosti. Oni čine kao takvi celinu. Oni su oboje uobičajena sveta privatne svojine. Privatna svojina kao privatna svojina, kao bogatstvo prinudena je da *održava samu sebe*, a time i svoju suprotnost, proletarijat. To je *pozitivna strana protivstava*, u sebi samoj zadovoljena privatna svojina. Proletarijat je, obrnuto, kao proletarijat prinuđen da ukine samog sebe i time svoju suprotnost koja ga uslovljava, koja ga čini proletarijatom —

⁵⁵ »Obrazovanje«, prosinac 1906, br. 12, odj. II, str. 10—39.

⁵⁶ K. Marx, *Kapital*, sv. 3, Kultura, 1948, str. 812.

⁵⁷ Ibid. str. 813.

⁵⁸ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 21, str. 259.

⁵⁹ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 7, Prosveta, Beograd, 1974, str. 284.

⁶⁰ Ibid., str. 290.

privatnu svojinu. To je *negativna* strana protivstava... Kad proletarijat pobjedi, onda on time nije nikako postao apsolutna strana društva, jer on pobjeđuje samo time što ukida samog sebe i svoju suprotnost.«⁶¹

Tu Marxovu misao dopunjuju njegove riječi u *Bijedi filozofije*: »Uvjet za oslobođenje radničke klase jeste ukidanje svake klase, kao što je uvjet za oslobođenje trećeg staleža, buržoaskog reda, bio ukidanje svih staleža i svih redova.«⁶²

Dakle, Marx gleda na borbu kapitalističke klase protiv klase zemljoposjednika, tj. feudalnog staleža, kao na borbu na život i smrt. Za industrijski kapital (uključujući kapitalista-zakupnika) »uništenje vlasništva nad zemljom predstavlja najvažnije pitanje o vlasništvu za englesku industrijsku buržoaziju, i njezina borba protiv žitnih zakona imala je upravo taj smisao.«⁶³ Ta borba završila je kompromisom⁶⁴ u obliku otpočinjanja nove borbe između klase kapitalista i proletarijata. Ta borba ponovo poprima karakter borbe na život i na smrt, koja je još žešća jer je to doista »posljednji odlučni boj«.

Pri takvom shvaćanju razvitka buržoaskog društva cijelo društvo je najprikladnije nazvati društvom permanentnog (neprekidnog) građanskog rata. A tu sliku K. Marx ima cijelo vrijeme pred očima i u *Kapitalu*⁶⁵, kada svoju borbu za desetsatni radni dan naziva građanskim ratom, a masovno nepotčinjavanje zakonu klase poduzetnika — pravim ustankom. Jasno je da se ovdje bit pitanja krije u učvršćenju uloge svake klase u proizvodnji, tj. u *samom načinu prisvajanja*, drugim riječima — u *privatnom vlasništvu*, jer se ne vodi borba za *promjenu tog vlasništva kao načina prisvajanja* nego za *njegovo ukidanje*.⁶⁶ »Biti ili ne biti.«

⁶¹ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 5, Prosveta, Beograd, 1968, str. 31.

⁶² Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, Naprijed, Zagreb, knj. I, str. 185.

⁶³ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 4, str. 302.

⁶⁴ »Renta je, u Ricardovu smislu, zemljišno vlasništvo u njenom buržoaskom obliku, tj. feudalno vlasništvo koje se podvrglo uvjetima buržoaske proizvodnje.« Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. I, Naprijed, Zagreb, str. 171.

⁶⁵ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 308.

⁶⁶ »Svojinsko pitanje, već prema različitim razvojnom stepenu industrije, bilo je uvek životno pitanje jedne određene klase. U 17. i 18. veku, kada se radilo o ukidanju *feudalnih* svojinskih odnosa, svojinsko

Izvršnu formulaciju revolucionarnog pojma klase dao je V. I. Lenjin 1919. u *Velikoj inicijativi*: »Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu, većinom utvrđenom i formuliranom u zakonima, prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i veličini onog dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući razlici njihovog mjesta u određenom sistemu društvene privrede.«⁶⁷

Kad mi nakon toga govorimo o klasnom interesu onda, dakako, ne govorimo o jednostavnom zbiru pojedinačnih interesa. Ne, taj interes je moment koji ostavlja svoj pečat na cjelokupnost borbe dane klase. To je onaj fokus u kojem se odražava cijeli životni interes dane klase. Taj interes postoji objektivno, mimo volje samih članova, i stupanj osviještenosti vlastitog interesa klase jest pojava čisto povijesna: »Na raznim oblicima vlasništva, na socijalnim uslovima egzistencije uzdiže se čitava nadgradnja različitih i osobitih osjećaja, iluzija, načina mišljenja i gledanja na život. Njih stvara i uobličava čitava klasa iz svoje materijalne podloge i odgovarajućih društvenih odnosa.«⁶⁸

Taj interes, bez obzira na to da li je osviješten ili se instinktivno osjeća, toliko je jak da Ihering, koji ne stoji otvoreno na klasnoj poziciji u povodu sudskog shvaćanja prava, kaže: »Čak logika biva potčinjena interesu« (Ihering, *Geist d. rom. R.*, 2, 465). Ali do spoznaje dolazi sporo; čak najdalekovidniji umovi vladajuće klase užasnuti odvrcu pogled od te prikaze propasti, ili traže spas u kompromisima, a opća masa slijepo vjeruje u vječnost svojega gospodstva. I s punim pravom Engels (u *Anti-Dühringu*)⁶⁹ kaže: »Ako se jedanput, izuzetno, i shvati unutrašnja veza između društvenih i političkih formi postojanja nekog istorijskog

pitanje bilo je životno pitanje *buržoaske* klase. U 19. veku, gde se o tome radi, svojinsko je pitanje životno pitanje *radničke klase*.« (K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 7, Prosveta, Beograd, str. 278.)

⁶⁷ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 10, str. 71. (Potcrtao P. I. Stučka.)

⁶⁸ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 31, Prosveta, Beograd, str. 70.

⁶⁹ Već Hegel govori da nas »filozofija uvijek kasni poučavati u tome kakav bi svijet trebao biti. Kada se budi refleksija, to služi kao znak da je određena povijesna forma već preživjela.«

perioda, ovo se redovno dešava tek onda kad su ti oblici već upola preživeli, kad idu u susret raspadanju.«⁷⁰

Govoreći o klasnom interesu, time imamo na umu nešto drugo nego kada govorimo o interesima pojedinaca ili juridičkih kolektiva, o kojima govori Ihering, i dr. Da bismo to bolje ilustrirali, osvjetlit ćemo ukratko faze razvoja privatnog vlasništva koje smo opisali u drugom poglavlju, svaki put određujući dominantan interes u danom trenutku vladajuće klase.

U Rimu se prva klasna borba vodi između *patricija* (vladajuće pleme, a zatim i klasa) i *plebejaca* — i to za vlast kao sredstvo koje osigurava *ovladavanje* općom zemljom (ager publicus). Plebejci za svoju zemlju plaćaju porez, patriciji za »ager publicus«, nad kojim su preuzeli monopol, porez ne plaćaju. *Borba za vlast* dovodi do izjednačavanja plebejaca u političkim i građanskim pravima.

Sljedeća borba među klasama odnosi se na borbu trgovačkog kapitala protiv seljaštva. »Tako se npr. klasna borba antičkog svijeta poglavito kreće u obliku borbe između povjerenika i dužnika i svršava se u Rimu propašću plebejskog dužnika kojega zamjenjuje rob.«⁷¹ Lihvarski i uopće trgovački kapital začeci su kapitalizma. Ta je klasna borba izravni rezultat prvobitne razmjene stanovitog suviška, tj. dodatnog rada. Isto možemo vidjeti svugdje, do trenutka potpunog vezanja seljaka kmetstvom, npr. u Rusiji, u institutu »zakupa«. Pri tome se mogu naći vrlo originalni načini klasne borbe, kao npr. *ponišćavanje ili amnestija privatnih dugova* što je bilo istaknuto u projektu omraženoga *Katiline*, ili niz zakona koji su anulirali stanoviti dio postotaka i ograničavali opseg rasta, a isto tako zakoni protiv lihvarstva u Rimu, Grčkoj (Solonov zakon), itd. (usp. u Rusiji *ustav Monomaha* — M. Pokrovski, *Russkaja istorija*, sv. I, str. 92. i dalje).

Ta borba završava formiranjem klase krupnih zemljoposjednika, s jedne strane, a s druge strane robova i kmetova. Ali dok u buržoaskom društvu klasa eksploatatora cijelo vrijeme iznova stvara klasu proletarijata, u antičkom svijetu su »latifundije pogubile Rim«, ropski rad se pokazao kao neproduktivan, a što je najvažnije, zajedno sa slobod-

⁷⁰ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 2, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 237.

⁷¹ K. Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 95.

nim seljaštvom nestala je i sva snaga vanjske obrane. Rim su zadesili vojni napadi, raspao se jer gradovi nisu mogli razviti novu snagu koja bi bila sposobna nadomjestiti robovlasničku klasu krupnih vlasnika.

Kao posljedica raspada robovlasničke klase Rima pojavljuje se *novo seljaštvo koje za svoj suprotni pol ima novu silu: crkvenog i svjetovnog feudalca, u početku opet u obliku kreditora ili u obliku zavojevača, uključujući crkvu, u uložiti svjetovne vlasti*. Na kraju srednjeg vijeka trećina vlasništva nad zemljom bila je u rukama crkve.

Skupljanje nameta, vladanje zemljom, neograničeno — nikakvim normama, predstavlja *klasni interes* eksploatatora tog razdoblja, a ne uništenje klase eksploatiranih. Kasno probuđeno seljaštvo odgovara ustancima, *radi izravnog, čak fizičkog uništenja* eksploatatora i njihovih zamkova kao utvrda vlasti; ta borba završava potpunim porazom i utvrđivanjem kmetstva, tj. pretvaranjem naturalne rente u radnu rentu, odnosno tlaku.

Nakon pobjede nad seljaštvom klasa feudalaca dopijeva pod vatru novog neprijatelja, klase gradskih trgovačkih kapitalista. »U srednjem vijeku borba se završava propašću feudalnog dužnika koji gubeći privrednu podlogu gubi i političku vlast.«⁷² Kapital se pretvara u industrijski kapital, ali je njegova nužna pretpostavka postojanje klase koja ne posjeduje ništa osim svoje radne sposobnosti. *Interes nove klase industrijskih kapitalista jest nacionalizacija zemljišnog vlasništva*, tj. uništenje klase zemljoposjednika, ali se istodobno stvara i organizira *nova snaga — proletarijat*. Klasa buržoazije miri se i udružuje s klasom zemljoposjednika protiv proletarijata kojeg ona *i ne može željeti uništiti, a čiji je izravni interes uništenje* udruženih klasa kapitalista i zemljoposjednika.⁷³

Iz toga kratkog rezimea postupnog razvoja klasnih proturječnosti i karaktera klasne borbe od vremena nestanka prvobitnog komunizma i prelaska društva u stadij privatnog vlasništva nad zemljom i polukomunizma do epohe proleterske revolucije možemo se uvjeriti ne samo u to kako se smjenjuju klase i njihovi interesi, nego i u to kako su, u biti, različiti karakteri borbe svake strane.

⁷² K. Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 95.

⁷³ »Proletarijat izvršava osudu kojom je privatno vlasništvo, rodivši proletarijat, osudilo samo sebe...« (K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 2, str. 39).

Klasa eksploatatora nikada ne može stremiti uništenju ili potpunom istrebljenju klase koju eksploatira.⁷⁴ Onda kada se ona drukčije vladala, ginula je zajedno s eksploatiranom klasom. Iz toga proistječe *oportunistički pomirbenjaštvo klase* ugnjetača i ponekad ustupci klasi eksploatiranih koje oni ne razumiju. Cijeli razvoj vodi prema diktaturi proletarijata, ali proletarijat, kao eksploatirana klasa, *ne može ne željeti uništenje klase svojih ugnjetača.*⁷⁵ Tom pobjedom proletarijata biva dovršen, kao što kaže Marx, prehistorijski razvoj čovječanstva.

Istodobno, iz te razlike u karakteru osnovnog klasnog interesa poistječe i karakter borbe i njezini postupci. »Dok demokratska sitna buržoazija hoće da što brže dovrši revoluciju provođenjem, u najboljem slučaju, gornjih zahtjeva, naš je interes i naš zadatak da revoluciju učinimo permanentnom sve dotle dok sve manje ili više posjedujuće klase ne budu potisnute s vlasti, dok proletarijat ne osvoji državnu vlast... Za nas se ne postavlja pitanje mijenjanja privatnog vlasništva, nego samo pitanje njegova uništenja, ne zabašurivanja klasnih suprotnosti, nego ukidanja klase, ne poboljšanja postojećeg društva, nego osnivanja novog.«⁷⁶

A sam karakter borbe određuje i tabor protivnika u tom »posljednjem odlučnom boju«: »U svakom slučaju, na dan krize, a i sljedeći dan, naš će jedini protivnik biti *ujedinjena reakcija grupirana oko čiste demokracije.*«⁷⁷

4. Organizirana vlast vladajuće klase i pravo

»Kad je Rink zapitao Nikoborijce tko je od njih vladar, oni su, začuđeno se smiješeći, odgovorili pitanjem zbog čega on misli da bi *jedan čovjek mogao imati vlast* nad tolikim drugima.« Taj anegdotski izvještaj putnika, o kojemu nam priopćuje Herbert Spencer, jasno izražava misao

⁷⁴ »Vi (radnici — op. red.) možete umirati mirni. Vaša klasa neće izumrijeti. Ona će uvijek biti dovoljno mnogobrojna da bi je kapital mogao istrebljivati ne plašeći se potpunog uništenja« (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 4, str. 414).

⁷⁵ Ovdje je, dakako, riječ o uništenju njih kao klase. Prema pojedinim osobama, npr. stručnjacima, treba se i nakon pobjede revolucije odnositi u stanovitoj mjeri brižljivo.

⁷⁶ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 3, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 11.

⁷⁷ K. Marks-F. Engels, *Izbrana pisma*, Moskva, 1948, str. 386.

koju još nisu shvatili, ili ne žele shvatiti, ne samo buržoaski znanstvenici, nego ni njihovi socijalistički nastavljači. A zašto to ne mogu razumjeti? Zato što su odviše duboko ogrezli u juridičkoj ideologiji buržoazije ili, točnije, klasnog društva a da bi shvatili naivno-racionalističku karakteristiku divljaka koji još ne zna za klasne razlike i ujedno klasnu dominaciju manjine ili jednoga nad golemom većinom, kako je slučaj u diktaturi klase kapitalista, zemljišnih magnata ili sličnih vlada manjine.

Ali staro je kao i postojanje klasa gospodstvo klase ugnjetača nad ugnjetavanima, bogatih nad siromašnima. I to gospodstvo usavršilo je za sebe određenu organizaciju vlasti radi održavanja u poslušnosti goleme većine, tj. siromašne, potlačene klase.

Mi smo u svojem određenju prava kao jedno od njegovih obilježja istakli *njegovu obranu pomoću organizirane vlasti, te klase*. Time smo imali na umu prije svega državu, ali smo priznali nužnost brižljivije formulacije, dopuštajući prijelazne momente prema prvobitnoj državi, a u daljnjem toku povijesti i dvovlašće — paralelnu vlast druge klase koja ima jednaku ili gotovo jednaku vlast kao i upravna vlast, i, napokon, takozvano međunarodno pravo. Za vrijeme revolucije to nam je pitanje postalo jasnijim jer je dvovlašće trajalo posve otvoreno i formalno u obliku buržoaske ili koalicione vlade, uz faktičnu vlast radničke klase i sitne buržoazije, predstavljene Petrogradskim izvršnim komitetom. To stanje dvovlašća uočio je svojedobno i Lenjin, a ne primijetiti ga ili čak negirati mogu samo nezreli ljudi. Imali smo na umu i činjenicu da je i prije bilo takvih slučajeva, a u imperijalističkim državama oni se događaju stalno, pa postoje određene klasne organizacije, norme i ukazi koji, u smislu obaveznosti, mogu konkurirati zakonima bilo koje vlade. Ipak, ti slučajevi nisu normalna pojava nego izuzetak, i mi bismo mogli čak umjesto izraza »vlast organizirana od vladajuće klase« reći izravno »državna vlast«, uzimajući je u njezinoj cjelokupnosti.

Ali treba reći da sam *moment prinude* u pravu nalazi svoje kritičare i među buržoaskim juristima. Riječ je o onima koji u pravu vide božju zapovijed i zbog toga se ne zadovoljavaju svjetovnom obranom prava, nadalje o onima koji u pravu vide samo utjelovljenje vječne ideje kojoj nije potrebna izvanjska primuda, a još više o onima koji, stojeći na pozicijama voljne teorije prava ili psihologije, negiraju

moment prinude kao obavezni kriterij. Mi smo pak izabrali opći, blaži izraz nego što je to riječ prinuda, dakle: obranu, osiguranje, i to ne zato što smo sumnjali u nužnost prinude, nego zato što ta riječ više odgovara faktičnom stanju stvari, jer se pravo, koje je postalo dio svijesti ljudi i njihova druga priroda, do određenog revolucionarnog momenta, kada već svjesno nastupa nova klasa, pretendent na vlast, i novo, *svoje*, pravo, provodi u život većinom bez ikakve prinude, po navici, po inerciji, zbog dobrovoljnog potčinjavanja, itd., premda *nadzor* vlasti, *moгуća obrana*, *dopustiva*, *eventualna prinuda* ipak ostaju na snazi.

Ne znam da li je nama, koji se držimo revolucionarno-klasnoga gledišta Marxa i Engelsa, uopće potrebno ulaziti u detalje da bismo dokazali bitno značenje tog obilježja u ispravnoj karakteristici prava kao zaštite klasnog interesa, jer, kao što bi rekao Engels, nejasno je kako bi se inače golema masa potlačenih mogla držati u pokornosti. Ali navest ćemo nekoliko mišljenja raznih buržoaskih znanstvenika koji ističu nužnost tog obilježja prisile. Već citirani Ihering izjavljuje: »Vlast (sila) može ponekad (zur Not) postojati bez prava, i ona je to dokazala činjenicama. Pravo bez vlasti jest *sjena bez ikakve realnosti*« (*Zweck im Recht*, str.196). Svoju klasnu fizionomiju Ihering razotkriva na istome mjestu, premda možda odviše otvoreno, kada kaže: »Tirani i zlikovci koji su kažnjavali narod bičem i škorpionima isto su tako mnogo učinili za odgoj čovječanstva kao i mudri zakonodavci koji su kasnije sazdali zakone tog prava. Bile su potrebne duge godine prvih da bi se mogli pojaviti drugi.« Slična otvorenost i iskrenost bila je moguća samo u junkerskoj Njemačkoj koja je uvijek zaudarala po konjušnici, ali Ihering zapravo jedino »iskazuje ono što je bilo«.

Već citirani prof. Simmel u članku »Sociologija upravljanja i potčinjavanja« govori da »upravljanje i potčinjavanje uopće ne nastaju (stellen sich ein) prvi put samo ondje gdje već postoji društvo, nego se oni pojavljuju kao jedan od načina (Arten) pomoću kojih nastaje društvo; ne pojavljuju se kao uzrok, nego upravo kao ono što se označava kolektivnim apstraktnim pojmom društva«. ⁷⁸ Dakako, takvo određene društva nije nikako ispravno, prema našim shva-

⁷⁸ Simmel, *Die Soziologie der Ueber- und Unterordnung*, »Archiv für Soz. Wiss.«, XXV, 3, str. 477, 478.

ćanjima, ali Simmel ima uglavnom pravo u svom pogledu na ulogu vlasti u pravu. I u tom smislu ispravna je Iheringova opaska da »prema prvobitnom shvaćanju pravne značnosti, pravo potječe iz zakona (zakonodavne vlasti), a tek kasnije (u XIX st.) počeo se isticati, u ulozi izvora prava, *običaj*, narodni duh« (*Geist d. r. Rechts*, II, str. 22—29). Ali i u tom slučaju oni su licemjerno govorili o idejama pravednosti kojima se rukovodi država ili, kako se slikovito izražava Ihering, »naša teorija se više bavi *vagom*⁷⁹ nego *mačem* pravednosti (justicije)«.

Kakvi su, u biti, prigovori teorije prisile u pravu? S jedne strane, on smatra da se pravo javlja samo kao utjelovljenje ideje, duha naroda ili *više volje koja se ostvaruje* bez ikakve prinude. Čini nam se da nema razloga da se zadržavamo na takvim stavovima. Drugi prigovaraju da svako pravo ne treba realno prisilno ostvarivanje. Na taj smo prigovor već odgovorili. Također smo već govorili o zaštitnicima međunarodnog prava, jer to pravo nema organa prisile, i tom pitanju ćemo se još morati vratiti. Napokon, ostaju još pobornici najnovije psihološke škole (Petražickog). Ako se pravo shvaća samo kao unutrašnje psihičko doživljavanje, onda (usp. Petražickog) i »državna i društvena vlast nisu volja i *nisu sila*, uopće ništa realno, nego samo emocionalna fantazija«. Obratite pažnju na činjenicu da je to pisao kadet, ruski profesor, uoči rata, kad je u cijelom svijetu trijumfirala, kao nešto posve realno, diktatura buržoazije.

Ali, kao što sam već rekao, većina ozbiljnih jurista na ovaj ili onaj način prihvaća teoriju prisilne vlasti, premda uz opaske takvog tipa kao što je ona da država sama po sebi nije organizacija te prisile nego »organizaciju prisile država tek vrši« (Šeršenevič).

To, međutim, ne znači da su oni imali neku jedinstvenu predodžbu o smislu i karakteru te vlasti. Počinjući od primitivnoga rimskog pogleda na pravo: »Se in armis ius ferre et omnia fortium virorum esse« (T. Livius, V, 36), tj. izravnim pozivanjem na fizičku silu i pravo jačega, i završavajući raznim metafizičkim idejama o državi istančane salonske nauke suvremenika — sva se bit tih rasuđivanja sastoji u tome da sila, vlast, tj. sada država, ne samo brane, nego i

⁷⁹ Uzgred, »vaga« božice pravde lišena je svakoga prenesenog smisla.

stvaraju pravo kao jednostavnu cjelokupnost svih juridičkih normi, odnosno zakona. I za njih već mirišu na socijalizam teorije bilo koje sociološke škole (npr. škole Muromceva ili Mengera) koje nagovještavaju ekonomski socijalnu osnovu prava.⁸⁰

A. Menger je u svom referatu 1895. pisao: »Svaki pravni poredak javlja se kao mnogostrani sustav *suodnosa vlasti* koji su se formirali (sich herausgebildet haben) unutar nacije u toku povijesnog razvoja. Interesi vladajućih klasa, ako njihova vlast postaje trajna (wenn sie sich behaupten) pretvaraju se u prava i pravne norme, koje ostali članovi države priznaju kao nešto objektivno dano. Ako se ti suodnosi mijenjaju na dulje razdoblje, prava i pravne norme gube svoju prirodnu osnovu i pretvaraju se iznova u stanje interesa i borbe interesa.«

Bez obzira na to kako mi gledali na ulogu države u pitanju o pravu, nesumnjiva je uska veza između pojmova prava i države. Dolazi do pitanja, prirodno, o odnosu prava i države. Što je postojalo prije, pravo ili država? Ako odbacimo teorije božanskog porijekla prava i države, a i teoriju narodnog duha i vječne ideje, prema kojima i pravo i država *potječu paralelno iz istog izvora*, čini se da za buržoasku znanost preostaje samo jedno rješenje: država izdaje zakone, ona ih štiti ili ukida, *prema tome su država, vlast — osnovni moment*. Najdosljedniji juristi, kao npr. Gumpłowicz upravo ovako postavljaju pitanje »Pravo je zbog svoga porijekla uvijek i svugdje oblik državnog poretka, naime gospodstva manjine nad većinom.« Čak i otac buržoaske političke ekonomije Adam Smith (*Wealth of Nations*, V poglavlje) piše: »Buržoaska vlada je, u stvari, uređena samo radi zaštite bogatih od siromašnih, ili radi zaštite onih koji nešto posjeduju od onih koji ne posjeduju ništa.« Ali danas je to odviše otvoreno izražavanje za buržoaziju. Zbog toga je »znanost o državnom pravu« izumila pojam *pravne države* (Rechtsstaat),⁸¹ ne samo u tom

⁸⁰ »Država se javlja ne samo kao priznati, nego i jedini vlastodržac prisilne vlasti: pravo prisile jest apsolutni monopol države« (Ihering, *Geist d. röm Rechts*, str. 247).

⁸¹ Prof. I. Hessen, npr., piše: »Pravnom se naziva ona država koja prihvaća kao za sebe obavezne one juridičke norme što ih sama kao zakonodavac sazda.« Kao primjer suprotnog mišljenja navest ćemo sud takve znamenitosti kao što je prof. Labande: »Državna vlast in

smislu da se u takvoj državi sve čini u skladu s pravom,⁸² nego najviše u tom smislu da se pravo samo po sebi javlja kao *temelj države* i da je pravo, premda je faktični monopolno djelo države, istodobno i tvorac, roditelj države. Ali buržoasko se društvo ne zaustavlja na takvim malenim proturječjima i nesporazumima. »Zajedno s uvođenjem fikcije društvenog ugovora u demokratskom poretku«, ono rado prepušta vladi razna prava, jer je uvjereno u klasnu zahvalnost te vlade.

»Und der König absolut
Wenn er unsern Willen tut«,

pjevali su junkeri — neka kralj bude apsolutni monarh, samo ako izvršava našu (klasnu) volju.

Ali kako marksist gleda na porijeklo države i na njezinu ulogu u pravu? Odgovor je dao Engels u djelu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. On polazi od ovoga: »Država je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja, ona je priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrješivu proturječnost sa samim sobom, da se podijelila na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćna da savlada. A da ove suprotnosti klase sa suprotnim ekonomskim interesima ne bi u jalovoj borbi iscrpile i sebe i društvo, postala je neophodnom sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži unutar granica 'poretka', a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve više otuđuje od njega jeste država.«⁸³

U prethodnom poglavlju podrobnije smo analizirali karakter i stupanj nepomirljivosti klasnih proturječnosti i zbog toga je za nas posve razumljiva nužnost izdvajanja klasne vlasti koja aureolom posvećenosti i neprikosnovenosti okružuje ne samo sebe kao takvu, nego i svakog od svojih, pa i najništavnijih činovnika. Engels se detaljno zadržava na ulozi države kao organa represije i eksploatacije po-

abstracto nikada nije vezana zakonima, tj. državna vlast može svoje zakone mijenjati i ukidati.« Usp. Ščedrinovu pripovijest »Očišćenog« o prednostima »grabeža prema zakonu«.

⁸² Prof. Jelinek to pitanje postavlja riječima. »Pravni poredak jest pravo za one koji su mu potčinjeni, ali da li je on pravo i za samu državu?«

⁸³ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 189.

tlačene klase i naglašava, kao njezinu karakterističnu crtu, ustanovu društvene vlasti koja se više neposredno ne poklapa sa stanovništvom... i sastoji se ne samo od posebnih odreda (za razliku od nekadašnjega cjelokupnog stanovništva) naoružanih ljudi, nego i od materijalnih dodataka, tamnica i prisilnih ustanova raznih tipova koje su bile posve nepoznate u rodovskom (klasnom) društvenom poretku.

Međutim, nastavlja Engels, kao izuzetak pojavljuju se i razdoblja kada zaraćene klase postižu takvu ravnotežu snaga da državna vlast *privremeno* dobiva stanovitu samostalnost u odnosu prema objema klasama kao prividna *posrednica između njih*. Takva je apsolutna monarhija XVII i XVIII st., bonapartizam Prvog i Drugog carstva, vladavina Bismarcka u Njemačkoj, itd.

Ali ni u takvim trenucima, možemo dodati u vezi s našim pitanjem, država u svojoj *zakonodavnoj djelatnosti* nikada nije, u osnovi, narušavala klasni interes klasa vlasnika. I u svakom slučaju, čim bi minula prijelazna epoha, ona bi dobrovoljno ili prisilno opet postala vlast jedne vladajuće klase,⁸⁴ kakva je u svojoj biti cijelo vrijeme i bila.

Predstoji nam da ukratko razmotrimo kako se formirala država u ulozi organizacije posvemašnjega ili barem pretežnoga klasnoga gospodstva, kako shvaćamo prisilne funkcije te vlasti i u čemu se sastoji njezina organizacija.

Dio buržoaskih znanstvenika, npr. Ratzehofer, Gumpowicz itd., kategorički i jednostrano tvrdi da je samo osvajanje, tj. fizička sila, temelj formiranja države.⁸⁵ Drugi, osobito ekonomisti, vole prikazivati prijelaz od prvobitnog komunizma prema privatnom vlasništvu i klasnoj dominaciji kao nešto poput mirnog »urastanja« starog društva u novo, a osobito agrarne prevrate gledaju kao »na izgled neprimjetan tok vremena«. I doista, u svim se jezicima sačuvalo tako mnogo pojmova koji se očito odnose na prvobitnu zajednicu a preneseni su u feudalni ili čak bur-

⁸⁴ Ovdje dakako, pretpostavljam da čitatelji poznaju kapitalno djelo V. I. Lenjina *Država i revolucija*.

⁸⁵ »Vladajuća klasa su ili pobjednici u vanjskom ratu koji su sami sebe učinili vladavocima zemlje a pokorene domoroce, s njihovom imovinom, svojim podanicima, ili je to posjednička klasa koja je osvojila (erzwungen), posredstvom težine svoje ekonomske moći, i politički utjecaj« (Zenker, *Društvo*, 1899, str. 197).

žoaski poredak te se na prvi pogled čini da u tim naziranjima ima i nešto istine. U stvari, bivši glavari roda, patrijarsi, predvodnici roda, plemena ili klana, itd., naposljetku figuriraju već kao čisto feudalni privatni vlasnici zemlje i ljudi. Nema dvojbe da je ponekad prvobitni danak glavaru roda ili klana bio *dobrovoljni* danak, kao naknada za zaštitu koju je glavari zajedno sa svojim naoružanim odredom pružao od ratnih napada. Takav danak mogao je biti u obliku obrađivanja polja vođe koji je bio odsutan, negdje na bojištu, ili davanja dijela ljetine. Ali je isto tako nedvojbeno da je takav mogao biti samo početak, i prije ili kasnije izbijao je otvoreni sukob, jer su se »apetiti« novopečenih feudalaca počeli javljati i »nakon jela« pa su poprimili užasavajuće razmjere u doba kad je presudno značenje u unutrašnjim odnosima već imala naoružana sila vladajuće klase.

Ali prvobitno »osvajanje« ili unutrašnje pokoravanje imalo je uvijek isti cilj: ili ropstvo, tj. pretvaranje nekoga u roba ili njegova prodaja u ropstvo), ili namet, ako se mogao dobiti. M. N. Pokrovski u svojoj povijesti uvjerljivo pokazuje da je *volodeti*, tj. vladati zemljom, kod nas nekad značilo »skupljati danak« od svojih »podanika«, odnosno od onih porodica (domaćinstava) koje su živjele na danoj zemlji ili, ako je zemlja obuhvaćala veći teritorij, od cijelih rodova, itd. Svjetska država Rim nije bila ništa doli isti takav »vladalac«, tj. ona je također uzimala zarobljenike i pretvarala ih u robove, ili dobivala danak. Taj danak nije bio danak od određenih osoba nego danak od lokalnih, manjih ili većih, jedinica, bez ikakva miješanja u njihove unutrašnje odnose. Marx, npr., u prvom svesku *Kapitala*⁸⁶ detaljno opisuje kako su indijske i uopće azijske zajednice, plaćajući danak, potpuno sačuvala svoje unutrašnje društvene odnose, i obično nisu ni znale, niti ih je zanimalo, koja dinastija njima vlada.

Dok takva vlast nije odveć usrdno sakupljala svoj danak i nije se neorganizirano miješala u unutrašnje poslove, nego je, naprotiv, podržavala mjesne društvene ustanove, kao što su to npr. organizacija natapanja i melioracije — ona je lokalnim zajednicama donosila čak stanovitu korist: sigurnost od vanjskog neprijatelja zbog snage auto-

⁸⁶ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 369—371.

riteta moćne države. Ali tko iz toga izvodi zaključak o nekom idiličnom »pravnom stanju« te epohe veoma se vara.

Ako se upoznamo s energičnim izrazima juridičkog leksikona davnine, uvjerit ćemo se da je to bila epoha *nemilosrdnih grabeža i nasilja*. »Zar se moram obratiti sudu ako sam uhvatio lopova«⁸⁷ govori drevni rimski zakon. Vlasništvo je ono što je »uhvaćeno rukom«, a kad je stvar moja, onda je ja »uzimam ondje gdje je nalazim« (ubi rem meam invenio, ibi eam vindico). Ako je takav danak ponekad i bio određen kao »lex« (zakon), mora se imati na umu da je »lex« prvobitno označavao isto što i dogovor, sporazum (pactum), dakako sporazum *međunarodnog karaktera*, tj. prisilni sporazum. Ako taj danak nadmašuje proizvod dodatnog rada, podanici siromaše i napokon se pretvaraju u robove ili postaju nesposobni da išta daju. To je jedinstvena granica nasilja: *potpuno iscrpljivanje ili oružani otpor!*

Nemamo se namjere ovdje baviti pitanjem o klasnom karakteru državne vlasti u starom Rimu. Ipak, bit će nužno da se zaustavimo na izuzetno zanimljivom razvoju rimske države, pa makar iz buržoaskog kuta gledanja. Legenda govori da je Rim nastao od dvaju ili nekoliko vladajućih plemena, njihovim ujedinjavanjem. To su bili patriciji. Ostala plemena, premda njihovi članovi i ulaze u sastav »građana« — cives — ostaju nepunopravni članovi nove države (brakovi između patricija i plebejaca bili su, npr. zabranjeni), dakle plebs, plebejci. U početku je to, čini se, jednostavno *seljaštvo*, klasa zemljoradnika. To je ujedno i prva klasna borba u Rimu. Državni aparat je u rukama pobjednika — patricija (kralj, senat sastavljen od »očeva« i narodna skupština — sve to veoma podsjeća na rodovsku organizaciju patrijarhalnog perioda). Ali u čemu se sastoje funkcije i organi prvobitne države? Postojala je *vojna* organizacija, tj. organizacija naoružanih građana, i to je sve. »Sudeći prema onome što nam je poznato, može se vjerovati da prije završetka carskog razdoblja u Rimu nije bilo zakona« (Bogolepov, *Istorija rimskoga građanskoga prava*). Nije bilo ni službene sudske vlasti:

⁸⁷ »Neque enim qui potest in furem statuere, necesse habet adversus furem litigare.« A »fur manifestus« pripada tužitelju, tj. on je u početku imao pravo da ga ubije, a kasnije uzme »u vlasništvo«, mancipem. Kupiti, »emere«, na latinskome je prije označavalo jednostavno uzimati (»imati«).

pravo je vršio sam tužitelj-građanin, uz sudjelovanje svojih »svjedoka« (testes), ako ne računamo tajanstva pravosuđa žreca. Oružana vlast sakupljala je i vojni danak (tributum) i na zemlji plebejaca-seljaka i na drugim osvojenim područjima.⁸⁸

Ako se može vjerovati legendama, onda su pad careva i prijelaz na republikanski način uprave bili posljedica ozbiljnoga građanskog rata. Borba plebejaca vodila se, prije svega, zbog prava na korištenje »ager publicus«, društvene zemlje, jer su privilegij korištenja te zemlje imali samo patriciji, i uz to su bili oslobođeni danka (tributum). Drugo, ta se borba vodila zbog dužnosti, tako da je svaka pobjeda plebejske demokracije završavala povećanjem broja »činovnika« (dva konzula umjesto jednog, plebejski pretori, tribuni, edili, decemviri, itd.). Isto kao i u doba buržoaske demokracije! Umjesto suda-žreca uvode se u početku građanski, svjetovni žreци, a zatim stalež jurista, tih stvarnih tvoraca rimskog prava, što podsjeća na engleski kazuistički način nastanka prava, samo što dopušta veću privatnu inicijativu.

Prvobitno pravo vladajuće klase, »ius civile«, imalo je ograničeni krug subjekata,⁸⁹ ono je bilo, zapravo, prije privilegij nego pravo.

Tako je državni aparat imao dva cilja: 1. osvajanje i obranu vlasti vladajućeg plemena, a kasnije klase, 2. podržavanje *privilegije* korištenja društvene zemlje, prvobitnog oblika ugnjetavanja — zarobljeničtva ili *robovlasništva*, i skupljanje danka (tributa). Isti cilj imao je i kasniji državni aparat kad je napravio imperijalističku karijeru i iz saveza talijanskih gradova pretvorio se u svjetski imperij. Činovnici su cijelo vrijeme bili nešto srednje između vojnih zapovjednika i *zakupaca državnog nameta*, a tu su dužnost obično određivali »odgovornim« službenim osobama u rok službe, tako reći kao »popravljanje«, kao što i danas, npr.

⁸⁸ Takav sakupljač danka nije imao posla s pojedincima nego s obiteljima, i nižom administrativnom jedinicom smatrala se obitelj, preko »glave obitelji« (pater familias, otac obitelji). Obitelj-familia bila je »pravna osoba« i obuhvaćala je ne samo cijeli sastav osoba (slobodnih i robova), nego i cjelokupnost imovine.

⁸⁹ Vidjeti: Gumplowicz, *Država i socijalizam*. »Ali nije čovjek kao takav, nije stanovnik rimskog teritorija, nego samo 'kvirit', član vladajućeg plemena... pravno sposoban za takvo vlasništvo. To prvobitno vlasništvo javlja se kao rezultat dominacije.«

takve u Engleskoj šalju u kolonijalnu službu. Isti engleski sistem lakog prilagođavanja! Tako je nastalo pretorsko liberalno »razjašnjenje« formalnog prava, pravo tuđinaca »ius gentium«, prirodno pravo kao pozitivno pravo.⁹⁰ Ali kad je rad zarobljenika ili robova premašio slobodni rad, kada su umjesto zarobljenika ili roba što su radili usporedo sa seljačkom obitelji i na slobodi, cijele armije robova u lancima posve istisnule seljaka, sudbina Rima bila je odlučena. Cezari-imperatori pretvorili su činovništvo u svoju birokraciju, a umjesto prijašnje vojne sile slobodnih seljaka pojavile su se najamne vojske. Vladajuća klasa je počela tražiti spas u okrilju crkve, a k njoj je prešla i svjetovna jurisprudencija, i svjetovna vlast, ovaj put ujedinjene u liku kršćanske crkve.

Kao i u svakoj državi, vlast je i ovdje imala dvojak način djelovanja: prinudu i uvjeravanje. Aparat prinude predstavljala je vojna vlast, a organi uvjeravanja su u početku bili predstavljeni u staležu svećenstva, zatim staležu jurista i raznih narodnih tribuna, a potkraj, kao i u svim razdobljima dekadencije vladajuće klase — ponovno u crkvi, ali ovaj put istodobno u ulozi i vlasti i agitatora.

Sve ustanove, državne, vojne, društvene i crkvene u toj državi imaju jednaku strukturu prilagođenu prvobitnom načinu eksploatacije čovjeka po čovjeku — putem *zarobljeničtva* i *danka*. Ali centralizirana vlast u tom stadiju očito još nije imala čvrstu osnovu. Ona je još trebala proći decentralizirani oblik vladanja i ugnjetavanja — *feudalizam*. U feudalizmu je odmah jasan klasni karakter vlasti: *stalež zemljoposjednika* koji sakupljaju danak a dio danka, kao i obaveza službe, pripadaju višem po položaju, sizerenu, koji je, pak, vazal nekog drugog, itd. Eksploatirani seljak nastavlja raditi u svojoj zajednici ili, izdvojivši se, u svojem domaćinstvu, porodici. Taj sustav posjedovao je stanovitu vitalnost, kao što smo vidjeli, sve do onog vremena kad je feudalac definitivno uspio iscrpiti osnovni izvor svojeg blagostanja, tj. seljaka. Tamo gdje uz kmetски rad on prelazi na tlaku on zapravo u ublaženom (a ponekad i još gorem) obliku ponavlja prijašnje *robovlasničko gospodar-*

⁹⁰ Svaki je novi pretor pri stupanju na dužnost u posebnom ediktu (nalogu sebi) izlagao tako reći svoj juridički program. Kasnije je bilo zabranjeno mljenjati edikte ranije od jedne godine (vidjeti: Murumcev, *Rimsko pravo*).

stvo, i seljaštvo masovno gine, što je, ispostavlja se, veoma povoljno za novčanu privredu, koja istiskuje onu prethodnu, dakle kapitalizam.

U državnom smislu feudalizam nam se čini kao decentralizirani sustav uprave koji je nastao ili dobrovoljno (od predstavnika rodova, klanova ili crkvenih vlasti) ili putem osvajanja (normanska osvajanja u Engleskoj, Varjazi, njemački vitezovi u Pribaltiku, itd.). Ali ne treba vjerovati da je to osvajanje bilo čisto vojna stvar. Ne, taj se sustav održao samo tamo gdje se osvajač umio prilagoditi novoj sredini, asimilirati dio lokalnih elemenata ili se sam asimilirati s mjesnim stanovništvom, preko jezika i običaja.

Dakako, nema smisla govoriti o *pravnom* poretku što se tiče tog razdoblja. Sudac je bio sam feudalac ili njegov predstavnik (ponekad i »zakupac suda«)⁹¹ koji je *sudio u svoju korist ili je od svojeg suda stvorio za sebe unosan prihod*. Bilo je to, govoreći riječima povjesničara, *razdoblje permanentnog unutrašnjeg* (danas bismo rekli »gradanskog«) *rata* koji je završio grandioznom seljačkom revolucijom (*seljačkim ratovima*), koja je po opsegu bila najjača u Njemačkoj. Ali taj je rat svugdje osim u Švedskoj završio pobjedom feudalaca. I ta je pobjeda imala oblik pred kojim u svojoj okrutnosti blijede sve kasnije kontrarevolucije. U Njemačkoj je u toku godine nakon ugušenja ustanka kažnjeno 100.000 seljaka, da i ne govorimo o stotinama spaljenih sela. I ljetopisi donose užasne podatke o premlaćivanju neaoružanih i bespomoćnih seljaka, njih stotine i tisuće, a nećemo ni nabrajati osude na dugogodišnju robiju (npr.: »9 Jahre lang im Eisen arbeiten«⁹²).

Zanimljivo je spomenuti da se nakon prvih pokušaja kodifikacije u IX st. u Njemačkoj slični pokušaji ne po-

⁹¹ Vidjeti primjer u: M. N. Pokrovski, *Istorija ruskoj kultury*: »Zadužio sam slugu svojeg... za selo... zajedno sa svim obavezama i usjevima, osim za ubojstva i razbojništva dokazana na djelu.« Dakle, daje u zakup sud koji se pak bavi svime osim ubojicama i razbojnicima uhvaćenim na djelu.

⁹² Povjesničar Jansen navodi primjer ubojstva 800 seljaka uhvaćenih u položaju bijega (»im Nu waren 800 Bauern erstochen und zusammen gekauert«). Arhiepiskop Treirski osobno je klat i ubijao seljake. Istini za volju, treba priznati da ni »crveni« ili »zeleni« teror seljaka nije znao za milost: uništene su stotine zamaka i tisuće ljudi iz viteškog staleža. Nakon bitke kod Sempaha (1386) »narod se osvetio narodnom osvetom za feudalne bezobrazluke premlaćivanjem 686 grofova, baruna, vitezova i dr.« (usp.: Scherra, *Deutsche Kultur etc.*).

navljaju sve do razdoblja recepcije rimskog prava. Karakteristiku kodifikacije IX stoljeća prof. Brunner (*Deutsche Rechtsgeschichte*) daje ukratko: kodificirane su samo one *pravne uredbе* za čiju je fiksaciju postojala *osobita potreba*; tlaka je za one koji su oslobođeni kmetstva ograničena (gemessen), za kmetске sluge (knehte) nije ograničena (ungemessen), itd. Istu karakteristiku ruski povjesničari (npr. M. N. Pokrovski) daju u vezi s prvim kodifikacijama ruskog prava.

Ali već u doba punog procvata vlasti feudalne klase na scenu stupa nova klasa — *građani*. To su, s jedne strane, predstavnici lihvarskog kapitala koji je u svoju mrežu uvukao i seljake i feudalce, a s druge strane predstavnici gradskog obrta koji uništava seosku radinost i zahvaća u svoje ruke i domaći obrt feudalca. Tome treba dodati i porast bogatstva gradova zbog raznih otkrića i izuma u početku XV stoljeća. Ono što gradovi nisu mogli postići silom oružja postizali su silom novca.

»Kako se 'stvaranje novca' pretvara u 'prisvajanje vlasti' a 'vlasništvo' u 'političku dominaciju'... sve to bi g. Heinen lako mogao shvatiti. Trebalo bi da samo sazna kako su kmetovi *kupovali* svoju slobodu a komune *kupovale* svoja municipijalna prava; kako su građani pomoću trgovine i obrta izvlačili novac iz džepova feudalaca i posredstvom mjenica prisiljavali ih da ostanu bez svojih zemljišnih posjeda, a s druge strane, kako su pomagali apsolutnoj monarhiji da pobjeđuje na taj način oslabljene krupne feudalce i *kupovali* njihove privilegije...⁹³

Tako je došlo do onog intenziviranja centralne državne vlasti, zbog ravnoteže snaga dviju klasa, o kojemu je govorio Engels, pa je buržoazija pobijedila oslabljeni feudalizam. Centralizirana vlast iz razdoblja apsolutizma zadržana je, ali je prešla u ruke buržoazije, tj. stari aparat bio je popunjen novim osobljem. Država, umjesto prijašnje osobne vlasti, poprima karakter vlasti »na donosioca«, onog kojeg »označi« izborna kampanja, tip *akcionarske države*.

Onaj tehnički aparat koji su počeli teorijski analizirati još prije buržoaske revolucije, u vidu podjele vlasti, lokalne samouprave, itd., poprimio je vrlo složene i nejasne oblike kojima se, pod prividnom demokracijom, provodi čvrsta vlast buržoazije, klase kapitalista, vlast koja se u epohi

⁹³ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 4, str. 300.

imperijalizma razvila u vlast financijskog kapitala, diktaturu buržoazije.

Taj, može se reći đavolski, sustav ugnjetavanja čovječanstva prikriva pod frazama humanog liberalizma najgnusnije zamisli. On ne samo što se koristi složenim aparatom podjele vlasti kao organom nepoštedne prinude, nego putem »instinkta vlasništva« (prema određenju Thiersa) i sistema »gladi prema dobrovoljnom pristanku« do krajnjih granica podiže stupanj intenzivnosti rada i masu prisvojene dodatne vrijednosti. Taj sustav ima na raspolaganju armiju potkupljivih intelektualaca svih vrsta; on se ne libi okrilja crkve, koja je na izgled bila zauvijek pobijeđena, i to ne u ime otvorene klasne borbe nego u ime pomirenja klasa (Burgfrieden), harmonije, usuglašavanja proturječnih interesa — jednom riječju, »čiste demokracije«. Još ćemo se vratiti pitanju demokracije. Ovdje ću navesti samo jedan citat iz Engelsa, iz njegovog članka »Uspjesi pokreta za socijalne reforme na kontinentu« (»Die Fortschritte der Sozialreform auf dem Kontinent«, New Moral World, 1843): »Demokracija je, tako sam ja ocjenjivao sve oblike vlade, protuslovlje u sebi, neistina, ništa drugo doli licemjerje (ili, kao što to kažemo mi, Nijemci, teologija). Politička sloboda je prividna sloboda, najgori oblik ropstva, ona je tek privid slobode i stoga najgore ropstvo. To se isto tako odnosi i na političku jednakost; zbog toga se demokracija mora na kraju raspasti kao i svaki drugi oblik vlade; licemjerje ne može biti dugovječno, proturječnost koja se u njoj krije mora izaći na vidjelo; ili pravo ropstvo, to jest neprikriveni despotizam, ili zbiljska sloboda i zbiljska jednakost, to jest komunizam.«⁹⁴

Kad smo u svojem određenju prava govorili o »organiziranoj vlasti vladajuće klase«, onda smo, kao normalnu pojavu, imali na umu državu. Općenito se država javlja kao monopolist u ulozi zaštite, normiranja prava. Dakako, u tom smislu govorimo o državi uopće, tj. uključujemo cijeli njezin aparat, zajedno s lokalnom samoupravom iz koje tako često nastoje umjetno izgraditi posebnu shemu demokracije protiv države. Također, riječju »državna vlast« obuhvaćamo svu podijeljenu vlast u njezinoj cjelokupnosti,

⁹⁴ Usp.: Marx, Engels, *Werke*, Berlin, Dietz-Verlag 1946, Bd. 1, str. 481. (U izdanju Marks-Engels, *Dela*, Prosveta, Beograd, ovaj tekst nije uvršten.)

jer u slučajevima kada se zakonodavna i sudska vlast sastavljaju od »narodnog elementa« njihov klasni sastav garantira istorodnost klasnog usmjerenja, a razna odstupanja u tom smislu bogatstvo ispravlja, kako nagovještava Engels, neizravno ukazujući na to da su potkupljivanje parlamentaraca i zavisnost viših činovnika administracije i suda od kapitala — nedvojbena pojava. Ali pitanju o samoupravi i raznim drugim narodnim elementima u državnoj vlasti morat ćemo se još vratiti.

U vezi s buržoaskim razdobljem moramo još dotaknuti pitanje međunarodnog prava. Polazeći od našeg određenja prava, međunarodnom pravu dajemo razmjerno neznačajnu sferu. Ako Duguit⁹⁵ u državi vidi samo jednostavnu činjenicu (un simple fait), onda se o međunarodnom pravu sve do imperijalističkog razdoblja može reći da se u zbilji svodi na faktične odnose (de facto). Zbog toga su i nastali planovi o ligama nacija s posebnom vlašću prisile i slične fantazije koje *nemaju realne osnove*. Ali nedvojbena je da imperijalističko razdoblje kapitalizma stvara međunarodne klasne saveze i ujedno *klasnu borbu* ili, točnije građanski rat u *međunarodnim razmjerima*. To pruža stanovitu osnovu i za međunarodnu vlast, organiziranu od vladajuće klase buržoazije. Ali takva je vlast efemerna, prolazna u smislu udruživanja buržoazije, zbog neizbježnog konflikta među buržoazijama raznih zemalja i među kapitalistima iz raznih grana. Međutim, takva je vlast posve realna za proletarijat tamo gdje on postaje valdajućom klasom. Sovjetski oblik države jest sam po sebi međunarodni savez čovječanstva ili njegova dijela. Isto tako, sovjetsko pravo ima izravnu tendenciju internacionalizma . . .

Značajan dio drugog dijela mog rada posvećen je organizaciji države pobjedničkog proletarijata. Zbog toga ću se u vezi sa sovjetskom državom ovdje ograničiti samo na poznati citat iz Marxove *Kritike Gotskog programa*: »Između kapitalističkog i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, a država tog perioda ne može da bude ništa drugo do *revolucionarna diktatura proletarijata*.«⁹⁶ Iz svega rečenoga jasno je koliko ozbiljna

⁹⁵ Duguit: »La vérité est, que la puissance politique est un fait, qui n'a soi aucun caractère de légitimité ou d'illegitimité.«

⁹⁶ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 218.

razlika mora postojati između ustrojstva, i aparata buržoaske države i diktature proletarijata, osobito s obzirom na pravo.

Radi boljeg objašnjenja karaktera sovjetskog prava, navest ću nekoliko misli o tome u čemu je izražena bit zaštite ili prinudna podrška prava u buržoaskoj i proleterskoj klasnoj državi.⁹⁷ Uzimam slučajnog, srednjeg predstavnika buržoaske znanosti o pravu, Šeršeneviča, i čitam (*Obščaja teorija prava*, I, 207): »Osnova pokornosti u porodici jesu *strah i vjera*.«⁹⁸ Državna vlast zapravo je isto, strah za blagostanje i povjerenje u organe državne vlasti kao sredstvo osiguranja, a ti se osjećaji nasljeđuju s pokoljenja na pokoljenje.« Ovdje se ponešto naivno i idilički ocrtava karakter buržoaske državne prisile. Taj aparat prisile u zbilji je vrlo složen i maglovit. On u slatke riječi o slobodi raskidanja ugovora najma, kako osobnog, tako i arende, umeće prijetnju — smrti od gladi čak nakon ukidanja smrtno kazne, itd. Ali to je tek jedna strana: na raspolaganju klase kapitalista i njihove države nalaze se crkva, škola, znanost, tisak, koji odgajaju, uvjeravaju, a gdje je potrebno i straše. Ali svaka od tih ustanova na svoj način nastoji *prikriti klasna proturječja*, opjevati progres i jedinstvo, mir i suglasnost, istinu i pravednost buržoaskog društva. A budući da je ljudski mozak podložan vanjskim utjecajima,⁹⁹ u glavama ugnjetenih masa umjesto klasne svijesti caruje, u najboljem slučaju, praznina. Cijela bit svake buržoaske prinude i uvjeravanja sastoji se upravo u *prešućivanju, zamagljivanju klasnog karaktera njezine vlasti*.

Bez elementa prinude i uvjeravanja u prijelaznom vremenu nije moguće, dakako, ni prijelaz na novo besklasno društvo. O tome će još biti riječi. Ali i jedno i drugo ovdje

⁹⁷ O tome Engels piše u pismu Bebelu: »Dok proletarijat još treba državu on je ne treba zbog interesa slobode nego u interesu gušenja svojih protivnika . . .« (K. Marks-F. Engels, *Izbrannye pis'ma*, Moskva, 1948, str. 296).

⁹⁸ Autor uzima dva primjera — buržoasku obiteljsku »sreću« (ljubav prema ženi, obiteljski red, domaći mir — zgodno, zar ne?) i uzajamne odnose dvojice kompanjona. Zajedno ih drže strah — određeni gubitak, i vjera — određeni dobitak!

⁹⁹ Vrlo znanstveno izražava to zvijezda psihološke škole u juridičkoj znanosti Petražicki: »Psihološko komuniciranje jest tako reći (nevjerovatno točno određenje) *uzajamno zaražavanje* i pri tom ne samo intelektualno, nego i emocionalno.« Ako se doista može (dakako, slikovito) govoriti o zarazi, onda, na žalost, *ne o uzajamnoj*.

ima otvoreno klasni karakter, a osobito uvjeravanje. Nužno je stvoriti poseban aparat političkog odgoja i prosvjeđivanja, ali upravo klasnoga. Vidimo iz riječi naših protivnika na svim frontovima da je to sredstvo uvjeravanja, dobro zamišljeno, pravilo čuda u dijelovima Crvene armije a isto tako i u radničkim masama, jer je u tim slučajevima verbalno uvjeravanje popraćeno propagandom putem djela. I stara armija znala je za političkog agitatora, bio je to pukovnijski svećenik: on je ponekad uspijevao obaviti posao, ali bio je tek najamnik i morao je propovijedati, očito, lažna učenja u koja obično nije ni sam vjerovao. Sovjetski agitator je čovjek s klasnom svijesću, i njegovoj propagandi doista pristaje termin »psihološko djelovanje« u najplemenitijem smislu riječi. Kako se postupno smiruje unutrašnji i vanjski front, a u život masa ulazi nova disciplina, tako odumire prinuda i pojačava se moment uvjeravanja, ali uvjeravanja iskrenog, otvorenog, klasnog, partijskog, a ne licemjernog, lažljivog, pomirbenjačkog.

Taj sustav uvjeravanja efikasan je kad je riječ o potlačenoj klasi; on je, razumljivo, nemoćan kad je posrijedi klasni protivnik koji odgovara, u najboljem slučaju, otvorenom borbom, ali još češće licemjernim potčinjavanjem, simulacijom pokornosti i faktičnom sabotazom. Vjernu sliku današnje revolucije prikazao je još 1891. veliki prorok Engels kad je napisao: »Sada smo dovoljno jaki da animiramo bilo koju količinu obrazovanog svijeta, i ja predviđam da će u sljedećih osam-devet godina uz nas pristati dovoljno mladih tehničara, liječnika, pravnika i učitelja da se uprava tvornica i veleposjeda organizira rukama partijskih drugova za potrebe nacije. Tada će se zauzimanje vlasti javiti kao nešto posve normalno i odvijati će se razmjerno glatko. Ali ako zbog rata dođemo na vlast prije nego što budemo spremni, onda će tehničari (tj. stručnjaci — P. St.) biti naši principijelni neprijatelji i oni će nas varati i izdati čim uzmognu; morat ćemo pribjeći njihovoj odstranjenju, ali ipak će nas varati. Tako je bilo uvijek kod francuskih revolucionara, oni su bili prisiljeni da zauzimaju osnovne dužnosti u upravi, a dužnosti drugorazredne po odgovornosti prepuštali su starim reacionarima, koji su ih ometali i sve kočili.«¹⁰⁰

¹⁰⁰ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 28 (I izdanje), str. 365.

5. Pravo kao sustav društvenih odnosa¹⁰¹

Naše određenje prava glasi da se pravom ne nazivaju odnosi uopće, pa ni društveni odnosi u Marxovu smislu, nego *cijeli sustav*, i to *ne svaki sustav* društvenih odnosa, nego *sustav s obilježjem klasnog interesa* i zaštite vladajuće klase koja iz toga proistječe. Znači, postoje obilježja roda i vrste. S formalne strane, čak s gledišta zastarjele logike, prigovori se temelje na običnom nesporazumu. Nama preostaje da pobliže razmotrimo pojam tog sustava ili poretka i njegov karakter.

Pravni je sustav posve osebujan u usporedbi s bilo kojim drugim sustavom, npr. sustavom okretanja planeta, živčanim sustavom ili čak ekonomskim sustavom. Sustavom nazivamo uopće svako ujedinjavanje parcijalnih jedinica u jedinstvenu, skladnu cjelinu. Kao što smo vidjeli, u danom slučaju ujedinjavajući moment jest klasni interes ili, govoreći konkretnije, odgovarajući vid prisvajanja, vlasništva.¹⁰² Ali dok u svim ostalim sustavima postoji jedno determinirajuće načelo, određena jedinstvena os (Marx za slični slučaj upotrebljava francusku riječ »pivot«), oko koje se vrsti cijeli sustav, u pravu pred sobom imamo *dvojestvenost* ili čak *trojstvenost*. Ta činjenica objašnjava zbrku koja vlada u pitanjima teorije prava.

Već smo vidjeli da Marx, za razliku od buržoaske znanosti, pod društvenim odnosima shvaća samo proizvodne odnose i odnose razmjene, tj. uzajamne odnose ljudi što se odvijaju u proizvodnji i razmjeni. »Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje čini«, prema Marxu, »ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu...«¹⁰³ Ali zbog buržoaske neukosti dolazi do miješanja pojmova proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, koje potpuno pripadaju području *odnosa čovjeka*

¹⁰¹ Usp. moj članak u časopisu »Sovetskoe pravo« (1922, br. 3), »Kommunističeskaja revolucija« (1922, br. 13—14) i »Pod znamenem marksizma« (1923, br. 1).

* »Sovetskoe pravo« — znanstveno-teorijski juridički časopis koji je izlazio u Moskvi od 1922. do 1928. Izdavao ga je Institut za sovjetsko pravo Ruske asocijacije znanstvenoistraživačkih instituta za društvene znanosti (RANION). Godine 1928. prestao je izlaziti. Umjesto njega, 1929—1930. izlazi časopis »Sovetskoe pravo«.

¹⁰² Već sam upozorio na to da ja sada formuliram sustav riječima i oblik organizacije društvenih odnosa (usp. pogl. I ove rasprave).

¹⁰³ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 8.

prema vanjskoj prirodi u borbi za egzistenciju. Ovamo pripadaju »društvena oruđa za rad« (tj. tehnika), uključujući i radnu snagu (tj. živog radnika). Marx pripisuje razvoju, tj. procvatu proizvodnih snaga, društvene tehnike, *determinirajuće značenje* u odnosu prema proizvodnim odnosima, ali posve je nedopustivo (kao što to čine P. Struve i dr.) te pojmove miješati.

Znamo da u borbi za egzistenciju, tj. prije svega u proizvodnji a zatim i u razmjeni (u društvu jednostavnih proizvođača robe ovi posljednji kao da imaju primarnu ulogu), ljudi stupaju u uzajamne odnose ili se čak neprekidno nalaze u takvim uzajamnim odnosima. Povijesno poznajemo čovjeka samo kroz njegove odnose s drugim ljudima, samo u »društvenom stanju«, i svako razmišljanje o čovjeku izvan njegova društvenog položaja, u nekakvom izvandruštvenom, tako reći zrakopraznom prostoru uobičajen je postupak cijele individualističke buržoaske znanosti, a to je jalova fikcija koja samo zamućuje postavljanje pitanja.

Osim proizvodnih odnosa te odnosa raspodjele postoje i drugi odnosi među ljudima koji izravno ili neizravno potječu od prvih, kao sekundarni, a ponekad su od prvih veoma udaljeni, premda pod njihovim utjecajem. Ovi posljednji imaju u stanovitom smislu »slučajni karakter«; oni nisu »društveno nužni«, često su neizvodivi iz osnovnih društvenih odnosa. Svi ti sekundarni, na izgled slučajni odnosi jesu ono što Marx naziva *nadgrađnjom* nad bazom, tj. proizvodnim odnosima ili, govoreći juridičkim jezikom, odnosima vlasništva (prisvajanja). Ali pitanju o *nadgrađnji* i *bazi* još ćemo se vratiti. Zasad ćemo se pozabaviti bazom, tj. odnosima proizvodnje i razmjene.

Čudno je što među svim pojmovima upravo pojam »društvenih odnosa«, bez kojih, čini se, ne može opstati nijedan čovjek, krije u sebi najviše nejasnoća. Tome pogoduje i razvitak buržoaskog društva. Na primjer, zemljoposjednik koji prima svoju rentu možda nikad nije ni vidio seljaka. A kapitalist koji dobiva svoj profit, svoj postotak (npr. prema dionicama), čak ne zna gdje se nalazi njegova tvornica i koliko u njoj ima radnika. Za njih su se pojmovi zemlja, kapital, novac, roba, radna snaga, itd., pretvorili u apstraktne pojmove. Kakvi su njihovi odnosi sa seljacima-arendarima (koji plaćaju rentu), s radnicima-robotovima? Takav je, u biti, i pristup cijele čisto buržoaske političke

ekonomije. Radnik, pak, radeći u tvornici, možda nikad nije vidio tvorničara, nego je pred sobom vidio samo njegova zastrašujućeg zamjenika — direktora ili njegove suradnike koji mu, prema njihovim riječima, iz milosti pružaju »pravo na rad« i za to još daju »plaću«. O kakvim se tu može govoriti uzajamnim odnosima?¹⁶⁴ To su, zapravo, odnosi jednostrane dominacije, ropstva, kao što točno određuje Marx. Ali i na tržištu, tj. u dućanu, trgovac mu diktira cijene. O kakvim »uzajamnim odnosima« tu može biti riječi? ... A ipak je taj pojam osnovni pojam.

Nastoje ga sakriti, kao što uopće cijeli razvoj buržoaskih odnosa ide prema obezličavanju odnosa dominacije ili proizvodnje, jer takva *bezlična dominacija* dobiva karakter stvari, pretvara se u fetiš i, što je najglavnije, otežava ispravan pogled na tu eksploataciju kao na eksploataciju čovjeka po čovjeku. To je ujedno porijeklo onih naziranja koja juridičkim odnosima kao voljnima nastoje suprotstaviti ekonomske odnose, npr. proizvodne ne kao *voljne*, nego jednostavno *opredmećene*. Takav je stav u korijenu neispravan.

Uzajamni odnosi dviju osoba o kojima ovdje govorimo, pa bili to i *ekonomski* odnosi, uvijek pretpostavljaju stanovit voljni napor sudionika tog odnosa, a ne jednostavno refleks. To moraju imati na umu zaštitnici raznih voljnih teorija prava koji se u nedoumici zaustavljaju pred pojmom društvenih odnosa. Zbog toga moramo, radi razjašnjenja značenja ljudske volje u tim odnosima, početi ukratko od pojma volje. Pod voljom se, po staroj navici, razumije osobita »*samostalna duševna sposobnost*« da se nešto želi, hoće. »Fiziološka psihologija«, razmjerno mlada znanost koja ima blistavu budućnost, izravno negira nužnost hipoteze o volji. Istaknuti predstavnik te znanosti, njemački profesor Ziegen piše: »Ovdje nailazimo na hipotezu koju u psihologiji gotovo svi prihvaćaju, do koje je dolazio gotovo cijelo vrijeme, očito nesvjesno, čovjekov zdrav razum, a to je *hipoteza o volji* kao o *uzroku naših postupaka*. Priznaje se da između procesa asocijacije ideja i postupka postoji još i djelovanje volje kao posebne *samostalne duševne sposobnosti*. Asocijacija ideja pruža samo motive, a volja izabire bilo koje od njih... Fiziolo-

¹⁶⁴ Američka psihološka teorija sociologije za te »uzajamne odnose« daje osebujan primjer iz prirode: »Vuk jede ovcu, ovca jede travu.«

ška psihologija *ne vidi potrebu da se dopusti* postojanje takvog dodatnog i savršeno *hipotetičkog faktora psihičkog života*... Fiziološka psihologija tumači sve psihološke procese neovisno o toj hipotezi.¹⁰⁵ Naravno, to ne znači da treba odmah izbaciti samu riječ volja, nego samo to da je treba upotrebljavati u *strogo uobičajenom i, dakle, ograničenom smislu* stanovite pojave koja je uvjetovana psihološkim procesima (uzbuđenjem, osjetom, predodžbom, asocijacijom ideja), čija je posljednja karika postupak, a ne govoriti o njoj kao o posebnoj sposobnosti, kao razlogu naših postupaka.

Volja je, kao što je poznato, imala golemu ulogu u cijeloj znanosti naše prošlosti. Na slobodi volje temeljilo se pravo (osobito krivično, ali i građansko), a tako i cijeli svjetonazor buržoazije. I kako god bila rušilačka revolucija misli, ovdje je ostalo još mnogo toga nedorečenoga, neporušenoga do kraja. U buržoaskoj znanosti se sada teorija determinizma javlja kao opće mjesto, ali opet s izuzetkom društvenih pojava. Jer u vezi s tim postavljaju se bitne ograde. A ne tako davno u području društvenih pojava, uključujući pravo, *indeterminizam*, neprimjenjivost ili tek djelomična primjenjivost načela prvobitne veze smatrali su se dominantnima.

U vezi s tim pitanjem upućujem na druge grane nauke, npr. historijski materijalizam, ali ipak ne možemo preko tog pitanja prijeći šutke. Premda više nitko ne inzistira na apsolutnoj slobodi volje, ipak se još pišu debele knjige da bi se dokazalo ono što je za nas očito, a to je činjenica da ekonomski činilac utječe na kriminalitet, tj. na »poročnu volju« čovjeka. Znači da mnogima pitanje još nije jasno. Međutim, danas je dovoljno pročitati nekoliko stranica bilo koje knjige iz eksperimentalne psihologije da bismo sasvim odbacili *apsolutnu slobodu* (od uzročne veze) volje. Ali, prije svega, dolazi do zamjenjivanja *nepoznavanja* uzročne veze njezinim nepostojanjem. A nepoznavanje nije dokaz ni za ni protiv. »Tako dijete zamišlja da slobodno želi mlijeko koje ga hrani ako se ljuti, ono misli da slobodno želi osvetu; ako se boji — da je slobodno odlučilo pobjeći« (Spinoza). Ali ti primjeri ne znače da je lako odrediti potpuno uzročnu vezu. Prije su ljudi sebi jako olakšavali taj zadatak. »Post hoc, ergo propter hoc« (dogodilo se nakon

¹⁰⁵ Usp.: prof. Ziegen, *Fiziološka psihologija*, str. 236.

nečega, dakle *zbog* toga). Sada govorimo o mnoštvu uzroka među kojima razlikujemo nužne i »slučajne«, premda su i ti slučajni isto tako uvjetovani općom uzročnom vezom kao i nužni. U svakom slučaju, polazimo od stava da netko tko tvrdi da je volja *posebni izuzetak* iz općega prirodnog zakona sveopće uzročne veze (uzrok — posljedica — uzrok) mora *dokazati taj izuzetak*, i da nije dovoljno pozivati se na nešto što nam je nepoznato ili još nismo objasnili. Ovo posljednje osobito se odnosi na područje takozvane ideologije.

Znači, ako nam ljudi govore o voljnim odnosima, imajući pred sobom društvene odnose, moramo znati da su razgovori o *slobodnim* voljnim činima jednostavno besmislica ili prijevarena. Dok postoji dana situacija proizvodnih snaga i njihova dana raspodjela, društveni odnosi su manje ili više predodređeni i o njihovoj slobodnoj izmjeni ne treba ni misliti. U stanovitim okvirima moguća je borba saveza jedinica ili pojedinih osoba kao članova takvih saveza. Znači, može se govoriti samo o *slobodi udružene volje ili volje cijelog udruženja*.

Upravo to čini buržoaska znanost. Ona slobodu koja ne postoji za pojedinačnu volju čovjekovu prenosi na neku volju *izvan pojedinca*, volju apsolutnu (boga), volju naroda (immanentnu volju naroda), volju cijele nacije (demokraciju), itd. Ali kada znanost stavlja znak pitanja čak nad volju pojedinca, što da kažemo o takvoj fikciji kao što je to volja društva ili naroda? Međutim, kažu nam, postoji zakon, običaj; jednom riječju, sve ono što buržoaska znanost zove »pravo u objektivnom smislu«. I što je to ako ne voljni čin, ne boga ili nečeg apsolutnog, nego nekog kolektiva (naroda, društva, klase)? I, tvrde oni, ta *kolektivna volja* u obliku prava određuje naše pravne odnose, prema tome valjda i ekonomske odnose, čiji su juridički izraz pravni odnosi. Moramo se, dakle, zaustaviti na »slobodi volje« — u obliku prava, zakona ili sličnih društvenih pojmova.

Onda nam kažu: sam pojam društva, prema mišljenju nekih znanstvenika (npr. Stammlera ili, kod nas, prof. Engela), pretpostavlja vanjsko reguliranje, znači propis, zakon i sl., *voljni čin*, a zakon i jest slobodno stvaralaštvo čovjeka. Već smo odbacili Stammlerovu teoriju (II poglavlje), a također odbacujemo teoriju slobodne volje zakonodavca. Zamislimo da apsolutni monarh izdaje zakon koji naređuje da rijeka zaustavi svoj tok, ukaz o rođenju nasljednika, itd.

Djeluju li ti zakoni? Dakako, ne djeluju! Oni jednostavno neće »imati odjeka«. Bez obzira na to koliko je monarh apsolutan, a njegova »volja ograničena«, on takve zakone neće ni izdati, takve zakone može mu pripisati samo satiričar. On već zna da samo ljudski zakoni koji ne proturječe zakonima prirode ili kretanja (»razvoja«) društvenih odnosa mogu bitno utjecati na sustav društvenih odnosa. Kod nas, naravno, u svim zemljama imamo primjere i mrtvorođenih zakona, ali se na prvi pogled može učiniti čudnim što ih ima tako malo čak i u onim vremenima kada nitko nije ništa ni slutio o zakonima društvenog razvitka. To se može objasniti, kao što ćemo vidjeti, samim hodom nastajanja zakona. Prvi zakonodavci bili su vrlo oprezni i kod njih je kao zakon postajalo samo ono što je *već ušlo u običaj* (npr. sudski presedan kao činjenica)¹⁰⁶ ili je *već bilo provedeno*. To je razlog osobitog opreza svih revizionista, osobito onih koji poriču, ako ne već i samo postojanje zakona društvenog razvitka onda, u krajnjem slučaju, mogućnost njihova otkrivanja.

Poznato je da je »polumarksist«¹⁰⁶ Bulgakov 1900. u knjizi *Kapitalizam i zemledelje* pisao: »Marx je smatrao da je moguće mjeriti, i spriječiti, budućnost prema prošlosti i sadašnjosti, a svaka epoha donosi nove činjenice i nove snage povijesnog razvoja — stvaralaštvo povijesti nije siromašno. Zbog toga svaka prognoza o budućnosti koja se temelji na činjenicama sadašnjice neizbježno je pogrešna... Zavjesa budućnosti ne može se odgrnuti.« Naposljetku, taj je autor otišao još dalje, proglasio je i zavjesu prošlosti neprozirnom (otkrivanje uzroka) i bacio se u zagrljaj sve-spasavajuće crkve. A ako promotrimo svu tu spregu bivših revizionista koji su se danas proglasili religioznim filozofima (Berdjajev, Frank), ili jednostavno slugama pravoslavne crkve (Bulgakov), onda se vidi da ta pojava nije slučajna. Ne nalazeći satisfakciju u, za njih kao intelektualce, neutemeljenim traganjima materijalističke osnove »kauzalnog svjetonazora«, tj. svjetonazora koji polazi od sveopćeg zakona uzročne veze, oni kreću na suprotnu stranu i, poričući zakon uzročne veze, nalaze tlo pod nogama samo u vjeri u boga i u fatalnosti teologije. Buržoazija će i u vraga povjerovati ako se na toj vjeri može graditi nov

¹⁰⁶ Kvantitativno ponavljanje pojedinačne činjenice pretvara je u presedan, običaj, zakon.

buržoaski svijet (usp.: Anatol France, *Pobuna anđela*). To je pojednostavnjeni svjetonazor: »znanstveni«¹⁰⁶ pogled na pojave kao na uzrok-posljedicu-uzrok, itd., ali s ispravkom — *vjerom u prvobitni uzrok*: »Neka bude svjetlost«, itd. Drugi pak dopunjuju teoriju opće uzročne veze u tom smislu što među ostale uzroke ubrajaju i cilj ili ciljeve kojima je potčinjeno sve u svijetu i prema kojima stremi, u općem lancu uzročne veze, »razvitak«. Taj cilj shvaćaju ili kao cilj koji je otvoreno objavilo providenje ili kao cilj imanentan prirodnim i društvenim pojavama, a koji također potječe od neke nepoznate sile. Ovdje se zakonitost zamjenjuje svrhovitošću ili fatalnošću, ali problem je i dalje isti, tj. problem *višeg bića* koje je svjesno postavilo te ciljeve, jer nesvjesni cilj znači unutrašnju proturječnost. Mnogo zbrke unosi činjenica da je ljudski zakon, koji, kao i sva čovjekova svjesna aktivnost, slijedi ciljeve koje sebi postavlja, postojao prije od znanstvenog zakona, pa ova riječ koja obuhvaća dva različita pojma (kako se juristi ponekad izražavaju, prirodnog i umjetnog zakona) ide naruku teleološkim koncepcijama. Pobornici tih koncepcija, pak, tvrde da shvaćaju cilj u razvoju samo kao cjelokupnost ili stanovitu srednju veličinu, rezultat svjesnih ciljeva živih, konkretnih ljudi; smatraju, dakle, da su slobodni od bilo kojeg idealističkog pravca. To je u današnjoj situaciji, u najboljem slučaju, tek puka samoobmana, jer je svijest koja djeluje u glavama ljudi, uz ostalo i pri postavljanju ciljeva, prožeta zastarjelim ideologijama. A ako i marksisti postavljaju ciljeve, borbene parole, onda to čine polazeći od zakona društvenog kretanja koje su uspjeli spoznati. Znači, marksisti najprije istražuju, proučavaju opće zakone kretanja, da bi na toj osnovi svjesno postavljali ciljeve, a *ne obrnuto*.

Marx i Engels nisu obični »kauzalisti«, oni polaze od *dijalektičkog razvoja* svega postojećega. Ovdje riječ *razvoj* ne sadrži nikakvu svrhu, cilj (što postoji obično u vezi s riječju »progres«), nego se upotrebljava samo u smislu *kretanja*. Prema toj teoriji, »sve se kreće«, sve se mijenja. Dakle, nema ni nepromjenjivog zakona, nepromjenjive zakonomjernosti. Kretanje ili razvoj društvenih odnosa odvija se kroz proturječja. On ima svoje opće zakone, ali ima i zakone koji su *povijesno uvjetovani*. To znači da svako povijesno razdoblje, tj. svako razdoblje ekonomskog razvoja ima *svoje posebne ekonomske zakone*. Ali prijelaz sva-

koga povijesnog razdoblja (ekonomskog razvoja) u drugi ima, pak, svoje *opće zakone kretanja*, ne kretanja *evolucionijskog* (kako slijedi iz jednostavnog zakona kauzalnosti), nego kretanja *revolucionarnog*, kroz suprotnosti. Dvije misli posuđene od Hegela u tome imaju presudnu ulogu. Prije svega, količina na stanovitom stupnju povećavanja prerasta u kakvoću, npr. kvantitativno jačanje kapitalističkih odnosa na stanovitom stupnju, putem revolucije (industrijske, političke, socijalne), prerasta u kapitalističko ustrojstvo ekonomije, buržoasko društvo. Drugo, i zakoni ekonomskog razvoja (kretanja) u toku razvitka prelaze u svoju suprotnost, umjesto da pozitivno djeluju na razvoj, postaju negativni: kapitalistički način proizvodnje, npr., u početku revolucionaran, postaje nešto kontrarevolucionarno, što za država razvoj.

Ovdje sam pokušao u odviše kratkom obliku (i, bojim se, nedovoljno jasno) izložiti najvažnije promjene ili dopune koje su u kauzalni princip unijeli Marx i Engels svojom dijalektičkom metodom. (Prije nego nam je potrebna temeljita, po mogućnosti popularna studija na tu temu koja bi osobito pažnju obratila sferi prava.) Ali Marx se nije zadovoljio tim općim zaključcima; njegova teorija o velikom razdoblju, sve do definitivnog nestanka klasnog društva, pridaje presudno značenje *ekonomskim uzrocima* (u njihovoj cjelokupnosti). Glavnu ulogu u tome imaju — proizvodnja, proizvodni odnosi i, u njihovoj osnovi, *proizvodne snage*.

O tom se pitanju mnogo pisalo. Teza da »biće određuje svijest, a ne svijest — biće« prihvaćena je među marksistima, čak juristima. Ali s obzirom na pravo (uz ostalo) Marx je primijenio poredbu s bazom i nadgradnjom, pa je došlo do raznih tumačenja: što je baza, a što nadgradnja? Da li je pravo vlasništva baza ili nadgradnja? Da li se sustav društvenih odnosa smješta u bazu ili nadgradnju? Netko je u mojem radu pronašao čak i miješanje baze i nadgradnje (»proglasio je«, tobože, »bazu nadgradnjom«). Slikovit izraz o nadgradnji, koji Marx, uostalom, nije sam izmislio, nego je posuđen, sjajno karakterizira misao o društvenom »biću i svijesti«, ali doista može unijeti zabunu u vezi sa suprotnim djelovanjem nadgradnje na bazu.

K. Marx u Predgovoru *Kritici političke ekonomije* piše: »Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, *realnu osnovu* na kojoj se diže *pravna*

i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti.« Dalje Marx govori o tome da »materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrječnost s postojećim odnosima proizvodnje ili, što je samo *pravni izraz* za to, s odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se, sporije ili brže, prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri posmatranju ovih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se daje konstatirati s točnošću prirodnih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od *ideoloških oblika* u kojima ljudi postaju *svjesni toga sukoba* i borbom ga rješavaju.«¹⁰⁷

U *Teorijama o višku vrijednosti* Marx govori, kao o nužnoj nadgradnji, o stanovitim slojevima inteligencije. U knjizi *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparte* on piše: »Na raznim oblicima vlasništva, na socijalnim uslovima egzistencije uzdiže se čitava nadgradnja različitih i osobitih osjećanja, iluzija, načina mišljenja i gledanja na život.«¹⁰⁸ A Engels u *Anti-Dühringu* govori o istraživanju životnih uvjeta, *društvenih odnosa, pravnih i državnih oblika zajedno s njihovom ideološkom nadgradnjom*, filozofijom, religijom, umjetnošću, itd. Jasno je da su Marx i Engels riječi »nadgradnja« pridavali samo smisao slikovite usporedbe, a ne značenje doslovno arhitektonsko, kao da je riječ o nekoj vili katnici.¹⁰⁹ I mi, polazeći od Uvoda upravo za tu istu

¹⁰⁷ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 9. (Potcrtao P. Stučka.)

¹⁰⁸ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 2, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 237.

¹⁰⁹ Ali da je moguće i takvo »višekatno« shvaćanje, vidimo u knjizi *Kurs konstituciji* prof. Rejsnera (1920, str. 95): »Vidite da je ovdje moguća iznad ekonomske baze nadgradnja ne od jednog kata, nego *nekoliko katova*, što može potvrditi i teorija marksizma (?): kad se jednom ustali, ideologija može uvijek rađati novu ideologiju, ideološke *nadgradnje* i takva zgrada može se dizati vrlo visoko. Npr., u sferi prava, ako usporedimo pojedine nadgradnje (pa tu je riječ o cijelom dvorcu! — P.St.), vidjet ćemo da pravo može dati nekoliko katova: dolje je ekonomska baza, *neposredno* uz bazu je ono što određujemo riječju *pravo vlasništva, privatno pravo* — to je prva nadgradnja. Drugi kat jest političko pravo, državno. Iznad njih je '*mistika*' (Ono što Nijemci nazivaju »Oberstübchen«? — P.St.)«, itd. Jednom riječju, očit primjer načina na koji ne treba popularizirati Marxa.

knjigu (*Prilog kritici...*), gdje Marx vlasništvu suprotstavlja *posebne forme njegova osiguranja* (pravosuđe, policiju, itd.), možemo reći da sustav konkretnih društvenih odnosa Marx svrstava, kao pravni izraz za proizvodne odnose, u bazu, a njihovu *apstraktnu* formu (zakon, ideologiju, vidi dolje) u nadgradnju.

U biti, čitav se spor među nama, ipak, ne svodi na spor o odnosu baze prema nadgradnji, nego na spor o tome gdje treba *tražiti osnovni pojam prava*: da li u sustavu konkretnih odnosa ili u apstraktnoj sferi, tj. pisanoj normi, ili u nepisanoj predodžbi o pravu, pravednosti, tj. ideologiji. Odgovaram: *u sustavu konkretnih odnosa*. Uz jednu ogradu: ako govorimo o sustavu i poretku odnosa i njihovoj obrani posredstvom organizirane vlasti, jasno je svakome da uzimamo u obzir *i apstraktne forme i njihov utjecaj na konkretnu formu*.

Suprotstavljajući pojedine citate iz Marxa, možemo pronaći, na prvi pogled, stanovita proturječja ili, kao što sam rekao, stanovit danak terminologiji njegovih učitelja, ali danas mi se čini da to prividno proturječje potječe od složenosti sustava kakvo predstavlja pravo sa svoja tri realno postojeća, a ne zamišljena, oblika od kojih je jedan — konkretan, a dva su apstraktna. To razlikovanje pravnih formi jasno se opaža već kod Marxa.

U svojem temeljnom radu *Kapital* K. Marx razmatra proces razmjene dobara u kapitalističkoj epohi s ekonomske strane, kao kretanje apstraktnih kategorija: robe, novca, kapitala, radne snage, zemlje, itd. S druge strane, on ni na trenutak ne zaboravlja da svaka od tih apstraktnih kategorija istodobno ima svoga personificiranog predstavnika, da su odnosi između *stvari u zbilji* odnosi među ljudima, i to odnosi voljni, a kao takvi istodobno i pravni odnosi. Mjesto koje u posljednje vrijeme, kao protiv mene, citiraju razni pobornici voljnih teorija, ali koje oni zapravo ne razumiju, ilustrira to vrlo jasno: »Robe ne mogu same ići na tržište niti se same razmjenjivati... Da bi ove stvari doveli u uzajaman odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugom kao osobe čija *volja* obitava u tim stvarima, tako da netko otuđujući svoju vlastitu robu može prisvojiti tuđu samo voljom drugoga, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo s pomoću zajedničkog akta volje. Toga radi moraju jedan drugog priznati kao *privatne vlasnike*. Ovaj *pravni odnos* čiji je oblik *ugovor*,

pa bio ovaj oblik zakonski razvijen ili ne, jest *odnos volja* u kome se ogleda ekonomski odnos. Ovom *pravnom odnosu* ili *odnosu volja* daje *sadržaj* sam ekonomski odnos. Tu osobe postoje jedna za drugu samo kao predstavnici roba, dakle kao njihovi *vlasnici*... Ono što naročito razlikuje vlasnika robe od robe jest okolnost da robi svako drugo robno tijelo važi samo kao oblik u kome se ispoljava njena vlastita vrijednost.«¹¹⁰ Primjedba odmah objašnjava da sam *pojam prava mora biti izveden iz samoga društvenog odnosa*, a ne obrnuto, iz pojma pravednosti (ideologije), kao što to čini Proudhon. Pročitajte još jedanput drugo mjesto u *Kapitalu*, o ugovoru između radnika i kapitalista (o najamnom odnosu) kao o formalnom posredovanju (Vermittlung) odnosa kapitala.¹¹¹ A nakon toga pročitajte u Marxovu Predgovoru *Kritici političke ekonomije* znamenito mjesto gdje kaže da se odnosi vlasništva javljaju samo kao pravni izraz za proizvodne odnose. Tu je pred vama cijelo buržoasko pravo: pravo vlasništva, ugovor o kupovini i prodaji (razmjeni) i ugovor o osobnom najmu. Našli su se, međutim, ljudi koji u prvom citatu vide suprotstavljanje ekonomskog i voljnog ili pravnog odnosa. Ništa slično tome! Posljednje je pravni izraz, formalna reakcija prvoga, glasi smisao svih triju citata, i oba se javljaju kao voljni odnosi.

Ali postoji tamo *drugo suprotstavljanje*: voljnog ili pravnog akta, tj. konkretne forme odnosa njegovoj *zakonskoj* ili *apstraktnoj formi* (»svejedno da li je fiksiran *zakonom* ili nije«), i na tom se suprotstavljanju moramo zaustaviti kao na *najkarakterističnijem obilježju svih pravnih odnosa*. Takvo se suprotstavljanje susreće često i svuda. Novopečeni socijaldemokrat prof. Berlinskog sveučilišta Cunow piše: »Odnosi proizvodnje i odnosi vlasništva javljaju se, po Marxu, ne kao paralelni, nego posve različiti odnosi, a s pravne točke gledišta odnosi proizvodnje javljaju se i kao odnosi vlasništva«, i dalje razlikuje »socijalni pravni poređak« i »pravo državno-kodificirano«. Kod drugog autora čitamo o razlici između *oficijelnog prava, fiksnog* u zakonima, i *realnog prava, koje funkcionira u životu*. Treći autor, pak, govori o »*formalno* proglašenom pravu... i o *juridičkom pravilu* koje *faktički djeluje*, itd.

¹¹⁰ Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1941, str. 48—49.

¹¹¹ »Ona (mašina) isto tako revolucionira i formalni put kojim se dolazi do kapitalističkog odnosa tj. *ugovor* između radnika i kapitalista« (Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 338).

Od tih dviju formi *konkretna pravna forma* odnosa poklapa se s ekonomskim odnosom, dok se *apstraktna forma*, proglašena u zakonu, može i ne poklapati, i vrlo se često i znatno s njime razilazi. Ali, osim toga, postoji i *treća* forma, prema popularnom izrazu Petražickoga, »*intuitivna*« *forma*. To je unutrašnji psihički »doživljaj« koji se zbiva, u povodu ovog ili onog društvenog odnosa, u glavi čovjeka, ocjena s gledišta »pravednosti«, »unutrašnje pravne svijesti« itd., drugim riječima — *ideologija*.

Ta tri oblika ostvarenja društvenog odnosa u početku klasnog društva više se ili manje poklapaju. Sama proizvodnja je još izvan toga. Jednostavna razmjena proizvoda za proizvod, robe za robu, usluge za uslugu, do ut des, facio ut facias, do ut facias, facio ut des (dajem da bi ti dao, činim da bi ti činio, dajem da bi ti činio, činim da bi ti dao). Takvo je bilo prvobitno rimsko obavezno pravo u zakonu i na djelu. Potpuno poklapanje svih oblika. Ali ako s tih najjednostavnijih formula rimskog obaveznog prava prijeđemo na mjenicu, hipoteku, diomice buržoaskog svijeta, gdje kupon jednostavno daje pravo na dio »krvi i znoj« seljaka ili radnika (u obliku rente ili profita), i nehotice ćemo se zapitati kako se to moglo dogoditi.

Međutim, za jurista je danas to stanje toliko normalno da on, naprotiv, iz tog apstraktno-formalnog akta (čeka, akcije, kupona, založnice) izvodi sve svoje konkretne pravne odnose. Za nj su taj papir, tekst člana zakona ili njegovo razjašnjenje (sudačka »pravednost«) — sve, a ljudski odnosi — ništa, pravno »irelevantna«, tj. nevažna činjenica. Na sumce uzimam suvremenu knjigu o pravu poznatog stručnjaka za trgovačko i građansko pravo, pokojnog Šeršeneviča (vidjeti njegovu *Filosofiju prava*, sv. II, str. 275): »Kreditor zahtijeva dug zato što postoji zakon«, itd. A svakome od nas čini se da kreditor zahtijeva dug zato što je nešto »dao« ili »učinio«. Za suvremenog jurista, čak i civilista, znači, »ideja duga« (postoji i takva ideja!) »viša je od samog dužničkog odnosa«.

Znači, svaki ekonomski odnos, ako je on istodobno i pravni odnos (a ne prijestupnički ili, jednostavno, nepravni, tj. s pravnoga gledišta irelevantan), ima tri forme: jednu konkretnu (I) i dvije apstraktne (II i III). Dakako, dolazi do uzajamnog utjecaja formi, a u literaturi, kao što vidimo, čak i do borbe za primat jedne od njih. Mi priznajemo *bezuvjetan* i neposredan *primat* prvoj formi. Ona utječe, s

jedne strane, već kao činjenica, a s druge — putem odraza u obje apstraktne forme. Ali njezin *pravni* karakter zavisi od ovih posljednjih, i njihov se utjecaj ponekad može pokazati kao presudan. U teoriji historijskog materijalizma to se pitanje izražava riječima »baza i nadgradnja«, ali o njemu sam već govorio. Ovdje ću pak još jedanput naglasiti da, prema svemu rečenome, prva ili konkretna forma pravnog odnosa pripada bazi, ali to nikako ne znači »proglasiti nadgradnju baze«, nego se samo nastoji pravilno interpretirati misao Marxa i Engelsa. Ali mi govorimo o »*stilu odnosa*«. To znači da društveni odnosi, da bi postali pravni, moraju ući u jedinstven sustav i izjednačiti se s njim. Ti odnosi bit će, prije svega, suprotstavljeni cijelom nizu, možda čak cijelom sustavu odnosa koji *više* nisu pravo i *još* nisu pravo. Takvi sustavi, nepravni, možda čak prijestupnički sustavi, u prijelaznim su razdobljima posve uobičajeni, kao što ćemo još vidjeti. Ali zasad ćemo se zaustaviti na jednom profesorskom prigovoru zbog riječi »sustav«. »Teško je razaznati koji smisao taj pojam ima za druga Stučku. Nadamo se da pod time ne razumijeva *glasovito jedinstvo prava* koje se javlja kao *dominantna predrasuda u buržoaskoj jurisprudenciji*« (Rejsner). Moj protivnik, očito, ne može lako razlučiti buržoasku predrasudu od znanstvene istine. Umjesto da odredi psihološku školu prava buržoaskom predrasudom, on predrasudom naziva misao koju su zastupali i Marx i Engels. Citat iz Marxa (*Bijeda filozofije*) već sam naveo u prvom poglavlju, a ovdje ću se pozvati na Engelsa. U pismu Schmidtu od 27. listopada 1890. Engels piše: »U jednoj modernoj državi pravo ne samo što mora odgovarati općem ekonomskom stanju, ne samo što mora biti njegov izraz, nego ono mora biti i u sebi usklađen izraz, koji svojim unutrašnjim proturječnostima nije protivan sam sebi.«¹¹²

U sustavu konkretnih odnosa to jedinstvo, taj sustav manifestira se djelomično zbog toka ekonomskog razvoja, a djelomično putem pritiska vlasti klase koja dominira u danom razdoblju (ne samo nad zakonima, nego i nad ostalim aparatom). Ali i apstraktna forma (II), putem kodifikacije, razjašnjenja itd., pokazuje tendenciju da se ujednači u poseban, jedinstven sustav. I nije slučajno Marx

¹¹² Marx-Engels, *O historijskom materijalizmu*, Školska knjiga Zagreb, 1974, str. 151.

(»Iz ekonomskog rukopisa 1857—1858«) napisao da se »teško pitanje koje ovdje treba razjasniti sastoji u ovome: kako proizvodni odnosi kao pravni odnosi ulaze u neravnomjeran razvoj. Dakle, na primjer, odnos rimskoga privatnog prava... prema suvremenoj proizvodnji«. ¹¹³ Napokon, takav cjeloviti sustav prihvaća i »intuitivna« forma, ideologija. A nakon formiranja tih triju sustava, međusobno djeluju već cijeli sistemi. ¹¹⁴ »Prema ideji, oba oblika prava (stvarno i formalno) teže potpunom i savršenom podudaranju.« Samo prema »ideji«, i to je buržoaskoj znanosti dovoljno. A provesti jedinstvo u život jest lozinka proletarijata.

U svakom od tih sustava volja ima ulogu, ali ni u jednom kao slobodna i slobodno determinirajuća volja. U konkretnom odnosu klasni karakter proistječe već iz same raspodjele sredstava za proizvodnju, pa prema tome — i raspodjele i ljudi u njihovim uzajamnim odnosima. Drugom sustavu (zakonu) taj klasni karakter pridaje državna vlast klase. U trećem — ideologija, svijest klase. Ali u svima, a osobito u dva posljednja, »mrtvo drži živo«. U svakoj od tri forme dolazi do borbe s njima tuđim sustavima interesa, koji ih ugrožavaju. To je klasna borba.

Izuzetno je zanimljivo pratiti razvoj sustava tih triju oblika odnosa povijesno, prema istoj shemi kao i povijest društvenih odnosa (u drugom poglavlju). Ovdje sam ograničen prostorom. Dat ću samo kratak i nepotpun pregled, riskirajući niz grešaka, ali ovdje nisu važni detalji nego cijela slika. ¹¹⁵

Srednji vijek je feudalizam. To je cjelovit, konkretan sustav, moglo bi se čak govoriti o cijelom nizu feudalnih sustava; sustav je dosljedan i posve konkretan. Apstraktna forma (II), tj. zakon, slabo je razvijena, premda već postoje stanoviti, doduše parcijalni, zakonodavni sustavi.

Apstraktna forma (III) je posebna feudalna ideologija koja u tom razdoblju zapravo ne postoji, ako ne računamo crkveno tumačenje drevnih teorija i svijest o vlastitoj sili. Ali uz feudalni sustav razvija se *nov, konkretan sustav*, zasad *nelegalno*. To je gradski kapitalizam. Njegova forma II jest posuđeno rimsko pravo, a forma III jest prirodno pravo

¹¹³ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 12, str. 736.

¹¹⁴ U sljedećem poglavlju vidjet ćemo to na primjeru recepcije, posuđivanja rimskog prava kao cijeloga novog sustava.

¹¹⁵ Podrobnije je ta analiza izvedena u mojem referatu »Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo« (izdanje Soc. akademije, 1924).

i filozofija (vidjeti osmo poglavlje). S obzirom na rast vlasti kapitalističke klase, država čini ustupke. Zbog ravnoteže vlasti dviju klasa, državna vlast brani interes sad jedne, sad druge zaraćene klase, ili narušava interese objiju klasa, što uzrokuje revoluciju. U trenutku revolucije buržoazija već ima gotove i konkretne obje apstraktne forme. Revolucija predaje državnu vlast u ruke buržoazije i pretvara njezinu konkretnu formu (dotad polulegalnu ili toleriranu) u prevladavajuću, odnosno dominantnu. Apstraktna forma III (ideologija) pretvara se u formu II (zakon) i poklapa se s njome. Postoji jaka tendencija podudaranja s formom I, a taj proces se razvija postupno, u skladu s napredovanjem pobjede kapitalizma koji istiskuje sve ostale proizvodne sustave i čak pojedinačne odnose. Taj proces je bio mnogo sporiji u ostaloj Evropi, osim Engleske i Francuske, gdje se nastavio još nakon četrdesetih godina. Osobito zanimljivu sliku imamo u Rusiji u kojoj je, uz stanovitu ravnotežu klasa, buržoaska revolucija trajala stotinu godina, u kojoj je stari deseti svezak »Svoda zakonov« postao građanski zakonik, uspoređo s feudalnim sustavom, gdje je upravo »intuitivno« pravo, čista ideologija prava dobila svoj teorijski izraz u radovima kadeta profesora Petražičkog.

Razdoblje *buržoaskog prava* čisto kapitalističkog društva: postoji bezuvjetno stremljenje njegove konkretne forme, kapitalizma, da postane sveobuhvatno, ali je tom poretku svojstven unutrašnji dualizam, licemjerje. Buržoazija je osvojila vlast u ime naroda, proglasila je svoje prirodno pravo po ideji — pozitivnim i idealnim pravom cijelog čovječanstva. Deklaracija o pravima »čovjeka« — Code civil: to je *formalno ostvarenje* cijelog *kapitalizma*. Buržoazija u početku nije bila svjesna, a kasnije je svjesno skrivala, da je njezino pravo samo klasno pravo. To je razlog što se u toj epohi, premda zvuči čudno, nakon pobjede buržoazije konkretna forma sve više razilazi s apstraktnom.

A proletarijat? Da on ne može prije revolucije stvarati svoje *proleterske* društvene odnose, ne treba posebno dokazivati. Ta to bi moralo značiti ukidanje prava vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. I teško se varaju oni »lijevi« juristi koji tvrde da su pobjede proletarijata na temelju radničkog zakonodavstva, a i u sferi saveza i društava, tobože »komadić socijalizma«. Pobjede ostaju pobjede, one daju novu snagu proletarijatu, ali to nije dio

socijalizma, kao što nije dio socijalizma ni državni kapitalizam (ili, kako su ga čak zvali, državni socijalizam) uz *državnu vlast kapitalističke klase*. Revolucionarni uspjeh, osamsatni radni dan, odmah se ukida čim prestane biti »ekonomičan«, koristan za kapitalizam, zbog nemogućnosti da se prijeđe na novu revoluciju u sredstvima za proizvodnju.¹¹⁶ Dolazi do *denacionalizacije* čim se pokaže opasnost da se vlasti približi čak i najumjereniji dio radničke klase, preko svojih socijalističkih vođa.

Ne nastaje, dakako, čak ni u manjoj mjeri, apstraktna forma II, zakon. A ideologija — forma III? Ni za njezinu razradu nema osnova prije pobjede revolucije makar u jednoj zemlji. Naprotiv, njezine vođe vode upravo u toj sferi — svjesno ili nesvjesno — izdajničku, pomirbenjačku liniju. Još ćemo detaljnije razmotriti bisere te ideologije...¹¹⁷

Društveni odnosi nakon listopada 1917. u Rusiji su vrlo složeni. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju doista se ukida. U proizvodnji nema, ili gotovo nema, privatnog kapitala, ako ne računamo seljaštvo. Ali proizvodnje u novom obliku ima vrlo malo, proizvodne snage spavaju. U sferi razmjene pokušaj potpune nacionalizacije doživljava neuspjeh; usporedo postoji golem špekulantski sustav, prema pravu kriminalan, ali u zbilji organiziran i izuzetno jak. U ideologiji buržoasko »intuitivno« ili »prirodno« pravo vlada i u glavama proletarijata. On se polako oslobada tog tereta, ne zahvaljujući, nego usprkos volji svojê »juridičke« misli. Ta se opasnost ne spoznaje sve dok ekonomsko odstupanje ne daje odviše maña ideologiji »trećeg staleža« i ne izazove provalu revolucionarnog elementa. Od 1922. počinje određena i sve intenzivnija borba i na tom frontu.

Svima je jasno ovo: kad bi klasna svijest radničke klase još prije revolucije dobila revolucionaran sadržaj, ta borba »za pravo« počela bi prije i planskije. Jer ako je i postojalo vrijeme kad je marksizam, npr. u borbi protiv narodnjaka, morao braniti osobito ekonomsku stranu teorije historijskog materijalizma, onda sada treba, naprotiv, upozoriti na opasnost od čistog ili jednostranog ekonomizma. Cijelo vrijeme opažamo kako mladi koji se zanimaju za Marxovo ekonomsko učenje i istodobno vode izuzetno napornu klasnu borbu na građanskom frontu u ime revolucije, u svojoj svijesti, u

¹¹⁶ Usp. ekonomsku akciju Forða.

¹¹⁷ P. I. Stučka ima na umu posebno »juridičke socijaliste«. (Red.)

svojoj glavi ne uspijevaju organski sjediniti tu tehnički razjedinjenu ali ipak cjelovitu teoriju o ekonomskom razvoju i klasnoj borbi.

U sadašnje vrijeme nije malo bivših marksista koji se nalaze u redovima buržoazije. Počinjući od 1917, nakon Kautskog, borbu protiv komunizma vodi sva napredna buržoazija u ime — Marxove ekonomske teorije. Struve, Petražicki, Novgorodcev »vjerno izlažu« Marxovu ekonomsku teoriju, ali zato da bi dokazali da u Rusiji (ili čak u Njemačkoj) vrijeme za revoluciju još nije sazrelo. Što to dokazuje? To dokazuje da je do revolucije Marxovo ekonomsko učenje odgovaralo interesima buržoazije i da je, prema tome, *čisti ekonomizam* teorija buržoaske revolucije. I kada se danas ponavljaju te iste teorije pred komunistima i pokušavaju u teoriji *revoluciju zamijeniti evolucijom*, to je, u krajnjoj liniji, antirevolucionarno. I to je razlog zbog čega se treba veoma oprezno odnositi prema frazama poput: »Centralno mjesto pravne reglementacije jest obrana, zaštita prije formiranih društvenih odnosa« (tj. običaja? — P. St.), pa zato najkarakterističnijom pojavom treba smatrati »zaostajanje prava za životom«. Odatle nije daleko do zaključka: »Kolektivno i individualno vlasništvo samo su *krajnji polovi razvoja* pravnih instituta koji ovamo pripadaju, među kojima postoji niz prijelaznih stupnjeva.«¹¹⁸ Znači, evolucija, a ne revolucija. Moramo protestirati protiv takvih naziranja, u ime revolucionarnog marksizma.

Ako pravo shvaćamo kao sustav društvenih odnosa koje podržava vlast klase, onda zajedno s padom te vlasti pada i pravni sistem. Privatno vlasništvo pretvara se u klasno, tj. *dijeli se* unutar pobjedničke klase, npr. seljaštva, ili se *nacionalizira*, prelazi u vlasništvo države pobjedničke klase, »tj. klase organizirane u državu«. Daljnji razvoj zavisi od toka klasne borbe: od toga hoće li uspjeti zadržati vlast, hoće li moći organizirati proizvodnju nacionaliziranim sredstvima za proizvodnju, hoće li pobjednička klasa svladati problem raspodjele, itd., u svakom slučaju, skok je učinjen, tj. revolucija. Poraz pobjedničke klase označio bi korak natrag, tj. kontrarevoluciju. Buržoaske, pomirbenjačke teorije jednostavno osporavaju našu revoluciju, i uopće pišu o tome »što će od našeg prava *ostati* nakon privremene

¹¹⁸ Vidjeti: J. Berman, *Ekonomika i građansko pravo*, u: »Zapiski Kom. univerziteta imeni Sverdlova«, 1923, br. 1.

nog kaosa». To je druga teorija, dijametralno suprotna našoj, s kojom nema pomirbe.

Mi svoju revolucionarnu teoriju osnivamo na tome da se u skokovima kreće naprijed, tj. putem revolucije, a ne evolucije, ne samo ekonomski razvoj, nego i pravo. Dakako, takav je skok moguć samo kod »sazrele« revolucije. Ali nezarela revolucija ne pobjeđuje, a kad bi i pobijedila, brzo bi propala. Drugo mjerilo ili ispit zrelosti za revoluciju ne postoji.

Dakle, vidjeli smo kako su složeni pravni odnosi u njihovu trojstvenom obliku. Ali smatram da nam sve rečeno daje mogućnost da posve objektivno riješimo pitanje o tome gdje treba tražiti objektivni element prava — u konkretnim odnosima, a ne u njihovom izravnom ili neizravnom odrazu. Uzimam nasumce nešto iz ruske literature, učenjaka iz prošlog stoljeća prof. Korkunkova (*Lekcii po teorii prava*) i čitam (str. 348): »Ako kao temelj proučavanja prava prihvatimo ne pravne norme... nego pravne odnose, dobit ćemo temeljitije i postojanije zaključke... Zato se, da bismo izgradili sustav, moramo obratiti proučavanju pravnih odnosa. Samo proučavanje pravnih odnosa, a ne interpretacija pojedinih zakonskih odredaba, daje uopćeno i sustavno znanje prava, znanstveno znanje.« Tako je rasuđivao učenjak koji je bio, prema svojim političkim nazorima, pripadnik reakcionarnog smjera, ali učenjak starog kova. Usporedite s njegovim riječima riječi »suvremenog« učenjaka kadetskog tipa Petražickog: »Introspektivna metoda, jednostavna i eksperimentalna *samospoznaja* jest ne samo *jedino* sredstvo promatranja, i *neposredna* i vjerodostojna *spoznaja* i *proučavanje pravnih normi*, nego i sredstvo bez kojega je posve *isključena svaka mogućnost bilo kakve spoznaje pravnih pojava*.« Znači, gdje treba tražiti predmet proučavanja prava? U sustavu društvenih odnosa ili u »duši« »normalnog«, dakle kadetskog, filistra? Petražicki naziva svoju metodu psihološkom metodom. Tu nauku dobro karakterizira drug A. Timirjazev¹¹⁹ kada kaže: »Godine starog eksperimentalnog rada prema metodi I. P. Pavlova dale su neizmjenno više nego stoljeća *brbljanja psihologa koji se oslanjaju na samoopažanja lišena svake znanstvene podloge*.«

¹¹⁹ Za 5 let, izd. »Krasnaja nov«, 1922.

U znanosti o pravu i uopće u literaturi još nedavno je vladala, a zapravo vlada i danas, »ideologija«. Poznato je kako je Engels gledao na tu takozvanu ideologiju. On je već u *Anti-Dühringu* pisao o staroj, omiljenoj ideološkoj, ili, kako je još zovu, apriorističkoj, metodi »prema kojoj se osobine nekog predmeta ne saznavaju putem njihova otkrivanja u samom predmetu nego putem njihove logičke dedukcije iz pojma predmeta. Najpre se od predmeta napravi pojam predmeta; onda se obrne list pa se predmet meri njegovom slikom, pojmom, itd.«¹²⁰ I mene su napadali zbog toga što u određenju prava ne polazim od ideologije nego od same stvari, tj. od samih društvenih odnosa. Razumije se, ne poričemo ni utjecaj ideologije ni tradicije i sličnih relikata; inače se ne bismo borili protiv sličnih ideologija. Ali ako Engelsu iz *Anti-Dühringa* suprotstavljaju starijeg Engelsa, iz njegovih pisama 90-ih godina, dopustit ću sebi da citiram pismo Engelsa Mehringu od 14. srpnja 1893. god.: »Ideologija je proces koji se, istina, odvija sa svešću takozvanog mislioca, ali sa lažnom svešću. Prave pogonske sile koje ga pokreću ostaju mu nepoznate; inače, to i ne bi bio nikakav ideološki proces.

Zato što je to misaoni proces, on svoj sadržaj i svoju formu izvodi iz čistog mišljenja, svog sopstvenog, ili svojih prethodnika... Taj privid samostalne istorije državnih ustrojstava, pravnih sistema, ideoloških predstava u svakoj posebnoj oblasti jeste ono što pre svega opsenjuje većinu ljudi.«¹²¹ Sada, kada smo upoznali djelić poticajnih sila, kada smo proživjeli najveću revoluciju u svijetu, kasno je hraniti se starim pričama. Ali kako postupno saznavamo poticajne sile, tako otpada i ta ideologija (u prijašnjem smislu). Spalili smo sve stare zakone, vrijeme je da to isto učinimo sa starom teorijom prava. Eto zbog čega moramo zvati naprijed, u borbu za novi sustav društvenih odnosa u interesu radničke klase, umjesto stare, preživjele, pobijedene »ideologije«.

U početku se, znači, konkretna forma društvenih odnosa više ili manje podudarala s apstraktnom formom. Preko revolucija, razvijajući se dijalektički, proizvodni su se odnosi uvelike razili s apstraktnom formom. Približava se

¹²⁰ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 31, Prosveta, Beograd, 1974, str. 74.

¹²¹ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 46, str. 87—88.

posljednja revolucija, proleterska, i iznova se približavaju konkretna i apstraktna forma društvenih odnosa, jer se ova posljednja sve više temelji na zakonima razvoja društva što ih je čovječanstvo otkrilo. Približava se vrijeme zbiljske, a ne fantastične slobode, kada će čovjek doista moći sebi postaviti ciljeve *slobodno*, jer će ih postavljati *sviješću o nužnosti*.

F. Engels je već u *Anti-Dühringu*¹²² napisao da je Hegel prvi pravilno postavio suodnos slobode i nužnosti. Za nj je sloboda spoznaja nužnosti, »*sljepa* nužnost samo utoliko *ukoliko nije spoznana*«. Znači, zajedno sa sve pravilnijim shvaćanjem poticajnih sila naša pravna svijest (forma III) sve će se više zblizavati s formom I i II. Njihovo potpuno poklapanje dovest će do zbiljskog »carstva slobode«, jer »sloboda« je naša vlast nad nama samima i nad vanjskom prirodom, koja se temelji na spoznaji nužnosti i kao takva je »nužan rezultat povijesnog razvoja«. Taj moment podudara se s momentom potpunog odumiranja prava, a i države...

Kod nas je bilo općenito prihvaćeno da se pravo smatra samo kontrarevolucionarnim a u najboljem slučaju antirevolucionarnim elementom koji kao da snagom inercije koči svaku revoluciju. Onaj tko samo u *običaju* vidi *osnovni element prava* drukčije i ne može rasuđivati. Ne osporavam značenje te karakteristike za klasno pravo svrgnute, umiruće klase. Ali u zbilji *novo* pravo nastaje *uvijek putem revolucije*, ono je jedno od sredstava organiziranog provođenja svake revolucije, i to: radi *nove organizacije* društvenih odnosa u *interesu pobjedničke klase*. Da bih to dokazao, prihvatio sam se pisanja ove knjige, i toj svrsi posebno sam posvetio sljedeće poglavlje.

6. Pravo — revolucija

»Revolucija nema ništa zajedničko s pravnim gledištem; s gledišta prava, svaka revolucija jednostavno podliježe bezuvjetnoj osudi.«

(Ihering)

¹²² K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 20, str. 116.

U stvari, još su znanstveni odličnici komisije za redigiranje krivičnog zakonika¹²³ carskog režima revoluciju označavali kao »prestupničko svrgavanje društvenog i državnog poretka«. Ali to nisu sami izmislili: bio je to rezultat stoljetnog rada buržoaske znanosti o pravu. Zbog toga i nema ničega smješnijega od držanja jurista stare (a za pravo i svake druge) škole u trenucima revolucije.

Najslobodnije su se držali prvaci velike francuske revolucije, bez obzira na svoju veliku ljubav prema oblicima republike iz drvnog Rima. U svojem znamenitom govoru, u kojem zastupa smrtnu kaznu za Luju XVI, Robespierre¹²⁴ jednostavno i otvoreno izriče misli koje su presmjele čak za neke »marksiste« u ruskoj revoluciji, 125 godina kasnije. »Skup se«, rekao je Robespierre, »nesvjesno udaljio daleko od stvarnog zadatka. Ovdje *nema mjesta sudskom procesu*. *Luj nije optuženik, i vi niste njegovi suci*. Vi možete biti samo političari i predstavnici nacije. Ne predstoji vama zadatak da donesete presudu za ili protiv ovog čovjeka, nego da poduzmete određene mjere za spas domovine, odigrate ulogu nacionalnog providenja. Luju se ne može suditi, on je već osuđen, ili republika ne može biti opravdana. Suditi Luju XVI u bilo kojoj formi znači vratiti se opet monarhijskom i konstitucionalnom despotizmu, to je ideja kontrarevolucionarna jer stavlja u sumnju revoluciju. Narodi ne sude onako kao što sude sudovi. Oni ne donose presude, oni prosipaju munje i gromove, oni ne osuđuju kra-

¹²³ *Krivični zakonik 1903. godine* dobio je »najvišu sankciju« cara 22. ožujka 1903. ali nije stupio na snagu. Tek zakon od 7. lipnja 1904. uvodi u život poglavlja o »buntu protiv vrhovne vlasti«, »o državnoj izdaji« i »o ustanku«, koja su kasnije dopunjena specijalnim zakonima.

Projekt zakonika pripremala je komisija, na čelu s glasovitim ruskim kriminalistima N. C. Tagancevim i I. J. Fojnickim, u toku 12 godina. Objašnjenje uz projekt sastojalo se od osam golemih svezaka. Zakonik je bio jedan od najreakcionarnijih krivično-pravnih akata u carističkoj Rusiji. On je bio usmjeren protiv jačanja revolucionarnih istupa radnika i seljaka. Izdavanje tog zakonika potaknuto je time što postojeći zakonik o krivičnim i popravnim kaznama iz 1845. nije mogao zadovoljiti potrebe carističkog samodržavlja u borbi s nastupajućom revolucijom u Rusiji. Karakteristično je da se zakonik iz 1903. s dopunama koje su intenzivirale njegovu reakcionarnu bit, primjenjivao u buržoaskoj Latviji. Ocjenu tog zakonika dao je P. I. Stučka u brošuri »Narodnjy sud« (Moskva, 1918, str. 63).

¹²⁴ Vidjeti: *Bibliothek politischer Reden*, sv. I., München, 1891, ili: N. Bernova, *Process Ljudovika XVI*, Petersburg, 1920.

ljeve, oni ih bacaju u prah i pepeo, i to pravosuđe nije manje vrijedno od sudskog.»

Kako su sramotno smiješni, nakon toga, pokušaji vlade Lvova—Miljukova—Kerenskog kod nas, ili vlade Ebert—Scheidemann—Gaade u Njemačkoj, da vodeći revoluciju sačuvaju juridičku nevinost. Tako Kerenski, pošto je određen za revolucionarnog ministra pravosuđa, amnestiju koju je sam proglasio predlaže da narodu objavi njegov drug ministar koji je *dobio mandat od Nikole II*, jer se sam bojao kontrarevolucionarne »pravne svijesti« svojih »revolucionarnih« tužilaca. Knez Lavov se javlja »pred narodom« kao predsjednik savjeta ministara po ukazu Nikole II, koji ga je potpisao uoči »dobrovoljne« abdikacije. Međutim, i svrgnuće Nikole II i proglašenje Privremene vlade Lavova — Miljukova—Kerenskog i comp. potjecalo je isključivo od faktične vlasti — Petrogradskog izvršnog komiteta.

I kada se u studenome 1918, nakon njemačke revolucije, Ebert u ime berlinskog Savjeta radničkih i vojničkih deputata javio vicekancelaru von Payeru sa saopćenjem da je on predsjednik revolucionarne vlade, a istodobno ga je i bivši kancelar Max von Baden predložio za državnog kancelara. Na pitanje von Payera da li on, Ebert, zahtijeva da mu se vlast preda na zahtjev Savjeta radničkih i vojničkih deputata ili na osnovi konstitucije, Ebert je odgovorio von Payeru riječima mudrog diplomata: »U okvirima (?) (im Rahmen) imperijske (!) konstitucije«, i nakon kratkog dogovaranja vilhelmovski kabinet ministara odredio je: »Uzimajući u obzir da je vojska otpala (Abfall), upravu (Wahrnehmung), točnije upravu bez nadležnosti državnog kancelara treba predati Ebertu, uz uvjet (Vorbehaltlich) da on dobije *zakonsko dopuštenje*.«¹²⁵ Napokon, prisjećam se i ovog mjesta iz sudskog protokola, zapravo Kappove farse proljetnog prevrata 1920: »Kada se Kapp javio zamjeniku državnog kancelara Schifferu, kojeg je sramotno ostavila ovdje vlada Ebert—Scheidemann, koja je bez borbe pobjegla iz Berlina, da bi mu se predala vlast, pa je to i zatražio od njega, Schiffer je izjavio da neće napustiti svoje mjesto zamjenika državnog kancelara. Tada je Kapp primijetio: 'U tom slučaju poslužiti ćemo se silom', a kao odgovor na te

¹²⁵ O tome izvještava V. Jellinek-sin u *Jahrbuch d. öf. Rechts*, IX, 1918. te pakosno, pozivajući se na pismo Hausmanna kao izvor, dodaje: »Nakon čega su se Ebert i Scheidemann otputili u bife Reichstaga da nešto prigiznu (zum Imbiss).«

riječi Schiffer se pozvao na svoj 'pravni položaj', pa je dobio dosta razumnju repliku od bivšeg predsjednika berlinske policije von Jaloffa: 'O kakvom pravu vi govorite nakon 9. studenoga 1918?' Schifferu je preostalo samo da promrmlja: 'Povijest će pokazati da li je naša revolucija bila *pravotvoračka* (!) ili nije (rechtsbildend oder nicht). Popuštam pred silom.' Tako je i predao vlast, u skladu s instrukcijom koju je već imao u džepu.

Isti onaj buržoaski profesor V. Jellinek koji izvještava o razgovoru s Ebertom nije odolio da ironično ne primijeti kako je Ebert 9. studenoga 1918. bio u stanovitoj pravnoj zabludi, jer Max von Baden sam nije imao nikakvo *pravo* da sebi odredi nasljednika. A Nikola II, Wilhelm i svi ostali »kraljevi u progonstvu« sa sigurnošću mogu dokazati da je, prema građanskim zakonima svih zemalja svijeta, svaka abdikacija izvršena zbog primude — nevažeća, osim u međunarodnom »pravu« gdje se potpisi uvijek daju pod pritiskom nepobjedive sile.

Kudikamo je pošteniji vjerni podanički profesor poput Iheringa kad ovako nastavlja citat koji smo naveli na početku poglavlja: »U stvari, kad bi takvo naziranje bilo poslijednja riječ znanosti, osuda svake revolucije bila bi već gotova... ali u stanovitim slučajevima *sila žrtvuje pravo* i spašava život... a osuda povijesti ostaje konačna i važeća.«¹²⁶ Dakako, ni ta Iheringova rasuđivanja, ma kako zvučala revolucionarno, u danom slučaju nisu ništa drugo doli prazna frazeologija.

Netko bi mogao reći kako se Robespierre u istom govoru efektno pozvao na riječi »društvenog dogovora«: »Ako nacija vidi sebe prisiljenu da pribjegne *pravu na ustanak*, ona se u odnosu prema tiraninu vraća u prirodno stanje.« Takve lijepe fraze danas, nakon 125 godina »buržoaskih sloboda«, zvučale bi, čak i u Francuskoj, djetinjasto naivno. Ali što da se kaže o našim lenjingradskim ili berlinskim buržoaskim revolucionarima ako njihovo prirodno pravo na-

¹²⁶ R. Ihering, *Zweck im Rechts*. Zanimljivo je da su pravo na revoluciju u vrijeme rata 1914. učenjaci prvi put istakli upravo u sferi međunarodnog prava. Tako I. Elcbaher (*Totes und Lebendes Völkerecht*) polazi od stajališta da je u sferi međunarodnog prava dopustiva »revolucija«, tj. iznenadno proglašavanje toga prava nevažećim. I samo teška srca tom impulsivnom revolucionaru-imperijalistu odgovara ništa manje patriotski raspoložen prof. Labande da je i takva revolucija nedopustiva: *pacta sunt servanda*, ali su moguća »razjašnjenja« tih dogovora.

staje u kadetskim ili liberalnim radionicama, poput onih Petražickog ili Stammlera koji, igrajući se skrivača ili politike noja, jednostavno proglašavaju da zakon koji ne odgovara njihovu unutrašnjem prirodnom — svejedno da li »pravilnom« ili »intuitivnom« pravu — »socijalno ne postoji, da je samo iluzija?»

U svakom slučaju, ono što je bila grandiozna i tada, možda, uvjerljiva gesta kada su 1776. u Sjevernoj Americi ili 1789. i 1793. u Parizu pobunjeni narodi proglašavali svoje *neotuđivo pravo na revoluciju*, sada je izgubilo i sjaj i vjeru. I na toj osnovi sada se stvara samo elokventna ali nesadržajna igra riječi u vidu »pobjede bespravne sile nad nemoćnim pravom«, itd. Ali zato ne samo do revolucije 1917, nego i dan-danas bujno cvate pravac »juridičkog socijalizma« koji razlikuje *socijalnu* od političke revolucije i dokazuje da je socijalna revolucija jednostavno »pravni proces«. »Upravljati — silom«, a »pljačkati — samo prema zakonu«.

Najistaknutiji predstavnik tog »juridičkog socijalizma« u buržoaskoj znanosti bio je bečki profesor Anton Menger koji je uživao glas socijalista među juristima i jurista među socijalistima. I doista, svi socijalisti koji su se bavili pravnim pitanjima išli su, više ili manje, njegovim stopama. Ali ako je Menger, kao buržoaski profesor, ipak imao važnu ulogu i zaslužuje ozbiljnu pažnju, njegovi socijalistički nastavljači posve su bezbojni, a njihove se smjele teorije, bez izuzetka (npr. i članci Joressa i radovi bivšeg austrijskog državnog kancelara Rennera—Karnera), svode na »frisch-fromm-frölich-freie Hineinwachsen des alten Staates in die Sozialistische Gesellschaft« (bezbrizno urastanje stare države u socijalističko društvo), koje je svojedobno ismijao već Engels. Engels je, očito, odmah uvidio svu opasnost tog smjera za proletersku revoluciju,¹²⁷ jer je u povodu prvoga

¹²⁷ »Neki od njih idu tako daleko da tvrde: 'Socijalizam će obavezno biti pravni socijalizam ili ga uopće neće biti'« (Eduard Laskin, *Razvoj juridičkog socijalizma*, u: Arhiv Grünberg, III). Adler naziva socijalističkim ona učenja koja računaju da će postići uklanjanje bijede (d. Elends) pomoću reformi prava. Protiv takvih krajnje oportunističkih pogleda socijalista bunio se čak sam profesor A. Menger: »Međutim, taj pogled da je pravo sporo, postupno razvijanje (allmähliche Entwicklung) može se opovrći onim radikalnim prevratima do kojih je dovela recepcija, usvajanje rimskog prava na kraju srednjeg vijeka i prenošenje engleskog ustavnog poretka, a i francuskoga građanskog, krivičnog, procesualnog i administrativnog prava u proteklo, tj. XIX st.« (A. Menger, *Die neue Staatslehre*, 1902).

Mengerova rada napisao u »Neue Zeit« 1887 (zajedno s Kautskym) uvodnik¹²⁸ protiv »Juristen Sozialismus«: »Stijeg religije vio se u Engleskoj posljednji put u XVIII st., a nešto manje od pedeset godina nakon toga nov svjetonazor nastupio je u Francuskoj već bez svakih dodatnih ukrasa, i ovaj *juridički svjetonazor* trebalo je da postane klasični svjetonazor buržoazije. To je bio teleološki svjetonazor kojemu su pridavali svjetovni karakter.¹²⁹ »Mjesto dogme, božanskog prava zauzelo je pravo čovjeka, mjesto crkve zauzela je država.«¹³⁰ I nakon te Engelsove kritike Menger nastavlja izražavati jednostavno nedoumicu u vezi s tim što je Marx tako neprijateljski raspoložen prema juristima i nastoji objasniti to neprijateljstvo prema jurisprudenciji činjenicom da ju je slušao na sveučilištu — na što ga je prisilio otac.

Zapravo, takozvani se socijalni »demokratizam« u svojem suvremenom obliku, kao *miran način* socijalne revolucije,¹³¹ javlja kao podvrsta »juridičkog socijalizma«. On ide i dalje i smjera čak *političku vlast* osvojiti jednostavnim glasanjem. Ali tom pitanju morat ćemo se vratiti u općem učenju o državi.

Što je drugo, zapravo, i mogla dati »znanost o pravu« u pitanju revolucije kad nije smjelo i otvoreno zauzela klasno gledište? Kako je drukčije ona mogla objasniti taj objektivni dualizam između djelatnog, »pozitivnog« prava klase ugnjetača i revolucionarne, »negativne« svijesti klase koja je sada potlačena? Samo kada stanemo na revolucionarno klasno stajalište, nalazimo realnu, objektivnu osnovu u odnosu prema budućem pravu, tj. onoj pravednosti

¹²⁸ O tom članku F. Engelsa vidjeti 561. bilješku u 21. sv. *Sočinenija* K. Marxa i F. Engelsa (Moskva, I izdanje), str. 642—643. (Red.)

¹²⁹ Jedan od najnovijih francuskih »jurista-socijalista« Levy tako i piše: »Pravno uvjerenje stvara pravo, koje je na taj način u *rodstvu* s *religijom* zahvaljujući *socijalnoj vjeri* koja čini njegovu osnovu.«

¹³⁰ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 21, Prosveta, Beograd, str. 496.

¹³¹ Kao što je poznato, Menger je razradio cijeli sustav »savršeno nacionalne« (Volkstümlicher Arbeitsstaat), tj. »socijalističke države«. Kao karakteristično navest ću samo jedno mjesto: »Ako proletarijat — što je vrlo vjerojatno za germanske narode — pri uvođenju nacionalne radničke države izrazi svoju suglasnost da se monarhija sačuva, to bi se moglo dogoditi samo uz određene uvjete: najvažniji bi, svakako, bio uvjet da proleterske klase *pri dvoru*, u vojsci i u činovništvu dobiju odlučujuću ulogu.« Ne potječe li odavde ideja Kautskog u njegovu radu koji dokazuje da je diktatura proletarijata u Rusiji u zbilji — aristokracija radništva, tj. tako reći »radničko plemstvo«?

kojom su se u prošla vremena bavili učitelji filozofije prava. Ali samo se uz takve uvjete nama otvaraju oči u pogledu same biti *svakoga novog prava* kao *revolucionarnog čimbenika*. Jer, unatoč svim našim unutrašnjim antipatijama prema institutima privatnog vlasništva, bez obzira na našu nepomirljivu borbu protiv kapitalističke klase, a još više feudalaca-zemljoposjednika, moramo priznati da su prevrati koji su ustoličili privatno vlasništvo, i feudalno i kapitalističko, bili povijesno nužne revolucije.¹³² Polazeći, dakle, od našeg pogleda na klasnu borbu, prema kojem je klasa kapitalista ipak zainteresirana za postojanje proletarijata, i čak *ne može željeti* njegovo potpuno uništenje, a proletarijat otvoreno vodi i mora voditi borbu za potpuno uništenje kapitalističke klase i klase zemljoposjednika, shvatit ćemo i sam karakter buržoaskog prava kao instituta unutrašnjeg *dualizma, licemjerja, iluzija i nedorečenosti*. I samo pri takvim uvjetima moći ćemo govoriti o pravu kao o znanosti. A to je nužno zbog goleme uloge koja u *svim prijelaznim epohama* pripada pravu kao »lokomotivi historije«. Tu mi doista vidimo ponekad trenutke podudaranja samog procesa razvoja s pravnim procesom, ali ne u pomirbenom, nego u pozitivno revolucionarnom (ili, privremeno, čak kontrarevolucionarnom) smislu. U takvim trenucima i u takvom smislu možemo govoriti o Pravu-Revoluciji.

Bilo bi, dakako, vrlo lakomisleno povjerovati svim legendama i hipotezama o tome kako su u davni mudri zakonodavci, sami ili prema riječima svoga boga pokrovitelja, izložili u zakonima idealan poredak za svoj narod. Naprotiv, čak i sve predaje, koje se ne mogu podvrći potpunoj provjeri o tome kako su izdavani zakoni, npr. Deset Mojsijevih zapovijedi, Dvanaest ploča u Rimu, itd., izdavanje tih zakona povezuju s prethodnim narodnim bunama ili prevratima u državi, a pri tom se svugdje i uvijek pridaje osobito značenje pojavljivanju novog prava, s pozivanjem na vrhunaravno ili, u krajnjem slučaju, tuđinsko porijeklo. I to je uvijek bilo nedvojbeno: svaki put posrijedi je bio *novi*

¹³² F. Engels (u *Anti-Dühringu*) piše: »Ne treba nikad zaboravljati da ceo naš ekonomski, politički i intelektualni razvitak ima za pretpostavku stanje u kome je ropstvo bilo koliko nužno toliko i opštepriznato« (K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 31, Prosveta, Beograd, 1974, str. 137).

pravni poredak koji nije bio dobrom voljom sviju, nije bio jednoglasno priznat, jer ono što se samo po sebi razumije nisu zapisivali, a ako su i izvršavali, onda su to činili instinktivno ili prema »poslovičnom« običaju, ili običaju prihvaćenom kao oblik vjere ili praznovjerja.

»Psiholog« među najnovijim juristima, Petražicki, istupajući protiv onoga što je kao realno jedino ostalo od buržoaske znanosti o pravu, tj. protiv pravnih odnosa kao uzajamnih odnosa među ljudima, postavlja juristima kao nerazrješivu zadaću povezivanje pojma »pravne činjenice« s pojmom »pravnog odnosa«. Nije na nama da branimo, dakako, »stalež branilaca«, jurista, ali profesor se ne snalazi u pojmovima. Kod nas može biti riječi samo o transformaciji *socijalne činjenice*, stanovitog društvenog odnosa u *pravni odnos*, tj. *pravo*, a ne o pravnoj činjenici. Sam Petražicki navodi ljeperječive primjere o tome kako faktična bračna zajednica u *toku godine*, prema rimskom pravu, postaje zakoniti brak, kako faktično posjedovanje u toku određenog vremena postaje vlasništvo, itd., odnosno kako socijalna činjenica, pri stanovitim kvantitativnim odnosima, postaje pravo. Što je to drugo nego staro Hegelovo zapažanje da kvantitativne promjene, postupno se gomilajući, napokon dovode do promjena u kvaliteti, te da te promjene kvalitete znače skokove, prekide postupnosti?

I tu misao, primijenjenu na pravo, K. Marx u prvom svesku *Kapitala*¹³³ blistavo ilustrira na radničkom zakonodavstvu. On pokazuje kako pojedinačni pokušaji da se provede u život skraćivanje radnog dana stvaraju osnovu za pretvaranje te činjenice u pravo, proširujući je u zakonodavnom poretku s jedne proizvodnje na drugu, primjećujući kao osobito revolucionarnu mjeru provođenje mjere na cijelu industriju jedne zemlje (u Evropi) uopće.¹³⁴ Povijest reguliranja radnog dana dokazuje da: »*Pojedinačan* radnik... bezotporno podliježe kad kapitalistička proizvodnja dostigne izvjestan stepen zrelosti. Zato je ustanovljavanje normalnog radnog dana proizvod dugotrajnog, više ili manje otvorenog građanskog rata između kapitalističke klase i radničke klase. Kao što borba započinje na terenu moderne

¹³³ Vidjeti: K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 307. i dalje.

¹³⁴ Marx primjećuje kako i zbog čega u toj borbi radnici dobivaju podršku progresivnog dijela kapitalističke klase. »Ekonomičnost« visoke nadnice i skraćivanje radnog dana *nisu proturječili* interesu klase kapitalista u cjelini.

industrije, tako se i ona odigrava najprije u njenom zavičaju, u Engleskoj. Engleski tvornički radnici bili su prvi borci ne samo engleske već uopće moderne radničke klase, kao što su i njihovi teoretičari prvi bacili rukavicu teoriji kapitala... Namjesto gizdavog kataloga 'neotuđivih čovjekovih prava' stupa skromna Magna Charta zakonski ograničenog radnog dana, koji 'najzad jasno pokazuje kad svršava vrijeme koje radnik prodaje, a kad počinje vrijeme koje pripada samo njemu'. Quantum mutatus ab illo!¹³⁵ (Kakva golema promjena! — P. Stučka.)

I dalje: »*Tvorničko zakonodavstvo*, ta prva svjesna i planska reakcija društva na sirovi oblik njegova procesa proizvodnje, isto je tako nužan proizvod krupne industrije kaogod i pamučna pređa, automat i električni telegraf.«¹³⁶

Ako te zaključke prenesemo na drugu revolucionarnu situaciju, koja nam je danas nesimpatična, ali zbog toga ništa manje nužna, npr. epohu rađanja vlasništva nad zemljom, i ondje ćemo naći potpunu analogiju, jer ćemo vidjeti da pravne norme i ondje također imaju *revolucionarno značenje*, ali u drugom smjeru nego radničko zakonodavstvo.

Ali to još nije sve. Razmatrajući cijelu povijest prava, od njegovih najdrevnijih manifestacija do najsuvremenijeg doba, dolazimo do zaključka da je prva osnovna revolucija u ekonomskom životu čovječanstva, prema našim podacima, bio prijelaz od prvobitnog komunizma na privatno vlasništvo kao sredstvo eksploatacije čovjeka po čovjeku. Dalje ćemo vidjeti cijeli niz revolucionarnih prevrata čiji je rezultat promjena klase eksploatatora, forme eksploatacije čovjeka po čovjeku, ali sama eksploatacija ostaje. Posve je prirodno da su pravo u kojem je izražen osnovni prevrat od stanja komunizma prema stanju eksploatacije čovjeka po čovjeku, a i pravo, pa makar privremeno, kojemu je cilj posvemašnje dokidanje eksploatacije, bitno različiti od raznih promjena u pravu koje samo mijenjaju način i formu eksploatacije. Tu osnovnu postavku ne razumije (svejedno da li svjesno ili nesvjesno) nijedna nama poznata teorija prava, osim Marxove i Engelseve. Zadatak moga kratkog pregleda u tome se i sastoji: razotkriti, u osnovnim crtama, tu duboku razliku. Čini mi se da će biti dovoljan kratak

¹³⁵ Marx, *Kapital*, sv. 1, Prosveta, Beograd, 1947, str. 248—251.

¹³⁶ *Ibid.*, str. 417.

pregled razvoja prava u našem smislu riječi da se uvjerimo u njegov uvjetno-revolucionarni karakter i da se orijentiramo u onim, vrlo složenima na prvi pogled, pojavama pred kojima se bespomoćno ili neoprostivo ravnodušno do sada zaustavljala kako buržoaska znanost, tako i revolucionarna kritika.

Ostavljamo po strani sve ostale začetke prava u antičkom svijetu i odmah se obraćamo starom Rimu,¹³⁷ tom prouzroku obrazaca prava suvremenoga buržoaskog društva. Kao prvo, čut ćemo istaknuti buržoaski autoritet, već spominjanoga njemačkog profesora Iheringa. To je najizrazitija figura, rekli bismo, među juristima prošlog stoljeća, u svakom slučaju u području rimskog prava. Konzervativac u politici, jurist koji, u biti, stoji na poziciji buržoaske klase, blistav stilist i istodobno petljanac u filozofiji, on je digao cijelu revoluciju u znanosti o pravu, može biti svojom otvorenošću neuobičajenom za jurista. On je, dakako, protivnik anarhije, znači, tako se barem čini, i *revolucije*. Ali ne, za nj revolucija nije sinonim anarhije jer on ne shvaća »revoluciju« kao negiranje svakoga, nego samo postojećeg poretka.

Ihering stoji na poziciji Darwinova učenja i dodaje da su njegova proučavanja rimskog prava u svemu potvrdila zaključke tog učenjaka, ali on istodobno i Darwinovu učenju i rimskom pravu dodaje njihovu nužnu pretpostavku u vidu religiozne misli o bogu.¹³⁸ Nema mu ravna u ocrtavanju nastanka prava u procesu borbe. Pri tom se Ihering koristi legendama o drevnoj historiji Rima, koje supostavlja činjenicama, provjerenima na osnovi bogatoga juridičkog materijala. »Razbojnici i pustolovi, prognani iz vlastite sredine,

¹³⁷ Rad A. A. Tjumeneva koji sam upravo primio (*Očerki ekonomičeskoj i social'noj istorii drevnejšej Grecii*, sv. 1, »Revolucija«, P. B., 1920) u cijelosti potvrđuje naš pogled na Solonovo zakonodavstvo: »Solon se najmanje može smatrati teoretičarom koji je sebi zadao cilj da sazda idealan društveni i politički poredak. Bio je to upravo političar-praktičar koji je, sigurno, djelovao u interesu svoje klase. Zbog toga se i njegova djelatnost mora ocjenjivati, prije svega, s gledišta zadovoljavanja *interesa te klase*. Njegova prava mjera bila je *ukidanje dugova*, tj. uništenje dužničkog ropstva. U građanskom pravu njegov cilj bio je: stvaranje zakona koji će odgovarati novim imovinskim odnosima (izumiranju rodovskog vlasništva) i pružanje veće slobode osobnoj inicijativi i *osobnom raspolaganju imovinom*«, itd. (str. 67. i d.).

¹³⁸ »Po mojem mišljenju, s uspostavljanjem zakona kauzalne veze posve se slaže dopuštanje cilja postavljenog od boga, tj. postojanje u svijetu božanske ideje cilja« (Ihering, *Cilj u pravu*, 1905).

donijeli su, oslanjajući se isključivo na šaku i mač, prvobitni *poredak* u drevni Rim. Ljudski znoj i ljudska krv, čiji *zadah okružuje genesis svakog prava*, obično prikrivaju aureolom božanskog porijekla. Nije tako u Rimu. Tragove znoja i krvi, koji su mu svojstveni (tj. pravu), ondje nije moglo uništiti nikakvo vrijeme» (*Duh rimskog prava*). A u radu *Borba za pravo* Ihering piše: »Najviši stupanj napregnutosti borba doseže onda kada interesi poprime oblik *stečenog prava*. Ovdje su jedna protiv druge stale dvije stranke, od kojih svaka staje pod sveti stijeg prava: historijsko pravo, pravo prošlosti te pravo koje se ponovo rađa, obnavlja, pravo čovječanstva na egzistenciju. Prvo je Saturn koji ždere vlastitu djecu... Rušenje starih juridičkih normi i rađanje novih čovječanstvo često plaća potoci- ma krvi.«

Odbacite frazeologiju o svetom pravu i umetnite umjesto njega *borbu dviju klasa* za svoj životni interes u sferi proizvodnje svega materijalnog života, pa ćete dobiti još uvijek vrlo izražajnu sliku. Naravno, ništa manje žestoka borba vodila se *pri prvom stvaranju novog prava uopće* umjesto prvobitnog komunizma kao prepravog stanja. Govoriti za tu epohu da je u njoj »regulirajuća sila bio običaj, tj. također oblik pravne norme« znači prenijeti na prošla vremena tuđe im poglede suvremenog buržuja, za kojeg se život bez prava, bez norme, tj. na kraju krajeva bez privatnog vlasništva čini nezamislivim.

Prvi »zakonik«, takozvanih Dvanaest ploča, u Rimu, bio je sastavljen, točnije kodificiran, ne ranije od III, a možda i II st. prije naše ere. »To je, po svom sadržaju, pravo *prijelaznog vremena*¹³⁹, *ius civile*, pravo građana-kvirita, koje nije djelovalo prije IV i V st.«, piše drugi istaknuti autoritet za rimsko pravo prof. S. Muromcev. Sam zakonik do nas nije došao, i samo su prema citatima kasnijih jurista nekako rekonstruirani najvažniji dijelovi njegova sadržaja. To pravo je još »odisalo načelom samovolje i osvete... U institutima tog prava izražen je neobičan stupanj osobne energije i osobne moći. Tužitelj sam zove i dovodi u sud (in *ius vocatio*), sam vuče u dužničko ropstvo neispravnog dužnika (*manus injectio*), ili uzima njegovu stvar (*pignoris captio*). Vlasnik sam pronalazi svoju stvar (*vindicatio*); sve

¹³⁹ »Kviritsko vlasništvo, prema Dvanaest ploča, još nije bilo pravo vlasništvo u kasnijem smislu«, piše Hvastov (*Istorija rimskog prava*).

je to povod da ustvrdimo kako je kviritskom pravu osobito *svojstvena ideja dominacije*«. Tako izuzetno slikovit jezik drevnoga rimskog prava najbolje razotkriva povijest svoga nastanka. Uzimajući u obzir uvjete ratne svakodnevice onog vremena, možemo se suglasiti s mišljenjem prof. Gumpłowicza »da je strogo *ius civile* na kraju krajeva bilo tek svojevrsno javno pravo (*Staatsrecht*). Samo kviriti, kao članovi *vladajućeg plemena*, članovi gensa (roda) posjedovali su sposobnost vladanja vlasništvom (*eigentumsfähig*)...« Samo progres i pobjeda osobno slobodnih plebejaca doveli su do pretvorbe toga prvobitnog *ius civile* u *ius gentium*, *ius naturale* (»međunarodno«, »prirodno pravo«).

Nećemo se ovdje potanko osvrtni na pretpostavke i nesigurne podatke o nastanku toga prvobitnog prava, koji zasad nisu provjereni i proučeni s gledišta dijalektičkog materijalizma. Jedno je ipak jasno: u društvu slobodnih vlasnika zemlje — seljaka, sa stanovitim prometom lokalnih razmjera, pojavljivanje prve vladajuće klase ili plemena donijelo je i nov »institut« (ustanovu), pravo, kao silom nametnuti sustav novih društvenih odnosa. Eto kako se juristi odnose prema činjenici da se to prvobitno pravo pojavilo kao *rezultat revolucionarnih potresa*. Tako Muromcev (*Istorija rimskog prava*, str. 106) piše: »Nema potrebe ponavljati sve peripetije borbe koja je trajala pola stoljeća — dovoljno je da podsjetimo na njezine osnovne crte. Ovdje se susrećemo s procesom *razlaganja društvenog vladanja nad zemljom putem nasilnog otkimanja te zemlje od strane vladajuće klase, uz postojani ali nekorisni protest pritiješnjene većine stanovništva*; nadalje, susrećemo se s dužničkim odnosima koje obilježava nemilosrdnost vjerovnika i neposrednost sudske vlasti, čiji predstavnici, jer pripadaju patricijatu, idu patricijatu naruku. Sudska rješenja postala su proizvodnja i pristrana. Gledanje naroda na obavezno i neobavezno, pravedno i nepravedno, nije se, dakako, promijenilo, već formirane ustanove nisu bile iskorijenjene, ali se osjećala nestabilnost pravnih ustanova... Staro pravo (?) nije nestalo, ali se moglo pokazati kao nešto što iščezava (!) kad ga je sama vlast destabilizirala. Potlačeni dio grada iznio je zahtjev za izdavanje zakona i na kraju je zakone i dobio.« Mnogo bezbojnija je karakteristika koju pruža tako bespomoćni univerzitetki lumen kao što je I. A. Pokrovski koji o Dvanaest ploča nalazi samo ove riječi: »Jedan od povoda nezadovoljstva (!) plebejaca protiv patricija u prvom raz-

doblju republike bila je *nejasnost* (!) *postojećeg običajnog* (?) *prava*.«

Ne bi to bili buržoaski juristi kad ne bi ovamo unijeli i svoj omiljeni motiv *sreće i blagostanja upravo potlačenog dijela stanovništva* koji je »osvojio«(?) prvi rimski zakonik. U zbilji je to pravo dobila klasa koja je osvojila faktičnu dominaciju, i novi zakon samo je uveo socijalnu činjenicu pljačke i nasilja u pravnu normu, tj. pretvorio ju je u zakon.

Mislim da ne treba više trošiti riječi da bi se dokazala *revolucionarna* strana toga prvoga, ne samo u Rimu, nego po svojoj skladnosti i dosljednosti prvoga u svijetu, *prava na privatno vlasništvo*. Bio je to revolucionarni čin kakvih je malo u povijesti, jer je to bio čin koji je prvi ustanovio kao *opće pravilo negiranja* prvobitnog komunizma i njegovo nadomještanje društvom utemeljenim na privatnom vlasništvu. Dvije tisuće godina vladalo je to društvo koje u svojoj biti nikad nije osporeno i samo je mijenjalo oblik a ostavljalo na snazi samu bit tog vlasništva.

Znalac rimskog prava, kojega sam već citirao, Ihering (*Duh rimskog prava*) oduševljeno kliče: »Tri je puta Rim diktirao svijetu zakone: u vrijeme moći jedinstvenog Rima, u bizantskom razdoblju — preko crkve — i, napokon, putem recepcije u Evropi.«

Reći ću samo nekoliko riječi o bizantskom razdoblju, kada se rimsko pravo u novom tumačenju (u ispravljenom, dopunjenom ili, točnije, izokrenutom obliku) počelo svjesno primjenjivati na feudalne odnose. I ondje ono, u rukama crkve, u sferi njezine svjetovne vlasti, služi kao snažno sredstvo uspostavljanja toga novog instituta, kako crkvenog, tako i svjetovnog feudalizma (usp. institut desetine — *beneficium*). Tako se u rimskom pravu našlo, uz tumačenje prava gradske trgovačke klase, i pravo seoskog robovlasnika, i mi ćemo još vidjeti kako su naposljetku obje strane bile iskorištene u zapadnoj i srednjoj Evropi.

Naveo sam nekoliko obrazaca rimskog porijekla iz prvoga revolucionarnog čina stvaranja prava. Drevna i srednjovjekovna Rusija jest primjer dopune, ne manje izvrstan i slikovit. Prostor nam ne dopušta da iskoristimo taj materijal, koji u izobilju postoji, npr., u vrijednim radovima druga M. N. Pokrovskog (*Ruska istorija i Očerki po istorii ruskoj kul'tury*). Slikovit jezik starih izvora ruskog prava također daje osnovu za tvrdnju da se i ovdje, premda nešto

kasnije, vodila jednaka revolucionarna borba, koja je u Rusiji okončana stanovitim pravnim poretkom, osnovanim na privatnom vlasništvu. Dakako, nije kriv drug Pokrovski što ponavlja riječi starih jurističkih autoriteta¹⁴⁰ o *vlasti običaja* u prvobitnoj zajednici kao o surovom pravnom poretku (»pleme — strogi sud — moglo je proglasiti bojkot, i neposlušni član mogao je samo otići«). I u staroj Rusiji običaj je imao značenje čisto tehničkog pravila, a rod je bio savez iz kojeg se nije imalo kamo otići,¹⁴¹ osim u zarobljeništvo drugom rodu, ili u ropstvo. Knez, pak, koji je vladao zemljom, tj. dobivao danak od svojih »podanika«, ovdje je činio isto što je svugdje činio prvobitni plemić zemljoposjednik — »dvorjanin«: uzimao je dio proizvoda tuđeg rada (obično, očito, dodatnog) u naturi, zbog toga mu nije ispravno u tom razdoblju pripisivati *financijske ciljeve*. Financijski karakter namet je dobio, čini se, tek pri proširivanju feudalnog sustava putem udruživanja kneževina u nešto nalik na suvremenu državu gdje se formirala cijela klasa ljudi »koji su povezali zemljoposjedništvo s vlašću nad ljudima koji žive na zemlji danog zemljoposjednika«. Uostalom, i dužničko ropstvo je u staroj Rusiji imalo isto tako veliku ulogu kao i u starom Rimu, i vlast kreditora nad njegovim *zakupom* (dužnikom) bila je vlast nad životom i smrću, tj. nad njim kao nad robom. »Tko čovjeka drži u dugu, taj tog čovjeka i sudi, a *oko'ničie* (kneževski činovnici) u to se ne miješaju.« Općenito se može reći da su svi prvi kneževski zakoni, tj. prvobitno pravo, bili potvrda jednakoga gospodstva, dominacije, a možda i većeg nego u starom Rimu.

Karakter toga prvobitnog prava u Rimu ili Rusiji jasno se manifestira. Socijalne činjenice novog poretka sve su češće i uopćavaju se, tj. s jedne se strane proširuju kao *opće pravilo*, ali se pri tom, s druge strane, ponekad ublažavaju. Najbolju karakteristiku tog procesa naći ćete kod najvećega ruskog povjesničara (oprostite, treba reći — satiričara) Saltikova-Ščedrina, u riječima »Očišćenoga« (Gadju-

¹⁴⁰ Premda autor posve ispravno sudi o vrijednosti jurističkih istraživanja kada u vezi s feudalizmom izražava svoje žaljenje što su kod nas »pitanje prvi razradili juristi, a ne ekonomisti«.

¹⁴¹ Za to stanje ljudi koji su dobrovoljno ili prisilno napustili rod Nijemci onog doba imali su zgodan izraz »Vogelfrei«, »slobodan kao ptica«, onaj tko može slobodno letjeti, ali ga svaki čovjek smije slobodno ubiti.

ka): »Dajte da pošaljemo Varjazima tekliče i zapovjedimo da im poruče: 'Gospodo Varjazi bolje nego da nas pljačkate u naježdama, uništavajte nas temeljito: otimajte imovinu, palite gradove, silujte žene, ali neka se to kod nas ubuduće čini... zakonski!' A na pitanje starješine Gostosmisla: 'A zbog čega ti, dobri čovječe Gadjuk, smatraš da je bolje biti opljačkan prema zakonu nego bez zakona?' — ovaj kratko odgovara: 'Kako bi to moglo biti? Prema zakonu ili bez zakona! Ta svi znaju da je prema zakonu — bolje!'« (*Suvremena idila*).

Prošlo je više od tisuću godina nakon rimskog razdoblja, i nigdje se ne pojavljuje novo pravo, ne čujemo ništa ni o izdavanju novih velikih pravnih akata. I odjednom — »u XII stoljeću golem broj mladih ljudi počeo se iz cijelog svijeta slijevati u Bolognu«. Onamo ih privlači sveučilište kao *žarište tumača rimskog prava*, glosatora¹⁴² koji su stekli veliku slavu! Nije to bilo jedino takvo žarište iz kojeg je počelo širenje rimskog prava po cijeloj Evropi. Postojala su još tri: u Provansi, Ravenni i Lombardiji, a sva su nastala gotovo istodobno, u XI stoljeću. Kako se može objasniti takav procvat, renesansa i dobrovoljni »odjek« pravnog sustava koji je na prvi pogled već odavno preživljen. Dakako, nije se slučajno zanimanje za rimsko pravo i njegovu »recepciju« odjednom, gotovo istodobno, javilo u cijeloj zapadnoj Evropi, uključujući čak i Englesku, i nije slučajno mrtvi Rim doista mogao »po treći put diktirati zakone cijelom svijetu«.

O tome prof. Vinogradov piše: »Kako se moglo dogoditi da je pravni sustav, formiran u vezi sa stanovitim povijesnim uvjetima, ne samo preživio te uvjete, nego i sačuvao svoju vitalnost sve do današnjeg vremena, kada se politička i društvena situacija posve promijenila... Ta povijest (tj. povijest recepcije rimskog prava) može se nazvati *poviješću sablasti*.«¹⁴³

Vinogradov, koji je uskrснуće na prvi pogled mrtvoga rimskog prava duhovito nazvao uskrснуćem sablasti, nije

¹⁴² *Glosatori* — juristi (XI—XIII st.) koji su razrađivali rimsko pravo uglavnom putem interpretacije. Najistaknutiji glosatori bili su: Irnerius (osnivač škole glosatora), Martinus, Bulgarus, Jacobus, Hugo, Azo i Accursius. Naziv glosatora oni su dobili prema primjedbama (takozvanim glosama) koje su ispisivali na marginama ili među recima tekstova Justinijanova zakonika (*Corpus iuris civilis*).

¹⁴³ Prof. Vinogradov, *Rimskoe pravo v srednevekovoj Evrope*, Moskva, 1910.

shvaćao dublji smisao te sablasti. Ali ako je Marx u *Komunističkom manifestu* mogao govoriti uoči 1848. godine: »Bauk kruži Evropom — bauk komunizma«,¹⁴⁴ onda se za XI i XII stoljeće moglo reći: sablast luta Evropom, sablast kapitalizma. Ta sablast (kroz svoje prethodnike — kmetstvo na selu i trgovački kapital u gradovima) tražila je za sebe svečano ruho. I našla ga je u zakonima rimskog prava. Vidjeli smo kako je to pravo bilo prilagođeno i gradu i selu, i feudalizmu i kapitalizmu, te je imalo sve četiri noge potkovane, da se tako izrazimo.

Vinogradov piše (u citiranom radu, str. 24): »Jedanaesto stoljeće bilo je doba obilježeno mnogim razmeđama u povijesti evropske civilizacije.« U takve događaje on ubraja učvršćenje vlasti pape, *kristalizaciju feudalizma* i dovršen, dosljedan sustav, uvođenje novih političkih poredaka u normanskim državama, manifestiranje blistavog ekonomskog i kulturnog napretka u gradskim komunama Lombardije... Dok se Vinogradov tek uzgred poziva na ekonomski preokret, bilo koja povijest ekonomskog života XI i XII stoljeća karakterizira to doba kao *prijelaznu epohu prema novom poretku*. Na selu je to bilo vrijeme prijeloma u ekonomskom sustavu, epoha konačnog uvođenja i učvršćenja sustava korištenja zemlje u izravnoj vezi i zavisnosti od slijeda gladnih godina u IX do XII stoljeća.¹⁴⁵ To je bila epoha križarskih ratova, prvih velikih seljačkih nemira u Evropi (u Francuskoj), itd.

Povjesničar kaže da je recepcija rimskog prava djelovala poput »potopa« (wie eine Sinflut).¹⁴⁶ Zanimljivo je u radovima autora koji su pisali o recepciji rimskog prava pogledati koja su pravna pitanja u to doba osobito zaokupljala pažnju umova.

Vinogradov, na primjer, upućuje: 1. Na pitanje o osnovnoj razlici između *vlasništva i posjedovanja zemlje*, o zaštiti

¹⁴⁴ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 2, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 19.

¹⁴⁵ Glad u to vrijeme nije bila izuzetna pojava kao danas, nego postojana. Usporedimo li samo one primjere gladi koji su zabilježeni u povijesti, a zadesili su Belgiju, Njemačku, bez sjeveroistočnog dijela, i današnju Austriju, vidimo da je u IX st. zabilježen 21 slučaj, u XI stoljeću 25, uključujući dva slučaja opće gladi, u XII st. 38 slučajeva, uključujući 5 općih (Dživilejov, *Krest'janskoe dviženie na Zapade*, 1920).

¹⁴⁶ Janssen, *Geschichte des deutschen Reiches*, str. 478.

posjeda.¹⁴⁷ Posjed u toku jedne godine daje, prema rimskom pravu, pravo juridičke zaštite. Što to znači? To znači da se umnožavaju *preuzimanja*, dodat ćemo, preuzimanja općinske zemlje koju izvode *feudalci*, privatno vlasništvo (*beati possidentes* — sretan je tko posjeduje).

2. U vezi s time — *res iudicata*, besprizivna moć sudskog rješenja (feudalnog suda).

3. Jačanje vlasti knezova (»riječ kneza ima snagu zakona«).

4. Uvođenje (u gradovima) rimskog *ugovornog prava*.

5. Za selo — izjednačavanje *kmeta s rimskim robom*.

A Muromcev dodaje: »Seosko stanovništvo (uvođenjem rimskog prava) bilo je nezadovoljno jer je učenje glosatora i komentatora rimskog prava *pojačalo prava feudalnog gospodara* nad potčinjenima, *poticalo zemljovlasnike na prisvajanje zemlje*, intenziviralo umjetno raspadanje općine i povećanje broja privatnih vlasnika, *pokmećivanje seljačke mase* (njihovo izjednačavanje s robovima), a u sferi nasljeđivanja unijelo je umjesto nasljeđivanja žene — bočne srodnike.«

Čini se da je sve to dovoljno da shvatimo značenje rimskog prava kao devize *privatnog vlasništva* na selu a u gradovima — *slobode ugovora* umjesto cehovskih monopola. Drugim riječima, rimsko je pravo opet odigralo *revolucionarnu* ulogu. Eto zbog čega je razumljivo golem interes mlade, progresivne inteligencije XII stoljeća za rimsko pravo te njezino okupljanje u Bologni i u drugim žarištima rimskog prava. Ondje je ona crpila ona nova načela kojima su uvedeni teror, prava panika, osobito na selu.

Seljaštvo je na taj »revolucionarni« teror jurista odgovorilo nečuvenim neprijateljstvom, a ponegdje i pravim kontraterorom. Tako je, na primjer, jedan od zahtjeva pobunjenih njemačkih seljaka bio ukidanje staleža »doktor prava«, iskorjenjivanje triju vrsta razbojnika: »uličnih pljačkaša, trgovaca i jurista«. A sve to nije bio slučajni zahtjev, stihijski potekao iz ustanka. Ne, mi i u kronici čitamo o cijelom nizu nasilja masa nad juristima. »Godine 1509. na tržnici u Clenu su prebili jurista tako da je urlao poput životinje (*wie ein Vieh*), i zatim ga prognali.« Godine 1513. seljaci su u Wormsu zahtijevali da juristi nemaju pristup

¹⁴⁷ »U drevnoj Njemačkoj je privatno vlasništvo nad zemljom bilo količinski vrlo ograničeno; *raspre o vlasništvu* odvijale su se *među rođovima*, selima i crkvenim ustanovama« (Vinogradov, op. cit.).

na procese. Pogrdna imena za juriste, kao »živoderi i pijavice«, »varalice i krvopije«, itd., u dokumentima iz tog doba vrlo su česta. A iz Freidenfelda (u Thurgau) kroničar izvještava da su seljaci udarcima izbacili van jurista koji se pozivao na (tumačenje rimskog prava) Bartolusa i Balda, s riječima: »Mi, seljaci ne pitamo za vaše Bartele i Baldele, mi imamo *svoje posebne običaje i pravo*, a vi van! N'aus mit euch!«

Ali mi znamo da su u toj »parnici« sa seljacima na bojnopolju kao pobjednici ostali feudalci i njihovi zaštitnici juristi, koji su, uostalom, ništa manje vješto počeli primjenjivati rimsko pravo i protiv feudalaca u procesima koje su protiv njih vodili njihovi kreditori. Oni su, pod naslovom recepcije rimskog prava, sazdali pravo koje je čvrsto branilo *privatno vlasništvo kao način eksploatacije*, i tako su neprimjetno uveli dominaciju nove klase. Ali kao stalež napredan, »stalež jurista«, ta personifikacija rimskog prava, s istom lakoćom s kojom je Rim latinskog boga zamijenio kršćanskim bogom, u XVI st. prešao je na stranu reformacije protiv katoličkog prava, a još dva vijeka kasnije postao je bijesan protivnik svake religije. »Tojours avec la minorité!« — kao što je govorio Rochefort (»Uvijek za vlast manjine!«).

Ali u doba prijelaza na *feudalnu tlaku* (umjesto prvobitnog danka), tj. *radnu rentu umjesto prirodne rente*, privatno vlasništvo i otimanje općinske zemlje bili su tek jedan aspekt. Nužna je bila nova *disciplina i oblik rada*. Povijest pokazuje da svaki put kad čovječanstvo prolazi prijelaz s jednog načina proizvodnje na drugi, *prijašnja radna disciplina se ruši*, a taj prijelaz nije jednostavno mehanički čin ovladavanja situacijom. Tako i prijelaz iz stanja »podanika« ali slobodnog ratara u stanje tlake, a zatim kmetstva, poprma poseban oblik prava koji uopćava pojedinačne socijalne činjenice.

U prvom svesku *Kapitala* K. Marxa čitamo kako su u Engleskoj pokušavali (počevši od XIV st.) zakonom uvesti šest radnih dana u tjednu (umjesto prijašnjih 4—5 dana) i radno vrijeme od deset sati (umjesto posve neregularnog vremena), snižavajući plaću na minimum. (A Thomas More u svojoj *Utopiji* govori o šestosatnom radnom danu.) To je bio ideal maksimalnog radnog dana u takvom opsegu (10 sati), koji se nakon 400 godina smatrao *idealom*

minimalnog radnog dana.¹⁴⁸ Već poznajemo žalbe iz XIV, XV i XVI st.

Karakteristično je ushićenje lakajске duše, njemačkog učenog patriota J. Grimma u njegovim *Izvorima prava*: »Prava i obaveze seljaka u XV st. prekrasan su (herrlich) pokazatelj slobodnog i plemenitog oblika (Art) domaćeg prava« (vidjeti: Janssen, *Povijest Njemačke*, I, str. 30). Već smo vidjeli da su takve riječi u vezi sa XV st. — čista laž. Osobito je prehrana (npr., prema svjedočanstvu jednog autora iz 1545) bila vrlo siromašna: »Hrana se sastojala od raženog kruha, ovsene kaše i kuhanog graha ili leće, voda ili surutka su im piće, odjeća od beza, par opanaka i pušteni šešir, a prava nisu imala nikakva.« Ali karakteristično je da svi ti zbornici zakona, sakupljeni u XV stoljeću, ipak sadrže *norme koje su se prije smatrale maksimalnima*. I mi saznajemo da nekad u Austriji colonus-seljak nije radio na tlaci *više od 12 dana u godini*, da je »hrana morala biti dobra«, i da su seljaci »jeli meso svaki dan«, itd. Ali još čudnovatijim, nalik na fantastične priče iz Amerike, čine nam se opisi povjesničara Becolda (*Geschichte der deutschen Reformation*) o tome kako su u južnoj Njemačkoj na tlaku privlačili (erheiterten) pomoću muzike i plesova.¹⁴⁹ A kad su vlastelini kasnije izmislili »žablju obavezu«, tj. obavezu seljaka da noću udaraju štapovima po površini jezera kako žabe ne bi smetale vlastelinu da spava, ili »tlaku na buhe« (Flohfrohne), odnosno obavezu da se svakoga dana love buhe u vlastelinovu krevetu, i kad kod Semevskog o seljacima Katarinine epohe (vidjeti: I, 65) čitamo da »postoje vlastelini koji ne dopuštaju da se za sebe radi nijedan dan, upotrebljavaju ih bez izuzetka za rad u korist gospodara«, te da su »uzaludni bili svi Paninovi pokušaji da se rad ograniči na ne više od četiri dana«, onda je razumljivo zašto su seljaci »iznova i iznova ulazili u

¹⁴⁸ Vidjeti: K. Marx, *Kapital*, sv. I (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 280—286), gdje Marx izlaže, u skraćenom obliku, povijest toga zakonodavstva u Engleskoj i citira pisca XVIII st. »o idealnom domu rada«. Takva kuća mora postati kuća užasa (house of terror). U toj 'kući užasa', u tom 'idealnom domu rada', rad treba da traje po 14 sati na dan, uključujući i vrijeme za jelo, tako da ostaje punih 12 sati rada! Tako se pisalo još u 1770.

¹⁴⁹ »Na sjeveru Njemačke prvi zakupac arende (Zins) dobivao je od vlasnika dva para hlača i opanke, a zatim su prostirali slamu pred vatrom i zapovijedali sviraču da svira dok on ne zaspi.« (Vidi: Janssen i Becold.)

sukobe«, unatoč svim naredbama gubernatora da se »protivnici mane zborovanja«.

Često se u literaturi upozoravalo na te zakone koji su određivali opseg tlake kao na blagotvorno *miješanje vlasti u korist seljaka*. To je *potpuno netočno* što se tiče prvog razdoblja. Naprotiv, posrijedi su *prve prisilne mjere* za uvođenje nove, premda minimalne, discipline rada. A tlaka na vlastelinskim poljima bila je prvi, pripremljeni stadij za kapitalističku zemljoradnju velikih razmjera. Drug M. N. Pokrovski vrlo se precizno izrazio o tome riječima: »Nužnost suda i policije u ono doba... proistjecala je iz *podržavanja* društvene discipline, koja se u stara vremena osnivala na običaju«, odnosno, kao što sam već pokazao, na čisto tehničkim pravilima društvene organizacije, a ne na sustavu klasne dominacije, tj. pravu. Dakako, kroničar, govoreći o tome kako su suci bili pozvani da »sude po pravu«, nije slutio kakav je bio istinski smisao tog prava, ali, da se poslužimo Marxovim izrazom, »ono što ne zna, on iskazuje«. Jer sud je bio, kao što smo već vidjeli, prvi »tvorac« pozitivnoga, klasnog prava.

Tako je zakonodavstvo na »revolucionaran« način širilo postignute rezultate kmetstva na sve veći broj seljaka, dok napokon kmetstvo nije postalo potpuno *zakonit* institut, pa su, prema tome, svi zakoni koji su određivali opseg tlake postali suvišni, a zapravo i *protuzakoniti*. Ti zakoni u korist seljaka prestali su biti »javni« (i ostali »latent«). Iako nije bio lagan zadatak pretvoriti seljake u kmetove, vezavši ih *uz zemlju i tlaku*, ništa lakši nije bio ni zadatak oslobađanje kmetstva i vezanje seljaka *uz manufakturu*, a zatim uz tvoricu: oslobađanje seljaka od zemlje i zemlje od seljaka, kao temelj pretvaranja zemljišnog posjeda u kapitalističko vlasništvo. Kao što smo već vidjeli, tu promjenu politička ekonomija izražava riječima: jednostavna transformacija *radne i prirodne rente u novčanu*. Ali ta jedna riječ stajala je čovječanstvo isto toliko krvi i nasilja koliko i prve dvije.

Kad se osvrnemo na cijelu povijest feudalnog razdoblja, ponekad nam se čini da je osnovna nit cijeloga tog sustava postupna koncentracija, u rukama feudalca ili njegova kreditora (tj. kapitala), cijele *zemlje* i seljakove cjelokupne *stoke*, a tek zatim oslobađanje seljaka, da bi se on, proleter, slobodan kao ptica, bacio na novo polje rada. To se najbolje moglo vidjeti u Engleskoj, gdje je sve što je proturječilo in-

teresima kapitala bilo jednostavno zbrisano: »Zbrisane su bile ne samo kuće i seoska naselja, nego i samo stanovništvo.« U kojem je pravnom aktu to izraženo? Mnogobrojne socijalne činjenice poprimile su izgled nevinih, na prvi pogled law of enclosures, zakona o ograđivanju općinske zemlje, tj. zaštite te zemlje (već kao vlastelinske) od napasanja seljakove stoke, i zakona o Clearing of estates (čišćenja imanja, nešto kao naš *učet*). Posve je jasno ovo: kad bi seljak i zadržao neki djelić svoje stoke, on je bez pašnjaka ne bi mogao prehraniti. A tamo gdje je došlo do čišćenja imanja nije ostao ni sam seljak. Seljak je pobjegao; ovce ili, ponegdje, divljač »pojeli« su ga. A »revolucionarni« zakoni o njegovu protjerivanju ostat će u svojem licemjerju kao povijesni spomenici kapitalističke ere u usponu.

Ali preostala je još zadaća *društvenog pregrupiranja*, uvođenja nove discipline rada. Ako se, kao što smo vidjeli, feudalni režim, osim bičem, služio i sredstvima vabljenja, kapitalistički je režim znao samo za »škorpije«. Povijest discipliniranja prvobitnoga najamnog radnika detaljno je i iscrpno izložena u prvom svesku *Kapitala*: »U početku svog razvijanja manufaktura nije nikako bila kadra da te ljude, razjurene raspuštanjem feudalnih pratnji i žestokom, nasilnom eksproprijacijom njihove zemlje, taj ogorčeni proletarijat, usisa onom brzinom kojom je on bio bacan u svijet. S druge strane, nisu se ni ti ljudi, iznenadno izbačeni iz starog kolosijeka svoga života, mogli tako naprećac snaći u disciplini novog stanja. Oni se u masama pretvoriše u prosjake, razbojnice i skitnice, dijelom iz sklonosti, a većinom pod silom prilika. Otuda krajem 15. i kroz čitav 16. vijek *krvavo zakonodavstvo protiv skitničenja u cijeloj zapadnoj Evropi*. Očevi današnje radničke klase bili su najprije kažnjeni zato što su silom bili pretvoreni u skitnice i paupere. Zakonodavstvo ih je smatralo kao 'dobrovoljne' zločince i polazilo je od pretpostavke da od *njihove dobre volje* zavisi da i dalje rade pod starim okolnostima koje više nisu postojale.«¹⁵⁰

Zatim Marx navodi detaljan pregled zakona što osuđuju na robiju one »koji ne žele raditi«, »siromaha« (»Poors« — »Armen«, kako su oficijelno u Engleskoj zvali radnike, a u Njemačkoj seljake), sve do samog početka XVIII st. »Nasilno eksproprijiran od zemlje, najuren i pretvoren u vaga-

¹⁵⁰ Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 657—658.

bunde, narod sa sela bio je tako pomoću tih *groteskних terorističkih zakona* šibanjem, žigosanjem i mučenjem, do-tjeran u disciplinu koju zahtijeva sistem najamnog rada.

Nije dovoljno da na jednom polu uslovi rada istupe kao kapital, a na drugome ljudi koji nemaju za prodaju ništa osim svoje radne snage. Nije dovoljno ni prisiliti ih da se dragovoljno prodaju. U daljnjem razvijanju kapitalističke proizvodnje razvija se takva radnička klasa koja po svom odgoju, po tradiciji i navici, priznaje zahtjeve tog načina proizvodnje kao neizbježne prirodne zakone. Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje lomi svaki otpor; postojano stvaranje relativno suvišnog stanovništva održava zakon ponude i potražnje rada, pa dakle i najamninu, u kolosijeku koji odgovara potrebama kapitalovog oplođivanja; nijem pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom. Istina, još uvijek se primjenjuje i izvanekonomska, neposredno nasilje, ali izuzetno. Za obični tok stvari radnik se može prepustiti 'prirodnim zakonima proizvodnje', tj. njegovoj zavisnosti od kapitala, zavisnosti koju sami uslovi proizvodnje stvaraju, osiguravaju i ovjekovječuju. Drukčije je u vrijeme historijskog nastajanja kapitalističke proizvodnje. Buržoaziji koja se tek počinje podizati potrebna je *državna vlast*, pa je i upotrebljava radi '*reguliranja najamnine*', tj. da bi je satjerala u granice povoljne po šićarenje, radi produživanja *radnog dana* i radi održavanja samog radnika u normalnom *stepenu zavisnosti*. Ovo je jedan bitan moment tzv. *prvobitne akumulacije*.«¹⁵¹

Iste zakone Marx navodi za najstariju kapitalističku zemlju Nizozemsku (1537, 1614, 1649, itd.), za Francusku (1777), itd.¹⁵² A nakon nabiranja svih tih nevjerojatnih nasilnih mjera *u interesu nove discipline rada* Marx izvodi zaključak: »Jednim dijelom ove metode počivaju na najbrutalnijoj sili, npr. kolonijalni sistem. Ali svi oni iskorištavaju *državnu vlast*, koncentriranu i organiziranu silu društva, da bi ubrzali proces pretvaranja feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički i skratili prijelaze. *Sila je babica svakog starog društva koje u utrobi nosi neko novo društvo. I ona je samo jedna ekonomska potencija*.«¹⁵³

¹⁵¹ Marx, *Kapital*, sv. 1, Kultura, Zagreb, 1947, str. 661.

¹⁵² Ibid., str. 660.

¹⁵³ Ibid., str. 673. (Potcrtao P. I. Stučka.)

Takvo je bilo *novo kapitalističko pravo* »najhumanijega« od svih društava, buržoaskog društva — u Engleskoj. Englesko pravo je uopće više nalik na sustav »socijalnih činjenica«, koji se kazuistički (putem pojedinačnih sudskih presedana) pretvara u pravo, tj. više je zadržan prvobitni oblik formiranja prava, kao u Rimu. Ni do danas u Engleskoj nema jedinstvenoga kodeksa ili zbornika zakona, i englesko pravo se još temelji na rješenjima »nezavisnoga« klasnog suda.¹⁵⁴

Drukčije se formiralo buržoasko pravo u Evropi. Velika francuska revolucija je u Francuskoj jednim udarcem srušila cijeli feudalni poredak i otvorila novu epohu, eru buržoaskog društva, deklaracijom ili, točnije, čak s nekoliko sukcesivnih (1789. i 1793) deklaracija o pravima čovjeka i građanina. Posljednji član deklaracije iz 1789. glasi: »Budući da je vlasništvo nenarušivo i sveto pravo, nitko ne može biti lišen tog prava osim zbog javnih interesa, određenih zakonom, otvorenim zahtjevom i uz uvjet pravedne prethodne naknade.« A član 11. glasi: »Ta (prirodna i nepisana) prava su sloboda, *vlasništvo*, sigurnost (sûrete') i otpor ugnjetavanju.«

Kao što sam već rekao na početku rada, građansko pravo, ili, prema našem pogledu, bit cijelog prava, bilo je izloženo u Napoleonovu zakoniku, a kvintesencija toga zakonika sastojala se u *privatnom vlasništvu*, izloženom na čisto rimski način, bez primjesa barbarskih starosjedilačkih običaja i feudalno-kanonskih dodataka iz bizantskog razdoblja. Kapitalističko privatno vlasništvo karakterizira pravo na zemljišnu rentu i na profit. A taj princip izražen je u slobodi *raspolaganja* vlasništvom i u slobodi rada. Prva sloboda okarakterizirana je u članu 16. deklaracije iz 1793. riječima: »Pravo vlasništva jest pravo koje pripada svakom građaninu da se *po svojem nahodanju* koristi i raspolaže svojom imovinom, svojim prihodima i plodovima svog rada i svoje industrije.« Druga, tj. sloboda rada, znači zabranu radničkih koalicija koje, prema mišljenju francuske buržoaske revolucije, znače ponovno uspostavljanje cehova. I ako uzmemo kasnije zakonike XIX st., npr. njemačke, švicarske, itd., građanske zakonike, može se reći da u određene

¹⁵⁴ Vidjeti: K. Marx, *Kapital*, sv. 1 (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 298) — rješenja *samih tvorničara* kao sudaca u procesima protiv vlastitih radnika.

nje prava privatnog vlasništva i u određenje slobode rada nisu bile unesene gotovo nikakve promjene.

Tu pojavu dobro karakterizira Anton Menger: »Velika francuska revolucija samo je prikrila nejednakost (Missverhältniss), a nije je uklonila... Ona je samo nanovo obojila lance, ali ih nije slomila.« Ona je otišla dalje od bilo koje druge evropske revolucije i, ukidajući feudalizam, zemlju feudalaca predala je seljacima, ali je u isto tako neograničenom obliku provela načelo apsolutnoga privatnog vlasništva, kao nigdje i nikada. I na duh tih zakona potpuno se mogu primijeniti one jetke, ironične riječi koje je Linguet, buržoaski pisac XVIII st., upravio protiv Montesquieuova *Duha zakona*: »*Duh zakona — to je vlasništvo.*«

Sve te zakonike i debele folijante jurističke prakse posljednjih 2000 godina, počevši od Dvanaest ploča antičkoga Rima, začuđeno prelistava jedini koliko-toliko ozbiljni juridički pisac suvremenoga zapadnoevropskog »marksizma« Karner (Renner) i pita: »Kako? Norme se nisu promijenile, ali su se pravne funkcije instituta promijenile do neprepoznatljivosti!« Taj ćemo problem kasnije razmotriti detaljnije. Dogodilo se ono isto što i s jezikom. Ali ne smijemo zaboraviti ovo: ako su se društveni odnosi i mijenjali, često do neprepoznatljivosti, ti su odnosi ipak bili *istovrsni*, odnosi eksploatacije čovjeka po čovjeku.

Međutim, nastaje suton kapitalističke ere. Dugo prije toga, zapravo čak istodobno s buržoaskom revolucijom, počinje raspravljanje o tome kada će i kako će doći do »kraha« te ere. Za neke je to — utopistički san (»o ekonomskoj jednakosti«) u dalekoj budućnosti, za druge je to — činjenica koja pripada relativno bliskoj budućnosti. Samo za ove druge naše pitanje ima ozbiljno značenje, ostalima je to roman ili poema iz 2000. ili 3000. godine. O »mirnom ili nasilnom revolucionarnom pokretu« već smo govorili, i tome pitanju još ćemo se vratiti. Ovdje ćemo se dotaći samo jednog problema: načina dokidanja privatnog vlasništva.

Nema potrebe da ovdje detaljno izlažem kako je francuska revolucija razriješila pitanje zemlje i kako je nakon *fikcije* ukidanja feudalnih prava — opjevane u noći 4. kolovoza 1789 — trebalo čak šest sukcesivnih valova seljačkih buna da bi došlo do dekreta Konventa od 17. srpnja 1793. u kojem jedan član doslovno glasi da se svi feudalni ugovori na zemlju *moraju spaliti*... Ali francuski seljaci već su prije toga *ognjem stvarali svoju revoluciju*, i Konvent je samo

zapečatio *pobjedu seljačke samouprave*. Na neko vrijeme *pobijedila* je klasa seljaka zajedno s buržoazijom, i tek je kontrarevolucija udružila buržoaziju s klasom zemljoposjednika, kojoj seljačka zemlja ipak nije vraćena, ali je bila dana stanovita naknada i pruženo kapitalističko pravo vlasništva nad polovicom zemlje.

Ostali dio Evrope, premda tek pedeset godina kasnije, ipak nije ni izdaleka tako odlučno proveo svoju revoluciju. Revolucije XIX st. nisu krenule dalje od noći 4. kolovoza 1789, tj. od *otkupa feudalnih prava*. Najzaostalijom treba, naravno, smatrati »revoluciju« ili, točnije, »veliku reformu« 1861. koja je završila beskrajno skupim otkupom samo jednog dijela seljačkog vlasništva nad zemljom u Rusiji.

Čini se da za ilustraciju klasnog karaktera prava nema izrazitijeg primjera od razvoja vlasništva nad zemljom, koje je zakonodavstvo buržoaskoga društva pretvorilo u jednostavnu bezimenu titulu prava na zemljišnu rentu u obliku založnica i sličnih papira na donosioca. Kao što sam pokazao u jednom od prethodnih poglavlja, tu tendenciju prema »dokumentu koji vrijedi na donosioca« ima *svaka vlast* u buržoaskom društvu. Karakteristična je za tu pojavu i sintagma: *mobilizacija imobiliija*, »pretvaranje nekretnina u pokretna dobra«. A Marx je već prije pedeset godina opazio kako je jedna od glavnih zasluga kapitalističkog načina proizvodnje to što je *doveo do apsurdna sam pojam zemljišnog vlasništva*.

Kada će doći do eksproprijacije eksproprijatora? Zanimljivo je u tom smislu ukratko usporediti stavove o tom pitanju dvojice glavnih predstavnika njemačkog socijalizma: Marxa i Lassallea.

Lassalle je, kao što je poznato, napisao velik rad o jurisprudenciji u dva sveska *O sustavu stečenih prava*, i očekivao je da će to djelo dovesti ne samo do preokreta u društvenim odnosima ljudi, nego čak i u samoj znanosti o pravu: »Osnovna misao naše teme, prema njezinu najvišem i najopćenitijem sadržaju, nije ništa drugo doli misao o onoj preobrazbi (Hinüberführung) pravnog stanja u novo stanje koja proistječe iz same ideje prava i koja joj odgovara.« Kad bi nam pošlo za rukom da u tom smislu stvorimo *teoriju koju znanost prihvata*, ona bi mogla biti izuzetno korisna u preobrazbi, s jedne strane, a s druge, mogla bi zadržati uskovitlane valove da se ne preliju. Zbog toga Lassalle »postavlja zadatak da silom izvuče (Herausringung) osnovnu

političku djelatnu ideju koja se nalazi u temelju cijeloga danog razdoblja«. A bit njegova istraživanja svodi se na misao, koju za njim ponavljaju, u plićem obliku, svi »juridički socijalisti«, da se »kulturno-povijesni slijed svakog razvoja prava sastoji u tome da se sfera djelovanja privatnog vlasništva sužava te da sve više predmeta (objekata) ostaje izvan sfere privatnog vlasništva«.

Što se tiče ukidanja »stečenih prava«, Lassalle se trudi da (juridički) dokaže da: a) »nijedan zakon koji se odnosi na pojedinu osobu pri posredstvu njezinih voljnih činova ne smije imati povratnu snagu«, ali da: b) »može imati povratnu snagu svaki zakon koji se odnosi na osobu bez posredstva takvog dobrovoljnog čina, koji se, znači, odnosi na osobu neposredno s njezinim svojstvima, općeljudskim i onim što su joj dodijeljena od društva, ili se odnosi na osobu samo ako ona mijenja samo društvo u njegovim, tj. od strane društva organiziranim ustanovama«.

Kako cijelim tim radom Lassalle nije postigao svoj cilj, jer nije uspio uvjeriti buržoasku znanost o pravu, nije ostvario ni utjecaj na proletersku klasnu svijest, a posebno je njegova teorija stečenih prava bila odviše smjela za buržoaziju, s obzirom na to da je već Ihering, kao što smo vidjeli, govorio da se logika podređuje interesu. Ali ta je teorija bila odviše polovična za revolucionarnu svijest o pravu; ni velika francuska revolucija, a to više proleterska revolucija, nije se držala takvih pogleda, i nije se ni mogla držati.

Marx govori samo o eksproprijaciji, tj. o otuđenju eksproprijatora, o »pljačkanju onoga tko se napljačkao«. A kad Engels govori o eksproprijaciji uz otkup, ili Marx o otokupu bogatstva te bande¹⁵⁵, onda to čine samo sa stajališta čisto praktične *svrhovitosti, a ne* i s gledišta prava kao »posvećenoga«, neprikosnovenoga, »stečenoga«.

Kad je pobijedila februarska revolucija 1917, u Rusiji je cijelo carsko pravo ostalo na snazi, i nije bilo dotaknuto čak ni »privatno vlasništvo« svrgnutog monarha. (U njemačkoj i ostalim revolucijama 1918. otišli su tako daleko da su određivali posebne otkupne svote svrgnutim monarhima za oduzimanje od njih »stečenih prava na vrhovnu vlast«.) Nije bilo ničega čudnoga u tome što su tako rasuđivali kadetski monarhisti poput Miljukova, ili takvi njihovi

¹⁵⁵ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 22, str. 523.

advokati kao Kerenski. Ali takav je bio i smjer razmišljanja većine revolucionara, i čak ne samo njihova izdajničkoga dijela.

Ta se činjenica izrazito manifestirala u beznačajnom privatnom slučaju. Kao što je poznato, dvorac balerine Kšesinske, koji je Nikola II sagrađio novcem opljačkanim od naroda, bio je, zajedno s ostalim kućama »carske obitelji«, revolucionarnim putem oduzet u ime naroda i predan na korištenje PK i CK¹⁵⁶ partije boljševika i klubu bronjevika. »Vlasnica« je našla advokata koji je za popriličnu nagradu predao »demokratskom« mirovnom sucu zahtjev za iseljavanje otimača i za ponovno uspostavljanje prava »svetog vlasništva«. Kakav je to mogao biti spor o pravu? Ali radi ciljeva agitacije, PK je odredio da drugovi Kozlovski i Bagdatjev brane interese PK. Pri tom smo odlučili iskoristiti poznati govor Marxa pred kelnskim porotnicima: »Međutim, gospodo, šta vi podrazumevate pod očuvanjem pravnog tla? Očuvanje zakona koji pripadaju prošloj društvenoj epohi i koje su načinili predstavnici propalih ili propadajućih društvenih interesa, dakle ozakonjenje samo tih interesa koji su u protivrečnosti sa opštim potrebama. Ali društvo ne počiva na zakonu. To je samo juridičko uobraženje. Obrnuto, zakon mora počivati na društvu, mora biti izraz njegovih zajedničkih interesa i potreba, proizašlih iz datog načina materijalne proizvodnje protiv samovolje pojedine individue. ... Čim više ne bude odgovarao društvenim odnosima, biće samo još truba papira. Ne možete stare zakone učiniti osnovom novog društvenog razvoja, kao što ni ti stari zakoni nisu mogli stvoriti stare društvene odnose.

Iz tih starih odnosa oni su proizašli, s njima moraju i propasti.«¹⁵⁷

»To očuvanje pravnog tla hoće da takve posebne interese istakne kao *vladajuće* vreme kad oni *više ne vladaju*; ono hoće da društvu nametne zakone koji su životne prilike tog društva, njegov način sticanja dohotka, njegov promet i sama njegova materijalna proizvodnja ... ono svakog trenutka dolazi u protivrečnost sa postojećim potrebama, koči promet, industriju, priprema *društvene krize* koje izbijaju u obliku *političkih revolucija*.

¹⁵⁶ Petrogradski komitet i Centralni komitet.

¹⁵⁷ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 9, str. 202—203.

To je pravi smisao privrženosti pravnom tlu i očuvanja pravnog tla. A na tu frazu o pravnom tlu, koja se zasniva ili na svesnoj prevari ili na nesvesnoj samoobmani, oslonili su ...«¹⁵⁸ itd.

Što se tiče suđenja svrgnutoj vlasti, Marx na istome mjestu kaže: »Kad netko srećno izvrši revoluciju, može svoje protivnike vešati, ali im ne može suditi. Može ih kao pobeđene neprijatelje ukloniti s puta, ali ih ne može osuditi kao zločince. Posle izvršene revolucije ili kontrarevolucije ne mogu se srušeni zakoni primenjivati protiv *branilaca* tih istih zakona. To je kukavičko simuliranje zakonitosti koje vi, gospodo, nećete sankcionisati svojom presudom.«¹⁵⁹

Nema potrebe da trošimo riječi kako bismo opisali da je taj proces bio beznažno izgubljen u »revolucionarnom sudu« (a dvorac je PK ipak zadržao), te da je buržoaski tisak izvrgao ruglu druga Kozlovskog. Ali i juristi socijaldemokrati ismijavali su »anarhističke teorije drugova Stučke i Kozlovskog«. Namjerno sam donio u Petrogradski izvršni komitet tekst Marxova govora, da bih osramotio te marksiste neznalice.

Sve je ostalo po starome, i samo u onim područjima prava u kojima je narod faktično osvojio — ili, kako su se izražavali naši nazovirevolucionari — anarhističkim putem stvorio svoje revolucionarne ustanove, kao, npr., lokalne samouprave, donosili su se novi zakoni, ali radi sužavanja tih prava, tj. s ciljevima neprikriveno kontrarevolucionarnima. A kada su seljaci pristupili nasilnom uništavanju privatnog vlasništva zemljoposjednika, tj. podigli su ustanak, onda su eseri i socijaldemokrati menjševici, kao ministri unutrašnjih poslova, slali naoružane snage radi *gušenja takve anarhije*.

Tako je izbila *oktobarska revolucija*. Vlast je dospjela u ruke *radničke klase* i seljaštva, koje je bilo uz nju, i već prvoga dana sovjeti su ukinuli privatno vlasništvo nad zemljom. Ali u onoj sferi gdje je socijalna revolucija bila najbolje pripremljena, tj. u velikoj *industrijskoj* proizvodnji, *nacionalizacija se odvijala samo postupno*. Dakako, sovjetska vlast *nije mogla nijedan dan ostaviti na snazi prijašnje zakone u njihovoj cjelokupnosti*. Čak i najsvjesniji drugovi ili uopće nisu mislili na tako »kontrarevolucionarna« pita-

¹⁵⁸ Ibid., str. 203.

¹⁵⁹ Ibid., str. 200.

nja kao što su juridička pitanja, ili su, što je još gore, na pravo gledali kao na svojevrsni »tabu«. A kada smo predložili projekt o ukidanju starog suda, koji je nastavljao suditi po ukazu Privremene vlade i carskim zakonima, ti su nam drugovi prigovarali, misleći da se ne može stvoriti novi sud prije nego što su sazdana zakoni po kojima će se suditi. Uzalud smo isticali činjenicu da je Code civil u Francuskoj bio izdan tek 1804. godine, tj. 15 godina nakon početka revolucije — trebala su proći dva tjedna prije nego što je ravnodušnost drugova bila pobijeđena, i u Sovjetu narodnih komesara (a ne u VCIK!) prošao je dekret (br.1) o narodnom sudu. Ali nemojte misliti da je u tome pobijedilo marksističko, revolucionarno shvaćanje prava. Ne, ono nije moglo pobijediti jer ga nije ni bilo! Pobijedila je, zapravo, fikcija »intuitivnog« prava Petražickog.¹⁶⁰

Ali dok je u umovima revolucionara trijumfiralno buržoasko shvaćanje prava, u zbilji je pobijedila *revolucija!* Povijesna formula ukidanja buržoaskog prava u Rusiji glasi (Dekret o sudu, čl. 5): »Mjesni (tj. narodni) sudovi odlučuju u ime ruske republike i rukovode se u svojim rješenjima i osudama zakonima svrgnutih vlada samo ako ih nije ukinula revolucija i ako ne proturječe revolucionarnoj savjesti i revolucionarnoj pravnoj svijesti. Primjedba: Ukinuti su svi zakoni koji proturječe dekretima CIK Sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata i radničko-seljačke vlade, a i minimalnim programima partije RS-DRP i partije PS-R.«¹⁶¹

Na neki način, mi smo predosjetili ono obilježje klasne dominacije i interesa koje sino kasnije stavili u temelj svog određenja prava, a zahvaljujući tome obezvrijedili smo buržoaski pojam pravne svijesti, koji je tako dobio posve suprotno, konkretno značenje. Ali članovi RS-DRP i PS-R¹⁶² ismijali su posljednji dio tog člana (među njima je bilo i dosta današnjih komunista). Ja sam se, da bih olakšao svoj položaj, morao čak sakriti iza leđa Vladimira Iljiča, ističući da je riječ o njegovoj ideji i da ju je on odobrio. Takav autoritet je ipak olakšao našu situaciju, ali ne bi bilo

¹⁶⁰ Vidjeti članak A. Lunačarskog »Revolucija i sud«, u »Pravda«, br. 193 (od 1. prosinca 1917), koji je imao gotovo presudnu ulogu u pitanju o dekretu.

¹⁶¹ SU, 1917, br. 4, str. 50. (Potertao P. I. Stučka.)

¹⁶² RSDRP — Ruska socijaldemokratska radnička partija; PSR — Partija socijalista-revolucionara.

potrebno da u takav razmjerno sitan spor uvlačim ime Iljiča da smo u to vrijeme imali bilo kakav čvrst revolucionarni stav o pravu.

Engels, na primjer, piše: »Tirne, naravno, nije rečeno da će se socijalisti odreći toga da postave određene pravne zahtjeve. Jedna aktivna socijalistička partija ne može se zamisliti bez toga, kao uostalom ni svaka politička partija. Prava koja proističu iz zajedničkih interesa neke klase mogu se ostvariti samo tako da ova klasa osvoji političku vlast i svojim pravima obezbedi opšte važenje u formi zakona. Svaka borbena klasa, dakle, mora u programu svoja prava formulirati u obliku *pravni zahtjeva*.«¹⁶³

Da je makar kapitalno djelo V. I. Lenjina o državi, koje je napisao u vrijeme svojega srpanjskog zatočenja, bilo poznato prije revolucije, i da su drugovi dospjeli usvojiti pravilne Marxove poglede o velikom preokretu, kod nas bi mnogo toga bilo jasnije i u sferi prava. Ali mi smo počeli s beskrajnim traganjima, i sve do danas nemamo ni donekle zadovoljavajućih normi i oblika novoga klasnog prava.

Lako je bilo proglasiti dekret o ukidanju privatnog vlasništva, i to je bilo nužno učiniti, ili, točnije, ustvrditi da je to bilo već učinjeno samoupravno, »anarhistički«. Ali ni 25. listopada (7. studenoga) ni do današnjega dana nije završila klasna borba zbog privatnog vlasništva. Neke smo dekrete morali ponoviti, i tek drugi ili treći put oni su djelovali. Zašto? Zato što su prvi dekreti često samo pripremali tlo, isticali program, a u socijalne činjenice pretvorili su se tek u pojedinačnim slučajevima. A kada su te činjenice učestale, ponavljanje dekreta u obliku prilagođenom uvjetima postalo je doista općerevolucionarni faktor. Buržoazija je kao klasa još živa, čak se obnavlja; kapitalizam, u svojoj najgoroj formi spekulativnoga kapitala, vodi očajničku borbu. Komunizam još samo traži putove pobuđivanja *inicijative i samoaktivnosti* masa, pokušava naći sredstva koja bi podigla razinu *nove discipline* rada. Rušenje starih proizvodnih odnosa bilo je nužno, ali sada ih još treba nadomjestiti novom organizacijom. Nije na posve pravilnom putu bio onaj tko je, možda, jednim potezom pera odbacio sve staro i pokušao znanstveno, tako reći, »normalizirati«, tj. proglasiti normalnim, čak idealnim, naše rusko rasulo koje

¹⁶³ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 32, str. 416.

se, donekle, može protumačiti i ruskim uvjetima zaostalosti. Ali još su sto puta manje u pravu oni zapadnoevropski Olimpijci koji takvo rasulo smatraju isključenim u svojim uvjetima. Može im se odgovoriti: vi ćete imati, možda, još i gore rasulo, i teško vama ako pravodobno nešto ne naučite od sovjetske Rusije i ne izvučete iz našeg iskustva odgovarajuće zaključke za sebe.

Letimičan pregled je ipak, čini mi se, dovoljno okarakterizirao onu revolucionarnu ulogu prava koju je Marx istakao s obzirom na radničko zakonodavstvo. Ono, kao pravo klase koja se uzdiže, ima golemo stvaralačko značenje u trenutcima velikog prevrata, ali kao pravo vladajuće klase na zalasku ono ima samo kontrarevolucionarno značenje. U sadašnjem trenutku moramo osobito imati na umu Engelsove riječi o *juridičkom svjetonazoru* kao o *buržoaskom svjetonazoru* uopće.

Ne treba odviše preuveličavati značenje prava i zakona kao revolucionarnog faktora, ali još ga manje treba minimizirati. U tu svrhu trebalo bi dobro razjasniti suodnos pojmova »prava« i »zakona«.

7. Pravo i zakon

Pravo i zakon? Kako se mogu suprotstaviti? Pravo u objektivnom smislu, kako govore juristi, i jest zakon, tj. cjelokupnost ili sustav svih pravnih normi ili zakona. Ali već je filozof Feuerbach napisao: »Prvobitno ne zavisi pravo od zakona nego zakon od prava.« I rimski jurist, kao što smo vidjeli, izravno kaže: *Regula est, quae rem, quae est, breviter enarrat; non ut ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est regula fiat.*¹⁶⁴

Nakon svega rečenoga, ne moramo se, dakako, sporiti s pogledima čisto juridičke škole koja jurisprudence zamišlja samo u ulozi tehnike istine i pravednosti, s ukazivanjem na recepte kako će se nekom građaninu, na malo ili na veliko, dodijeliti dio istine i pravednosti koji mu pripada, ili pak u obliku radionice za tvornički način pripravljanja te istine u formi zakonika, zbornika ili pojedinih zakona. A

¹⁶⁴ Misli se na rimskog jurista Julija Paula (umro oko 222) i njegove riječi: »Pravilo (tj. zakon) ukratko izlaže ono što jest; ne uzima se pravo iz pravila, nego iz postojećeg prava nastaje pravilo.« (Red.)

da ne bi bilo raznoglasja između pravde i prava, tj. zakona, izmišljeno je posebno pomoćno sredstvo u obliku »Senata za interpretaciju propisa«,¹⁶⁵ koji tumače razne »nejasnosti, nepotpunosti i proturječja« uvijek potpunog i sveobuhvatnog zakona.

Naše gledište na pravo zahtijeva i reviziju pitanja o suodnosu između pojmova prava i zakona. Već smo vidjeli da čak među juristima nastaje smjer koji priznaje »subjektivno pravo kao prvobitni element« (Loenig). A već Muromcev, jedan od najznačajnijih predstavnika ruske sociološke škole, piše: »Umjesto cjelokupnosti normi pod pravom se razumijeva *cjelokupnost juridičkih odnosa* (pravni poredak). Norme se, pak, shvaćaju kao neki atribut tog poretka.« Da zakon ne obuhvaća cijelo pravo, da on nije istovjetan s pravom — sve se to odavno zna. Već je Ihering govorio o »latente Gesetze«, o članovima koji ne glase, a citirani Sikheimer (*Die Soziologische Methode u. s. w.*) izravno kaže da nisu sva prava izražena u postojećim zakonima i da svi »aktivni zakoni« ne djeluju. Juristi, koji pravo shvaćaju kao razgraničenje interesa,¹⁶⁶ u normama vide neku vrstu »pograničnih oznaka«, tako reći međe za sferu slobode djelovanja interesa pojedinačnih osoba. Kadetska psihološka škola smatra da »pravo *neposredno* ne regulira naše interese nego naše *postupke*« (Petražicki, *Teorija prava i gosudarstva*, d. I, str. 315).

Pravnom normom ili zakonom nazivamo prisilno pravilo koje potječe od državne vlasti i pripada sferi prava. Ali mi smo već upoznati sa zaključcima istraživanja marksista Karnera — Rennera da su stavovi rimskog prava, tj. norme starog Rima ostale gotovo nepromijenjene više od 2000 godina, a njihov sadržaj se u suvremenom pravu promijenio gotovo do neprepoznatljivosti. Znači, u sferi koja je ispunje-

¹⁶⁵ Ne mislim ovdje na jedan naš pokojni vladajući senat, koji nije bio od onih najgorih. Laskine (*Der juristische Sozialismus, Dokumente des Soz.*) citira riječi predsjednika kasacionog senata Francuske Republike: »Zadatak suca sastoji se u tome da primjenjuje tekst zakona na liberalan i human način, u skladu sa zbiljom i potrebama suvremenog života.« Inače vrlo umjereni autor nije se suzdržao primjedbe: »Pomoću suptilnog ili, da se poslužimo izrazom Matiera, *licemjernog* tumačenja predlaže nam se da iz postojećeg prava izvučemo *socijalni smisao koji mu je posve stran.*«

¹⁶⁶ »Durch die Norm wird das Interesse abgegrenzt, innerhalb der Abgrenzung geschützt, garantiert; ausserhalb derselben ist es nicht garantiert, nicht geschützt« (*Encyclopedie*, & 5, str. 16).

na raznim strogostima i suptilnostima, radi *točnog* izvršavanja, dolazi do posvemašnje *samovolje*?

Ali to još nije sve. Kao kod nas u stara vremena, tako i u ostalom »civiliziranom« svijetu postoji stanovita pretpostavka koja je ili izravno izražena u zakonu, ili se jednostavno razumijeva, naime da su zakoni svima poznati i da se nitko ne može izgovarati nepoznavanjem zakona. Međutim, u stvarnosti razne sudske ustanove istu riječ tumače u različito vrijeme posve suprotno, a iz zanimljivoga Karnerova istraživanja znamo da je sadržaj istog zakona dobio, u biti, posve suprotan smisao. Zakonik nijedan jurist, čak ni oni najbolji, ne samo što nije znao napamet, nego ga nikad nije ni pročitao, a za golemu većinu bila je to knjiga sa sedam pečata.

A zahvaljujući osobito tajanstvenom karakteru prava u zbilji, zakon nije poznat nikome od običnih smrtnika, pa zbog toga i mora postojati poseban stalež pravnih savjetnika ili branilaca koji pružaju posebne pravne savjete i zaključke u slučaju kolizije privatne osobe ili ustanove s normama i zakonima. U Engleskoj, gdje nema zakonika i gotovo se sve pravo temelji na proturječnim sudskim rješenjima, i ta je fikcija juridičke zaštite nemoćna. A u takvoj ulozi nemoćnoga savjetnika kod nas se osjeća nemalo starih jurista, koje zbog nečega pozivaju kao pravne savjetnike a oni o našem pravu nemaju pojma i ne žele ga imati.

Kako nastaje i razvija se pravo u svome *formalnom obliku*, u obliku juridičke norme?

Prvi zakoni, kao što je poznato iz riječi *njihovih autora*, pojavili su se gotovo iz nekog vrhunarnog izvora. »Sam bog je tako zapovjedio.« Tu rečenicu još i danas upotrebljavaju religiozne mase. Ako je doista bog neposredno izdao zakone (npr. Mojsijeve zapovijedi), njihov oblik je već nepokolebljivo predodređen. To je policijska naredba: »Čini ovo, ne čini ono.« Istina, danas će i najreligiozniji jurist reći da je takav oblik pravnih normi posve nezadovoljavajući i tehnički zastario. I već samo zbog toga takva vjera u neposredno zakonodavstvo od boga samo kompromitira tehničku stranu prava. Dodajmo još da su zakoni jednog boga vrlo nalik zakonima drugoga, njemu posve neprijateljskoga boga, npr. zakoni babilonskog Hamurabija veoma podsjećaju na Mojsijeve zakone, a zavjeti judaističkoga boga-sina na izreke indijskoga Bude. Zbog toga je takvo neposredno bo-

žansko zakonodavstvo danas uglavnom odbačeno, i sve bogoslovlje se u jurisprudenciji ograničava na vjeru u »božansko nadahnuće« crkvenih zakonodavaca, ili čak svjetovnih. Forma takvog zakona, dakako, izvanjski nema ničega različitog od običnoga svjetovnog zakona.

Drugi pak tvrde da je prvobitni zakon bio narodni običaj.¹⁶⁷ »U gradu — ćudljivost, u selu — običaj.« I dodaju: prvi zakonodavni zbornici, premda, tobože, u božanskom obliku, bili su zapravo zbornici narodnih običaja. U tom obliku tvrdnja nije posve točna, ili čak uopće nije točna. Skupljanjem zbornika narodnih običaja ljudi su se počeli baviti od XVIII st. naše ere. A prije kada su se pojavljivali zakonodavni zbornici, uvijek se izvještavalo o tome da je dolazilo do bune, bezakonja i sličnih nemira. Zbog toga takvi zbornici svojim sadržajem i odražavaju te događaje, a ne stare običaje. Ali o tome smo već govorili u šestom dijelu, i sada nas zanima samo vanjski oblik zakona i njihovo značenje s obzirom na pravo.

Prvobitni zakoni bili su obično poslovice, uzrečice, stihovi, nadaleko poznati u narodnim masama. »Običaj je juridička norma koja nastaje *nenamjerno, prirodno* (opet prirodno i neprirodno), ne iz posebnih akata poduzetnih svjesno, s određenim ciljem, nego tako reći organski, iz životnih odnosa, skrivenih i neprimjetnih za našu svijest.«¹⁶⁸ To određenje, po mome mišljenju, donekle se uklapa u ona čisto tehnička pravila kojima je izvor instinkt »prirodnog čovjeka« i njegovo opažanje, koje prelazi na kasnija pokoljenja, i to, vjerojatno, također već u razdobljima dekadencije prirode neposrednosti čovjeka što ga kultura još nije »isterala«.¹⁶⁹ Jer prvobitni oblik komuniciranja tih navika ili je posve realan, odvija se u svakodnevicu, na radu,

¹⁶⁷ Zbog moga gledišta na običaj došlo je do očitih nesporazuma, što se temelje na staroj, još narodnjačkoj vjeri u »narodni običaj«. Općenito govoreći, običaj danas ima moć samo zato što ga priznaje zakon ove ili one zemlje, i utoliko ukoliko ne proturječi zakonu. Ali moraju se razlikovati drevni običaji od običaja — sudskih presedana ugnjetavačke klase kao prvoga klasnog prava.

¹⁶⁸ Vidjeti: Karasevič, *Obyčnoe pravo vo Francii*.

¹⁶⁹ »Kod velikog dijela prvobitnih naroda ne može se jasno odijeliti pravo od opće sfere *narodnih mentaliteta*... Moglo bi se reći da *pravo nastaje samo s nastankom države*. U prvobitnim društvima život rodovskog saveza u stanovitoj se mjeri obično regulira autoritetom vođe. Ali ta je vlast više savjetodavna nego naredbodavna... No to pravo 'nije pravo u našem smislu riječi'. Tako je pisao već N. Ziber u »Jurid. vestnike« (lipanj 1884, str. 17).

ili je pak bajka. Ali najčešće se ti običaji, izraženi u starom obliku, javljaju kao *novi presedani*. Njihov stari oblik, često kazuistički, prilagođen danome, određenome slučaju, jasno pokazuje ovo: »Gdje je zakon, ondje je i uvreda.« »Posuditi znači prodati se.« »Ima se čime sjesti, ali se nema na što.« »Vrata u bojarsku kuću su široka, a iz kuće uska.« »Bila je nekad pravda, a sada je krivda.«

Ti običaji, izraženi u usmenom obliku, obično imaju oblik pjesme, često su rimovani, što je posve razumljivo. Da bi se sjećanju povjerile tako važne činjenice kao što su probitni ukazi »boga« ili predaka, bilo je nužno opskrbiti ih takvom formom koja se ne može lako falsificirati: »Iz pjesme se ni riječ ne može izbaciti.« To se nije činilo svjesno, nego jednostavno stihijski. Ali činjenica je da je prvobitni naziv »carmen« u Rimu označavao i stih, i pjesmu, i zakon. Isto opažamo u Grčkoj gdje je riječ »nomos« označavala i pjesmu i zakon. U Njemačkoj su bardovi pjevali zakone, itd. Zakoni Izide, Drakona, Solona, Dvanaest ploča, itd., bili su u stihovima. Ciceron sam kaže da su »svojevremeno nas, djecu, tjerali da učimo stihove (carmina) Dvanaest ploča«. I prvi klasni zakoni imali su, na taj način, oblik poslovice-stiha. »Le mort saisit le vif« (Mrtav drži živoga). Bilo je to pravilo o neposrednom prelasku vlasništva nasljeđem.

1. »Ist das Bett beschritten.«
2. »So ist das Recht erstritten.«
3. »Boire, manger, coucher ensemble.«
4. »C'est mariage, ce me semble.«

To je prvobitna formula braka iz prvog razdoblja privatnog vlasništva, itd. Tako nastaju začeci klasnog prava. Ali stvaralaštvo masa u tome više ne sudjeluje jer su mase, premda možda nesvjesno, *protiv njih*. Radnika koji je rušio tvornicu nećeš prisiliti da sam izumi formule vlastitog utamničenja u tu tvornicu. I tako se našao prvi formalni zakonodavac-sudac. Dakako, prvobitno je sudac bio *sam feudalac, sam kreditor* (s obzirom na dužnika-roba, zakupca), tj. sam gospodar, ili, što je još gore, njegov sluga, koji je svoj presedan proglasio u obliku nove poslovice, novog običaja, zakona. Zanimljivo je da u Gentu »loi« znači istodobno i zakon, i suca (juge), i magistrat. Za tog suca, dakako, »pravna svijest« bila je nešto posve intuitivno, tj. nešto što je proistjecalo samo *iz njegova interesa*, te iz nešto straha pred masama. Ali za nj manjkavosti u pravu nisu

postojale jer je on mogao, kao i Kašinski okružni sud, samo objaviti da je u njegovu sudu »došlo do presedana«, i pravo je bilo stvoreno i za »prebduće vrijeme«. ¹⁷⁰

Prvi zbornici *zakona* u vrijeme klasne dominacije bili su već *manifestacija volje cijele klase*, kojoj nije bilo ni nakraj pameti da zbog presedana jednog odviše pohlepnog vlastelina ili vlasnika na svoja pleća preuzme cjelokupni teret društvenih nemira, pa i patnji. Ali ti su zbornici, svakako, većinom već sadržavali presedane, »*običajne razdoblja klasne dominacije*, i pojedini članovi koji su bili izuzetak jesu slučajnost, posljedica posve razumljive tehničke neiskusnosti komentatora ili kodifikatora.

Već smo vidjeli kako je u Rimu zakon dobio značenje osnovnog izvora prava. Ali ne i jedinoga jer, s jedne strane, u slučaju nepostojanja zakona, ¹⁷¹ rimsko pravo dopušta primjenu običaja, a s druge strane, pretori raznih kategorija imaju ulogu ne samo »senata za interpretaciju«, nego i pravotvoračnog suca-zakonodavca.

Ali glavna novost u kasnijem pisanom rimskom pravu bila je neka vrsta, tako reći, znanstvenog izlaganja. Uz najprvobitnije kazuističke norme, ondje već susrećemo određenja pojedinih pravnih instituta, kao *tipičnih juridičkih odnosa*. »Pojam tipa formira se putem izdvajanja sličnih obilježja, zajedničkih svim danim objektima, dovoljnima za spoznaju o grupi pojava.« Tako uči formalna logika. Ali za uspješno određivanje takvog tipa nužan je opširan preliminarni rad i točno razumijevanje same pojave. U tom smislu, razumije se, rimsko pravo griješi. Suprotno praktičaru, zakonodavcu-pravotvorcu prvih razdoblja, znanost o pravu griješi upravo u svojoj pretjeranoj apstraktnosti. Za nas je važno ovdje primijetiti da se i u Rimu rađa nov način određivanja djelatnog prava ne putem posebnog ili, za svaki slučaj, specijalnog zakona ili presedana, nego putem određivanja u zakonu stanovitih tipičnih juridičkih odnosa za dano vrijeme, takozvanih juridičkih instituta. A tekuće zakonodavstvo kasnije se ograničava na to da u određenje instituta unosi ovo ili ono obilježje tipa. U pomoć dolazi i logika, sa svojom statističkom metodom prema kojoj za formiranje tipa nije potrebno da se obavezno sva obilježja,

¹⁷⁰ Usp.: M. E. Saltykov-Sčedrin, *Sovremennaja idillija*, Izbr. soč., Moskva, str. 452—453. (Red.)

¹⁷¹ »Gdje nema pisanog zakona, djeluje običaj« (Dig. I, III —32).

važna za tip, susreću u svakoj pojavi, a za stavljanje pod zajednički nazivnik pojma tipa dovoljno je kvantitativno prevladavanje i rasprostranjenost obilježja.

S obzirom na važnost pitanja želio bih to pojasniti pomoću nekoliko primjera. Govorili smo o institutu vlasništva i primijetili da on postoji samo u rimskoj formulaciji već više od 2000 godina. Ali nije on ostao bez promjena. Između vlasništva kao prava da se sakupi jedna ljetina (prvobitno posjedovanje), a zatim ne manje od jedne ljetine, sve do »vječnog« posjedovanja i korištenja te zemlje — postoji bitna razlika. Ali vlasništvo kao »pravo« da se posjeduje, tj. uzima »danak« ili renta od *tudęga* potpuna je *suprotnost* prvom privatnom vlasništvu zemljoradnika nad svojim sredstvima za proizvodnju. Nadalje, zemljišna renta u obliku tlake, tj. dodatnog rada na poljima vlastelina, a nužnog rada na »svojoj zemlji«, sve do ropstva — kmetstva, zatim zemljišna renta u naturi, npr. ona koju su prisvajali arendatori-napoličari (naturalna renta I. tipa), i napokon, *novčana renta* kapitalističkog tipa. Te razlike mogu ostati neizražene u zakonu, ili su često izražene u posebnom zakonu, npr. onom koji brani rad robova, koji ukida kmetstvo ili zabranjuje tlaku itd., i veza takvog zakona s institutom vlasništva prolazi nezapažena. Kod nas je takvo pitanje na dnevnom redu. Mi smo proglasili *socijalizaciju zemlje*. U zbilji to je bila tek *nacionalizacija* na osnovi seljakova nasljednog korištenja te zemlje. Seljaci su sami smatrali zemlju svojom, kao u staro doba. Novi Zemljišni zakonik uvodi slobodu izlaska iz zajednice, seljak ima pravo slobodne prodaje svojih proizvoda, uz uvjet da preda porez u naturi. Nadalje, predviđa se i ograničena mogućnost kapitalističke obrade zemlje uz najamni rad. Tako se mijenja karakter privatnog ili državnog vlasništva. Jedna riječ mijenja cijeli institut.

Uzmimo, npr., kupoprodajni ugovor: to je prvobitno razmjena ekvivalenata, proizvoda rada (u početku čak, vjerojatno, uzajamno darivanje), zatim razmjena proizvoda za opći ekvivalent, novac;¹⁷³ nadalje, posredništvo u razmjeni, kao posebna profesija posebne klase, sve do trgovačkog kapitala, itd. Mi znamo da se zbog obilježja profita ili po-

¹⁷³ Danas se za jurista »razmjena javlja kao spajanje dvaju akata — kupnje i prodaje s ispadanjem posredne karike — uplate novca« (Gohjberg).

stotka vodila žestoka borba i zabrana postotka, njegova potpuna sloboda ili ozakonjeni postotak. A svako od tih obilježja pridaje pojmu razmjene, kupoprodaje najrazličitije nijanse. Ako samo u određenju instituta kupoprodaje dodamo jedno ili drugo obilježje, promijenit ćemo ga do neprepoznatljivosti. Tako su pojedinačno kupovanje i kupovanje kao profesija različiti, na prvi pogled samo kvantitativno, ali zapravo i duboko kvalitativno. Da bismo bili aktualni — špekulacija seljaka proizvođača danas je donekle dopuštena, a špekulacija kao profesija zabranjena je sada i ubuduće, pa su to pojmovi različiti prije svega kvantitativno, a zatim i kvalitativno.

Smatram da će ti primjeri biti dovoljni da okarakteriziramo novu jurisprudenciju u sferi zakonodavstva. I mi vidimo *zbog čega buržoaska znanost pri tom uvijek teži pretjeranim apstrakcijama*: ona ne priznaje klasno stajalište; štoviše, ona *nastoji sakriti klasna proturječja iza apstraktnih formula*.

Život, međutim, nije uvijek išao tim putem. Preko receptije jedna bi zemlja stalno preuzimala »razvijenije« pravo druge zemlje, a feudalizam i kapitalizam su (ponekad šutke) unosili promjene kvantitativnih i kvalitativnih obilježja u te institute, koji su na riječima ostali nepromijenjeni. Tako je rimsko pravo, čudio se »marksist« Renner, doživjelo 2000 godina i, s obzirom na sve unutrašnje promjene svojih instituta, prema Rennerovu mišljenju, približilo se socijalizmu u današnje doba! A u Rusiji su se dogodila još veća čuda: bizantsko pravo, pomiješano s autohtonim ruskim feudalnim normama, uz stanovite dopune senatskih razjašnjenja bez većeg značenja, uspjele je u sebe uključiti i razvijeni kapitalizam. I uzalud su marksisti jurističkog tipa očekivali da će mu to biti kraj: one nužne promjene koje je život uporno tražio u sferi trgovačkoj, akcionarskoj, itd., bile su posve moguće, i to cijepljenjem, pomoću kojeg vrtlar uspijeva, suprotno tvrdnji Lassallea, prisiliti drvo smokve da rodi jabukama, i obrnuto. I, napokon, u Rusiji se našla takva gomila pretora, na čelu s državnim savjetom za interpretaciju zakona, koji je uspio ući u poslovicu, da s te strane revolucija nije prijetila. A drugi dan nakon februarske revolucije 1917. sve sudske ustanove, osim nekoliko uhapšenih sudskih veličina, već su donosile presude »novog poretka« *na starim formularima*, precrtavši samo »imperatorsko veličanstvo« i umetnuvši — »po ukazu *Privremene*

vlade« — po starim zakonima, ali u potpunoj suglasnosti s novim, definitivno buržoaskim poretkom. Znači, nije bila stvar u zakonima, nego u vlasti. Jer ako su suci nakon februarske revolucije bez ikakvog ukaza počeli potpisivati ime nove vlade, nakon rušenja te vlade u listopadu-studenome suci su i dalje spokojno sudili u ime svrgnute Privremene vlade, i čak nakon dekreta o ukidanju starih sudova, državni savjet je zamislio »ustanak«, od kojeg je odustao samo zato što nije bilo daktilografa koji bi bili spremni prepisati njegove »buntovničke« proglase. I razišao se tek nakon zatvaranja zgrade državnog savjeta i postavljanja komesara sa zadatkom da likvidira poslove tog savjeta.

Nepokolebivost slova prava — jest dogma samoga buržoaskog društva, koju su u život proveli njegovi tipični ideolozi, juristi. Odatle potječe i juristička poslovica: »Zakon je pametniji od svog autora.«

Takva nepokolebivost običaja bila je razumljiva i prirodna u prvobitnom društvu, jer je običaj izražavao njegove životne zasade — prvobitni komunizam ili bar rodovski polukomunizam. Ali nepokolebivost prava vladajuće klase manjine jest sistematsko obmanjivanje koje izaziva dualizam pisanog prava i prirodnog prava, intuitivnog, pravednog, itd., kojima su se bavile filozofija, psihologija, sociologija, itd. Naravno, i u tim je ideologijama bilo zrnaca iskreno revolucionarnih misli, i K. Marx je ovladao tom građom, pretvorivši je u oruđe borbe protiv starog poretka. Ali za većinu svih tih tragalaca za novim pravnim idejama buržoaskog društva to nije bilo ništa više od kabinetskog ili salonskog bavljenja, i karakteristike svih tih pravnih ideja, koje se, po mogućnosti, izražavaju u jednoj riječi, kao npr.: sloboda, solidarnost, ljubav, itd., zapravo su bezbojne, nesadržajne formule za »obmanu masu«. Neusporedivo su vredniji radovi dobrih tehničara-jurista, koji su ipak obavili posao određivši tipove juridičkih odnosa, takozvanih juridičkih instituta, od cijelih tomova radova o »pravom« ili »obaveznom« pravu.¹⁷⁴

Kad je francuska ustavotvorna skupština u ime pobjedničke buržoazije odlučila, na temelju Deklaracije o pravima

¹⁷⁴ »U suprotnosti tih dvaju pojmova, pravednosti i prava, društvena svijest vidi ono dvojstveno stanje koje proživljava utoliko ukoliko se takav dualizam tiče sfere pravnih odnosa« (Muromceva).

čovjeka i građanina, sastaviti novi građanski zakonik, govornik Camlaceres je u svojem izvještaju Konventu rekao: »Nužno je nakon dugog hoda po putovima rušenja uzdignuti veličanstveno zdanje građanskog zakonodavstva, zdanje jednostavno u svojoj izgradnji, ali grandiozno u svojoj veličini, veličanstveno zahvaljujući svojoj jednostavnosti i to trajnije što se u njegovu temelju ne nalazi nesigurna podloga sustava, nego tvrda osnova *prirodnih zakona* i djevičanska zemlja republike... Što može biti veličanstvenije i ljepše na svijetu od naroda usrećenoga vlastitim zakonima, ali za ostvarenje su nužna dva sredstva: snaga vlade i *nepokolebivost zakona*.«

Naveo sam taj citat buržoaskog revolucionara o nepokolebivosti novih zakona zato da ga usporedimo s već navedenim riječima predsjednika francuskoga kasacionog suda o *humanom* tumačenju teksta zakona, jer je već 1840. god. (vjerojatno zato što je to bilo prije 1848. god.!) Pelegrino Rossi u povodu Code civil rekao da se »društvo i zakon više ne poklapaju u cijelosti« (passen nicht mehr vollkamen zusammen). Ali, dakako, ne u juridičkom smislu. Sada, nakon Code civil, postoji niz građanskih zakonika: u Njemačkoj, u Austriji, u Švicarskoj, a kao projekt postojao je i u staroj Rusiji. A. Menger u svojem zanimljivom djelu *Njemački zakonik i imućne klase* dobro je kritizirao taj zakonik, ali u povodu sličnih kritika¹⁷⁵ pisao je: »Prije svega, moramo konstatirati da nam se prigovor o tome da se projekt njemačkoga građanskog zakonika nemarno odnosi prema zaštiti slabih, te da zbog toga nema samostalni karakter, premda sam po sebi posve točan, ne čini u ustima *jurista* mjerodavnim... To je poznato 'opće mjesto', jer je neizbježno da svaki zakonik, zato što njegove najvažnije dijelove sastavljaju stručnjaci juristi, *samo odražava vladajuće poglede* i stremljenja dane epohe« (kažimo, bolje, njihove klasne, kao ideologa vladajuće klase, ideje.)

¹⁷⁵ Vrlo je ilustrativno uloga staleža jurista kao ideologa buržoazije uopće izražena riječima dra Gierke (*Grundbegriffe des Staatsrechts*): »Znanost o pravu više ne želi imati onu ulogu u pravu koju gramatika ima u jeziku; ona ne želi samo otkrivati, nego i stvarati pravila. Ona teži ne samo da život spozna, nego da njime i upravlja (meistern). Njezin osnovni cilj (ihr Ein und Alles) sastoji se u sustavu koji se na taj način pretvara iz sredstva u cilj.« Ni riječi se ne kaže da taj sustav mora biti »klasni sustav«, ali je svakome jasno da će on to biti.

Dakle, suodnos prava i zakona takav je da *pravo* u suvremenom smislu, kao *klasno* pravo, nalazi svoj izraz uglavnom u *zakonu*, a zakonodavstvo i provođenje zakona u život, gdje je to potrebno, pomoću mjera prisile, predstavlja *monopol klasne državne vlasti* (u njezinoj cjelokupnosti). Tako zakon bilježi one međaše koji označavaju granice danoga pravnog poretka, danog sustava pravnih odnosa, ali mi smo vidjeli koliko on, uza sve svoje provincijalno licemjerje, precizno upućuje na te međaše. Buržoaski zakon upravo nastoji prešutjeti zbiljski karakter tog sustava, a zbog toga mi moramo još jedanput istaknuti da je *pravo upravo taj sustav, a ne jednostavno zakon*. Teoretski, zakon mora pružiti osnovno načelo danog sustava (npr. privatno vlasništvo — feudalno, kapitalističko, itd.) i, po mogućnosti jasno i iscrpno, a i dovoljno konkretizirano, određenje najvažnijih juridičkih instituta. A sve ostalo je stvar primjene prava, koje će uvijek biti nepravedno prema potlačenoj klasi, a pravedno samo prema vladajućoj klasi. Dakako, ne prema načelu fiat iustitia, ruat mundus, nego »humano i liberalno« tumačeći te zakone, jer će svako buržoasko tumačenje ipak biti samo klasno. U tom smislu zgodno je navesti smjer, popularan u buržoaskoj znanosti, takozvani Freirecht koji bi buržoaskom sudu želio pružiti slobodu od zakona, tj. iznova »pravotvoračku ulogu«. A još dalje ide buržoaski jurist praktičar Ernst Fuchs: »Pravo i pravednost u našoj građanskoj justiciji najčešća su slika slučajnosti, svojstvene lutriji.« On takvoj sudskoj praksi suprotstavlja »sudski govor (Rechtssprechung) koji polazi od *vaganja suprotnih interesa*, iz spoznaje praktičnih potreba i iz načina mišljenja pravednih ustanova«. On je, znači, predvidio svojim buržoaskim kolegama misao koju nam je u zbilji donijela velika oktobarska revolucija.

Tako je buržoazija, zaplećući se u svojem licemjerju, od *principa nepokolebivosti zakona* stigla do »suda slobodnog od zakona« (dakako, svoga, klasnog), i čak do unošenja u osnovu sudskih rješenja pravedne ocjene interesa, ili, u Rusiji, do intuitivnog prava Petražickog. Znači, kad smo istakli devizu: spaliti stare zakone, i ne samo spaliti, nego iskorigeniti ih iz sjećanja našeg i sjećanja širokih masa, bili smo u pravu i sa stajališta buržoaske znanosti?

Za nama je već pet godina sovjetske vlasti. Danas imamo svoje kodekse iz razdoblja NEP-a. Pet godina živjeli smo prema »pravnoj svijesti« narodnih sudaca i, recimo otvore-

no, ne uvijek svjesnih komunista, a još manje potpuno svjesnih radnika. Ipak smo to osnovno pitanje riješili u *načelu pravilno*, i tim putem morat će ići *sve proleterske revolucije*. Ali nama nisu potrebni nepokolebivi zakonici, i naš ustav mora nam omogućiti da zakon promijenimo u roku 24 sata.

Kada danas čitamo spise ne samo jurista, koji se vesele našim novim »buržoaskim« zakonima, nego i naših drugova koji su ogorčeni tim zakonima, često nailazimo na famu, što je treba opovrći, naime da smo uvijek bili protiv zakona uopće i, posebno, zakonika. Naprotiv, počeli smo od takvih zakona kao što je socijalizacija zemlje, osamsatni radni dan, itd. Drukčije nije ni moglo biti. Jer naša je revolucija bila najorganiziranija od svih dotadašnjih revolucija. I zar smo se mogli odreći takvog organizacijskog sredstva reorganizacije društva kao što je to zakonodavstvo? Već 1917. ja sam kao narkomjust organizirao poseban odjel za »zakonske nacрте i *kodifikacije*«. U jesen 1918. sastavio sam članak za oktobarski zbornik,¹⁷⁶ koji završava nekim mojim razmišljanjima što ih i danas smatram ispravnima. Tada sam napisao: »Preda mnom je 71. svezak Zbornika uredbi i odluka radničko-seljačke vlade koji sadrži 778 dekreta. Ta debela knjiga čini nam se tankom u usporedbi sa 16 svezaka staroga zbornika zakona ili godišnjakom zakonskih uredbi stare vlade. Ali ako odbacimo one odluke koje se odnose na pojedinačne slučajeve (konfiskacije, nacionalizacije, organizaciona pitanja), ostat će samo tanka knjižica koja će sadržavati osnovne postavke novoga proleterskog prava.«

Došlo je vrijeme da pristupimo kodifikaciji, raspoređivanju cijeloga proleterskog prava iz prijelaznog razdoblja u sustavni zbornik. Bit će to zbornik koji mora biti *dostupan najširim masama*. Hoćemo li uspjeti sastaviti takav zbornik ovih mjeseci? A ako uspijemo, hoće li dugo ostati na snazi? Jer tek pregledavajući knjigu dekreta možemo se uvjeriti koliko su nepostojani i promjenljivi instituti i zakonske postavke koje stvara revolucija.

Prigovaraju nam što smo odbacili Ustavotvornu skupštinu koju smo sami željeli i sazvali. Još gore, odbacili smo ili iz temelja promijenili čak institucije koje smo sami,

¹⁷⁶ Misli se na zbornik *Oktabr'ski peregovorot i diktatura proletariata*, u kojem je bio publiciran članak P. I. Stučke »Proletersko pravo«. (Red.)

prvi sazdali. Proleterska revolucija je proces razvoja putem građanskog rata. Ona i ne pretendira na vječna i nepromjenljiva dostignuća. Manje zaostalosti, više pokretljivosti — to su njezine lozinke. Jer na dan konačne pobjede te revolucije završit će i proces odumiranja radničko-seljačke države i odumiranja samoga proleterskog prava, ako pravo shvaćamo u starom smislu riječi.

Prvo mjesto u prvoj knjizi našega zakonika proleterskog prava, dakako, zauzet će sovjetska konstitucija. Tih 90 članova osnovnog zakona RSFSR nadomješta nekoliko svezaka prijašnjeg zakonika. Istina, Ustav predviđa nekoliko uputa za razvijanje njezinih osnovnih postavki, ali to se već odnosi na specijalna pitanja, na primjer tehničku stranu izbora za sovjete, i vjerojatno će to biti publicirano u posebnoj knjizi, zajedno s ostalim uputama, nalazima, instrukcijama, itd., koji su u starom zakoniku bili razbacani po svim svescima.

Nakon Ustava ići će prava i obaveze građana, kako ruskih, tako i stranih. Ali kod nas i neće biti takve podjele na domaće građane i strane građane, jer, u skladu sa 20. članom Ustava, podjela vrijedi za *radnike i neradnike*. Jasno je da će i takva podjela biti samo privremena, do ukidanja podjele na klase, kada će svi postati radnici. Ovdje će se nalaziti i kratki privremeni članovi o prelasku iz jednoga građanstva u drugo građanstvo, možda i iz jedne klase u drugu. I to je sve.

Najvažniji dio prve knjige bit će *socijalno pravo*. Obratite pažnju na činjenicu da je to ona ista knjiga koja se prije nalazila u X svesku pod nazivom privatno ili građansko pravo, tj. buržoasko pravo. Ali teško ćete prepoznati tu staru znanicu: u njoj nije ostalo ništa buržoasko, i vrlo malo od »privatnoga«. Otvarate prve stranice: o porodičnom pravu, o svetoj buržoaskoj obitelji, i ne nalazite ništa sveto. To je jedino mjesto gdje trijumfira slobodni dogovor, a sve su strane primjese istisnute (npr. crkvena ili građanska tajnovitost, prisila). Sve do uvođenja potpunoga socijalnog osiguranja, u proleterskom porodičnom pravu zadržani su ostaci starog prava u obliku alimentacije (uz uvjet da netko nema vlastitih sredstava za život ni radne sposobnosti). Socijalno osiguranje dokinut će i taj ostatak starog svijeta.

Nakon porodičnog prava doći će na red »prava vlasništva«, točnije, ukidanje i ograničavanje tih prava; ovdje su ukidanje privatnog vlasništva nad zemljom i socijalizacija zemlje, nacionalizacija proizvodnje i gradskih kuća, te način

upravljanja nacionaliziranim vlasništvom, napokon, okviri dopuštene primjene relikata privatnog vlasništva u prijelaznom razdoblju.

Nadalje, tu će biti kodifikacija *svih pravila o radu*, kako radu proizvodnom, tako i radu u sovjetskoj ili privatnoj službi. To je dio socijalnog prava koji će, u ovom ili onom obliku, prijeći u novo društvo. Ali već smo vidjeli da će se tamo rad iz obaveze i dužnosti pretvoriti u pravo, ili, kako je rekao Marx: »...kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba«.¹⁷⁷

Nakon tog dijela slijedit će još neki ostaci ugovornog prava, zapravo ograničenje slobode ugovora. Ali dodat će se novi dio — *međunarodno pravo*. Naša će republika zadržati i trgovačke i ugovorne odnose s ostalim zemljama sve do uvođenja općeg socijalizma. A da bismo zauvijek prekinuli s onim dugačkim ugovorima s raznim državama, pokušat ćemo formulirati one postavke koje nedvojbeno priznajemo svim zemljama.

Ne znam hoće li to moći obuhvatiti jedna knjiga, ali to će biti osnovno pravo, obavezno za sve. I ono neće predstavljati prijašnju okoštalu obaveznost, jer je čak promjena Ustava u nadležnosti Centralnog izvršnog komiteta. Ali ipak, u toj prvoj knjizi primjenjujemo strogo načelo neumoljivosti.

Druga su stvar daljnje kodifikacije. To su tehničke instrukcije, upute u kojima su obavezna samo najopćenitija mjesta. Bez obzira na to je li riječ o brodogradnji, pošti ili željeznici, ili pak o sovjetskoj zemljoradnji, vrtlarstvu ili pčelarstvu — obaveznost će svugdje biti podjednako uvjetna. Isto se odnosi na primjerne instrukcije o kriminalnim prijestupima i kaznama, o provođenju kazni ili o narodnom obrazovanju i uopće prosvjeti. To će biti prilično opsežne knjige, ali namijenjene samo ovom ili onom sloju osoba, za ovaj ili onaj posebn slučaj, itd. Ne znam koliko će strogo uspjeti provođenje u život te podjele, ali u načelu je ona u nas prihvaćena. Mi već imamo niz takvih instrukcija umjesto prijašnjih zakona: instrukcije za narodne suce, za kaznene odjele, o odjeljivanju crkve od države, itd.

Ali unatoč postojanju takvog zakonika, koji moramo početi sastavljati što hitnije, preostat će još jedan zadatak:

¹⁷⁷ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 210—211.

učiniti taj zakonik svima dostupnim. Naravno, naš će zakonik biti znatno kraći od onih starih, koje nije poznavao ni pročitao od početka do kraja nijedan jurist. Dakako, poneki dio zakonika predavat će se u obaveznoj općoj ili specijalnoj školi. Ipak, postojat će zadatak populariziranja toga novoga, premda prijelaznog prava.

Zaustavio sam se kod oblika katekizma i pokušao sastaviti »Narodni sud« u pitanjima i odgovorima. U istom obliku objavio sam i sovjetski Ustav, znajući za odbojnost koju svaki čitatelj osjeća prema izlaganju zakona po paragrafima. Te upute sastavljene su kao posebna izdanja, bez obaveze primjene. Ali posve je moguće da će takav oblik, kao popularan, naći primjenu i u oficijelnim izdanjima. Nešto slično postoji u engleskoj, a osobito američkoj kodifikaciji. Tada ćemo imati dva zakonika, onaj po paragrafima i onaj popularni. Možda će ovaj drugi biti forma proleterskog prava budućnosti,¹⁷⁸ kada će nestati svaka sjena buržoaskog poretka, jer svakome je od nas očito da je *proletersko pravo prije svega pojednostavnjenje, popularizacija našega novoga društvenog poretka*.

Prigovaraju nam da, s jedne strane, izdajemo odviše mnogo dekreta, a s druge, da nemamo niz najnužnijih zakona. Oba su prigovora istodobno osnovana i neosnovana. Nama, posve sigurno, nedostaju najnužniji dekreti, na primjer instrukcije o kriminalnim prijestupima i kaznama. Ali s obzirom na nedostatak jurista koji bi stajali na našoj platformi, to je više nego razumljivo. S druge strane, brzopletii dekreti su u takvoj domeni osobito opasni. Posve osnovano prigovaramo Privremenoj vladi Lavova i Krenskog što u osam mjeseci nije izdala nijedan zakon koji bi mogao poslužiti kao uputa, nego je cijelo vrijeme zaostajala za razvojem revolucije. Ali ona je bila očito kontra-revolucionarna i namjerno je tako postupala, računajući na skori porast reakcije. Nama nitko neće moći prigovoriti zbog takve stvari.

Ali dekreti o zemlji, o osamsatnom radnom danu, o porodici i nasljedstvu, o odvajanju crkve, itd., kao da ipak nisu uslijedili pravodobno, jer još nisu svi provedeni u život. Ali i to je mišljenje neispravno. Mi smo pravilno postupili postavivši ove međaše, i već sama činjenica da

¹⁷⁸ »Proletersko pravo budućnosti« — u socijalističkom društvu. (Red.)

nismo morali ukidati nijedan od tih osnovnih dekreta i da se danas jedan za drugim provode u život svjedoči o njihovoj svrhovitosti. Čak je tako pametan buržoaski jurist kao što je Menger napisao da »oko suvremenog zakonodavca nije upravljeno u prošlost nego neumoljivo u budućnost«. U revolucionarnom vremenu upravo se u tome očituje razlika između svjesnog, organiziranog rukovođenja revolucijom i stihijskog, ako hoćete anarhičnog, prevrata. Uza svu nedovoljnost snaga, uza svu nesavršenost našeg aparata, bilo koja stranica našeg zbornika dekreta i podjednako našeg zakonika proleterskog prava pokazuje da je riječ o nadgradnji ozbiljnoga materijalnog prevrata, a ne privremenoga, slučajnoga. Ono usko međusobno djelovanje između proletarijata i prava, koje on stvara a koje se najočitije manifestira u praksi narodnog suda, provlači se kao crvena nit kroz svu proletersku revoluciju. Ona se ne boji pogrešaka ili privremenih neuspjeha, jer dok buržoazija pri svakom neuspjehu gubi jednu suvišnu nadu, proletarijat, kao klasa u uzlazu, pri svakoj greški postaje za jedno iskustvo bogatija.

Te su riječi, dakako, primijenjene na »komunističko« razdoblje 1918, ali ne opovrgavaju klevete da smo protivnici zakona i zakonika. Ali ako je u trenutku napada ipak bilo moguće nekako se snaći s klasnom pravnom sviješću, u trenutku odstupanja zakonici su nam postali prijeko potrebni. Ti su zakonici sastavljeni vrlo brzo i odviše na stari način, ali ipak u onima koji sadrže materijalno pravo, kao što su to građanski, krivični, zemljišni, radni zakonik, postoje vrlo određena obilježja revolucionarnih zakonika. Njihova popularizacija i popravljivanje stvar su budućnosti.

Govoreći o zakonu, opće učenje o pravu obično se zaustavlja na raznim stadijima prihvaćanja projekta zakona i na njegovim različitim oblicima: zakon, dekret, ukaz, kodifikacija, itd. U nas takve podjele nema s obzirom na pojednostavnjenje zakonodavstva.¹⁷⁹ U nas dekret ima jednaku snagu, bez obzira na to da li ga je izdao Sveruski kongres sovjeta, VCIK ili njegov Prezidij, ili, napokon, Sovnarkom. U okvirima »Uredbi« punovažne su i odredbe STO,¹⁸⁰ malog savjeta i pojedinih narodnih komesarijata. Ali Sveruski kongres i VCIK, a kada ne zasjeda VCIK i njegov Prezidij,

¹⁷⁹ Nakon prihvaćanja Ustava SSSR 1936. ustalila se podjela na zakon i ukaz. (Red.)

¹⁸⁰ STO — Sovjet rada i obrane (državni organ SSSR) — prim. ur.

moгу ukinuti svaki dekret ili odredbu Sovnarkoma, STO ili pojedinih narodnih komesarijata. Dakako, nema razlike između zakonodavstva i kodifikacije. Prema novoj uredbi o organizaciji sudova u RSFSR, »pravilna interpretacija zakona o pitanjima sudske prakse« pripada Vrhovnom sudu,¹⁸¹ a zakonitost općenito čuvaju Narkomjust i prokuratura. Da bi se pazilo na zakonitost s gledišta općesaveznih zakona, stvoren je posebni Vrhovni sud Saveza. Ali tumačenje zakona kod nas ne može poprimiti nakazne oblike jer se mi ne bojimo autentičnog tumačenja, tj. tumačenja one ustanove koja je zakon i izdala, a ona isto tako ima pravo provesti sazrele i nužne izmjene i dopune zakona, ako je potrebno i u roku 24 sata. Tog se prava nećemo ni ubuduće odreći.

U vezi s pitanjem o zakonu i pravu nalazi se još i pitanje o zakonitosti. Svojedobno je u Petrogradu, još prije revolucije, izlazio kadetski časopis »Pravo« čija je deviza bila »zakonitost«, dakle zakonitost uz carske zakone! On je nastavio izlaziti i nakon februarske revolucije pod istom lozinkom (februarska revolucija nije ukinula carske zakone). Godine 1922. u Moskvi je počeo izlaziti nastavak toga profesorsko-advokatskog časopisa »Pravo i žizn« pod istom lozinkom »zakon« (bez upozorenja čiji zakon). Nastalo je vrijeme kada smo proglasili (1921) »revolucionarnu zakonitost«. Neke naše drugove zasmetala je, očito, riječ »zakonitost«, a naši buržoaski »simpatizeri« ili, jednostavno, protivnici u nedoumici su stajali pred drugom riječi — »revolucionarna«.

Na tom se pitanju moramo i mi zadržati.

Kada sam u članku na njemačkom jeziku, jer sam se nalazio u Berlinu, morao okarakterizirati naš odnos prema zakonu u prvom razdoblju revolucije, odredio sam ga kao »revolucionarnu svrsishodnost«. Pri prijelazu na novu politiku morali smo prijeći na *zakonitost*, ali, dakako, revolucionarnu zakonitost. Što znači ta riječ? Ona postoji kao suprotnost *kontrarevolucionarnoj* zakonitosti, koja očekuje, više ili manje potpun, povratak na predoktobarske zakone.

Već sam upozorio u tisku da moramo strogo inzistirati na tome da se svako odstupanje, učinjeno radi budućeg

¹⁸¹ U skladu s uredbom o Vrhovnom sudu od 12. veljače 1957. Vrhovni sud SSSR »razmatra materijale uopćavanja sudske prakse i sudske statistike te daje upute i tumačenja sudovima u pitanjima primjene zakonodavstva pri razmatranju sudskih procesa« (*Vedomosti Verhovnog Soveta SSSR*, 1957, br. 4, str. 85). (Red.)

napredovanja, tumači u smislu sužavanja. I ta je misao uskoro posve određeno izražena u članu 5. i 6. uredbe o uvođenju građanskog zakonika: »*Zabranjuje se* tumačenje odredaba zakonika na temelju zakona svrgnutih vlada i prakse predrevolucionarnih sudova. Tumačenje građanskog zakonika RSFSR u smislu proširivanja smisla dopušta se samo onda kada to zahtijeva zaštita interesa radničko-seljačke države i radnih masa.«

Ali riječ *revolucionarna* zakonitost ima još i novo značenje. Sudac pri razmatranju novih zakona mora imati na umu da su ta odstupanja učinjena *dobrovoljno i u interesu revolucije*, pa se podudaraju s klasnim interesom pobjedničke klase proletarijata u cjelini, dakle i s njegovom revolucionarnom pravnom svijesću. Samo će tako biti moguće udružiti klasnu pravednost i strogu zakonitost, tj. pomoću poštovanja dekreta i zakonika radničko-seljačke vlade.

Kroz naše shvaćanje prava i pravnu svijest mora kao crvena nit biti provučena revolucionarnost i klasna svijest. Moramo izbjegavati sve teorije revizionizma i ekonomizma koje nas uvjeravaju o *nemoći revolucionarnog zakona* nad buržoaskim proizvodnim odnosima. Ali mi se podjednako oprezno moramo odnositi i prema revolucionarnim zakonici-
ma koji vjeruju u *svemoć revolucionarnog dekreta*. Od snage pobjedničke klase, od uspjeha njezine klasne borbe (koja se nastavlja, samo drugim sredstvima) zavisi konačna pobjeda novog sustava društvenih odnosa u interesu proletarijata.

8. Pravni odnos i njegova analiza

Ako podijelimo sav sustav društvenih odnosa koji se odnosi na dani pravni poredak na njegove sastavne dijelove, dobit ćemo masu takozvanih pravnih odnosa. Ti pravni odnosi povezuju se u grupe pod nazivom pravnih instituta, koji predstavljaju povezanost pojedinih odnosa u *najtipičnije odnose* danoga pravnog poretka, kao što smo to već vidjeli. O tim se pravnim institutima već mnogo govorilo. Nastala je čak cijela teorija koja im pridaje ne samo značenje *tipa* juridičkih odnosa, nego im čak pripisuje posebne socijalne *ciljeve* ili *funkcije*. Izbjegavajući uopće nagomilavanje raznorodnih prosuđivanja buržoaske znanosti, na tom se pitanju ipak moram detaljnije zadržati jer ono u nas ima i praktično značenje.

Kod nas je ta posljednja teorija postala popularna zahvaljujući Leonu Duguitu. Njegova je knjiga u ruskom prijevodu izašla 1919 (*Opća transformacija građanskog prava*), pod redakcijom i s predgovorom druga Gojbarga. Duguit naziva svoju teoriju »socijalističkom«, a istodobno se kategorički odriče imena socijalista. Bit njegove teorije sastoji se u tome da poriče voljnu teoriju prava kao metafizičku i predlaže da se umjesto voljnog elementa (točnije, jedino umjesto *jednake i slobodne volje*) unese element *socijalne zadaće ili funkcije*. Ne u smislu toga da vlast ovim ili onim interesima koje brani svjesno dodjeljuje stanovite funkcije, nego u smislu jednostavne promjene *naziva postojećeg* pravnog poretka u *socijalistički*. »Vlasništvo se, na primjer, transformira, evolucija se vrši u socijalističkom duhu.« Duguit naglašava da on ovdje govori o *kapitalističkom* vlasništvu. Znači, njegova se teorija svodi na to da privatni vlasnik zemlje, tvornice, itd., nije *jednostavno* uzurpator, član klase porobljivača, nego da je on od *razvitka, od evolucije* dobio *uzvišenu* i pri tom socijalističku zadaću da predstavlja personifikaciju (prema riječima K. Marxa) svetog zemljišnog ili kakvog drugog vlasništva i *u takvom svojstvu eksploativira* mase lišene tog vlasništva. Znači, ta teorija predstavlja najusavršeniji i najotvoreniji juridički sustav za one ekonomske postavke buržoaskih ekonomista koji tvrde da *kapitalist* tobože *vrši stanovitu socijalnu funkciju* za koju dobiva čak i plaću (Rocher) i sav profit, povrh srednjeg postotka. Dakako, stanoviti korak naprijed učinio je Duguit kad je osporio teoriju slobodne i jednake volje strana kao temelja pravednoga dogovora. Ali uzalud je bilo nazivati *jedino tu* voljnu teoriju metafizičkom. U njegovoj teoriji koncepcija socijalne funkcije pravnog instituta također je *metafizika*.

Drug Gojbarg u predgovoru ispravno ocjenjuje autora »kao buržuja do sržika. Ali on sam odmah se preobražava u istog takvog teleologa kad hvali teoriju »socijalne funkcije« ili socijalnog cilja kao *uvjet »društvene zaštite«* danog instituta. Drug Gojbarg je tu teoriju unio u naš građanski zakonik. Ali ovdje, uostalom kao i mnogo toga drugog u revoluciji, ova teorija dobila je posve drukčije značenje i drukčije osvjetljenje upravo zahvaljujući revoluciji. Član 1. zakonika glasi: »Zakon štiti građanska prava, osim onda kad se ona ostvaruju u proturječju s njihovom socijalno-ekonomskom namjenom.« U uvjetima revolucije smisao tog

člana jest da revolucija čini *dobrovoljni* ustupak i uvodi stanovite pravne institute koje je bila ukinula, ali samo *uz uvjet* da ljudi koji se koriste tim pravima ispune zadatak — unijeti inicijativu u ekonomski život, pa bilo to i na buržoaskim osnovama, radi razvoja proizvodnih snaga zemlje, kao što glasi član 4. Ako taj uvjet ne bude ispunjen, pravo se *lišava zaštite*. Ali takva postavka odgovara samo epohi u kojoj je vlast već u rukama proletarijata, a *cilj svjesno postavlja radnička vlast*. U drukčijim uvjetima, npr. u primjeni na buržoasko pravo, teorija »socijalnih ciljeva« pravnih instituta znači metafizičku doktrinu, i to kao zaštita i opravdanje buržoaskog poretka.

Objektivno, mi u pravnom institutu vidimo samo pravni društveni odnos sveden na karakteristični, za ovaj ili onaj poredak, tip pravnih odnosa. Pravni odnos, prema svojem osnovnom karakteru, u kapitalističkom svijetu predstavlja odnos »dominacije-ropstva«, jer ondje vlada vlasnik sredstava za proizvodnju ne samo proizvodnjom, nego i razmjernom. Pravni odnos javlja se kao uzajamni odnos dviju strana (osoba ili cjelokupnosti osoba) od kojih jedna strana (»aktivni subjekt prava«) ima zbog tog odnosa određena prava, a druga strana (»pasivni subjekt prava«) ima određene obaveze. »Pravo-obaveza« je apstraktna formula pravnog odnosa. Ali, dakako, taj pravni odnos ne stvara pravo sam po sebi; ono je, kao što smo već vidjeli, »tek formalno ostvarenje« ekonomskog odnosa. Bez te forme, međutim, ekonomski odnos neće biti pravni, nego samo faktički, možda jednostavno nepravni i nestvaran, ili čak kriminalan i podložan kazni.

Zanimljivo je osvrnuti se na teoriju rimskih jurista koji su u pravnom odnosu vidjeli samo »lance«, »okove« prava — iuris vinculum. Subjekt prava (subjectus) oni shvaćaju kao podanika koji je podložan pravu, »vezan njime«, i tek zapadnoevropski juristi (počevši od glosatora) pridaju posebno i glavno značenje *aktivnoj*, a ne *pasivnoj* strani *pravnog odnosa*. To znači da su rimski juristi i rimsko pravo otvorenije naglašavali aspekt dominacije. Za njih se tu ne radi o slobodnom odnosu nego o *vezi!* Velika francuska revolucija porušila je stare veze i proglasila čovjeka slobodnim od starih lanaca i veza. Ona zbog toga svuda unosi ideju slobodnog društvenog ugovora, usuglašavanja *jednakih i slobodnih volja*. Ali novi odnosi pripremali su se još u starim uvjetima. Ti odnosi su se već priučili na formule rimskog

prava, i revolucija je te formule samo očistila od feudalnih naslaga.

Ako otvorimo bilo koji suvremeni građanski zakonik buržoaskog poretka, vidjet ćemo vrlo različite institute: na prvome mjestu *porodično pravo*, jer porodica je u buržoaskom društvu još najosnovnija ekonomska ćelija cijeloga društvenog poretka. U vezi je s porodičnim pravom *nasljedno pravo*, premda se ono u buržoaskoj oporuci već oslobađa od porodice i premda kapitalistički poredak u kojemu narušava osnove i najsvetije porodice. Prvobitno je porodica istodobno značila i vlasništvo: »pater familias« je bio otac obitelji i gospodar vlasništva. Sada je vlasništvo postalo samostalan institut, »stvarno pravo«, a njegova personifikacija, vlasnik, postaje bezličan, često se pretvara u donosioca papira (akcije, obligacije). Institut vlasništva je zavladao i nasljednim pravom kao svojim dodatkom. Svi ti instituti temeljili su se na načelu vladanja, dominacije-ropstva u sferi proizvodnje. Druga polovica bilo kojeg zakonika pripada ugovornom, obaveznom pravu i odnosi se pretežno na razmjenu proizvoda: kupoprodaju, razmjenu, darivanje, posudbu, itd. Osim toga, u taj dio ulaze svi ugovori koji proistječu iz organizacije proizvodnje i razmjene (ortakluk, punomoć, prijenos prava, itd.). Instituti su pak postali samostalni i grupirali su se već po isključivo formalnim obilježjima, kao na primjer ugovor o imovinskom i osobnom najmu, itd. Ali uz sve te odnose, koji su u ovoj ili onoj vezi s proizvodnjom i razmjenom, u takav zakonik uključeni su svi odnosi koji su u biti nepravni, npr. moralni ili, naprotiv, nemoralni ali dopušteni, npr. ugovori u vezi s hazardom. Toj posljednjoj grupi odnosa u biti nije mjesto u materijalnom zakoniku.

U svim odnosima proizvodnje jasan je element vladanja-robovanja: raspoređivanje (od raspoređivač, rukovodilac!), vladanje (od volodeti — vidjeti 2. poglavlje), korištenje (izvlačenje koristi, plodova). Ovdje se još osjećaju »okovi prava« (iuris vinculum). Ali u razvijenom kapitalizmu (a osobito u njegovu monopolističkom stadiju) i raspoređivanje, tj. trgovina je u rukama kapitalističke klase pa ona diktira svoje cijene i uvjete, te nema ni riječi o dobroj volji kupca.¹⁸² Na temelju te činjenice znanost je stvorila

¹⁸² Prema općem pravilu, prava se (osim, možda, porodičnih prava) slobodno prenose bez suglasnosti obveznika; obveznik pak nema prava prenositi svoje obaveze. Izuzeci se u oba slučaja posebno ističu.

posebnu teoriju o »pravnim odnosima« koji nastaju par adhesion¹⁸³, tj. putem sjedinjavanja. U toj se teoriji očituje spomenuta tendencija buržoaske znanosti da sve uzajamne odnose ljudi pretvori u stvarne odnose. Priznanje buržoaskih znanstvenika o »jednostranoj volji koja diktira svoje uvjete ne pojedinom nego neograničenoj cjelokupnosti osoba« moramo shvatiti kao njihovo priznanje odnosa »dominacije-ropstva«, ali istodobno im ne smijemo pružiti mogućnost da skrivaju činjenicu da je to ipak odnos ljudi, eksploatacija čovjeka po čovjeku. Na taj način, ta borba protiv teorije volje u korist »stvarnih odnosa« nema ničega zajedničkoga ni s našom borbom ni s borbom koju vodi najnovija škola u psihologiji.

Ako s toga gledišta gledamo naš građanski zakonik, koji se pojavio kao rezultat našega povlačenja, odmah ćemo vidjeti njegovo korjenito razlikovanje od ostalih zakonika. Građanski zakonik »radi razvoja proizvodnih snaga RSFSR« pruža građanska prava ali, kao što smo već vidjeli, *uvjetno i ograničavajuće*. Pravo vlasništva na zemlju ostaje nacionalizirano, zemlja ne može biti predmet *privatnog* optičaja. Nasljedno pravo ograničeno je na 10.000 zlatnih rubalja, osim koncesijskih prava. Porodično pravo ne ulazi u zakonik, ali mi znamo da slobodni razvod, prema zahtjevu jedne strane, već pridaje obitelji nov oblik i da se njezin stari buržoaski sadržaj osniva samo na prijelaznim, privremenim ekonomskim uvjetima. Nema prijašnjih odnosa *privatne vlasti* u bezgraničnom obliku ni u odjeljku stvarnog ni obaveznog prava. Najbliže je čistom buržoaskom pravu obavezno pravo, ali je i ono ovdje samo kao pravo koje se tolerira. Samo u jednom smislu zakonik prilično ropski ponavlja građanske zakonike buržoazije: u smislu sustava razmjesta instituta, što je možda oprostivo s obzirom na veliku hitnost njegove razrade. Na mjestu su i prigovori da on pokušava prenijeti najistančanije oblike eksploatacije u građanskoj primjeni, premda mi, kao radničko-seljačka država, za takve oblike nismo zainteresirani, baš naprotiv.¹⁸⁴ Ali kod nas se nigdje ne skriva da je u tom zakoniku riječ o uzajamnim odnosima ljudi i, u stanovitim granicama, o eksploataciji čovjeka po čovjeku.

¹⁸³ Vidjeti: R. Saleilles, *Déclaration de volonté*.

¹⁸⁴ O tome više u mojem referatu *Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo*, Moskva, 1924.

Osoba koja sudjeluje u pravnom odnosu zove se subjekt prava. Pravo se bavi odnosima među ljudima, a ne među ljudima i stvarima, *objektima prava*, kao što misle mnogi buržoaski, i ne samo buržoaski juristi. *Odnosi između čovjeka i stvari* pripadaju drugim granama znanosti. Subjekt prava može biti svaka *pravno sposobna* osoba, kako fizička, tako i pravna. Kao pravna osoba, prema našem građanskom zakoniku, priznaju se grupe osoba, ustanova ili organizacija koje mogu, kao takve (posljednje preko svojih organa ili predstavnika), »stjecati imovinska prava, stupati u obaveze, tužiti i odgovarati na sudu«. Pravna osoba mora imati svoj statut, koji je utvrdila ili registrirala za to opunomoćena ustanova, ili, u slučajevima koje predviđa zakon, *ortrački* ugovor. Ali dok buržoaski kodeksi teže tome da obezličie odnose kroz prava i papire koji glase na donosioca, kod nas prava na donosioca po pravilu ne postoje, a izuzeci su dopušteni samo u posebnim slučajevima.

Već sam rekao da subjekt prava može biti samo osoba koja je pravno sposobna. Ta osoba mora postojati, tj. biti rođena ili, u krajnjem slučaju, začeta, i ne smije biti pokojna, a pravna osoba mora biti registrirana, ili, ako se to ne traži, ona postoji od dana potpisivanja ugovora ili statuta. Detalji u vezi s tim pitanjem ubrajaju se u posebne ogranke prava.

Subjekt prava može biti *aktivan*, tj. *pravomoćan*, ili *pasivan*, tj. *obavezan*. U dvostranim ugovorima on može biti istodobno i jedno i drugo. Traženje, zahtjev i pravo su s jedne strane, a s druge su strane obaveza, obavezanost. To je shema pravnog odnosa. Objektom prava nazivamo sadržaj odnosa, tj. ono u povodu čega je došlo do danoga pravnog odnosa.

Kao što je poznato, buržoaska znanost cjelokupnost pravnih odnosa naziva *pravom u subjektivnom smislu*. Naprotiv, pravom u objektivnom smislu ona ne naziva pravo, s gledišta objekta, tj. sadržaja tih odnosa, nego *cjelokupnost ili sav sustav aktivnih pravnih normi*, tj. zbornik zakona. Znači, forma se kod njih smatra *najobjektivnijim elementom* prava. A u skladu s time, ona i u pojam subjektivnog prava ne unosi jednostavno pojam prava koje se odnosi na dani subjekt, nego pojam prava kao nešto *urođeno subjektu*, kao stanovito »apstraktno pravo čovjeka« u smislu poznate deklaracije francuske revolucije.

U našem shvaćanju prava mi ne bismo, da se koristimo tim riječima, objektivan element, dakako, tražili u zakonu, osobito ne u njegovu slovu, nego u konkretnim društvenim odnosima koji tvore sav pravni sustav. Subjektivni element bi u tom slučaju za nas bio, vjerojatno, ono subjektivno izlaganje kakvo ti konkretni odnosi dobivaju u zakonu. Ali ja ne predlažem da se kod nas uvedu ti novi nazivi, jer ih smatram besciljnim. A u buržoaskoj se znanosti, međutim, o tome izuzetno mnogo pisalo. Jer samo su na taj način oni pronašli mogućnost da pomire dvije sfere čiju vezu ne razumiju sve do danas: sferu konkretnih pravnih odnosa i sferu apstraktnih odnosa, tj. pravnih normi.

Jer buržoaski juristi sami (usp.: prof. Korkunov, *Predavanja*, str. 119) izjavljuju: »Nužno je, međutim, dodati da u juridičkoj postupnosti *ne prethodi objektivno pravo objektivnome, nego, naprotiv*, subjektivno objektivnome... Najprije nastaju pojedina subjektivna prava, a tek kasnije opće norme koje ih reguliraju.« I stoljećima već traju napori cijele znanosti i tehnike prava da se pomire te dvije sfere, sfera subjektivnog i sfera objektivnog prava. A samo se u nazivima (ali ne i u shvaćanju njihova sadržaja), više ili manje, slaže cijela buržoaska znanost.

Pošto smo ukratko razmotrili i pojam i oba pola pravnog ili juridičkog odnosa, moramo se zadržati na supostavljanju njegove konkretne i apstraktne forme. Već smo vidjeli kako se razlikuju i razilaze konkretna i apstraktna forma društvenih odnosa. Također smo vidjeli da je u osnovi toga razilaženja duboko proturječje klasnih interesa. Na jeziku jurista to se naziva »sporom o pravu«, i oni su izumili poseban, »nepristran i nezavisan« sud za pomirenje tih interesa. Ali ne samo klasni, nego još i grupni, pa i osobni interesi čine složenijim taj zadatak, i u buržoaskom svijetu svakodnevno vidimo tisuće procesa u kojima strane, ili njihovi učeni zaštitnici, s jednakim entuzijazmom brane ispravnost svog interesa, svoju »pravednost«.

Zakon kategorički zahtijeva svoje izvršenje. Ali usuglašavanje konkretnog odnosa s njegovim apstraktnim (pravnim institutom) moguće je samo putem stanovitog pomirenja. Na jeziku prava to se zove »tumačenje pravne norme« u primjeni na konkretni slučaj. Zakon ne dopušta nepomirljive unutrašnje suprotnosti; čak i u slučaju »nepotpunosti, nejasnosti ili proturječnosti« zakona jurist ne osporava zakon, nego ga tumači. U tom tumačenju on ne polazi od

životnih odnosa, nego od slova zakona, a ako to nije dovoljno, u pomoć doziva cijeli dio ili čak cijeli zakonik, pa i cijeli pravni sustav. »Djelujući zajedno u danom društvu, norme nužno tvore povezanu cjelinu. Na tome se osniva sustavno tumačenje« (Korkunov).

Mogu postojati tri slučaja razilaženja konkretne i apstraktne forme društvenih odnosa: 1. zakon zaostaje za životom (kontrarevolucionarno pravo), 2. zakon je napredniji od života (revolucionarno pravo), i 3. zakon svojim slovom ne odgovara životu, npr. posuđen je, doslovno, od druge zemlje, druge epohe, itd. (receptija), ili je, naprotiv, zastario, izgubio životnu snagu, »ne vrijedi«. U svakom od tih slučajeva zadatak primjenjivanja i tumačenja zakona i rezultat su različiti.

Slučajeve prvog tipa masovno prezentira naš stari režim. Kapitalizam je unio u život takve društvene odnose kakve X svezak Zbornika zakona nije poznavao. Ali zbog »nenarušivosti« zakona dovršeni projekt »novoga građanskog zakonika« uzalud je ležao desetke godina. I eto, dogodilo se to da se sud, a osobito senat, morao baviti »progresivnim tumačenjem« zakona. Kapitalistički odnosi se kompliciraju i »kvalifikacija«, odnosno svrstavanje, prema kvalitativnim obilježjima, u ovaj ili onaj institut danoga konkretnog odnosa nije nimalo lagano. Što je »napoličar« — radnik ili arendator? Senat nije našao jedinstven odgovor. Da li je šuma pokretno dobro ili je dio zemlje, pa je nepokretno dobro? Senat je tri puta mijenjao svoj stav. Zakon je zabranjivao da se hipoteka ustupa drugome, a senat je to pravo, premda u ograničenom opsegu, »protumačio«. Postupno je takvo tumačenje unijelo cijele nove institute, na primjer »nezakonito bogaćenje«, a to bi tumačenje bilo još progresivnije kad većina senatora i uopće sudaca ne bi bila iz vlastelinskog miljea, nego iz buržoaskoga.¹⁸⁵

Drugi slučaj jest revolucija. Revolucionarni zakon provodi i revoluciju organizirano. Osobito u vrijeme nužnog povlačenja (što će, prema riječima V. I. Lenjina, biti, očito, neizbježna pojava u svim revolucijama). Ovdje klasni sud

¹⁸⁵ Karakteristično je za buržoaski poredak da se gotovo nikada ne pribjegava takozvanom autentičnom tumačenju, tj. tumačenju samog zakonodavca. To potječe od one fikcije o nepogrešivosti zakonodavca na kojoj se temelji načelo nenarušivosti zakona. Djelomično potječe i od interesa staleža jurista. Naš revolucionarni poredak je od tog grijeha čist, on se ne boji priznati vlastite pogreške.

proletarijata brani interese revolucije. Dakako, revolucionarni dekreti, zakoni i zakonici obavezni su i moraju se provoditi. Ali svaka nepotpunost, svaka proturječnost tumačit će se na osnovi *revolucionarnog* sustava odnosa. Tako zakon o »uvođenju« građanskog zakonika (član 5) postavlja kao osnovni kriterij prilikom tumačenja »obranu interesa radničko-seljačke države i radnih masa«. Drugim riječima, svugdje gdje buržoaski interes *nije zaštićen pozitivnim zakonom* zakonska pretpostavka (presumpcija) mora uvijek biti u korist proletarijata i njegove vlasti. Dakako, buržoaski jurist će se potruditi da u svojem tumačenju proširi sferu zaštićenog interesa za buržoaziju, ali »uvod« (član 6) tog zakonika postavlja posve određenu zapreku: »Zabranjuje se tumačenje postavki zakonika na osnovi zakona svrgnutih vlada i prakse predrevolucionarnih sudova.« Ili 1. primjedba uz član 59. zakonika: »Bivši vlasnici čije je vlasništvo bilo ekspropriirano na temelju revolucionarnog prava, ili je uopće prešlo u posjed radnika prije 22. svibnja 1922, nemaju prava tražiti povrat tog imetka.« U tom smjeru će djelovati pravna svijest radničko-seljačkog suca. Ali, dakako, kod nas »tumačenje« nikada ne smije imati takvu ulogu kao pri buržoaskom »nepokolebivom zakonu«. Kod nas se brzo provode dopune i izmjene zakona.

Preostaje treći slučaj: zakon je doslovno *neprimjenjiv*. To se može dogoditi i u revolucionarnim trenucima, kad zakon nije dovoljno dobro procijenio snagu starog sustava. Zakon se provodi u život, ali bez rezultata ili u promijenjenom obliku. Ili kada dolazi do receptije tuđeg prava (npr. rimskog — vidjeti 6. poglavlje); to pravo može zakonodavac već pri uvođenju drukčije shvatiti: *posuđuje se pogrešno shvaćeno*. Marx je čak bio mišljenja da se ovo posljednje događa kao *opće pravilo*. Interesantna je i poučna u tom smislu polemika između Marxa i Lassallea.

Lassalle u *Sustavu stečenih prava* dokazuje da rimski oblik potpune slobode oporuke (s potpunim i slobodnim isključenjem krvnih rođaka) proistječe iz cijele povijesti, mitologije, psihologije, itd., rimskog naroda, kao specifično rimski pravni institut koji se u zapadnoj Evropi ne bi mogao samostalno razvijati. Marx je na to odgovorio da institut oporuke, premda posuđen iz rimskog prava, u *buržoaskom društvu mora imati svoj samostalni korijen* (Marxovo pismo Lassalleu od 11. lipnja 1861). U sljedećem pismu

Marx piše: »Da to odgovara biti slobodne konkurencije i društvu zasnovanom na njoj, to, po svoj prilici, i nije sporno, isto tako nije sporno da je rimsko pravo, manje ili više modificirano, preuzelo moderno društvo, jer *pravna* predstava, koju o samom sebi ima subjekt u sistemu slobodne konkurencije, odgovara rimskom građaninu (pri čemu ovde neću da razmatram točku koja je bitna, da *pravna* predstava određenih svojinskih odnosa, ma koliko da izrasta iz njih, s druge strane, niti je kongruentna, niti može biti kongruentna).

Da preuzimanje rimskog testamenta u originalu (a ukoliko dolazi u obzir naučna uviđavnost pravnika, još i to) počiva na nesporazumu, to si dokazao. Iz toga, međutim, ni pošto ne proizlazi da je testament u svojoj *modernoj* formi ... pogrešno shvaćena starina ... Pogrešno shvaćena forma je baš ona uopštena i na određenom stepenu razvoja društva primenjiva forma za opštu use.«¹⁸⁶

Tim pismom prekinuta je, na žalost, korespondencija između Marxa i Lassallea. Ona je karakteristična za shvaćanje Marxova pogleda na ideologiju prava i pravne odnose upravo u tom smislu da su realni odnosi jači od mehanički usvojenog instituta, koji se zbog toga mijenja i pogrešno shvaća čak prije nego što je usvojen. Znači, Marx jasno naglašava prevlast u pravu konkretne forme (I) nad apstraktnim formama (II i III).

Ali uz društvene odnose koji su postali pravni postoje, u mnoštvu ili pojedinačno, odnosi proizvodnje i razmjene koji se ne mogu svesti na neki *juridički* institut.¹⁸⁷ To mogu biti irelevantni odnosi s gledišta prava. Norma ih ne zabranjuje i ne dopušta, niti ih nasilno svodi pod neki zakon. Oni ne ulaze u pravni sustav, ali se i ne progone. Ovamo pripadaju običaji, ako nisu ozakonjeni ili zabranjeni. Nadalje, odnosi koji su direktno nedopušteni, tj. nezakoniti; zatim, prestupnički odnosi, možda čak masovni kao npr. krijumčarski.

¹⁸⁶ K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 37, str. 543.

¹⁸⁷ J. Pašukanis (*Obščaja teorija prava*, str. 41) piše: »Drug Stučka nije u stanju odgovoriti na otrovno pitanje prof. Rejsnera: na koji se način društveni odnosi pretvaraju u pravne odnose ili na koji se način pravo pretvara u sebe samo.« Ta stranica, publicirana cijelu godinu prije nego rad J. Pašukanisa, objašnjava nesporazum. Društveni odnos jest pojam širi od pravnog odnosa. Stanoviti plus sastoji se u *organiziranoj*, tj. državnoj vlasti klase.

Svojim opsegom oni, dakako, utječu na apstraktne forme, zakon i ideologiju u prijelaznim epohama. Mi smo najbolje vidjeli kako su na zakon i ideologiju utjecali masovni anti-komunistički odnosi iz razdoblja vojnog komunizma. Njihov rezultat bio je izmjena cijelog sustava, tj. dobrovoljno povlačenje, ali povlačenje djelomično, u interesu napredovanja. »Svaki oblik društva ima određenu proizvodnju koja određuje mjesto i utjecaj svih ostalih proizvodnji ... To je opće osvjetljenje u kojem nestaju sve ostale boje a koje ih modificira u njihovim osobinama. To je posebni eter koji određuje specifičnu težinu svega postojećega što se u njemu nađe.«¹⁸⁸

Osobito jasno vidi se siromaštvo misli i postupaka u buržoaskoj znanosti o pravu, koja se u pravnim istraživanjima ograničava zakonom ili normom, pravnim institutima, i izraženima u njima, u usporedbi s obiljem materijala koje se otkriva pred našim očima kada kao osnovu istraživanja prihvatimo realne društvene odnose i njihove sustave. Tada postaje razumljivo mnogo toga što je do sada bilo neshvaćeno, ne samo u zakonima, nego i u ideologiji stoljetnih radova »staleža jurista«. Zadatak je sljedećeg poglavlja osvjetljavanje s toga, tj. s klasnoga gledišta, takozvanoga »razvoja *juridičke* misli«.

9. Povijest predrevolucionarnog shvaćanja prava

Po svojoj biti znanost o pravu (*jurisprudencija*) uvijek se i svugdje smatrala »idejnom« znanošću, što nije smetalo njezinim svećenicima, juristima, da uvijek i svugdje budu na djelu najozloglašeni »materijalisti«. I doista, pogled na pravo kao na normu ponašanja, kao na rukovodeće načelo društvenog života, posve je prirodno pripremao u glavama jurista osnovu za različite idealističke smjerove. Već je rimski jurist (Celzo), koji je dobio u nasljeđe pravni jezik neposredno iz povijesti svoga grada, jezik koji svakom riječju podsjeća na izuzetno materijalistički karakter prava (»tragovi krvi i znoja«), ostavio trag svoga pogleda na pravo u riječima: *Ius est ars boni et aequi* — »pravo (ili, točnije, znanost o pravu) jest umjetnost (*ars*) dobroga i jednakoga«.

¹⁸⁸ K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 12, str. 733.

A nasljednici tog »pravednika«, »stalež jurista«, u tom su smislu »pravi artisti«. ¹⁸⁹

Ali koliko god to čudno zvučalo, nema nijednoga drugog predmeta čije bi objektivno istraživanje bolje potvrdilo, na svakom koraku, materijalističko shvaćanje povijesti nego što je to proučavanje prava i znanosti o pravu. I ako postoji područje u kojem je ponekad umjesno najortodoksnije materijalističko tumačenje pojava, onda je to upravo područje proučavanja prava i njegove teorije. Ne samo činjenica da se znanost o pravu uvijek vukla na začelju ostalih grana ljudskog znanja, nego i to od koje je znanosti ona u svakom danom trenutku crpila svoje znanstvene »zakone« i metode — najrječitije je svjedočanstvo u korist materijalističkog shvaćanja povijesti uopće. Svoje zakone i postupke »diktilirale su« jurisprudenciji i mehanika, i biologija, i psihologija, ali se nijedna od njih nije ničim obogatila od znanosti o pravu, ako ne računamo neke »samovoljne« ispravke i razjašnjenja što su ih unosili juristi svaki put kada »zakon« ove ili one znanosti ne bi odgovarao potrebama učenog jurista. ¹⁹⁰ I samo najmlada među znanostima — sociologija, koja se, uostalom, javila kao rođakinja jurisprudencije i koja je, s matematičkom točnošću, prošla isti razvoj kao i znanost o pravu, uspjela je, u svojem buržoaskom izdanju, potpasti pod utjecaj jurisprudencije više nego njome ovladati.

Već smo u prethodnim poglavljima vidjeli kako se i zbog čega kroz cijelu povijest kao crvena nit provlači dualizam sfere pozitivnog prava, s jedne strane, i »idealnog«, s druge strane, *pozitivnog* (ili, kako se neki vole izražavati, »umjetnog«) i *prirodnog* (tj. onog koje postoji *samo u ideji*), atributivno-normativnog i intuitivnog, itd., prava. Te se sfere jedna od druge čas udaljavaju, čas opet približavaju, i nikome ne pada na pamet da tu pojavu protumači suprotnošću interesa, klasnom borbom. Samo u vrijeme velikih prevrata, socijalnih revolucija, kada se uzdiže nova klasa, osjeća se stanovito zblizavanje ili, na trenutak, gotovo združivanje tih sfera, jer »samo u ime općih prava društva može

¹⁸⁹ Čak i ako prihvatimo izvještačeni prijevod te rečenice koji predlaže Punchart, naline da je »pravo harmonično usklađivanje interesa i pravednosti«, naš se zaključak zbog toga neće nimalo promijeniti.

¹⁹⁰ Usp. znanost psihologije koju je ispravio prof. Petražicki.

jedna posebna klasa polagati pravo na vlast«. ¹⁹¹ Samo u ime cijele nacije, na primjer, francuska buržoazija pobijedila je u velikoj francuskoj revoluciji.

U obično vrijeme taj je dualizam toliko jak da pozitivno pravo, predstavljeno »staležom jurista«, i »idealno« pravo, predstavljeno filozofijom prava, dijeli čitava provalija. Pročitajte, na primjer, vapaj prof. Šeršeneviča. ¹⁹² »Dok su se juristi bavili isključivo tumačenjem i sistematiziranjem norme pozitivnog prava, filozofiju prava razrađivale su uglavnom osobe koje su imale vrlo malo, ili uopće nikakve, veze sa znanostu o pravu. Jedni su proučavali pravo onako kako im je ono dano u normama, uopće ne razmišljajući o tome kakvo bi ono trebalo da bude, ili čak o tome može li ono biti drukčije, a filozofi su stvarali idealno pravo ne znajući što je to pravo u realnom životu i kako se primjenjuju njegove norme.« Još ćemo vidjeti da Šeršenevič nema pravo, da su ti filozofi bili praktičniji nego što se to njemu činilo.

Govoriti o znanosti o pravu ondje gdje prava nije bilo u smislu koje ono za nas ima, dakako, ne dolazi u obzir. Ali oni začeci, tako reći prve slutnje naučnog shvaćanja prava koje nalazimo već u epohi antike više se približavaju shvaćanju same biti tih odnosa nego razne buržoaske škole jurisprudencije sve do najnovijih vremena. Antička »filozofija« prava klasične Grčke, npr., uza sav svoj idealizam, manje se kretala u oblacima nego razna umovanja filozofa novijeg vremena.

Uz tadašnji pogled na vezu čovjeka s prirodom, a isto tako na vezu čovjeka s čovjekom, nije moglo biti onog individualizma, one otrgnutosti od društvene sredine koja karakterizira razne filozofske škole u osvit buržoaske ere. Uloga ličnosti je čak kod Platona strogo pasivna, a Aristotela izreka da čovjek predstavlja građanina (od »polis« — »politikon«), tj. člana građanskog društva slobodnih ljudi, karakterizira cijeli društveni poredak tog razdoblja. U rimskom životu pravo, kao *klasna dominacija*, već je jasno određeno, primjetan je i stanoviti dualizam između pozitivnog prava i takozvane pravednosti, koji se tada očituje kao razlika između slova formalnog prava i razjašnjenja pretora i njihovih uputa, između prava građanskog, »kviritskog«, i prava »stranaca« (ius gentium) kao velike većine cijele

¹⁹¹ Marx-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 102.

¹⁹² Vidjeti njegovu *Obščuju teoriju prava*, str. 15—16.

države, i takozvanog »ius nautilale« što ga priroda usađuje svim životinjama, bez obzira na to rodile se one na zemlji ili u vodi. Ali to posljednje pravo, čini se, odnosilo se uglavnom na robove, jer navedeni jurist govori o raskidanju braka, o krađi, itd., što se nikako ne može odnositi na životinje. A usporedba ljudi sa životinjama i ribama, koja tako zbunjuje znanstvenike, samo je potvrda da se rob izjednačavao sa životinjom.

Srednjovjekovno pravo samo po sebi nije moglo stvarati dualizam jer je feudalno pravo bilo otvoreno pravo jačega, pravo sile, i nalazilo se pod izravnim pokroviteljstvom feudalnog boga, točnije — feudalne crkve, koja je istodobno bila i najveći feudalac. Srednjovjekovno kršćanstvo nije stvaralo svoju progresivnu ideologiju, i čak se u revolucionarnim trenucima pozivalo na svoje drevne običaje iz rodovskoga svakodnevnog života. I tek je klasa u usponu, gradska buržoazija, istupila na scenu sa svojim novim svjetonazorom u obliku »prirodnog prava«. Od tog trenutka počinje onaj jako izraženi dualizam u pravu koji sam uzgred spomenuo.

Takozvano prirodno pravo u smislu novog vremena ističe Toma Akvinski (1225—1274), dakle Talijan, redovnik skolastičar. Nakon njega javlja se, također Talijan, Machiavelli (1467—1527), poznat ne samo po svojem prirodnom pravu, nego i, još više, po čisto materijalističkom shvaćanju povijesti. Prvi svjetski propovjednik prirodnog prava bio je Nizozemac Hugo Grotius (1583—1644). Zatim se filozofija prava učvršćuje u *Engleskoj*, prelazi u *Francusku*, a završava svoj put u *njemačkoj* filozofiji XVIII i XIX st. Uzmite bilo koji udžbenik ekonomske povijesti Evrope i vidjet ćete, ako to prije niste znali, da se taj slijed teorije prirodnog prava u vremenu posve podudara s tokom razvoja suvremenog, kapitalističkog privatnog vlasništva, uopće kapitalizma. A ako to bolje pogledamo, onda *prirodno pravo* nije ništa drugo doli *pravni, tj. politički* program klase u usponu, *buržoazije*, točnije, određivanje njezina ekonomskog programa i njegov postupni razvoj. Moglo bi se dodati: često vrlo primitivno nastojanje, jer svi ti pokušaji da se nađe »osnovna bit« ljudske prirode, kako bi se iz nje izvukle odgovarajuće formule »duha zakona«, veoma podsjećaju na pokušaje srednjovjekovnih alkemičara da otkriju filozofski kamen (Stein der Weisen).

Osnivačem prirodnog prava, kao što sam spomenuo, neki smatraju *Tomu Akvinskog*, premda s nekim ogradama. Zapravo, on je još na granici starog i novog svijeta, s bezuvjetnim otklonom u stranu prošlosti. A to je posve razumljivo, jer on ima pred sobom još svježije ostatke prvobitnog komunizma u onom obliku koji sam ja nazvao polukomunizmom, pa zato otvoreno priznaje da i danas *sve* (dakako, prije svega zemlja) *po prirodi* mora biti priznato kao zajedničko. Ali Toma Akvinski tu svoju postavku prirodnog prava tumači samo u tom smislu da su sva *blaga prirode* doista sazdana za *dobrobit cijelog čovječanstva*, te da ni sama priroda nije smatrala potrebnim da ta blaga dijeli. Ali, nastavlja on, to zajedništvo u raspolaganju prirodnim blagom može se ostvariti kako putem *komunizma*, tako i putem *privatnog vlasništva*. Prvi, tj. komunizam, bio je moguć samo u prirodnom stanju nevinosti u raj, ali nakon prvoga grijeha kao prirodno stanje treba priznati privatno vlasništvo. Čovjek do zaključka o nužnosti privatnog vlasništva za današnje društvo dolazi jednostavnim razmišljanjem. Međutim, imajući na umu još odviše svježije uspomene na stari rodovski komunizam i iz njega proisteklu obavezu crkve na »desetinu« (beneficium) za uzdržavanje siromaha, Toma Akvinski naglašava obavezu *posjednika blaga na milostinju* u korist siromašnih. Ali ta obaveza kod njega već ima karakter posve *dobrovoljnog* davanja (Liebesgaben) koje uvjetuje samo stvarno siromaštvo. Privatno vlasništvo kod njega ipak postoji *zbog ljudi*, a ne obrnuto. Toma Akvinski je protivnik gomilanja velikih posjeda, njegov je ideal — *jak srednji stalež*.

Neusporedivo suvremenije, a ponekad i izuzetno suvremeno, zvuče stavovi drugog poznatog Talijana, Machiavellija. Buržoaska znanost, zbog njegove izuzetne otvorenosti, vidi u Machiavelliju samo davolskog diplomata, ali njegova jaka strana nije diplomacija, a isto tako ni prirodno pravo, nego posve *suvremeno materijalističko shvaćanje povijesti*, koje on izlaže, prema svom osobnom iskustvu, u svojoj povijesti grada Firence.

Taj Machiavellijev rad blistavo je iskoristio drug M.N. Pokrovski u svojoj brošuri o ekonomskom materijalizmu. Machiavelli je pravi preteča buržoazije kada već krajem XV st. proglašava ono što se dogodilo tek nakon tri stoljeća, naime da iz shvaćanja države treba prognati teleološko načelo i u nj unijeti shvaćanje čisto *naturalističko*, prizna-

jući je kao proizvod potreba i interesa. U konačnom zaključku Machiavelli zahtijeva *odvajanje* (točnije, *oslobođenje*) države od crkve (XIX st., nakon pobjede države, postavlja pitanje drukčije: odvajanje crkve od države).

Nakon Tome Akvinskoga niže se 300 godina burne epohe seljačkih revolucija i crkvene reformacije: u Nizozemskoj se javlja prvi pravi *predstavnik buržoaske filozofije prava* — Hugo Grotius. On je posve prekinuo s učenjima porijeklom iz antike, jer temelj njegova učenja nije *priroda uopće*, nego *priroda čovjeka*. Grotius *povijesnom pravu* oštro suprotstavlja *vječno, nepromjenljivo poput zakona prirode*, pravo osnovano na biti, na prirodi čovjeka. Za nj se gubi granica između pojma prirodnog prava i morala. Njegova je karakteristika, kao i u svim smjerovima prirodnog prava, njegov *individualizam*. Ali Grotius daje svoj obol vlastitoj epohi: prirodnim stanjem čovjeka on smatra njegovo društveno stanje, a njegovim osnovnim porivom smatra *poriv za druženjem* (appetitus societatis). Svjetovni učenjak, po obrazovanju matematičar, Grotius je pod stanovitim utjecajem protestantizma. A osnova njegova shvaćanja prava uzeta je iz međunarodnih odnosa; njegov prvi i najpoznatiji rad pripada u međunarodno pravo — »De iure belli ac pacis libri tres« (1625). Dakle, taj prvi svjetski predstavnik prirodnog prava zastupa *privatno vlasništvo*, ali mu je princip čistog individualizma još stran.

Značajan korak naprijed prema buržoaskom individualizmu učinio je Englez Hobbes (1588—1679). On je posve pod utjecajem njemu suvremenog učenja o prirodi u kojemu se Aristotelov smjer, njegov pogled na prirodu kao na materiju i formu, nadomješta pogledom na prirodu kao na *materiju i kretanje*. Tu misao o *kretanju* kao o osnovnom svojstvu prirode Hobbes je posudio izravno od Galileja. Osobno ga je i poznavao te ga slavio kao prvog čovjeka koji nam je otvorio vrata u fiziku. Za razliku od Grotiusa, Hobbes je u traganjima za pravom naravi čovjeka *osporavao društvenu prirodu čovjeka*. Čovjek je čovjeku vuk (lupus); vodi ga ljubav prema samome sebi, a ne prema bližnjemu, privlače ga čast i korist, a zadržava samo strah. Prirodno stanje je stanje neprestane borbe za život i životna blaga. Izlaz iz toga prirodnog stanja jest bezuvjetna predaja svih prava državi (slikovito: Levijatanu) koju on izjednačuje ljudskom organizmu. Samo država određuje privatno vlasništvo i ima pravo neograničeno raspolagati kako tim

vlasništvom, tako i samim ljudima. Ljudi se, pak, bezuvjetno potčinjavaju državi i ostaju *apsolutno bez prava*. Ali, budući da je ideolog kapitalističke klase koja otvoreno propovijeda *diktaturu* države, Hobbes ipak priznaje i stanovitu slobodu, a to je objektivno uklanjanje svega onoga što zadržava kretanje (tj. razvoj industrije); u tom smislu vlast mora biti ono što su za rijeku njezin tok i obale.

Engleska buržoazija je za svoga pravog proroka priznala drugog filozofa, Johna Locka (1632—1704) koji je uskoro dobio monopol na zasnivanje filozofskih pogleda kod ekonomista ne samo u Engleskoj, nego i u Francuskoj i Italiji. I Locke je polazio od metoda znanosti o prirodi; uglavnom je pod utjecajem Newtona. U *prirodnom stanju*, prema njegovoj teoriji, *svi mogu činiti sve*. Radi samoograničavanja, ljudi *dobrovoljno* formiraju državu, ali njezina vlast ne smije biti apsolutna (to je aluzija na ideju *pravne države*), a *glavni cilj* države jest *neprikosnovenost vlasništva*. Na taj način država se javlja kao *prva zakonodavna vlast*, a *načvrsta vlast u svijetu jest zakon*. Ali dodaje Locke, zakoni prirode u sukobu sa zakonima države ne gube svoju moć.

Tako englesko prirodno pravo samo stidljivo izriče ono što je u Engleskoj *bilo već osvojeno*, tj. suvremeni kapitalizam, individualizam i demokratizam. Ali samo na francuskom tlu prirodno pravo poprimilo je izrazito revolucionarni karakter. Da bi stiglo do svoga krajnjeg individualizma, moralo je još proći Descartesovu (1596—1650) školu racionalizma, s njegovim protestom protiv svakog autoriteta, a u ime razuma. Kao rezultat tog razvoja imamo znameniti Contrat social J.-J. Rousseaua (1712—1778) kao kvintesenciju cijele francuske filozofije prava. Rousseauov »ugovor« bitno se razlikuje od prethodnih socijalnih dogovora (npr. Hobbesa) time što on zastupa *bezuovjetni i neograničeni suverenitet naroda*, jer samo narodna volja ima odlučno značenje, samo ona stvara zakone. Ali *idealnim* stanjem Rousseau smatra *prirodno stanje divljaka*, neciviliziranog čovjeka. Iz tog stanja ljude je odvojilo privatno vlasništvo i nejednakost, koja je iz njega proistekla, kao posljedica podjele rada. Zlatno doba čovječanstva za Rousseaua je prirodno stanje jednakosti. Ali Rousseau polazi od postojanja društva-države kao od činjenice i društveni ugovor u prošlosti uopće ne smatra stvarnom činjenicom, nego samo »intelektualnom«, zamišljenom činjenicom. Rousseau

je daleko od socijalističkih misli, i *neprikosnovenost nevelikoga* privatnog vlasništva smatra idealnim prirodnim pravom. U ime neprikosnovenosti tog prava on proglašava *pravo revolucije*, tj. povratak u prirodno stanje radi stvarnog zaključivanja novoga društvenog ugovora.

Ta ideja revolucionarnoga prirodnog prava ostvaruje se u velikoj francuskoj revoluciji. Deklaracija o pravima čovjeka i građanina, kako 1789, tako i 1793, proglašava kao pozitivan zakon *prirodno pravo* čovjeka na *zaštićenost njegovih prava na privatno vlasništvo* putem sredstava kojima raspolaže država. Socijalni ugovor poprimio je realan oblik *buržoasko demokracije*. Deklaracija, koja među prirodnim pravima, uz privatno vlasništvo kao osnovu nejednakosti (vidjeti: Rousseau), navodi jednakost (égalité), političku ravnopravnost, svrstava ekonomsku nejednakost¹⁹³ u sferu neprikosnovene »privatne stvari«.

Dualizam između prirodnog prava, ili filozofije prava, i pozitivnog zakona *nestaje bez traga* u velikoj francuskoj revoluciji, i više ne nalazimo, ne samo u Francuskoj, istaknutih predstavnika prirodnog prava sve do kraja XIX st., kada u buržoaskom i socijalističkomdemokratskom taboru — u nizu raznih »natrag« — čujemo glasove »natrag prirodnom pravu«. Osnova takve pojave bila je svijest masa o novoj provaliji između buržoaskog poretka na izdisaju i budućega društvenog poretka, kada jednaki uzroci izazivaju jednake posljedice.

Dualizam je u pravu iščezao nakon sjedinjavanja prirodnog i pozitivnog prava, da bi se opet pojavio kao skriveni *dualizam*, skriven u najpozitivnijem pravu, tj. u obliku

¹⁹³ U tom smislu Aristotel je mnogo otvoreniji. On polazi od faktične *nejednakosti* ljudi i shvaća pružanje prava i počasti, u skladu s takvom nejednakošću, kao pravednost. Ideja *jednakosti* jest ideja sitnog proizvođača robe, koja je nastala u sferi razmjene robe na osnovi ekvivalenta. Engels je u svojem članku protiv jurista-socijalista pisao: »... Ljudi su sebi predstavljali da ove pravne norme ne proističu iz ekonomskih činjenica, nego iz formalnog utvrđivanja putem države. I zato što je konkurencija osnovna forma saobraćanja slobodnih proizvođača roba, zato što je ona najveća izjednačiteljica, jednakost pred zakonom je postao glavni borbeni poklič buržoazije... tako je proletarijat u početku od protivnika preuzeo juristički način shvatanja i u njemu tražio oružje protiv buržoazije... Zato je zahtev za jednakošću proširen utoliko ukoliko je pravnu jednakost trebalo dopuniti društvenom...« (K. Marks-F. Engels, *Dela*, sv. 32, Prosveta, Beograd, 1978, str. 401—402). (Usp. definiciju u 3. poglavlju kojom Kautsky određuje pojam klase.)

onog licemjerno skrivenog proturječja između riječi i djela, između pisanog zakona i *stvarnog prava* buržoaske demokracije kao osobine koja karakterizira cijelo buržoasko društvo. A to unutrašnje proturječje bilo je nužno. Buržoazija je u revoluciji pobijedila u ime naroda, i u početku nije ni sama shvaćala da predstavlja samo klasu manjine. To je bilo razdoblje *nesvjesnog licemjerja*. Ono postaje svjesno razmjerno jačanju svjesne borbe proletarijata protiv tog licemjerja.

Prirodno pravo nestaje zajedno s pobjedom buržoazije u francuskoj revoluciji. Njemačka filozofija prava ima posve drukčiji karakter. Francuska revolucija tako malo nalikuje na njemačku! U Francuskoj predstavnici filozofskog pokreta stupaju u otvorenu borbu s oficijelnom naukom, s crkvom, često čak s državom; njihova se djela publiciraju u inozemstvu, u Nizozemskoj ili Engleskoj, a oni sami često završavaju u Bastilli. U Njemačkoj, pak, na čelu pokreta su profesori koje sama država određuje da poučavaju mlade; njihova su djela udžbenici koje je odobrila država, a hegelijanstvo je unaprijeđeno u čin državne filozofije pruskog kraljevstva. »Pa zar se iza tih profesora, iza njihovih pedantno-tamnih riječi, u njihovim glomaznim, dosadnim rečenicama mogla skrivati revolucija?«¹⁹⁴ — tako je Engels (u svojem *Feuerbachu*) okarakterizirao razliku između Francuske i Njemačke, da bi odmah pokazao kako su se prevarili i vlada i samozadovoljni filistri. Ta filozofska borba ideja pokazala se cenzuriranim oblikom one iste borbe koja se vodila u Francuskoj. Ali ipak, ostaje ona bitna razlika između te, kao što je Marx govorio o Kantu, »*njemačke teorije francuske revolucije*« i same revolucije, kao što postoji jaz između velike francuske i njemačke revolucije 1848. Smjela deviza »prirodnih prava« građanina zamjenjuje se u Njemačkoj smirenim filozofiranjem o *građanskim obavezama*. Tu osobitost dobro naglašava njemački profesor Wundt (*Das Recht*, str. 77): »Njemačka etika (filozofija morala) ima osobitost koja je prešla i u filozofiju prava: onu pretežnu ulogu (überwiegend) kakvu je u toku cijelog stoljeća, počevši od Leibniza sve do najnovije (takozvane) 'popularne filozofije', imao pojam obaveze, tako da je etika učenje o obavezama (o dužnosti), a prirodno pravo

¹⁹⁴ Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, Zagreb, Kultura, 1950, str. 9.

u primjeni na građansko pravo dobiva oblik o prirodnim punomoćjima (Befugnissen) čovjeka u odnosu prema čovjeku.«

Najtipičniji među tim filozofima i istodobno najznamenitiji jest Immanuel Kant. Mehring kaže da su o Kantu, još za njegova života, napisane 2672 knjige! I to u XVIII stoljeću! Ovdje je dualizam buržoaskog svijeta dobio svoje filozofske temelje. »Kant je dualist — on dopušta ideologiji vladajuće klase da bude materijalist u znanosti i da se istodobno drži idealizma u sferi spoznaja, koje se nalaze izvan okvira znanstvenog pojma« (Plehanov, u predgovoru Deborinovu radu *Vvedenie v filozofskij materijalizm*). Kao i njegov prethodnik Jum, tako i Kant u svojem filozofskom sustavu polazi od samog čovjeka, jer je za njih ljudska priroda jedini predmet ljudskog znanja, i svaka spoznaja svodi se na samospoznaju. Stvari po sebi za Kanta su nepoznatljive, ali te stvari djeluju na čovjekovu osjetilnost, i samo tako postaju pojave ili predodžbe, koje, znači, postoje samo u nama samima. Dakle, stvari se u Kanta pretvaraju u *misli o stvarima*. To je takozvani osjetilni svijet, carstvo nužnosti, gdje zakon kauzalnosti ima potpunu vlast. Ali osim tog svijeta postoji drugi svijet — nadosjetilni, carstvo slobode, kamo pripadaju stvari po sebi, objeći intuicije bez posredstva osjećaja.

Apriorne zapovijedi te sfere, pravila, osjećaj dužnosti čine onu osobinu čovjeka koja se naziva moralnošću, koja potiče čovjeka da slobodno, bez prinude, izvršava obaveze, tj. nešto različito od prirodnih zapovijedi čovjeku. Tom svijetu suprotstavljen je drugi svijet, gdje čovjekovi postupci mogu biti i nametnuti, i potčinjavati se vanjskim zakonima. U prvom slučaju riječ je o *dobrovoljnom potčinjavanju* zahtjevima moralnosti, a u drugome o *prisilnom, lojalnom* (zakonskom) postupku. U jednom slučaju to je kategorički imperativ, apriorna zapovijed, a u drugom — uvjetni (hipotetički) imperativ, usklađivanje svrhe postupka s njegovim sredstvima. Dakle, *moralnost i pravo* su dva različita svijeta; postupci mogu biti iznuđeni, a sudovi — ne mogu. Ali općenito je filozofija prava najslabiji dio Kantova učenja,¹⁹⁵ jer, na kraju krajeva, i pravo kod njega nije produkt

¹⁹⁵ Jedan od Kantovih biografa Adickes tu proturječnost i neodređenost u pitanjima filozofije prava karakterizira, na temelju posmrtnih materijala, ovim riječima: iste misli, u istom poretku, ponavljaju se kod njega iznova i iznova. Kao da se Kant nalazi u »treadmillu«.

empiričkog interesa, nego pojam koji se svrstava u opći, nužni zadatak čovjekov, jer je cilj prava, prema Kantu, određivanje uvjeta u kojima samovolja jednoga može biti pomirena sa samovoljom drugoga prema općem zakonu slobode. Jer, »što je to pravo, ako ne pomirenje u borbi interesa i strasti, izazvano dodirom moralnog života«? Zatim Kant ponavlja Rousseauovo ublaženo učenje o Contrat social, jer i kod njega u prvobitnom stanju pravo ima samo pripremno značenje, a svoje puno značenje dobiva tek s pojavom države, koja može biti i rezultat društvenog ugovora.

Detaljnije sam se zadržao na Kantu zato što »natrag« k njemu već nekoliko desetljeća zove dio naše kontrarevolucije koja se nekad zvala revolucijom. Sam Kant je ostao vjeran svojem dualizmu i u vezi s revolucijom. On je u početku pozdravljao francusku revoluciju kao ideju, kao pobjedu čistog razuma, dok se revolucija odvijala uz kraljevu suglasnost. Okrenuo joj je leđa kao činjenici čim je revolucija poprimila revolucionarni oblik (1793). A još se izrazitije očituje Kantov dualizam u njegovoj religioznoj filozofiji.¹⁹⁶

Dok je Kantova filozofija »ideju« promatrala, tako reći, u stanju mirovanja, filozof idealist Hegel učinio je predmetom svoje analize *ideju u njezinu kretanju*. Osim toga, on je, za razliku od Kantova dualizma, monist, i za nj mišljenje i bitak nisu dva različita svijeta kretanja. Ideju Hegel ne shvaća evolucijski nego dijalektički, kao kretanje preko teze, antiteze — negacije i sinteze, tj. revolucionarno. U tim uvjetima njegova rasuđivanja o »razumnoj državi« u Pruskoj dobivaju poseban smisao, jer razumno je samo ono što ima osnovu za postojanje, a sve stvarno u sferi ljudske povijesti postaje, pak, nerazumno jer od samog početka nosi u sebi klicu svoje nerazumnosti. Suprotno tome, svemu onome što je razumno i niče u ljudskom umu *predodređeno je da postane stvarno*, bez ob-

¹⁹⁶ Mehring navodi jednu crtu karakterističnu za Kanta: Kant brani pastora koji, unatoč kategoričkom imperativu o laži, s katedre propovijeda učenje u koje ne vjeruje. On je, govornik Kant, postavljen radi propovijedi određenog učenja, njegov unutrašnji odnos prema tom učenju ostaje njegova privatna stvar (Privatsache). Nije li to porijeklo točke iz programa njemačke s.-d. koja govori »religion ist Privatsache«? On sam je dobrovoljno potpisao kralju da se u svojim predavanjima neće baviti pitanjima o religiji, i savjesno je ispunjavao tu obavezu.

zira na to koliko ono proturječilo postojećoj, prividnoj stvarnosti. A sve postojeće dostojno je uništenja (Denn Alles, was besteht, ist wert, das es zu Grunde geht), poput spoznaje i ljudske povijesti ne može dostići kraj: »Svi oblici društvenog postojanja koji smjenjuju jedan drugog samo su prijelazni stupnjevi beskrajnog razvoja ljudskog društva od najnižeg stanja prema sve višem stanju.«

U filozofiji prava Hegel *osporava suprotnost prirodnog prava i pozitivnog prava*. Prirodnim pravom ili filozofijom prava on naziva *razumne osnove pozitivnog prava*. Ali pretvarajući filozofiju prava u proučavanje postojećeg prava, Hegel i tu zbilju prikazuje kao nešto što se mijenja kao samo mišljenje. Jer i država i pravo su razumni zato što postoje, a zato što postoje, oni s vremenom postaju nerazumni, tj. od početka nose u sebi klicu svoje nerazumnosti. Samo kad se ima na umu sve rečeno može se shvatiti kako je oficijelni filozof pruske državnosti mogao istodobno biti iskren poklonik revolucije. Hegel ne samo što u pismu Schellingu od 16. travnja 1795. vatreno pozdravlja Kantovu filozofiju kao polaznu točku revolucije u mišljenju i u društvu, nego u jednom od kasnijih predavanja o »filozofiji povijesti« govori o revoluciji s ushićenjem mladića, kao o »predivnom izlasku sunca«. Hegel je doista *utemeljio revolucionarnu filozofiju proletarijata*, jer su upravo preko Hegela *Marx i Engels* došli do svoga dijalektičkog materijalizma.

Marx i Engels su, polazeći od Hegelove dijalektičke metode, stigli do *dijalektičkog i historijskog materijalizma*. Nakon onoga što je rečeno u petom poglavlju više se na tome neću zadržavati. Marksizam nije izlagao novu filozofiju prava, nije odmah dao novo shvaćanje prava, nego je dao metodu i materijal za takvo shvaćanje, ali su ostali neshvaćeni i neiskorišteni sve do pojavljivanja Lenjinove knjige *Država i revolucija* i uopće do revolucije 1917. godine. A što se tiče »buržoaskog«, tj. pravnog svjetonazora u sferi pravnih odnosa, naš marksist se sve do današnjeg dana zadovoljava olimpskom ravnodušnošću, ne primjećujući svu onu ropotariju buržoaske ideologije koja se sve do danas zadržava u njegovoj glavi. On strasno očekuje onaj dan kada će doći do odumiranja buržoaskog, kao i svakog drugog, prava, ali još nije shvatio ovo: isto kao što još mora proći kroz posebni prijelazni oblik države, tako mora proći i kroz posebni oblik prava, *prava sovjetskog poretka*.

Istodobno, u »znanosti o pravu« mirno se nastavljaju one iste, ili unekoliko premazane marksističkim bojama, prepirke o »općem« (tj. buržoaskom) i posebnom »sovjet-skom« (tj. ovaj put, dakako, »*protuprirodnom*«) pravu.

Već sam rekao da je Hegel bio posljednji »filozof prava« vrijedan pažnje. On je imao nastavljače i među buržoaskim juristima. Već sam spomenuo najznačajnijeg od njih — Lorenza von Steina, i na njegovu primjeru pokazao kako je buržoaska znanost, uplašena revolucijom 1848, prešla na poziciju *pomirenja* nepomirljivoga, tj. na sve vrste kompromiserstva. Najtipičniji predstavnici te pozicije okupljeni su u takozvanoj jurističkoj školi socijalizma, kako buržoaskog, tako i socijalističkog smjera; to je koncepcija legalne revolucije¹⁹⁷ koja je dosegla svoj vrhunac u posljednjoj knjizi Kautskog.

Bojni poklič revolucionarnoga prirodnog prava iščezao je zajedno s velikom francuskom revolucijom, tj. dočekaio je svoje utjelovljenje u pozitivnom pravu. A unutrašnji dualizam prava dobio je svoj klasični izraz u najbanalnijoj od svih filozofija prava, u teoriji Jeremyja Benthama (1748—1832). Svi pokušaji pravnih alkemičara da pronađu juridički filozofski kamen mudraca, u obliku čudotvorne riječi ili čudesne formule, koji bi izrazili svu bit buržoaske, prema tome i *vječne i apsolutne* pravednosti, kulminiraju u djelu Jeremyja Benthama, koji stalno vlada umovima jurista sve do našeg doba, a osobito kod nas. Prof. Vladimirov je već 1908. pisao: »Potpuno izdanje Benthamovih djela na ruskom jeziku, *toliko potrebno u današnje vrijeme* kad se naš poredak obnavlja (tj. nakon revolucije 1905), čeka izdavača.« Prof. Korkunov njime završava svoju povijest filozofije prava. A bilo koje djelo istaknutih jurista (usp., npr., poznatog civilista I. Pokrovskog *Osnovnye problemy graždanskogo prava*, 1917) prošarano je obilnim referencijama za tog »maga i čarobnjaka« juridičke mudrosti.

¹⁹⁷ »Autor bi morao znati da zakoni uopće nikad ne čine revoluciju« (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 23, str. 760). Posve suprotnog mišljenja drže se oportunisti. Neki od njih (jurista-socijalista) idu tako daleko da govore: »Ili će socijalizam biti pravan, ili ga uopće neće biti.« Adler općenito naziva socijalističkim ona učenja »koja se nadaju da će postići uklanjanje bijede (Elend) pomoću reforme prava« (vidjeti E. Laskine, »Die Entwicklung d. Jurist. Soz.«, Archiv Grünberg, III). A treba reći da se to određenje može smatrati radikalnim u usporedbi s onim smećem (Quark) koje nam je na Zapadu dala revolucionarna epoha nakon 1918.

Sjećate se da je Marx u prvom svesku *Kapitala* o Benthamu napisao: »Kada bih imao smjelost svoga prijatelja H. Heinea, nazvao bih gosp. Jeremiasa genijem u buržoaskoj gluposti.«¹⁹⁸ Bentham je, u doslovnom smislu, napisao brda knjiga ispunjenih banalnostima koje za znanost o pravu nisu bile izvedene iz apstraktne ideje, iz razuma idealnog čovjeka, nego iz prirode — »normalnog« engleskog filistra. Njegovo utilitarno načelo, načelo koristi — nije njegov izum: »On je samo, bez duha, reproducirao ono što su Helvetius i drugi Francuzi XVIII st. bili duhovito kazali.«¹⁹⁹ *Osobni interes* za Benthama je pokretačka snaga svakog djelovanja. Ali svi interesi, ako su samo pravilno shvaćeni, nalaze se u stanju unutrašnjega međusobnog sklada. Pravilno shvaćen interes pojedinca istodobno je i društveni interes. »I baš zbog toga što se ovako svi brinu svaki za se, a nitko za druge, oni, uslijed neke *unaprijed određene harmonije među stvarima*, ili pod rukovodstvom izvanredno pronicljivog providenja, vrše samo djelo svoje uzajamne koristi, opće koristi, interesa cjeline.«²⁰⁰ Dakle, »vrhovni princip u ljudskom životu jest princip koristi. Svaki se čovjek povodi za njime pri određivanju pravednosti ili nepravednosti, tj. stremi zadovoljstvu i izbjegava stradanja«, takvo je »idealno pravo« u Benthama. Teorija krajnje korisnosti, dakle, istodobno je i teorija *najviše pravednosti*. Sve ide prema najboljem u najboljem od mogućih svjetova! »Što je moguće veći zbir sreće za što je moguće veći broj ljudi«, i to je sve! To je konačni (i, rećimo, skromni) cilj države — prema Benthamovu učenju. Tu teoriju nakon Benthama, ne nadilazi, kao što ćemo još vidjeti, nijedna buržoaska teorija o »pravednom«, o »obaveznom«, o »pravilnom« pravu. »Zakon stvara pozitivno pravo; samo ova realna prava čuvaju mir, daju svima zaštitu.« *Prirodno pravo — to je prikaza*. Tako nakon revolucije izgleda buržoaska dogma što je reprezentira Bentham, koji je, uzgred rečeno, istupio protiv revolucije u vrijeme revolucije, a stao na stranu revolucije kada se ona *pretvorila u kontrarevoluciju*.

Nakon sloma ideje o prirodnom pravu buržoaskoj znanosti preostao je samo jedan mogući smjer: pozitivizam-

¹⁹⁸ K. Marx, *Kapital*, I sv., Kultura, Zagreb, 1947, str. 539.

¹⁹⁹ Ibid, str. 539.

²⁰⁰ Ibid, str. 133.

-psihologizam. A takvu filozofsku shemu već je imao spremnu francuski filozof Comte (1798—1857). On svodi ulogu svoje pozitivne filozofije na primjenu, u proučavanju društva, općih postupaka prirodnih znanosti. A nova znanost koju je otkrio, sociologija, kao znanost o čovjeku, svodi se na primjenu na društvo — državu metoda proučavanja čovjeka kao individuuma. Comteov zaključak o nužnosti posebne religije čovječanstva za tu znanost slabo se slaže s njegovim osnovnim pojmom o pozitivizmu, ali kao da je namjerno stvoren za znanost o pravu, tako reći svjetske religije.

Ako je pozitivizam ideologija buržoazije, onda je teorija kontrarevolucije takozvana *povijesna škola*, kao reakcija protiv revolucionarnoga prirodnog prava. Njezini su predstavnici bili njemački učenjaci Hugo,²⁰¹ Savigny i Puchta. Oni se neprijateljski odnose prema svemu što je revolucionarno, jer pravo je, prema njihovoj teoriji, izlaganje »nacionalnog duha« i njegov polagani razvoj. Marx je u mladosti mrzio tu školu, koja »podlost današnjice opravdava podlošću jučerašnjega.«²⁰² Ta je škola, međutim, i ovdje imala ulogu neumornog sakupljača vrijednog materijala, kao i povijesne škole u svim ostalim znanostima, npr. u političkoj ekonomiji. Ona se, kao predstavnica pobijeđenoga starog svijeta, mogla otvorenije odnositi prema činjenicama nego licemjerna buržoazija.

Jurisprudencija se, riješivši se raznih svećenika, matematičara i sličnih »nestručnjaka« za znanost o pravu, koji su se bavili isključivo filozofijom prava, pretvorila u tehniku, ali tajanstvenu tehniku.²⁰³ Zakon ili običaj, eto materijala i istodobno rezultata njezina rada. Ali kako dolazi do toga? U vezi s time postoji *lajtmotiv* koji se provlači kroz

²⁰¹ »Ako se, prema tome, *Kantova filozofija* može ispravno smatrati *njemačkom teorijom* francuske revolucije, onda *prirodno pravo* Hugoa treba smatrati *njemačkom teorijom* francuskog ancien régimea« (K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 1, str. 88).

²⁰² K. Marks-F. Engels, *Sočinenija*, sv. 1, str. 416.

²⁰³ Već je Hegel ismijao taj stalež jurista riječima: »Stalež jurista, koji posjeduje posebno znanje o zakonima, *smatra ga često svojim monopolom*, i onaj tko ne pripada staležu ne smije tu imati prava glasa. Ali čovjek ne mora biti postolar da bi znao da li mu čizme dobro pristaju, pa *ne treba pripadati cehu da bi posjedovao znanje o takvim predmetima koji se tiču općih interesa*.« I odmah dodaje: »Izvestiti zakone tako visoko kao tiranin Dionizije, da ih nijedan građanin ne bi mogao pročitati. očita je nepravednost« (*Philosophie des Rechts*).

mnoga izlaganja: to je *teorija o voljnom porijeklu prava*. To je volja boga, božanstva, razuma, čovjeka, ljudskog kolektiva, itd., ali, svakako, *volja*, koja se shvaća kao *slobodna volja*, koja se obraća isto tako *slobodnoj volji* čovjeka radi usmjeravanja njegovih postupaka, njegova ponašanja. Tim putem moglo se, u najboljem slučaju, stići do *psiholoških* teorija o pravu, i buržoaska znanost dalje nije ni dospjela.

Istina, napravljen je pokušaj i u buržoaskoj znanosti da se ona okrene prema naučnom postavljanju teorije prava — preko već nekoliko puta spominjanog Rudolfa Iheringa (1816—1892). On otvoreno priznaje *relativnost* svakog prava i definitivno uklanja *voljnu teoriju* o njegovu porijeklu. To znači kraj onog toka razvoja koji je Engels okarakterizirao kao zamjenu religioznog svjetonazora svjetovnim, što je počelo u XVIII st., tj. juridičkim svjetonazorom, jer on uklanja iz znanosti o pravu i posljednji trag teleologizma. Kad je Ihering u svojem *Duhu rimskog prava* smjelo napisao da pravo nije ništa drugo doli *zaštićeni interes*, ta tvrdnja je među juristima odjeknula kao nečuvena hereza. »Sadržaj prava nije volja nego interes.« Ali čiji interes? Ihering nije imao hrabrosti, ili dovoljno erudicije, da bi otvoreno izjavio: *klasni interes*. On je bio loš filozof — od hegelijanstva je prešao na psihološko-organsku teoriju; u svojem »cilju prava« on traži spas u teleologiji, i premda sam odmah izmiče tlo ispod nogu svoje teleologije, shvaćajući *cilj* u pravu samo kao *relativno* načelo, a *ne apsolutno*, on u svojim razmišljanjima »o društvu« kao »o zajedničkoj djelatnosti radi općih ciljeva, kada svatko, djelujući radi drugoga, djeluje za sebe, a djelujući za sebe, djeluje i za druge« u ime »osjećaja dužnosti« i »ljubavi«, ipak ostaje vjeran svojim klasnim predrasudama i ostaje u zagrljaju onog istog *Benthama*. Iheringa nisu spasili ni snaga njegova talenta ni njegova otvorena iskrenost; kako nije mogao prihvatiti gledište klasnog interesa, sama riječ interes u njegovim je ustima poprimila karakter individualne koristi, a njegova »borba za pravo« kao zaštićeni interes svodi se na obično parničenje, na kojemu je izgradio svoju teoriju »znameniti« Jeremy Bentham.

Zanimljiv je pokušaj prof. Sergeja *Muromceva* da Iheringovu teoriju oslobodi teleologije i sjedini je s realizmom, tj. s Comteovim sociološkim pogledima. Taj značajni učenjak, koji je napisao zanimljive radove o povijesti rimskog prava i njegove recepcije, polazi od pretpostavke da je »borba

(spor) ideja nužan oblik razvoja prava u svim stadijima njegova postojanja (formiranja, primjene, pada)«, i postavivši zadatak da otkrije *zakone razvoja građanskog prava*, a slijedeći Comteov primjer, kao predmet socijalnih znanosti uopće, prema tome i znanosti o pravu, smatra »život čovjeka kao člana društva«. Zbog toga on za predmet svojeg istraživanja uzima odnose ljudi prema predmetima i ljudima, ali, kao usložnjavanje, uvodi pojam društvenog saveza; sve ljudske odnose što čine predmet sociologije on dijeli na tri razreda: odnose prvog razreda, tj. takve odnose u kojima subjekt dobiva zaštitu, pomoć od osoba što ga okružuju, protiv različitih *zapreka* koje leže izvan te povoljne sfere; odnosi drugog razreda za Muromceva su oni u kojima subjekt odnosa dobiva zaštitu od zapreka koje su moguće od *samih članova društvenog saveza*. Ta zaštita može biti organizirana ili neorganizirana. *Organizirana zaštita*, koju ostvaruje prije određeni poredak, obično uz pomoć tome namijenjenih organa, i jest ono što nazivamo *pravnom zaštitom*.²⁰⁴

Dakle, prema Muromcevu, »pravna (ili organizirana) zaštita osnovno je diferencijalno svojstvo prava koje svojim postojanjem uvjetuje i ističe njegova druga karakteristična svojstva«. Samo pravo Muromcev shvaća kao odnose »razreda« koji su zaštićeni na posebni, osebujni (organizirani ili pravni) način, a pri tom njegov korijen leži u činjenici organizirane zaštite. Cjelokupnost prava je ono što se naziva pravnim poretkom.

Vidite kako je Muromcev blizu našem pojmu prava, ali odsutnost klasnoga gledišta i njega neumoljivo uništava. Nesadržajna, apstraktna formula pojma društvenih odnosa osuđuje ga na istu jalovost kao i Iheringa. I Muromcev svoj rad završava posve bezbojnom izjavom da je »po svoj prilici vjerodostojno mišljenje prema kojemu je *pravednost* prvobitno označavala pravni poredak prema kojemu treba težiti umjesto prema postojećem poretku, protupravnom.«

Ali tko će pokazati prema kakvom? Opet Comte ili Bentham?

Vidimo posvemašnju jalovost takve znanosti koja posve ignorira materijalističko shvaćanje historije. Ali pošto je postalo nemoguće prešutjeti Marxa i Engelsa, u znanosti o

²⁰⁴ S. Muromcev, *Opređenje i osnovanie razdelenija prava*, Moskva, 1879.

pravu ponavlja se ono isto što i u sociologiji: počinje se praviti *buržoaska i »socijalistička«* krivotvorina historijskog materijalizma.

Negdje sam pročitao oštromnu priču o tri brata Ivana koji su se počeli baviti filozofskim teorijama. Dvojicu od njih smatrali su pametnima, a trećeg budalom. Prva dvojica završila su u beskrajnim proturječjima filozofskih učenja, a Ivan se prvi spasio otišavši u bogoslove, dok je drugi dospio u ludnicu. Samo je treći uspio blistavo riješiti nerješiv zadatak: on nije našao nikakvih proturječnosti, nego je sve proturječne činjenice sveo na jedinstven skladni sustav i postao slavan. A to je bio Ivan treći!

Nešto slično dogodilo se s pitanjem koje je postavio historijski materijalizam: određuje li ekonomija pravo, kao što je učio Marx, ili, naprotiv, pravo određuje ekonomiju? O tom pitanju vodili su se veliki sporovi i među buržoazijom i među socijaldemokracijom. A onda se iznenada 1896. pojavila knjiga R. Stammlera koja je odmah riješila problem: ekonomija i pravo su *dvije strane iste pojave*; ekonomija je sadržaj, a pravo je forma, pri čemu forma, tj. »vanjska forma«, u danom slučaju određuje sadržaj; znači, primat prava i podudaranje »pravilnog prava« i društvene zakonitosti. Nikakvih proturječja... Danas Stammler, znameniti profesor i »tajni pravosudni savjetnik«, ima svoju školu u Marburgu, u suradnji s drugima izdaje debeli časopis, i ako buržoaska znanost želi o nekome od socijalista reći nešto osobito laskavo, onda se piše: »*on se približava Stammleru*«. Ali teško je zamisliti nešto trivijalnije od njegova izlaganja »socijalnog materijalizma« i njegova dokazivanja primata prava. Samo društvo, zamislite, jest samo zajednička djelatnost ljudi koju reguliraju vanjska pravila. Već sam okarakterizirao takav način pristupa sociologiji kao »*justifikaciju*« znanosti o društvu. Kao i ovdje, tako je i u svemu ostalome Stammlerova teorija beskrajno plitka. Njegovo »pravilno pravo« jest ideja ljudskog društva u kojemu svatko tuđe ciljeve pretvara u svoje, u kojemu vladaju načela poštovanja i suosjećanja (Achtens und Teilnehmens). Međutim, Stammler osporava »prirodno pravo«. Neki su u njemu našli lozinku: natrag Kantu! Oni su se prevarili, to je samo poklik: *natrag* našem milom znancu — Benthamu!

Najuglednijim predstavnikom najnovije buržoaske znanosti o pravu u Rusiji smatra se prof. Petražicki. On svoju

psihološku teoriju počinje originalno, »razjašnjavajući«, tj. ispravljajući, prema potrebi, znanost psihologije. U tom smislu on nije osamljen među juristima. Stammler također, da bi svoje shvaćanje prava usuglasio sa sociologijom, prije svega ispravlja sociologiju, i tako za svoje ciljeve stvara posebnu juridičku sociologiju. Petražicki piše: »Ako polazimo od toga da je pojava prava potekla od ukaza jakih slabima, itd., onda se takva učenja kao što je Iheringovo učenje o porijeklu i razvoju prava čine posve moguća i prirodna. Ako pak imamo na umu da su pravne pojave svojevrsni etički imperativno-atributivni doživljaji, onda takve i slične teorije padaju.« Znači, Petražicki je, prije svega, morao dokazati svoju pretpostavku o karakteru pravnih pojava pomoću činjenica psihologije kao nauke, a umjesto toga on počinje od »razjašnjavanja« same psihologije. Psihologija prije Petražickog stavlja u svoju osnovu jednostrane psihičke elemente; Petražickom su potrebni dvojtstveni i zbog toga on piše posebnu emocionalnu psihologiju. »Za rješene naznačenog problema potrebno je formiranje i utemeljenje znanstvene teorije socijalno-psihičkih procesa — znanstvene sociologije.« Ali, na kraju, on otvoreno izjavljuje: »Sama priroda moralnih i etičkih pojava ostala je do danas nerazjašnjena, najviše sporna i različito tumačena.« A zbog toga Petražicki slatkim riječima zove u svoje okrilje, među ostalima, i pobornike historijskog materijalizma: »Između darvinizma, historijskog materijalizma i mog učenja nema takve nepodudarnosti i uzajamnog isključivanja; naprotiv, ono je velika pogodnost za ekonomski materijalizam: ono, u odnosu prema svrstavanju prava među posebne psihičke pojave, daje, tako reći, gotov odgovor u vezi s porijeklom i razvojem takvih pojava. Te su pojave psihički korelativi, odrazi socijalne materije u psihi, i njihov sadržaj se u povijesti mijenja u skladu s izmjenama socijalne materije, kao njezina funkcija.« I našli su se marksisti koji su se ulovili na tu udicu i pokušali pomiriti nepomirljivo, što se, dakako, može protumačiti nepostojanjem bilo kakvog drugog pokušaja da se marksistički izloži sfera pravnih odnosa.²⁰⁵ A da bi im se otvorile oči, trebala je biti dovoljna činjenica velika popularnost učenja Petražickog u političkim sferama kadeta.

²⁰⁵ Odjeci psihičke teorije Petražickog čuju se i kod nas, premda rijetko, čak i nakon revolucije.

Prije svega, Petražicki ostaje vjeran voljnoj teoriji prava, polazeći od volje samog subjekta, i donekle preinačava sam pojam »volje«. Drugo, on se na kraju krajeva vraća prirodnom pravu u njegovu najplićem obliku, u Benthamovu obliku i istodobno pada u zagrljaj Stammlera.

Evo kako o tome priča sam Petražicki. On izvještava o tome kako je u njemačkom članku »Vom Einkommen« otkrio osnovnu ideju prava u — bez šale — »ideji o ljubavi među ljudima«,²⁰⁶ te da se Stammler potpuno slaže s njim, uz uvjet da je ta ljubav razumna i uzajamna te da se ne shvaća kao »realno manifestirani osjećaj nego kao ideja harmoničnoga zajedničkog života«. S time se Petražicki slaže i kao odgovor sa zadovoljstvom citira Stammlerovo određenje društva, naime »društvo ljudi slobodne volje«.

Ali ako se sjećate da prirodno pravo nije ništa drugo doli pravna platforma buržoazije, onda će od formule prirodnog prava nastati vrlo idilična lozinka za kadetski partijski program: ideja ljubavi među ljudima, ili privatno vlasništvo imperijalističke epohe!

Među buržoaskim juristima donekle osobit stav ima profesor Sveučilišta u Gracu Gumpłowicz. On izrazito oštro kritizira svoje kolege juriste: »Na nesreću, pitanje o državi dospjelo je u ruke jurista... Ono što oni tamo izrađuju i grade (zimmern und bauen) ne zanima nikoga osim njih samih. Danas izlažu teorije koje sutradan sami ruše: oni govore o vladajućim i pobijeđenim teorijama; svijet se ne osvrće ni na jedne ni na druge« (vidjeti: *Staatrecht Schlussbetrachtung*). Na istome mjestu Gumpłowicz uvjerava da materijalističko shvaćanje povijesti K. Marxa, prema kojemu najdublji (tiefstliegende) poticajni motivi cijeloga povijesnog razvoja (znači i razvoja države) imaju ekonomski karakter, sadrži novo i uglavnom ispravno gledanje na državu. On sam na državu gleda kao na sredstvo kojim manjina nasilno ugnjetava većinu, a s istog stajališta promatra i pravo i državu. Gumpłowicz se potpuno priključuje mišljenju Ratzenhofera da »država pomaže kapitalu da iskorištava ropski rad, ali istodobno i sama često postaje robom kapitala«. Nadalje, za nj su država, pravo i vlasništvo uvijek rezultat borbe na osnovi materijalnih interesa i neprava

²⁰⁶ Ovdje se Petražicki donekle približava poznatom salonskom psihologu Freudu (Beč), koji je našao obožavatelje i među našim marksistima.

vedne raspodjele vlasništva. Gumpłowicz čak odviše kategorički tvrdi da nam »povijest ne pruža nijedan primjer da država nije nastala pomoću nasilja, nego nekim drugim putem«. Ali njemu je klasno gledište strano. On borbu nalazi samo među rasno različitim grupama, proglašava Marxa psihološkom zagonetkom, a Engelsu predbacuje da i ne sluti (hat keine Ahnung) da je i socijalni proces isto tako prirodni proces (Naturprozess) kao što su to i drugi, itd. Ali zanimljivo je vidjeti kakav zaključak iz toga izvodi ovaj, u svojem tonu toliko militantni, buržoaski profesor-anarhist. On završava time kako se, tobože, »približava kompromis (Ausgleich) radi zadovoljavanja proturječnih interesa. Današnji društveni uvjeti sporo se poboljšavaju, uzdižu i humaniziraju. Razlog te sporosti su ravnodušnost, ograničenost, grubost i barbarstvo ljudi«.

Još se više historijskom materijalizmu — na riječima, dakako — približio bečki profesor A. Menger. Već sam ga više puta citirao kao buržoaskog osnivača takozvanoga jurističkog socijalizma. Svojim jezikom on se više od svih buržoaskih znanstvenika prilagodio socijalizmu. »Da li se privatno vlasništvo moglo roditi iz duha cijele nacije?« pita Menger i odmah odgovara: »Nije! Samo iz nasilja, iz odnosa vlasti. I u Engleskoj, i u Evropi, samo putem ratova, revolucija, urota... U svakom slučaju, u sferi građanskog prava, najvažnijem dijelu pravnog poretka, zakonodavstvo se ograničavalo na sankcioniranje istraženih odnosa vlasti. A samo zakonodavstvo igračka je u rukama socijalnih činilaca vlasti. Sav postojeći pravni poredak, u krajnjoj liniji, nastao je iz odnosa vlasti i zbog toga je uvijek težio pomaganju nemnogobrojnim jakima na račun širokih narodnih masa... Antički svijet i srednji vijek to otvoreno izriču. Čak je i velika francuska revolucija to zlo (Mistände) samo prikrila (verdeckt), a ne uklonila... Ona je samo prebojila ekonomske lance, a nije ih slomila.« Menger predviđa: »Još prije kraja XX stoljeća« (kao što vidite, profesor je rok ipak odredio oprezno) »socijalno pitanje postat će pitanje dana za cijelo čovječanstvo«.

Misaoni polet tog autora pretekao je mnoge suvremene socijaliste. U radu *Građanski zakonik i nevladničke klase* on posve dobro kritizira njemački građanski zakonik, taj najnoviji rad buržoaske pravne misli, s gledišta nevladničkih klasa. Razmatrajući teoriju povijesne škole, Menger smjelo opovrgava njezinu teoriju postupnog (allmählich)

razvoja ukazivanjem na radikalne prevrate, zahvaljujući recepciji rimskog prava u razdoblju završetka srednjeg vijeka i prenošenju engleskih konstitucionalnih uvjeta u prošlom stoljeću. Protiv škole prirodnog prava Menger ima posve razumnu primjedbu da je ona sve učinila za vlasničke klase.

Čini se na prvi pogled da je sam bog poslao socijalistima u pomoć takvoga buržoaskog znanstvenika, i ja sam već naznačio da je Engels odmah, već 1887, smatrao potrebnim da mu odgovori nakon njegova prvog pojavljivanja sa socijalističkim projektima, i to oštro kritizirajući Mengerovu teoriju o pravu na cijeli proizvod rada. I doista, opet je Engels ispao prorok. Ta se tendencija uskoro kao zaraza proširila na cijelu socijaldemokraciju i cijeli socijalizam. Njegova misao o urastanju *putem prava*, i to samo legalnim putem, u novo društvo tog »Juristen-Sozialismus«, kako ga je odmah nazvao Engels, bila je lajtmotiv oportunističke cijeloge svijeta, počevši od 1890-ih godina, i danas je to njihova labuda pjesma, kad su se našli u ulozu socijal-izdajnika.

Menger je čak na momente hrabriji od njih jer, na primjer, otvoreno kaže da »o potpunoj kompenzaciji nakon revolucionarne eksproprijacije (Ablösung) ne može biti govora jer bi u takvom slučaju ostali na snazi današnji odnosi vlasti«. A kad je Menger u svojoj knjizi pokušao dati shemu društva budućnosti pod nazivom »narodna (Volkstümlich) država rada«, jasno se pokazala sva njegova kontrarevolucionarnost. Iz njegove knjige već smo naveli upadljiv primjer o vjerojatnoj monarhističkoj formi te »radničke države« u Njemačkoj. Povijest je i taj kuriozitet pretvorila u neki privid stvarnosti u režimu Ebert-Nose. Ali A. Menger bio je, u krajnjem slučaju, od njih pametniji i pošteniji jer nije skrivao svoj buržoaski način mišljenja. On opravdava svoj umjereni plan moralnom zaostalošću masa, tj. nevjerovanjem u mase. Menger ističe da je reformacija, a zatim revolucija, unijela u povijest postupke otvorenog narušavanja prava (Rechtsbruch) ali, govori on, »političke revolucije su samo malo ustalasale pjenu na rijeci života naroda i ništa više, jer su one najčešće (zumeist) išle za tim da prenesu političku vlast s jedne klike (Coterie) na drugu... a socijalni prevrat pretpostavlja potpuni moralni preporod čovjeka«.

Ako pregledate sva djela socijalista, marksista i nemarksista koji su pisali na juridičke teme, naći ćete iste takve

misli, samo što je u njima više naglašeno *mirno urastanje*, koje Menger prihvaća s određenim ogradama. Misao o »rastakanju« (Aushöhlung) instituta vlasništva, o njegovoj »transformaciji« ili »postupnoj socijalizaciji« ponavlja se u različitim oblicima kod Joresa, Bernsteina i drugih, ali bit juridičkog socijalizma kao čisto buržoaskog svjetonazora ostaje ista.

Već sam govorio o tome da među jurističkim radovima socijalista nema nijednog koji bi pokušao postaviti pitanje s gledišta revolucionarno-klasne borbe. To je bilo nemoguće sve do pojavljivanja rada V. I. Lenjina *Država i revolucija*, koji je prvi, i to još u atmosferi ruske revolucije, razotkrio istinske poglede Marxa i Engelsa što ih je deformirala cijela ona oportunistička »nadgrađnja« nad marksizmom. Oktobar je proveo u život tu teoriju o proleterskoj državi. Sljedeći korak bio je klasni sud proletarijata. Time počinje revolucija u sferi prava: pobjeđuje *klasno* shvaćanje prava.

10. Pravo i znanost o pravu

Već smo vidjeli da naše klasno shvaćanje prava prvi put stvara pravu znanost o pravu. Zaista smo našli predmet, objekt znanstvenog proučavanja, i tako je postalo moguće govoriti o znanosti o pravu kao o znanosti, a ne više samo kao o tehnicu ili vještini.

Ali ujedno smo morali ponovo odrediti i opseg predmeta i metodologiju za tu, u stanovitom smislu novu nauku, te je razgraničiti od njezinoj sferi bliskih znanstvenih doktrina, s jedne strane, a zbližiti je, s druge strane, s granama znanosti koje izravno ili neizravno mogu pružiti sredstva za uspješno istraživanje pravne sfere.

Znanost o pravu, kako je mi shvaćamo, jest znanost koja se odnosi na *društvo*, tj. *uzajamne odnose* ljudi u procesu proizvodnje i razmjene. U toj sferi radi već cijeli niz posebnih znanosti: ekonomija, uključujući političku ekonomiju, povijest, sociologija, etnografija, politika, etika. Treba ih razgraničiti. Što se tiče ostalih doktrina, neće biti posebnih teškoća ni sporova. Najteže je razgraničiti političku ekonomiju, pravnu znanost i sociologiju. Na predrevolucionarnim sveučilištima pravna znanost je apsorbirala sve te doktrine kao svoje pomoćne predmete; na Zapadu su pravna znanost i politička ekonomija bile međusobno neprijateljske. Danas

su ti predmeti kod nas uglavnom ravnopravni ili, da budemo precizniji, pravna znanost je kod nas još zapostavljena jer još ne vjeruju u njezino pravo na »naziv« znanosti. Pri samom razgraničavanju predmeta morat ćemo biti dosta tolerantni jer će u prvo vrijeme biti teško izbjeći paralelizam, sve dok ne dođe vrijeme za razumno samoograničenje svake od tih doktrina. To je prvo.

Drugo, istraživač prava mora se interesirati za fiziološku psihologiju²⁰⁷ (odbacujući razne druge psihologije), za psihijatriju i pedagogiju, zbog krivičnog prava, za logiku i filozofiju, ako ovu posljednju još možemo smatrati znanostu, a ne za beletristiku ili mistiku. Ali neću se više zadržavati na ovom pitanju, ono se odnosi na razne posebne grane znanosti o pravu.

Ekonomске znanosti, posebno politička ekonomija, razmatraju društvene odnose s čisto ekonomske strane, kao odnose proizvodnje i razmjene. To će biti apstraktno istraživanje odnosa ljudi u procesu proizvodnje i razmjene. *Sociologija* više ne smije biti, kao prije, znanost o čovjeku pojedincu kao članu društva, nego opće učenje o društvu u cjelini i o zakonima njegova razvoja. *Pravna znanost* će se, prije svega, baviti proučavanjem oblika društvenih odnosa, tj. onih oblika kroz koje ljudi, govoreći Marxovim riječima (*Kapital*, sv.1. str.340, njem. izdanje), *formalno realiziraju, formalno ostvaruju* (vermitteln) *društvene odnose*, kao na primjer kapitalističke odnose, vlasničke odnose, odnose u robnoj razmjeni, itd.

Na prvi pogled može se učiniti da je ovaj rad veoma ograničen jer je usko formalan. Međutim, nije tako, jer ova forma nije pusta formalističnost nego živa forma. Pravo u našoj koncepciji, kao sustav ili oblik organizacije društvenih odnosa i njegova zaštita od strane organizirane vlasti države, obuhvaća gigantski sustav u koji ulazi, ili kojemu se približava, gotovo sva realna klasna borba. U vrijeme revolucije ta forma ne umrtvljuje nego oživljava i sve pojedine revolucionarno-inicijativne mjere nastoji sjediniti u jednom organiziranom revolucionarnom sustavu. Pravna znanost ovdje se prirodno dijeli na: 1. *teoriju*, 2. *tehniku*. Posve sam svjestan da u današnje vrijeme *tehničari* pripada prvo, *udarno mjesto*, ali počinjem od teorije zato što samo

²⁰⁷ Škola Pavlova uopće odbacuje riječ »psihologija« kao neznanstvenu. Mi, zasad, uvjetno zadržavamo tu riječ.

ovdje može doći do nesporazuma i raznoglasja, s obzirom na novost u postavljanju pitanja.

Teorija pravne znanosti, prije svega, bit će zaokupljena proučavanjem *biti konkretne forme društvenih odnosa*, tj. onih istih odnosa kojima se bavi i politička ekonomija, ali s aspekta njihove forme, i to posve *konkretno*. Prije se upravo pravna znanost smatrala apstraktnom znanostu, a ekonomske znanosti — konkretnima. U svakom slučaju, prošlo je vrijeme kad je između političke ekonomije i pravne znanosti postojao stanovit antagonizam; sada se taj antagonizam mora zamijeniti *najužom vezom*.

Nadalje, teorija mora istraživati sva tri oblika društvenih odnosa (I, II, III; vidjeti 5.poglavlje) u njihovim uzajamnim odnosima i u vezi s rezultatima radova iz političke ekonomije, kao i sociologije.

Ako je prije u teoriji prava postojao živi čovjek, onda je postojao samo kao apstraktna osoba, subjekt prava, bezlična »stranka«, a u političkoj ekonomiji je istodobno istupao kao živa osoba sa svim svojim strastima.²⁰⁸ U političkoj ekonomiji, može biti, kod nas se odviše mnogo bave analizom *apstraktnih* pojmova, premda izvedenih iz živih odnosa, a teorija prava mora uspostaviti pravo živog čovjeka, kao pripadnika svoje klase, koji se nalazi u vrlo konkretnim klasnim odnosima s drugim osobama, s obzirom na njegovo mjesto u raspodjeli sredstava za proizvodnju i mjesto ljudi u procesu proizvodnje. Glavni i osnovni predmet te teorije bit će ono što se u buržoaskom društvu nazivalo građanskim ili privatnim pravom, a sada je poznato pod imenom privatnog, odnosno javnog privrednog prava. To upravo i jest formalno raspoređivanje ljudi u sustavu proizvodnje i razmjene danog razdoblja, ali s atributom: *uz vlast sovjeta i uz nacionalizaciju sredstava za proizvodnju*. Taj atribut ne može ostati bez utjecaja i na privatnokapitalističke a ni polukapitalističke odnose. Ta se sfera pretvorila u najkontroverzniju (u političkom i socijalnom smislu) sferu prava (usp. Lassalleove riječi²⁰⁹).

²⁰⁸ Usp. teoriju krajnje koristi, ili robinzonijadu klasične političke ekonomije.

²⁰⁹ F. Lassalle u uvodu svom *Sustavu stečenih prava* piše: »Ondje gdje se pravo pod imenom *privatnog prava* posve odjeljuje od politike ono zadobiva još *političkije značenje* nego politika sama, jer se ondje ono pretvara u *socijalni element*.«

Ali pravo ima i drugu sferu — čisto tehničku. To je, prije svega, tehnika zakonodavstva, justicije i, djelomično, administracije kao sredstva i načina formuliranja i ostvarivanja prava. Ovdje, dakako, nije riječ samo o lijepoj ili, naprotiv, nakaznoj birokratskoj formulaciji, ali ni o najboljem načinu djelovanja apstraktne forme na konkretnu, tj. zakona na život. Jer i u slučaju sukoba dviju snaga, ekonomije i ideologije, ponekad je konkretna forma poprimala nakazan, iskrivljen oblik (kad je, na primjer, ekonomija nasilno savijala političke ili pravne zapreke, ili je pak pravna ili politička forma, na primjer birokracija, kočila razvoj ekonomskih snaga). Ali tehnika će općenito biti konzervativan dio prava, jer korjenita promjena sustava »u punom hodu« uvi- jek je teška i malo poželjna.

Za tim teži cijeli niz posebnih doktrina znanosti o pravu kojima je cilj podrška osnovnom »društvenom poretku«, tj. imovinskom pravu, itd. Kod njih se državno pravo pretvorilo u prvostepenu sferu, i carski krivični zakonik izveo je to tako što je prijetio oštrijim kaznama protivnicima državnog poretka nego društvenog poretka. Autore tog zakonika, koji su bili loši teoretičari u pitanjima revolucije, na to je navela intuicija, jer je osvajanje a kasnije i zadržavanje političke vlasti nužno oruđe u rukama revolucionarne klase za promjenu društvenog poretka. Nadalje, tu je krivično pravo kao pomoćno sredstvo podržavanja političkog i društvenog poretka te njihovih pojedinih instituta i mjera.

Zatim, mogu se spomenuti još i posebne, sekundarne doktrine koje su osim svoje tehnike razvile već i stanovitu teoriju. Tu teoriju moramo nastaviti u novom smjeru, posebno našu teoriju o državi, a i teoriju krivičnog prava. Ali to su sve posebna područja pravne znanosti koja potječu iz podjele samog prava na grane.

Tu podjelu ćemo, uglavnom, morati preuzeti od buržoaskog društva. Jer dok su teoretičari dijelili pravo na unutrašnje i vanjsko, božansko i svjetovno, itd., praktičare juriste zapalo je da dijele pravo još na grane. Za pojmove o kojima se nije mogla naći suglasnost, čak ni među dva-tri jurista, trebalo je tražiti klasifikaciju na grupe. I ovdje je pomogao praktični život koji je pružio gotovu podjelu za koju su juristi onda samo trebali izmisliti teoretski naziv i dati mu teoretsku osnovu.

Već smo govorili da pravo u osnovnom ili stvarnom smislu vidimo samo u takozvanom građanskom ili privrednom pravu. Moram reći da nije malo buržoaskih znanstvenika koji također, u ovom ili onom obliku, priznaju prednost tog prava, npr. čak i profesor *državnog prava* Gumpowicz, u citatu koji sam naveo.

Bilo je mnogo sporova o suodnosu građanskog i državnog prava. Ističe se da je prvobitno »građansko pravo«, tj. rimsko pravo, u biti bilo državno pravo, zatim se upućuje na to da se niz instituta s vremenom mijenjao, i još se mijenja. Ja i ne namjeravam ovdje dati ni donekle iscrpan prikaz tih sporova, jer to ne bi imalo nikakve svrhe. Navest ću samo nekoliko najvažnijih neslaganja, pri čemu moram reći da su u njima veliku ulogu imali nesporazumi, jer se pod nazivom državnog prava razumije i državni poredak, s jedne strane, i ono što mi danas izdvajamo u takozvano javno privredno pravo, s druge strane.

Mi znamo da se prvobitno imenom *ius civile* (građansko pravo) nazivala cjelokupnost prava kvirita, tj. punopravnih rimskih građana (*cives*). Tek kasnije formirao se pojam privatnog prava, a još kasnije miješanje tih dvaju naziva. Neki smatraju da je ovdje najvažniji aspekt *interes privatne osobe* i suprotstavljanje tog interesa javnom društvu ili, točnije, državnom interesu. Drugi su pak smatrali da je bit razlike u inicijativi zaštite ili obrane, i građanskim pravom nazivaju ono pravo koje se brani samo inicijativom privatne osobe. Za čovjeka koji se drži klasnoga gle-dišta i koji pravo shvaća kao sustav društvenih odnosa, štice u interesima vladajuće klase pomoću njezinih organa vlasti, gubi se takva granica među tim područjima. Što se tiče drugog određenja, ono, naravno, proistječe iz postavki velike francuske revolucije koja je unijela podjelu čovjeka na građanina i privatnog čovjeka, čija je privatna stvar — gladovati, živjeti u siromaštvu, patiti, itd. Ono zbog toga više pristaje buržoaskom pravu nego lukavo dijeljenje prava na centralizirano područje — javno pravo i decentralizirano područje — područje građanskog prava (vidjeti: Muromcev, I. Pokrovski i dr.). Mišljenje da se privatno pravo bavi pojedincima, a da država regulira društvenu djelatnost opovrgavao je već Lassalle (vidjeti bilješku u ovom poglavlju). A među suvremenim juristima, npr., Erlich priznaje da »u zbilji cijelo privatno pravo predstavlja isključivo socijalno pravo (*Verbandsrecht*), jer privatno pravo se javlja pre-

težno, a ako odbacimo porodično pravo, čak isključivo, kao pravo ekonomskog života dok se ekonomski život odvija isključivo u zajednicama».²¹⁰

U nas su se svojedobno čuli prijedlozi da prekrstimo to privatno ili građansko pravo u »socijalno pravo«, ali bilo je to još onda kad nismo imali svog određenja pojma prava. Danas bi to bilo ponavljanje onog istog obilježja koje je sadržano u samom određenju prava. I zbog toga smo morali to područje odnosa nazvati jednostavno pravom ili privrednim pravom, ili pak ostaviti povijesni naziv »građansko pravo«.

Naš novi zakonik nazvali smo građanskim zakonikom. Ali u nj nije ušlo »porodično pravo«, »zemljišno pravo« i »radno pravo«. Međutim, u njemu nema ni niza drugih odnosa iz sfere takozvanog javnoprivrednog prava. Time smo htjeli naglasiti da taj zakonik uspostavlja samo ograničenu sferu buržoaskog prava. Ali u porodičnom pravu ipak smo zadržali, zasad, buržoaski tip porodice (s njezinim čisto ekonomskim zadaćama). U zemljišnim odnosima, nema dvojbe, događa se akumulacija privatnog kapitala, a u radnom pravu uvelike se pojavljuje buržoaski element. Sve te posebne zakonike trebalo bi, u interesu preglednosti, povezati pod istim nazivom u jedinstveni zakonik »materijalnoga privrednog prava«.

Drugi ogranak je državno pravo. Prema našim pojmovima, ta grana prava ima pomoćnu, djelomice tehničku ulogu, ali ona se istodobno bavi tako temeljnim aspektom kao što je organizacija klasne vlasti. Tu je razgraničenje nužno, ali pri tom moramo izbjeći pogrešku buržoaske znanosti te one društvene odnose koji su u buržoaskom društvu imali kao svoj subjekt državu kao »Gesamtkapitalista« ostaviti u sferi građanskog prava kao javnoprivredno pravo.

Preostaje još niz grana koje imaju sekundarno značenje, kao policijsko, crkveno, prvosudno ili sudsko, financijsko pravo, s jedne strane, i krivično pravo, s druge strane, koje su ili predstavljale izdvajanja iz državnog prava, npr. četiri prve grupe, uz unošenje u njih stanovitog momenta politike ili političke ekonomije, ili učenje o čisto pomoćnim mjerama

²¹⁰ Čak i najburžoaskiji teoretičar prava Jellinek piše: »Najrazličitije pravo je socijalno pravo, dakle ono se temelji na javnom pravu.« A Erlich zaboravlja da je upravo porodica u buržoaskom društvu najniža ekonomska ćelija i djelomice javna zajednica.

za održavanje danog poretka, kao što je to npr. krivično pravo. Sve te predmete treba pregledati i pregrupirati, pretvarajući takve grane znanosti kao što su, npr., crkveno ili financijsko pravo u učenja o crkvenoj ili financijskoj politici, a ostalim granama pridati prikladan karakter tehničkih dijelova znanosti o pravu.

Krivično pravo, prema našem određenju (vidjeti: Zbornik uređaba, 1919, br. 66, str. 590), sadrži pravne norme i druge pravne mjere pomoću kojih se sustav društvenih odnosa danoga klasnog društva čuva od narušavanja (»priještupa«), posredstvom takozvanih mjera društvene zaštite. Naš svjetonazor ne priznaje nikakvu božju kaznu, nikakvu osobnu ili čak klasnu osvetu, na kojima se u prijašnja vremena temeljila ta grana prava. Našem krivičnom pravu stran je i pojam humanosti u buržoaskom smislu, koji je izumio samicu i istančane metode mučenja u ime »čovjekoljublja«. Ciljevi društvenih mjera zaštite, kao što su osveta, preodgajanje čovjeka i njegovo popravljivanje u banalnom malograđansko-filistarskom smislu, kod nas se svode samo na prilagođavanje »prijestupnika« novom društvenom životu i na razne oblike djelovanja na njegovu »psihologiju«, itd., a ako se time ne postigne cilj, onda — njegovu izolaciju. Zbog toga društvene mjere zaštite moraju biti »svrhovite i lišene obilježja mučenja, te ne smiju pričinjavati prijestupniku nekorisne i suvišne patnje« (član 10). Pošto nestanu uvjeti u kojima je određen postupak, ili osoba koja ga je učinila, bio opasan za dani poredak, onaj tko ga je učinio ne podvrgava se društvenoj mjeri zaštite.

Ali moram dodati da protivnike nikad nismo sudili kao protivnike. »Radi borbe protiv kontrarevolucionarnih snaga, u smislu poduzimanja mjera zaštite revolucije i njezinih tekovina... osnivaju se radnički i seljački revolucionarni tribunali.« Ta je formulacija, dakako, inspirirana poznatim Marxovim govorom pred kelnskim porotnicima.

Smatram da se u vezi s razgraničavanjem grana prava možemo zadovoljiti ovim kratkim primjedbama, jer to pitanje za nas ima samo praktičan karakter. Moramo dobro pamtit i samo jedno, naime da pravo, kad brani klasni interes vladajuće klase, biva izlagano u takozvanom građanskom pravu, i da drugo, ako ne i prvo mjesto po važnosti zauzima državno pravo kao organizacija vlasti vladajuće klase. Cilj i sredstvo. Što je od njih važnije u pojedinom trenutku, to je — pitanje praktične politike.

Moramo se zadržati, makar ukratko, na *metodologiji*. Prije se odviše mnogo pažnje posvećivalo pitanjima metodologije. Vrlo se dugo cijeli historijski materijalizam smatrao samo metodologijom, sve dok za nj nije osvojeno mjesto koje mu pripada, mjesto marksističke sociologije, ostavivši mu, međutim, i naziv i ulogu »metode«.

Prije je isto takvu ulogu znanosti koja razrađuje buržoaski svjetonazor, i istodobno ulogu tipično buržoaske metode za buržoaziju, imala jurisprudencija sa svojom formalnom logikom. Ona je ostavila dubok trag u glavama naših jurista, unatoč svim burama revolucije. Vidjeli smo kako se, zahvaljujući toj ulozi pravne znanosti, i sama psihologija podvrgla korjenitoj preobrazbi i pretvorila u »znanost« kojooj će u tom obliku biti mjesto samo među doktrinama buržoaske pravne znanosti. Dakako, takvu znanost i njezine metode moramo odbaciti i svu pažnju posvetiti takozvanoj fiziologijskoj psihologiji, nauci o živčanom sustavu, koja je postigla tako velike uspjehe u školi Pavlova.

Kakve su metode prije primjenjivali teoretičari prava u svojoj znanosti? Najrazličitije, kao što smo vidjeli, u skladu sa znanošću koja je dominirala. Nećemo se zaustavljati na povijesti metoda. Suvremeni jurist, za kojega je sav predmet zakona sadržan u gotovim paragrafima, normama zakona, jest najobičniji *dogmatičar*. H. Cohen²¹¹ upravo govori o analogiji »između značenja matematike za prirodne znanosti i značenja *pravne znanosti* za sve *znanosti o duhu*«. Eto, to je tipična metoda stare znanosti o pravu: »Fiat iustitia, pereat mundus.«²¹² Ali i u praksi su, prema pravnim formulama, *matematički* izračunavali i dijelili istinu i pravednost. Cijeli stari zakonik predstavljao je matematički izbrojenu carsku »pravednost«. Dakle, *socijalna matematika*, kako u teoriji, tako i u praksi! Čim buržoaski učenjak napušta sferu tih »objektivnih formula«, on dospijeva u okrilje čiste ili skrivene metafizike. U Petražickom smo imali priliku upoznati jednog od krajnjih predstavnika one psihološke škole koja proučavanje svojeg »ja« smatra jednim izvorom teoretskog proučavanja prava. Ali Marx je decidirano rekao: »Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi ni oblici države ne mogu razumjeti ni

²¹¹ H. Cohen, *Ethik des reinen Willens*, Berlin.

²¹² »Neka bude pravo, neka propadne svijet.«

iz sebe samih ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha.«²¹³

Već smo pokazali da pravo tražimo u društvenim odnosima. Naša metoda određena je *primjenom revolucionarne dijalektike* i na proučavanje tih odnosa. Dakako, ne možemo govoriti o gotovoj metodi u vrijeme kad još raspravljamo o tome gdje treba tražiti samo pravo i gdje su njegove točne granice koje, uostalom, i ne mislimo točno odrediti, zbog pretpostavljene nedugotrajnosti samog prava. Nama je bilo važno odrediti njegovo mjesto i njegov karakter, da bismo nauci omogućili pristup u taj sustav pojava.

Preostaje još da kažem nekoliko riječi o odnosu *prava prema moralu, pravne znanosti prema etici*. Moram priznati da nisam pronašao određenje morala ni, osobito, njegovo razgraničenje s pravom, koje bi moglo potpuno zadovoljiti znanstvene potrebe. To je nešto tajanstveno, trajno, sveto, neobjašnjivo u nama, što nas upućuje na određeno ponašanje. Drugi tvrde da su to pravila unutrašnjeg ponašanja ili unutrašnja pravila našega vanjskog ponašanja kojima se suprotstavlja pravo kao vanjska pravila, ili pak pravila našeg vanjskog ponašanja. Sve su to samo lijepe riječi ili igra riječi.

Iz prirode čovjeka, koji djeluje svjesno, postavljajući sebi svugdje ciljeve, proistječe da se u njegovoj glavi (prije su u tom smislu brkali srce-dušu s glavom) nakupio stanočiti sustavni kodeks ponašanja. Ovamo ulazi sve, kako za držano praznovjerje, tradicija (odgoj), itd., tako i klasna svijest i slično. Sva ta ideologija u vezi s religioznim ili anti-religioznim osjećajima tvori stanoviti »kodeks doličnoga« koji se čini najnepromjenljivijim i zajedničkim svim ljudima zbornikom normi ponašanja. Ali gdje je granica toga moralnog kodeksa? On je, dakako, najbliži pravu, i sve ono što je preživjelo i što je prognano iz svih sfera ideologije traži posljednje utočište u moralu i njegovoj »znanstvenoj« obradi — etici. Razumljivo je da će se etika upravo zbog toga i srušiti.

Sada znamo da moral i etika nisu nešto nepromjenljivo i, prema tome, nisu ništa posebno sveto, nepokolebljivo. Govorimo o grupnom, staleškom, klasnom moralu, i u pravu smo. Roditelji, osobito mati — danas najzaostali dio

²¹³ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, knj. IV, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 8.

danog društva — odgajajući djecu, daju im prve lekcije o životu, tj. prva pravila ponašanja. Pomažu im popovi, itd. Tome se pridružuju razni strahovi od svega što je nepoznato, nespoznano, neizvjesno, itd. A sve se to sistematizira u jedinstvenu cjelinu, koju osim popovskog katekizma nije potvrdila nikakva nauka. Vlastita moralnost postoji u bilo kojoj uskoj grupi, ali ona ima mnogo zajedničkoga i za široke mase u obliku općeljudskoga. Isto kao što nam se formula $2 \times 2 = 4$ čini neklasnom.

Podrobnija analiza svega toga ne ulazi u okvire moje zadaće. Ja sam za klasnu etiku, moramo i nju razraditi. Ali na postavljeno pitanje o *razgraničenju prava i morala* ipak ću ukratko odgovoriti. Moral je općenitiji, pravo pak uži pojam, jer pravo obuhvaća *samo društvene odnose ljudi*, tj. uglavnom samo odnose u proizvodnji i razmjeni. Moral *vladajuće klase* u području tih odnosa više se ili manje *podudara s pravom*; znači, *pravna svijest* vladajuće klase jest i dio etike te klase. Naprotiv, kod potlačene klase ona se, sigurno, razilazi s pravom. Ali, kao što sam već rekao, moralna »pravila doličnoga«, osim toga, obuhvaćaju i sve druge uzajamne odnose ljudi, i tiču se čak i odnosa čovjeka prema samome sebi, prema zamišljenim bićima (bogovima) ili čak neživim predmetima. To razgraničenje može nam objasniti zašto se ponekad pravo čini nemoralnim ili nepravедnim, ili, naprotiv, zašto se ono u drugim slučajevima podudara s moralnim. Pravo marksističko vrednovanje pojava moralnosti još ne postoji, i ne može postojati sve dok se u toj sferi čak i marksisti ograničavaju samo na introspekciju i samospoznaju.

(P. I. Stučka, *Revoljucionarna rola prava i gosudarstva*, u *Izbrannie proizvedenija po marksistsko-leninskoj teoriji prava*, Latvijskoe gosudarstvennoe izdateljstvo, Riga, 1964, str. 45—222; prevela Maša Medarić-Kovačić)

J. B. Pašukanis:

OPĆA TEORIJA PRAVA I MARKSIZAM

Predgovor trećem izdanju

Ovo, treće izdanje knjige u usporedbi s drugim ne sadrži bitne promjene. To se, naravno, ne objašnjava time što nisam imao što dodati prije rečenome, ili što sam smatrao kako daljnja razrada i djelomična prerada nisu potrebne i moguće. Naprotiv, došlo je vrijeme kada se misli, tek djelomično nagoviještene u ovoj knjizi, mogu i moraju izložiti sistematičnije, konkretnije i detaljnije. Posljednje godine nisu prošle uzaludno za marksističku teoriju prava: sada već postoji obilna građa za pojedine pravne discipline, mnogi posebni problemi podvrgnuti su preispitivanju, postavljen je, premda u konceptu, temelj na kojemu se može pokušati izgraditi marksistički priručnik opće teorije prava.

Odlučivši da u najskorije vrijeme napišem takav priručnik, upravo sam zato odustao od imošenja daljnjih promjena u ovaj rad. Bit će ispravnije ako ova skica ostane ono što je bila — prvi pokušaj marksističke kritike osnovnih pravnih pojmova.

Pojedine napomene načinjene u ovom izdanju objašnjene su u tekstu.

Srpanj 1927. godine.

Predgovor drugom izdanju

Objavljujući svoju knjižicu, gotovo uopće nisam očekivao da će ona doživjeti drugo izdanje i još k tome u tako kratkom roku. Uostalom, i sada sam uvjeren da se to dogodilo samo zato što je rad, koji je u najboljem slučaju trebalo da posluži kao poticaj i građa za daljnju diskusiju, našao primjenu na koju autor uopće nije računao, naime upravo kao udžbenik. Ta činjenica objašnjava se na neki način time što je marksistička literatura o općoj teoriji prava nadasve

siromašna. (A kako i ne bi bila siromašna kad se donekad u marksističkim krugovima sumnjalo u samo postojanje opće teorije prava.)

Kako bilo da bilo, ovaj rad nipošto ne pretendira na počasni naslov marksističkog priručnika opće teorije prava, prije svega već zato što je uvelike pisan zato da sam sebe objasni. Odatle njegova apstraktnost i sažet, mjestimično gotovo konspektivan oblik izlaganja, odatle i jednostranost, neizbježna pri usredotočavanju pažnje na neke strane problema koji se čine centralnima. Sva ta svojstva čine knjigu malo pogodnom da bude udžbenik.

Premda posve svjestan tih nedostataka, ipak sam odustao od njihova ispravljanja u drugom izdanju. Na to su me ponukali sljedeći razlozi. Marksistička kritika opće teorije prava tek je u začetku. Konačni zaključci na tom području neće biti formulirani odjednom; oni se moraju oslanjati na obrazloženu obradu svake pojedine grane prava. Međutim, na tome se mora još vrlo mnogo učiniti. Dovoljno je spomenuti da marksistička kritika gotovo još uopće nije dotakla takva područja kao što je, na primjer, međunarodno pravo. To se također odnosi na procesno i, dakako, manje, na krivično pravo. U povijesti prava imamo samo ono što nam je dala općepovijesna marksistička literatura. I samo su državno i građansko pravo u tom pogledu stanovit sretan izuzetak. Prema tome, marksizam je tek započeo osvajati novo područje. Prirodno je da se to odvija u obliku diskusije i borbe različitih gledišta.

Moja knjiga, koja razmatra neka pitanja opće teorije prava, služi prije svega tom zadatku. Evo zašto sam odlučio zadržati uglavnom prijašnji karakter knjige, ne pokušavajući je približiti onim potrebama kojima mora udovoljiti svaki udžbenik, nego samo unoseći prijeko potrebne dopune, djelomično izazvane upozorenjima kritike.

Smatram da je korisno u predgovoru navesti nekoliko uvodnih napomena koje se odnose na osnovne misli mog rada.

Drug P. I. Stučka potpuno je točno odredio moj pristup općoj teoriji prava kao »pokušaj zblizavanja forme prava i forme robe«. Koliko mogu suditi po recenzijama, ta misao, bez obzira na pojedine rezerve, bila je u osnovi priznata kao uspješna i plodonosna. Stvar se, naravno, objašnjava time što ja u konkretnom slučaju nisam namjeravao otkrivati nikakvu Ameriku. U marksističkoj literaturi, a prije svega

kod Marxa, može se naći dovoljno elemenata za navedeno zblizavanje. Osim onih citata iz Marxa koje navodim u knjizi, dovoljno je upozoriti još makar na poglavlje *Moral i pravo. Jednakost iz Anti-Dühringa*. Engels ondje daje posve jasnu formulaciju te veze koja postoji između principa jednakosti i zakona vrijednosti, ograđujući se da »(...) Ovo izvođenje modernih predstava o jednakosti iz ekonomskih uslova buržoaskog društva prvi je izložio Marx u *Kapitalu*« (Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946, str. 108). Preostalo je, dakle, da se pojedine misli koje su naznačili Marx i Engels povežu i da se razmisli o nekim posljedicama što iz njih proistječu. Samo u tome je i bio zadatak. Osnovnu, pak, postavku, naime da je subjekt prava juridičkih teorija u sasvim bliskom odnosu s vlasnikom robe nije trebalo ponovo dokazivati nakon Marxa.

Jednako tako ništa novo nije sadržavao ni daljnji zaključak, naime da ona filozofija prava koja je kao osnovu uzimala kategoriju subjekta s njegovom sposobnošću samoodređenja (a buržoaska nauka nije istakla nikakav drugi dosljedni sistem filozofije prava) jest, u biti, filozofija robne privrede, koja uspostavlja najopćenitije, najapstraktnije uvjete pri kojima se razmjena može obavljati u skladu sa zakonom vrijednosti, a da se eksploatacija provodi u oblicima »slobodnog ugovora«. To je stajalište osnova one kritike koju je komunizam usmjeravao i usmjerava protiv buržoaske ideologije slobode i jednakosti i protiv buržoaske formalne demokracije, u kojoj »republika tržišta« prikriva »despotizam tvornice«. To stajalište dovodi nas do uvjerenja da je obrana tzv. apstraktnih osnova pravnoga poretka najopćenitiji oblik zaštite klasnih interesa buržoazije, itd. i sl. Ali dok je Marxova analiza forme robe i s njime povezane forme subjekta našla široku primjenu kao sredstvo kritike buržoaske pravne ideologije, dotle ona uopće nije bila iskorištena za proučavanje pravne nadgradnje, kao objektivne pojave. Tome je ponajprije smetala okolnost što su malobrojni marksisti koji su se bavili pitanjima prava neosporno smatrali moment prisilnoga socijalnog (državnog) reguliranja centralnim, osnovnim i jedinim karakterističnim obilježjem pravnih pojava. Činilo se da samo to gledište osigurava znanstveni, tj. sociološki i povijesni pristup problemu prava, nasuprot idealističkim, posve spekulativnim sistemima filozofije prava, koji kao osnovu uzimaju koncepciju subjekta s njegovom sposobnošću za samoodre-

đenje. Bilo je prirodno da se pri tome misli kako Marxova kritika subjekta prava, koja proistječe neposredno iz analize forme robe, nema nikakva odnosa prema općoj teoriji prava, jer vanjsko, prisilno reguliranje odnosa vlasnika robe čini samo neznatni dio socijalnog reguliranja uopće.

Drugim riječima, sve ono što se može izvući iz Marxove koncepcije »Waarenhütera«, »čija se volja nalazi u stvarima«, činilo se s toga gledišta pogodnim samo za relativno usko područje, za tzv. *razmjenu robe* u buržoaskom društvu, a potpuno nepogodnim za ostala pravna područja (državno, krivično, itd.) i za druge povijesne epohe, npr. robovlasničku, feudalnu, etc., tj., s jedne strane, značenje Marxove analize ograničavalo se samo na jedno specijalno pravno područje, a s druge strane, njezini su se podaci iskorištavali *samo* za raskrinkavanje buržoaske ideologije slobode i jednakosti, *samo* za kritiku formalne demokracije, a ne i za objašnjenje osnovnih, načelnih svojstava pravne nadgradnje kao objektivne pojave. Pri tom su se zanemarivale dvije stvari: prvo, da načelo pravne subjektivnosti (time razumijevamo formalna načela jednakosti i slobode, načelo autonomije ličnosti, itd.) nije samo oruđe obmane i produkt buržoaskog licemjerja, ukoliko se ono suprotstavlja proleterskoj borbi za uništenje klasa, nego je istodobno — realno aktivno načelo, utjelovljeno u buržoaskom društvu, kada se ono rađa iz feudalno-patrijarhalnog i kada ruši ovo posljednje. I, drugo, da pobjeda tog načela i nije samo toliko ideološki proces (tj. proces koji se u cjelini odnosi na povijest ideja, nazora, itd.), koliko je to realni proces juridizacije ljudskih odnosa, koji slijedi razvitak robno-novčane (a u evropskoj povijesti kapitalističke) privrede te izaziva duboke i svestrane promjene objektivnog karaktera. Ovamo pripadaju: postanak i učvršćivanje privatnog vlasništva, njegova univerzalizacija kako s obzirom na subjekte, tako i s obzirom na sve moguće objekte, oslobađanje zemlje od odnosa dominacije i potčinjavanja, pretvaranje svakog vlasništva u mobilno vlasništvo, razvitak i dominacija obligacijskih odnosa i, napokon, odvajanje političke vlasti, kao posebne sile, uz koju se javlja čisto ekonomska vlast novca, a odatle proistječe više ili manje jasna podjela sfere javnih i privatnih odnosa, javnog i privatnog prava.

Na taj način, ako analiza oblika robe otkriva konkretni povijesni smisao kategorije subjekta i razgolićuje osnovu apstraktnih shema pravne ideologije, onda se povijesni

proces razvitka robno-novčane i robno-kapitalističke privrede odvija realizacijom tih shema u obliku konkretne pravne nadgradnje. Onoliko koliko se odnosi među ljudima izgrađuju kao odnosi subjekata prisutan je i uvjet za razvitak pravne nadgradnje s njezinim formalnim zakonima, sudovima, procesima, advokatima, itd.

Odatle proistječe da su osnovne crte buržoaskoga privatnog prava istodobno najkarakterističnije odrednice pravne nadgradnje uopće. Ako na prijašnjim stupnjevima razvitka ekvivalentna razmjena u obliku odmazde i naknade za učinjenu štetu rezultira najprimitivnijom pravnom formom, koju nalazimo u tzv. barbarskim »pravdama«, onda će i kasniji ostaci ekvivalentne razmjene u sferi raspodjele, koji će se sačuvati u socijalističkoj organizaciji proizvodnje (do prijelaza u razvijeni komunizam) prisiliti socijalističko društvo — kako je to predviđao Marx — da se privremeno zatvori u »uske horizonte buržoaskog prava«. Među tim dvjema krajnjim točkama odvija se razvitak pravne forme koji doseže kulminaciju u buržoasko-kapitalističkom društvu. Taj proces može se okarakterizirati, također, kao raspadanje organskih patrijarhalnih odnosa i njihova zamjena pravnim odnosima, tj. odnosima formalno ravnopravnih subjekata. Raspad patrijarhalne obitelji, u kojoj je pater familias bio vlasnik radne snage žene i djece, i njezino pretvaranje u ugovornu obitelj, u kojoj supruzi međusobno sklapaju imovinski ugovor, a djeca (kao npr. na američkim farmama) dobivaju od oca plaću, jedan je od najtipičnijih primjera te evolucije. Razvitak robno-novčanih odnosa ubrzava tu evoluciju. Sfera razmjene, sfera koju obuhvaća formula R — N, N — R, ima vodeću ulogu. Trgovačko pravo u odnosu prema građanskom pravu ima onu istu funkciju koju ima građansko pravo u odnosu prema svim ostalim područjima, tj. ono mu pokazuje put razvitka. Na taj način, s jedne strane, trgovačko pravo je specifično područje koje ima značenje samo za one koji se profesionalno bave pretvaranjem robe u novčani oblik, i obratno; s druge strane, to je samo građansko pravo u svojoj dinamici, u svojem kretanju prema onim najčistijim shemama iz kojih je uklonjen svaki organski trag, prema onim shemama u kojima pravni subjekt nastupa u svojoj konačnoj formi, kao nužna i neizbježna dopuna robe.

Na taj način načelo pravne subjektivnosti i unutar njega postavljena shematika — koja je za buržoasku jurisprudenciju

ciju apriorna shematika ljudske volje — apsolutno neizbježno proistječe iz uvjeta robno-novčane privrede. Usko empirijsko i tehničko shvaćanje veze tih dvaju momenata izražava se u razmišljanjima da razvoj trgovine zahtijeva garanciju vlasništva, dobre sudove, dobru policiju, itd. Ali ako se stvari dublje razmatraju, jasno je da ove ili one tehničke prilagodbe državnog aparata ne izrastaju samo na osnovi tržišta, nego da među samim kategorijama robno-novčane privrede i pravne forme postoji neraskidiva unutrašnja veza. U društvu u kojem postoji novac i u kojemu, prema tome, privatni pojedinačni rad postaje društven samo posredovanjem općeg ekvivalenta, već postoje uvjeti za pravnu formu s njezinim suprotnostima — između subjektivnoga i objektivnoga, privatnoga i javnoga.

Samo u takvom društvu politička vlast dobiva mogućnost da se suprotstavi čisto ekonomskoj vlasti, čije se istupanje najotvorenije pokazuje kao vlast novca. Zajedno s tim postaje moguć i oblik zakona. Prema tome, u analizi osnovnih pravnih odredaba nije potrebno polaziti od pojma zakona i njime se koristiti kao zacrtanim pravcem, jer sam pojam zakona (kao imperativ političke vlasti) pripada onom stupnju razvitka na kojem je nastala i učvrstila se podjela društva na građansko i političko, i gdje su se, dakle, već ostvarili osnovni momenti pravne forme. »Stvaranje političke države«, kaže Marx, »i raspadanje građanskog društva na neovisne individue (čiji je uzajamni odnos pravo, slično onome kakav je uzajamni odnos među ljudima članovima staleža i cehova bio povlastica) izvršava se istim činom.« Iz navedenoga, naravno, nipošto ne proistječe da formu prava razmatram kao »običan odraz najčistije ideologije« (vidjeti: P. I. Stučka, predgovor trećem izdanju njegove knjige *Revolucionarna roba prava i gosudarstva*, str. V). Čini mi se da sam se o tome dovoljno jasno izrazio: »pravo, kao forma, postoji ne samo u glavama i teorijama učenih pravnika. Ono ima isto tako realnu povijest, koja se ne odvija kao sistem misli, nego kao poseban sistem odnosa« (*Obščaja teorija*, op. cit., str. 24). Na drugome mjestu govorim o pravnim pojmovima, koji »teoretski odražavaju pravni sustav kao sustav odnosa« (ibid., str. 28). Drugim riječima: forma prava izražena logičkim apstrakcijama jest proizvod realne ili konkretne (kako se izražava drug Stučka) pravne forme, realnog posredovanja proizvodnih odnosa. Upozorio sam ne samo na to da genezu pravne forme treba

tražiti u odnosima razmjene, nego sam izdvojio i onaj moment koji, s mogega stajališta, znači najpotpuniju realizaciju pravne forme, a to je — sud i sudski proces.

Samo se po sebi razumije da pri razvitku svakoga pravnog odnosa u glavama njegovih sudionika postoje različite, više ili manje formirane ideološke predodžbe o sebi kao subjektu, o svojim pravima i obavezama, o »slobodi« svojih postupaka, o okvirima zakona, itd. Ipak, praktični smisao pravnih odnosa nije, naravno, u tim subjektivnim stanjima svijesti. Dok je vlasnik robe još samo *svjestan* sebe kao vlasnika robe — on još nije posredovao ekonomski odnos razmjene sa svim daljnjim posljedicama što izmiču njegovoj svijesti i volji. Pravno posredovanje događa se u trenutku pogodbe. Ali trgovačka pogodba još nije pojava psihološke vrste, to nije »ideja« i »oblik svijesti«, to je objektivna ekonomska činjenica — ekonomski odnos, uz koji je neraskidivo vezana ta ista njegova objektivna pravna forma.

Više ili manje nesmetano kretanje društvene proizvodnje i reprodukcije — koje se u društvu robne proizvodnje formalno odvija putem niza privatnih pogodaba — to je *duboko praktični cilj* pravnog posredovanja. Ne može se postići samo pomoću formi svijesti, tj. pomoću čisto subjektivnih momenata: potrebna su točna mjerila, potrebni su zakoni, njihovo tumačenje, potrebna je kazuistika, potrebni su sudovi i prisilno izvršavanje odluka. Već zbog toga ne može se pri razmatranju forme prava ograničavati na »čistu ideologiju«, ne uzimajući u obzir sav objektivno postojeći aparat. Svaka pravna posljedica, na primjer rješenje pravnog spora, jest objektivna činjenica koja je izvan svijesti bilo kojeg sudionika, jednako kao i ona privredna pojava što se u konkretnom slučaju posreduje pravom.

Drugi prigovor koji mi upućuje drug Stučka, naime da priznajem postojanje prava samo u buržoaskom društvu, prihvaćam, ali sa stanovitim ogradama. Ja sam doista tvrdio, a tvrdim i dalje, da najrazvijenije, svestrano i potpuno pravno posredovanje nastaje iz odnosa proizvođača robe; da su, prema tome, svaka opća teorija prava i svaka »čista jurisprudencija« jednostrano, apstrahirano opisivanje odnosa ljudi koji nastupaju na tržištu u ulozi vlasnika robe. Ali zato razvijen i konačan oblik ne isključuje nerazvijene i početne oblike, nego, obrnuto, on ih pretpostavlja.

Tako je, na primjer, i s privatnim vlasništvom: samo moment slobode otuđivanja u punoj mjeri otkriva načelnu bit toga instituta, iako, nema sumnje, vlasništvo kao prisvajanje postoji prije, i to ne samo u razvijenim, nego i u početnim oblicima razmjene. Vlasništvo kao prisvajanje jest prirodna posljedica bilo kojeg načina proizvodnje, ali samo unutar određene društvene epohe vlasništvo poprima svoj logički — najjednostavniji i univerzalni oblik privatnog vlasništva, u kojem se on određuje kao uvjet cirkulacije vrijednosti po formuli R-N, N-R.

Isto je tako i s odnosom eksploatacije. On, naravno, nikako nije vezan uz odnose razmjene i moguć je u naturalnom obliku privrede. Ali samo u buržoasko-kapitalističkom društvu, u kojem proletarijat nastupa u ulozi subjekta te raspolaže svojom radnom snagom kao robom, ekonomski odnos eksploatacije pravno se posređuje u obliku ugovora.

Upravo je uz to vezana činjenica da u buržoaskom društvu, suprotno od robovlasničkoga i feudalnoga, pravna forma dobiva univerzalno značenje, pravna ideologija postaje dominantnom ideologijom, a obrana klasnih interesa eksploatatora nastupa najuspješnije kao obrana apstraktnih načela pravne subjektivnosti.

Jednom riječju, smisao mojeg istraživanja nipošto se ne svodi na to da se marksističkoj teoriji prava zatvori pristup onim povijesnim razdobljima koja nisu poznavala razvijenu robno-kapitalističku privredu. Naprotiv, težio sam i težim za tim da olakšam shvaćanje onih početnih oblika koje nalazimo u tim epohama, i da povežem njihove opće linije razvitka s razvijenim oblicima. Koliko je moje stajalište plodonosno, pokazat će budućnost.

Samo se po sebi razumije da sam u svojem kratkom ogledu mogao tek naznačiti osnovne crte povijesnog i dijalektičkog razvitka pravne forme, koristeći se, uglavnom, onim mislima koje sam našao kod Marxa. Nije mi bio zadatak da riješim sve probleme teorije prava, ili barem neke od njih. Samo sam htio pokazati iz kojeg im se kuta promatranja može prići i kako se mogu postaviti. Zadovoljan sam već time što su se među drugovima marksistima našli ljudi kojima je moj pristup pitanjima prava zanimljiv i prilično perspektivan. To još više učvršćuje moju želju da nastavim posao u izabranom smjeru.

J. P.

Uvod

Zadaci opće teorije prava

Opća teorija prava može se definirati kao razvitak osnovnih, tj. najapstraktnijih pravnih pojmova. Njima pripadaju pojmovi kao, npr., »pravna norma«, »pravni odnos«, »subjekt prava«, itd. Zahvaljujući svojoj apstraktnoj prirodi, ti pojmovi pripadaju svakoj grani prava, a njihovo logičko i sistematično značenje ostaje isto, neovisno o tome na kakav se konkretan sadržaj odnose. Nitko neće negirati da su, na primjer, pojam subjekta građanskog prava i pojam subjekta međunarodnog prava podređeni općem pojmu subjekta prava kao takvoga i da se, prema tome, ta kategorija može definirati i razvijati neovisno o bilo kojem konkretnom sadržaju. S druge strane, ako ostanemo u okvirima bilo koje pojedine grane prava, možemo konstatirati da navedene pravne kategorije ne ovise o konkretnom sadržaju pravnih normi, u tom smislu što zadržavaju svoje značenje u svim promjenama toga konkretnog materijalnog sadržaja.

Jasno je da su ti najopćenitiji i najjednostavniji pravni pojmovi rezultat logičke obrade normi pozitivnog prava te da su kasniji i viši proizvod svjesnog stvaralaštva u usporedbi sa stihijski nastalim pravnim odnosima i normama koje ih izražavaju.

Ipak, to ne smeta filozofima neokantovcima da osnovne pravne kategorije promatraju kao nešto nadređeno iskustvu i nešto što omogućuje samo iskustvo. Tako kod Savalskog čitamo (*Osnovy filosofii prava v naučnom idealizme*, Moskva, 1908, str. 216): »Subjekt, objekt, odnos i pravilo odnosa su a priori pravnog iskustva i oni ga čine mogućim.« I dalje: »Pravni odnos je nužan i jedini uvjet svih pravnih instituta, pa prema tome — i jurisprudencije, jer ako nema pravnog odnosa, tada nema ni znanosti o njemu, tj. jurisprudencije — jednako kao što bez načela kauzalnosti nema prirode i, prema tome, ni prirodne znanosti« (ibid., str. 218). Savalski u svojim razmišljanjima samo ponavlja zaključke jednog od najistaknutijih neokantovaca Cohena (*Ethik der reinen Willens*, 2. izd., 1907, str. 227. i d.). To isto stajalište nalazimo i kod Stammlera, kako u njegovu ranijem i osnovnom radu *Wirtschaft und Recht* (1896), tako i u njegovu posljednjem radu *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*

(2. izd., 1923). Tamo stoji: »Među pravnim pojmovima treba razlikovati *čiste* i *uvjetovane* pojmove. Prvi označavaju opće forme mišljenja osnovnih pravnih pojmova, za čije razumijevanje nisu potrebne nikakve druge pretpostavke osim same ideje prava. Oni, prema tome, nalaze primjenu u svim pravnim pitanjima koja se uopće mogu postaviti, jer nisu ništa drugo nego različite pojave formalnog pojma prava. Zato oni moraju biti izvedeni iz nepromjenjivih (bleibende) odrednica posljednjega« (ibid., str. 245).

Premda nas neokantovci uvjeravaju, u skladu sa svojim stajalištem, da »ideja prava« genetički ne prethodi iskustvu, tj. ne vremenski, nego logički i gnoseološki, ipak moramo priznati da nas takozvana kritička filozofija u ovoj točki, kao i u mnogima drugima, vraća srednjovjekovnoj skolastici.

Dakle, možemo tvrditi da razvijeno pravno mišljenje, bez obzira na to kakvoj se ono gradi obraćalo, ne može egzistirati bez stanovite količine najapstraktnijih i općih definicija.

Bez njih ne može egzistirati ni naša sovjetska jurisprudencija, ako ona ostaje takva, tj. ako odgovara svojem neposrednom zadatku. Osnovni, tj. formalni pravni pojmovi produžavaju svoje postojanje u našim kodeksima i u komentarima koji im odgovaraju. Na snazi ostaje i metoda pravnog mišljenja s njegovim specifičnim načinom spoznaje.

Ali dokazuje li se time da se znanstvena teorija mora baviti analizom navedenih apstrakcija? Prilično široko rasprostranjeno gledište pripisuje tim osnovnim i najopćenitijim pojmovima čisto uvjetno i tehničko značenje. Dogmatička jurisprudencija, kažu nam, koristi se tim terminima samo zbog udobnosti i ništa više. Oni nemaju nikakvo drugo teorijsko-spoznajno značenje. Ipak, ta okolnost da je dogmatička jurisprudencija praktična i u stanovitom smislu tehnička disciplina ne omogućuje još zaključak da njezini pojmovi ne mogu ući u sastav odgovarajuće teorijske discipline. Možemo se složiti s Karnerom¹ da znanost o pravu počinje ondje gdje završava jurisprudencija, ali iz toga ne proistječe da znanost o pravu treba da jednostavno odbaci osnovne apstrakcije koje izražavaju načelnu bit pravne forme. Ta, i politička je ekonomija počela svoj

¹ Vidjeti: Karner, *Social'nye funkcii prava*, rus. prijevod, 1923.

razvitak od praktičnih pitanja, prije svega od pitanja novčane cirkulacije, ta i ona je postavila sebi kao prvi zadatak da pokaže »načine bogaćenja vlada i naroda«. Pa ipak, već u ovim tehničkim savjetima nalazimo osnove onih pojmova koji su, u produbljenoj i generaliziranoj formi, ušli u sastav teorijske discipline — političke ekonomije.

Da li se jurisprudencija sposobna razviti u opću teoriju prava a da se pri tom ne raspline ni u psihologiji ni u sociologiji? Je li moguća ista analiza osnovnih definicija pravne forme, kao što imamo u političkoj ekonomiji analizu osnovnih i najopćenitijih definicija forme robe i forme vrijednosti? To su pitanja o čijim rješenjima ovisi da li se opće učenje o pravu može razmatrati kao samostalna teorijska disciplina.

Za buržoasku filozofiju prava, čija većina predstavnika stoji na neokantovskom stajalištu, navedeni problem rješava se suprotstavljanjem dviju zakonitosti: zakonitosti bitka i zakonitosti trebanja. U skladu s tim, priznaje se postojanje dviju vrsta znanosti: kauzalnih i normativnih. »Dok kauzalne ili eksplikativne znanosti«, piše, na primjer Wundt, »teže da otkriju prirodne zakone, prema kojima faktički teku i moraju teći s prirodnom nužnošću procesi realnog života, cilj i predmet normativnih disciplina, koje ne teže objašnjavanju onoga što se zbiva, jesu isključivo norme, na osnovi kojih nešto treba, iako se to faktički nikada ne događa.«² Kod Simmela kategorija trebanja određuje osobit način mišljenja, nepremostivom granicom odvojen od onoga logičkog postupka po kojemu zamišljamo postanak koji se zbiva prirodnom potrebom. Konkretno »ti treba da« može se objasniti samo pozivom na drugo trebanje. Zadržavajući se u okvirima logike, ne možemo izvoditi zaključak od nužnosti prema trebanju i obrnuto.³ Istu misao da se zakonitost može utvrditi pomoću dviju različitih metoda, kauzalne i teleološke, varira na sve načine Stammeler u svojem osnovnom radu *Privreda i pravo*. Na taj način jurisprudencija bi kao jedna od normativnih disciplina dobila, tobože, čvrstu metodološku osnovu. Više od toga, pokušaji da se produbi ta metodologija, na primjer kod Kelsena, doveli su do uvjerenja da je upravo jurisprudencija pretežno normativna znanost, jer se ona, prije bilo

² Wundt, *Ethik*, str. 1.

³ Usp.: Simmel, *Einleitung in die Moralwissenschaft*.

koje druge discipline koja bi se odnosila na taj predmet, može zadržati u okvirima formalnoga logičkog smisla kategorije trebanja. Zapravo, u moralu i estetici normativno je prožeto psihološkim i može se razmatrati kao kvalificirano htijenje, tj. kao činjenica, kao bitno: stajalište uzročne veze nameće se neprestano, narušavajući čistoću normativnog osmišljavanja. Naprotiv, u pravu, višim izrazom kojega Kelsen smatra državni zakon, načelo trebanja nastupa u bezuvjetno heteronomnoj formi, kidajući definitivno s faktičkim, s onim što postoji. Dovoljno je prenijeti samu zakonodavnu funkciju u metajurističko područje, a to i čini Kelsen, i kao udio jurisprudencije ostaje čista sfera normativnoga, a njezina zadaća će biti isključivo u tome da će različite normativne sadržaje dovoditi u skladan logički red.

Kelsen, nesumnjivo, treba priznati veliku zaslugu. Svojom neustrašivom dosljednošću on je doveo do apsurdna neokantovsku metodologiju i njezine dvije zakonitosti. Jer pokazuje se da »čista«, oslobođena od bilo kakvih primjesa postojećega, faktičkoga, od bilo kakve psihološke i sociološke »šljake«, zakonitost trebanja uopće nema i ne može imati razumnih određenja. Jer za čisto pravno, tj. bezuvjetno heteronomno trebanje čak je i cilj nešto sporedno i ravnodušno. »Ti trebaš zato da bi« — to nije, po Kelsenovu mišljenju, više juridičko »ti trebaš«.

Na planu juridičkog trebanja postoji samo prijelaz od jedne norme prema drugoj normi, po stupnjevima hijerarhijske ljestvice, na vrhu koje se nalazi potpuno zatvoren viši, normom utvrđeni autoritet, konačni pojam, iz kojega, kao iz nečega danoga, proistječe jurisprudencija. Takav pristup zadacima teorijske jurisprudencije jedan je od Kelsenovih kritičara opisao kao karikirano obraćanje pravnika zakonodavcu: »Kakve zakone treba donijeti, mi to ne znamo i o tome se ne brinemo. To pripada zakonodavnoj vještini, koja nam je strana. Donosite zakone kakve hoćete. I tek kada vi donesete kakav zakon, mi ćemo vam na latinskome objasniti kakav ste zakon donijeli.«⁴

Takva opća teorija prava koja ništa i ne pokušava objasniti, koja unaprijed okreće leđa činjenicama stvarnosti, tj. socijalnom životu, i bavi se normama, ne zanimajući se ni za njihovo porijeklo (metajuridičko pitanje!), ni za njihovu ve-

⁴ J. Offner, *Das soziale Rechtsdenken*, 1923, str. 54.

zu s bilo kakvim materijalnim interesima, može, razumije se, pretendirati na naziv teorije možda samo u onom smislu u kojem se govori, na primjer, o teoriji šahovske igre. Takva teorija nema ništa zajedničko sa znanošću. Pravo, pravnu formu, kao povijesnu formu, ona ne pokušava istraživati, jer ona uopće ne postavlja sebi zadatak istraživanje onoga što postoji. Zato se od nje, izražavajući se vulgarno, i ne može mnogo uzeti.

Druga je stvar s tzv. sociološkim i psihološkim teorijama prava. Od njih se može više zahtijevati jer, zahvaljujući metodi koju primjenjuju, one nastoje objašnjavati pravo kao pojavu u njezinu postanku i razvitku. Ali tu nas čeka drugo razočaranje. Sociološke i psihološke teorije prava obično ostavljaju izvan svojega razmatranja formu prava kao takvu, tj. jednostavno ne vide probleme koji se u njoj nalaze. One od samog početka operiraju pojmovima izvanjuridičkog svojstva, a ako i uključuju u svoja razmatranja čisto juridičke pojmove, to čine samo zato da bi ih proglasile »fikcijama«, »ideološkim fantazijama«, »projekcijama«, itd. Taj natprirodni ili nihilistički pristup, na prvi pogled, nesumnjivo izaziva određenu simpatiju. Osobito ako se suprotstavi idealističkim teorijama prava, posve prožetima teologijom i »moraliziranjem«. Nakon kitnjastih fraza o »vječnoj ideji prava« ili o »apsolutnom značenju ličnosti«, čitalac koji traži materijalističko objašnjenje društvenih pojava s osobitim zadovoljstvom poseže za teorijama što pravo tretiraju kao rezultat borbe interesa, kao izraz državne prisile, ili čak kao proces što se zbiva u realnoj ljudskoj psihi. Mnogim drugovima marksistima činilo se da je dovoljno unijeti u navedene teorije moment klasne borbe kako bi se dobila originalna materijalistička marksistička teorija prava. Međutim, kao rezultat dobivamo povijest privrednih formi, s više ili manje slabom pravnom nijansom, ili povijest ustanova, ali nipošto opću teoriju prava.⁵ Pri tom, ako su se buržoaski pravници, pokušavajući provesti više ili manje

⁵ Čak i u knjizi druga P. I. Stučke *Revolucionarna rola prava i gosudarstva*, u kojoj se tretira niz pitanja opće teorije i prava, ona nisu povezana u sistematsku cjelinu. Povijesni razvitak pravnog reguliranja, s gledišta njegova klasnog sadržaja, javlja se u izlaganju u prvom planu u usporedbi s logičkim i dijalektičkim razvitkom same forme. Treba, međutim, napomenuti da je svatko tko je uspoređivao treće izdanje te knjige s prvim, naravno, primijetio kakav je korak naprijed učinio naš poštovani autor u smislu obraćanja pažnje pita-

materijalistička gledišta, na primjer Gumpłowicz, smatrali obavezni, tako reći po službenoj dužnosti, da pregledaju arsenal osnovnih pravnih pojmova, makar zato da bi ih proglasili umjetnim i uvjetnim konstrukcijama, onda pisci marksisti, kao ljudi koji nisu odgovorni pred jurisprudencijom, najčešće jednostavno šutke prelaze preko formalnih definicija opće teorije prava, usredotočujući svu svoju pažnju na konkretan sadržaj pravnih normi i na povijesni razvitak pravnih instituta. Uopće treba napomenuti da pisci marksisti, govoreći o pravnim pojmovima, misle prije svega na konkretan sadržaj pravnog reguliranja, koji pripada ovoj ili onoj epohi, tj. na ono što ljudi na određenom stupnju razvitka smatraju pravom. To se vidi čak iz ove formulacije: »Na osnovi danog stanja proizvodnih snaga nastaju određeni odnosi proizvodnje, koji dobivaju svoj idealni izraz u pravnim pojmovima ljudi i u više ili manje 'apstraktnim pravilima', u nepisanim običajima i pisanim zakonima« (Beljtov, *K voprosu...*, str. 140). Ovdje se pravni pojam razmatra isključivo sa stajališta njegova sadržaja; pitanje o formi prava kao takvoj uopće se ne postavlja. Međutim, neosporno je da marksistička teorija treba da istražuje ne samo materijalni sadržaj pravnog reguliranja u različitim povijesnim epohama, nego treba da dađe i materijalističko tumačenje samoga pravnog reguliranja, kao određene povijesne forme.

Međutim, odričući se analize osnovnih juridičkih pojmova, dobit ćemo samo teoriju koja nam objašnjava postanak pravuog reguliranja iz materijalnih potreba društva, i prema tome — usuglašavanje pravnih normi s materijalnim interesima ovih ili onih društvenih klasa. Ali samo pravno reguliranje, bez obzira na bogatstvo povijesnih sadržaja, koje mi stavljamo u taj pojam, ostaje neanalizirano kao forma. Umjesto punoće unutrašnjih raščlanjivanja i veza, bit ćemo prisiljeni da se koristimo oskudnim i približno nagoviještenim ocrtavanjima pravnoga, u toj mjeri

njima pravne forme. Uostalom, to je proisteklo iz polaznoga gledišta P. I. Stučke, jer on pravo shvaća prije svega kao sistem odnosa proizvodnje i razmjene. Ako se pravo od samog početka tretira kao forma bilo kakvih društvenih odnosa, onda se može unaprijed reći da će njegova specifična svojstva ostati izvan polja razmatranja. Naprotiv, pravo kao forma odnosa proizvodnje i razmjene, pri manje ili više pažljivoj analizi, lako pokazuje svoje specifične crte.

približnim da se potpuno briše granica što dijeli sferu juridičkog od sfera koje s njom graniče.⁶

Takav pristup ne može se ne priznati zakonitim, do stanovitog stupnja. Povijest privrede može se izlagati potpuno ostavljajući po strani pojedinosti i detalje, recimo teoriju rente ili nadnice. Ali što bismo rekli o takvom povjesničaru privrednih formi kojemu bi se glavne kategorije teorijske ekonomije — vrijednost, kapital, profit, renta, itd. — rasplinule u nejasnim i nediferenciranim pojmovima privrede? Mi i ne govorimo o tome kako bi bio primljen pokušaj da se takva povijest predstavlja kao teorija političke ekonomije. Međutim, na području marksističke teorije prava stvar stoji upravo tako. Istina, možemo se tješiti da pravnici sve do sada još traže, i ne mogu naći, definiciju za svoj pojam prava. Pa ako većina kolegija iz opće teorije prava obično počinje ovom ili onom formulom, ta formula zapravo nam daje samo zbrkanu, približnu, neraščlanjenu predodžbu o juridičkom uopće. Možemo postaviti kao aksiom da smo najmanje saznali o pravu iz onih definicija koje mu se pridaju, i obratno, da nas pravi znanstvenik utoliko temeljitije upoznaje s pravom kao formom ukoliko manje pažnje pridaje vlastitoj definiciji.

Razlog tome potpuno je jasan: takav složeni pojam kakav je pravo ne može se iscrpiti definicijom po pravilima školske logike per genus et differentia specifica.

Na žalost, i oni malobrojni marksisti koji su se bavili teorijom prava nisu izbjegli iskušenju skolastičke premudrosti. Tako Renner (*Marxstudien*, 6, 1905) kao osnovu svoje definicije prava uzima pojam imperativa koje društvo upućuje individui. Ta jednostavna konstrukcija čini mu se sasvim dovoljna za istraživanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti pravnih instituta.⁷

⁶ Kao primjer kako se bogatstvo povijesnog izlaganja može saživjeti s najnepotpunijom skicom pravne forme može poslužiti knjiga M. Pokrovskog *Očerki po istorii ruskoj kul'tury*, u kojoj se definicija prava iscrpljuje s obilježjem nepokretnosti i inertnosti, nasuprot promjenljivosti ekonomskih pojava (ibid., II izd., I sv., str. 16).

⁷ Usp. također kod Zibera (*Sabrana djela*, II sv., str. 134): »Pravo nije ništa drugo ugo skup prisilnih normi koje služe kao izraz tipičnog slučaja nastalih ekonomskih pojava, skup koji ima značenje upozorenja i presijecanja odstupanja od srednjeg toka stvari.« Analognu definiciju prava kao prisilnih normi koje propisuje državna vlast nalazimo u Buharinovoj knjizi *Historijski materijalizam* (2. izd., str. 175). Razlika između Buharinove i Ziberove koncepcije, a osobito Buharinove i Rene-

Osnovni je nedostatak formula takve vrste nesposobnost da obuhvate pojam prava u njegovu stvarnom kretanju, koje otkriva punoću unutrašnjih uzajamnih odnosa i veza. Umjesto da se pojam prava da u njegovoj najpotpunijoj i najjasnijoj formi i, prema tome, da se pokaže značenje tog pojma za određenu povijesnu epohu, nama se svečano daje čisto teorijsko opće mjesto o »vanjskom autoritativnom reguliranju«, koje jednako odgovara svim epohama i stupnjevima razvoja ljudskog društva. Potpuna su analogija tome u političkoj ekonomiji pokušaji da se pojmu privrede da takva definicija koja bi obuhvaćala sve povijesne epohe. Kad bi se ekonomska teorija sva sastojala od takvih neplodnih skolastičkih generalizacija, ona bi teško zaslužila naziv znanosti.

Marx, kao što se zna, ne počinje svoje istraživanje od razmatranja privrede uopće, nego od analize robe i vrijednosti. Jer privreda se, kao posebna sfera odnosa, diferencira tek s pojavom razmjene. Dotle dok ne postoje odnosi vrijednosti, privredna djelatnost samo s teškoćom može biti odijeljena od drugih životnih funkcija s kojima zajedno čini jednu sintetičku cjelinu. Čisto naturalna privreda ne može biti predmet političke ekonomije kao samostalne znanosti.⁸ Samo robno-kapitalistički odnosi oblikuju prvi put predmet političke ekonomije kao posebne teorijske discipline, koja se koristi svojim specifičnim

rove, sastoji se u tome, što prva oštro ističe klasni karakter državne vlasti i, prema tome, prava. Širu definiciju daje Podvolocki, jedan od Buharinovih učenika: »Pravo je sistem prisilnih socijalnih normi koje odražavaju ekonomske i druge društvene odnose danog društva, normi koje uvodi i brani državna vlast vladajuće klase radi sankcioniranja, reguliranja i učvršćivanja tih odnosa i, dakako, učvršćenja vlasti dane klase« (Podvolockij, *Marksistskaja teorija prava*, str. 156). Sve te definicije ističu vezu između konkretnog sadržaja pravnog reguliranja i ekonomije. Međutim, istodobno, oni nastoje iscrpiti pravo kao formu na taj način da ga definiraju kao vanjsku prisilu koju organizira država, tj., u biti, ne idu dalje od grubih empirijskih metoda one iste praktične ili dogmatične jurisprudencije čije prevladavanje mora biti zadatak marksista.

⁸ Treba, uostalom, reći da među marksistima ne postoji puno jedinstvo gledišta što se tiče predmeta teorijske ekonomije. To je pokazala diskusija u vezi s nastupom druga I. I. Stjepanova-Skvorcova na temu »Što je politička ekonomija« (»Vestnik Komakademii«, br. 12, 1925). Međutim, pretežna većina naših ekonomista koji su se izjasnili u toj diskusiji odlučno je odbacila gledište druga Stjepanova, prema kojem navedene kategorije robne i robno-kapitalističke privrede uopće ne čine predmet teorijske ekonomije.

pojmovima. »Politička ekonomija počinje od robe, od trenutka kada počinje razmjena proizvoda između pojedinih individua ili između pojedinih općina.«⁹

Analogno stajalište može se u cjelini primijeniti na opću teoriju prava. One osnovne juridičke apstrakcije koje niču s razvijenim juridičkim mišljenjem i označavaju najbliže definicije pravne forme uopće odražavaju određene i pri tom vrlo složene društvene odnose. Pokušaj da se nađe definicija prava koja bi odgovarala ne samo tim složenim odnosima, nego i »ljudskoj prirodi« ili »ljudskoj zajednici« uopće, neizbježno mora dovesti do skolastičkih posve teoretskih formula.

Kada od te bezivotne formule treba prijeći na analizu pravne forme u onom obliku u kojem je stvarno susrećemo, neminovno nailazimo na niz poteškoća. Te se poteškoće prevladavaju samo očitim natezanjem i domišljanjem. Tako obično tek kad nam je već dana opća definicija prava, doznajemo da postoje, tako reći, dvije vrste prava: subjektivno i objektivno, jus agendi i norma agendi. Uz to se, u samoj definiciji, mogućnost takve podjele uopće ne predviđa, pa zbog toga dolazi do negiranja jedne, bilo koje vrste, proglašavajući je fikcijom, fantazijom, itd., ili do uspostavljanja čisto vanjske veze između općeg pojma prava i njegovih dviju vrsta. Međutim, ta dvostruka priroda prava, to njegovo raspadanje na normu i pravomoćnost nema manje bitno značenje od, na primjer, raspadanja robe na vrijednost i upotrebnu vrijednost.

Pravo se, kao forma, ne može shvatiti izvan svojih najbližih definicija. Ono postoji samo u suprotnostima: objektivno pravo — subjektivno pravo: javno pravo — privatno pravo, itd. Ipak, sva će se ta osnovna razgraničavanja pokazati mehanički vezana uz osnovnu formulu ako je sastavimo tako da ona obuhvati sve epohe i stupnjeve socijalnog razvitka, među kojima i takve koji uopće nisu poznavali navedene suprotnosti.

Samo buržoasko-kapitalističko društvo gradi sve potrebne uvjete u kojima juridički moment u socijalnim odnosima doseže punu određenost.

Ako ostavimo po strani kulturu prvobitnih naroda, gdje vrlo teško možemo izdvojiti pravo od opće mase socijalnih

⁹ Engels, recenzija Marxove knjige *Zur Kritik...*, štampana u londonskim novinama »Das Volk«, 6—20. kolovoza 1859.

pojava normativnog poretka, čak se u srednjovjekovnoj feudalnoj Evropi pravne forme odlikuju potpunom nerazvijenosti. Sve navedene suprotnosti spojene su u jedinstvenu nediferenciranu cjelinu. Ne postoji granica između prava kao objektivne norme i prava kao pravnog ovlaštenja. Norma općeg karaktera ne razlikuje se od njezine konkretne primjene i, u skladu s tim, spojena je djelatnost suca i zakonodavca. Potpuno je prikrivena, kako u organizaciji marke, tako i u organizaciji feudalne vlasti, suprotnost između javnog i privatnog prava. Ne postoji uopće za buržoasku epohu tako karakteristično proturjeđe između čovjeka kao privatne osobe i čovjeka kao člana političke zajednice. Da bi se sve ove grane pravne forme posve iskristalizirale, bio je nužan dug proces razvitka, čija su glavna arena bili gradovi.

Na taj način, dijalektički razvitak osnovnih juridičkih pojmova ne daje nam samo formu prava u njezinu najotvorenijem i najrašćanjenijem obliku, nego odražava i realni povijesni proces razvitka, koji nije ništa drugo nego proces razvitka buržoaskog društva.

Protiv opće teorije prava, kako je mi shvaćamo, ne mogu se uputiti prigovori da ta disciplina ima posla samo s formalnim i uvjetnim definicijama i umjetnim konstrukcijama. Nitko ne sumnja da politička ekonomija proučava nešto što zaista postoji, iako još Marx upozorava da se takve stvari kao što su vrijednost, kapital, profit, renta, itd. »ne mogu otkriti pomoću mikroskopa i kemijske analize«. Teorija prava operira ne manje »umjetnim« apstrakcijama; »pravni odnos« ili »subjekt prava« isto se tako ne mogu otkriti metodama prirodnoznanstvenog istraživanja, ali i iza tih apstrakcija kriju se posve realne društvene snage.

Sa stajališta čovjeka koji živi u naturalnoprivrednoj sredini, ekonomija odnosa vrijednosti činit će se isto tako umjetno izvrtanje jednostavnih i prirodnih stvari kao što se pravni način mišljenja čini zdravom razumu »prosječnog čovjeka«.

Valja napomenuti da je pravno stajalište mnogo više strano svijesti »prosječnog« čovjeka nego ekonomsko. Jer kad se ekonomski odnos ostvaruje istodobno i kao juridički, za sudionike tog odnosa aktualna je u većini slučajeva upravo ekonomska strana: juridički pak moment ostaje u drugom planu, a sa svom svojom jasnoćom istupa samo u posebnim, isključivim slučajevima (proces, spor o pravu). S druge

strane, kao nosioci »juridičkog momenta« u stadiju njegove aktivnosti pojavljuju se obično predstavnici posebne kaste (pravnici, suci). Zato se »prosječnom« čovjeku čini običnije i prirodnije mišljenje u ekonomskim kategorijama nego mišljenje u juridičkim kategorijama.

Misliti da su osnovni pojmovi koji sami izražavaju smisao pravne forme produkt nećijih samovoljnih izmišljotina, znači upasti u onu pogrešku koju je Marx zapazio kod prosvjetitelja XVIII stoljeća. Budući da oni, po Marxovim riječima, još nisu znali objasniti postanak i razvitak zagonetnih oblika društvenih odnosa, trudili su se da objasne nepoznanicu, tvrdeći da su one ljudski izum i da nisu pale s neba (*Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 91).

Ne može se, uostalom, negirati da znatan dio juridičkih konstrukcija ima, zapravo, sasvim nepostojan i uvjetan karakter. Takva je, na primjer, većina konstrukcija javnog prava. Mi ćemo se potruditi da objasnimo razloge te pojave. Za sada ćemo se ograničiti na napomenu da forma vrijednosti u uvjetima razvijene robne privrede postaje univerzalna i uzima, usporedo s prethodnima, niz proizvodljivih i prividnih izraza, istupajući kao prodajna cijena predmeta koji nisu proizvodi rada (zemlja), pa se čak uopće i ne odnose na proces proizvodnje (npr. vojne tajne kupljene od špijuna). To ne smeta da se vrijednost kao ekonomska kategorija može shvatiti samo sa stajališta društveno potrebnog utroška rada potrebnog za proizvodnju ovog ili onog proizvoda. Isto tako, univerzalizam pravne forme ne treba nas sprečavati u istraživanju onih odnosa koji čine njegovu realnu osnovu. Nadamo se da ćemo pokazati kako takva osnova nisu oni odnosi koji se zovu javnopravni.

Drugi prigovor protiv našeg shvaćanja zadataka opće teorije prava sastoji se u tome što se apstrakcije koje počivaju u osnovi analize priznaju kao svojstvene samo buržoaskom pravu. Proletersko pravo, kažu nam, mora sebi naći druge generalizirajuće pojmove, a zadatak se marksističke teorije prava i sastoji u tome da ih pronade.

Taj se prigovor na prvi pogled čini sasvim ozbiljan, ali on počiva na nesporazumu. Zahtijevajući da proletersko pravo dobije svoje nove, uopćavajuće pojmove, taj se pravac čini revolucionaran par excellence. Ipak, on zapravo proklamira besmrtnost forme prava, jer teži da istragne tu formu iz onih određenih povijesnih uvjeta koji su joj

osigurali pun procvat, i da je proglasi sposobnom za neprestano obnavljanje. Odumiranje kategorija (upravo kategorija, a ne ovih ili onih propisa) buržoaskog prava nikako ne znači njihovu zamjenu novim kategorijama proleterskog prava, kao što ni odumiranje kategorije vrijednosti, kapitala, profita, itd., pri prijelazu na razvijeni socijalizam neće značiti pojavu novih proleterskih kategorija vrijednosti, kapitala, rente, itd.

Odumiranje kategorija buržoaskog prava u ovim uvjetima značit će odumiranje prava uopće, tj. postepeno iščezavanje juridičkog momenta u ljudskim odnosima.

Karakteristična je za prijelaznu epohu, kako je to pokazao Marx u *Kritici Gotskog programa*, ta činjenica da će odnosi između ljudi tokom stanovitog vremena biti, htjeli — ne htjeli, zatvoreni u »uski horizont buržoaskog prava«. Zanimljivo je analizirati u čemu se, po Marxovu mišljenju, sastoji taj uski horizont buržoaskog prava. Marx uzima kao pretpostavku takav društveni poredak u kojem sredstva za proizvodnju pripadaju cijelom društvu i u kojem proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode. Prema tome, on uzima viši stupanj nego što je NEP koji mi proživljavamo. Tržišna povezanost već je u cjelini zamijenjena organiziranim povezanošću, a prema tome »ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje kao vrijednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onome što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego posredno, kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada« (K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela u dva toma*, tom II, Kultura, Zagreb, 1950, str. 13). Ali čak kod potpunog izbacivanja tržišta i tržišne razmjene, novo komunističko društvo, po Marxovim riječima, mora neko vrijeme nositi na sebi »u svim odnosima, ekonomskom, moralnom i duhovnom — oštar pečat karakterističnih osobina starog društva, iz čijih grudi je izašlo na svijet«. To se izražava na načelu raspodjele, prema kojemu »svaki proizvođač osobno dobiva (nakon učinjenih odbitaka) točno onoliko koliko on daje društvu«. Marx ističe da je, bez obzira na korjenite promjene sadržaja i forme, »ovdje isto takvo načelo dominacije kao pri razmjeni robnih ekvivalenata: određena količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za istu količinu rada u drugom obliku«. Ukoliko odnosi pojedinog proizvođača i društva zadržavaju oblik ekvivalentne razmjene, utoliko oni zadržavaju

i formu prava, jer »po samoj svojoj prirodi pravo jest primjena istog sistema«. Ali kako se pri tom ne uzimaju u obzir prirodne razlike u individualnim sposobnostima, tako »po svojem sadržaju to pravo je, kao i svako pravo, pravo nejednakosti«. Marx ništa ne govori o nužnosti državne vlasti koja bi svojom prisilom osiguravala ispunjavanje tih normi »nejednakog«, koje čuva »buržoasku ograničenost« prava, ali to se razumije samo po sebi. Taj zaključak izvodi Lenjin: »Buržoasko pravo u oblasti raspodjele proizvoda potrošnje pretpostavlja, naravno, neizbježno i buržoasku državu, jer pravo nije ništa bez aparata koji je sposoban da prinudava na poštovanje pravnih normi. Izlazi da u komunizmu ostaje za izvjesno vrijeme ne samo buržoasko pravo nego čak i buržoaska država — bez buržoazije« (Marx—Engels—Lenjin, *Izabrana djela u deset knjiga*, knjiga IX; Lenjin, *Država i revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 227). Kad je dana forma ekvivalentnog odnosa, znači da je dana forma prava, znači da je dana forma javne, tj. državne vlasti koja, zahvaljujući tome, ostaje neko vrijeme čak u uvjetima kad podjela na klase više ne postoji. Odumiranje prava, a zajedno s njim i države, dogodit će se, po Marxovu mišljenju, tek onda kad »rad prestajući da bude sredstvom za život sam postane prva životna potreba«, kad se zajedno sa svestranim razvitkom individue razviju proizvodne snage, kad svatko bude dobrovoljno radio prema sposobnostima ili, kako kaže Lenjin, »ne bude šajlokovski računao kako ne bi radio jedno pola sata više od drugoga«, jednom riječju, kad bude definitivno izživljena forma ekvivalentnog odnosa.

Prema tome, prijelaz na razvijeni komunizam Marx nije zamišljao kao prijelaz na nove forme prava, nego kao odumiranje juridičke forme uopće, kao oslobođenje od tog nasljedstva buržoaske epohe kojemu je suđeno da nadživi samu buržoaziju.

Zajedno s tim Marx ističe osnovni uvjet postojanja pravne forme koji se ukorijenio u samoj ekonomiji, a to je — ujedinjavanje radnih napora na načelu ekvivalentne razmjene, tj. on otkriva duboku unutrašnju vezu između forme prava i forme robe. Društvo, koje je prema stanju svojih proizvodnih snaga prisiljeno sačuvati ekvivalentan odnos između utroška rada i nagrade u formi koja, makar i malo, podsjeća na razmjenu robnih vrijednosti, bit će prisiljeno sačuvati i formu prava. Samo polazeći od tog

osnovnog momenta može se shvatiti zašto niz drugih socijalnih odnosa poprima juridičku formu. Naprotiv, razmišljati na taj način da će sudovi i zakoni zauvijek ostati, jer čak i uz maksimalnu ekonomsku sigurnost neće nestati neki prijestupi protiv osobe, itd., znači drugostepene i izvedene momente smatrati glavnima i osnovnima. Pa čak je buržoaska napredna kriminalistika teoretski došla do uvjerenja da se borba s prijestupima može razmatrati kao medicinsko-pedagoški zadatak, za obavljanje kojega uopće nije potreban pravnik sa svojim »činjeničnim stanjima« i zakonima, sa svojim pojmom »krivnje«, »punom ili smanjenom uračunljivošću«, sa svojim finim razlikama između saučesništva, pomaganja, podjarivanja, itd. A ako to teorijsko uvjerenje do sada nije dovelo do ukidanja krivičnih zakona i sudova, to je, svakako, samo zato što prevladavanje pravne forme nije vezano samo uz prerastanje okvira buržoaskog društva, nego i uz radikalno oslobodenje svih njegovih ostataka.

Kritika buržoaske jurisprudencije sa stajališta naučnog socijalizma mora uzeti kao model kritiku buržoaske političke ekonomije kako ju je dao Marx. Zato ona mora, prije svega, krenuti na neprijateljski teritorij, tj. ne smije odbacivati one generalizacije i apstrakcije koje su razradili buržoaski pravници i koje proistječu iz potreba svojeg vremena i klase, nego mora te apstraktne kategorije podvrgavati analizi, otkrivati njihovo istinsko značenje, drugim riječima, mora pokazati povijesnu uvjetovanost pravne forme.

Svaka ideologija umire zajedno s društvenim odnosima koji su je stvorili. Ipak, tom konačnom nestajanju prethodi moment kad ideologija pod udarima kritike koja joj se upućuje gubi sposobnost da prikriva i zamagljuje one društvene odnose iz kojih je izrasla. Razgolićavanje korijena ideologije pouzdan je znak njezine skore propasti. Jer, kako kaže Lassalle: »Das Anbrechen einer neuer Zeit besteht immer nur in dem erlangten Bewusstsein über das, was die bisher vorhandene Wirklichkeit an sich gewesen ist.«¹⁰

¹⁰ »Svitanje novog doba uvijek se sastoji u postignutoj svijesti o onome što je sama po sebi bila dotadašnja postojeća stvarnost« (Lassalle, *Sistem stečenih prava*).

Metode konstrukcije konkretnoga u apstraktnim znanostima

Svaka znanost koja generalizira, proučavajući svoj predmet obraća se istoj konkretnoj i cjelovitoj stvarnosti. Isto promatranje, na primjer promatranje prolaska nebeskog tijela preko meridijana, može poslužiti za astronomske i psihološke zaključke. Ista činjenica, na primjer zakup zemlje, može biti objekt političko-ekonomskog ili pravnog istraživanja. Zato razlika među znanostima uglavnom počiva na razlici metoda i pristupa stvarnosti. Svaka znanost ima svoj posebni plan i prema tom planu ona teži reproduciranju stvarnosti. Pri tom svaka znanost gradi konkretnu stvarnost, sa svim njezinim bogatstvom oblika, odnosa i zavisnosti, kao rezultat povezivanja najjednostavnijih elemenata i najjednostavnijih apstrakcija. Psihologija nastoji raščlaniti svijest na jednostavne elemente. Kemija obavlja taj isti zadatak s obzirom na materiju. Tamo gdje stvarnost ne možemo raščlaniti na najjednostavnije elemente dolazi nam u pomoć apstrakcija. U društvenim znanostima uloga apstrakcije je osobito velika. Većim ili manjim savršenstvom apstrakcija određuje se zrelost ove ili one društvene znanosti. Marx to sjajno objašnjava na primjeru ekonomske znanosti.

Činilo bi se, kaže on, sasvim prirodno početi istraživanje od konkretne sveukupnosti, od stanovništva koje živi i proizvodi u određenim geografskim uvjetima, ali stanovništvo je prazna apstrakcija izvan klase koje ga čine; klase same za sebe nisu ništa izvan uvjeta svoga postojanja, kao što su plaća, profit, renta; analiza ovih posljednjih pretpostavlja najjednostavnije kategorije cijena, vrijednosti i, na kraju, robe. Polazeći od tih najjednostavnijih definicija, politički ekonomist reproducira tu istu konkretnu sveukupnost, ali ne više kao kaotičnu, rasplinutu cjelinu, nego kao jedinstvo bogato unutrašnjim zavisnostima i odnosima. Marx dodaje da se povijesni razvitak znanosti kretao upravo obrnutim putem: ekonomisti XVII stoljeća počeli su od konkretnoga, od nacije, države, stanovništva, da bi zatim došli do rente, profita, plaće, cijene i vrijednosti. Ali

što je bilo povijesno neizbježno nipošto nije i metodološki ispravno.¹¹

Ove primjedbe vrijede također za opću teoriju prava. I u danom slučaju konkretna sveukupnost — društvo, stanovništvo, država — mora biti rezultat i konačni stupanj naših rasuđivanja, ali ne njihova polazna točka. Idući od najjednostavnijega prema složenijemu, od procesa u čistom obliku prema njegovim konkretnijim oblicima, mi slijedimo metodološki jasan i zato pravilniji put nego kad se krećemo pipajući, imajući pred sobom samo rasplnutu i neraščlanjenu sliku konkretne cjeline.

Druga metodološka napomena koju ovdje treba učiniti tiče se jedne osobitosti socijalnih znanosti, točnije — onih pojmova kojima se one služe.

Ako uzmemo bilo koji prirodoznanstveni pojam, na primjer pojam energije, tada možemo, razumnije se, točno odrediti kronološki trenutak kad se on pojavio. Ipak, taj datum je značajan samo za povijest znanosti i kulture. U prirodoznanstvenom istraživanju kao takvom primjena tog pojma nije vezana ni uz kakve kronološke okvire. Zakon pretvaranja energije djelovao je prije pojave čovjeka i djelovat će i poslije prestanka svakog života na Zemlji. On je izvan vremena — to je vječni zakon. Može se postaviti pitanje kad je otkriven zakon pretvaranja energije, ali je besmisleno postavljati pitanje otkada datiraju odnosi koje on izražava.

Ako se sada pozabavimo društvenim znanostima, i to političkom ekonomijom, i uzmemo jedan od njezinih osnovnih pojmova, na primjer vrijednost, odmah ćemo uočiti da nije povijesni samo pojam kao element našeg mišljenja, nego da kao pandan povijesti pojma, koja čini dio povijesti ekonomskih učenja, imamo realnu povijest vrijednosti, tj. razvitak ljudskih odnosa koji su taj pojam postepeno učinili povijesnom stvarnošću.¹²

¹¹ Usp.: Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u: K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1956, str. 191.

¹² Ne treba, naravno, misliti da su razvitak forme vrijednosti i razvitak učenja o vrijednosti nastali istodobno. Naprotiv, ta dva procesa ni izdaleka se ne poklapaju kronološki. Više ili manje razvijeni oblici razinjene i njima odgovarajuće forme vrijednosti susreću se u davnoj prošlosti: politička ekonomija je, kao što se zna, jedna od najmlađih znanosti. (Napomena uz treće izdanje.)

Točno znamo kakvi su materijalni uvjeti potrebni da bi to »idealno«, »imaginarno« svojstvo stvari, u usporedbi s prirodnim svojstvima, dobilo »realno« a pri tom i odlučujuće značenje, pretvarajući proizvod rada iz naturalne pojave u socijalnu pojavu. Na taj način znamo da se realan povijesni supstrat onih misaonih apstrakcija kojima se služimo i, uz to, uvjeravamo se da se područja u kojima primjena tih apstrakcija ima smisla poklapa s okvirima realnoga povijesnog razvitka i da se njime određuje. Drugi primjer koji navodi Marx pokazuje to osobito zorno. Rad kao najjednostavniji odnos čovjeka prema prirodi susreće se na svim stupnjevima razvitka bez izuzetka, ali kao ekonomska apstrakcija on se pojavljuje relativno kasno (uspoređi škole koje se pojavljuju jedna za drugom: merkantilisti, fiziokrati, klasici). Tom razvitku pojmova odgovarao je realan razvoj ekonomskih odnosa, koji je potisnuo u drugi plan razliku između pojedinih oblika ljudskog rada i istakao na njihovo mjesto rad uopće. Na taj način razvitak pojmova odgovara realnoj dijalektici povijesnog procesa.¹³ Uzet ćemo još jedan primjer, ne više iz područja političke ekonomije. To je država. Ovdje, s jedne strane, možemo promatrati kako pojam države postepeno dobiva određenost, konačnost, razvijajući svu punoću svojih karakteristika, a s druge strane, kako država u stvarnosti izrasta, »apstrahira se« iz rodovskog i feudalnog društva i pretvara se u »samodovoljnu« silu »koja čepi sve pore društva«.

Tako i pravo, uzeto u njegovim općim karakteristikama, pravo kao forma, ne egzistira samo u glavama i teorijama učenih pravnika. Ono, paralelno, ima realnu povijest koja se ne razvija kao sistem misli, već kao poseban sistem odnosa, u koju ljudi ne ulaze zato što su je svjesno izabrali, nego zato što su ih na to nagnali uvjeti proizvodnje. Čovjek se pretvara u pravni subjekt snagom one iste nužde na osnovi koje se naturalni proizvod pretvara u robu, s njezinim zagonetnim svojstvom vrijednosti.

Mišljenju koje ne prelazi okvire buržoaskih uvjeta postojanja ta nužda ne može se činiti drnkčija nego kao prirodna nužda; zato je prirodopravna doktrina, svjesno ili nesvjesno, osnova buržoaskih teorija prava. Škola prirodnog prava nije se pojavila samo kao najснаžniji nosilac buržoaske ideologije u onoj epohi u kojoj je buržoazija, nastupaju-

¹³ Ibid., str. 193, 194, 195.

ći kao revolucionarna klasa, otvoreno i dosljedno formirala svoje zahtjeve, nego je ta ista škola dala i model najdubljeg i najjasnijeg razumijevanja pravne forme. Ne poklapa se slučajno procvat prirodnopravne doktrine s pojavom velikih klasika buržoaske političke ekonomije. Obje škole su postavile zadatak da formuliraju, u općem i zato najapstraktnijem obliku, osnovne uvjete postojanja buržoaskog društva, koji su im se činili prirodnim uvjetima postojanja svakog društva.

Zasluge prirodnopravne doktrine u postavljanju osnova suvremenoga buržoaskog pravnog poretka morao je priznati čak i takav njezin protivnik kao što je pristaša pravnog pozitivizma Bergbolm:

»Ono (prirodno pravo, J. P.) potreslo je u osnovi seljačko pravo i feudalne odnose zavisnosti, ono je prokrcilo put prema oslobođenju zemljišnog vlasništva, ono je razbilo okove cehova i ograničenja trgovine... ostvarilo je slobodu svijesti... osiguralo obranu privatnog prava za osobe svih vjeroispovijesti i nacionalnosti... ono je ukinulo mučenje i uvelo krivični proces« (*Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, str. 215).

Iako nemamo namjere zadržavati se detaljnije na smjeni raznih škola u teoriji prava, možemo istaknuti određeni paralelizam razvitka jurističke i ekonomske misli. Tako se povijesni pravac u oba slučaja može razmatrati kao pojava feudalno-aristokratske, a djelomično i sitnoburžoasko-cehovske reakcije. Dalje, kad se revolucionarni žar buržoazije u drugoj polovici XIX stoljeća najzad ugasio, čistoća i jasnoća klasičnih doktrina prestale su privlačiti buržoaziju. Buržoasko društvo strastveno želi stabilizaciju i snažnu vlast. Zato u središtu pažnje pravne teorije više nije analiza pravne forme, nego problem osnivanja prinudne sile pravnih propisa. Stvara se posebna mješavina historizma i pravnog pozitivizma, koja se svodi na odbacivanje svakog prava osim službenoga.

Takozvani preporod prirodnog prava ne znači vraćanje buržoaske filozofije prava na revolucionarne pozicije XVIII stoljeća. U vrijeme Voltairea i Beccarie svaki prosvijećeni sudac smatrao je svojom zaslugom ako je pod firmom primjene zakona uspio provesti u život nazore filozofa, koji nisu ništa drugo doli revolucionarna negacija feudalnog poretka. U naše doba prorok novorođenoga »prirodnog prava« R. Stammler postavlja tezu da »pravedno« pravo

(richtiges Recht) prije svega zahtijeva potčinjavanje pozitivno ustanovljenom pravu, čak ako je ono i »nepravedno«.

Psihološka škola prava može se usporediti s psihološkom školom političke ekonomije. I jedna i druga nastoje objekt analize prenijeti na područje subjektivnih stanja svijesti (»vrijednost«, »imperativno-atributivna emocija«), ne videći da odgovarajuće apstraktne kategorije, zakonitošću svoje logičke strukture, izražavaju socijalne odnose koji se skrivaju iza leđa individuuma i prelaze okvire individualne svijesti.

Napokon, krajnji formalizam normativne škole (Kelsen) nesumnjivo izražava zajednički dekadentni pravac buržoaske znanstvene misli novijeg vremena, koja teži da se iscrpi u beskonačnim metodološkim i formalnolgičkim doskočicama, koketirajući svojim potpunim raskidom s realnom stvarnošću. U ekonomskoj teoriji odgovarajuće mjesto zauzimaju predstavnici matematičke škole.

Pravni je odnos, izražavajući se Marxovim terminom, apstraktan, jednostran odnos, ali u toj jednostranosti on se ne pojavljuje kao rezultat rada uma subjekta koji rasuđuje, nego kao produkt razvoja društva.

»Kao uopšte u svakoj istorijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvek imati na umu da je subjekt, u našem slučaju moderno buržoasko društvo, dat i u stvarnosti i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta...«¹⁴

Ono što Marx ovdje govori o ekonomskim kategorijama potpuno se može primijeniti na pravne kategorije. One u svojoj tobožnjoj sveukupnosti izražavaju, u stvarnosti, pojedinu stranu postojanja određenoga povijesnog subjekta — buržoaskog, robnoproduktivnog društva.

Na kraju, u tom istom *uvodu* koji smo mnogo puta citirali nalazimo kod Marxa još jednu duboku metodološku napomenu. Ona se tiče mogućnosti boljeg objašnjenja smisla prethodnih epoha pomoću analize kasnijih i, prema tome, razvijenijih epoha. Shvativši rentu, kaže Marx, shvatit ćemo danak, desetinu i feudalni obrok. Razvijenija forma objasniti će nam prethodne stadije u kojima ona ima tek ulogu

¹⁴ Ibid., str. 196, 197.

embrija. Evolucija koja slijedi kao da otkriva one nagovještaje što se susreću u dalekoj prošlosti.

»Buržoasko društvo je najrazvijenija i najraznolikija istorijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumevanje njegove strukture, daju u isto vreme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu delimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se delimice puki nagoveštaji razvili u izrađena značenja...«¹⁵

Primjenjujući navedena metodološka razmatranja na teoriju prava, morat ćemo početi od analize pravne forme u njezinu najapstraktnijem i čistom obliku, postepeno prelazeći na složeniji način, prema povijesno konkretnome. Pri tom ne smijemo previdjeti da dijalektički razvitak pojmova odgovara dijalektičkom razvoju samoga povijesnog procesa. Povijesna evolucija ne nosi samo promjenu sadržaja normi i pravnih instituta, već i razvitak pravne forme kao takve. Pravna forma, pošto se pojavila na određenom stupnju kulture, dugo vremena ostaje u početnom obliku, slabo diferencirana iznutra i nerazgraničena od susjednih područja (morala, religije). Zatim, postepeno se razvijajući, ona doseže vrhunski procvat, maksimalnu diferenciranost i određenost. Taj viši stupanj razvoja odgovara određenim ekonomskim i socijalnim odnosima. Istodobno, taj stupanj karakterizira pojava sistema općih pojmova koji teorijski odražavaju pravni sistem kao završenu cjelinu.

U skladu sa dva ciklusa kulturnog razvoja, imamo i dvije epohe vrhunskog razvitka općih pravnih pojmova: Rim s njegovim sistemom privatnog prava i XVII—XVIII stoljeće u Evropi, kad je filozofska misao otkrila univerzalno značenje pravne forme kao jedinu mogućnost, za čije je ostvarenje bila pozvana buržoaska demokracija.

Prema tome, mi možemo odrediti jasne i iscrpne definicije samo ako analizu temeljimo na potpuno razvijenoj formi prava, koja se prema prethodnim formama odnosi kao prema svojim začetcima.

Samo u tom slučaju shvatit ćemo pravo ne kao kategoriju apstraktnoga ljudskog društva, nego kao povijesnu kategoriju koja odgovara određenoj društvenoj sredini izgrađenoj na suprotnostima privatnih interesa.

¹⁵ Ibid., str. 195, 196.

Ideologija i pravo

U polemici između druga P. I. Stučke i prof. Rajsnera¹⁶ bitnu ulogu ima pitanje o ideološkoj prirodi prava. Oslanjajući se na velik broj citata, prof. Rajsner je nastojao dokazati da su Marx i Engels smatrali pravo jednom od »ideoloških formi« i da su se takvom gledištu priklanjali i mnogi drugi marksistički teoretičari. Protiv tih tvrdnji i citata, naravno, nema prigovora. Ne treba, također, negirati ni tu okolnost da ljudi psihološki proživljavaju pravo, osobito u obliku općih načela, pravila ili normi. Naravno, nije stvar u tome da se prizna ili negira postojanje pravne ideologije (ili psihologije), nego u tome da se dokaže kako pravne kategorije nemaju nikakvo drugo značenje osim ideološkoga. Samo u ovom posljednjem slučaju priznajemo kao »nužan« onaj zaključak koji izvodi prof. Rajsner, naime »da marksist može proučavati pravo samo kao jednu od podvrsta opće ideologije«. U toj riječi *samo* sadržana je i sva bit stvari. Objasniti ćemo to na primjeru političke ekonomije. Kategorije robe, vrijednosti i prometne vrijednosti nesumnjivo su ideološke tvorevine (po Marxovim riječima), izvrnute, mistificirane forme predodžaba, pod kojima društvo robne razmjene razumijeva radni odnos među pojedinim proizvođačima. Ideologičnost tih formi dokazuje se time što je dovoljno prijeći na druge privredne strukture pa da kategorije robe, vrijednosti, itd. izgube svako značenje. Zato s punim pravom možemo govoriti o robnoj ideologiji ili, kako je to nazvao Marx, o »robnom fetišizmu« i uvrstiti tu pojavu u red psiholoških pojava. Ali to nikako ne znači da kategorije političke ekonomije imaju *isključivo* psihološko značenje, da one izražavaju *samo* doživljaje, predodžbe i ostale subjektivne procese. Znamo točno da, na primjer, kategorija robe, bez obzira na njezin očit ideologizam, odražava objektivni društveni odnos. Znamo da ovaj ili onaj stupanj razvitka tog odnosa, veća ili manja njegova univerzalnost, nije samo oblik ideološko-psiholoških procesa, već su to materijalne činjenice koje se registriraju kao takve. Na taj način opći pojmovi političke ekonomije nisu samo element ideologije, nego su i apstrakcije takve vrste iz kojih možemo znan-

¹⁶ Vidjeti: »Vestnik Socialističke akademii«.

stveno, tj. teorijski izgraditi objektivnu ekonomsku stvarnost. Govoreći Marxovim riječima: »To su oblici mišljenja kakvi važe u društvu, dakle objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje ovog historijski određenog društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje« (*Kapital* sv.1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 78).

Mi moramo, prema tome, dokazati ne to da opći pravni pojmovi mogu ulaziti i da stvarno ulaze u sastav ideoloških procesa i ideoloških sistema — o tome nema dvojbe — nego to da u tim pojmovima ne možemo na određeni način otkriti mistificiranu socijalnu stvarnost. Drugim riječima, moramo raščistiti jesu li pravne kategorije objektivne forme mišljenja (objektivne za društvo u određenom povijesnom trenutku), koje odgovaraju objektivnim društvenim odnosima. Prema tome, postavljamo pitanje *može li se pravo shvatiti kao društveni odnos u onom smislu kako je Marx kapital nazivao društvenim odnosom.*

Tako postavljeno pitanje unaprijed odbacuje pozivanje na ideološku prirodu prava i sve naše razmatranje potpuno prenosi na drugo područje.

Priznavanje ideološkičnosti ovih ili onih pojmova uopće nas ne oslobađa traženja objektivne stvarnosti, tj. stvarnosti u vanjskom svijetu, a ne samo one u svijesti. U suprotnome, morat ćemo brisati sve granice između zagrobnog svijeta, koji također postoji u predodžbi nekih ljudi i, recimo, države. Prof. Rajsner, uostalom, upravo tako i čini. Oslanjajući se na poznati Engelsov citat o državi, kao »prvoj ideološkoj sili« koja vlada ljudima, Rajsner ni u što ne sumnjajući, identificira državu s državnom ideologijom. »Psihološki karakter izražavanja vlasti toliko je očit, a sama državna vlast koja egzistira samo u psihi ljudi (kurziv J.P.) toliko je lišena materijalnih obilježja da nitko, reklo bi se, ne može smatrati državnu vlast nečim drugim nego samo idejom, koja se realno pojavljuje samo ako ljudi od nje čine princip svojeg ponašanja.«¹⁷ Znači, financije, vojska, administracija — sve je to potpuno »lišeno materijalnih obilježja«, sve to postoji »samo u ljudskoj psihi«. A što će biti s onom, po riječima prof. Rajsnera, »golemom« masom stanovništva koja živi »izvan državne svijesti«? Nju, očito, treba isključiti. Za »stvarno« postojanje države te mase nemaju nikakvog značenja.

¹⁷ M. Rajsner, *Gosudarstvo*, I dio, 2. izd., str. XXXV.

A što će biti s državom s gledišta privrednog jedinstva? Je li carinska granica također ideološki i psihološki proces? Takvih pitanja može se postaviti vrlo mnogo, ali smisao će im biti isti. Država nije samo ideološka forma, nego u isto vrijeme i forma društvene stvarnosti. Ideološka priroda pojma ne uništava realnost i materijalnost odnosa koje on izražava.

Moguće je razumjeti dosljednog neokantovca Kelsena koji utvrđuje normativnu, tj. čisto misaonu predmetnost države, odbacujući ne samo stvarne i materijalne elemente, nego i realnu ljudsku psihi. Ali mi odustajemo od toga da shvatimo marksističku, tj. materijalističku teoriju koja želi operirati isključivo subjektivnim doživljajima. Uostalom, kao sljedbenik psihološke teorije Petražickog, koji »razlaže« državu do kraja na niz imperativno-atributivnih emocija, prof. Rajsner, kako pokazuju njegovi posljednji radovi, ne protivi se spajanju takvog gledišta s neokantovskom Kelsenovom formalnologičkom koncepcijom (vidjeti: M. Rajsner, *Social'naja psihologija i frejdzizm*, »Pečat i revol'ucija«, knj. III, 1925). Takav pokušaj, razumije se, ide u prilog svestranosti našeg autora, iako ide na štetu metodološke dosljednosti i jasnoće. Jedno jest od dvojega: ili je država (po Petražickom) ideološki proces, ili je ona (po Kelsenu) regulativna ideja, koja nema ništa zajedničko s bilo kakvim procesima što se razvijaju u vremenu i potčinjavaju zakonu kauzaliteta. Nastojeći sjediniti ta gledišta, M. A. Rajsner upada u proturječje, ali ne dijalektičko.

Formalna konačnost pojmova državnog teritorija, stanovništva, vlasti, odražava ne samo stanovitu ideologiju, nego i objektivnu činjenicu oblikovanja realne sfere vladavine, koncentrirane u jednom centru, i, prema tome, ponajprije, stvaranje realne administrativne, financijske i vojne organizacije s odgovarajućim ljudskim i materijalnim aparatom. Država nije ništa bez sredstava informiranja, bez mogućnosti da se izdaju naredbe i zapovijedi, da se pokreću vojne snage, itd. Misli li prof. Rajsner da rimski vojni putovi ili suvremena sredstva informiranja pripadaju pojavama ljudske psihe? Ili on smatra da ti materijalni elementi moraju biti potpuno odbačeni kao faktori stvaranja države? Tada nam, razumije se, ne preostaje ništa nego usporediti državnu realnost s realnošću »literature, filozofije i sličnih ljudskih duhovnih proizvoda« (ibid., str. XLVIII). Šteta je samo što praksa političke borbe za vlast u biti proturječi tom psiho-

loškom shvaćanju države, jer nas na svakom koraku suočava s objektivnim i materijalnim faktorima.

Međutim, moramo napomenuti da je neizbježna posljedica psihološkoga gledišta, na koju se oslanja prof. Rajsner, bezizlazan subjektivizam. »Kao stvaralac onolikog broja psihologija koliko ima individua i predstavljajući samo onoliko raznih tipova koliko ima grupa i klasa, oblika i sredina, državna vlast će, sasvim prirodno, izgledati drukčija u svijesti i ponašanju ministra nego u svijesti — nedoraslog državnoj ideji — seljaka, u psihi političkog radnika i principijelnog anarhista, jednom riječju, u psihi ljudi najrazličitijih društvenih položaja, profesija, odgoja, itd.« (ibid., str. XXXV). Iz toga se dosta jasno vidi da, s gledišta psihologije, jednostavno gubimo svaku osnovu za razgovor o državi kao o nekakvom objektivnom jedinstvu. Razmatrajući državu samo kao realnu organizaciju klasne vladavine, tj. uzimajući u obzir sve, u ovom slučaju ne samo psihološke, nego i materijalne momente, i to ponajprije upravo ove druge, dobivamo čvrstu osnovu na kojoj možemo proučavati državu onakvu kakva ona jest, a ne samo bezbrojne i raznolike subjektivne forme u kojima se ona odražava i doživljava.¹⁸

Ali ako apstraktne definicije pravne forme ne upućuju samo na stanovite psihološke i ideološke procese, nego i na bit pojma koji izražava objektivni društveni odnos, u kojem smislu mi tada govorimo da pravo regulira društvene odnose? Zar ne želimo time reći da društveni odnosi reguli-

¹⁸ Prof. M. A. Rajsner (vidjeti njegovu *Social'naju psihologiju i frejdizm*) traži potvrdu svoga gledišta u jednom Engelsovu pismu Conradu Smithu, gdje Engels razmatra odnos između ideje i pojave. Uzimajući kao primjer feudalni poredak, Engels ističe da se jedinstvo ideje i pojave manifestira kao, u biti, beskonačan proces. »Da li je feudalizam«, pita Engels, »ikada odgovarao svojoj ideji? Zar je feudalni poredak bio fikcija zato što je puno savršenstvo dostigao samo kratkotrajno u Palestini, i to (uglavnom) samo na papiru?« Ipak, iz tih Engelsovih opaski nikako ne proistječe pravilnost gledišta o istovjetnosti ideje i pojave, što zastupa prof. Rajsner. Za Engelsa ideja feudalizma i ideja feudalnog poretka nipošto nisu isto. Naprotiv, Engels dokazuje da feudalizam nikada nije odgovarao svojoj ideji, i da usprkos tome nije prestao biti feudalizam. Sama ideja feudalizma je apstrakcija čiju osnovu čine realne tendencije onoga društvenog poretka koji zovemo feudalizam. U povijesnoj zbilji te se tendencije miješaju i ukrštaju s bezbrojnim drugim tendencijama, i prema tome ne mogu se sagledati u svom logički čistom obliku, nego samo u različitom stupnju približavanja tome. Na to i upućuje Engels kada kaže da je jedinstvo ideje i pojave, u biti, beskonačan proces.

raju sami sebe? Ili kad govorimo da ovaj ili onaj društveni odnos poprima pravnu formu, ne mora li to značiti jednostavnu tautologiju: pravo poprima formu prava?¹⁹

Primjedba se na prvi pogled čini vrlo uvjerljiva i kao da ne dopušta drukčiji zaključak osim priznavanja da je pravo ideologija i samo ideologija. Potrudit ćemo se, ipak, da se snađemo u tim teškoćama. Da bismo sebi olakšali taj zadatak, ponovo ćemo posegnuti za usporedbom. Marksistička politička ekonomija uči, kao što se zna, da je kapital društveni odnos. On se ne smije, kako je govorio Marx, staviti pod mikroskop, ali se on zbog toga uopće ne iscrpljuje u doživljajima, ideologiji i ostalim subjektivnim procesima koji se odvijaju u ljudskoj psihi. On je objektivni društveni odnos. Dalje, kad analiziramo, recimo, na području sitne proizvodnje postepeni prijelaz s rada za naručioca na rad za kupca, konstatirat ćemo da su odgovarajući odnosi dobili kapitalističku formu. Znači li to da smo upali u tautologiju? Nikako, time smo samo rekli da je onaj društveni odnos, koji se zove kapital počeo davati ton ili svoju formu drugom društvenom odnosu. Pri tom sve što je nastalo možemo razmatrati isključivo s objektivne strane, kao materijalni proces, potpuno eliminirajući psihologiju ili ideologiju njegovih sudionika. Zašto i s pravom ne može biti isto tako? Kako je pravo samo društveni odnos, ono, više ili manje, može dati ton ili svoju formu drugom društvenom odnosu. Razumije se, nikada nećemo moći prići problemu s te strane ako se budemo rukovodili nejasnom predodžbom o pravu kao formi uopće, slično onome kako vulgarna politička ekonomija nije mogla shvatiti bit kapitalističkih odnosa polazeći od pojma kapitala kao »nagomilanog rada uopće«.

Mi ćemo se izvući iz toga prividnog proturječja ako pomoću analize osnovnih pravnih definicija uspijemo pokazati da je ono mistificirani oblik nekoga *specifičnog* socijalnog odnosa. U tom slučaju neće biti besmislena tvrdnja da taj odnos, u ovom ili onom slučaju, daje svoju formu nekom drugom društvenom odnosu ili čak čitavoj njegovoj sveukupnosti.

Drukčije nije ni s drugom tobožnjom tautologijom: pravo regulira društvene odnose. Ako iz te formule isklju-

¹⁹ Usp. recenziju prof. Rajsnera na knjigu P. I. Stučke (»Vestnik Soc. akademik, br. 1, str. 176).

čimo neki njoj svojstveni antropomorfizam, ona će se svesti na ovu postavku: *reguliranje* društvenih odnosa u stanovitim uvjetima *uzima pravni karakter*. Takva je formulacija sigurno korektnija i, što je glavno, više povijesna. Ne možemo negirati činjenicu da kolektivni život postoji i kod životinja, kao ni to da se on i ondje, u svakom slučaju regulira. Ali nikada nam ne pada na pamet da tvrdimo kako se odnosi među pčelama ili mravima reguliraju *pravom*. Ako prijedemo na prvobitne narode, iako ovdje možemo sagledati prve začetke prava, kod njih se isto tako velik dio odnosa regulira izvanpravnim načinom, na primjer propisima religije. Na kraju, čak i u buržoaskom društvu takve stvari kao organizacija poštanske i željezničke službe, vojnih poslova, itd. mogu biti potpuno uračunate pod *pravno* reguliranje samo ako ih promatramo sasvim površno, zavarani vanjskom formom zakona, ustava i naredbi. Željeznički vozni red regulira kretanje vlakova drukčije nego što zakon o odgovornosti željeznica regulira odnose željeznice s pošiljateljima robe. Prvo reguliranje ponajprije je tehničko, drugo je ponajprije pravno. Takav odnos postoji između mobilizacijskog plana i zakona o vojnoj obavezi, između instrukcije o hvatanju prijestupnika i krivično-procesnog zakona.

Kasnije ćemo se osvrnuti na razliku između tehničkih i pravnih normi. Usput samo napominjemo da reguliranje društvenih odnosa u većem ili manjem stupnju poprima pravni karakter, tj. u većem ili manjem stupnju poprima onakvu boju, koja izražava onaj odnos koji je za pravo osnovan i specifičan.

Reguliranje ili normiranje socijalnih odnosa principijelno je istorodno i pri tom posve pravno samo pri sasvim površnom ili formalnom gledanju na stvar. Faktički, među različitim područjima ljudskih odnosa u tom pogledu postoje očite razlike. Još je Gumpłowicz (vidjeti: *Rechtsstaat und Socialismus*) povlačio oštru granicu između privatnog prava i državnih normi, pri čemu je samo prvo područje priznavao za domenu jurisprudencije. U stvari, najčvršća jezgra jurističke maglovitosti (ako je dopušteno da se tako izrazim) upravo je na području privatnopravnih odnosa. Baš tamo pravni subjekt, »persona« nalazi sebi sasvim adekvatno utjelovljenje u konkretnoj ličnosti egoističkog subjekta koji privređuje, u ličnosti vlasnika, nosioca privatnih interesa. Upravo u privatnom pravu juridičko mišljenje kreće se

najslobodnije i sigurno: njegove konstrukcije dobivaju najzavršeniji i najskladniji izgled. Ovdje nad pravnikom ne prestano lebde klasične sjene Aula Egerija i Numerija Negidija, onih protagonista rimske procesualne formule od kojih on crpi svoje nadahnuće. Upravo u privatnom pravu apriorne pretpostavke pravnog mišljenja odijevaju se u meso i krv dviju stranaka koje se spore, koje s vindiktom u rukama ostvaruju »svoje pravo«. Ovdje se uloga pravnika teoretičara neposredno spaja s njegovom praktičnom socijalnom funkcijom. Dogma privatnog prava — to nije ništa drugo doli beskonačan lanac razloga pro et contra nestvarnih zahtjeva i potencijalnih tužbi. Iza svakog paragrafa sistematičnog priručnika stoji nevidljiv, apstraktan klijent, spreman da iskoristi odgovarajuće uredbe kao savjet za sebe. Učeni pravni sporovi o značenju zablude ili raspodjeli tereta dokaza ničim se ne razlikuju od istih takvih sporova pred sudom. Razlika nije veća od one koja je postojala između viteških turnira i feudalnih ratova. Prvi su se, kao što je poznato, vodili katkada s vrlo velikom žestinom i zahtijevali su ne manje utroška energije i žrtava nego stvarni sukobi. Tek zamjena individualističke privrede planskom društvenom proizvodnjom i raspodjelom okončat će taj neproizvodni gubitak snaga ljudskog uma.²⁰

Osnovna je pretpostavka pravnog reguliranja, prema tome, suprotnost privatnih interesa. To je istodobno i logična pretpostavka pravne forme i realan uzrok razvitka pravne nadgradnje. Ponašanje ljudi može se regulirati naj-složenijim pravilima, ali pravni moment u tom reguliranju

²⁰ O tome kakve je značajne razmjere ona dosegla može dati predodžbu manji rad T. Jabločkova, *Suspensivnoe uslovie i vrenija dokazyvanija* (»Juridičeskij Vestnik«, knj. XV, 1916), gdje se izlaže povijest i literatura privatnopravnog problema o raspodjeli tereta dokazivanja među strankama prilikom pozivanja tuženoga na postojanje suspensivnog uvjeta. Autor napisa navodi i citira ništa manje nego 50 znanstvenika koji su pisali o toj temi, pa navodi da o tom pitanju postoji literatura koja seže sve do postglosatora i saopćava da se za rješenje problema predlažu dvije »teorije« koje međusobno dijele čitav znanstveni pravni svijet na dva približno jednaka tabora. Izrazivši oduševljenje zbog iscrpnog bogatstva argumenata koje su istakle jedna ili druga strana još prije sto godina (što, očito, nije smetalo kasnijim istraživačima da te iste argumente ponavljaju u raznim nijansama), te dajući danak »dubini analize i oštroumnosti metodoloških postupaka« učenih polemičara, autor saopćava kako je taj spor izazvao takve strasti da su protivnici u polemičkom zanosu jedan drugoga optuživali kao klevetnike, širitelje lažnih glasina nemoralnih i nečasnih teorija, itd.

počinje ondje gdje počinje odvajanje i suprotnost interesa. »Spor jek, kaže Gumpłowicz, »osnovni element svega pravnoga.« Obrnuto, jedinstvo cilja čini pretpostavku tehničkog reguliranja. Zato pravne norme odgovornosti željeznica pretpostavljaju privatne pretenzije, privatne izdvojene interese, dok tehničke norme željezničkog prometa pretpostavljaju jedinstven cilj, postizanje maksimalne efikasnosti prijevoza. Uzmimo drugi primjer: liječenje bolesnika pretpostavlja niz pravila kako za bolesnika, tako i za medicinsko osoblje, ali ako se ta pravila razmatraju s gledišta istog cilja — liječenja bolesnika — ona imaju tehnički karakter. Primjena tih pravila može biti vezana uz neke prisile prema bolesniku. Ali dok tu prisilu promatramo sa stajališta toga jedinstvenog cilja (kako za onoga tko vrši prisilu, tako i za onog koga se prisiljava), ona će ostati tehnički svrsishodan čin i ništa više. U tim okvirima sadržaj pravila određuje medicinska znanost, i ona se mijenjaju ovisno o napretku znanosti. Pravnik ovdje nema što raditi. Njegova uloga počinje ondje gdje smo prisiljeni napustiti ovu osnovu jedinstva cilja i prijeći na razmatranje s drugog stajališta, sa stajališta suprotstavljanja izdvojenih subjekata koji se (svaki za sebe) pojavljuju kao nosioci svojega privatnog interesa. Liječnik i bolesnik pretvaraju se tada u subjekte prava i obaveza, a pravila koja ih vežu — u pravne norme. Skupa s tim prisila se više ne razmatra samo sa stajališta svrsishodnosti, nego sa stajališta formalne, tj. pravne dopuštenosti.

Nije teško vidjeti da mogućnost prijelaza na pravno gledište proistječe iz činjenice što se najraznovrsniji odnosi u društvu robne proizvodnje razvijaju prema tipu odnosa trgovačkog prometa, dakle uklapaju se u formu prava. Isto je tako posve prirodno da buržoaski pravници izvode taj univerzalizam pravne forme ili iz vječnih i apsolutnih osobina ljudske prirode, ili pak iz okolnosti da se naredbe uprave mogu primijeniti na svaki predmet. To ne treba posebno dokazivati. Ta, postojao je u X svesku član koji glasi da muž mora »voljeti ženu kao vlastito tijelo«. Međutim, teško da bi se i najsmjeliji pravnik usudio konstruirati odgovarajući pravni odnos s mogućnošću tužbe, itd.

Naprotiv, koliko god se jedna ili druga pravna konstrukcija činila umjetno smišljena, nerealna, dok god ona ostaje na području privatnog prava, prije svega imovinskog prava, ona leži na kakvoj-takvoj čvrstoj osnovi. Inače bi bilo nemo-

guće objasniti činjenicu da su osnovne crte misli rimskih pravnikā zadržale svoje značenje sve do naših dana, ostajući ratio scripta svakog društva robne proizvodnje.

Time smo na neki način preduhitrili odgovor na pitanje postavljeno na početku, gdje se mora tražiti taj socijalni odnos sui generis, čiji je neminovni odraz forma prava. Nadalje ćemo se potruditi da detaljnije dokažemo kako je taj odnos, zapravo, odnos vlasnika robe.²¹ Obična analiza koju možemo naći u bilo kojoj filozofiji prava konstruira pravni odnos prije svega kao voljni odnos ljudi uopće. Ovdje razmišljanje proistječe iz »gotovih rezultata procesa razvitka«, iz »tekućih formi mišljenja«, ne obazirući se na njihovo povijesno porijeklo. Dok, u stvari, u razvitku robne privrede prirodne pretpostavke za čin razmjene postaju prirodne pretpostavke, prirodne forme svake čovjekove komunikacije, i stavljaju na nj svoj pečat, u glavama filozofa, naprotiv, komercijalni činovi izgledaju samo kao posebni slučajevi opće forme koja je za njih poprimila karakter vječnosti (vidjeti: *Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, str. 87).

Drug P. I. Stučka je, po našem mišljenju, sasvim ispravno postavio problem prava kao pitanje društvenog odnosa. Ali umjesto da počne tražiti specifičnu socijalnu objektivnost tog odnosa, on se vraća običnoj formalnoj definiciji, iako ograničenoj klasnim obilježjem. U toj općoj formuli koju daje drug Stučka pravo se više ne manifestira kao *specifičan* socijalni odnos, nego *kao uopće svi* odnosi, kao *sistem odnosa koji odgovara interesima vladajuće klase i osiguranje njezinom organiziranom silom*. Prema tome, u tim klasnim okvirima pravo kao odnos ne razlikuje se od socijalnih odnosa uopće, i drug Stučka nije više kadar odgovoriti na zlobno pitanje prof. Rajsnera: kako se socijalni odnosi

²¹ Usp.: V. V. Adoracki, *O gosudarstve*, str. 41: »Golem utjecaj pravne ideologije na cjelokupan način mišljenja pravovjernog člana buržoaskog društva objašnjava se velikom ulogom koju ona ima u životu toga društva. Odnos razmjene događa se u obliku pravnih poslova kupnje, prodaje, zajma, posudbe, najma, itd.« I dalje: »Čovjek koji živi u buržoaskom društvu neprestano se smatra subjektom prava i obaveza; on svakodnevno vrši beskonačan broj pravnih radnji koje povlače za sobom najrazličitije pravne posljedice. Zato nijednom društvu nije potrebna ideja prava (upravo za praktičnu svakodnevnu upotrebu) i ne dovodi tu ideju do takve detaljne razrade, ne pretvara je u nužno oruđe svakodnevnog prometa, kao što to čini buržoasko društvo.«

pretvaraju u pravne institute, ili kako se pravo pretvara samo u sebe?²²

Definicija druga Stučke, možda zato što je izašla iz nje-dara Narodnog komesarijata pravde, prilagođena je potrebama pravnika praktičara. Ona pokazuje onu empirijsku granicu koju povijest svaki put postavlja pravnoj logici, ali ona nam ne otkriva duboke korijene te logike. Ta definicija otkriva klasni sadržaj zatvoren u pravne forme, ali nam ne objašnjava zašto taj sadržaj dobiva takvu formu.

Za buržoasku filozofiju prava, koja pravni odnos razmatra kao vječni i prirodni oblik svake ljudske komunikacije, takvo pitanje uopće se ne postavlja. Za marksističku teoriju, koja nastoji proniknuti u tajne društvenih formi i svesti »sve ljudske odnose na samog čovjeka«, taj zadatak mora biti na prvome mjestu.

Glava treća

Odnos i norma

Kao što bogatstvo kapitalističkog društva poprima oblik golemoga gomilanja robe, tako je i samo društvo beskonačni lanac pravnih odnosa.

Robna razmjena pretpostavlja automatiziranu privredu. Između privatnih, izoliranih privreda veza se održava od slučaja do slučaja, putem nagodbi. Pravni odnos među subjektima samo je druga strana odnosa među proizvodima rada, koji su postali roba. To ne smeta nekim pravnicima, na primjer L. I. Petražickom, da okrene stvari naopako i da misli kako forma robe ne rađa formu prava, nego, obrnuto, privredne pojave što ih proučava politička ekonomija predstavljaju »individualno i masovno ponašanje ljudi određeno tipičnom motivacijom, koja proistječe iz instituta

²² Drug P. I. Stučka smatra da je već dao objašnjenje te točke, i to godinu dana prije nego što sam ja objavio svoj rad (vidjeti: *Revolucionarna uloga prava i države*, III izd., str. 112, primjedba). Pravo kao osobit sistem društvenih odnosa razlikuje se, po njegovu mišljenju, time što ga podržava organizirana, tj. državna klasna vlast. To mi je gledište, razumije se, bilo poznato, ali ja i sada, nakon drugog objašnjenja, smatram da se iz sistema odnosa što odgovaraju interesima vladajuće klase i održavaju se njezinom organiziranom silom mogu, i moraju, izdvojiti momenti koji, u prvom redu, daju materijal za razvitak pravne forme.

građanskog prava (instituta privatnog vlasništva, obligaciono-ugovornog prava, porodičnog i nasljednog prava)«. ²³ Pravni odnos — to je prva ćelijica pravnog tkiva i samo u njoj pravo vrši svoje realno kretanje. Pravo, kao sveukupnost normi, u sporedbi s tim nije ništa drugo doli mrtva apstrakcija.

Sasvim je logično zato normativna škola, s Kelsenom na čelu, odbivši razmatranje prava s gledišta njegova postojanja i obrativši svu svoju pažnju formalnom značenju normi, potpuno negirala odnose među subjektima: »Odnos je odnos prema pravnom poretku, točnije — unutar pravnog poretka, a ne odnos među subjektima koji su suprotstavljeni pravnom poretku« (Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 1920, str. 125).

Pri tom, u skladu s uobičajenim gledištem, objektivno pravo ili norma uzima se kao osnova i logički i kao realna činjenica. U skladu s tom predodžbom, pravni odnos je *izveden* iz objektivne norme: »Ne postoji norma o pravu zahtjeva za vraćanje duga zato što kreditori obično traže, nego, obrnuto, kreditori traže zato što postoji norma; ne utvrđuje se pravo putem izdvajanja od promatranih slučajeva, nego putem zaključivanja na osnovi pravila koje je netko odredio« (Šeršenevič, *Obščaja teorija prava*, 1910, str. 274).

Izraz »norma rađa pravni odnos« može se shvatiti u dvojakom smislu: realno i logički.

Pogledajmo prvi smisao. Ponajprije, moramo primijetiti — o tome su i sami pravnici često uvjerali jedan drugoga — da sveukupnost normi, pisanih i nepisanih, sama po sebi, prije svega pripada području literarnog stvaralaštva.²⁴ Realno značenje ta sveukupnost dobiva samo zahvaljujući onim odnosima koje zamišljamo da nastaju, i stvarno nastaju, u skladu s tim pravilima. Čak je najdosljedniji pristaša čisto normativne metode G. Kelsen morao priznati da se idealnom normativnom poretku na neki način mora dodati komadić realnog života, tj. stvarnoga ljudskog

²³ L. I. Petražicki, *Vvedenie v izučenie prava i npravstvennosti*, I sv., str. 77.

²⁴ »Trebalo imati na umu da zakoni samo tada proizvode pravo kada se oni ostvaruju, ako norme napuštaju svoje 'papirnatost' postojanje i ispoljavaju se u životu ljudi« (A. Ferneck, *Die Rechtswindigkeit*, 1903, str. 11).

ponašanja.²⁵ U stvari, razmatrati, na primjer, zakone carske Rusije kao pozitivno pravo može samo onaj tko se nalazi u ludnici. Formalnopravna metoda, imajući posla samo s normama, samo s onim »što je pravno dopušteno«, može utvrđivati svoju samostalnost samo u vrlo uskim granicama, naime samo dotle dok nesklad između činjenice i norme nije prekoračio određeni maksimum. U materijalnoj stvarnosti odnosu pripada primat nad normom. Kada nijedan dužnik ne bi vraćao dug, tada bi se moralo priznati da odgovarajuće pravilo realno ne postoji, a ako bismo ipak htjeli tvrditi da postoji, morali bismo, na ovaj ili onaj način, fetišizirati tu normu. Takvom se fetišizacijom i bave mnoge teorije prava, osnivajući je na vrlo istančanim metodološkim razlozima.

Pravo kao objektivna socijalna pojava ne može se iscrpiti u normi ili pravilu, bilo pisanom, bilo nepisanom. Norma kao takva, tj. logički sadržaj, ili se direktno izvodi iz već postojećih odnosa, ili, ako je izdana kao državni zakon, tada je ona samo simptom po kojemu se može suditi, s nekim stupnjem vjerojatnosti, da će nastati odgovarajući odnos u bližoj budućnosti. Ali za to da bi se utvrdilo objektivno postojanje prava nije dovoljno znati njegov normativni sadržaj, nego je potrebno znati da li se taj normativni sadržaj ostvaruje u životu, tj. u društvenim odnosima. Obično je izvor zabluda u ovom slučaju način mišljenja pravnik dogmatičara za kojega pojam važeće norme ima specifičan smisao, koji se ne podudara s onim što sociolog ili povjesničar razumijevaju pod objektivnim postojanjem prava. Pravnik dogmatičar, odgovarajući na pitanje vrijedi li dana norma prava ili ne vrijedi, najčešće uopće ne uzima u obzir određivanje postojanja ili nepostojanja neke objektivne socijalne pojave, nego samo postojanje ili nepostojanje logičke veze između dane normativne postavke i općenitije normativne premise.²⁶

²⁵ H. Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, Tübingen, 1922, str. 96.

²⁶ Među ostalim, u ruskom jeziku se za označavanje »realnog« i »pozitivnog« prava koristimo terminima koji potječu od istog korijena (действительное и действующее). U njemačkom jeziku je logično razlikovanje olakšano upotrebom dvaju sasvim različitih glagola: wirken — u smislu biti stvaran, ostvarivati se, i gelten — u smislu vrijediti, tj. biti logički vezan za općenitiju normativnu pretpostavku.

Na taj način za pravnik dogmatičara na uskom području njegova čisto tehničkog zadatka zapravo ne postoji ništa drugo osim normi, i on može sasvim mirno izjednačavati pravo i normu. U slučaju običajnog prava on se mora, htio-ne htio, obraćati stvarnosti, ali onda kada se pravniku kao viša normativna pretpostavka ili, izražavajući se tehničkim jezikom, kao izvor prava javlja državni zakon, rasuđivanje pravnik dogmatičara o »pozitivnom« pravu uopće nisu mjerodavna za povjesničara koji želi proučavati zaista postojeće pravo. Znanstveno, tj. teorijsko proučavanje može računati samo s činjenicama. Ako su se stanoviti odnosi zaista formirali, znači da je izgrađeno odgovarajuće pravo, ako je ipak bio izdan samo zakon ili dekret, a u praksi nisu nastali odgovarajući odnosi, znači da se pokušalo izgraditi pravo, ali taj pokušaj nije uspio. To gledište nikako ne znači negaciju klasne volje kao faktora razvitka, odbacivanje planske intervencije iz toka društvenog razvitka, »ekonomizam«, fatalizam i druge užasne stvari. Političko revolucionarno djelovanje može učiniti veoma mnogo; ono može ostvariti sutra ono što ne postoji danas, ali ono ne može dati postojanje onome čega u prošlosti stvarno nije ni bilo. S druge strane, ako tvrdimo da namjera o izgradnji zgrade, čak i plan te izgradnje, još nije stvarna zgrada, odatle ne proistječe da za gradnju zgrade nije potrebna ni namjera ni plan. Ali ako stvar ne krene dalje od plana, ne možemo tvrditi da je zgrada bila sagrađena.

Može se, uostalom, donekle modificirati navedena teza i staviti na prvo mjesto ne više norma kao takva, nego objektivne regulativne sile koje djeluju u društvu, ili, kako se izražavaju pravnici, objektivni pravni poredak.²⁷

Ali u toj izmijenjenoj formulaciji teza može biti podvrgnuta daljnjoj kritici. Ako se pod socijalnim regulativnim silama razumijevaju ti isti odnosi u njihovoj regularnosti i stalnosti, onda dolazimo do jednostavne tautologije; ako se pak pod tim razumijeva poseban, svjesno organiziran po-

²⁷ Međutim, treba istaknuti da socijalno-regulativna djelatnost može biti bez unaprijed fiksiranih normi. U to nas uvjerava činjenica tzv. sudskog stvaranja prava. Njegovo je značenje osobito vidljivo u onim epohama kojima uopće nije bila poznata centralizirana fabrikacija zakona. Tako je starogermanskim sudovima bio sasvim stran pojam gotove, izvana dane norme. Razni zbornici pravila nisu bili za porotnike obavezni zakoni, nego pomoćna sredstva poučavanja na osnovi kojih su stvarali vlastito mišljenje (Stintzing, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, sv. I, 1880, str. 39).

redak koji osigurava i garantira dane odnose, tada je lo-
gička pogreška sasvim jasna. Ne može se reći da odnos
između kreditora i dužnika *nastaje* iz prisilnog poretka
utjerivanja dugova, koji postoji u određenoj državi. Taj ob-
jektivno postojeći poredak *osigurava, garantira*, ali nikako
ne stvara odnos. Da ovdje nije posrijedi skolastički spor o
riječima, najbolje dokazuje to što možemo sebi predočiti —
i naći za to primjere u povijesti — najrazličitije stupnjeve
savršenstva u funkcioniranju ovog aparata vanjskoga pri-
silnoga socijalnog reguliranja, i, prema tome, najrazličitije
stupnjeve garancije ovih ili onih odnosa, a da ti isti odnosi
po svojem sastavu ne pretrpe nikakve izmjene. Možemo
predočiti takav granični slučaj kada osim dviju stranaka
koje stupaju u odnos ne postoji neka treća sila sposobna da
uvede normu i da garantira njezino ispunjavanje (npr.
neki dogovor Varjaga s Grecima, odnos i u tom slučaju
ostaje).²⁸ Ali treba samo zamisliti nestanak stranke, tj.
subjekta kao nosioca izoliranog autonomnog interesa, pa
da isto tako nestane i sama mogućnost odnosa.

Može nam se prigovoriti da će, ako apstrahiramo objek-
tivnu normu, sami pojmovi pravnog odnosa i subjekta visiti
u zraku, te se neće obuhvatiti uopće nikakvom definicijom.
U tom prigovoru duboko se izražava praktičan i empirijski
duh suvremene jurisprudencije koja je čvrsto uvjerenjena samo
u jednu istinu, naime da je svako potraživanje izgubljeno
ako se stranka ne može osloniti na odgovarajući paragraf
nekog zakona. Međutim, teoretski, to uvjerenje da subjekt
i pravni odnos ne postoje izvan objektivne norme isto je
tako pogrešno kao i uvjerenje da vrijednost ne postoji i nije
odrediva izvan ponude i potražnje, jer se empirijski ona ne
pojavljuje drukčije nego samo u kolebanju cijena.

Stil koji danas prevladava u juridičkom mišljenju, i koji
stavlja na prvo mjesto normu kao autoritativno pravilo

²⁸ Na sličnim ugovornim odnosima koje nije garantirala nikakva
»treća sila« osnivao se čitav sistem feudalnog prava. Isto tako, suvre-
meno međunarodno pravo ne poznaje prinudu koja je izvana organizi-
rana. Takvi se negarantirani odnosi, naravno, ne odlikuju postojanošću,
ali nam to nikako ne daje pravo da negiramo njihovo postojanje.
Apsolutno postojanog prava uopće nema u prirodi. S druge strane,
postojanost privatnopravnih odnosa u suvremenoj buržoaskoj, »dobro
uređenoj« državi nikako ne leži samo na policiji i sudovima. Dugovi
se ne plaćaju samo zato što bi se »inako utjerali«, nego da se kredit
sačuva i ubuduće. To je jasno već iz one praktične posljedice koju
ima protestirana mjenica u »poslovnom« svijetu.

ponašanja, odlikuje se isto takvim dubokim empirizmom
koji ide, kako se to navodi i u ekonomskim teorijama, uspo-
redo s krajnjim i potpuno beživotnim formalizmom.

Ponuda i potražnja mogu postojati za bilo kakve pred-
mete, među ostalim i za takve koji uopće nisu proizvodi
rada. Odatle se izvodi zaključak da se vrijednost može od-
rediti bez ikakve veze s društveno potrebnim vremenom
nužnim za proizvodnju dane stvari. Empirijska činjenica in-
dividualne procjene služi ovdje kao osnova formalnogičke
teorije granične korisnosti.

Na isti način, norme koje izdaje država mogu se ticati
najraznovrsnijih predmeta i imati najrazličitiji karakter.
Odatle se zaključuje da se postojanje prava iscrpljuje nor-
mom imperativa ili naredbe što dolazi od višeg autoriteta i
da u samoj materiji društvenih odnosa nema nikakvih ele-
menata koji, prije svega, stvaraju pravnu formu.

Empirijska činjenica da su odnosi koje štiti država
sigurniji osnova je formalnogičke teorije pravnog poziti-
vizma.

Pitanje koje smo razmatrali, ako ga izložimo u terminima
Marxova materijalističkog shvaćanja povijesti, svodi se na
problem uzajamnog odnosa pravne i političke nadgradnje.

Ako normu primamo kao primarni moment u svakom
pogledu, prije nego što potražimo bilo kakvu pravnu nad-
gradnju moramo pretpostaviti prisutnost autoriteta koji
postavlja norme, odnosno, drugim riječima, prisutnost po-
litičke organizacije. Na taj bismo način morali doći do za-
ključka da je pravna nadgradnja posljedica političke nad-
gradnje.

Međutim, sam Marx ističe okolnost da je osnovni, najniži
sloj pravne nadgradnje — vlasnički odnosi — u tako uskoj
vezi s bazom da se ti odnosi pokazuju kao »oni isti odnosi
proizvodnje koji su izraženi pravnim jezikom«. Država, tj.
organizacija političke klasne vladavine, izrasta na osnovi
danih proizvodnih odnosa, ili odnosa vlasništva. Proizvodni
odnosi i njihov juridički izraz oblikuju ono što je Marx,
slijedeći Hegela, nazivao građanskim društvom. Politička
nadgradnja i, posebno, službena državnost drugostepeni su
izvedeni momenti.

Kako je Marx zamišljao odnos između građanskog društ-
va i države, vidi se iz ovoga citata:

»Egoistična jedinka građanskog društva može se u svo-
joj nečulnoj predstavi i neživoj apstrakciji naduvati u

atom, tj. u bezodnosno, samodovoljno, bespotrebno, apsolutno puno, blaženo biće. Zlosrećna čulna stvarnost ne haje za njeno uobraženje, svako od njenih čula prisiljava je da veruje u smisao sveta i jedinki izvan nje, pa ju čak njen profani želudac podseća svakodnevno na to da svet izvan nje nije prazan, nego je upravo ono što ispunjava. Svaka od delatnosti njenog bića, svako od njenih svojstava, svaki od njenih životnih nagona postaje potreba, nužda, koja njenu samoživost čini strašću za druge stvari i ljude izvan nje. Ali pošto potreba jedne jedinke nema smisla koji se po sebi razume za drugu samoživu jedinku, koja ima sredstva da zadovolji onu potrebu, dakle, nema neposredne veze sa zadovoljenjem, onda svaka jedinka mora stvoriti ovu vezu postajući također navodadžijom između tuđe potrebe i predmeta ove potrebe. Dakle, prirodna nužnost, svojstva ljudskog bića, koliko god izgledala otuđena, interes, to je ono što drži skupa članove građanskog društva, građanski, a ne politički život jeste njihova realna veza. Dakle, atome građanskog društva ne drži skupa država, nego to što su oni atomi samo u predstavi, na nebesima svog uobraženja — a u stvarnosti su silno od atoma različita bića, naime, nisu božanski egoisti, nego su egoistični ljudi. Samo političko praznoverje zamišlja još dan-danas da država mora držati skupa građanski život, dok, obrnuto, u stvarnosti državu drži skupa građanski život.«²⁹

Tom pitanju Marx se vraća u drugom članku *Moralizirajuća kritika i kritički moral*, u kojemu polemizira s predstavnikom istinskog socijalizma Heinzenom. On piše: »Uostalom, ako buržoazija politički, to jest svojom državnom moći održava 'nepravdu u svojim odnosima', ona je ne stvar. Modernom podjelom rada, modernim oblikom razmjene, konkurencijom, koncentracijom itd. uslovljena 'nepravda u svojinskim odnosima' nipošto ne proizlazi iz političke vladavine buržoaske klase, nego obratno, politička vladavina buržoaske klase proizlazi iz ovih modernih proizvodnih odnosa, koje su građanski ekonomisti proglasili nužnim, vječnim zakonima.«³⁰

Na taj način put od proizvodnog odnosa do pravnog odnosa, ili odnosa vlasništva, kraći je nego što to zamišlja

²⁹ K. Marks — F. Engels, *Dela*, sv. 5, *Sveta porodica*, Prosveta, Beograd, 1968, str. 106.

³⁰ K. Marks — F. Engels, *Dela*, sv. 7, Marks, *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral*, Prosveta, Beograd, 1974, str. 275. Bila bi, naravno,

takozvana pozitivna jurisprudencija koja ne može proći bez posredničke karike — državne vlasti i njezinih normi. Čovjek koji proizvodi u društvu, to je pretpostavka od koje polazi ekonomska teorija. Od te osnovne pretpostavke mora polaziti opća teorija prava ako se bavi osnovnim definicijama. Tako mora postojati ekonomski odnos razmjene da bi nastao pravni odnos ugovora o kupoprodaji. Pomoću zakona politička vlast može na najrazličitiye načine regulirati, mijenjati, uvjetovati i konkretizirati formu i sadržaj toga pravnog posla. Zakon može detaljno određivati što, kako, uz koje uvjete i kome se može prodavati i od koga se može kupovati.

Iz toga dogmatička jurisprudencija zaključuje da svi postojeći elementi pravnog odnosa, među kojima i sam subjekt, nastaju iz norme. U stvari, osnovna je pretpostavka, uz koju sve te konkretne norme imaju smisla, naravno, postojanje robno-novčane privrede. Samo uz tu pretpostavku pravni subjekt ima svoj materijalni supstrat u obliku egoističnog subjekta koji privređuje, a zakon ga ne stvara, nego nalazi. Tamo gdje takav subjekt ne postoji a priori je nezamisliv odgovarajući pravni odnos.

Problem postaje još jasniji ako ga razmotrimo u njegovoj dinamičnoj i povijesnoj dimenziji. U tom slučaju vidimo kako ekonomski odnos u svom realnom kretanju postaje izvor pravnog odnosa koji nastaje najprije u momentu spora. Upravo spor, sukob interesa oživljuje formu prava, pravnu nadgradnju. U sporu, tj. u procesu, subjekti koji

gruba pogreška kad bi se na osnovi tih postavki zaključilo da politička organizacija uopće nema nikakve uloge, da posebno proletarijat ne mora težiti preuzimanju državne vlasti, jer, reći će se, to nije »najvažnije«. Tu pogrešku čine sindikalisti kada zastupaju »neposrednu akciju«. Ništa manje grubo nije izopačavanje reformista koji, utvrđujući jednu istinu da politička vlast buržoazije proistječe iz proizvodnih odnosa, odatle stvaraju zaključak kako je nasilna proleterska revolucija nemoguća i besciljna, tj. pretvaraju marksizam u fatalističko i, u biti, kontrarevolucionarno učenje. Naravno, ti isti proizvodni odnosi iz kojih proistječe politička vlast buržoazije stvaraju, zapravo, u svom razvitku pretpostavke za rast političke snage proletarijata i, u krajnjoj liniji, njegove političke pobjede nad buržoazijom. Zatvarati oči pred takvom dijalektikom povijesti može se samo ako se stoji, svjesno ili nesvjesno, na strani buržoazije, a protiv radničke klase. Mi se ovdje ograničavamo na ove letimične primjedbe, jer u danom slučaju naš zadatak nije opovrgavanje netočnih zaključaka koji se izvlače iz Marxova učenja o bazi i nadgradnji — to više što je taj rad revolucionarni marksizam sjajno obavio u borbi sa sindikalizmom i reformizmom — nego da se iz ove teorije izvuku neka gledišta korisna za analizu pravne strukture.

privređuju nastupaju već kao stranke, odnosno kao sudionici pravne nadgradnje. Sud je čak u svojoj najprimitivnijoj formi ponajprije juridička nadgradnja. Kroz sudski proces pravno se izdvaja od ekonomskoga i nastupa kao samostalni moment. Pravo je povijesno nastalo iz spora, tj. od potraživanja, a tek kasnije je obuhvaćalo prethodne, posve ekonomske, ili faktične odnose koji su na taj način već od samog početka poprimali dvostruki, ekonomsko-pravni aspekt. Dogmatička jurisprudencija zaboravlja taj slijed i odmah počinje od gotovog rezultata, od apstraktnih normi, kojima država, tako reći ispunjava čitav prostor, dajući pravna svojstva svim radnjama što se u njemu događaju. Prema toj pojednostavnjenoj predodžbi o odnosima kupovine i prodaje, zajma, kredita, itd., osnovni određujući moment nije samo materijalni ekonomski sadržaj tih odnosa, nego i imperativ koji država upućuje pojedinoj osobi; to polazno gledište pravnika praktičara neprikladno je kako za istraživanja i objašnjenja, tako i, posebno, za analizu pravne forme u njezinim najopćenitijim definicijama. Državna vlast unosi u pravnu strukturu jasnoću i postojanost, ali ona ne stvara njezine pretpostavke, jer su one u materijalnim, tj. proizvodnim odnosima.

Gumpłowicz (vidjeti njegovu *Rechtsstaat und Sozialismus*), proglašavajući primat države, tj. političke vladavine, dolazi do, kao što se zna, direktno suprotnog zaključka. Obraćajući se povijesti rimskog prava, on misli da je uspio dokazati kako je »svako privatno pravo nekada bilo državno«. To, po njegovu mišljenju, proistječe iz činjenice da su, na primjer, svi najvažniji instituti rimskoga civilnog prava nastali kao privilegij vladajuće klase, kao javnopravne vlastice kojima je cilj bio učvršćivanje vlasti u rukama pobjedničke grupe.

Ne može se negirati uvjerljivost te teorije, jer ona naglašava moment klasne borbe i stavlja točku na idilične predodžbe o nastajanju privatnog vlasništva i vlasti. Ali usprkos tome, Gumpłowicz čini dvije krupne pogreške. Kao prvo, on nasilju kao takvom pridaje tvoračko značenje, potpuno zanemarujući da se svaki društveni poredak, a u tom smislu i onaj koji je stvoren na osvajačkoj osnovi, osniva na danom stanju društvenih proizvodnih snaga. Kao drugo, govoreći o državi, Gumpłowicz briše svaku razliku između primitivnih odnosa vladavine i »javne vlasti« u suvremenom, tj. buržoaskom smislu riječi. Zato kod

njega izlazi da privatno pravo nastaje od javnog prava. Međutim, iz te činjenice da je glavne institute starorimskog jus civile — vlasništvo, porodicu, nasljedni red — stvorila vladajuća klasa za održavanje svoje vladavine može se izvesti i dijametralno suprotan zaključak, naime da je »svako državno pravo nekad bilo privatno«. To će biti isto tako točno ili, bolje, isto tako netočno, jer suprotnost privatnog i javnog prava mnogo više odgovara razvijenim odnosima i gubi smisao ako se primjenjuje na primitivnu epohu. Ako su instituti jus civile zaista bili mješavina javnopravnih i privatnopravnih momenata (upotrebljavajući suvremenu terminologiju), tada oni isto toliko uključuju religiozni, a u širem smislu i ritualni element. Prema tome, na tom stupnju razvitka posve juridički moment nije se mogao izdvojiti, a da se ne govori o tome da bi se mogao odraziti u sistemu općih pojmova.

Razvitak prava kao sistema nije bio izazvan potrebama vladavine, već potrebama trgovačkog prometa upravo s takvim plemenima koja nisu bila obuhvaćena jedinstvenom sferom vlasti. To, uostalom, priznaje i sam Gumpłowicz (vidjeti *Rechtsstaat und Socialismus*, § 36). Trgovačke veze s tuđim plemenima, s pelegrinima, plebejcima i uopće s osobama koje nisu ulazile u javnopravni (po Gumpłowiczevoj terminologiji) savez, oživjele su jus gentium, koji označava model juridičke nadgradnje u njezinu čistom obliku. Kao suprotnost jus civile, s njegovim nespretnim i glomaznim formama, jus gentium odbacuje sve što je u osnovi ekonomskog odnosa. Ono se povodi za prirodom tog odnosa i zato se čini kao »prirodno« pravo: ono nastoji svesti ovaj odnos na minimalan broj pretpostavki i zato se lako razvija u logički skladan sistem. Gumpłowicz, nesumnjivo, ima pravo kada poistovjećuje specifičnu pravnu logiku s logikom civilista,³¹ ali on se vara kad misli da se sistem privatnog prava mogao razviti zbog popuštanja najviših vlasti. Tok njegovih misli otprilike je ovakav: zato što privatni sporovi nisu neposredno i materijalno tangirali interese vlasti, ona je pravničkom staležu dala punu slobodu da izostrava

³¹ Na tu duboku unutrašnju vezu pravne logike kao takve s logikom civilista upućuje i povijesna činjenica da su se opće pravne definicije dugo vremena razvijale kao teorije građanskog prava. Samo pri krajnje površnom promatranju stvari može se, slično Kavelinu, misliti da se ta činjenica objašnjava jednostavno pogreškom i nesporazumom (usp.: Kavelin, *Sobranie sočinenij*, IV sv., str. 838).

svoje umne sposobnosti na tom području (ibid., § 32). Obrnuto, na području državnog prava napori pravnik obično se oštro sramote u stvarnosti, jer vlast u svom poslu ne trpi nikakvo miješanje i ne priznaje svemoćnost pravne logike.

Sasvim je jasno da logika pravnih pojmova odgovara logici socijalnih odnosa društva robne proizvodnje, i upravo u njima, u tim odnosima, a ne u naredbama vlasti, treba tražiti korijen sistema privatnog prava. Naprotiv, logika odnosa vladavine i potčinjenosti samo se djelomično uklapa u sistem pravnih pojmova. Zato pravno shvaćanje države nikada ne može postati teorija, nego će se uvijek manifestirati kao ideološko izvrtnje činjenica.

Tako posvuda gdje imamo prvi sloj pravne nadgradnje vidimo da se pravni odnosi rađaju neposredno iz prisutnih materijalnih proizvodnih odnosa ljudi.

Iz toga proistječe da za analizu pravnog odnosa u njegovu najjednostavnijem obliku ne treba polaziti od pojma norme kao vanjskog autoritativnog imperativa. Dovoljno je uzeti kao osnovu takav pravni odnos »sadržaj kojega je dan samim ekonomskim odnosom« (Marx) i istražiti »zakonsku« formu tog pravnog odnosa, kao jednog od posebnih slučajeva.

Pitanje o tome treba li smatrati normu pretpostavkom pravnog odnosa, postavljeno u realno-povijesnoj sferi, dovelo bi nas do problema odnosa pravne i političke nadgradnje. S logičkog i sistematičnog gledišta, ono nam se pojavljuje kao problem međusobnog odnosa objektivnog i subjektivnog prava.

U svom udžbeniku ustavnog prava Duguit upozorava na to da se istom riječju »pravo« označavaju »stvari koje nesumnjivo duboko prožimaju jedna drugu, ali se međusobno izvanredno razlikuju«. On misli na pravo u objektivnom i subjektivnom smislu. Zaista, ovdje dolazimo do jednog od najtamnijih i najspornijih mjesta opće teorije prava. Pred nama je nekakva čudna dvojnost pojma, pri čemu oba njegova aspekta, iako se nalaze u različitim sferama, ipak, nesumnjivo, uvjetuju jedan drugoga. Istodobno, u jednom aspektu pravo je forma vanjskog autoritativnog reguliranja, u drugome — ono je forma subjektivne privatne autonomije. U jednom slučaju osnovno je i bitno obilježje bezuvjetne obaveze i vanjske prisile, u drugome — obilježje slobode, osigurane i priznate u stanovitim granica-

ma. Pravo nastupa sad kao početak socijalne organizacije, sad kao sredstvo da se individue »razjedine, nalazeći se u društvu«. U jednom slučaju pravo kao da se potpuno spaja s vanjskim autoritetom, u drugome — ono se, također, potpuno suprotstavlja svakom vanjskom autoritetu, koji ga ne priznaje. Pravo — sinonim oficijelne državnosti i pravo kao parola revolucionarne borbe, to je polje za beskonačne kontroverze i najnemogućije zbrke.

Spoznaja o dubokom proturječju koje se ovdje skriva izazvala je mnogo napora da se nekako ukloni to neugodno razbijanje pojma. Zbog toga je bilo mnogo pokušaja da se jedan, bilo koji »smisao« žrtvuje drugome. Tako Duguit, koji u svom udžbeniku izraze objektivno i subjektivno pravo naziva »uspjelim, jasnim i točnim«, u svom drugom radu izostrava se u dokazivanju da je subjektivno pravo jednostavno nesporazum, »metafizička koncepcija koja se ne može održati u takvoj epohi realizma i pozitivizma kao što je naša«.³²

Suprotna struja, čiji je predstavnik u Njemačkoj Bierling, a kod nas psihološki s Petražickim na čelu, sklona je proglasiti objektivno pravo »fantazmom« lišenim realnog značenja, »emocionalnom projekcijom«, proizvodom objektivacije unutrašnjih, tj. psiholoških procesa, itd.³³

Ostavljajući za sada po strani psihološku školu i srodne struje, razmotrit ćemo ono gledište prema kojemu pravo treba shvatiti isključivo kao objektivnu normu.

Polazeći od takvog shvaćanja, imamo s jedne strane autoritativno propisivanje onoga što treba, ili normu, a s druge — odgovarajuću subjektivnu obavezu koju je ona stvorila.

Dualizam kao da je radikalno uklonjen, ali to je samo prividno prevladavanje. Jer čim prelazimo na primjenu ove

³² L. Duguit, *Opći preobražaji građanskog prava*, prijevod s francuskoga M. M. Sivers, str. 15.

³³ Usp., npr., kod Bierlinga: »Nastojanje da se pravo predstavi najprije kao nešto objektivno, što postoji samo po sebi iznad članova pravne zajednice, odgovara općoj sklonosti ljudskog duha. Naravno, to ima određenu praktičnu vrijednost, ali zbog toga se ne smije zaboraviti da objektivno pravo, čak i ako je dobilo u pisanom pravu osobitu vanjsku formu, uvijek ostaje samo način našega gledanja na pravo, i kao svaki drugi proizvod našega psihičkog života ima u stvarnosti svoje pravo postojanje samo u mislima, u prvom redu kod samih članova pravne zajednice (Bierling, *Juristische Prinzipienlehre*, sv. I, 1894, str. 145).

formule u praksi, odmah počinju pokušaji da se zaobilaznim, posrednim putem uvedu sve one nijanse koje su nužne da se formulira pojam subjektivnog prava. Ponovo dolazimo do tih istih dvaju aspekata, s tom razlikom što je jedan od njih, naime subjektivno pravo, putem umjetnih sredstava prikazan kao neka sjena, jer nikakva kombinacija imperativa i obaveze neće nam dati subjektivno pravo u onom njegovu samostalnom i potpuno realnom značenju u kakvom ga utjelovljuje svaki propriétaire buržoaskog društva. I zaista, dovoljno je uzeti kao primjer samo vlasništvo da se uvjerimo u to. Ako je pokušaj da se *pravo* vlasništva svede na *zabranu* upućenu na adresu trećih osoba samo logičko natezanje, nakaradna, naopako okrenuta konstrukcija, onda je prikazivanje buržoaskog prava vlasništva u svojstvu društvene obaveze uz to još i licemjerje.³⁴

Svaki vlasnik, kao i sva njegova okolina, vrlo dobro zna da *pravo* koje *mu pripada* kao vlasniku ima s obavezom zajedničko samo to da joj je dijametralno suprotno. Subjektivno pravo je primarno, jer se ono, u krajnjoj liniji, oslanja na materijalni interes, koji postoji neovisno o vanjskom, tj. svjesnom reguliranju socijalnog života.

Subjekt, kao nosilac i adresat svih mogućih zahtjeva, lanac subjekata vezanih zahtjevima i upućenih jedan na drugoga, to je osnovno juridičko tkivo koje odgovara eko-

³⁴ U svom komentaru građanskog zakonika RSFSR A. G. Gohjburg ističe da napredni buržoaski pravници već odbijaju promatranje privatnog vlasništva kao proizvoljnoga subjektivnog prava, nego vide u njemu dobro koje je ustupljeno ličnosti i povezano pozitivnim obavezama prema cjelini. Posebno se A. G. Gohjburg oslanja na Duguita, koji tvrdi da vlasnik kapitala mora biti zaštićen pravom samo tako i u onoj mjeri u kojoj on ispunjava društveno korisne funkcije, pravilno primjeujući svoj kapital.

Naravno, takva gledišta buržoaskih pravnikā vrlo su karakteristična, jer se pojavljuju kao vjesnici zalaska kapitalističke epohe. Ali, s druge strane, ako buržoazija dopušta rezoniranje na temu društvenih funkcija vlasništva, onda to čini samo zato što je takva rezoniranja ni na što ozbiljno ne obavezuju. Stvarni antipod vlasništva nije vlasništvo *predstavljeno* kao društvena funkcija, nego planska socijalistička privreda, tj. ukidanje vlasništva. Kako smisao privatnog vlasništva, njezin subjektivizam, nije u tome što svatko «jede svoj komad kruha», tj. nije u činovima individualne, pa ni produktivne potrošnje, nego u prometu, u činovima prisvajanja i otuđivanja, u robnoj razmjeni, pri čemu je društveno-privredni cilj samo slijepi rezultat privatnih ciljeva i privatnih odluka.

Duguitova izjava da će vlasnik biti zaštićen samo onda ako ispunjava društvenu obavezu u takvu općenitom obliku nema smisla. Za buržoasku državu ona je licemjerna, a za proleterku državu znači

nomskom tkivu, tj. proizvodnim odnosima u društvu što se osniva na podjeli rada i razmjeni.

Socijalna organizacija koja raspolaže sredstvima prisile jest konkretna sveukupnost na koju moramo prijeći, prethodno shvativši pravni odnos u njegovu čistom i najjednostavnijem obliku. Prema tome, obaveza, kao rezultat imperativa ili zapovijedi, javit će se pri razmatranju pravne forme kao moment koji se konkretizira i komplicira. U svojem najapstraktnijem i jednostavnom obliku pravna obaveza mora se promatrati kao odraz i korelat subjektivnoga pravnog zahtjeva. Analizirajući pravni odnos, potpuno jasno vidimo da obaveza sama ne iscrpljuje logički sadržaj pravne forme. Ona čak nije ni njegov samostalni element. Obaveza je uvijek odraz ili korelat vlastitog prava. Dug jedne strane — to je nešto što pripada drugoj i vezan je za nju. Ono što je za kreditora pravo, za debitora je obaveza. Kategorija prava postaje logički potpuna tek ondje gdje ona u sebi uključuje nosioca i vlasnika prava, prava koje nije ništa drugo nego obaveze drugih koje mu se garantiraju. Tu dvostruku prirodu prava posebno ističe Petražicki, podvodeći pod nju prilično labilan temelj svoje ad hoc stvorene psihološke teorije. Treba, ipak, primijetiti da taj međusobni odnos prava i obaveze, neovisan o bilo kakvom psihologizmu, jasno formuliraju drugi pravници (vidjeti, npr., Merkel: *Juristische Enzyklopädie*, 1885, § 146. i dalje; Korkunov: *Enciklopedija prava*).

sakrivanje činjenica. Pa ako bi proleterka država mogla neposredno svakog vlasnika uputiti na njegovu društvenu funkciju, ona bi to učinila na taj način što bi mu oduzela pravo da raspolaže vlasništvom. Ako ona to ne može učiniti *ekonomski*, znači da je prisiljena štiti privatni interes kao takav, postavljajući mu samo određene kvantitativne granice. Iluzija bi bila tvrditi da se svaki X koji je u granicama sovjetske republike akumulirao određenu količinu červonaca štiti našim zakonima i sudovima samo zato što je baš taj X dao ili daje akumuliranim červoncima socijalno korisnu primjenu. Usput rečeno, kao da je A. G. Gohjburg potpuno zaboravio vlasništvo, kapital u onom najapstraktnijem, tj. novčanom obliku, i rasuđuje kao da kapital postoji samo u konkretnom materijalnom obliku proizvodnog kapitala. Antisocijalne strane privatnog vlasništva mogu se paralizirati samo de fakto, tj. razvojem socijalističke planske privrede na štetu tržišne. Ali nikakva formula, makar bila uzeta od najnaprednijih zapadnih jurista, neće pretvoriti sve pravne poslove zaključene na osnovi našega građanskog zakonika u društveno korisne, niti bilo kojeg vlasnika u osobu koja ispunjava društvene funkcije. Takvo prevladavanje privatne privrede i privatnog prava na riječima može samo zamagliti perspektivu njihova stvarnog prevladavanja.

Na taj način, pravni odnos nam ne daje samo pravo u njegovu realnom kretanju, nego otkriva i najkarakterističnija svojstva prava kao logičke kategorije. Nasuprot tome, norma kao takva, kao propisivanje onoga što treba, jednako čini element morala, estetike, tehnike kao i prava.

Razlika između tehnike i prava uopće nije u tome, kako misli I. Aleksejev (vidjeti: *Vvedenie v izučenie prava*, str. 114), što prva pretpostavlja, s obzirom na svoju građu, vanjski cilj, dok se u pravnom poretku svaki od njegovih sudionika zamišlja kao samocilj. Pokazat ćemo kasnije da je »samocilj« u pravnom poretku samo cirkulacija robe. Što se tiče tehnike pedagoga ili kirurga, od kojih je prvog materija dječja psiha, a drugoj organizam operiranoga, jedva će netko htjeti negirati da taj materijal u sebi uključuje i cilj.

Pravni se poredak od bilo kojeg drugog socijalnog poretka upravo i razlikuje time što on računa s privatnim, izoliranim subjektima. Norma prava dobiva svoju diferencijalnu specificu, koja je izdvaja iz opće mase pravila reguliranja — moralnih, estetičkih, utilitarnih, itd. — upravo time što ona pretpostavlja osobu koja raspolaže pravom i koja pri tom aktivno postavlja zahtjeve.³⁵

Težnja da se ideja vanjskog reguliranja učini osnovnim logičkim momentom u pravu dovodi do poistovjećivanja prava s autoritativno organiziranim socijalnim poretkom. Taj pravac juridičke misli vjerno odražava duh epohe u kojoj mančesterstvo i slobodnu konkurenciju smjenjuju kapitalistički monopoli i politika imperijalizma.

Financijski kapital mnogo više cijeni jaku vlast i disciplinu nego »vječna i neotuđiva prava čovjeka i građanina«. Kapitalistički vlasnik, pretvorivši se u primaoca dividenda i burzanskih diferencija, ne može a da se ne odnosi sa stanovitom dozom cinizma prema »svetom pravu vlasništva«. Vidjeti zabavne lamentacije Iheringa (*Borba za pravo*, prev. S. Jeršova, str. 46) o »priljavštini trgovanja vrijednosnim papirima i burzanskim špekulacijama« u kojem propada »zdrav osjećaj prava«.

Nije teško dokazati da ideja bezuvjetnog pokoravanja vanjskom autoritetu koji utvrđuje norme nema ničega zajedničkoga s pravnom formom. Dovoljno je uzeti iznimne

³⁵ »Pravo se ne daje uzalud onome tko ga ne treba« (Muromcev, *Obrazovanje prava*, 1885, str. 33).

pa zato i najjasnije primjere takve strukture. Neka to bude makar i vojni stroj u kojemu je mnoštvo ljudi u svojim kretanjima podvrgnuto njihovu zajedničkom redu, pri čemu je jedino aktivno i autonomno načelo komandantova volja. Ili, drugi primjer, jezuitski red u kojem svi članovi slijepo i bez pogovora izvršavaju volju rukovoditelja. Dovoljno je zadubiti se u te primjere pa izvući zaključak kako se do sljednijim provođenjem načela autoritativnog reguliranja, koje isključuje svaki nagovještaj odvojene i autonomne volje, smanjuje osnova za primjenu kategorije prava. To se osobito jasno vidi u sferi takozvanoga javnog prava. Ovdje juridička teorija nailazi na najveće teškoće. Općenito govoreći, ista pojava, koju je Marx karakterizirao kao odvajanje političke države od građanskog društva, odražava se u općoj teoriji prava u obliku dvaju samostalnih problema, od kojih svaki ima svoje posebno mjesto u sistemu, a rješavaju se neovisno jedan o drugome. Prvi od njih ima sasvim apstraktan karakter i sastoji se u onoj diobi osnovnog pojma na dva aspekta koju smo već prikazali. Subjektivno pravo — to je karakteristika egoističnog čovjeka, člana građanskog društva, »individuuma koji je izoliran od zajednice, povučen u sebe, u svoj privatni interes i privatnu samovolju«. ³⁶ Objektivno pravo — to je izraz buržoaske države kao cjeline koja se osjeća političkom državom i proglašava svoj princip sveukupnosti, samo suprotstavljajući sebe svojim elementima.³⁷

Problem subjektivnog i objektivnog prava — to je problem čovjeka buržuja i čovjeka člana države, citoyena, postavljen u najopćenitijoj filozofskoj formi. Međutim, isti takav problem nastaje ponovno, i to u konkretnijem obliku, kao problem javnog i privatnog prava. Ovdje se stvar svodi na razgraničenje nekih realno postojećih područja prava, na razdiobu povijesno nastalih instituta po rubrikama. Samo se po sebi razumljivo da dogmatska jurisprudencija, sa svojom formalnologičkom metodom, nije kadra riješiti ni prvi ni drugi problem, niti može objasniti vezu među njima.

Podjela na javno i privatno pravo specifična je teškoća već zato što se može samo apstraktno povući granica između egoističnog interesa čovjeka kao člana građanskog

³⁶ Marx-Engels, *Rani radovi*; Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 76.

³⁷ Marx, cit. dj.

društva i sveopćeg apstraktnog interesa političke cjeline. U stvarnosti, ti momenti se uzajamno prepleću. Odatle protestječe nemogućnost da se pokažu oni konkretni pravni instituti u kojima se potpuno, bez ostatka, i u čistom obliku utjelovljuje taj zloglasni privatni interes.

Druga teškoća sastoji se u tome što pravnik, povlačeći s većim ili manjim uspjehom empirijsku granicu između instituta javnog i privatnog prava, u granicama svakog od tih područja ponovo nailazi na isti problem koji je, tobože, već riješio, ali sada u drukčijoj, apstraktnoj postavci. Taj se problem pred njim ispriječio u obliku proturječja između subjektivnog i objektivnog prava. Subjektivna javna prava — to su sada ona ista, uskrsla i donekle preobražena privatna prava (a prema tome i privatni interesi) koja su prodrla u sferu u kojoj je trebalo da vlada bezlični opći interes odražen u normama objektivnog prava. Ali dok se civilistika, koja ima posla s osnovnim primarnim pravnim slojem, široko i sigurno koristi pojmom subjektivnih prava, u teoriji javnog prava primjena tog pojma na svakom koraku rezultira nesporazumima i proturječjima. Po tome se sistem građanskog prava odlikuje jednostavnošću, jasnoćom i potpunošću, dok teorije državnog prava obiluju nategnutim, neprirodnim, nakaradno jednostranim konstrukcijama. Forma prava sa svojim aspektom subjektivnog ovlaštenja rađa se u društvu koje se sastoji od izoliranih nosilaca privatnih egoističnih interesa. Kada sav ekonomski život počiva na principu usklađivanja nezavisnih volja, tada svaka socijalna funkcija, ovim ili onim refleksnim putem, poprima pravnu karakteristiku, tj. ne postaje jednostavno socijalna funkcija, nego i pravo onoga tko tu funkciju ispunjava. Međutim, kako u političkoj organizaciji, zbog same njezine biti, privatni interesi ne mogu postići takav potpun razvitak i takvo istaknuto značenje kao u ekonomskom buržoaskom društvu, tako i subjektivna javna prava postaju kao nešto efemerno, lišeno dubljih korijena, nešto u što se sumnja. A istodobno država nije pravna nadgradnja, nego se samo *zamišlja* kao takva.³⁸

Pravna teorija ne može poistovjetiti »prava parlamenta«, »prava izvršne vlasti«, itd., s pravom, na primjer, kreditora

³⁸ »Za pravnu spoznaju radi se isključivo o odgovoru na pitanje kako treba da zamislim pravnu državu« (Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, str. 13).

na vraćanje duga, jer bi to značilo postavljanje izoliranoga privatnog interesa ondje gdje buržoaska ideologija presumira vladavinu općega, bezličnoga državnog interesa. Ali, istodobno, svaki pravnik je svjestan da ne može tim pravima dati nikakav drugi principijelni sadržaj a da mu pravna forma sasvim ne isklizne iz ruku. Državno pravo može postojati samo kao odraz privatnopravne forme u sferi političke organizacije, ili ono uopće prestaje biti pravo. Svaki pokušaj da se socijalna funkcija prikaže kao ono što ona jest, tj. jednostavno socijalna funkcija, a norma — jednostavno organizacijsko pravilo, označava smrt pravne forme. Međutim, realna pretpostavka toga prevladavanja pravne forme i pravne ideologije jest takvo stanje društva u kojem je izživljeno samo proturječje između individualnih i socijalnih interesa.

Karakteristična je crta buržoaskog društva upravo činjenica da se opći interesi odvajaju od privatnih i da im se suprotstavljaju, ali u tom suprotstavljanju oni sami nehotice poprimaju formu privatnih interesa, tj. formu prava. Pri tom, kao što bi se i očekivalo, pravni momenti u državnoj organizaciji jesu prije svega oni koji se potpuno uklapaju u shemu suprotnih, izoliranih privatnih interesa.³⁹

³⁹ Usp., npr., razmišljanja S. A. Kotljarevskog o izbornom pravu: »U predstavničkom sistemu birač ostvaruje određenu funkciju koju mu povjerava državni poredak izražen u ustavu. Ali s gledišta pravne države, ne može mu se pripisivati samo funkcija, a zanemarivati pravo koje je za nj vezano.« Dodajmo da je to isto tako nemoguće kao i pretvaranje buržoaskog vlasništva jednostavno u društvenu funkciju. S. A. Kotljarevski posve ispravno dalje ističe: ako, idući za Labandom, negiramo element subjektivnog ovlaštenja birača, »onda izbornost predstavnika gubi svaki pravi smisao i ostaje pitanje tehnike i svrsishodnosti«. I ovdje se susrećemo s onom istom suprotnošću tehničke svrsishodnosti u čijoj je osnovi jedinstvo interesa cilja i pravne organizacije izgrađene na izdavanju i suprotstavljanju privatnih interesa. I, na kraju, predstavnički sistem postiže punoću svoje pravne karakteristike uvođenjem sudske ili sudsko-administrativne zaštite biračkih prava. Sudski proces i borba stranaka i ovdje su bitni elemenat juridičke nadgradnje (S. A. Kotljarevski, *Vlast i pravo*, str. 25).

Državno pravo uopće postaje predmet juridičke razrade kao ustavno pravo, tj. s pojavom snaga koje se međusobno bore: kralj i parlament, gornji i donji dom, ministarstvo i narodni predstavništvo. Tako je i s administrativnim pravom. Njegov pravni sadržaj svodi se na pravne garancije predstavnicima buržoaske hijerarhije, na jednoj strani, i stanovništvu — na drugoj. Izvan toga, administrativno ili, kako se ono zvalo, policijsko pravo jest šarena mješavina tehničkih pravila, političkih recepata, itd.

A. G. Gojhbarg (*Hozjajstvennoe pravo*, str. 5) osporava samu potrebu podjele pojmova na javno i privatno pravo. Kod njega čitamo: »Podjela prava na javno i privatno, koja pravnicima nikada nije uspjela, u naše vrijeme dobiva priznanje samo među najzaostalijima, a prema tome i među našim pravnicima.« Tu misao o nepotrebnosti podjele prava na javno i privatno A. G. Gojhbarg argumentira dalje razlozi- ma da mančesterski princip nemiješanja države u poslove privrede više nije princip XX stoljeća, da neograničena individualna sloboda u privrednom životu šteti interesima cjeline, da čak u zemljama koje nisu doživjele proletersku revoluciju postoje mnogobrojne mješovite tvorevine iz područja privatnog i javnog prava, i da je, na kraju, kod nas, gdje je najveći dio privrednih djelatnosti koncentriran u rukama državnih organa, razgraničenje pojma građanskog prava od drugih pojmova izgubilo smisao. Čini nam se da ta argumentacija počiva na nizu nesporeda. Izbor ovog ili onog pravca u praktičnoj politici još ništa ne rješava što se tiče teorijske osnovanosti razgraničenja ovih ili onih pojmova. Na primjer, mi možemo biti uvjereni da izgradnja ekonomskih odnosa na osnovi tržišne veze ima mnogo štetnih posljedica, ali odatle ne proistječe da razgraničenje pojmova upotrebne vrijednosti i prometne vrijednosti nije teoretski održivo. Drugo, upućivanje na to da se područja javnog i privatnog prava spajaju (koje, općenito govoreći, ne sadrži ništa novo) ne bi imalo smisla ako ne bismo znali razlikovati ta dva pojma. Kako se može spajati ono što ne postoji odvojeno? Prigovori A. G. Gojhbarga temelje se na predodžbi kao da navedene apstrakcije — javno i privatno pravo — nisu plod povijesnog razvitka, nego su ih jednostavno pravnici izmislili. Međutim, sama ta suprotnost najkarakterističnija je osobina pravne forme kao takve. Podjela prava na javno i privatno karakterizira tu formu kako s logičke, tako i s povijesne strane. Proglasivši tu suprotnost jednostavno nepostojećom, mi se nimalo ne uzdižemo nad »ostale« juriste praktičare, nego ćemo, na- protiv, biti prisiljeni koristiti se tim istim formalno sko- lastičkim definicijama kojima oni operiraju.

Na taj način, sam pojam javnog prava može se razviti samo u onom njegovu kretanju u kojem se on stalno od- bija od privatnog prava, nastojeći odrediti sebe kao su- protnost drugoga, i zatim se ponovo vraća k njemu kao svojemu centru gravitacije.

Pokušaj da se ide obrnutim putem, tj. da se pronađu osnovne definicije privatnog prava koje nisu ništa drugo ne- go definicije prava uopće, uzimajući kao osnovu pojam nor- me, ne može dati kao rezultat ništa osim mrtvih formalnih konstrukcija, koje još k tome nisu lišene unutrašnjih protu- rječja. Pravo kao funkcija prestaje biti pravo, a pravo kao ovlaštenje bez privatnog interesa koji bi ga podupirao postaje nešto neuhvatljivo, apstraktno, nešto što lako prelazi u svoju suprotnost, tj. u obavezu (svako javno pravo u isto je vrijeme i obaveza). Koliko je »pravo« kreditora da utjera dug jednostavno, razumljivo i »prirodno«, toliko je »pravo« parlamenta da izgleda budžet nesigurno i proble- matično, može se reći nešto što zahtijeva objašnjenje. Ako se u civilistici sporovi vode na području onoga što Ihering naziva juridičkom simptomatikom, onda se ovdje može sumnjati u samu osnovu jurisprudencije. Ovdje je izvor metodoloških kolebanja i nesigurnosti koje prijete da pr- etvore jurisprudenciju čas u sociologiju, čas u psihologiju.

Nekima od mojih kritičara, na primjer Razumovskomu (»Vestnik Kommunističkoj Akademii«, knj. 8) i I. Iljinskome (»Molodaja gvardia«, br. 6) učinilo se djelomično, po svoj prilici na osnovi navedenoga, da sam sebi postavio zadatak da »izgradim teoriju čiste jurisprudencije«. Pri tom je Iljinski zaključio da cilj nije postignut. »Autor jek«, piše on, »dao, u biti, sociološku teoriju prava, iako je imao namjeru da je izgradi kao čistu jurisprudenciju.« Što se tiče Ra- zumovskog, ne izričući određeno mišljenje u pogledu rezul- tata što sam ga postigao, on ne sumnja u prisutnost moje navedene zamisli, koju on najstrože osuđuje: »Njegov [tj. moj, J. P.] strah da metodološka kolebanja mogu pretvoriti jurisprudenciju bilo u sociologiju, bilo u psihologiju, samo pokazuje njegovu nepotpunu predodžbu o karakteru mark- sističke analize.« »Ovo je to čudnije«, čudi se moj kritičar, »što drug Pašukanis sam vidi neku paralaksu između sociološke i jurističke istine, i svjestan je da je jurističko shvaćanje jednostrano shvaćanje.«

Zaista, to je čudno. S jedne strane, bojim se da će se jurisprudencija pretvoriti u sociologiju, s druge strane priznajem da je juridičko shvaćanje »jednostrano shvaća- nje«. S jedne strane, namjeravam dati teoriju čiste juris- prudencije, s druge — čini se da dajem sociološku teoriju prava. Gdje je rješenje tih proturječja? Ono je vrlo jedno- stavno. Kao marksist, ja nisam postavio, i nisam mogao

postaviti, zadatak da izgradim teoriju »čiste jurisprudencije«. Od samog početka jasno sam shvaćao onaj cilj koji sam, po mišljenju I. Iljinskog, postigao nesvjesno, naime dao sam sociološko tumačenje pravne forme i specifičnih kategorija koje ju izražavaju. Upravo zato sam svojoj knjizi dao podnaslov »Pokušaj kritike osnovnih pravnih pojmova«. Ipak, jasno je da bi moj zadatak bio posve besmislen kad ne bih priznavao samo postojanje te pravne forme i kad bih odbacivao kategorije koje ju izražavaju, kao neku praznu izmišljotinu.

Kad, karakterizirajući nepouzdanost i neadekvatnost pravnih konstrukcija na području javnog prava, govorim o metodološkim kolebanjima i nesigurnosti koja prijeti da jurisprudenciju pretvori bilo u sociologiju, bilo u psihologiju, čudno je misliti da time sprečavam pokušaje sociološke kritike jurisprudencije s marksističkoga gledišta. Pa takvo sprečavanje bi se okrenulo, prije svega, protiv mene samoga. Oni reci koji su izazvali nedoumicu druga Razumovskog i koje on objašnjava mojom »nepotpunom predodžbom o karakteru marksističke analize« odnose se samo na zaključke same buržoaske jurisprudencije koja gubi sigurnost i skladnost svojih koncepcija čim se udalji od odnosa razmjene, u širem smislu riječi. Možda sam trebao, na primjer, citatima pokazati da je sama fraza o »opasnosti koja ugrožava jurisprudenciju« aluzija na jadikovke jednog buržoaskog filozofa prava — razumije se ne u povodu marksističke kritike (ona u to vrijeme još nije uznemiravala umove »čistih jurista«), nego u povodu pokušaja same buržoaske jurisprudencije da zamaskira ograničenost svoje metode posudbama iz sociologije i psihologije. Ali ja sam bio previše daleko od pomisli da se u meni može vidjeti »čistokrvni pravnik«, kojega duša boli zbog jurisprudencije kojoj »prijeti« marksistička sociološka kritika, da bih poduzimao takve mjere predostrožnosti.

Glava četvrta

Roba i subjekt

Svaki pravni odnos je odnos među subjektima. Subjekt je atom juridičke teorije, najjednostavniji element koji se ne može dalje dijeliti. Od njega ćemo i početi našu analizu.

Drug I. P. Razumovski se ne slaže sa mnom da pri procjavanju pravne forme treba kao osnovu uzeti analizu pojma subjekta. Njemu se čini da je ta kategorija razvijenoga buržoaskog društva, prvo, previše složena, a drugo, da nije karakteristična za prethodne povijesne epohe. Po njegovu mišljenju, kao osnovu treba uzeti »razvitak odnosa koji je karakterističan za čitavo klasno društvo«, a takav je, kako pokazuje Marx u svom *Uvodu*, »posjed koji se iz faktičkog prisvajanja razvija dalje u privatno vlasništvo« (I. P. Razumovski, *Problemy marksistskoj teorii prava*, str. 18). Međutim, ocrtavajući putove tog razvitka, drug I. P. Razumovski zaključuje da se »privatno vlasništvo kao takvo formira, postaje vlasništvo u suvremenom smislu riječi, samo u procesu razvitka robnih odnosa, tj. kada ono postaje ne samo 'mogućnost da se nesmetano posjeduje', nego i 'mogućnost da se otuđuje'« (ibid., str. 114). Ali to baš i znači da pravna forma u svome najrazvijenijem obliku odgovara buržoasko-kapitalističkim društvenim odnosima. Jasno je da osobite forme socijalnih odnosa ne ukidaju same te odnose i zakone na kojima se oni osnivaju. Tako je prisvajanje proizvoda koji je proizveden unutar dane društvene formacije i pomoću njezinih snaga osnovna činjenica, ili, ako hoćete, osnovni zakon. Ali pravnu formu privatnog vlasništva taj odnos poprima samo na stanovitom stupnju razvitka proizvodnih snaga i podjele rada koja je s njim vezana. Drug Razumovski misli da ja, uzimajući kao osnovu analize pojam subjekta, samim tim isključujem iz svoga razmatranja odnose vladavine i potčinjenosti, iako su, međutim, posjed i vlasništvo neraskidivo vezani s tim odnosima. Ne namjeravam, razumije se, negirati tu vezu, nego samo tvrdim da vlasništvo postaje osnova razvitka pravne forme samo kao sloboda raspolaganja na tržištu, a kao najopćenitiji izraz te slobode i služi kategorija subjekta. Što znači, na primjer, pravno vlasništvo nad zemljom? »Ništa viš«, po Marxovu mišljenju, »nego samo to da zemljoposjednik može postupati sa svojom zemljom isto onako kao što svaki vlasnik robe postupa sa svojom robom« (*Kapital*, sv. 3, II dio). S druge strane, kapitalizam pretvara feudalni zemljoposjed u suvremeni upravo time što »on potpuno oslobađa zemljišno vlasništvo od odnosa vladavine i potčinjenosti« (Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnisse). Rob je potpuno potčinjen svojem gospodararu, baš zato odnos eksploatacije nije zahtijevao posebno pravno oblikovanje. Najamni

radnik nastupa na tržištu kao slobodni prodavač svoje radne snage, zato se odnos kapitalističke eksploatacije posreduje u pravnoj formi ugovora. Mislim da su ti primjeri sasvim dovoljni kako bi se dokazalo odlučujuće značenje kategorije subjekta u analizi pravne forme.

Idealističke teorije prava razvijaju pojam subjekta polazeći od ove ili one opće ideje, tj. posve spekulativnim putem. »Osnovni pojam prava — to je sloboda... Apstraktan pojam slobode — to je mogućnost opredjeljenja u bilo kakvom odnosu... Čovjek je zato subjekt prava što mu je dana mogućnost samoopredjeljenja, što on raspolaže voljom« (Puchta, *Institutionen*, I sv., 1850, str. 4—9). (Vidjeti, također, Hegelovu *Filozofiju prava*, § 36): »Ličnost sadržava uopće pravnu sposobnost pa pretpostavlja pojam i sam apstraktni temelj apstraktnog i stoga formalnog prava. Stoga je pravna zapovijed: budi osoba i poštuju druge kao osobe.« I dalje (§ 42): »Ono što je neposredno različito od slobodnog duha jest za njega i po sebi ono spoljašnje, uopće neka stvar, nešto neslobodno, nelično i bespravno« (G. W. F. Hegel, *Osnovne erte filozofije prava*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1964).

Vidjet ćemo, kasnije, u kojem je smislu to suprotstavljavanje subjekta i stvari ključ shvaćanja forme prava. Obrnuto, dogmatska jurisprudencija koristi se tim pojmom s njegove formalne strane. Za nju nije subjekt ništa drugo doli »način pravne kvalifikacije pojava s gledišta njihove pogodnosti ili nepogodnosti za sudjelovanje u pravnoj komunikaciji« (usporedi: Roždestvenski, *Teorija subjektivnih publičnih prav*, str. 6). Ona, dakle, ne postavlja sebi pitanje o tome kakvi su uzroci djelovali na to da se čovjek od zoološke osobe pretvori u pravni subjekt, jer polazi od pravne komunikacije kao konačne, unaprijed dane forme.

Naprotiv, marksistička teorija razmatra svaku društvenu formu kao povijesnu. Ona zato sebi postavlja zadatak da objasni one povijesne materijalne uvjete koji su ovu ili onu kategoriju učinili realnom. Materijalne pretpostavke pravne komunikacije, ili komunikacije pravnih subjekata, objasnio je upravo Marx u I svesku *Kapitala*. Istina, on je to učinio tek usput, u obliku najopćenitijih napomena. Ipak, te napomene pridonose shvaćanju pravnog momenta u ljudskim odnosima mnogo više nego mnogi svesci traktata opće teorije prava. Analiza forme subjekta proistječe kod Marxa neposredno iz analize forme robe.

Kapitalističko društvo prije svega je društvo posjednika robe. To znači da društveni odnosi ljudi u procesu proizvodnje poprimaju ovdje materijalnu formu u proizvodima rada, koji se jedan prema drugome odnose kao vrijednosti. Roba je predmet u kojem konkretna raznovrsnost korisnih svojstava postaje samo jednostavni materijalni omotač apstraktnog svojstva vrijednosti koja se iskazuje kao sposobnost da se razmjenjuje za drugu robu u određenoj proporciji. To svojstvo se pokazuje kao nešto imanentno samim stvarima silom svojevrsnoga prirodnog zakona koji djeluje neovisno o ljudskoj volji.

Ali ako roba stječe vrijednost neovisno o volji subjekta koji je proizvodi, tada realizacija vrijednosti u procesu razmjene pretpostavlja svjesni voljni čin vlasnika robe, ili kako kaže Marx: »Robe ne mogu same ići na tržište, niti se same razmjenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvare, tj. njihove vlasnike. Robe su stvari, pa se stoga ne mogu odupirati čovjeku. Kad one neće milom, čovek može upotrebiti silu, drugim rečima — uzeće ih« (*Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 85).

Na taj način, društvena veza ljudi u procesu proizvodnje, opredmećena u proizvodima rada, koja je poprimila oblik stihijske zakonitosti, zahtijeva za svoju realizaciju poseban odnos ljudi kao onih koji raspolažu produktima, kao subjekata »čija volja vlada u stvarima«.

»Ta okolnost da privredna dobra sadrže rad njihovo je prirodno svojstvo: to što ona mogu biti razmijenjena jest drugo svojstvo koje ovisi samo o volji njihovih vlasnika i pretpostavlja samo to da se ona prisvajaju i otuđuju« (Hilferding, *Bem-Baverk kao Marxov kritičar*).

Zato, istodobno, kad proizvod rada poprima svojstvo robe i postaje nosilac vrijednosti, čovjek poprima svojstvo pravnog subjekta i postaje nosilac prava.⁴⁰ »Osoba čija je volja proglašena mjerodavnom jest subjekt prava« (*Windscheid, Pandektenrecht*, I, § 49).

⁴⁰ Čovjek-roba, tj. rob, postiže reflektirano značenje subjekta samo kada nastupa u ulozi onoga tko raspolaže robom-stvarima i kada postaje sudionik u razmjeni (podaci o pravima robova pri zaključivanju pravnih poslova u rimskom pravu. I. A. Pokrovski, *Istorija rimskoga prava*, II, 1915, str. 294). Obrnuto, u suvremenom društvu slobodan čovjek, tj. proleter, kada traži tržište za prodaju svoje radne snage, tretira se kao objekt, a u zakonu o emigraciji potpada pod iste zabrane, kontingente, itd., kao i druga roba koja se uvozi preko državne granice.

Istodobno s tim, društveni život se raspada, s jedne strane, na sveukupnost stihijski sastavljenih opredmećenih odnosa (takvi su svi ekonomski odnosi: razina cijena, stopa viška vrijednosti, profitna stopa, itd.), tj. odnosa u kojima ljudi ne govore više nego stvari, a s druge strane, takvih odnosa u kojima se čovjek ne određuje drukčije nego samo tako da se stavlja u odnos prema stvari, tj. kao subjekt pravnih odnosa. To su dvije osnovne forme koje se principi- pijelno razlikuju jedna od druge, ali su istodobno jedna uz drugu najuže vezane i međusobno uvjetovane. Društvena proizvodna veza pokazuje se istodobno u dva apsurdna oblika: kao vrijednost robe i kao čovjekova sposobnost da bude subjekt prava.

Kao što se prirodna raznolikost korisnih svojstava proiz- voda pokazuje u robi samo kao jednostavni omotač vrijed- nosti, a konkretni oblici čovjekova rada rastvaraju se u apstraktnom čovjekovu radu kao stvaraocu vrijednosti, isto tako konkretna raznovrsnost čovjekova odnosa prema stvari nastupa kao apstraktna vlasnikova volja, a sve osobitosti kojima se razlikuju predstavnici homo sapiensa jedan od drugoga rastvaraju se u apstraktnom čovjeku uopće, kao u pravnom subjektu.

Ako ekonomska stvar vlada nad čovjekom, jer kao roba utjelovljuje društveni odnos koji nije potčinjen čovjeku, tada juridički čovjek vlada nad stvari, jer u svojstvu njezina vlasnika on sam postaje samo utjelovljenje apstraktnoga, bezličnog subjekta prava, čisti produkt socijalnih odnosa. Izražavajući se Marxovim riječima, reći ćemo: »Da bi ove stvari doveli u uzajamni odnos kao robe, moraju se nji- hovi čuvari držati jedan prema drugom kao lica čija volja obitava u tim stvarima, tako da neko otuđujući svoju vlas- titu robu može i da prisvoji tuđu samo voljom drugoga, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo pomoću zajednič- kog akta volje. Toga radi moraju jedan drugog priznati kao privatne vlasnike« (*Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, str. 85).

Samo je po sebi razumljivo da se povijesni razvitak vlas- ništva kao pravnog instituta, sa svim raznolikim načinima stjecanja i obrane, sa svim njegovim modifikacijama prema različitim objektima, itd., nije odvijao ni približno tako skladno i dosljedno kao navedena logička dedukcija. Ali samo ta dedukcija nam otkriva opći smisao povijesnog procesa.

Dospjevši u ropsku ovisnost o ekonomskim odnosima koji su nastali neovisno o njemu u obliku zakona vrijed- nosti, subjekt koji privređuje kao da dobiva za nagradu, sada već u svojstvu juridičkog subjekta, rijedak dar — ju- ridički presumiranu volju koja ga čini apsolutno slobodnim i ravnopravnim među drugim vlasnicima robe onakvima kakav je i sam. »Svi moraju biti slobodni i nitko ne smije narušavati slobodu drugoga . . . Svaki čovjek raspolaže vlasti- tim tijelom kao slobodnim oruđem svoje volje.«⁴¹ To je ak- siom od kojega polaze teoretičari prirodnog prava. A ta ideja izoliranosti i zatvorenosti čovjekove ličnosti u sebe, što je »prirodno stanje« iz kojeg proistječe »Widerstreit der Freiheit ins Unendliche,⁴² potpuno odgovara robnom načinu proizvodnje u kojemu su proizvođači formalno neovisni je- dan o drugome i nisu vezani ničim osim umjetno stvorenim pravnim poretkom. Samo to pravno stanje, ili, govoreći ri- ječima istog autora, »zajedničko postojanje mnogih slobod- nih stvorenja, u kojem svi moraju biti slobodni, a sloboda jednoga ne smije smetati slobodi drugoga«, nije ništa drugo nego tržište, idealizirano, preneseno u oblake filozofske ap- strakcije, oslobođeno svojega grubog empirizma, na kojem se susreću neovisni proizvođači, jer, kako nas uči drugi filozof, »u trgovačkom poslu obje strane čine ono što hoće i ne posežu za većom slobodom od one koju same daju dru- gim.«⁴³

Rastuća podjela rada, koja olakšava veze i razvitak raz- mjene što odatle proistječe, čini od vrijednosti ekonomsku kategoriju, tj. utjelovljenje socijalnih proizvodnih odnosa koji stoje iznad individue. Zato je potrebno da se posebni, slučajni činovi razmjene pretvore u široku, sistematsku cirkulaciju robe. Na tom stupnju razvitka vrijednost se odvaja od slučajnih procjena, gubi svoju karakteristiku kao pojava individualne psihe, te dobiva realno, objektivno eko- nomsko značenje. Isto su tako nužni realni uvjeti za to da bi se čovjek iz zoološke osobe pretvorio u apstraktni i bez- lični subjekt prava, u juridičku osobu. Ti realni uvjeti sa- stoje se u učvršćivanju društvenih veza i sve većoj moći so- cijalne, tj. klasne organizacije koja doseže svoj maksimum u »dobro uređenoj« buržoaskoj državi. Ovdje se sposobnost

⁴¹ Fichte, *Rechtslehre*, Leipzig, 1912, str. 10.

⁴² »Beskonačni spor o slobodi.«

⁴³ Spencer, *Socijalna statistika*, gl. XIII.

da se bude subjekt prava najzad odvajati od žive, konkretne ličnosti, prestaje biti funkcija njezine stvarne, svjesne volje i postaje čisto socijalno svojstvo. Poslovna sposobnost apstrahira se od pravne sposobnosti. Juridički subjekt dobiva dvojnika u obliku zastupnika, a sam dobiva značenje matematičke točke, centra u kojem je usredotočena stanovita suma prava.

U skladu s tim, buržoasko-kapitalističko vlasništvo prestaje biti kratkotrajno, nepostojano, posve faktično posjedovanje, koje u svakom momentu može biti osporeno, i koje se mora braniti oružjem u rukama. Ono se pretvara u apsolutno, čvrsto pravo, koje čuva stvar svugdje gdje se ona slučajno nađe, i koje se, otkad je buržoaska civilizacija učvrstila svoju vlast na cijeloj zemaljskoj kugli, brani, u svakom njezinu kutu, zakonima, policijom i sudovima.⁴⁴

Na tom stupnju razvitka tzv. voljna teorija subjektivnih prava počinje izgledati tako kao da ne odgovara stvarnosti (usp.: Dernburg, *Pandekten*, I sv., str. 39). Pravo se u subjektivnom smislu radije definira kao »suma dobara koju opća volja priznaje da pripada danoj osobi«. Pri tom se od te osobe uopće ne zahtijeva sposobnost da želi i da djeluje. Razumije se, Dernburgova se definicija bolje uklapa u predodžbu suvremenog pravnika koji mora imati posla s pravnom sposobnošću idiota, dojenčadi, pravnih osoba, itd. Obrnuto, voljna teorija u svojim krajnjim zaključcima ima istu važnost kao i isključenje navedenih kategorija iz reda subjekata prava (usp. u vezi s pravnim osobama: Brinz,

⁴⁴ Razvitak tzv. ratnog prava nije ništa drugo nego postepeno učvršćivanje principa nepovredivosti buržoaskog vlasništva. Prije epoh francuske revolucije stanovništvo su nesmetano i slobodno pljačkali kako vlastiti, tako i neprijateljski vojnici. Benjamin Franklin prvi proglašava (1787) politički princip da u budućim ratovima »seljaci, obrtnici i trgovci mogu mirno produžiti svoje poslovanje pod zaštitom obiju zaraćenih strana«. Rousseau u *Društvenom ugovoru* ističe pravilo da se rat vodi među državama, a ne među građanima. Zakonodavstvo Konventa strogo je kažnjavalo vojničke pljačke, kako u svojoj, tako i u neprijateljskoj zemlji. Ali tek su 1899. godine u Haagu principi francuske revolucije bili podignuti na rang međunarodnog prava. Naravno, ovdje treba primijetiti: ako je Napoleon — kad je proglašavao kontinentalnu blokadu — bio u neprilici i smatrao potrebniju da u svojoj poslanici senatu opravdava tu mjeru, »koja udara na interese privatnih osoba zbog vladarskih svada« i »podsjeća na barbarstvo minulih vjekova«, onda su u posljednjem svjetskom ratu buržoaske vlade bez ikakva uzbuđenja otvoreno narušavale pravo vlasništva državljana zaraćenih strana.

Pandekten, II, str. 984). Dernburg je, nesumnjivo, bliži istini, shvaćajući subjekt prava kao posve socijalni fenomen. Ali, s druge strane, sasvim nam je jasno zašto je element volje imao tako bitno ulogu u izgrađivanju pojma subjekta. To donekle vidi i sam Dernburg kada tvrdi: »Prava su u subjektivnom smislu postojala mnogo prije nego što se oformio državni poredak svjestan sebe; ona su se zasnivala na ličnosti pojedinca i na onom poštovanju koje je on za sebe i za svoju imovinu znao osvojiti i iznuditi. Samo postepeno, pomoću apstrakcije i predodžbe postojećih subjektivnih prava bio je oblikovan pojam pravnog poretka. Zato je netočno i nepovijesno gledati da su prava u subjektivnom smislu tobože posljedica objektivnog prava« (*Pandekten*, I, § 39). »Osvojiti i iznuditi« očito je mogao samo netko tko je posjedovao ne samo volju, nego i znatnu moć. Ipak je Dernburg, kao i većina pravnika, sklona tretirati subjekt prava kao ličnost uopće, tj. izvan određenih povijesnih uvjeta, kao vječnu kategoriju. S tog stajališta, čovjeku kao živom biću obdarenom razumnim voljom svojstveno je da bude subjekt prava. U stvari, jasno je, kategorija subjekta prava apstrahira se iz činova tržišne razmjene. Upravo u tim činovima čovjek praktično realizira formalnu slobodu samoopredjeljenja. Tržišna veza otkriva suprotnost između subjekta i objekta u posebnom, pravnom smislu. Objekt — to je roba, subjekt — to je vlasnik robe koji raspolaze robom u činovima prisvajanja i otuđivanja. Upravo se u činu razmjene subjekt pokazuje najprije u svoj punoći svojih određenja. Formalno savršeniji pojam subjekta, kojemu je ostala samo još pravna sposobnost, udaljava nas od živog, realnog, povijesnog smisla te pravne kategorije. Eto zašto se pravicima tako teško potpuno odreći aktivnog, voljnog elementa u pojmovima subjekta i subjektivnog prava.

Sfera vlasti koja je poprimila formu subjektivnog prava jest socijalni fenomen koji se pripisuje individui na istoj osnovi kao što se i vrijednost, također socijalni fenomen, pripisuje stvari, proizvodu rada. Robni se fetišizam dopunjuje pravnim fetišizmom.

Tako na određenom stupnju razvitka ljudski odnosi u procesu proizvodnje poprimaju dvostruko zagonetan oblik. Oni, s jedne strane, nastupaju kao odnosi stvari-roba, a s druge strane kao voljni odnosi neovisnih i međusobno ravnopravnih jedinica — pravnih subjekata. Usporedo s mišićnim svojstvom vrijednosti pojavljuje se ne manje zago-

netna stvar — pravo. Zajedno s tim jedinstven i cjelovit odnos dobiva dva osnovna apstraktna aspekta — ekonomski i pravni.

U razvitku juridičkih kategorija sposobnost obavljanja poslova razmjene samo je jedna od konkretnih manifestacija općeg svojstva pravne i poslovne sposobnosti. Međutim, povijesno je upravo čin razmjene dao ideju subjekta kao apstraktnog nosioca svih mogućih pravnih ovlaštenja. Samo u uvjetima robne privrede rađa se apstraktna pravna forma, tj. sposobnost da se pravo posjeduje uopće, dijeli se od konkretnih pravnih zahtjeva. Samo neprestano premještanje prava koje nastaje na tržištu stvara ideju njihova nepokretnog nosioca. Na tržištu se onaj tko postavlja obaveze istodobno i sam obavezuje. Iz položaja stranke koja zahtijeva on svakog trenutka prelazi u položaj stranke koja je obavezna. Na taj se način stvara mogućnost apstrahiranja od konkretnih razlika između subjekata prava i njihova podvođenja pod istorodni pojam.⁴⁵

Isto onako kao što su poslovima razmjene razvijene robne proizvodnje prethodili slučajni činovi razmjene i takvi oblici razmjene kao, na primjer, uzajamno darivanje — pravnom subjektu i sferi pravne vlasti koja se prostire oko njega, morfološki prethodi naoružani pojedinac ili, češće, grupa ljudi, rod, horda, pleme, sposobni da u sporu i u sukobu obrane ono što je uvjet njihova opstanka. Ta uska morfološka veza jasno ujedinjuje sud s dvobojem, stranke u procesu sa strankama u oružanoj borbi. Usporedo s porastom socijalnih regulativnih snaga subjekt gubi svoju materijalnu opipljivost. Njegova se osobna energija zamjenjuje socijalnom moći, tj. klasnom organizacijom koja svoj najviši izraz nalazi u državi.⁴⁶ Ovdje bezličnom i apstraktnom subjektu odgovara, kao njegov odraz, bezlična, ap-

⁴⁵ U Njemačkoj se to dogodilo tek u vrijeme recepcije rimskog prava, što se dokazuje, među ostalim, i nepostojanjem riječi kojom bi se izrazio pojam »osoba« (persona) i »subjekt prava«. (Vidjeti: O. Gierke, *Geschichte des deutschen Körperschaftsbergriffs*, Berlin, 1873, str. 30.)

⁴⁶ Od toga trenutka figura pravnog subjekta počinje izgledati ne ono što ona, u stvari, jest, tj. odraz odnosa koji nestaju neovisno o ljudima, nego umjetni pronalazak ljudskog razuma. Sami odnosi postaju tako uobičajeni da su oni nužni uvjeti svakoga zajedničkog života. Misao da pravni subjekt nije ništa drugo nego umjetna konstrukcija predstavlja isti onakav korak u pravcu znanstvene teorije prava kakav je u ekonomiji bila misao o umjetnom karakteru novca.

straktna državna vlast, koja s idealnom ravnomjernošću i neprekidnošću djeluje u prostoru i vremenu.

Ta apstrahirana vlast ima sasvim realnu osnovu u organizaciji birokratskog aparata, stajaćoj vojsci, financijama, sredstvima saobraćaja, itd., a pretpostavka je svega navedenoga odgovarajući razvoj proizvodnih snaga.

Ali prije nego što se koristi uslugama državnog mehanizma, subjekt se oslanja na organski nastale, čvrste odnose. Kao što regularno ponavljanje činova razmjene konstituira vrijednost kao opću kategoriju koja se izdiže iznad subjektivnih ocjena i slučajnih proporcija razmjene, tako i regularno ponavljanje istih odnosa — običaj — daje nov smisao subjektivnoj sferi vlasti, temeljeći njezino postojanje na vanjskoj normi.

Običaj ili tradicija, kao nadindividualno zasnivanje pravnih zahtjeva, odgovara feudalnom uređenju, s njegovom ograničenošću i ukočenošću. Tradicija ili običaj u svojoj je biti nešto zatvoreno u određene, prilično uske geografske okvire. Zato se svako pravo zamišlja samo kao pripadnost danog subjekta ili ograničene grupe subjekata. U feudalnom svijetu »svako pravo je bilo privilegij« (Marx). Svaki grad, svaki stalež, svaki ceh, sve je to živjelo po svoine pravu koje je pratilo čovjeka gdje god se on nalazio. Ideja zajedničkog formalnopravnog statusa za sve građane i sve ljude potpuno je strana u toj epohi. Na ekonomskom području samodovoljne zatvorene privrede tome je odgovarala zabrana uvoza i izvoza, itd.

»Sadržaj ličnosti nije bio isti. Stalež, imovinski položaj, profesija, vjeroispovijest, uzrast, spol, fizička snaga — sve je to izazivalo duboku nejednakost u pravnoj odgovornosti« (Gierke, cit. dj., str. 35). Jednakost subjekata pretpostavljala se samo za odnose zatvorene u određenoj uskoj sferi; tako su se članovi istog staleža izjednačavali jedan s drugim u sferi staleških prava, članovi istog ceha — u sferi cehovskih prava, itd. Na tom stupnju pravni subjekt, kao sveopći apstraktni nosilac svih mogućih pravnih zahtjeva, nastupa samo u ulozi vlasnika konkretnih privilegija.

»Pravna svijest na tom stupnju vidi da ta ista ili jednaka prava prisvajaju pojedine ličnosti ili kolektivi, ali ona ne stvara zaključak da su zato te ličnosti ili kolektivi jedno te isto, i da u tom svojstvu imaju prava« (Gierke, cit. dj., str. 34).

Kako u srednjem vijeku nije postojao apstraktni pojam pravnog subjekta, tako se i predodžba o objektivnoj normi, upućenoj na neodređen i širok krug osoba, miješala i spajala s utvrđivanjem konkretnih privilegija i »sloboda«. Još u XIII stoljeću ne nalazimo traga nikakvih jasnih predodžaba o razlici između objektivnog prava i subjektivnih prava ili pravnih ovlaštenja. U privilegijama i darovnim poveljama koje su carevi i knezovi davali gradovima miješanje tih dvaju pojmova susreće se na svakom koraku. Kao obična forma utvrđivanja bilo kakvih općih pravila ili normi jest priznavanje ovih ili onih pravnih svojstava određenoj teritorijalnoj jedinici ili broju stanovništva. Takav je karakter imala i znamenita formula »Stadtluft macht frei«. U istom obliku provodilo se i ukidanje sudskih dvoboja; usporo s tim postavkama, kao nešto sasvim istorodno, uvodila su se prava građana, npr. pravo na korištenje kneževskom ili carskom šumom.

U samom gradskom pravu prvobitno se zapaža isto miješanje objektivnog i subjektivnog momenta. Gradski statuti predstavljali su djelomično stavove općeg karaktera, a djelomično nabranje pojedinih prava ili privilegija, kojima se koristi ova ili ona grupa građana.

Tek pri potpunom razvitku buržoaskih odnosa pravo dobiva apstraktni karakter. Svaki čovjek postaje čovjekom uopće, svaki se rad svodi na društveno koristan rad uopće,⁴⁷ svaki subjekt postaje apstraktni pravni subjekt. Istodobno, i norma poprima logički savršenu formu apstraktnog općeg zakona.

Tako je pravni subjekt postao vlasnik robe uzdignut na nebo. Njegova volja, shvaćajući je u pravnom smislu, ima svoju realnu osnovu u želji da otuđuje stječući i da stječe otuđujući. Da bi se ta želja ostvarila, potrebno je da želje vlasnika robe izlaze jedna drugoj u susret. Pravno se taj odnos izražava kao ugovor ili suglasnost neovisnih volja. Zato je ugovor jedan od središnjih pojmova u pravu. Izra-

⁴⁷ »Za društvo robnih proizvođača, čiji se opšti društveni odnos u proizvodnji sastoji u tome što se prema svojim proizvodima odnose kao prema robama, dakle kao prema vrednostima, te u tom materijalnom obliku dovode svoje privatne radove u međusobni odnos kao jednak ljudski rad, najprikladniji je oblik religije hrišćanstvo sa svojim kultom apstraktnog čoveka, osobito u svom buržoaskom razvitku, u protestantizmu, deizmu itd.« (Usp.: Marks, *Kapital*, sv. 1—3, I, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 80.)

živši se kitnjasto, on ulazi u ideju prava kao sastavni dio. U logičkom sistemu juridičkih pojmova ugovor je samo jedan od oblika pravnog posla uopće, tj. jedan od načina konkretnih izjava volje kojima subjekt djeluje na pravnu sferu što ga okružuje. Povijesno i realno, naprotiv, pojam pravnog posla izrastao je iz ugovora. Izvan ugovora sami pojmovi subjekta i volje u juridičkom smislu postoje samo kao mrtve apstrakcije. U ugovoru ti pojmovi dobivaju svoje originalno kretanje, a istodobno u činu razmjene javna forma u najjednostavnijem i najčistijem obliku dobiva svoju materijalnu osnovu. Čin razmjene, prema tome, koncentrira u sebi, kao u fokusu, najbitnije momente kako za političku ekonomiju, tako i za pravo. U razmjeni, po Marxovim riječima »... ovom pravnom odnosu ili odnosu volja daje sadržinu sam ekonomski odnos«.⁴⁸ Jedanput nastala ideja ugovora nastoji steći univerzalno značenje. Prije nego što su vlasnici robe »priznali« jedan drugoga vlasnicima, oni su, razumije se, bili takvi, ali u drukčijem, organskom, izvanpravnim smislu. »Uzajamno priznavanje« ne znači ništa drugo nego pokušaj da se putem apstraktnih formule ugovora objasne one organske forme prisvajanja koje se osnivaju na radu, osvajanju, itd., i koje društvo proizvođača robe u vrijeme svog nastajanja nalazi kao gotove. Odnos čovjeka i stvari sam je po sebi lišen svakog juridičkog značenja. To osjećaju pravnici kad pokušavaju osmisлити institut privatnog vlasništva kao odnos među subjektima, tj. među ljudima. Ali oni ga konstruiraju čisto formalno i pri tome negativno kao univerzalnu zabranu koja isključuje sve osim vlasnika, korištenja i raspolaganja stvarima.⁴⁹ Ta koncepcija, koliko je pogodna za praktične ciljeve dogmatičke jurisprudencije, toliko je potpuno nepogodna za teoretsku analizu. U tim apstraktnim zabranama pojam vlasništva gubi svaki životni smisao, odriče se vlastite juridičke povijesti.

⁴⁸ Marks, *Kapital*, sv. 1—3, I, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 85.

⁴⁹ Tako Windscheid (Pandektenrecht, I, § 38), polazeći od toga da pravo može postojati samo među osobama, a ne među osobama i stvarima, zaključuje da »stvarno pravo poznaje samo norme koje zabranjuju; njegov sadržaj je, dakle, negativan. Ono se sastoji u tome što svi treba da se uzdržavaju od posezanja za stvari i da ne ometaju takvo posezanje onoga koji je na to ovlašten«. Logički zaključak iz toga gledišta izvodi Šlosman (Der Vertrag), koji pojam stvarno pravo smatra pomoćnim terminološkim sredstvom. Naprotiv, Dernburg (Pandektenrecht, I, § 22, Ann, 55) odbacuje to gledište, prema kojem »čak vlasništvo, to najpozitivnije pravo, dobiva samo negativno značenje«.

Ali ako organski »prirodni« odnos čovjeka prema stvari, tj. njezino prisvajanje, genetički čini polaznu točku razvitka, tada se pretvaranje tog odnosa u pravni dogodilo pod utjecajem onih potreba koje su bile oživljene cirkulacijom dobara, odnosno prije svega kupnjom i prodajom. Hauriou upućuje na to da u početku pomorska trgovina i trgovina karavanama još nije stvorila potrebu da se garantira vlasništvo. Udaljenost koja je dijelila osobe u razmjeni davala je najbolju garanciju protiv bilo kakvih pretenzija. Uspostavljanje stalnog tržišta izaziva potrebu da se regulira pitanje prava raspolaganja robom i, prema tome, prava vlasništva (usp.: Hauriou, *Principes du droit public*, str. 286). Titulus vlasništva u starom rimskom pravu, *mancipatio per aes et librum*, pokazuje da se on pojavio istodobno s fenomenom unutrašnje razmjene. Isto se tako prijelaz na nasljedstvo počeo fiksirati kao titulus vlasništva tek kad je građanska cirkulacija pokazala interes za tu transmisiju (ibid., str. 287).

U razmjeni, govoreći Marxovim riječima, jedan vlasnik »otuđujući svoju vlastitu robu može i da prisvoji tuđu samo voljom drugoga.«⁵⁰ Upravo su tu misao nastojali izraziti predstavnici prirodopravne doktrine, pokušavajući temeljiti vlasništvo na nekom prvobitnom ugovoru. Oni su, dakako, u pravu, ne u tom smislu što je takav ugovor bilo kada imao povijesno mjesto, nego zato što naturalne ili organske forme prisvajanja poprimaju juridički »razum« u uzajamnim činovima prisvajanja i otuđivanja. U činu otuđenja ostvarivanje prava vlasništva postaje realnost kao apstrakcija. Svaka druga primjena stvari vezana je uz konkretan oblik njezina korištenja kao sredstva upotrebe ili kao sredstva proizvodnje. Kada stvar funkcionira kao prometna vrijednost, ona postaje bezlična stvar, čisti objekt prava, a subjekt koji njome raspolaže postaje čisti pravni subjekt. U različitom odnosu prema cirkulaciji treba tražiti objašnjenje proturječja između feudalnog i buržoaskog vlasništva. Osnovni nedostatak feudalnog vlasništva u očima buržoaskog svijeta ne sastoji se u njegovu porijeku (pljačka, nasilje), već u njegovoj nepokretnosti, u tome što ono ne može postati objekt uzajamnih garancija, prelazeći iz ruke u ruku u činovima otuđivanja i prisvajanja. Feudalno ili staleško vlasništvo narušava osnovni princip buržoaskog društva — »jednaku mogućnost postizanja nejednakosti«. Hauriou, je-

⁵⁰ Marks, *Kapital*, sv. 1—3, 1, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 85.

dan od najoštromnijih buržoaskih pravnika, opravdano ističe u prvi plan uzajamnost kao najefektivniju garanciju vlasništva i pri tome ostvarivu s najmanjom mjerom vanjskog nasilja. Ta uzajamnost, osigurana zakonima tržišta, daje vlasništvu karakter »vječnog« instituta. Suprotno tome, čisto politička garancija koju daje aparat državne prisile svodi se na obranu danoga personalnog sastava vlasnika, tj. na moment koji nema principijelno značenje. Borba klasa u povijesti dovela je nejedanput do nove raspodjele vlasništva, do eksproprijacije zelenaša i vlasnika latifundija.⁵¹ Ali ti potresi, koliko god bili neugodni za nastradale klase i grupe, nisu uzdrmali temelje privatnog vlasništva — ekonomsku vezu privreda, utemeljenu na razmjeni. Ljudi koji su se digli protiv vlasništva već drugoga dana morali su ga potvrditi, susrećući se na tržištu kao nezavisni proizvođači. Takav je put svih neproleterskih revolucija. Takav je logički zaključak anarhista, koji iz ideala, odbacujući vanjske značajke buržoaskog prava — državnu prisilu i zakone, čuvaju njegovu unutrašnju bit — slobodni ugovor između neovisnih proizvođača.⁵²

Na taj način, samo razvitak tržišta prvi put stvara mogućnost i potrebu pretvaranja čovjeka koji prisvaja stvari pomoću rada (ili pljačke) u pravnog vlasnika.

Između tih faza ne postoji neprelazna granica. »Prirodno« neprimjetno prelazi u pravno, isto kao što se oružana pljačka najuže spaja s trgovinom.

Karner (*Socijal'nye funkcii pravovih institutov*) ističe drugu koncepciju vlasništva. Po njegovoj definiciji, »vlasništvo de jure nije ništa drugo nego vlast osobe A nad stvari N, jednostavan odnos individue prema predmetu prirode kojim se ne dira nijedna druga individua (kurziv J. P.) i nikakva druga stvar; stvar je privatna stvar, individua — privatna osoba; pravo — privatno pravo. Tako, faktički, stoji

⁵¹ »Zaista, može se reći«, primjećuje u povodu toga Engels, »da se tokom 2000 godina privatno vlasništvo održavalo narušavanjem vlasništva« (*Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*).

⁵² Tako Proudhon izjavljuje: »Ja hoću ugovor, a ne zakone. Da bih ja bio slobodan, potrebno je da se sva društvena zgrada preuredi na načelima uzajamnog ugovora« (*Idées générales de la révolution*, X, str. 138). Ali odmah poslije toga on dodaje: »Norma po kojoj ugovor mora biti ispunjen neće se osnivati isključivo na pravednosti, nego i na općoj volji ljudi koji su ušli u zajednicu, volji koja će prisiliti na ispunjenje ugovora, makar i silom« (ibid., str. 293).

stvar u periodu jednostavne robne proizvodnje» (ibid., str. 112).

Čitavo ovo mjesto jest potpun nesporazum. Karner izvodi ovdje omiljelu robinzonadu. Ali pitanje je kakav smisao imaju dva Robinzona, od kojih jedan ne zna da postoji drugi i da predstavljaju *juridički* svoj odnos prema stvarima, kad se on ionako potpuno pokriva *faktičnim* odnosom. To pravo izoliranog čovjeka zaslužuje da se stavi pored znamenite vrijednosti »časte vode u pustinji«. I vrijednost i pravo vlasništva nastaju od istog fenomena: od cirkulacije proizvoda koji su postali roba. Vlasništvo u *juridičkom* smislu nije se pojavilo zato što je ljudima palo na pamet da jedan drugome pripisuju ta pravna svojstva, nego zato što su mogli razmjenjivati robu samo ako navuku masku vlasnika. »Bezgranična vlast nad stvarima« samo je odraz bezgranične cirkulacije robe.

Karner konstatira da »vlasniku pada na pamet misao da kultivira pravo ostvarenje vlasništva putem otuđenja« (str. 114). Samome Karneru ne pada na pamet da »pravno« počinje baš od tog »kultiviranja«, a prije toga prisvajanje ne prelazi okvire prirodnoga, organskoga.

Karner se slaže da su »kupnja«, prodaja, zajam i posudba postojali i prije, dakako s minimalnim objektivnim i subjektivnim krugom djelovanja« (ibid.). Da, te različite *juridičke* forme cirkulacije privrednih dobara postojale su tako davno da jasnu formulaciju odnosa posudbe, zajma i zaloga nalazimo prije nego što je bila izgrađena sama formula vlasništva. Već samo to daje ključ za pravilno shvaćanje pravne prirode vlasništva.

Obrnuto, Karneru se čini da su ljudi bili vlasnici do tada i neovisno o tome što su zalagali, kupovali i prodavali stvari. Njemu se ti odnosi čine samo kao »pomoćni i drugostepeni instituti, koji ispunjavaju praznine sitnoburžoaskog vlasništva«. Drugim riječima, on polazi od predodžbe potpuno izoliranih individuuma kojima je (ne zna se zbog kojih razloga) palo na pamet da izgrade »opću volju« i da u ime te opće volje svima naredi da se uzdrže od posezanja za stvari koja pripada drugome. Zatim, shvativši da se vlasnik ne može smatrati univerzalistom ni kao radna snaga ni kao potrošač, ti izolirani Robinzoni odlučuju dopuniti vlasništvo institutima kupnje, prodaje, posudbe, zajma, itd. Ta posve racionalna shema okreće naglavce stvarni razvitak stvari i pojmova.

Karner u danom slučaju jednostavno reproducira tzv. Hugo-Heiseov sistem izlaganja pandektnog prava, koji isto tako počinje od čovjeka koji potčinjava svojoj vlasti vanjske predmete (stvarno pravo), zatim prelazi na razmjenu usluga (obligaciono pravo) i na kraju na norme što reguliraju položaj čovjeka kao člana obitelji i sudbinu njegove imovine poslije smrti (porodično i nasljedno pravo).

Veza između čovjeka i stvari, koju je sam proizveo ili zarobio, ili koja (kao oružje ili ukras) čini dio njegove ličnosti, nesumnjivo ulazi povijesno, kao jedan od elemenata, u razvitak instituta privatnog vlasništva. Ona označava njegovu prvobitnu grubu i ograničenu formu. Privatno vlasništvo dobiva konačan i univerzalan karakter tek prijelazom na robnu ili, točnije, čak na robno-kapitalističku privredu. Ono postaje ravnodušno prema objektu i gubi svaku vezu s ovim ili onim organskim ljudskim zajednicama (plemenom, porodicom, općinom). Ono nastupa u najopćemiti-jem značenju kao »vanjska sfera slobode« (Hegel), tj. kao praktično ostvarenje apstraktne sposobnosti da bude subjekt prava.

U toj čistoj pravnoj formi vlasništvo, logički, ima malo zajedničkoga s organskim ili svakodnevnim principom privatnog prisvajanja, kao rezultatom osobnih napora, ili kao uvjetom osobne potrošnje i upotrebe. Koliko veza čovjeka s proizvodom njegova rada ili, na primjer, s komadićem zemlje koju je obradio svojim radom ima u sebi nešto elementarno, dostupno najprimitivnijem mišljenju,⁵³ toliko je pak, apstraktan, formalan, uvjetan i racionalistički odnos vlasnika prema vlasništvu otkako se sva ekonomska stvarnost počela prelamati u sferi tržišta. Ako ta dva instituta — privatno prisvajanje kao uvjet neometanog osobnog korištenja i privatno prisvajanje kao uvjet kasnijeg otuđivanja u činovima razmjene — imaju morfološki međusobnu neposrednu vezu, oni su logički dvije različite kategorije, a riječ vlasništvo, koja se odnosi na oba, unosi više zbrke nego jasnoće. Kapitalističko vlasništvo nad zemljom ne pretpostavlja nikakvu organsku vezu između zemlje i njezina vlasnika; obrnuto, ono se razumijeva samo u uvjetima

⁵³ Upravo zato zaštitnici privatnog vlasništva osobito rado apeliraju na taj elementarni odnos, znajući da njegova ideološka snaga mnogo puta nadilazi njegovo ekonomsko značenje u suvremenom društvu.

pune slobode prijelaza zemlje iz ruke u ruku, slobode poslova sa zemljom.

Sam pojam vlasništva nad zemljom javlja se zajedno s individualnim, otuđivim zemljišnim vlasništvom. Općinska pak zemlja, almenda, prvobitno uopće nije bila vlasništvo pravne osobe, jer takav pojam nije postojao, ali su je iskorištavali općinari kao kolektivna pravna osoba (usp.: Gierke, cit. dj., str. 146).

Kapitalističko je vlasništvo, u biti, sloboda pretvaranja kapitala iz jednog oblika u drugi oblik i prijenosa iz jednog područja u drugo područje zato da bi se postigao maksimalni prihod bez rada. Ta sloboda raspolaganja kapitalističkim vlasništvom nezamisliva je bez prisutnosti pojedinaca lišenih vlasništva, tj. bez proletera. Juridička forma vlasništva nije ni u kakvoj suprotnosti s činjenicom eksproprijacije vlasništva velikog broja građana. Jer biti subjekt prava posve je formalno svojstvo. Ono kvalificira sve ljude kao jednako »dostojne« vlasništva, ali ih nikako ne čini vlasnicima. Dijalektika kapitalističkog vlasništva sjajno je prikazana u Marxovu *Kapitalu*, kako tamo gdje ono postoji u »nepovredivim« formama prava, tako i tamo gdje ih ono probija direktnim nasiljem (razdoblje prvobitne akumulacije). Karnerovo navedeno istraživanje pridonosi u tom smislu vrlo malo u usporedbi s prvim sveskom *Kapitala*. Tamo, pak, gdje nastoji biti samostalan, Karner unosi zbrku. To smo već zapazili u vezi s njegovim pokušajem da apstrahira vlasništvo od onog momenta koji ga pravno konstituira, tj. od razmjene. To posve formalno shvaćanje povlači za sobom drugu pogrešku. Zapravo, razmotrivši prijelaz sa sitnoburžoaskog vlasništva na kapitalističko vlasništvo, Karner izjavljuje: »Institut vlasništva je postigao znatan razvitak i pun preobražaj ne promijenivši svoju juridičku prirodu« (ibid., str. 106), te na istome mjestu zaključuje: »Socijalna se funkcija pravnih instituta mijenja, ali se ne mijenja njihova juridička priroda.« Pitamo se na kakav institut misli Karner. Ako je riječ o apstraktnoj formuli rimskog prava, tada se u njoj, naravno, ništa nije moglo promijeniti. Ali ta je formula regulirala sitno vlasništvo samo u epohi razvijenih buržoasko-kapitalističkih odnosa. Ako se, pak, osvrnemo na cehovsko zanatstvo i seosku privredu u epohi vezivanja seljaka za zemlju, tada ćemo naći niz normi koje ograničavaju pravo vlasništva. Naravno, može se prigovoriti da sva ta ograničenja imaju javnopravni karakter i ne tiču se insti-

tuta vlasništva kao takvoga. Ali u takvom slučaju se čitava postavka svodi na to da je neka apstraktna formula jednaka sama sebi. S druge strane, feudalna i cehovska vlasništva, tj. ograničeni oblici, već su pokazali svoje funkcije — usisavanje tuđega neplaćenog rada. Vlasništvo jednostavne robne proizvodnje, koju Karner pretpostavlja kapitalističkoj formi vlasništva, ista je takva gola apstrakcija kao i jednostavna robna proizvodnja. Naime, pretvaranje makar i dijela proizvedenih proizvoda u robu i pojava novca stvaraju dovoljno uvjeta za pojavu zelenaškog kapitala, toga, po Marxovim riječima, »pretpotopnog oblika kapitala« koji zajedno sa svojim blizancem — trgovačkim kapitalom »odavno prethode kapitalističkom načinu proizvodnje i koje nalazimo u najrazličitijim ekonomskim društvenim formacijama« (*Kapital*, sv. 1—3, II dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 1636). Možemo, dakle, zaključiti, obrnuto od onoga što zaključuje Karner, da se norme mijenjaju, a socijalna funkcija ostaje nepromijenjena.

Usporedo s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje vlasnik se postepeno oslobađa tehničko-proizvodnih funkcija, a zajedno s tim gubi i punoću pravne vlasti nad kapitalom. U akcionarskom poduzeću pojedini kapitalist je samo nosilac titulusa na određenu kvotu prihoda od nerada. Njegova ekonomska i pravna aktivnost kao vlasnika ograničava se gotovo isključivo na sferu neproizvodne potrošnje. Osnovna masa kapitala postaje u punoj mjeri bezlična klasna snaga. Budući da ona sudjeluje u tržišnoj razmjeni, što pretpostavlja autonomiju njezinih pojedinih dijelova, ti dijelovi nastupaju kao vlasništvo pravnih osoba. U stvari, njome raspolaže relativno mala grupa najkrupnijih kapitalista koja, uz to, djeluje preko svojih najmljenih predstavnika ili opunomoćenika. Pravno jasna forma privatnog vlasništva više ne odražava stvarno stanje stvari, jer uz pomoć metoda udjela i kontrole faktička vlast znatno prelazi čisto pravne okvire. Ovdje dolazimo do trenutka kad je kapitalističko društvo već dovoljno zrelo da prijeđe u svoju suprotnost. Nužna je praktička pretpostavka te pojave klasna revolucija proletarijata.

Ali još prije tog prevrata razvitak kapitalističkog načina proizvodnje zasnovan na principu slobodne konkurencije dovodi do toga da se taj princip pretvara u vlastitu suprotnost. Monopolistički kapitalizam stvara pretpostavke za potpuno drukčiji sistem privrede u kojem se kretanje društvene

proizvodnje i reprodukcije ne odvija putem pojedinačnih poslova između autonomnih privrednih jedinica, nego putem planske, centralizirane organizacije. Tu organizaciju stvaraju trustovi, koncerni i druge monopolističke zajednice: završetak tih tendencija, koje se zapažaju u vrijeme rata, manifestira se u srastanju privatih kapitalističkih i državnih organizacija u jedan moćni sistem buržoaskoga društvenog kapitalizma. Ta promjena pravnog tkiva u praksi nije mogla da se ne odrazi u teoriji. U osvjetljenje svoga razvitka industrijski kapitalizam okruživao je princip pravne subjektivnosti nekakvom aureolom, uzdižući ga kao apsolutnu osobinu ljudske ličnosti. Sada ga počinju razmatrati samo kao tehničku definiciju koja predstavlja neke pogodnosti za »ograničenje rizika i odgovornosti«, ili ga jednostavno proglašavaju spekulativnom hipotezom bez ikakve realne osnove. Budući da je taj pravac udarao protiv pravnog individualizma, on je izazvao simpatije nekih naših marksista koji su smatrali da su pred njima elementi nove »socijalne« teorije prava što odgovara interesima proletarijata. Samo je po sebi razumljivo da takva ocjena svjedoči o posve formalnom pristupu. Da ne govorimo više o tome kako navedene teorije ne daju mišta stvarnom sociološkom shvaćanju individualističkih kategorija buržoaskog prava, nego čak kritiziraju taj individualizam, i to ne samo sa stajališta proleterske predodžbe o socijalizmu, nego i sa stajališta diktature financijskog kapitala. Socijalni smisao tih doktrina sastoji se u apologiji suvremene imperijalističke države i onih metoda za kojima je ona posezala, i to osobito u vrijeme posljednjeg rata. Ne treba da se, zato, čudimo što je upravo na osnovi pouke svjetskog rata — najpljačkaškijeg i najreakcionarnijeg od svih ratova u novijoj povijesti — američki pravnik izvukao ovakve zaključke koji zvuče »socijalistički«:

»Individualna prava života, slobode i vlasništva nemaju nikakvo apsolutno ili apstraktno postojanje, to su prava koja legalno postoje samo zahvaljujući tome što im država daje pokroviteljstvo, i koja su državi na raspolaganju bez ikakvih ograničenja« (E. A. Harriman, *Enemy property in America*, »The American Journal of International Law«, I dio, 1924, str. 202).

Osnovna je pretpostavka socijalizma osvajanje političke vlasti od strane proletarijata. Međutim, kako je pokazalo iskustvo, planski organizirana proizvodnja i raspodjela ne

moгу odmah sljedećeg dana zamijeniti tržišnu razmjenu i tržišnu povezanost pojedinih privreda. Kad bi to bilo moguće, pravna forma vlasništva bila bi istog trenutka dokraja povijesno iscrpljena. Ona bi završila ciklus svog razvitka, vrativši se na polaznu točku, na predmet za neposrednu individualnu upotrebu, tj. ponovo bi postala elementarni životni odnos. A zajedno s njom bila bi osuđena na smrt i forma prava uopće.⁵⁴ Dokle god se ne ostvari zadatak izgradnje jedinstvene planske privrede, dokle god ostane na snazi tržišna veza među pojedinim poduzećima i grupama poduzeća, do tada će ostati na snazi i forma prava. Ne govorimo sada o tome da će u pogledu sredstava i oruđa za proizvodnju sitnog seljaštva i obrtničke privrede oblik privatnog vlasništva u prijelaznom razdoblju ostati gotovo nepromijenjen. Ali što se tiče krupne nacionalizirane industrije primjena principa tzv. privrednog računa označava oblikovanje autonomnih jedinica, čija se povezanost s drugim privredama odvija preko tržišta.

Ako državna poduzeća ovise o uvjetima razmjene, onda se veza među njima ne pretvara u formu tehničke koordinacije, nego u formu pravnih poslova. U vezi s tim postaje moguće i nužan posve juridički, tj. sudski način reguliranja odnosa: usporedo s tim sačuvati će se, i tokom vremena sigurno ojačati, neposredno, tj. administrativno tehničko rukovođenje u smislu potčinjavanja općem privrednom planu. Tako, s jedne strane, imamo privredni život koji se odvija u naturalnim kategorijama i društvenu povezanost između proizvodnih jedinica, koja se pokazuje u svojem razumnom i nezamaskiranom (ne robnom) obliku, čemu odgovara metoda neposrednih, tj. tehnički sadržajnih uputa u obliku programa, planova proizvodnje, raspodjele, itd., konkretnih uputa što se neprestano mijenjaju ovisno o promjeni uvjeta. S druge strane, imamo vezu među privrednim jedinicama izraženu u obliku vrijednosti robe što cirkulira, i prema tome u pravnoj formi pogodbi, čemu sa svoje strane odgovara stvaranje više ili manje čvrstih i stalnih formalnih okvira i pravila pravne komunikacije autonomnih subjekata (građanski kodeks, možda također trgovački) i organa koji

⁵⁴ Daljni proces izivljavanja pravne forme bio bi sveden na postepeni prijelaz od ekvivalentne metode raspodjele (za određenu mjeru rada — određena mjera proizvoda) na ostvarenje formule razvijenog komunizma: »Svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama.«

praktično uređuju tu komunikaciju putem rješavanja spорова (sudovi, arbitražne komisije, itd.). Očito je, dakle, da прва tendencija ne sadrži nikakve perspektive за процvat правног заната. Njezina postepena pobjeda značit će postepeno odumiranje forme uopće. Може се, naravno, prigovoriti да је, recimo, производни програм такоđer јавноправна норма, јер она долази од државне власти, користи се принудном silom, ствара права і obaveze, itd. Naravno, докле год се novo društvo bude gradilo од elemenata staroga, тј. од ljudi koji društvenu vezu прихваћају samo као »средство за своје приватне ciljeve«, dotle će čak і једноставне, технички разумне upute поprimати formu sile која је otuđena од čovjeka і стоји над njim. Politički čovjek još uvijek će бити, изражавајуći се Marxovim riječima, »апстрактан умјетни čovjek«. Али што се радикалнје буду іживјели трговачки односи і трговачка psihologija у сфери производње, то prije će kucnuti čas toga konačnog ослобођења о којему govori Marx у svoјem članku »Prilog židovskom pitanju«. »Tek kad zbiljski, individualan čovjek vrati у себе апстрактног грађанина і као individualan čovjek postane *rodno biće* у svom empirijskom životu, у svom individualnom radu, у svojim individualnim odnosima, тек kada čovjek spozna і organizira своје 'forces propres' (vlastite snage) као *društvene snage*, і stoga više не bude од себе dijelio društvenu snagu у obliku *političke snage*, тек tada će čovjekova emancipacija бити довршена.«⁵⁵

Takva је перспектива neizmjerne budućnosti. Što се tiče naše пријелазне epohe, moramo napomenuti sljedeće. Ako се у epohi власти bezličnoga finansijskog kapitala sačuvala realna suprotnost interesa pojedinih kapitalističkih grupa (koje raspoložu svojim і tuđim kapitalom), onda се у proleterskoj diktaturi, bez obzira на то што се sačuvala tržišna razmjena, ukida realna suprotnost interesa unutar nacionalizirane industrije, а izoliranost или autonomija pojedinih привредnih organizama (slično privatnoprивредnim) *čuva се samo kao metoda*.⁵⁶ На тај начин, ти kvazипrivатнопривредни односи који се formiraju između државне industrije і sitne

⁵⁵ Marx-Engels, *Rani radovi*; Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, Naprijed, Zagreb, 1976, str. 81.

⁵⁶ Iz prvobitne formulacije те postavke odbacio sam nepromišljenu і netočnu definiciju sovjetskoga привредног uređenja у cjelini као »proleterskoga државног kapitalizma«. Godine 1923, kad sam radio на prvom izdanju, тај lapsus је mogao još proći neopaženo і kod autora

radne привреде, а такоđer između pojedinih poduzeća і zajednica poduzeća unutar same државне industrije, постављени су у stroge okvire koji се у svakom trenutku određuju uspjesima postignutima у сфери planske изградње. Zato forma prava, као takva, не krije у сеbi, у našoj пријелазnoj epohi, one neograničene mogućnosti koje су се у njoj otkrivale за буржоаско-kapitalističko društvo у trenutku njegova rađanja. Naprotiv, она нас привремено затвара у своје uske horizonte. Она postoji samo zato да би najзад iscrpla себе.

Zadatak marksističke teorije sastoji се у tome да тај opći zaključak provjeri і истраži на konkretnom povijesnom materijalu. Razvitak се не može odvijati једнако на različitim područjima socijalnog života. Zato је потребно pažljivo promatranje, uspoređivanje і analiza. Али тек kad proučimo tempo і forme іживљavanja односа vrijednosti у економici, а zajedno с tim і forme odumiranja privatnopravnih momenata у правној nadgradnji, і на kraju postepeno, uvjetovano tim osnovnim procesima, pročišćavanje same правне nadgradnje у cjelini, тек tada možemo reći да смо objasnili, у krajnjoj mјiji, јednu stranu procesa изградње besklasne kulture budućnosti.

Glava peta

Pravo і држава

Правна komunikacija по svoјoj »природи« не pretpostavlja stanje mira, као što ни trgovina у prvo vrijeme не isključuje оружану pljačku, nego ide ruku под ruku с njom. Pravo і samovolja на изглед су suprotni pojmovi, али oni су, заправо, najuže vezani јedan за drugoga. То не vrijedi samo за staru epohu rimskog права, nego і за kasnije epohe. Suvremeno međunarodno pravo uključuje vrlo solidnu dozu samovolje (retorzije, represalije, rat, itd.). Čak на područji-

і kod čitalaca. Али nakon diskusije на XIV kongresu он је morao izazvati, і zaista је izazvao, opravdane primjedbe kritike.

Zahvaljujući tom ispravku, osnovna misao samo је dobila на jasnoći, јер, primjenjujući potpuno neadekvatno у danom slučaju termin »državni kapitalizam«, mislio sam isključivo на јednu stranu stvari: očuvanje tržišne razmjene і forme vrijednosti (primjedba uz treće izdanje).

ma »dobro uređene« buržoaske države, po mišljenju tako oštroumnog pravnika kakav je Hauriou, svaki građanin ostvaruje pravo »na svoj strah i rizik«. Još oštrije se izrazio Marx (*Uvod u kritiku...*): »Pravo pesnice je isto tako pravo.« U tome nema ničega paradoksalnoga, jer je pravo, također, kao i razmjena, način komuniciranja razjedinjenih socijalnih elemenata. Stupanj tog razjedinjenja povijesno može biti veći ili manji, ali on nikada nije jednak nuli. Tako poduzeća koja pripadaju sovjetskoj državi faktički ispunjavaju jednu zajedničku zadaću, ali, poslušajući po metodama tržišta, svako od njih ima svoj individualni interes, ona su suprotstavljena jedno drugome kao kupci i prodavači, djeluju na svoj strah i rizik, i zato se obavezno moraju nalaziti u *juridičkoj komunikaciji*. Konačna pobjeda planske privrede definitivno će ih staviti jedne uz druge u tehnički svrsishodnu vezu, uništiti će njihovu »pravnu ličnost«. Prema tome, ako nam pravnu komunikaciju prikazuju kao organiziranu i usklađenu komunikaciju, izjednačujući na taj način pravo i pravni poredak, onda pri tom zanemaruju da je poredak, zapravo, samo tendencija i krajnji rezultat (uz to ni približno ne konačan), ali nikada — polazna točka i pretpostavka pravne komunikacije. Samo stanje mira, koje se apstraktnom pravnom mišljenju čini neprekidno i jednorodno, ni približno nije bilo takvo na prvobitnim stupnjevima pravnog razvitka. Starogermansko pravo poznavalo je različite stupnjeve mira: mir pod kućnim krovom, mir na području imanja, na području naselja, itd. Veći ili manji stupanj primirja nalazio je svoj izraz u većoj ili manjoj oštini kazne koja se izricala za narušavanje mira.

Stanje mira postaje nužno ondje gdje razmjena poprima karakter regularne pojave. Onda kad je bilo premalo pretpostavki za očuvanje mira razmjenjivači su nastojali da se ne susreću, već da razgledaju robu u odsutnosti onoga drugoga. Ali trgovina općenito zahtijeva da se susreću i ljudi, a ne samo roba. U epohi rodovskog načina života svakog se stranca gledalo kao neprijatelja i on je bio isto tako nezštićen kao i divlja zvijer. Samo običaj gostoprinstva davao mu je mogućnost odnosa s tuđim plemenima. U feudalnoj Evropi crkva je pokušavala ograničavati neprekidne privatne ratove, proglašavajući na određene rokove tzv. božji mir.⁵⁷

⁵⁷ Karakteristično je da je crkva, propisujući za određene dane »božji mir«, za drugo vrijeme upravo ozakonila privatne ratove. U XI

Istodobno, kao posebne privilegije takve vrste, počeli su se koristiti sajmovi i trgovci. Trgovci koji su dolazili na sajmove dobivali su posebne sauf conduit, njihova je imovina bila garantirana od proizvoljnih otimanja; istodobno su posebni suci osiguravali ispunjavanje ugovora. Tako se gradilo posebno jus mercatorum ili jus fori, koje je kasnije ušlo u osnovu građanskog prava.

Prvobitno su tržišta i sajmovi sačinjavali dio feudalnih posjeda i bili su, jednostavno, korisne, unosne stvari. Poklanjanje sajamskog mira nekome mjestu imalo je kao cilj popunjavanje blagajne nekog feudalnog posjednika i, prema tome, uključivalo njegove privatne interese. Ipak, feudalna vlast, nastupajući u ulozi garanta mira potrebnog za poslove razmjene, zahvaljujući toj funkciji, poprimala je novu nijansu *javnosti* koja joj prije nije bila svojstvena. Vlast feudalnog ili patrijarhalnog tipa ne poznaje granice između privatnoga i javnoga. Javna prava feudalca u odnosu prema kmetovima bila su u isto vrijeme njegova prava kao prava privatnog posjednika. Obrnuto, njegova privatna prava mogu se, ako želimo, tumačiti kao politička, tj. javna prava. Na taj način jus civile starog Rima mnogi tumače (npr. Gumpłowicz) kao javno pravo, jer je njegova osnova i izvor bila pripadnost rodovskoj organizaciji. U stvari, mi se u danom slučaju susrećemo s tek nastalom pravnom formom koja još nije razvila u sebi suprotne i međusobno zavisne odnose — privatno i javno; zato vlast koja nosi tragove patrijarhalnih ili feudalnih odnosa u isto vrijeme karakterizira prevladavanje teološkog elementa nad juridičkim. Juridičko, tj. racionalističko tumačenje fenomena vlasti postaje moguće samo s razvitkom trgovine i novčane privrede. Te ekonomske forme donose sa sobom suprotnost između javnog i privatnog života — suprotnost koja s vremenom poprima karakter nečega vječnoga i čini osnovu svakoga juridičkog učenja o vlasti.

»Suvremena« država u buržoaskom smislu rađa se onog trenutka kada grupa ili klasna organizacija vlasti uključuje u svoje okvire dovoljno široku tržišnu komunikaciju.⁵⁸ Tako

stoljeću učinjen je prijedlog da se oni uopće ukinu, ali je taj prijedlog naišao na energičan protest Gerharda Kamberskog, episkopa koji je izjavio da zahtjev za stalnim božjim mirom »proturječi ljudskoj prirodi« (usp.: S. A. Kotljarevskij, *Vlast i pravo*, str. 189).

⁵⁸ Usp.: Hauriou, *Principes du droit public*, str. 272.

je u Rimu trgovina sa strancima, pelegrinima i drugima zahtijevala priznavanje građanske pravne sposobnosti osoba ma koje nisu pripadale rodovskoj zajednici. To već pretpostavlja podjelu na javno i privatno pravo.

Razgraničavanje između javnopravnog načela teritorijalne vrhovne vlasti i privatnog vlasništva nad zemljom događa se u srednjovjekovnoj Evropi najranije i najpotpunije u gradovima. Ondje se stvarne i osobne obaveze i dužnosti koje su vezane uz zemlju, prije nego bilo gdje, dijele na poreze i obaveze u korist gradske općine i na arendnu plaću čija je osnova bilo pravo privatnog vlasništva.⁵⁸

Faktična vlast dobiva jasan pravni karakter javnosti kad se uspoređo s njom i neovisno o njoj pojavljuju odnosi vezani uz činove razmjene, tj. privatni odnosi par excellence. Nastupajući u ulozi garanta u tim odnosima, vlast postaje društvena i javna vlast koja teži bezličnim interesima poretka.⁵⁹

Država kao organizacija klasne vladavine i kao organizacija za vođenje vanjskih ratova ne zahtijeva pravno tumačenje i u biti ga ne dopušta. To su područja u kojima vlada tzv. *raison d'état*, tj. princip gole svrsishodnosti. Obrnuto, vlast kao garant tržišne razmjene ne može biti izražena samo pravnim terminima, nego se i sama predstavlja kao pravo i samo pravo, tj. potpuno se spaja s apstraktnom objektivnom normom.⁶¹ Zato se svaka juridička teorija države koja želi obuhvatiti sve državne funkcije nužno pokazuje neadekvatnom. Ona ne može biti vjeran odraz svih činjenica

⁵⁸ Usp.: Gierke, cit. dj. str. 648.

⁵⁹ Ako, istinski, ta svijest o visokoj misiji nije postojala ni kod zapadnih feudalaca ni kod ruskih kneževa koji su na svoju funkciju osiguravanja reda gledali jednostavno kao na izvor prihoda, onda dosljedni buržoaski povjesničari nisu zaboravili da im pripisuju nepostojeće motive, dok su se povjesničarima buržoaski odnosi, i javnost vlasti koja iz njih proistječe, činili kao vječna i nepromjenjiva norma.

⁶¹ Pri tom se sama subjektivna norma predstavlja kao opće uvjerenje osoba koje su joj potčinjene: »Pravo je sveukupno uvjerenje osoba koje se nalaze u pravnoj komunikaciji. Postanak pravnog položaja zato je postanak sveukupnog uvjerenja koje ima obaveznu snagu i podliježe ispunjavanju« (Puhta, *Kolegij rimskoga građanskog prava*, ruski prijevod, 1874). Ta je formula u svojoj prividnoj općenitosti, zapravo, samo idealan odraz uvjeta tržišne komunikacije. Izvan nje ona je lišena svakog smisla. U stvari, teško će se bilo tko odlučiti i tvrditi kako je pravni položaj, npr. helota u Sparti bio rezultat njihova (helota) »sveukupnog uvjerenja koje je uzimalo obaveznu snagu« (usp. Gumplowicz, *Rechtsstaat und Sozialismus*).

državnog života, nego daje samo ideološki, tj. iskrivljeni odraz stvarnosti.

Klasna vladavina, i u organiziranoj i u neorganiziranoj formi, mnogo je šira nego ono područje koje se može navesti kao službena vladavina državne vlasti. Vladavina buržoazije izražava se i u vladinoj ovisnosti o bankama i kapitalističkim grupama, i u ovisnosti svakoga pojedinog radnika o njegovu poslodavcu, i u tome što je sastav državnog aparata personalno vezan uz vladajuću klasu. Sve te činjenice — a njihov se broj može umnožiti do beskonačnosti — nemaju nikakvog oficijalnog pravnog izraza, nego se po svom značenju odlično uklapaju u one činjenice koje nalaze svoj pravni oficijalni izraz i predstavljaju potčinjavanje tih istih radnika zakonima buržoaske države, naredbama i odlukama njezinih organa, presudama njezinih sudova, itd. Uspoređo s direktnom i neposrednom klasnom vladavinom raste, na taj način, posredna vladavina koja se reflektira u obliku oficijalne državne vlasti kao posebne sile odvojene od društva. Zajedno s tim niče problem države koji za analizu znači istu teškoću kao i problem robe.

Engels (*Porijeklo porodice...*) razmatra državu kao izraz činjenice da se društvo beznadno zaplelo u klasna proturječja: »A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrpljivale i sebe i društvo, postala je neophodna sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži u okviru granica 'poretka'; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jest država« (K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, II, Kultura, Zagreb, 1950, str. 296). U ovom objašnjenju ima jedno ne sasvim jasno mjesto, a ono se objašnjava kasnije, kada Engels govori o tome da državna vlast, prirodno, dolazi u ruke najjače klase »koja uz pomoć države postaje politički vladajuća klasa«. Ta fraza navodi na razmišljanje da se državna vlast ne rada kao klasna snaga, nego kao nešto što stoji iznad klasa i spašava ih raspadanja, i da odmah nakon postanka državna vlast postaje objekt uzurpacije. Razumije se, takvo bi shvaćanje proturječilo povijesnim činjenicama: znamo da se aparat vlasti svuda gradio snagom vladajuće klase i bio djelo njezinih ruku. Mislimo da bi se i sam Engels usprotivio takvom tumačenju. Ali kako bilo da bilo, formula koju je dao ostaje ipak nejasna. Država nastaje zato što bi se inače klase međusobno uništile u žestokoj borbi, pa bi

tako upropastile društvo. Prema tome, država nastaje onda kad nijedna klasa od onih koje se bore ne može zadržati odlučujuću pobjedu. U takvom slučaju jedno je od dvojega: ili država štiti taj odnos, tada je ona natklasna snaga, a to ne možemo priznati, ili je ona rezultat pobjede neke klase, ali tada društvo nema potrebe za državom, jer se odlučujućom pobjedom klase uspostavlja ravnoteža i društvo je spašeno. Iza svih tih kontroverza skriva se opasno pitanje zašto vladavina klase ne ostaje ono što ona jest, tj. faktična potčinjenost jednog dijela stanovništva drugome dijelu, nego poprima oblik oficijalne državne vladavine, ili, što je isto, zašto se aparat državne prisile ne stvara kao privatni aparat vladajuće klase, nego se odvaja od nje, poprima oblik bezličnog aparata, odvojenog od društva, oblik javne vlasti.⁶² Ne možemo se ograničiti na gledište da je za vladajuću klasu *ugodno* napustiti ideološku maglu i sakriti iza zaklona države svoju klasnu vladavinu. Iako je to gledište potpuno neosporno, ono nam ne objašnjava zašto se ta ideologija mogla izgraditi i, prema tome, zašto se vladajuća klasa može njome koristiti. Jer svjesno korištenje ideoloških formi nije ono što i njihovo nastajanje, koje obično ne ovisi o volji ljudi. A ako želimo objasniti korijene bilo koje ideologije, moramo tražiti one stvarne odnose koje ona sama izražava; ovdje, među ostalim, nailazimo i na različite korijene što postoje između teološkog i pravnog tumačenja državne vlasti. Ako u prvom slučaju — kad se vlasti pripisuje božanska moć — imamo posla s fetišizmom u čistom obliku i, prema tome, u odgovarajućim predodžbama i shvaćanjima ne uspijevamo otkriti ništa drugo osim ideološkog podvajanja stvarnosti, tj. tih istih stvarnih odnosa vlasti i potčinjenosti, onda je pravno shvaćanje samo jednostrano shvaćanje, i njegove apstrakcije izražavaju jednu od strana realno postojećeg subjekta, tj. društva robne proizvodnje.

Drug I. P. Razumovski (*Problemy marksistskoj teoriji prava*) prigovara mi da neosnovano, tobože, skrećem pitanja vlasti i potčinjavanja u neodređenu sferu »podvajanja stvarnosti« i da im ne dajem dovoljno mjesta u analizi kategorije

⁶² U naše vrijeme, kad je revolucionarna borba zaoštrena, možemo zapaziti kako oficijalni aparat buržoaske državne vlasti odlazi u drugi plan u usporedbi sa »slobodnim društinama« fašista, orgijaša, itd. Ne potrebno je dokazivati da u slučaju narušene društvene ravnoteže ona ne »traži spas« u stvaranju vlasti što stoji nad klasama, nego u maksimalnom naprezanju klasnih snaga koje se bore.

prava. O tome da religiozno ili teološko mišljenje predstavlja samo »podvajanje stvarnosti« mislim da ne treba raspravljati nakon Feuerbacha i Marxa. U tome ne vidim ništa neodređeno. Naprotiv, stvar je vrlo jasna i jednostavna: pokoravanje kmetova feudalcau bilo je direktna i neposredna posljedica toga što je feudalac bio krupni zemljoposjednik i što je raspolagao oružanom silom; ta neposredna ovisnost, taj faktični odnos vladavine poprimalo je ideološki oklop kad se vlast feudalca izvodila iz božanskoga, nadljudskog autoriteta »nema vlasti ako mi je od bog«. Potčinjavanje i zavisnost najamnog radnika o kapitalistu postoji također neposredno: mrtvi akumulirani rad ovdje vlada nad živim radom. Ali pokoravanje tog istog radnika kapitalističkoj državi nije ona ista ideološki podvojena ovisnost o pojedinom kapitalistu. Prvo, zato što ta država ima poseban aparat, odvojen od predstavnika vladajuće klase, a uz to taj aparat stoji nad svakim pojedinim kapitalistom i figurira kao bezlična sila. Drugo, zato što ta bezlična sila ne posreduje pri svakom pojedinom odnosu eksploatacije, jer se najamni radnik ne prisiljava politički i pravno da radi za *određenog* poslodavca, nego mu prodaje svoju radnu snagu formalno, na osnovi slobodnog ugovora. Ako se odnos eksploatacije ostvaruje formalno kao odnos dvaju »nezavisnih« i »ravnopravnih« vlasnika robe od kojih jedan, proleter, prodaje radnu snagu, a drugi je, kapitalist, kupuje, onda politička klasna vlast može poprimiti oblik javne vlasti.

Načelo konkurencije koje vlada u buržoaskom kapitalističkom svijetu — kao što je već istaknuto — ne daje mogućnost da se politička vlast poveže s pojedinim poduzećem (onako kako je u feudalizmu ta vlast bila povezana s krupnim zemljoposjednikom). »Sloboda konkurencije, sloboda privatnog vlasništva, 'ravnopravnost' na tržištu i osiguranost postojanja samo za klasu, stvaraju novi oblik državne vlasti — demokraciju, koja na vlast postavlja klasu kao kolektiv« (I. Podvolockij, *Marksistskaja teorija prava*, 1923, str. 33). Potpuno je točno da »ravnopravnost« na tržištu stvara specifičan oblik vlasti, ali veza među pojavama nije uopće u tome kako je vidi drug Podvolocki. Prvo, vlast ne mora biti vezana uz jedno poduzeće a da ipak ostane privatna stvar kapitalističke organizacije. Savezi industrijalaca, sa svojim bojnim kasama, crnim spiskovima, bojkotom, štrajkbreherkim društinama, nesumnjivo su organi vlasti koja postoji usporedo s javnom, tj. državnom vlašću. Drugo, vlast unutar

poduzeća ostaje privatna stvar svakoga pojedinog kapitalista. Određivanje pravila unutrašnjeg poretka jest čin privatnog zakonodavstva, tj. originalni element feudalizma, koliko god se buržoaski pravници trudili da ga uklope u suvremenost, konstatirajući fikcije, tzv. *contrat d'adhésion*, ili pak posebne punomoći koju kapitalistički vlasnik, tobože, dobiva od organa javne vlasti radi »uspješnog ispunjavanja nužnih i s društvenog gledišta svrsishodnih funkcija poduzeća« (usp.: *Pravna priroda organizacije ili unutrašnjeg reda poduzeća*, »Juridički vestnik« IX/I, 1915).

Ipak, analogija s feudalnim odnosima nije u danom slučaju sasvim točna, jer kako ističe Marx: »Autoritet koji kapitalista uzima u neposrednom procesu proizvodnje kao oličenje kapitala, društvena funkcija koju on nosi kao rukovodilac i gospodar proizvodnje, bitno se razlikuje od autoriteta na bazi proizvodnje s robovima, kmetovima, itd.

Dok na bazi kapitalističke proizvodnje, prema masi neposrednih proizvođača društveni karakter njihove proizvodnje istupa u obliku strogo regulativnog autoriteta, i društvenog mehanizma radnog procesa, koji je raščlanjen kao potpuna hijerarhija — a ovaj autoritet pripada njegovim nosiocima samo kao oličenju uslova rada prema radu, a ne kao u ranijim oblicima proizvodnje kao političkom i teokratskim vladarima« (*Kapital*, sv. 1—3, III dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 1866).

Tako odnosi potčinjavanja i dominacije i u kapitalističkom načinu proizvodnje mogu postojati, ne otuđujući se od konkretne forme u kojoj nastupaju, kao vladavina uvjeta proizvodnje nad proizvođačima. Ali baš ta okolnost što oni nastupaju u zamaskiranom obliku, kao u ropstvu i kmetstvu (vidjeti: *Kapital*, sv. 3), njih i čini neuhvatljivima za pravnu mik.

Državna se mašina stvarno realizira kao bezlična »opća volja«, kao »vlast prava«, itd., kada društvo predstavlja tržište. Kao što smo vidjeli, na tržištu je svatko tko otuđuje i stječe pravni subjekt par excellence. Ondje gdje stupa na scenu kategorija vrijednosti i prometne vrijednosti, ondje je pretpostavka autonomna volja osoba koje nastupaju u razmjeni. Prometna vrijednost prestaje biti prometna vrijednost, a roba prestaje biti roba, ako odnos razmjene određuje autoritet koji je izvan imanentnih zakona tržišta. Prisila kao naredba jednog čovjeka upućena drugome čovjeku, i potkrijepljena silom, proturječi osnovnoj predodžbi o od-

nosu među vlasnicima robe. Zato u društvu vlasnika robe i na području činova razmjene funkcija prisile ne može nastupiti kao socijalna funkcija a da ne bude apstraktna i bezlična. Potčinjavanje čovjeku kao takvom, kao konkretnom individuumu znači za društvo robne proizvodnje potčinjavanje samovolji, jer se za nj ono podudara s potčinjavanjem jednog vlasnika robe drugome vlasniku. Zato ni prisila ovdje ne može nastupiti u svom nezamaskiranom obliku kao čin jednostavne svrsishodnosti. Ona mora nastupiti kao prisila koja dolazi od neke opće, apstraktne osobe, kao prisila što se ne ostvaruje u interesima onog individuumu od kojega dolazi — jer svaki čovjek u robnom društvu je egoističan čovjek — nego u interesima svih sudionika pravne komunikacije. Vlast čovjeka nad čovjekom ostvaruje se kao vlast samog prava, tj. kao vlast objektivne, nepristrane norme.

Buržoaska misao, za koju su okviri robne proizvodnje vječni i prirodni okviri svakog društva, proglašava zato apstraktnu državnu vlast nečim što pripada svakom društvu.

Najnaivnije su to izrazili teoretičari prirodnog prava koji su svoja učenja o vlasti temeljili na ideji komunikacije nezavisnih i ravnopravnih ličnosti i smatrali da polaze od principa ljudske komunikacije kao takve. Zapravo, oni su samo na različite načine razvijali ideju vlasti koja međusobno povezuje nezavisne vlasnike robe. Time se objašnjavaju osnovne crte te doktrine, koje se potpuno jasno ističu već kod Grotiusa. Na tržištu se primarno pojavljuju vlasnici robe koji sudjeluju u razmjeni. Poredak vlasti je nešto izvedeno, sekundarno, nešto izvana uneseno među vlasnike robe koji postoje otprije. Zato teoretičari prirodnog prava ne promatraju vlast kao pojavu koja je povijesno nastala i, prema tome, vezanu uz stvarne snage u danom društvu, nego apstraktno i racionalistički. U komunikaciji vlasnika robe potreba za autoritativnom prisilom pojavljuje se ondje gdje je poremećen mir, ili ondje gdje se dobrovoljno ne ispunjava ugovor, zato prirodopravna doktrina svodi funkcije vlasti na održavanje mira i proglašava kako je država isključivo i unaprijed određena da bude orude prava. Na kraju, na tržištu jedan postaje trgovac robe voljom drugoga, a svi su oni takvi njihovom općom voljom. Zato učenje prirodnog prava izvodi državu iz ugovora pojedinih izoliranih ličnosti. To je osnova doktrine koja dopušta najraznovrsnije varijacije, ovisno o povijesnim okolnostima, političkim simpatijama i dijalektičkim sposobnostima ovoga ili onoga autora. To

učenje dopušta republikanske i monarhističke devijacije i uopće razne stupnjeve demokratičnosti i revolucionarnosti.

Općenito i u cjelini ta je teorija ipak bila ona revolucionarna zastava pod kojom je buržoazija vodila svoje revolucionarne bitke s feudalnim društvom. Time se određuje i sudbina učenja. Otkako je buržoazija postala vladajuća klasa, revolucionarna prošlost prirodnog prava počinje kod nje izazivati bojazni, pa vladajuće teorije žure da ga što prije stave u arhivu. Nema sumnje da teorija prirodnog prava ne može izdržati ni najmanju povijesnu i sociološku kritiku, jer ona daje potpuno neadekvatnu sliku stvarnosti. Ali glavni kuriozitet je u tome što pravna teorija države koja je nasljeđuje, a zatim prisvaja naziv pozitivna teorija, odbacujući učenje o prirođenim i neotuđivim pravima čovjeka i građanina, također, u ne manjem stupnju, unakazuje stvarnost.⁶³ Ona je to prisiljena činiti, jer svaka pravna teorija države obavezno mora polaziti od države kao samostalne sile odvojene od društva. Upravo se u tome i sastoji njezina *juridičnost*.

Zato, iako se faktično djelatnost državne organizacije odvija putem naredbi i odluka koje dolaze od pojedinih osoba, pravna teorija presumira, prvo, da ne naređuju osobe nego država, a drugo, da su njihove naredbe podređene općim normama zakona koji, ipak, izražava volju države.⁶⁴

U toj se točki prirodopravna doktrina ni za dlaku ne odlikuje većom nerealnošću od bilo koje najpozitivističkije pravne teorije države. Jer za doktrinu prirodnog prava bilo

⁶³ Osloboden sam obaveze da navodim detaljne dokaze za tu postavku, jer se mogu pozvati na kritiku pravnih teorija Labanda, Jellineka i dr. kod Gumpłowicza (*Rechtsstaat und Sozialismus i Geschichte der Staatstheorien*), a također na odličan rad druga V. V. Adorackog *Gosudarstvo* (Moskva, 1923).

⁶⁴ Ne možemo ovdje previdjeti stanovit nesklad. Ako ne djeluju ljudi, nego samo država, zašto se onda posebno upućuje na potčinjavanje normama te iste države? ... To zaista znači ponavljanje jednog te istog. Uopće, teorija organa jedan je od najkrupnijih kamena spoticanja juridičke teorije. Kad je pravnik jedva, reklo bi se sretno, prebrodio definiranje države i spremio se nesmetano plivati dalje, njega očekuje drugi podvodni kamen — pojam organa. Tako, po Jellineku, kod države nema volje, ali postoji volja organa. Ali, pitamo se lako su nastali organi? A bez organa nema države. Pokušaj da se teškoća riješi pomoću koncepcije države kao pravnog odnosa, ističe umjesto općeg problema niz posebnih slučajeva na koje se on raspada. Jer svaki konkretni javnopravni odnos sadrži onaj isti element mistifikacije koji nalazimo u općem pojmu države-osobe.

je glavno da je ona, usporedo sa svim oblicima faktične ovisnosti jednog čovjeka o drugome čovjeku (ovisnosti koju je ta doktrina apstrahirala), konstruirala još jedan oblik ovisnosti o bezličnoj volji države.

Ali upravo ta konstrukcija i čini osnovu pravne teorije države-osobe. Prirodopravni element nalazi se u pravnim teorijama mnogo dublje nego što se to činilo kritičarima prirodopravne doktrine. On ima korijene u samom pojmu *javne vlasti*, tj. vlasti koja nikome pojedinačno ne pripada, koja stoji nad *svima* i upućena je na *svakoga*. Orijehtirajući se na taj pojam, pravna teorija neizbježno gubi vezu s realnom stvarnošću. Razlika između doktrine prirodnog prava i najnovijega pravnog pozitivizma samo je u tome što je prva mnogo jasnije osjećala logičnu vezu apstraktne državne vlasti i apstraktnog subjekta. Ona je uzimala te mistificirane odnose robnoproduktivnog društva u njihovoj nužnoj vezi, a zatim dala model konstrukcije klasične jasnoće. Obrnuto, tzv. *juridički pozitivizam* ne polaže račun ni vlastitim logičkim pretpostavkama.

Pravna država — to je fatamorgana, ali fatamorgana nasve pogodna za buržoaziju, zato što ona zamjenjuje religioznu ideologiju koja se otrcala, ona od masa skriva činjenicu vladavine buržoazije. Ideologija pravne države ugodnija je od religiozne još i zato što se ona, ne odražavajući potpuno objektivnu stvarnost, ipak oslanja na nju. Vlast kao »opća volja«, kao »vlast prava« realizira se u buržoaskom društvu onoliko koliko to društvo samo predstavlja tržište.⁶⁵ S tog stajališta, i policijski statut može nam se činiti kao utjelovljenje Kantove ideje o slobodi ograničenoj slobodom drugoga.

Slobodni i ravnopravni vlasnici robe koji se susreću na tržištu pojavljuju se kao takvi samo u apstraktnom odnosu stjecanja i otuđivanja. U stvarnom životu oni su međusobno

⁶⁵ Lorenz Stein, kao što je poznato, suprotstavljao je idealnu državu koja stoji iznad društva državi apsorbiranoj u društvu, odnosno, po našoj terminologiji, klasnoj državi. U takve je ubrajao feudalnu apsolutističku državu koja je branila privilegije krupnog zemljoposjeda, i kapitalističku, koja štiti privilegije buržoazije. Ali ako se odbiju te povijesne realnosti, ostaje samo država kao fantazija pruskog činovnika, ili kao apstraktna garancija uvjeta razmjene po vrijednosti. A u povijesnoj zbilji »pravna država«, tj. država koja stoji iznad društva, realizira se samo u vlastitoj suprotnosti, tj. kao izvršni odbor za poslove buržoazije.

povezani mnogostrukim odnosima ovisnosti. To su trgovac u dućanu i krupni trgovac, seljak i veleposjednik, upropašten dužnik i njegov kreditor, proleter i kapitalist. Svi ti bezbrojni odnosi faktične ovisnosti čine originalnu osnovu državne organizacije. Međutim, za pravnu teoriju države oni kao da ne postoje. Dalje, državni se život oblikuje iz borbe raznih političkih snaga, tj. klasa, partija, svih mogućih grupacija: ovdje se skrivaju realne pokretačke opruge državnog mehanizma. Za pravnu teoriju one su jednako nedostupne. Istina, pravnik može razviti veću ili manju gipkost i prilagodljivost činjenicama, npr. uzimajući u obzir, osim pisanog prava, i ona nepisana pravila što su nastala u državnoj praksi, ali to neće promijeniti njegovu principijelnu poziciju u odnosu prema stvarnosti. Između juridičke istine i one istine koja je cilj povijesnog i sociološkog istraživanja neizbježan je stanovit raskorak. Stvar nije samo u tome što dinamika socijalnog života ruši okamenjene pravne forme i što je zato pravnik osuđen da u nekom vremenskom razmaku kasni sa svojom analizom; čak ako ostaje pri svojim tvrdnjama, recimo, à jour činjenice, pravnik to iznosi drukčije nego sociolog, jer pravnik polazi od pojma države kao samostalne snage koja je suprotstavljena svim drugim individualnim i društvenim snagama. S povijesnog i političkog gledišta, odluke utjecajne klasne ili partijske organizacije imaju isto takvo, a katkada još i veće značenje nego odluke parlamenta ili neke druge državne ustanove. S pravnog gledišta, činjenice prve vrste kao da ne postoje. Obrnuto, u svakoj odluci parlamenta, isključujući pravno gledište, može se vidjeti ne državni čin, nego odluka neke određene klike ili grupe, ili osoba koje pokreću oni isti individualno egoistični ili klasni motivi kao svaki drugi kolektiv. Krajnji normativist Kelsen izvodi odatle zaključak da država uopće postoji samo kao misaoni predmet — zatvoren poredak normi ili trebanja. Ali, naravno, takva bestjelesnost predmeta znanosti državnog prava mora prestrašiti pravnike praktičare. Jer oni, ako ne razumom, onda instinktom, osjećaju nesumnjivo praktično značenje svojih pojmova upravo u današnjem griješnom svijetu, a ne samo u carstvu čiste logike. »Država« pravnik, bez obzira na svu njezinu »ideološkičnost«, odnosi se na nekakvu objektivnu realnost, isto kao što se najfantastičniji san oslanja na stvarnost.

Ta je realnost, prije svega, sam državni aparat u svojim predmetnim i ljudskim elementima.

Prije nego što je stvorila završene teorije buržoazija je počela graditi svoju državu u praksi. Taj proces u zapadnoj Evropi počeo je u gradskim komunama.⁶⁶ U to doba, kad feudalni svijet nije poznavao razliku između osobnih sredstava feudalca i sredstava političke zajednice, u gradovima se najprije pojavljuje društvena gradska blagajna, u početku kao privremena, kasnije kao stalna ustanova.⁶⁷ »Duh državnosti« dobiva, tako reći, svoju materijalnu osnovu.

Pojava državnih sredstava omogućuje pojavu ljudi koji egzistiraju na tim sredstvima — službenih osoba i činovnika. U feudalnoj su epohi funkcije uprave i suda ispunjavale feudalceve slugu. U gradskim komunama najprije se javljaju društvene dužnosti u punom smislu riječi: javnost vlasti nalazi materijalno utjelovljenje. Punomoć u privatnopravnom smislu, u smislu ovlaštenja za sklapanje poslova, dijeli se od dužnosti. Apsolutističkoj monarhiji ostalo je samo da prihvati tu javnu formu vlasti koja je stvorena u gradovima i da je ostvari na širem teritoriju. Čitavo daljnje usavršavanje buržoaske države, koje je proisteklo iz revolucionarnih eksplozija ili mirnim prilagodavanjem monarhističko-feudalnim elementima, može se svesti na jedan princip što glasi da od dvojice koji razmjenjuju na tržištu nijedan ne može nastupati kao ovlašteni regulator odnosa razmjene, nego da je za to potreban netko treći, koji utjelovljuje onu uzajamnu garanciju što je vlasnici robe kao vlasnici daju jedan drugome, i koji je, prema tome, utjelovljeno pravilo komunikacije između vlasnika robe.

Buržoazija je na ovom pravnom pojmu države temeljila svoje teorije i nastojala ih ostvarivati u praksi. Ovo drugo je, razumije se, ona činila rukovodeći se poznatim principom »ukoliko — utoliko«.⁶⁸

⁶⁶ Usp.: S. A. Kotljarevski, *Vlast i pravo*, str. 193.

⁶⁷ Starogermanska općina — marka — uopće nije bila pravna osoba koja posjeduje imovinu. Društveni karakter almende izražavao se u tome što su se njome koristili svi članovi marke. Ubiranje za društvene potrebe organiziralo se samo povremeno i u svakom pojedinom slučaju strogo razmjerno potrebama. Ako se ostavljao višak, onda se on iskorištavao za zajedničko gošćenje. Taj običaj pokazuje koliko je strana bila predodžba o stalnim društvenim sredstvima.

⁶⁸ Engleska buržoazija, koja je prije drugih izvojevala svoju vladavinu na svjetskim tržištima i osjećala se sigurna zahvaljujući otočnom položaju, mogla je ići dalje u praksi »pravne države«. Najdosljednije provodenje juridičkog načela o uzajamnim odnosima vlasti i pojedinog subjekta i najefektivnija garancija da nosioci vlasti ne prijedu

Jer buržoazija nije nikada, radi čistoće teorije, zanemarivala drugu stranu stvari, naime da klasno društvo nije samo tržište na kojem se susreću neovisni vlasnici robe, nego istodobno i arena žestoke klasne borbe u kojoj je klasni aparat jedno od najmoćnijih oružja. A u toj areni odnosi se uopće ne slažu s duhom Kantove definicije prava kao ograničenja slobode ličnosti u minimalnim relacijama, nužnima za zajednički život. Ovdje je Gumpłowicz sasvim u pravu kada kaže da »pravo takve vrste nikada nije postojalo, jer je mjera slobode uvjetovana samo mjerom vladavine drugoga, normu zajedničkog života ne diktira mogućnost zajedničkog života nego mogućnost vladavine«.

Država kao faktor sile, i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici, jest onaj ispravak koji buržoazija mora činiti u svojoj teoriji i praksi »pravne države«. Što je buržoaska vladavina postajala nestabilnija, to su ti ispravci bili kompromitantniji, to se brže »pravna država« pretvarala u bestjelesnu sjenu, dok na kraju otvoreno zaoštavanje klasne borbe nije prisililo buržoaziju da potpuno odbaci masku pravne države i razgoliti bit vlasti kao organizirano nasilje jedne klase nad drugom klasom.

svoju ulogu, tj. da budu utjelovljenje objektivne norme, pokazuje se u potčinjavanju državnih organa jurisdikciji nezavisnog (razumije se, ne o buržoaziji) suda. Anglosaksonski sistem je svojevrсна apoteoza buržoaske demokracije. Ali, tako reći u zao čas, u drugim povijesnim uvjetima buržoazija se miri i s takvim sistemom koji se može nazvati sistemom »odvajanja vlasništva od države« ili sistemom cezarizma. U tom slučaju upravljačka klika svojom neograničenom despotskom samovoljom (koja ima dva pravca; unutrašnji, protiv proletarijata, i vanjski — u imperijalističkoj politici) kao da stvara fond za »slobodno samoopredjeljenje ličnosti u građanskom prometu. Tako, po mišljenju S. A. Kotljarevskog, »privatnopravni individualizam sasvim se saživljava s političkim despotizmom: Code civil nastaje u epohi za koju je karakteristična ne samo odsutnost političke slobode u državnom uređenju Francuske, nego i neka vrsta smanjenja interesa za tu slobodu, koji se pokazao tako očit još u doba 18. brumairea. Ali takva privatnopravna sloboda ne samo što prisiljava na mirenje s mnogim stranama državne djelatnosti, nego daje toj djelatnosti određeno pravno obilježje« (*Vlast i pravo*, str. 171). Sjajnu karakteristiku odnosa Napoleona I prema građanskom društvu daje Marx u *Svetoj porodici* (*Nachlass II*, str. 230).

Glava šesta

Pravo i moral

Da bi se proizvodi ljudskog rada mogli odnositi jedan prema drugome kao vrijednosti, ljudi se moraju odnositi jedan prema drugome kao nezavisne i jednake ličnosti.

Ako se jedan čovjek nalazi u vlasti drugoga, tj. ako je rob, njegov rad prestaje biti tvorac i supstancija vrijednosti. Radna snaga roba, podjednako kao i radna snaga domaće životinje, samo prenosi na proizvod određeni dio troškova svoje proizvodnje i reprodukcije.

Na temelju toga Tugan-Baranovski zaključuje da se politička ekonomija može shvatiti samo polazeći od rukovodeće etičke ideje najviše vrijednosti i zato od jednake vrijednosti ljudske ličnosti.⁶⁶ Marx, kao što je poznato, donosi obrnut zaključak, naime etičku ideju jednake vrijednosti ljudske ličnosti on povezuje s formom robe, tj. izvodi je iz praktičnog uspoređivanja svih oblika ljudskog rada.

U stvari, čovjek, kao moralni subjekt, tj. kao jednako-vrijedna ličnost, nije drugo nego uvjet razmjene po zakonu vrijednosti. Isti takav uvjet je i čovjek kao subjekt prava, tj. kao vlasnik. I, na kraju, obje definicije najuže su vezane uz treću definiciju, u kojoj čovjek figurira kao egoistični subjekt koji privređuje.

Budući da se sve tri definicije ne mogu svesti jedna na drugu, nego su čak proturječne, one odražavaju sveukupnost uvjeta potrebnih za realizaciju odnosa vrijednosti, tj. takvog odnosa u kojemu se povezanost ljudi u procesu rada pokazuje kao predmetno svojstvo proizvoda što se razmjenjuju.

Ako se te definicije istrgnu iz realnoga društvenog odnosa koji one izražavaju i ako se nastoje razvijati kao samostalne kategorije, tj. čisto racionalnim putem, onda će se u rezultatu dobiti klupko proturječja i postavki koje se međusobno poništavaju.⁷⁰ Ali u realnom odnosu razmje-

⁶⁶ Vidjeti: Tugan-Baranovski, *Osnovy političeskoj ekonomii*, izd. 1917, str. 60.

⁷⁰ U tim proturječjima, koja jedno drugo uzajamno isključuju, tra-gično su se zapleli sitnoburžoaski revolucionari — jakobinci koji su htjeli potčiniti stvarni razvitak buržoaskog društva formulama građanskog dobročinstva posnđenim od starog Rima. Evo što kaže Marx o

ne ta se proturječja dijalektički ujedinjuju kao nešto cjelovito.

Onaj tko razmjenjuje mora biti egoist, tj. mora se rukovoditi golim privrednim računom, jer se inače vrijednosni odnos ne može razviti kao društveno nužan odnos. Onaj tko razmjenjuje mora biti nosilac prava, tj. mora imati mogućnost autonomne odluke, jer se *njegova volja* mora »nalaziti u stvarima«. Na kraju, onaj tko razmjenjuje utjelovljuje načelo principijelne jednake vrijednosti čovjekove ličnosti, jer se u razmjeni svi oblici rada uspoređuju jedan s drugim i svode na apstraktni ljudski rad.

Na taj način, tri navedena momenta ili, kako su se prije voljeli izražavati, tri načela — egoizma, slobode i najviše vrijednosti ličnosti — neraskidivo su vezana jedno uz drugoga, predstavljajući u sveukupnosti racionalni izraz istoga društvenog odnosa. Egoistični subjekt, subjekt prava i moralna ličnost tri su osnovne maske pod kojima nastupa čovjek u društvu robne proizvodnje. Ekonomika vrijednosnih odnosa daje ključ za razumijevanje pravne i moralne strukture, ne u smislu konkretnog sadržaja normi prava ili morala, već u smislu same forme. Ideja principijelne vrijednosti i jednake vrijednosti ljudske ličnosti ima svoju dugu povijest. Preko stoičke filozofije ona se udomaćila kod rimskih pravnika i u učenju kršćanske crkve, a kasnije je ušla u doktrinu prirodnog prava. Postojanje ropstva u starom Rimu nije smetalo Seneki da dođe do ovog uvjerenja: »Ako tijelo može biti neslobodno i pripadati gospodaru, duša uvijek ostaje sui juris.« Kant je, istinu govoreći, učinio vrlo malen korak naprijed u usporedbi s tom formulom, jer se njegova principijelna autonomija ličnosti odlično slaže s nazorima kmetstva u smislu odnosa između gospodara i slugu (Gesinde). Međutim, u kakvu god se odjeću ta ideja ogrtala, u njoj se ne može otkriti ništa drugo osim izraza one činjenice da se različiti konkretni oblici društveno korisnog rada svode na rad uopće

tome: »Kakva je kolosalna pogreška biti prisiljen priznati i sankcionirati u 'ljudskim pravima' suvremeno buržoasko društvo, društvo industrije, sveopće konkurencije, privatnih interesa koji teže za ostvarenjem svoga cilja, anarhije, prirode otuđene same od sebe i duhovne individualnosti — priznati i sankcionirati sve to, a u isto vrijeme anulirati, u osobi pojedinih individua životne manifestacije tog istog društva, i istodobno željeti da se prema antičkom modelu izgradi vrh toga društva« (*Nachlass*, II, str. 229).

ako se proizvodi rada počinju razmjenjivati kao roba. U svim drugim odnosima nejednakost ljudi (po spolu, klasna, itd.) tokom povijesti tako izrazito bude u očii da se treba diviti ne tom bogatstvu argumenata koje su mogli pokrenuti različiti protivnici učenja o prirodnoj jednakosti među ljudima, nego tome da prije Marxa i osim Marxa nitko nije postavljao pitanje o povijesnim uzrocima što su pripomogli pojavljivanju te prirodopravne predrasude. Ako se ljudska misao tokom vjekova s takvom upornošću vraćala tezi o jednakosti ljudi i razrađivala je na tisuću načina, tada je jasno da se iza te teze morao skrivati nekakav objektivni odnos. Nema sumnje da je pojam moralne ili jednakovrijedne ličnosti ideološka tvorevina, i kao takva nije adekvatna zbilji. Ništa manje ideološko izvrtnanje realne stvarnosti nije ni egoistični subjekt koji privređuje. A pri tom su oba pojma adekvatna jednom specifičnom socijalnom odnosu te ga oni izražavaju samo apstraktno, i prema tome jednostrano. Općenito govoreći, već smo imali priliku pokazati kako nas pojam ili riječ »ideologija« ne treba da sprečava u daljnjoj analizi. Umirivati se time da je jednakost među ljudima proizvod ideologije, znači sebi previše olakšati zadatak. »Dolje« i »gore« samo su pojmovi koji sami izražavaju našu »zemaljsku« ideologiju. Ipak, oni se temelje na nesumnjivo realnoj činjenici Zemljine teže. I upravo onda kad je čovjek spoznao stvarni uzrok koji ga je prisilio da razlikuje dolje i gore, tj. silu težu usmjerenu prema središtu Zemlje, on je spoznao ograničenost tih pojmova i neadekvatnost njihove primjene na čitavu kozmičku stvarnost. Tako je otkrivao je ideološki-
nosti bilo druga strana otkrivanja istinitosti.

Ako moralna ličnost nije ništa drugo doli subjekt društva robne proizvodnje, onda se moralni zakon mora pokazati kao pravilo komunikacije vlasnika robe. To mu neizbježno daje dvojak karakter. S jedne strane, taj zakon mora imati socijalni karakter i kao takav mora stajati nad pojedinom ličnošću. S druge strane, vlasnik robe po svojoj je prirodi nosilac slobode (slobode da prisvaja i otuđuje), zato se i pravilo komunikacije među vlasnicima robe mora nalaziti u duši svakoga od njih, mora biti njihov unutrašnji zakon. Kantov kategorički imperativ ujedinjuje te suprotne zahtjeve. On je nadindividualan zato što nema ništa zajedničko s bilo kakvim prirodnim pobudama — strahom, simpatijom, žalošću, osjećajem solidarnosti, itd.

Po Kantovim riječima, on ne plaši, ne uvjerava, ne laska. On je, uopće, smješten izvan svih empirijskih, tj. jednostavno ljudskih motiva. Istodobno, on nastupa neovisno o bilo kojem vanjskom pritisku, u grubom i direktnom smislu riječi. On djeluje isključivo snagom svijesti o njegovoj sveukupnosti. Kantova etika — to je tipična etika društva robne proizvodnje, ali ona je istodobno najčistija i konačna forma etike uopće. Kant je dao logički konačan oblik onoj formi koju je buržoasko društvo, rascjepkano na atome, nastojalo utjeloviti u praksi, oslobađajući ličnost od organskih veza patrijarhalne i feudalne epohe.⁷¹

Osnovni pojmovi morala nemaju, zato, nikakva smisla ako ih istrgnemo od društva koje proizvodi robu i pokušamo primijeniti na bilo koju drugu društvenu strukturu. Kategorički imperativ uopće nije socijalni instinkt, jer je osnovna svrha tog imperativa da djeluje ondje gdje nije moguća nikakva prirodna, organska, nadiindividualna motivacija. Ondje gdje između individuuma postoji uska emocionalna veza koja briše granice ličnog ja, ondje nema mjesta fenomenu moralne dužnosti. Za razumijevanje te kategorije ne treba poći od one organske veze koja postoji između ženke i mladunčeta, ili između roda i svih njegovih članova, nego od stanja *razjedinjenosti*. Moralno biće je nužna dopuna pravog bića — a jedno i drugo su načini komunikacije među ljudima koji proizvode robu. Sav patos kantovskoga kategoričkog imperativa svodi se na to da čovjek »slobodno«, tj. po unutrašnjem uvjerenju čini ono što bi na području prava morao činiti. Karakteristični su primjeri koje Kant navodi za ilustraciju svojih misli. Oni se u cjelini svode na isticanje buržoaskog poštenja. Heroizam i podvig ne nalaze mjesta u okvirima kantovskoga kategoričkog imperativa. Nije uopće obavezno žrtvovati se ako od drugoga ne zahtijevaš takvu žrtvu. »Bezumni« činovi samoodricanja u ime ispunjenja svoga povijesnog po-

⁷¹ Kantovo etičko učenje vrlo se dobro saživljava s vjerom u boga. Još više od toga: ono je za tu vjeru posljednje utočište, iako, općenito govoreći, logički ta veza nije obavezna. Osim toga, i sam bog, skrivajući se u sjeni kategoričkog imperativa, postaje najtananija apstrakcija, malo pogodna za to da bi se njome plašile narodne mase. Zato feudalno-popovska reakcija smatra svojim dugom da ustane protiv Kantova-beživotnog formalizma, ističući svog pouzdanijeg, tako reći »pretpostavljenog« boga i stavljajući na mjesto apstraktnog kategoričkog imperativa žive osjećaje »stida, žalosti i strahopoštovanja« (N. Solovjev).

ziva, svoje socijalne funkcije, činovi u kojima se pokazuje viša napregnutost socijalnog instinkta, u strogom smislu riječi, leže izvan etike.⁷²

Schopenhauer, a za njim i V. Solovjev odredili su pravo kao neki etički minimum. Na istoj takvoj osnovi može se etika odrediti kao neki socijalni minimum. Najviši polet socijalnog osjećaja, u strogom smislu, leži izvan etike, a suvremeno čovječanstvo ga je naslijedilo od prethodnih epoha organskog, a posebno rodovskog života. Evo što govori, na primjer, Engels uspoređujući karakter starih Germana i civiliziranih Rimljana: »Njihova lična spretnost i hrabrost, njihov smisao za slobodu i demokratski instinkt koji je u svim javnim poslovima vidio svoje vlastite poslove, ukratko, sve osobine koje je Rimljanin izgubio i koje su jedine mogle izgraditi nove države i pomoći razvoju novih nacionalnosti iz blata rimskog svijeta — šta su one bile drugo nego karakteristične crte barbara na višem stupnju, plodovi njihova gentilnog uređenja?«⁷³

Jedino čime se racionalistička etika stvarno izdiže iznad moćnih i iracionalnih socijalnih instinkata to je njezin općeljudski karakter. Ona raskida sa svim organskim, nužno uskim okvirima (rod, pleme, nacija) i teži da postane univerzalna. Time ona odražava određena materijalna dostignuća čovječanstva, i to upravo pretvaranje trgovine u svjetsku trgovinu. »Nema Grka ni Židova« odražavalo je potpuno činjenicu u povijesti naroda ujedinjenih pod vlašću Rima.

Ukoliko je univerzalizam etičke (a prema tome i pravne) forme — svi su ljudi jednaki, svi imaju istu »dušu«, svi mogu biti subjekti prava, itd. — nametao praksu trgovačke komunikacije sa strancima, tj. s ljudima tuđih običaja, jezika i religije, utoliko se on u prvo vrijeme teže prihvaćao, makar već zato što je uza nj bilo vezano odricanje od vlastitih, ukorijenjenih, specifičnih običaja, od ljubavi prema *svojemu* i prezira prema *tuđemu*. Tako Man ističe da se jus gentium pojavio kao plod zanemarivanja koje su Rimljani osjećali prema svakom tuđem pravu i odsutnosti

⁷² Zato je, npr. nesumnjivo u pravu prof. Magaziner koji tretira etiku baš u tom duhu »umjerenosti i savjesnosti« i suprotstavlja joj *heroiku*, koja gura ljude u naddužnost. Vidjeti: *Obšćee učenje o gosudarstve*, str. 50.

⁷³ K. Marx-F. Engels, *Izabrana djela*, sv. 2; Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Kultura, Zagreb, 1950, str. 284.

želje da se strancu pruže prednosti njihova unutrašnjeg jus civile. Stari Rimljanin, po mišljenju Mana, također nije volio jus gentium, kao što nije volio ni strance u čiju se korist on predodređivao. Sama je riječ *acquitas* označavala izjednačavanje, ali se vjerojatno tom izrazu u početku nije pridavao nikakav etički prizvuk, pa se ne može pretpostavljati da bi proces nazvan tim izrazom sam po sebi pobudio u mislima starog Rimljanina bilo što drugo osim odvratnosti.⁷⁴

Uz sve to, za društvo robne proizvodnje racionalistička etika je maksimalno dostignuće i najviše kulturno blago o kojem se ne bi moglo govoriti drukčije nego najoduševljenijim tonom. Dovoljno je sjetiti se poznatih Kantovih riječi: »Dvije stvari ispunjavaju dušu uvijek novim i sve većim divljenjem i strahopoštovanjem što se češće i dublje zamislimo o njima: zvjezdano nebo nada mnogom i moralni zakon u meni.«⁷⁵

Međutim, kada se govori o primjerima »slobodnog« ispunjavanja moralne dužnosti, na sceni se pojavljuje ona ista, nepromijenjena milostinja udijeljena prosjaku, ili odustajanje od laži u uvjetima kad se može slagati nekažnjeno, itd. S druge strane, potpuno točno ističe Kautsky da pravilo: gledaj na drugog čovjeka kao na samocilj, ima smisla ondje gdje praktično čovjek može biti učinjen sredstvom za drugoga. Moralni patos je neraskidivo vezan za nemoralnost socijalne prakse i njome se hrani. Etička su učenja pretendirala da promijene i poprave svijet, ali su ona, zapravo, bila izvrnuta slika samo jedne strane toga zbiljskog svijeta, i to upravo one strane na kojoj su odnosi ljudi potčinjeni zakonu vrijednosti. Ne treba zaboraviti da je moralna ličnost samo jedna od hipostaza trojnog subjekta, a čovjek kao samocilj — to je druga strana egoističnog subjekta koji privređuje. Čin koji se javlja kao jedino, stvarno i realno utjelovljenje etičkog načela sadrži u sebi negaciju tog načela. Krupni kapitalist »u dobroj namjeri«, bona fide, uništava sitnoga, ne pomišljajući ni na trenutak na apsolutnu vrijednost njegove ličnosti. Ličnost proletera je »principijelno jednake vrijednosti« kao i ličnost kapitalista; to nalazi svoj izraz u činjenici »slobodnog« ugovora

⁷⁴ Usp.: Man, *Staro pravo*, rus. prijevod, 1873, str. 40. i 47.

⁷⁵ Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, str. 96, njem. izd., 1914.

o najmu. Ali iz te iste »materijalizirane slobode« proistječe za proletera mogućnost da mirno umre od gladi.

Ta dvosmislenost etičke forme nije nešto slučajno, neki vanjski defekt uvjetovan specifičnim nedostacima kapitalizma. Ukloniti dvosmislenost etičke forme znači prijeći na plansku društvenu privredu, a to znači ostvariti takav poredak u kojem će ljudi moći izgraditi i osmisliti svoje odnose koristeći se jednostavnim i jasnim pojmovima štete i koristi. Uništiti dvosmislenost etičke forme u najbitnijoj sferi, tj. u sferi ljudske materijalne egzistencije, znači tu formu uništiti uopće.

Čisti utilitarizam, nastojeći rastjerati maglu koja okružuje etičko učenje, prilazi pojmovima dobra i zla upravo s gledišta štete i koristi. Time on, razumije se, jednostavno uništava etiku ili, točnije, nastoji je uništiti i prevladati. Jer etički fetiši mogu se, u stvari, prevladati samo istodobno s prevladavanjem robnog i pravnog fetišizma. Ljudi koji se u svojim postupcima rukovode jasnim i jednostavnim pojmovima o štetnom i korisnom neće imati potrebu ni za izražavanjem svojih društvenih odnosa u obliku vrijednosti ni za juridičkim izražavanjem odnosa. Dok čovječanstvo ne dosegne taj povijesni stupanj razvitka, tj. dok se ne izživi nasljedstvo kapitalističke epohe, napor teoretske misli može nas samo oduševljavati za to buduće oslobođenje, ali ga ne može praktički ostvariti. Moramo se ovdje sjetiti Marxovih riječi o robnom fetišizmu: »Pozno naučno otkriće da su proizvodi rada, ukoliko su vrednosti, samo materijalni izrazi ljudskog rada utrošenog u njihovu proizvodnju, čini epohu u istoriji razvitka čovečanstva, ali nikako ne otklanja predmetni privid društvenih karaktera rada.«⁷⁶

Međutim, meni će prigovoriti da se klasni moral proletarijata već sada oslobađa svih fetiša. Moralna dužnost je klasno korisna. U takvoj formi moral ne sadrži u sebi ništa apsolutno i ništa mistično ili natprirodno, jer ono što je korisno danas može prestati biti korisno sutra, zato što je princip korisnoga jednostavan i razuman.

Nema sumnje da moral proletarijata ili, točnije, njegovih naprednih slojeva gubi svoj dvostruki fetišistički karakter oslobađajući se, tako reći, religioznih elemenata. Ali moral, čak i potpuno oslobođen primjesa religioznih elemenata,

⁷⁶ Marks, *Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, 1973, str. 76.

ipak ostaje moral, tj. takav oblik socijalnog odnosa u kojem još nije sve svedeno na samog čovjeka. Ako je živa veza s klasom tako jaka da se granica »ja« gotovo briše, a klasna korist stvarno spaja s osobnom korišću, tada nema smisla govoriti o ispunjenju moralne dužnosti, tada fenomen morala uopće ne postoji. Ondje, pak, gdje takvo spajanje nije nastalo, ondje obavezno nastaje apstraktan odnos moralne dužnosti, sa svim posljedicama koje iz toga proistječu. Pravilo: postupaj tako da pridoneseš najveću korist društvu — zvučat će isto kao Kantova formula: postupaj tako da bi maksima tvoga postupanja mogla poslužiti kao princip općeg zakonodavstva. Sva je razlika u tome što mi u prvom slučaju unosimo konkretno ograničenje i stavljamo klasne okvire etičkoj logici.⁷⁷ Ali u tim okvirima ona ostaje potpuno na snazi. Klasni sadržaj etike sam po sebi ne uništava njezinu formu. Mi uzimamo u obzir ne samo logičku formu, nego i formu realnog manifestiranja. U grudima proleterskog, tj. klasnog kolektiva opažamo formalno one iste načine ostvarenja moralne dužnosti koji nastaju iz dvaju suprotnih momenata. S jedne strane, kolektiv se ne odriče svih mogućih sredstava pritiska na svoje članove da ih pobudi na moralnu dužnost. S druge strane, taj isti kolektiv kvalificira ponašanje kao moralno tek onda kad priznaje da taj vanjski pritisak ne postoji kao motiv. Baš zato su moral i moralno ponašanje u društvenoj praksi tako usko vezani uz licemjerje. Istina, uvjeti života proletarijata sadrže pretpostavke za razvitak nove, više, harmoničnije forme odnosa između ličnosti i kolektiva. O tome svjedoče činjenice koje se odnose na razvoj klasne solidarnosti proletarijata. Ali usporedo sa socijalnim čovjekom budućnosti, koji svoje ja spaja s kolektivom nalazeći u tome vrhunsko zadovoljstvo i smisao života, nastavlja postojati moralni čovjek koji nosi na sebi teret više ili manje apstraktne dužnosti. Pobjeda prve forme identična je punom oslobođenju od svih ostataka privatnovlasničkih odnosa i konačnom preodgajanju

⁷⁷ Ne treba ni isticati da izvanklasna etika u društvu koje razdire klasna borba može postojati samo u mašti, ali nikako ne u praksi. Radnik koji je odlučio sudjelovati u štrajku, bez obzira na ona odricanja s kojima je to sudjelovanje povezano za njega osobno, može formulirati tu odluku kao moralni dug kojim potčinjava svoje posebne interese općim interesima. Međutim, samo se po sebi razumije da u taj pojam općih interesa ne mogu biti uključeni i interesi kapitalista, protiv kojega se vodi borba.

čovječanstva u duhu komunizma. Jasno je da taj zadatak nikako nije čisto ideološki ili pedagoški. Novi tip odnosa zahtijeva izgradnju i učvršćivanje nove materijalne privredne baze.

Znači, treba uzeti u obzir da su moral, pravo i država forme buržoaskog društva.

Ako je proletarijat prisiljen da se njima koristi, onda to uopće ne znači daljnji razvitak tih formi i njihovo ispunjavanje socijalističkim sadržajem. One nisu sposobne da obuhvate taj sadržaj i morat će odumirati usporedo s njegovom realizacijom. Ali zato u sadašnjoj prijelaznoj epohi proletarijat u svom klasnom interesu obavezno mora iskoristiti te forme naslijeđene od buržoaskog društva i na taj način ih dokraja iscrpsti. Za to mu je, ponajprije, potrebno da ima potpuno jasnu, oslobođenu od ideološke magle, predodžbu o povijesnom porijeklu tih formi. Proletarijat se mora kritički trijezno odnositi ne samo prema buržoaskoj državi i buržoaskom moralu, nego i prema vlastitoj državi i prema vlastitom proleterskom moralu, tj. on mora spoznati povijesnu nužnost njihova postojanja jednako kao i povijesnu nužnost njihova nestajanja.⁷⁸

Marx u svojoj kritici Proudhona, među ostalim, ističe da apstraktni pojam pravednosti nipošto nije apstraktan i vječan kriterij kojim bi se mogao, ako se njime koristimo, izgraditi idealan, tj. pravedan odnos razmjene. To bi značilo pokušaj »kemijskog pretvaranja razmjene stvari prema 'vječnim idejama', 'posebnim svojstvima' i 'srodstvu', umjesto da se proučavaju njezini stvarni zakoni« (usp.: Marx, *Kapital*, sv. 1—3, I dio, BIGZ Prosveta, Beograd, str. 85). Jer sam pojam pravednosti uzet je iz odnosa razmjene i izvan njega ništa ne izražava. Istinu govoreći, sam pojam pravednosti, koji smo prije analizirali, ne sadrži ništa bitno novo u usporedbi s pojmom jednakosti ljudi. Zato je smiješno vidjeti u ideji pravednosti nekakav samostalan i apsolutan kriterij. Istina je da pri spretnom korištenju te ideje ona daje više mogućnosti za tumačenje nejednakosti kao jedna-

⁷⁸ Znači li to »da u budućem društvu neće biti morala«? Naravno, ne znači ako se moral shvati u širem smislu kao razvitak viših oblika humanosti, kao pretvaranje čovjeka u generičko biće, kako to kaže Marx. U danom slučaju riječ je o drugome — o specifičnim formama moralne svijesti, koje kad odigraju svoju ulogu, moraju ustupiti mjesto drugim, višim formama odnosa ličnosti i kolektiva (primjedba uz treće izdanje).

kosti pa je zato osobito pogodna za prikrivanje dvosmislenosti etičke forme. S druge strane, pravednost — to je stepenica po kojoj se etika spušta prema pravu. Moralno ponašanje mora biti »slobodno«, a pravednost mora biti iznuđena. Iznuđivanje moralnog ponašanja nastoji negirati vlastito postojanje: obrnuto, pravednost se otvoreno »daruje« čovjeku, ona dopušta vanjsko ostvarenje i aktivnu egoističnu zainteresiranost. Ovdje se naziru glavne točke do-dirivanja i razilaženja etičke i pravne forme.

Razmjena, tj. cirkulacija robe pretpostavlja da oni koji razmjenjuju priznaju jedan drugoga kao vlasnika. To priznavanje, figurirajući u formi unutrašnjeg uvjerenja ili kategoričkog imperativa, samo je onaj mogući maksimum do kojeg se može izdići društvo proizvođača robe. Ali osim tog maksimuma postoji i neki minimum u kojemu se cirkulacija robe još može odvijati bez zapreka. Za ostvarivanje tog minimuma dovoljno je da se vlasnici robe ponašaju kao da priznaju jedan drugoga kao vlasnika. Moralno ponašanje suprotstavlja se legalnom ponašanju koje se karakterizira kao takvo neovisno o motivima koji ga izazivaju. Da li se dug vraća zato što »ipak mora biti plaćen«, ili zato što se dužnik smatra moralno obaveznim da to učini — s pravnog stajališta je potpuno svejedno. Očito je da ideja vanjske prisile, i ne samo ideja, nego i njezina organizacija, čine bitnu stranu pravne forme. Ako se pravna komunikacija čisto teorijski može konstruirati kao obrnuta strana odnosa razmjene, tada se za njezinu praktičnu realizaciju zahtijeva postojanje više ili manje čvrsto određenih općih šablona, razrađena kazuistika i, na kraju, posebna organizacija koja bi primjenjivala te šablone na pojedinačne slučajeve i osiguravala prisilno ispunjavanje odluka. Te se potrebe na najbolji način ispunjavaju putem državne vlasti, premda se često pravna komunikacija odvija i bez njezina djelovanja, na osnovi običajnog prava, dobrovoljnih sudova, samovolje, itd.

Ondje gdje funkcija prisile nije organizirana i gdje njome ne rukovodi posebni aparat koji stoji nad strankama, ona nastupa u obliku tzv. uzajamnosti: načelo uzajamnosti u uvjetima ravnoteže snaga do sada je jedina i, treba reći, sasvim labava osnova međunarodnog prava.

S druge strane, pravni zahtjev ne nastupa, za razliku od moralnoga, u obliku »unutrašnjega glasa«, nego kao vanjski zahtjev koji polazi od konkretnog subjekta, a koji je po

pravilu istodobno nosilac odgovarajućega materijalnog interesa.⁷⁹ Zato se ispunjenje pravne dužnosti najzad otuđuje od bilo kakvih subjektivnih elemenata osobe koja je u obavezi, i poprima vanjski, gotovo predmetni oblik *zadovoljavanja zahtjeva*. Sam pojam pravne dužnosti snagom te činjenice postaje problematičan. Ako želimo biti sasvim dosljedni, treba reći, kako to čini Binder,⁸⁰ da obaveza koja odgovara pravu nema ništa zajedničko s »dužnošću« (Pflicht), nego postoji juridički samo kao »odgovornost« (Haftung); »obavezan« znači samo: »odgovarati svojom imovinom (a u krivičnom pravu i svojom ličnošću) tokom sudskog procesa i prisilnog ispunjavanja ugovora«. Za većinu pravnika paradoksalni su zaključci do kojih dolazi Binder i koji se izražavaju kratkom formulom: *Das Recht verpflichtet rechtlich zu nichts* (Pravo pravno ne nalaže nikakve dužnosti). Ti su zaključci, zapravo, samo dosljedno provođenje one podjele pojmova koju je odredio još Kant. Ali upravo ta javnost u razgraničavanju moralne i pravne sfere služi kao izvor najzamršenijih proturječja za buržoasku filozofiju prava. Ako pravna dužnost nema ničega zajedničkog s »unutrašnjom« moralnom dužnošću, onda se potčinjavanje pravu ni na kakav način ne može razlikovati od potčinjavanja sili. Ako pak, s druge strane, dopustimo da moment dužnosti bude bitno obilježje prava, makar bilo i najslabije subjektiv-

⁷⁹ Tako stoji stvar u privatnom pravu koje je prototip pravne forme uopće. »Pravni« zahtjevi koji dolaze od organa javne vlasti, zahtjevi iza kojih ne stoji nikakav privatni interes, samo su pravna stilizacija činjenica političkog života. Karakter te stilizacije razlikuje se ovisno o razlikama među ustanovama; stoga pravno shvaćanje države neizbježno upada u pluralizam. Onda kad se državna vlast prikazuje kao utjelovljenje objektivnog pravila koje stoji nad strankama — subjektima — ona kao da se spaja s normom, postižući maksimalni stupanj bezličnosti i apstraktnosti. Zahtjev države pokazuje se kao nepristran i nezainteresiran zakon. U tom slučaju je gotovo nemoguće zamisliti državu kao subjekt, jer je ona uvelike lišena svake supstancijalnosti i pretvorena u apstraktnu garanciju komunikacije stvarnih subjekata — vlasnika robe. Upravo tu koncepciju kao najčistiju juridičku koncepciju države brani austrijska normativna škola s Kelsenom na čelu.

Naprotiv, u međunarodnim odnosima država uopće ne nastupa kao utjelovljenje objektivne norme, nego kao nosilac subjektivnih prava, tj. sa svim atributima supstancijalnosti i egoistične zainteresiranosti. Tu istu ulogu ona ima kad u svojstvu fiskusa nastupa kao stranka u sporovima s privatnim osobama. Između tih dviju koncepcija mogu postojati mnogobrojne kombinirane i hibridne forme.

⁸⁰ Binder, *Rechtsnorm und Rechtspflicht*, 1912.

no obojeno, onda ono brzo gubi smisao prava kao društveno nužnog minimuma. Buržoaska se filozofija iscrpljuje u tom osnovnom proturječju, u toj beskonačnoj borbi s vlastitim pretpostavkama.

Zanimljivo je pri tom da, u biti, isto proturječje nastupa u dva različita oblika, ovisno o tome da li se govori o odnosu prava i morala ili o odnosu države i prava. U prvom slučaju, kad se utvrđuje samostalnost prava u odnosu prema moralu, pravo se spaja s državom zahvaljujući pojačanom isticanju momenta vanjske imperativne prisile. U drugom slučaju, kad se pravo suprotstavlja državi, tj. faktičnoj vladavini, neizbježno stupa na scenu moment trebanja u smislu njemačkog *sollen* (a ne *müssen*), i mi već imamo pred sobom tako reći jedinstven moralno-pravni front.

Pokušaj prof. L. I. Petražickog (*Vvedenie v izučenie prava i pravstvenosti*) da za pravo nađe takvo trebanje koje bi se, ako je apsolutno, tj. etičko, u isto vrijeme razlikovalo od moralnog trebanja, nije urodilo plodom. Prof. Petražicki, kao što se zna, gradi kategoriju pravne dužnosti kao dužnosti koja je vezana uz nekoga, koja se nekome propisuje i za koju netko od nas može zahtijevati da se ispuni. Obrnuto, moralna obaveza po njegovu mišljenju, samo nam propisuje određeno ponašanje, ali ne prenosi na druge osobe mogućnost da zahtijevaju ono što im pripada. Pravo ima, prema tome, dvostrani imperativno-atributivni karakter, a moral posve imperativni karakter koji jednostrano povezuje. Oslanjajući se na samopromatranje, prof. Petražicki nas uvjerava da on bez muke razlikuje pravno trebanje koje ga pobuđuje da kreditoru vrati pozajmljenu svotu, od moralnoga što ga pobuđuje da udijeli milostinju prosjaku. Ipak, čini se da je ta jasnoća isključivo vlasništvo prof. Petražickog, jer nas, na primjer, prof. E. Trubeckoj (*Enciklopedija prava*, Moskva, 1908, str. 28) uvjerava da je obaveza davanja prosjaku milostinje psihološki također povezana s prosjakom, kao što je obaveza vraćanja duga povezana s kreditorom (postavka koja, usput rečeno, uopće nije štetna ni za prosjaka ni za kreditora). S druge strane, prof. Rajsner je mišljenja da se emocija vezane obaveze u cjelini odnosi na psihologiju vlasti. Ako, prema tome, kod prof. Trubeckog kreditor sa svojim zahtjevom »psihološki« dolazi na istu stranu s prosjakom, onda kod prof. M. A. Rajsnera on izgleda, ni više ni manje, nego kao pretpostavljeni. Drugim riječima, protu-

rječje koje smo objasnili u logičnoj i sistematičnoj formi kao proturječje pojmova pokazuje se ovdje kao proturječje danih samopromatranja. Ali njegov smisao ostaje isti. Pravno trebanje nije sposobno da nađe svoje samostalno značenje i vječno se koleba između dvaju krajnjih područja — vanjske prisile i »slobodne« moralne dužnosti.

Kao i uvijek, tako i u ovom slučaju proturječje sistema odražava proturječje stvarnog života, tj. one društvene sredine koja je za sebe stvorila forme morala i prava. Proturječje individualnoga i socijalnoga, privatnoga i općega, koje nikako ne može izmiriti buržoaska filozofija prava, čini životnu osnovu samoga buržoaskog društva, kao društva robne proizvodnje. Ovdje je ono utjelovljeno u realnim odnosima ljudi koji svoje privatne napore mogu smatrati socijalnima samo u apsurdnoj i mistificiranoj formi vrijednosti robe.

Glava sedma

Pravo i povreda prava

»Ruska pravda«, taj najstariji pravni spomenik kijevskog razdoblja naše povijesti, ima 43 člana (tzv. akademskog popisa) i samo dva člana koja se ne odnose na krivične ili građanske povrede prava. Ostali članovi ili određuju sankciju, ili sadrže procesualna pravila koja se primjenjuju u slučaju povrede prava. Prema tome, odstupanje od normi i tamo i ovdje čini preduvjet.⁸¹ Tu istu sliku pružaju tzv. barbarske pravde germanskih plemena. Tako u »salijskoj pravdi« od 408 članova samo njih 65 nema krivični karakter. Najstariji spomenik rimskog prava, zakonik Dvanaest ploča počinje pravilom koje određuje postupak pozivanja pred sud: »Si in jus vocat, ni it, antestamino. Igitur in capito« (Na sud ga zovu, on ne odlazi i ne odaziva se; onda po njega treba ići).⁸²

⁸¹ Jedva da zasluži posebnu pažnju okolnost što se na tom prvobitnom stupnju razvitka uopće nisu međusobno razlikovale tzv. krivična i građanska nepravda. Dominirao je pojam štete koji je zahtijevao odmazdu: krađa, pljačka, ubojstvo i odbijanje isplate duga smatrani su jednakim osnovama da oštećeni može potraživati i da njegovo potraživanje bude zadovoljeno u obliku novčane vrijednosti.

⁸² Dvanaest ploča, izd. Nikoljskog, 1897, str. 1.

Prema napomeni poznatog povjesničara prava Mana, »treba uzeti kao pravilo da što je kodeks stariji, to je potpunije i detaljnije u njemu izložen krivični odjeljak«. ⁸³

Nepokoravanje normi, njezino narušavanje, raskid normalne komunikacije i konflikt koji odatle proistječe, to je nužan moment i glavni sadržaj arhaičnog zakonodavstva. Suprotno tome, normalno se odmah ne fiksira kao takvo — ono jednostavno postoji. Potreba da se fiksira i točno odredi opseg i sadržaj uzajamnih prava i obaveza nastaje ondje gdje je spokojno i mirno postojanje narušeno. S toga gledišta je u pravu Bentham kada kaže da zakon stvara prava stvarajući prijestupe. Pravna komunikacija povijesno dobiva svoju specifičnu karakteristiku ponajprije u činjenicama povrede prava. Pojam krađe određen je prije nego pojam vlasništva. Odnosi koji su nastali u povodu zajma fiksiraju se onda ako onaj tko je uzeo neće da vrati: »аще где взыщет на друзе проче, а он ся запирали почнет«*, itd. (»Ruska pravda«, Akademijski popis, str. 14). Prvobitno riječ »pactum« ne znači ugovor, nego »pax«, mir, tj. prijateljski završetak neprijateljstva; »mirenje« (Vertrag) završava »nepomirljivost« (Unverträglichkeit) (usp.: Ihering, *Duh rimskog prava*, I dio, str. 118, ruski prijevod 1875).

Na taj način, ako privatno pravo najneposrednije odražava opće uvjete postojanja pravne forme kao takve, onda je krivično pravo ona sfera u kojoj juridička komunikacija doseže maksimalnu napetost. Ovdje se pravni moment najprije i najjasnije odvaja od životnoga i dobiva punu samostalnost. U sudskom procesu osobito se jasno pokazuje pretvaranje djelatnosti konkretnog čovjeka u djelatnost stranke, tj. pravnog subjekta. Da bi istaklo razliku između svakodnevnih životnih djelatnosti i izjava volje od pravnih izjava volje, staro pravo se koristilo posebno svećanim formulama i obredima. Dramatičnost sudskog procesa zajedno s faktičkim mirom očigledno je tvorila posebno pravno biće.

Od svih oblika prava upravo krivično pravo ima sposobnost da najneposrednije i najgrublje dira pojedinu ličnost. Zato je ono uvijek izazivalo najvatreniji a uz to i praktični interes. Zakon i kazna za narušavanje zakona sasvim usko asociraju jedno na drugo, pa se tako čini da krivično pravo

⁸³ G. S. Man, *Staro pravo*, prijevod N. Bjelozerske, 1872, str. 288.

* »Ako zatraži od prijatelja ostalo, a on se ograđivati počne...« (staroruski tekst — op. prev.).

preuzima na sebe ulogu predstavnika prava uopće, i pokazuje se kao dio koji zamjenjuje cjelinu.

Porijeklo krivičnog prava povijesno se povezuje s običajem krvne osvete. Nesumnjivo su te pojave genetski bliske jedna drugoj. Međutim, osveta postaje *potpuna osveta* samo zato što iza nje slijedi krivnja i kazna, tj. ovdje kasnije etape razvitka, kao što se često zapaža u povijesti čovječanstva, objašnjavaju nagovještaje koji se stvaraju u prethodnim formama. Ako pak pridemo toj pojavi sa suprotne strane, nećemo u njoj vidjeti ništa drugo osim borbe za opstanak, tj. posve biološku činjenicu. Za teoretičare krivičnog prava koji uzimaju u obzir kasniju epohu krvna se osveta poklapa s jus talionis, tj. s načelom jednake odmazde, pri kojem osvećivanje zbog uvrede nanesene uvrijeđenome ili njegovoj rodbini uklanja mogućnost daljnje osvete. U stvari, kao što ispravno ističe M. Kovaljevski, najstarija karakteristika krvne osvete nije bila sasvim takva. Rodovske razmirice prelaze s pokoljenja na pokoljenje. Uvreda, iako može završiti osvetom, sama postaje osnova nove osvete. Uvrijeđeni i njegova rodbina postaju osvetnici — i tako od jednog pokoljenja na drugo, često do potpunog istrebljenja zavađenih rodova. ⁸⁴

Osveta se počinje regulirati običajem i pretvara se u odmazdu po pravilu taliona: »oko za oko, zub za zub« samo onda kad se zajedno s njom počinje učvršćivati sistem kompozicije ili novčanog otkupa. Ideji ekvivalenta, toj prvoj čisto pravnoj ideji, izvor je ona ista forma robe. Prijestup se može promatrati kao posebna varijanta obrata, u kojem se odnos razmjene, tj. ugovorni odnos određuje post festum, odnosno poslije svojevoljnog djelovanja jedne stranke. Omjer između prijestupa i odmazde svodi se na omjer razmjene. Zato Aristotel, govoreći o poravnanju u razmjeni kao obliku pravednosti, dijeli poravnanje na dvije podvrste: poravnanje u dobrovoljnim i nedobrovoljnim djelovanjima, pri čemu on u dobrovoljna djelovanja ubraja privredne odnose kao što su kupoprodaja, posudba, itd., a u nedobrovoljna djelovanja ubraja razne vrste prijestupa koji za sobom povlače kaznu kao određeni ekvivalent. Njemu upravo i pripada definicija prijestupa kao ugovora koji je zaključen protiv volje. Kazna nastupa kao ekvivalent koji izravna štetu nanесenu оштеће-

⁸⁴ Usp.: Kovaljevskij, *Sovremennyj obyčaj i drevnij zakon*, Petrograd-Moskva, 1886, str. 37—38.

noj osobi. Tu istu ideju prihvatio je, kao što je poznato, Hugo Grotius. Kako god se na prvi pogled te konstrukcije činile naivne, u njima se skriva mnogo više osjećaja za formu prava nego u eklektičkim teorijama suvremenih pravika.

Na primjeru osvete i kazne možemo posebno jasno zapaziti kakvim je neprimjetnim prijelazima povezano organsko i biološko s juridičkim. To spajanje se pojačava time što se čovjek ne može osloboditi svog uobičajenog, tj. juridičkog (ili etičkog) tumačenja pojava animalnog života. On nehotice nalazi u aktivnostima životinja onaj smisao koji se uklapa u njih, tako reći, kasnijim povijesnim razvitkom čovjeka.

U stvari, čin samoobrane je jedna od najprirodnijih pojava animalnog života. Svejedno je da li se susrećemo s individualnom reakcijom pojedine životinje, ili se ta obrana ostvaruje kolektivno. Prema svjedočenju znanstvenika koji su promatrali život pčela, ako neka pčela pokuša ući u tuđu košnicu da krade med, tada se pčele koje čuvaju ulaz odmah bacaju na nju i počinju je bosti; ako pak ona prodre u košnicu, one je odmah ubiju kako znaju. Nisu rjeđi slučajevi u animalnom svijetu da je reakcija odvojena nekim vremenskim razmakom od one okolnosti koja ju je izazvala. Životinja ne odgovara na napad odmah, nego ga odgađa do bolje prilike. Ovdje samoobrana postaje osveta u pravom smislu riječi. I kao što je za suvremenog čovjeka osveta neraskidivo vezana uz ideju o jednakoj naknadi, nije čudno što je, npr., Ferry spreman priznati kako kod životinja postoji »pravnik instinkt.«⁸⁵

Zapravo, juridička ideja, tj. ideja ekvivalenta postaje sasvim jasna i objektivno se realizira samo na onom stupnju ekonomskog razvitka na kojem ta forma postaje uobičajena, kao izjednačavanje u razmjeni; tj. u svakom slučaju ne u animalnom svijetu, nego u ljudskom društvu. Za to uopće nije potrebno da osveta bude potpuno potisnuta otkupom. I baš u tom slučaju kad se otkup odbacuje kao nešto nedolično — a takvo gledište je dugo vladalo među primitivnim narodima — i kad se ostvarenje osobne osvete priznaje svetom obavezom, sam čin osvete dobiva novu nijansu koju nije imao onda kad još nije bio alternativan. Zapravo, o

⁸⁵ Vidjeti: E. Ferry, *Kriminalna sociologija*, II sv., prijevod (s predgovorom) Drilja, str. 37.

njemu se stvara predodžba kao o jedinom adekvatnom načinu kažnjavanja. Napuštanje otkupa u novčanom obliku kao da ističe da je prolivena krv jedini ekvivalent za prije prolivenu krv. Iz posve biološke pojave osveta se pretvara u institut, ako se dovodi u ovu ili onu vezu s formom ekvivalentne razmjene, razmjene po vrijednosti.

Arhaično krivično pravo ističe tu vezu vrlo zorno i grubo, jer se u njemu šteta nanosena imovini i ličnosti neposredno izjednačava jedna s drugom, s takvom naivnošću, da se kasnije epohe nje stidljivo odriču. S gledišta starorimskog prava, nije bilo ništa čudno u tome da neuredan dužnik plaća dug dijelovima svog tijela (*in partes secare*), a krivac za sakaćenje odgovara svojom imovinom. Ideja ekvivalentne pogodbe ovdje se pokazuje u svoj svojoj razgolichenosti, jednostavna i neprikrivena nikakvim dodatnim momentima. Isto tako i krivični proces poprima karakter trgovačkog posla. »Treba«, kaže Ihering, »da ovdje zamislimo tržište na kojem jedna strana traži previše visoku cijenu, a druga strana je snizuje dotle dok se ne poravnaju. Izraz za to bio je *pacere*, a za samo usklađivanje cijene — *pactum*.« »Odatle«, dodaje Ihering, »u staroskandinavskom pravu potječe dužnost posrednika kojeg su izabrale obje stranke, i koji određuje veličinu svote za izmirenje« (*arbitar* u prvobitnom rimskom značenju).⁸⁶

Što se tiče tzv. javnih kazni, nema nikakve sumnje da se one najprije uvode uglavnom zbog fiskalnih razloga i služe kao sredstvo popunjavanja blagajne predstavnika vlasti. »Država«, kaže G. S. Man, »nije uzimala od okrivljenoga novac za ono zlo za koje se pretpostavljalo da je učinjeno državi, nego je tražila samo stanovitu visinu nagrade što pripada tužiocu u građanskom sporu, u smislu pravedne naknade za gubitak vremena i uznemiravanje.«⁸⁷ Iz ruske povijesti znamo da su tu »pravednu naknadu za gubitak vremena« uzimali knezovi tako usrdno da je, po svjedočenju ljetopisca, »ruska zemlja osiromašila od *vira* i prodaja«. Uostalom, ta pojava sudske pljačke mogla se opaziti ne samo u staroj Rusiji, nego i u imperiju Karla Velikog. U očima staroruskih knezova sudski prihodi ničim se nisu razlikovali od ostalih prihoda. Njima su nagrađivali svoje sluge, dijelili

⁸⁶ Ihering, *Duh rimskog prava*, I dio, rus. prijevod, str. 118.

⁸⁷ G. S. Man, *Staro pravo*, 1873, str. 269.

ih na dijelove, itd. Od kneževskog suda moglo se otkupiti tako da se uloži određena svota (divlja *vira* »Ruske pravde«).

Uostalom, usporedo s javnom kaznom kao izvorom prihoda vrlo se rano pojavljuje kazna kao sredstvo održavanja discipline i kao mjera koja čuva autoritet svećeničke i vojne vlasti. Poznato je da je u starom Rimu većina teških prijestupa značila istodobno i prijestup protiv bogova.⁸⁸ Tako se jedan od najvažnijih prijestupa za zemljoposjednika, zlonamjerno premještanje međaša, oduvijek smatrao religioznom prijestupom, te se glava okrivljenoga posvećivala bogovima. Svećenička kasta, koja nastupa kao čuvar poretka, čuvala je ne samo idealni, nego i posve stvarni materijalni interes, jer se imovina okrivljenoga konfiscirala u njezinu korist. S druge strane, tu istu karakteristiku javnosti nosile su i one kazne kojima je svećenička organizacija kažnjavala napad na njezinu imovinu u obliku izbjegavanja utvrđenih obreda, prinošenja žrtava, pokušaja uvođenja bilo kakvih novih religioznih učenja, itd.

Utjecaj svećeničke organizacije, tj. crkve na krivično pravo sastoji se u tome da kazna, makar zadržava svoju prirodu ekvivalenta ili *naknade*, tu naknadu više ne povezuje neposredno sa štetom koja je nanesena oštećenome i ne osniva se na njegovu zahtjevu, nego dobiva viši, apstraktni smisao božanske kazne. Uz materijalni moment naknade štete crkva na taj način teži da pridoda ideološki motiv iskupljenja i očišćenja (*expiatio*)⁸⁹ i da tako učini iz krivičnog prava, izgrađenoga na načelima lične osvete, realnije sredstvo održavanja društvene discipline, tj. klasne vladavine. Kao dokaz tog odnosa služe nastojanja bizantskog svećenstva da se uvede smrtna kazna u Kijevskoj Rusiji. Taj isti cilj održavanja discipline određuje i karakter kaznene djelatnosti vojskovođe. On predstavlja sud i sudenje kako pokorenim narodima, tako i vlastitim vojnicima koji pri-

⁸⁸ Ako je zakletva, juramentum, bila nužan sastavni dio pravne komunikacije (Iheringovu mišljenju izrazi »obavezati se«, »zasnivati se« i »kleti se« dugo su vremena bili istog značenja), onda je čitava pravna komunikacija bila stavljena pod zaštitu religije, jer je sam čin zakletve bio religiozni čin, a lažna kletva ili narušavanje zakletve religiozni prijestup (usp.: Ihering, *Duh rimskog prava*, I dio, rus. prijevod, 1875, str. 259. i dalje).

⁸⁹ Ihering navodi da riječ *supplicium*, smrtna kazna, etimološki potječe od umilostivljenja bogova (*supplicare* — umekšati, umilostiviti). Vidjeti: *Duh rimskog prava*, I dio, rus. prijevod, 1875, str. 238.

premaju pobunu, izdaju, ili jednostavno otkazuju poslušnost. Poznata priča o Klodvigu koji je vlastitom rukom odрубio glavu neposlušnom vojniku pokazuje primitivnost takvog suđenja u epohi formiranja germanskih barbarskih država. U ranijim vremenima taj zadatak održavanja vojne discipline obavljali su narodni skupovi; s jačanjem i učvršćivanjem kraljevske vlasti ta je funkcija, prirodno, prešla na njih i, razumije se, identificirala se s obranom vlastitih privilegija. Što se tiče općekrivičnih prijestupa, kraljevi germanskih plemena (isto kao i knezovi Kijevske Rusije) dugo su vremena prema njima pokazivali samo fiskalni interes.⁹⁰

Stanje stvari mijenja se zajedno s razvitkom i učvršćivanjem klasnih i staleških ograda. Pojava duhovne i svjetske hijerarhije uzdiže na prvo mjesto očuvanje njezinih privilegija i borbu s nižim, ugnjetenim klasama stanovništva. Raspadanje naturalne privrede i time izazvan porast eksploatacije seljaka, razvitak trgovine i organizacija staleške države postavljaju pred krivično pravosuđe druge zadatke. U toj epohi krivično pravosuđe nije za vlast toliko sredstvo popunjavanja prihoda, koliko sredstvo nepoštednog i oštrog obračuna sa »zlīm ljudima«, tj. u prvom redu sa seljacima koji bježe od neizdržive eksploatacije plemića i plemićke države, s pauperiziranim stanovništvom, lutalicama, prosjacima, itd. Glavnu ulogu preuzima policijski i istražni aparat. Kazne postaju sredstvo fizičkog istrebljenja ili zastrašivanja. To je epoha mučenja, tjelesnih kazni i surovih oblika smrtnih kazni.

Tako se postepeno pripremao onaj složeni amalgam koji predstavlja krivično pravo. U njemu lako razlikujemo one povijesne slojeve od kojih se ono oblikovalo. U biti, tj. s posve sociološkoga gledišta, buržoasko društvo svojim sistemom krivičnog prava održava svoju klasnu vladavinu i drži u pokornosti eksploatirane klase. U tom smislu njezini sudovi i njezine privatne »dobrovoljne« organizacije štrajkbrehera podupiru isti cilj.

⁹⁰ Poznato je da je u starorimskom pravu izraz »linč« označavao ponajprije lišavanje kneza onih sudskih prihoda koji su mu pripadali. Slično tome, u knjizi zakona kralja Eriha najstrože su se zabranjivala osobna poravnanja oštećenoga i njegove rodbine s prijestupnikom, ako se pri tom uzimalo u obzir lišavanje kralja dijela koji mu pripada. Ipak, u tom istom zborniku zakona okrivljavanje kralja dopušta se samo u rijetkim slučajevima (vidjeti Wilda, *Strafrecht der Germanen*, 1842, str. 219).

Ako pogledamo na stvar s tog stajališta, tada je krivično pravo samo dodatak policijskom i istražnom postupku. Zapravo, kad bi se krivični sudovi u Parizu zatvorili na nekoliko mjeseci, od toga bi štetu pretrpjeli samo uhapšeni prijestupnici. Ali kad bi čuvene pariške policijske brigade prekinule svoj rad makar na jedan dan, to bi bila prava katastrofa.

Krivična jurisprudencija buržoaskog društva organizirani je klasni teror koji se samo stupnjem razlikuje od tzv. posebnih mjera što se primjenjuju u vrijeme građanskog rata. Već je Spencer upozoravao na potpunu analogiju, pa čak i istovjetnost između reakcije obrane koja je usmjerena na napad izvana (rat) i reakcije što je usmjerena protiv rušenja unutrašnjeg poretka (pravna ili sudska obrana).⁹¹ Ta okolnost da se mjere prve vrste, tj. krivično-kaznene, primjenjuju prije svega protiv deklasiranih elemenata društva, a mjere druge vrste — *ponajprije* protiv najaktivnijih boraca nove klase koja se uspinje prema vlasti, ništa ne mijenja u principijelnoj biti stvari, isto kao što ne mijenja veća ili manja pravilnost i složenost primijenjene procedure. Istinski smisao kaznene djelatnosti klasne države može se shvatiti samo ako se polazi od njezine antagonističke prirode. Takozvane teorije krivičnog prava, koje izvode principe kaznene politike iz interesa društva u cjelini, bave se svjesnim ili nesvjesnim izvrtanjem zbilje. »Društvo u cjelini« postoji samo u mašti tih pravnikâ. U stvari, pred nama su klase sa suprotnim interesima koji se sukobljavaju. Svaki povijesno dani sistem kaznene politike nosi na sebi pečat klasnih interesa one klase koja ga je ostvarivala. Feudalac je kažnjavao nepokorne seljake i građane koji su ustajali protiv njegove vlasti. Ujedinjeni gradovi vješali su vitezove razbojнике i rušili njihove zamkove. U srednjem vijeku rušiocem zakona smatrao se onaj tko se htio baviti zanatom a da ne uđe u ceh; kapitalistička buržoazija, tek što se uspjela roditi, proglasila je prijestupom težnju radnika da se ujedine u saveze.

Na taj način klasni interes udara pečat povijesne konkretnosti na svaki dani sistem kaznene politike. Što se tiče posebno samih oblika kaznene politike, obično se ističe onaj veliki progres koji je učinilo buržoasko društvo u vrijeme Beccarie i Howarda u smislu približavanja zahtjevima hu-

⁹¹ Spencer, *Principi sociologije*, 1883, str. 659.

manosti. Na to se odnosi ukidanje mučenja, tjelesnih i ponižavajućih kazni, mučiteljskih oblika smrtnih kazne, itd. Sve je to, nesumnjivo, velik progres, ali ne treba zaboraviti da ukidanje tjelesnih kazni uopće nije provedeno svugdje. U Engleskoj je tjelesna kazna šibanjem dopuštena za maloljetnike do 16 godina po 25 udaraca, za odrasle zbog krađe i pljačke do 150 udaraca. Sidro se u Engleskoj primjenjuje na mornarima. U Francuskoj se tjelesne kazne primjenjuju kao disciplinsko kažnjavanje uhapšenih (usp.: Fojnickij, *Učenje o nakazanii*, str. 15). U dvjema američkim državama prihvaćen je način da se prijestupnici unakaze kastriranjem. Danska je 1905. uvela za niz prijestupa tjelesne kazne štapom i konopcima premazanima smolom. Još sasvim nedavno svrgavanje sovjetske republike u Mađarskoj obilježeno je, među ostalim, uvođenjem tjelesne kazne za odrasle zbog niza prijestupa protiv ličnosti i imovine (vidjeti: *Deutsche Strafrechtszeitung*, br. 11—12, 1920). Zanimljivo je, osim toga, da su baš posljednja desetljeća XIX i XX stoljeća u nizu buržoaskih zemalja donijela vidljivu tendenciju određivanju zastrašujućih, mučiteljskih i ponižavajućih kazni. Humanizam buržoazije ustupa mjesto pozivu na surovosti i na širu primjenu smrtnih kazni.

Kautsky to objašnjava time što je krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, tj. do uvođenja opće vojne obaveze, buržoazija bila miroljubivo i humano raspoložena, jer nije služila vojsku. Teško da je to bio glavni uzrok. Na prvo mjesto treba staviti pretvaranje buržoazije u reakcionarnu klasu, strah pred porastom radničkog pokreta i, na kraju, kolonijalnu politiku koja je uvijek bila škola surovosti.

Samo potpuno nestajanje klasa daje mogućnost da se izgradi sistem kaznene politike iz koje će biti isključen svaki element antagonizma. Međutim, postavlja se još pitanje hoće li u tim uvjetima uopće biti potreban kazneni sistem.

Ako je po svom sadržaju i karakteru kaznena djelatnost vlasti oružje očuvanja klasne vladavine, tada ona po svojoj formi nastupa kao element pravne nadgradnje i ulazi u sistem prava kao jedna od njegovih grana. Pokazali smo da gola borba za opstanak poprima pravnu formu putem unošenja principa ekvivalentnosti. Čin samoobrane na taj način prestaje biti samo čin obrane i postaje oblik razmjene, svojevrsnog prometa koji zauzima svoje mjesto usporedo s »normalnim« trgovačkim prometom. Prijestup i kazna postaju ono što jesu, tj. oni dobivaju svoju pravnu prirodu na

osnovi pogodbe o otkupu. Ako se sačuva ta forma, klasna borba se odvija kao jurisdikcija. I, obrnuto, sam termin krivično pravo gubi svaki smisao ako iz njega nestane to načelo ekvivalentnog odnosa.

Na taj način krivično pravo ulazi kao sastavni dio u pravnu nadgradnju ako ono utjelovljuje jedan od mnogobrojnih oblika te osnovne forme kojoj je potčinjeno suvremeno društvo, forme ekvivalentne razmjene sa svim posljedicama što iz nje proistječu. Realizacija tog odnosa u krivičnom pravu jedna je od strana realizacije pravne države kao idealne forme komunikacije nezavisnih i jednakih proizvođača robe koji se sukobljavaju na tržištu. Ali budući da se društveni odnosi ne ograničavaju apstraktnim odnosima apstraktnih proizvođača robe, krivični sud nije samo utjelovljenje apstraktne forme prava, nego i oružje neposredne klasne borbe. I što se ta borba odvija oštrije i napetije, tako se teže ostvaruje vladavina klase u formi prava. U tom slučaju mjesto »nepristranog« suda, s njegovim garancijama, zauzima organizacija neposrednoga klasnog suđenja koja se u svojim akcijama rukovodi samo razlozima političke svrshodnosti.

Uzimajući u obzir prirodu buržoaskog društva kao društva vlasnika robe, morali bismo a priori pretpostaviti da je njegovo krivično pravo najviše pravno u smislu u kojem smo to ovdje uspostavili. Međutim, ovdje kao da odmah nailazimo na nekoliko poteškoća. Prva se sastoji u tome da suvremeno krivično pravo uopće ne polazi prije svega od štete koju je oštećeni pretrpio, nego od narušavanja normi što ih je odredila država. Kako oštećeni sa svojim zahtjevom dolazi u drugi plan, pitamo se u čemu je ovdje forma ekvivalenta. Međutim, prvo, iako oštećeni odlazi u drugi plan, on ipak ne nestaje, nego i dalje predstavlja pozadinu na kojoj se zbiva krivično pravno djelovanje. Apstrakcija narušenoga javnog interesa oslanja se na potpuno realnu figuru oštećenoga, koji sudjeluje u procesu osobno ili preko predstavnika i daje tom procesu životni smisao.⁹² Uostalom, čak i onda kad konkretni oštećeni uistinu ne postoji, kada »vapi« sam zakon, ta apstrakcija se realno utjelovljuje u osobi javnog tužioca. To razdvajanje, u kojem ta ista državna vlast nastupa i u ulozi

⁹² Zadovoljenje oštećenog se smatra i u sadašnjem vremenu jednim od ciljeva kažnjavanja (usp.: F. v. Listz, *Lehrbuch d. deut. Strafrechts*, 1905, str. 15).

stranke (tužilac) i u ulozi suca, pokazuje da je krivični proces kao pravna forma nedjeljiv od figure oštećenoga koji zahtijeva »naknadu« i, prema tome, nedjeljiv od općeg oblika nagodbe. Tužilac, kao što i dolikuje »stranci«, traži »visoku cijenu«, tj. strogu kaznu, prijestupnik moli blagost, »popust«, sud odlučuje »po pravdi«. Ako potpuno odbacite taj oblik nagodbe, lišit ćete krivični proces njegove »pravne duše«. Zamislite na trenutak da je sud zaista zauzet samo raspravljanjem o tome kako da se promijene uvjeti života dane osobe kako bi se utjecalo na nju u smislu popravljanja, ili kako bi se od nje osiguralo društvo, pa će sam smisao termina »kazna« odmah nestati. To ne znači da je sva krivično-sudska i kaznena procedura posve lišena prije navedenih jednostavnih i shvatljivih elemenata, ali mi samo želimo pokazati da u toj proceduri postoje osobitosti koje se ne odlikuju jasnim i jednostavnim razlozima socijalnog cilja, nego su moment iracionalnoga, mistificiranoga, besmislenoga, i da upravo taj moment i jest specifično pravni moment.

Daljnja teškoća sastoji se, čini se, u sljedećem. Arhaično je krivično pravo poznavalo samo pojam štete. Odgovornost i krivnja, koje zauzimaju tako vidljivo mjesto u suvremenom krivičnom pravu, na tom stupnju razvitka uopće nisu postojale. Predumišljaj, nehat i slučajno činjenje ocjenjivalo se isključivo po svojim posljedicama. Običaji saliskih Franaka i suvremenih Osetina nalaze se, u tom pogledu, na istom stupnju razvitka. Tako se kod ovih drugih nije pravila razlika između smrti od udarca nožem i smrti uzrokovane udarcem kamena skotrljanog s brijega, koji je pokrenula noga tuđeg vola.⁹³

Iz toga, kao što vidimo, uopće ne proistječe da je starome pravu sam po sebi stran pojam odgovornosti. Samo ona se određivala drugom metodom. U suvremenom krivičnom pravu, u skladu s korjenitim individualizmom buržoaskog društva, imamo pojam strogo osobne odgovornosti. Obrnuto, staro je pravo bilo prožeto načelom kolektivne odgovornosti: djeca su se kažnjavala zbog roditeljskih grijeha, rod je odgovarao za svakoga svog člana. Buržoasko društvo raz-

⁹³ Ako iz stada ovaca i rogale stoke ili iz ergele konja — kaže se u opisu osetinskih običaja — jedna od životinja gurne kamen s brijega i taj kamen ozlijedi prolaznika ili ga ubije, onda rođaci ozlijeđenoga ili ubijenoga gone vlasnika stoke krvnom osvetom kao zbog ubojstva s predumišljajem, ili traže od njega plaćanje krvi (usp.: M. Kovaljevskij, *Sovremennij obyčaj i drevnij zakon*, II, str. 105).

bija sve prethodne primitivne i organske veze među individualima. Ono proglašava načelo: svatko sam za sebe — i provodi ga sasvim dosljedno na svim područjima, a tako i u krivičnom pravu. Suvremeno krivično pravo je zatim unijelo u pojam odgovornosti psihološki moment i tako mu dalo veću gipkost. Ono ga je razdijelilo na stupnjeve: odgovornost za posljedicu koja se predviđa (predumišljaj) i odgovornost za posljedicu koja se ne predviđa, ali ju je bilo moguće predvidjeti (nehat). Na kraju, ono je konstruiralo pojam neuračunljivosti, tj. potpune odsutnosti odgovornosti. Unošenje psihološkog momenta u pojam odgovornosti označavalo je, naravno, racionalizaciju borbe s prijestupima. Samo na osnovi razlikovanja uračunljivih i neuračunljivih činova mogla se stvoriti teorija posebnog i općeg upozoravanja. Ipak, ako se odnos između prijestupnika i kaznene vlasti gradi kao pravni odnos i odvijao u obliku sudskog procesa, taj novi moment uopće nije isključivao princip ekvivalentne naknade, nego je, naprotiv, stvarao novu osnovu za njegovu primjenu. Što bi značilo to raščlanjenje ako ne preciziranje uvjeta buduće sudske nagodbe. Gradacija odgovornosti osnova je gradacije kazne, to je nov, ako hoćete, idealan ili psihološki moment, koji se pridaje materijalnom momentu štete i objektivnom momentu djelovanja, da bi u skladu s tim dao osnovu za određivanje omjera kazne. Djelo izvršeno s predumišljajem povlači najtežu odgovornost — prema tome, pri sličnim ili jednakim uvjetima kazna je teža. Djelo izvršeno zbog nehata povlači lakšu odgovornost — caeteris paribus, kazna se umanjuje. Na kraju odgovornost nestaje (prijestupnik je neuračunljiv) — kazna otpada. Ako stavimo na mjesto kazne *Behandlung* (ruski »способ воздействия« — način postupanja, op. prev.) tj. juridički neutralan, medicinsko-pedagoški pojam, doći ćemo do sasvim drukčijih rezultata, jer nas neće zanimati ponajprije *razmjernost*, nego *suglasnost* mjera koje se primjenjuju prema postavljenim ciljevima, tj. ciljevima očuvanja društva, postupaka s prijestupnikom, itd. S tog stajališta odnos može izgledati upravo obrnut, tj. u slučaju umanjene odgovornosti najintenzivnije i dugotrajne mjere djelovanja mogu se činiti potrebnima.

Ideja odgovornosti nužna je ako je kazna sredstvo obračuna. Prijestupnik odgovara svojom slobodom za prijestup, i to odgovara onim dijelom slobode koji je *razmjernan* težini učinjenoga. Ta ideja odgovornosti uopće nije potrebna ondje gdje je kazna oslobođena karaktera ekvivalentnosti. Ali

ondje gdje od načela zaista nije ostalo ni traga, kazna prestaje biti kazna u pravom smislu riječi.

Pravni pojam krivnje nije znanstven, jer on vodi ravno prema proturječjima indeterminizma. Sa stajališta povezivanja uzroka koji su izazvali ovaj ili onaj događaj, nema ni najmanje osnove da se daje prednost jednoj karici pred drugom. Akcije psihički nenormalnog čovjeka (neuračunljivo-ga) isto su tako uvjetovane nizom uzroka, tj. nasljedem, uvjetima života, sredinom, itd., kao i akcije potpuno normalnog čovjeka (odgovornoga). Zanimljivo je istaknuti da kazna koja se primjenjuje kao pedagoška mjera (tj. izvan pravne ideje ekvivalenta) uopće nije vezana uz predodžbe o uračunljivosti, slobodi izbora, itd., i nema potrebe za tim predodžbama. Svršishodnost kazne u pedagogiji (ovdje, naravno, govorimo o svršishodnosti u najopćenitijem smislu, neovisno o izboru formi, blagosti, surovosti kazne, itd.) određuje se isključivo postojanjem dovoljno razvijene sposobnosti razumijevanja veze između postupka i njegovih neugodnih posljedica i pamćenja te veze. Uračunljive osobe u tom smislu, tj. one koje naglašavaju postupanje u određenom pravcu, jesu i takve osobe koje krivični zakon smatra neodgovornima za njihove postupke, tj. psihički nenormalna djeca, počevši od niskog rasta.⁹⁴

Kazna, razmjerno krivnji, principijelno predstavlja onu istu formu koju predstavlja i naknada razmjerna šteti. Karakterističan je, ponajprije, brojčani matematički izraz za »težinu« presude: broj dana, mjeseci, itd., gubitak slobode, ova ili ona svota novčane kazne, gubitak ovakvih ili onakvih prava. Gubitak slobode na određeni rok, unaprijed izrečen sudskom presudom, jest ona specifična forma u kojoj suvremeno, tj. buržoasko-kapitalističko krivično pravo ostvaruje načelo ekvivalentne naknade. Taj način je nesvjesno, ali duboko vezan uz predodžbu o apstraktnom čovjeku i ap-

⁹⁴ Poznati psihijatar Kraepelin ističe da se »pedagoški rad među duševno bolesnima, kako se on sada faktički i s velikim uspjehom i provodi, ne bi, naravno, mogao zamisliti kad bi svi duševni bolesnici, nepovredivi za krivični zakon, bili lišeni slobode samoopredjeljenja u onom smislu kako to shvaća zakonodavac« (Kraepelin, *Die Abschaffung des Strafmasses*, 1830, str. 13). Samo se po sebi razumije da se autor ograđuje kako ga ne bi shvatili kao da on predlaže utvrđivanje krivično-pravne odgovornosti za ludake. Ipak, ti razlozi dovoljno jasno pokazuju da se krivično pravo ne koristi pojmom uračunljivosti kao uvjetom kažnjavanja u onom jedino jasnom smislu u kakvom ga utvrđuje znanstvena psihologija i pedagogija.

straktnom ljudskom radu koji je mjerljiv vremenom. Nije se slučajno taj oblik kazne učvrstio i počeo izgledati kao nešto prirodno, razumljivo samo po sebi, upravo u XIX stoljeću, tj. kad se buržoasko društvo potpuno razvilo i učvrstilo svoje značajke. Naravno, zatvori i tamnice postojali su i u staro vrijeme i u srednjem vijeku, uspoređo s drugim sredstvima fizičkog nasilja. Ali u njima su držali ljude najčešće ili do smrti, ili do uplate otkupa.

Da bi se pojavila ideja o mogućnosti isplate za prijestup unaprijed određenim dijelom apstraktne slobode, bilo je potrebno, da sve konkretne forme društvenog bogatstva budu svedene na najjednostavniji i najapstraktniji oblik — čovjekov rad koji se mjeri vremenom. Ovdje, nesumnjivo, vidimo još jedan primjer koji potvrđuje uzajamnu povezanost raznih strana kulture. Industrijski kapitalizam, deklaracija o pravima čovjeka i građanina, Ricardova politička ekonomija i sistem vremenskog izdržavanja kazne — to su pojave iste povijesne epohe.

Ali dok ekvivalentnost kazne u njezinu grubom, opipljivom materijalnom obliku, kao pričinjavanje fizičke štete, ili zahtjev za novčanom naknadom, i to baš zahvaljujući toj grubosti, čuva jednostavan i svakome razumljiv smisao, ona u svojoj apstraktnoj formi gubitka slobode na određeni rok gubi taj smisao, iako mi, kao i prije, nastavljamo govoriti o mjeri kažnjavanja koja je *razmjerna* težini učinjenoga djela.

Zato je posve prirodna težnja mnogih teoretičara krivičnog prava, prije svega onih koji se smatraju naprednima, da sasvim odbace taj moment ekvivalentnosti koji je, očito, postao apsurdan, i da usredotoče pažnju na razumne ciljeve kazne. Greška tih progresivnih kriminalista sastoji se u tome što oni, kritizirajući tzv. apsolutne teorije kazne, pretpostavljaju da su pred njima, tobože, samo lažni pogledi, misaone zablude koje se mogu raspršiti jednom teorijskom kritikom. U stvari, apsurdna forma ekvivalentnosti ne pristaje iz zabluda pojedinih kriminalista, nego iz materijalnih odnosa društva robne proizvodnje, iz kojih se ta forma hrani. Proturječje između razumnog cilja obrane društva, ili preodgajanja prijestupnika, i početka ekvivalentne naknade ne postoji u knjigama i teorijama, nego u samom životu, u sudskoj praksi, u društvenom poretku. Isto tako ne postoji u teoriji ni u knjigama, nego samo u društvenoj praksi, proturječje između činjenice radne povezanosti među

ljudima i apstraktne forme kojom se ta činjenica izražava u vrijednosti robe. Kao dokaz toga, dovoljno je da se zadržimo na nekim momentima. Kad bi se stvarno u društvenom životu kazna promatrala isključivo sa stajališta *cilja*, onda bi najjači interes moralo izazivati samo ostvarenje kazne i, što je glavno, njezin rezultat. Međutim, tko će negirati da je težište krivičnog prava za golemu većinu sudska dvorana i moment izricanja presude.

Interes koji se pokazuje za ove ili one trajne načine djelovanja na prijestupnika potpuno je ništavan u usporedbi s onim interesom koji izaziva efektni moment izricanja presude i određivanja »kaznenih mjera«. Pitanja reforme tamnica uzbuđuju samo malen krug specijalista; za široke krugove u središtu je pažnje suglasnost presude s težinom učinjenoga djela. Ako je, po općem mišljenju, ekvivalent uspješno određen sudom, tada kao da se na tome sve i završava, i daljnja sudbina prijestupnika rijetko koga zanima. »Učenje o izvršenju presude«, žali se Krohne, jedan od uglednih specijalista na tom području, »to je bolno mjesto znanosti krivičnog prava«, odnosno, drugim riječima, ono je relativno zanemareno. »Međutim,« nastavlja Krohne, »ako imate najbolje zakone, najbolje sudove i najbolje presude, a činovnici koji izvršavaju te presude ništa ne valjaju, onda mirno možete svoje presude baciti u koš za smeće ili spaliti.«⁹⁵ Ali vladavina načela ekvivalentne naknade ne ogleđa se samo u tom privlačenju društvene pažnje. Isto se tako oštro ona pokazuje u samoj sudskoj praksi. U stvari, kakvom drugom razlogu služe one presude koje navodi Aschaffenburg u svojoj knjizi *Zločin i borba s njim?* Evo samo dvaju primjera iz duge serije: recidivist koji je 22 puta osuđen zbog falsifikata, krađe, prijevare, itd., osuđuje se 23. put na 24 dana zatvora zbog vrijeđanja činovnika. Drugi, koji je ukupno proveo 13 godina u zatvoru i robijašnici (Zuchthaus), osuđen 16 puta zbog krađe, prijevare, itd., osuđuje se 17. put zbog prijevare na 4 mjeseca zatvora.⁹⁶ U tim slučajevima, očito, ne treba govoriti ni o obrambenoj ni o popravnoj funkciji kazne. Ovdje trijumfira formalni princip ekvivalentnosti: za jednaku krivnju — jednaka kaznena mjera.⁹⁷

⁹⁵ Citirano prema: Aschaffenburg, *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*, 1905, str. 200.

⁹⁶ Aschaffenburg, cit. dj., str. 205, 206.

⁹⁷ Ta besmislica nije ništa drugo nego trijumf pravne ideje, jer je pravo primjena jednakog mjerila i ne sadrži u sebi ništa više.

A, zapravo, što drugo sud može učiniti? On se ne može nadati da će popraviti okorjelog recidivista tokom tri tjedna zatvora, ali on, također, ne može zbog običnoga vrijeđanja činovnika dati subjekt izolirati za čitav život. Njemu ne preostaje ništa drugo nego da obračuna prijestupniku dug u sitnom novcu (toliko i toliko tjedana gubitka slobode) za sitan prijestup. Uostalom, buržoasko pravosuđe se veoma brine da bi se nagodba s prijestupnikom sastavila po svim pravilima vještine, tj. da bi se svatko mogao uvjeriti i provjeriti da je račun naplaćen pravedno (javnost suđenja), da bi se prijestupnik mogao cjenkati (kontradiktornost procesa), da bi se pri tom mogao koristiti uslugama iskusnoga sudskog poslovnog čovjeka (dozvola obrane), itd. Jednom riječju, država svoj odnos prema prijestupniku postavlja u okviru savjesnog trgovačkog prometa, u čemu se i sastoji tzv. krivično-procesualna garancija.

Prijestupnik mora unaprijed znati *na što* se može osloniti i što mu se dopušta: *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Što to znači? Da li se zahtijeva da svaki potencijalni prijestupnik bude točno obaviješten o onim metodama popravljanja koje će se na njemu primjenjivati? Ne, stvar je mnogo grublja i jednostavnija — on mora znati onu količinu svoje slobode koju će platiti kao rezultat sudske nagodbe. On mora unaprijed znati one uvjete po kojima se od njega zahtijeva plaćanje. U tome je smisao krivičnih propisa i krivično-procesualnih kodeksa.

Ne treba stvar zamišljati tako kao da su u početku u krivičnom pravu vladale lažne teorije odmazde, a da je zatim trijumfiralno gledište socijalne zaštite. Ne treba smatrati da se razvitak ideja odvijao samo u jednom smjeru. U stvari, i prije i poslije pojave sociološkog i antropološkog pravca u kriminalistici, kaznena politika sadržavala je elementat socijalne, točnije, klasne obrane. Ipak, ona je usporedo s tim sadržavala i sadrži takve elemente koji ne proistječu iz toga *tehničkog* cilja i zato ne dopuštaju samoj kaznenoj proceduri da se izrazi *u cjelini i bez ostatka* u razumnom nemistificiranom obliku socijalno-tehničkih pravila. Ti elementi, porijeklo kojih ne treba tražiti u kaznenoj politici kao takvoj, nego mnogo dublje, daju realnost pravnim apstrakcijama prijestupa i kazne te im u okvirima buržoaskog društva osiguravaju puno praktično značenje, bez obzira na sve napore teoretske kritike.

Jedan od značajnih predstavnika sociološke škole Van Hamel izjavio je, kao što je poznato, na hamburškom kongresu kriminalista 1905. godine da su za suvremenu kriminalistiku glavna zapreka tri pojma: krivnja, prijestup i kazna: »Kad se oslobodimo njih,« dodao je, »sve će biti lakše.« Na to se može odgovoriti samo jednom idejnom kritikom, jer one čine jedinstvenu cjelinu s onim materijalnim odnosima koje i odražavaju. Prevladavanje tih odnosa u praksi, tj. revolucionarna borba proletarijata i ostvarenje socijalizma — to je jedini put da se rastjeraju te fatamorgane koje su postale stvarnost.

Nije dovoljno proglasiti pojam krivnje (vinosti) i krivice predrasudom da bi se odmah u praksi moglo prijeći na takvu kaznenu politiku koja bi te pojmove učinila zaista nepotrebnima. Sve dok forma robe i forma prava koja iz nje proistječe nastavljaju davati društvu svoj pečat, dotle će u sudskoj praksi sačuvati svoju snagu i svoje realno značenje u biti apsurdna (ne s juridičkoga gledišta) ideja da se težina svakog prijestupa može izvagati na nekakvoj vagi i izraziti u mjesecima ili godinama zatvora.

Možemo se, naravno, uzdržati isticanja te ideje u takvoj gruboj, šokantnoj formulaciji. Ali to nikako ne znači da se time najzad oslobađamo njezina utjecaja u praksi. Promjena terminologije ne mijenja bit stvari. Narodni komesarijat pravosuđa još je 1919. godine objavio rukovodeće uredbe o krivičnom pravu u kojima je odbacio princip krivnje kao osnovu kažnjavanja, a samo kažnjavanje nije protumačio kao odmazdu za krivicu, nego isključivo kao obrambenu mjeru. Pravni kodeks RSFSR iz 1922. godine isto tako ne sadrži pojam krivnje. Na kraju, »Osnovna načela krivičnog zakonodavstva Saveza«, koja je prihvatio CIK SSSR, potpuno odbacuju termin »kazna«, zamjenjujući ga terminom »mjere socijalne zaštite sudske-popravnog karaktera«.

Takva promjena terminologije nesumnjivo ima određeno deklarativno značenje. Pretvoriti kaznu iz odmazde i naknade u svrsishodnu mjeru obrane društva i popravljanje dane, socijalno opasne ličnosti, znači riješiti golem organizacioni zadatak koji ne samo što leži izvan čisto sudske djelatnosti, nego, u biti, ako se uspješno rješava, čini nepotrebnima sudske procese i sudske presude, jer kad taj zadatak bude potpuno riješen, radno-popravne mjere prestat će biti jednostavna »pravna posljedica« sudske presude u kojoj je fiksiran ovaj ili onaj element prijestupa, te će postati potpuno

samostalna društvena funkcija medicinsko-pedagoške vrste. Nema nikakve sumnje da naš razvitak ide, i da će i dalje ići, takvim putem. Govoreći o mjerama socijalne zaštite, sve dotle dok moramo akcentuirati riječ »sudske«, sve dok se čuvaju forme sudskog procesa i materijalnoga krivičnog kodeksa, do tada će promjena terminologije biti u znatnoj mjeri posve verbalna reforma. Naravno, to nije moglo izmaknuti pažnji pravnik koji su pisali u povodu našega krivičnog zakona. Navest ću samo nekoliko odaziva: N. N. Poljanski (*Krivični kodeks RSFSR i njemački projekt krivičnih propisa*, »Pravo i žizn«, knj. 3, 1922) ističe da se u posebnom dijelu krivičnog kodeksa »negiranje krivnje pokazalo sasvim umjetno« i da je »pitanje o krivnji i o stupnju krivnje svakodnevno pitanje u suvremenoj praksi naših sudova«. M. M. Isajev (*Krivični kodeks 1. lipnja 1922*, »Sovjetsko pravno«, knj. 2, 1922) isto tako primjećuje da je pojam krivnje »poznat kodeksu od 1922. godine, jer on razlikuje predumišljaj od nehata, suprotstavljajući ih casusu, te razlikuje kaznu od mjera socijalne zaštite u užem smislu« (usp. također: Trahterov, *Formula neuračunljivosti u krivičnom kodeksu USSR*, »Vestnik Sovetskoj Justicii«, organa NK pravosuđa SSSR, br. 5, 1923). Stvar se, naravno, sastoji u tome što je krivični kodeks sam po sebi, kao i ona procedura za koju je stvoren, posve prožet pravnim načelom ekvivalentnosti naknade. Zapravo, što je opći dio svakoga krivičnog kodeksa (u tom smislu i našega), s njegovim pojmovima pomaganja, saučesništva, napada, pripremanja, itd., ako ne način točnijeg mjerenja krivnje? Što je razgraničenje predumišljaja i nehata ako ne razgraničenje stupnja krivnje? Kakvog smisla ima pojam neuračunljivosti ako ne postoji pojam krivnje? Na kraju, zašto je potreban čitav posebni dio kodeksa ako je riječ samo o mjerama socijalne (klasne) zaštite?

U stvari, dosljedno provođenje principa očuvanja društva ne bi zahtijevalo fiksiranje pojedinih *elemenata krivičnog djela* (čime je logički povezan *stupanj kažnjavanja* određen zakonom ili sudom), nego točan opis *simptoma* koji karakteriziraju društveno opasno stanje, i razradu onih *metoda* što ih treba u svakom danom slučaju primjenjivati zbog osiguranja društva. Stvar nije samo u tome, kako neki misle, što je mjera socijalne zaštite i njezina primjena veza na uz subjektivne momente (formu i stupanj socijalne opasnosti), a kazna se oslanja na objektivni moment, tj. na kon-

kretno krivično djelo, utvrđeno posebnim dijelom kodeksa.⁹⁸ Stvar je u karakteru te veze. Kazni je, zato, teško da se otrgne od objektivne baze, jer ne može zbaciti sa sebe formu ekvivalentnosti a da ne izgubi svoje osnovno obilježje. Međutim, samo konkretno krivično djelo daje neku sličnost izmjerljivoj veličini i, prema tome, neku sličnost ekvivalenta. Čovjeka se može prisiliti da *trpi* zbog zločina, ali je besmisleno prisiliti ga da plaća zato što ga je društvo kao određeneog subjekta priznalo kao opasnoga. Zato kazna pretpostavlja točno fiksirane oblike krivičnog djela. Mjera socijalne zaštite u njemu uopće nije potrebna. Prisila za plaćanje jest pravna prisila koja je upravljena na subjekt, stavljena u formalne okvire procesa, presude i njezina ispunjenja. Prisila je kao mjera zaštite čin čiste svrsishodnosti, i kao takva se može regulirati tehničkim pravilima. Ta pravila mogu biti više ili manje složena, ovisno o tome da li se postavlja kao cilj mehaničko uklanjanje opasnog člana društva, ili pak njegovo popravljivanje. Ali, u svakom slučaju, u njima se jasno i jednostavno izražava cilj koji sebi postavlja društvo. Suprotno tome, u pravnim normama koje određuju kaznu za stanovite prijestupe taj socijalni cilj nastupa u zamaskiranoj formi. Osoba koja se podvrgava pritisku stavlja se u položaj dužnika koji uplaćuje dug. Ne znači uzalud »egzekucija« jednako i prisilno ispunjenje privatnopravne obaveze i disciplinsku kaznu. To se izražava terminom »izdržati kaznu«. Prijestupnik koji je izdržao kaznu vraća se u početni položaj, tj. na odvojeno življenje u društvu, na »slobodu« obavezivanja i vršenja delikata.

Krivično pravo je, kao i pravo uopće, oblik komunikacije egoističnih izoliranih subjekata, nosilaca autonomnoga privatnog interesa, ili idealnih vlasnika. Oprezniji buržoaski kriminalisti jasno osjećaju tu vezu krivičnog prava s formom prava uopće, tj. s osnovnim uvjetima izvan kojih je nezamislivo društvo robne proizvodnje. Zato na primjedbe ekstremnih predstavnika sociološke i antropološke škole da se pojam prijestupa i kazne stavi u arhivu i da se uopće završi s juridičkom razradom krivičnog prava, oni s razlogom pitaju što će biti u tom slučaju s načelom građanske slobode, s garancijama zakonitosti procedure, s principom *nulum crimen sine lege*, itd.

⁹⁸ Vidjeti: Pjontkovski, *Mery social'noj zaštity i Ugolovnyj Kodeks*, »Sovetskoe pravno«, br. 3 (6), 1923.

Upravo na tu poziciju stavlja se Čubinski u polemici s Ferryem, Doradom i drugima (M. Čubinski), *Kurs ugovornoj politici*, 1909, str. 20. i dalje). Evo jednog od karakterističnih mjesta: »Odajući mu (Doradu) priznanje za preveliku vjeru u bezgraničnu moć znanosti, mi ipak više volimo ostati na čvrstoj osnovi, tj. oslanjati se na povijesno iskustvo i realne činjenice stvarnosti. Tada ćemo morati priznati da nije poželjna 'prosvijećena i racionalna' samovolja (pa i garancija da će ona biti baš takva), nego čvrst pravni poredak za čije očuvanje ostaje i nužnost *pravnog* proučavanja.«

Pojam prijestupa i kazne, kako je to jasno iz svega navedenoga, najnužnije su odredbe pravne forme, od kojih ćemo se moći osloboditi samo onda kad započne odumiranje pravne nadgradnje uopće. I ako mi na djeću, a ne samo u deklaracijama, počnemo izivljavati te pojmove i ponašati se bez njih — to će biti najsigurniji simptom da se pred nama, najzad, razmiču uski horizonti buržoaskog prava.

(E. B. Pašukanis, *Obščaja teorija prava i marksizam*, 3-e izdanje, Izdatel'stvo Kommunističeskoj akademii, Moskva, 1927; prevela Vera Hruš)

I. Razumovski

PROBLEMI MARKSISTIČKE TEORIJE PRAVA

Predgovor¹

Zanimanje za pravne probleme poniklo je u autora u vezi s pretresanjem nekih još nedovoljno razrađenih pitanja teorije historijskog materijalizma — i to pitanja o uzajamnim odnosima »baze« i »nadgradnje«. Već u članku »Pojam prava kod Marxa i Engelsa« (časopis »Pod znamenjem marksizma«, br. 2—3, 1923) autor je konstatirao da je pravo zanimalo Marxa i Engelsa »pretežno kao ideologija«, no istodobno je za njih predstavljalo i »društvene odnose«. U referatu sekcije prava Komunističke akademije u studenome 1923 (»Sociologija i pravo«, izd. Kom. akademije) prihvatio se već podrobnije analize obaju spomenutih pojmova. Veza između tih dvaju faktora prava pročitila se u tom smislu da su pravni odnosi, jer su »voljni odnosi«, istodobno i početni ideološki faktor koji se kasnije razvija u sistem normi pravne ideologije. U istom referatu isticala se nužnost da se iskoristi Marxova metodologija koju je primijenio u političkoj ekonomiji za izgradnju marksističke pravne teorije. Znanstvene ideje, koje sazrijevaju u društvenoj svijesti, neosporno, kako se kaže, »lebde u zraku«, pa je sljedeće korake u tom pravcu ubrzo učinio J. B. Pašukanis u svom vrijednom radu »Opća teorija prava i marksizam«. Iako se s drugom Pašukanisom razilazi u nekim pojedinostima, autor unatoč tome nalazi da opći faktori marksističke metodologije istraživanja socijalnih pojmova, koje je on otkrio i primijenio, moraju poslužiti kao temelj svih daljnjih pokušaja izgradnje marksističke teorije prava.

¹ Ovaj je rad u pojedinim dijelovima čitan u obliku referata *Metode proučavanja prema Marxu i Engelsu* u sekciji prava Komunističke akademije 10. prosinca 1924. [Bilješke su autorove; a redakcija je — gdje je bilo nužno i moguće — proširila citate, uputila na izvore koje autor nije obuhvatio u svojim bilješkama te dodala podatke o recentnim prijevodima navedenih dijela. Sve redakcijske intervencije su u uglatim zagradama.]

Ovo istraživanje nastoji produžiti i produbiti autorov dosadašnji rad i oblikovati one teoretske rezultate do kojih ga je doveo pokušaj sistematizacije materijala koji nalazimo kod Marxa i Engelsa u vezi s pravnim pitanjima. Zbog toga ciljeve i zadatke kojima se teži u navedenim raspravama možemo odrediti na ovakav način:

1. Konstatirati da je jedini ispravan prilaz izgradnji marksističke teorije *sociološka i socijalistička kritika buržoaske opće teorije prava*. Zbog toga treba provoditi analogiju i ustanoviti spomenute sličnosti i razlike s Marxovom kritikom političke ekonomije. Isto se tako daje opća shema povijesnog i logičkog razvoja pravnih pojmova.

2. Razjasniti da je nedijalektičko postavljanje pitanja pravne ideologije izazvalo niz nesuglasica u marksističkoj sredini u vezi s pitanjima pravne teorije. Zbog toga se ovdje očituje, bez obzira na mnoštvo pojava, *jedinstvo* specifičnih crta *pravne forme*, koje se javljaju kako u apstraktnoj filozofiji prava, tako i u konkretnim pravnim odnosima, a i u sistemima zakonodavnih normi. »Konkretno«, kao što govori Marx, »upravo je zato konkretno što ga mnoštvo definicija sažima u jedinstvo.«² Istodobno se razjašnjava pojam *zakona* kao političkog i formalnopravnog izraza prava.

3. Nastaviti već u prijašnjim radovima započetu borbu s tobože »lijevim« *potcjenjivanjem*, a i s »desnim« *precjenjivanjem* granica povijesne zakonitosti pravne forme, granica koje je odredila marksistička teorija. Budući da se u tim skretanjima obično brka utjecaj prava u uskom smislu i utjecaj državne vlasti, dok se uloga zakonodavca preuveličava na račun utjecaja samog ekonomskog procesa, nužno je, u granicama samog prava, *metodološko razgraničenje pravne i političke nadgradnje te analiza stvarne uloge* svakog od sastavnih elemenata.

4. Pokazati da je marksističko shvaćanje prava produkt samog društveno-povijesnog razvoja, te da je ideološka uobličenost njegovih pojedinih faktora rezultat tog istog povijesnog razvoja i u *idealističkoj filozofiji prava*, koja je prethodila Marxu i koju danas često posve nepravedno marksizam ignorira. U vezi s tim valja odrediti njezinu *stvarnu ulogu* u formiranju Marxova shvaćanja prava i države. Nuž-

² Usp.: K. Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 615, prev. Moša Pijade, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (prir. A. Dragičević i dr.), Stvarnost, Zagreb, 1978.

no je uzeti u obzir u posljednje vrijeme zapaženu socijal-demokratsku apologetiku buržoaske državnosti, koja apelira na Hegela i pokušava »nadvladati« *»jednostranost«* u zaključcima što ih je Marx izveo iz Hegelove filozofije prava.

Svi su ti pojedinačni zadaci, međutim, podređeni općem zadatku: istaknuti svu važnost postavljanja teoretsko-pravnih problema za pravilno i konkretno shvaćanje toka povijesnog razvoja, za teoriju historijskog materijalizma u cjelini. Jer pitanja prava i njegove veze s ekonomskom strukturom društva — koja su, kao što je poznato, u svoje vrijeme poslužila kao polazna točka za sva daljnja Marxova teoretska građenja — *temeljna su pitanja marksističke sociologije*, to je najbolji probni kamen za provjeru i potvrdu osnovnih pretpostavki marksističke dijalektičke metodologije. I kada bi ova skromna rasprava, koja nimalo ne pretendira na potpuno, razvijeno izlaganje marksističke teorije prava, uspjela barem djelomično privući pažnju široke marksističke filozofske i sociološke misli na probleme koji se za sada pretresaju u uskom pravničkom krugu, njeno objelodanjivanje bilo bi posve opravdano.

Rasprava o uzajamnim odnosima pravne logike i dijalektike nije ušla u ovo izdanje knjige. Pitanja, pak, koja se tiču korištenja pravnog modela za socijalističku izgradnju uopće nisu dotaknuta u ovom radu, već zahtijevaju zasebno, trajno i svestrano proučavanje.

I. Izgradnja marksističke teorije prava

1.

Preokret koji je učinio Marx u cjelokupnom našem shvaćanju društvenih pojava i u metodama njihova istraživanja bio je tako velik da se njegova prava veličina ne ocjenjuje uvijek kako bi trebalo i ne izvlače se uvijek nužni zaključci s obzirom na pojedine zadatke koje je taj preokret postavio.

To se, napose, odnosi na područje *metoda izgradnje*, samih *znanosti* koje proučavaju različita područja društveno-povijesnog života. Ovdje uvelike živimo od nasljedstva prošlosti, pokušavajući samo ubacivati u društvene znanosti, koje su podijeljene prema staroj klasifikaciji, nov, marksisti-

stički sadržaj. Tako djelomično stoje stvari i s političkom ekonomijom, a pogotovo s marksističkom teorijom prava.

Međutim, posve je jasno da su ovdje potrebne korjenite promjene, prestrukturiranje kako same sheme podjele područja društveno-povijesne spoznaje, tako i metoda izgradnje pojedinih znanosti. Suvremena metodologija i klasifikacija društvenih znanosti razvijala se usporedo s razvojem samog buržoaskog društva. Pojedine društvene znanosti, često ničući zbog praktičnih potreba vremena i u procesu empiričkog prilaženja ovom ili onom području, u atomiziranom buržoaskom društvu nisu bile znanstvena cjelina. Te su znanosti živjele svaka svoj, posebni život, razvijajući svoje različite putove i metode te stvarajući pojedina zatvorena ideološka jedinstva. Tako je bilo i s povijesti, i s političkom ekonomijom, i s pravom: ekonomisti i pravnici govorili su svaki svojim jezikom te nisu potpuno razumjeli jedan drugoga. Ako su pak pojedini filozofi i povjesničari (npr. Rickert, Windelband i dr.) i pokušavali prići problemu klasifikacije znanosti, ograničavali su se samo na općenito, koje nije uvijek moglo izdržati kritiku i koje je još više potenciralo taj jaz između pojedinih grana društvenog znanja, ograničavali su se na pododjele: na znanosti koje utvrđuju zakone (nomografske) i na opisne (idiografske) i sl.

Marx je unio u društvenu svijest upravo to shvaćanje *jedinstva društvenog procesa*, koje je nedostajalo u buržoaskoj znanosti. Za njega nijedna društveno-povijesna kategorija, bez obzira na to pripada li ekonomiji, pravu ili drugom području, «nikad ne može postojati osim kao apstraktni, *jednostrani* odnos već date konkretne, žive cjeline ... predstava mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku».³ Između pojedinih dijelova društvene cjeline Marx na takav način uspostavlja zakonitu vezu i dijalektičku međuzavisnost, pa proučavanje svakog odvojenog područja postaje nezamislivo bez razumijevanja društvenog života u cjelini. U uspostavljanju te međuzavisnosti, u razdvajanju njezinih temeljnih i proizvodnih elemenata u biti se i sastoji metoda historijskog materijalizma.

³ *Uvod u kritiku političke ekonomije* [op. cit., str. 615. i 616; odnosno: K. Marks, *Osnovi kritike političke ekonomije*, u: K. Marks-F. Engels, *Dela*, Institut za međunarodni radnički pokret i «Prosveta», Beograd, 1968—1979 (dalje: *MED*), tom 19, str. 19.]

Međutim, Marxova metoda nije jednostavni zbir izvanjskih logičkih postupaka, koje Marx primjenjuje pri raspo-ređivanju elemenata društvenog bitka i koji se mogu, kao poslušni instrument, iskoristiti i za druge specijalne potrebe. Dijalektika pojmova u Marxa jest teoretski odraz dijalektike najrazvijenijeg bitka: uzajamna veza pojmova u shemi historijskog materijalizma samo odražava analognu međuzavisnost u samom društvenom procesu. Eto zašto marksistička *sociologija*, koja u najopćenitijem obliku odražava razvoj i povezanost društvene cjeline, nije ništa drugo doli *opća metodologija društvene spoznaje*. Pod primjenjivanjem, pak, metoda marksističke sociologije na spoznaju pojedinih područja društvenog bitka treba razumjeti teoretsko prikazivanje razvoja tih područja, koja su predstavljena kao ova ili ona bitna svojstva ili oblici jedinstvene društvene cjeline. Kao što kaže Hegel, «metoda [je] izgradnja cjeline, postavljena u svojoj čistoj bitnosti».⁴ Razumije se, iz te opće *metode istraživanja*, kako je zovemo, ili iz općeg pogleda na društvene pojave, možemo, pomoću apstrakcije, izdvojiti neke pojedine, najopćenitije i pojedinačne *metodološke načine istraživanja*, npr.: logički put od apstraktnoga prema konkretnome, kojim mora proći «izgradnja cjeline», itd. Ali, primjenjujući takve specijalne metodološke načine u pojedinim područjima društvene spoznaje, ne smijemo zaboravljati da samo svjesno njihovo primjenjivanje također odražava povijesni proces: stalno u pojmovima razvojnog logičkog niza imamo posla s «apstraktnim jednostranim odnosima društvene cjeline».

Sve navedeno nužno vodi do sljedećih zaključaka — premda ih Marx nikad nije formulirao u punom obliku. Prije svega, znanosti koje proučavaju društveni život moraju predstavljati stanovito jedinstvo: moraju ne samo uzajamno biti u skladu u svojim zaključcima, već se i ujedinjavati po-

⁴ Predgovor *Fenomenologiji duha* [usp.: G. W. Hegel, *Fenomenologija duha*, str. 29, prev. V. Sonnenfeld, Kultura, Zagreb, 1955. Recentnije izdanje: «Metoda je izgrađivanje celine, podignute u njenoj čistoj suštastvenosti», prev. Nikola M. Popović, stručna redakcija G. Zaječaranović, BIGZ, Beograd, 1979, str. 26—27.] Na takav način pitanje marksističke sociologije rješava se u istoj sferi kao i pitanje marksističke filozofije: «nijeće se» u svojim buržoaskim pojavama, a isto-dobno se čuva u metodama *historijskog materijalizma*, isto kao što se i marksistička filozofija «negirajući se» čuva u općoj metodologiji spoznaje — u dijalektičkom materijalizmu.

moću stanovite *jedinstvene teorije društvene spoznaje*. Marksistička sociologija upravo je takva metodološka disciplina — sam Marx, kako se zna, nije se koristio tim terminom, koji je kasnije upotrebljavao Lenjin⁵ — tj. teorija historijskog materijalizma u njezinu najpotpunijem razvijenom obliku, sa svim rezultatima koji iz nje proistječu u spoznaji pojedinih područja društvenog života. Znanosti koje proučavaju ta pojedina područja, ti »izdanci« društvenog bitka, mogu biti samo dodaci, bolje rečeno grane jedinstvene socijalne teorije. Kao drugo, sve konkretne znanosti o društvu nužno moraju biti *povijesne*: razvoj logičkih kategorija u njima mora se odvijati ne deduktivno-dogmatiskim putem, već mora odražavati *jednostran* izvorni povijesni proces, proces razvoja društvene cjeline. Kao što je Marx govorio: »Mi poznamo samo jednu jedinu znanost, znanost povijesti... pravo ima jednako tako malo vlastitu povijest, kao i religija.«⁶ Kao treće, a to je najvažnije, pojedine konkretne društveno-povijesne discipline ne moraju stvarati znanstvene »sisteme«, logički zatvorena jedinstva. Svi logički sistemi znanosti, koji su se razvijali uspoređujući s razvojem buržoaskog društva i tako se stvarali, moraju se podvrći *kritičkoj* provjeri u smislu otkrivanja društvenog sadržaja njihovih specifičnih kategorija i veze tog sadržaja s razvojem društvene cjeline. Marx je već sam započeo sociološku, u pogledu metoda, i socijalističku, u pogledu otkrivanja tendencija budućnosti, *kritiku političke ekonomije*; zadatak je njegovih učenika — da prošire taj njegov pothvat i na druga specijalna područja društvenog znanja, posebice

⁵ Vidjeti: *Ekonomičeskoe soderž. narodničestva, što takoe druž'ja naroda?* i dr. [usp.: V. I. Lenjin, *Ekonomška sadržina narodnjaštva i njegova kritika u knjizi G. Struvea* (Odras marksizma u buržoaskoj literaturi), u povodu knjige P. Struvea *Kritičke primedbe o pitanju ekonomskog razvoja Rusije*, Petrograd, 1894, u: V. I. Lenjin, *Dela* (na osnovi petog ruskog izdanja: *Polnoe sobranie sočinienij*, grupa prevodilaca i redaktora, Beograd, Institut za međunarodni radnički pokret, Jugoslavijapublic, 1973, u četrdeset tomova, dalje: *LD*), tom 1, str. 341, 344—345; V. I. Lenjin, *Što su »prijatelji naroda« i kako se oni bore protiv socijaldemokrata?* (Odgovor na članke časopisa *Russkoe bogatstvo* protiv marksista, u proljeće-ljeto 1894, *LD*, tom 1, str. 132—135, 136—137, 140—141, 151—154, 160—162 i dr.)

⁶ Autor po sjećanju citira sa dva mjesta; usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, novo objavljivanje prvog poglavlja prvog sveska, preveo A. Pažanin, str. 464, u Marxovoj 8. bilješci u rukopisu precrtano, te drugi dio citata, *ibid.*, str. 525, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*, FPN i Liber, Zagreb, 1979.

na pravo. Temeljni je zadatak marksizma u području proučavanja prava — dati široko razgranatu sociološku i socijalističku *kritiku buržoaske opće teorije prava*, u skladu s najsvršenijim primjerima koje nam je Marx ostavio u »Kapitalu«. Kritika, kao metoda proučavanja ideoloških područja, na takav način nikako ne znači kod Marxa njihovo čisto negiranje, kao što je to bilo, recimo, kod Feuerbacha ili kod mladohegelijanaca, već je oblik znanstveno-filozofskog *prevladavanja* ideoloških kategorija. Zbog toga proučavamo ne samo uzroke povijesnog i neminovnog postanka tih kategorija objektiviranih u društvenoj svijesti, već i povijesne granice njihova »općeg važenja«, društvenog značenja.

Međutim, ovdje se sukobljavamo s nizom teškoća koje uzrokuje ideološki oblik prava. Marx je nastojao proučavati društveno-povijesni proces kao »prirodno-povijesni proces«, proučavati društveni život »s prirodoznanstvenom točnošću«. Društvena je pak znanost u ono vrijeme bila, po Engelsu, »potpuno prožeta ideologijom«. Ako je za svoju kritiku, prema tome i za otkrivanje svog razumijevanja društvenog procesa, odabrao buržoasku političku ekonomiju, nije to učinio samo zato što su u njoj nalazili najpotpuniji povijesni odraz realni društveni odnosi društva robne razmjene, već i zato što je politička ekonomija, koja je te odnose odražavala kao područje znanosti što se kasnije razvijalo i već zadovoljavalo potrebe znanstvene analize zreloga buržoaskog društva, bila »mnogo manje prožeta ideologijom«⁷ nego nekakva filozofija prava, koja joj je historijski prethodila. Klasična politička ekonomija već se bavila ekonomskim kategorijama razmjene i raspodjele, pa se, prema tome, bavila i proizvodnim odnosima kapitalističkog društva, koji su se izravno krili iza ekonomskih kategorija. Zbog toga je Marx smatrao da je moguće *kritiku* političke ekonomije uzdići na stupanj *točne* znanosti o tom kapitalističkom društvu. A budući da je Marx težio jedinstvu društvene spoznaje, onda ne samo točne, već i u stanovitoj mjeri *jedinstvene* socijalne znanosti, koja izražava društveno uređenje društva robne razmjene. Niz činjenica društvenog života koje su se prije Marxa razmatrale u pravnom svjetlu postale su kod

⁷ F. Engels, *Juristički socijalizam* [usp. u: MED, tom 32, 400—417. Valja napomenuti da izrazi u navodnicima nisu citati navedenog članka, koji je zajednički rad Engelsa i Kautskoga, barem ne u obliku koji je preveden u MED.]

Marxa *ekonomske* činjenice, tj. doslovce činjenice društvenog uređenja kapitalističke proizvodnje. Pravo, država, klasna borba⁸, sve je to moralo, u skladu s prvotnim planom »Kapitala«, biti proučeno na njegovim nedovršenim stranicama.

Engels, odmah poslije Marxa, ističe da Marx uopće nije namjeravao dati »sistem«, ekonomsku teoriju koja bi vrijedila za sva vremena i sve narode, nego se ograničio na »socijalističku kritiku« kapitalističkog društva, navodeći samo radi usporedbe prethodne epohe prilikom istraživanja njegovih ekonomskih kategorija. To znači da je Marxova kritika imala značenje samo za ograničeno povijesno razdoblje. Ali budući da je za to razdoblje kritika političke ekonomije bila jedino točna i jedino opća, onda to ujedno znači da Marx osim te kritike nije zamišljao *nikakvu drugu marksističku sociologiju buržoaskog društva*. Metodologiju poznavanja društvenih odnosa buržoaskog društva Marx nije zamišljao kao nešto što lebdi *iznad* te izravne kritike političke ekonomije. Sama »izgradnja cjeline« buržoaske ekonomike »u njezinoj čistoj suštini«, pomoću pitanja o općim apstraktnim zakonitostima i pomoću postupnog osvjetljavanja konkretnijih odnosa, političkih, pravnih i drugih ideoloških oblika — za Marxa je upravo bilo ispoljavanje marksističke sociološke metode, metode historijskog materijalizma, primjena, radi njegova razumijevanja, društvene cjeline na dano povijesno razdoblje.

Oдавде izviru još dvije važne metodološke posljedice. Prije svega, ako kritika političke ekonomije istodobno predstavlja i jedino moguću sociologiju, koja proučava cijelo društveno uređenje buržoaske proizvodnje, onda je jasno da se svakakve druge »kritike« (recimo, kritike prava, itd.) moraju odvijati ne jednostavno paralelno »kritici« političke ekonomije i ne jednostavno po njezinu uzoru: kritika političke ekonomije mora poslužiti kao *sociološka osnova* svake takve druge »kritike« u posebnim područjima društvene spoznaje. Osim toga, kritika oblika »nadgradnje« i ideoloških oblika buržoaskog društva mora predstavljati *daljnji razvoj i grananje* te iste kritike političke ekonomije. A to, drugim riječima, znači da isto tako nema nikakve posebne »ekonomske« kritike političke ekonomije, da je ona istodobno ta ista sociološka kritika, kao i primjena na opću

⁸ Vidjeti *Uvod u kritiku političke ekonomije*.

teoriju prava: ne može postojati nikakva druga kritika opće teorije prava kao metoda marksističkog proučavanja pravnih pojmova osim kritike sociološke, nikakva posebna »pravna« kritika, makar i u najboljem značenju te riječi.

Potonja okolnost mora se svestrano razbistriti da bi se shvatio tok kompletne daljnje analize. Može se doći do ove predodžbe: budući da je pravno shvaćanje nužno jednostrano shvaćanje, onda možemo opravdano odvajati marksističku »jurisprudenciju« od sociologije kao posebnu sferu istraživanja, koja se odvija usporedo, koja stvara, tako reći, paralaksu sa sociologijom.⁹ Međutim, moramo dobro pamtiti: kad je riječ o primjeni apstraktne analize socijalnih kategorija, onda nikako nije riječ o čisto *vanjskoj* primjeni ovih ili onih metodoloških načina. I ovdje i u dijalektici pojmova *svjesne* primjene metode imamo posla s odrazom dijalektike povijesnog bitka. Zbog toga, kad je riječ o sociološkoj i socijalističkoj kritici političke ekonomije, ili o isto takvoj kritici teorije prava, nije riječ samo o vanjskim načinima znanstvene teorije. Politička ekonomija, po Marxovim riječima, »nikako ne počinje samo tamo gdje se o njoj kao takvoj radi«. Ona »počinje« u samim proizvodnim odnosima robno-kapitalističkog društva, kao njihov apstraktni odraz.

Isto tako i kritika političke ekonomije počinje već u *granicama same političke ekonomije*, kao apstraktni odraz »samokritike buržoaskog društva«, kao otkrivanje u njemu tendencija vlastitog raspadanja. Kritika političke ekonomije zbog toga odražava proces rasta kapitalističkih proturječnosti u granicama kapitalizma na putu prema socijalističkom preokretu. Ali ta kritika *ne može završiti* u granicama klasične političke ekonomije i u terminima njezinih ekonomskih kategorija. Ovdje je već potreban *izlaz izvan granica političko-ekonomske ideologije*, jer, kao što ističe Marx, buržoasko društvo na najvišem stupnju »samokritike« sposobno je objektivno shvaćati samo *prethodne* povijesne stupnjeve razvoja. »Posljednji oblik«, ističe Marx, »smatra prethodne oblike kao stepenice ka samom sebi, pa kako je on *rijetko*, i to pod *sasvim određenim uslovima*, sposoban da kritizira samog sebe... to ih on uvijek shvaća jednostrano. Tako je građanska ekonomija došla do razumijeva-

⁹ Vidjeti, npr., kod druga Pašukanisa, op. cit. str. 112 [usp.: J. B. Pašukanis, *Opća teorija prava i marksizam*, u: *Sovjetske teorije prava*].

nja feudalnog, antičkog i orijentalnog društva čim je započela samokritika građanskog društva.«¹⁰

Podsjetimo na još neka poznata mjesta u »Kapitalu«: kategorije buržoaske ekonomije jesu »oblici mišljenja kakvi važe u društvu, dakle *objektivni oblici mišljenja* za odnose proizvodnje ovog istorijski određenog društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje«. »Pozno naučno otkriće da su proizvodi rada, ukoliko su vrijednosti, samo materijalni izraz društvenog rada... nikako ne otklanja predmetni privid društvenih karaktera rada...« »Politička ekonomija je, istina, makar i *nepotpuno*, analizovala vrednosti i veličinu vrednosti i otkrila je sadržinu koja se u ovim oblicima krije. Ali nikad nije ni postavila pitanje *zašto ta sadržina uzima onaj oblik*.«¹¹ O procesu »objektiviranja« ideoloških kategorija govorit ćemo kasnije. Ovdje ćemo samo primijetiti da je za široko istraživanje buržoaske ekonomike nužno također poznavati »zašto« taj sadržaj poprima takav oblik, a to ne može pružiti »samokritika«, koja ne izlazi izvan granica ekonomskih kategorija. Isto tako i u teoriji prava kritika pravnih pojmova *može biti dovršena samo pomoću napuštanja granica pravne ideologije*, premda povijesno neizbježno počinje u terminima i u granicama te pravne ideologije, djelomično već u kasnijoj »filozofiji prava«. Klasična politička ekonomija dopunjuje i produbljuje povijesni proces kritike pravne ideologije, ali ni ona je ne može dovršiti, jer u toj klasičnoj ekonomiji imamo posla samo s kasnijim stupnjem ideologije istoga buržoaskog društva robne razmjene. Samo metode historijskog materijalizma, koje otkrivaju pogled na svijet nove revolucionarne klase, koje znače povijesni rast novog oblika društvene proizvodnje, pružaju potpuno otkrivanje buržoaskih pravnih pojmova i tumačenje onoga »zašto u njima ekonomski sadržaj poprima takav oblik«. Zbog toga kritika hegelovske filozofije prava kod Marxa već izlazi iz granica pravne ideologije, premda Marx tu kritiku vodi u terminima te iste pravne ideologije. Marx već postavlja pitanje o »odnosu prema svijetu industrije«, i suprotstavljanje »bogatstva« i »proletarijata« za nj više nije

¹⁰ Uvod u kritiku političke ekonomije [ibid., str. 615, istaknuto istakao I. Razumovskij].

¹¹ Kapital, sv. I [usp.: K. Marks-F. Engels, MED, tom 21, str. 76, 78, 81, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, istaknuto istakao I. Razumovskij].

apstraktni pojam, već je to izraz ekonomskih proturječja stvarnog svijeta. Zadržavajući se u granicama prava, jer »pravna«, marksistička kritika buržoaske teorije prava ne bi mogla obaviti svoj najvažniji zadatak — istraživanje porijekla, razvoja i odumiranja pravnih pojmova: *budući da je socijalistička po svojim tendencijama, nužno mora biti i sociološka kritika* u skladu s općim metodama socijalne spoznaje koje se u njoj primjenjuju.

Činjenicu da, zadržavajući se u sferi pravne teorije, ne možemo potpuno otkriti ni njezin društveni sadržaj ni specifične momente pravne forme najbolje pokazuje usporedba s teoretskom analizom Marxa u »Kapitalu«. Nema dvojbe da je fetišizam razmjene ne samo ideološko iskrivljavanje stvarnosti, već i, neizbježno, nužan oblik mišljenja u granicama robne proizvodnje, uvjetovan time što se u tim granicama društvene veze ostvaruju posredstvom stvari. Međutim, iskorištavajući svestrane ekonomske kategorije za svoju analizu, prikazujući sav put logičkog razvoja pojma prometne vrijednosti i daljnje logičke karike robnog fetišizma (što iz tog pojma proistječu), Marx uspoređo s tim ne može a da se ne poziva na društvene odnose koji se kriju iza tih ekonomskih kategorija, ne može a da ne izlazi izvan granica ograničenoga buržoaskog mišljenja. Ako stvar tako stoji s političkom ekonomijom, koja odražava unutrašnju zakonitost samo jednog robno-kapitalističkog društva, onda se to utoliko više odnosi na pravo, koje dolazi do svog punog razvoja također samo u granicama robno-kapitalističke proizvodnje, a u svojim drugim oblicima javlja se u ranijim povijesnim epohama klasnog društva. Ovdje, očito, ne može postojati neprekidni logični lanac u granicama »pravne teorije«: u protivnome, imali bismo posla upravo s onim stadijem socijalne kritike o kojoj je Marx govorio da »naredni oblik razmatra prethodni kao stupanj prema samome sebi i uvijek ga shvaća jednostrano«. Ovdje se moramo još češće, zbog pročišćavanja »zašto je sadržaj poprimio takav oblik«, pozivati na sociologiju, na društvene odnose koji se mijenjaju. Međutim, takav izlaz izvan granica buržoaske pravne teorije, takva spoznaja njezina povijesno-ograničenog značenja nužno je pretvara u pravnu ideologiju, u element nadgrađnje, jednom riječi, u sociološki pojam, u povijesnu apstrakciju iz društvene cjeline, koja se proučava sociološki. Time se već predodređuju i metode istraživanja pravnih pojmova, kao i sama struktura marksističke teorije prava. Svi su po-

kušaji opravdanja zakonitosti u području teorije prava juri-
dičke analize, kao znanstvene analize, oslanjajući se na po-
vijesnu zakonitost, u određenim granicama, pravne ideolo-
gije, unaprijed osuđeni na neuspjeh, jer u korijenu protu-
rječe monizmu marksističkog, povijesno-genetskog razma-
tranja društvenih pojava.

Kao što je poznato, kritiku političke ekonomije Marx
ostvaruje tako što određuje pojavu stanovite zakonitosti u
granicama ekonomske baze: neki najopćenitiji i najjedno-
stavniji odnos, »stvarna« kategorija vrijednosti, koja simbo-
lizira društveni rad, u daljnjem logičnom razvoju poprima
sve više konkretne oblike, »konkretizira se«. Svaka ekonom-
ska kategorija buržoaske političke ekonomije znači stano-
viti skup društvenih odnosa, pa zbog toga logični razvoj
ekonomskih kategorija odražava i stvarni povijesni razvoj,
koliko je to uopće moguće, u stanovitim granicama podu-
darnost historijskih i logičkih kategorija. Tako se kritika
političke ekonomije odvija u postupnom otkrivanju socijal-
nih temelja svake ekonomske kategorije, počivajući od naj-
općenitijih i apstraktnih, i njihove međusobne povijesne
povezanosti: sistem fetišiziranih »ekonomskih maski« javlja
se pred nama kao društveno uređenje kapitalističke pro-
izvodnje. Ali, kako pokazuje Marx, »analiza je nužna pret-
postavka *genetičkog predstavljanja*, poimanja stvarnog pro-
cesa uobičajavanja u njegovim raznim fazama«. ¹²

Proučavanje logičnog lanca kategorija raspodjele i raz-
mjene pretpostavlja kao preduvjet upravo razmatranje dru-
štvenih odnosa proizvodnje koji se kriju iza njih.

Zbog toga je upravo teoretska *analiza* temelj kritike so-
cijalnih kategorija, analiza pomoću koje se iz »kaotične pre-
dodžbe o cjelinu« izdvajaju temeljni, najopćenitiji odnosi,
konstantnosti, zakonitosti, i uspostavlja se njihova veza s
društvenim sistemom proizvodnje. Zatim se proučava raz-
voj tih temeljnih zakonitosti, pojavljivanje najopćenitijih
odnosa u konkretnim pojavama *jedinstva u raznolikosti*. ¹³
S druge strane, dijalektička analiza *uključuje i sintezu*: ap-
strahiranje od svega sporednoga, proučavanje pojave »u či-

¹² K. Marks, *Teorije o višku vrijednosti*, III dio [usp. MED, tom 26,
384 str., istaknuto istakao I. Razumovski].

¹³ »Konkretno je konkretno zato što je ono *sjedinjenje mnogih
određenja*, dakle *jedinstvo mnogostrukog*. Zbog toga se ono u mišljenju
pojavljuje kao proces *sjedinjenja*, kao rezultat, ne kao *polazna tačka*
opažanja i predstave [...] apstraktna određenja dovode do reprodukcije

stom obliku« samo je metodološki način na putu prema
daljnjem proučavanju onoga u čemu ta apstraktna zakoni-
tost nalazi sve konkretnije ispoljavanje. Misao se logički
razvija od jednostavnijega i općenitoga prema složenome i
pojedinačnome, od apstraktnoga prema konkretnome.

Ali, kao što je već spomenuto, dijalektika analize mora
se provoditi tako da se razvoj kategorija logično podudara
sa stvarno postojećim povijesnim razvojem društvenih ob-
lika i njihovih pojedinačnih elemenata: da »dijalektika poj-
mova« bude što je više moguće istinitiji i točniji odraz »di-
jalektike bitka«. Zbog toga se zadatak analize sastoji u tome
da se, s jedne strane, otkrije posebna zakonitost, karakte-
ristična za svaki pojedinačni društveni oblik, »zakoni nisu
vječni, zakoni su povijesni«, a s druge strane — da se pro-
nađu zakoni prijelaza jednog društvenog oblika u drugi
oblik (Predgovor uz 2. izd. *Kapitala*, sv. I) ¹⁴. A to je mo-
guće samo uz proučavanje *uzajamne ovisnosti* koja postoji
između ovog ili onog društvenog oblika i njegova društvenog
sadržaja, pri proučavanju onoga kako se oblik *povijesno
diferencira od sadržaja* i kako se i koliko se u tom obliku
razvija njegova specifična zakonitost. Napokon, nužno je
polaziti od pravila, koje je odredio Marx, da je »složeno
tijelo lakše proučiti nego običnu stanicu tijela«, da je »u
anatomiji čovjeka ključ za anatomiju majmuna«. Nužno
je proučavati uzajamnu ovisnost što postoji između određe-
nog područja društvenog života, koje nas zanima, i svih
drugih njegovih elemenata kod bilo kakvog društvenog ure-
đenja u kojem to područje dolazi do *najpotpunijeg razvoja*.
I onda, ako se odvojimo od sporednih elemenata svake vrste
i započnemo proučavanje te uzajamne ovisnosti u »čistom
obliku«, postat će nam jasnija veza između tih elemenata
društva i u drugim društvenim oblicima.

konkretnom putem mišljenja... metoda penjanja od apstraktnog ka
konkretnom je samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno,
reproducira ga kao duhovno konkretno.« [Usp.: K. Marx, *Uvod u kritiku
političke ekonomije*, str. 615, passim.]

¹⁴ Predgovor uz drugo izdanje *Kapitala*, sv. I [pogovor, a ne pred-
govor II. izdanju; usp. K. Marx, *Kapital*, I, stav 19 u pogovoru drugom
izdanju; zapravo, Marx navodi dijelove članka petrogradskog *Vestnik
Evropy* koji kritizira metodu *Kapitala* i iznosi stavove iz Marxova
Predgovora Kritici političke ekonomije. Vjerojatno i Razumovski odatle
citira ili parafrazira].

Svi spomenuti opći metodološki postupci socijalne spoznaje moraju se primijeniti i pri proučavanju prava: međutim, prijeko je potrebna njihova *specifikacija*, uzimajući u obzir sve posebnosti prava kao klasne »nadgradnje« uopće i kao »ideologije« napose.

Pokušat ćemo stvarno primijeniti iste te kriterije na bilo koju nadgradnju, npr. na državu. Sasvim je očito da ovdje ne možemo otkriti takav, jedinstven za sve društvene oblike, zajednički odnos, zajedničku zakonitost, niti možemo pratiti njezin razvoj. Oblici države, materijalni i psihički elementi nadgradnje uvjetovani su svaki put promjenama u samoj ekonomskoj bazi. Ovdje imamo posla ne sa zakonitošću jednoga društvenog oblika, već sa zakonitostima različitih oblika, koji slijede jedan iz drugoga. Razumije se, između svih tih povijesno različitih elemenata i oblika političke nadgradnje može se odrediti stanovita veza i kontinuiranost, ali proučavanje tog razvoja bit će mnogo složenije i teže. A pravo nije samo nadgradnja, već je, prema osnovnoj Marxovoj definiciji, i oblik društvene spoznaje, njegov ideološki oblik. Ideologije, pak, kao što ćemo vidjeti dalje, imaju mogućnost i stanovitog, u određenim granicama, samostalnog razvoja — razvoja pod utjecajem misaonog materijala koji se otprije nataložio. To još više otežava proučavanje razvoja pravnih kategorija i otkrivanje društvenih odnosa koji uvjetuju te kategorije.

Za političku ekonomiju temeljni pojam vrijednosti karakterizira unutrašnju zakonitost samo robno-kapitalističke proizvodnje: taj pojam gubi smisao kada započinjemo proučavanje ranijih epoha tog istog klasnog društva. Međutim, privatno vlasništvo, klase, država, pravo, to su korelativni pojmovi, gdje svaki pojam pretpostavlja drugi. Dolazeći do svog punog razvoja, dolazeći do svoje pune istine, također samo na stupnju robno-kapitalističkog društva, ti se pojmovi rađaju i postoje, u manje naglašenim pojavama, i u prethodnim razdobljima klasnog društva. Zadatak je marksističke teorije prava ne samo da otkrije specifične posebnosti pravnog oblika na stupnju njegova najvišeg razvoja, već i da prouči materijalnu i ideološku pripremu tog oblika u pretkapitalističkom razdoblju. U tom je smislu teorija prava u još većem stupnju *povijesna* znanost od one kritike političke ekonomije na kojoj se temelji i od rezultata od kojih

polazi proučavanje te kritike. Dok se politička ekonomija ograničava na relativno povijesne izlete pri proučavanju pojedinih kategorija međusobno povezanih odnosom vrijednosti, kritika opće teorije prava, kao što je Marx pokazao na vlastitom primjeru u »Njemačkoj ideologiji«, mora istraživati »odnos države i prava prema vlasništvu« u samu zoru klasnog društva.

Pa kako valja graditi proučavanje razvoja pravnih kategorija u marksističkoj kritici opće teorije prava? Drug J. Pašukanis u svom već spomenutom radu, koristeći se za takvu kritiku spomenutim Marxovim metodološkim načinima, kao najjednostavniju stanicu pravnog tkiva, »atom« koji se dalje ne dijeli«, uzima pojam pravnog subjekta. Međutim, čak ako se, kao što to čini drug Pašukanis, pravni subjekt može izjednačiti s pojmom »roba« u političkoj ekonomiji — ipak ne može »pravni subjekt«, kao odviše složena socijalna i ideološka kategorija koja niče na određenom povijesnom stupnju, služiti kao predmet proučavanja. Takvom analitičkom i genetskom proučavanju u njegovu i povijesnom i logičkom razvoju mora se, po našem mišljenju, izložiti »najjednostavniji pravni odnos«, prema Marxovoj uputi — *posjedovanje* i njegov razvoj u *privatno vlasništvo* — odnos koji je u svom drugom aspektu, »s druge strane«, odnos *vladavine i potčinjenosti*.¹⁵

¹⁵ Istina, po mišljenju druga Pašukanisa, odnosi vlasti i potčinjenosti uopće se potpuno ne uklapaju u pravni oblik. Pašukanis smatra: »ne možemo da u odgovarajućim predstavama i pojmovima otkrijemo što drugo osim ideološkog udvajanja stvarnosti (tj. onih istih stvarnih odnosa vlasti i potčinjenosti) [umetnuo I.R.], utoliko je jurističko poimanje samo jednostrano poimanje, a njegove apstrakcije izražavaju jednu od strana realno postojećeg subjekta, tj. društva koje proizvodi robu«. [Usp.: J. B. Pašukanis, *Opšta teorija prava i marksizam*, isto, str. 148.] To mišljenje druga Pašukanisa temelji se na nastojanju da ograniči pravo samo njegovim najrazvijenim oblikom, privatnim pravom društva razmijene — kao što su ga zvali Marx i Engels, »pravom u pravnom smislu«, odbijajući da kao takvo smatraju povijesno ranije oblike prava, ili koji su bili međusobno povezani, i premještajući ih u sasvim neodređeno područje »ideološkog udvajanja stvarnosti«. Marx i Engels nisu nikada provodili takvo ograničenje i teško da bi priznali da je metodološki pravilno provoditi odviše oštre granice između oblika ideologije koji su međusobno povijesno i logično povezani. Za *Marxa*, npr., »pravo jačeg postoji i u granicama buržoaskog društva« (*Uvod u kritiku političke ekonomije*). [Usp.: »pravo jačega« produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj 'pravnoj državi', *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 606, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.] U pravu uvijek imamo »ideološko udvajanje stvarnosti«, sliku u spoznaji dru-

Kao što se već ispostavilo, politička ekonomija bila je za Marxa i Engelsa »mnogo manje prožeta ideologijom«. U klasičnoj ekonomici, čijom se kritikom Marx pretežno bavi, on vidi korak na putu prema egzaktnoj društvenoj znanosti. Čak i kategorije raspodjele i razmjene, fetišizirane kod vulgarnih ekonomista, za klasike buržoaske ekonomije jesu sredstva otkrivanja proizvodnih odnosa koji su se krili iza njih, te već čine stanovite pokušaje otkrivanja te društvene zakonitosti u pojmovima društveno potrebnog rada, radne vrijednosti, itd. Osim toga, kategorije raspodjele i razmjene, kao što je poznato, znače nužnu drugu stranu odnosa proizvodnje. Pojmovi društveno potrebnoga apstraktnog rada, itd., za Marxa nisu element samo buržoaskoekonomske ideologije (pa se i ne postižu potpuno tom ideologijom), već su takvi »apstraktni, jednostrani odnosi« društvene cjeline, koji su realno ukorijenjeni u materijalnoj proizvodnji i zbog toga uvjetuju unutrašnju zakonitost te cjeline. Stvar stoji drukčije s pravnim »aspektom« ekonomike. Ako pod pravom i pravnim institutima razumijevamo samo pravno oformljene, »posredno izražene« ekonomske odnose, onda ćemo se morati ponovno latiti povijesti i povijesnog i logičnog razvoja tih istih ekonomskih odnosa. Ali Marx je u »Njemačkoj ideologiji« potpuno određeno istakao da »pravo ima jednako tako malo vlastitu povijest kao i religija«. ¹⁶ Ta usporedba s religijom sasvim jasno pokazuje da Marx, govoreći

štvenih odnosa, ali taj ideološki faktor prolazi različite složene specifične i odražavajuće faze povijesnog razvoja oblika. Pravni subjekt je, nema dvojbe, mnogo složenija pravna slika ekonomske nego, recimo, feudalni odnos vlasti i potčinjenosti. Ali i pravni odraz feudalne vlasti i potčinjenosti izražava ih »ne u njihovoj pravoj biti«, ne kao ekonomsku vlast i potčinjenost, koji proistječu iz povezanosti s materijalnim uvjetima proizvodnje, već pod kutom prijašnjeg načina političko-pravnog predočavanja. Potpuno je drugo pitanje ako bi na takav ideološki odraz vlasti i potčinjenosti mogao utjecati daljnji razvoj pojma pravnog subjekta. Nema dvojbe da je samo usporedo s razvojem psihologije robnog fetišizma — predočavanja društvenih odnosa u obliku odnosa stvari i njihova sraštavanja s tim stvarima — rasla i predodžba o ljudskoj »volji«, koja je neovisna o materijalnim uvjetima. Zbog toga se morao »voljni odraz« odnosa vlasti i potčinjenosti razvijati i komplicirati usporedo s odgovarajućim pojmom pravnog subjekta. Ali i »pravo-privilegija« feudalnog društva nesumnjivo je ne samo činjenična nadmoć, već i svojevrsan pravni pojam jedne privilegije, usko vezan, kao što ćemo se kasnije uvjeriti, uz prijašnji »politički« postupak pravnog predstavljanja, koji je potčinjen religioznoj ideologiji.

¹⁶ K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 525, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*.

o povijesti prava, misli upravo na povijest pravne ideologije. Povijesni, pak, i logični razvoj ideologija treba proučavati ne u njihovoj vlastitoj povijesti, već kao jednu od strana povijesti, tj. usporedo s razvojem društvenih oblika koji slijede jedan iza drugoga. Ideologije, koje imaju korijen u materijalnim društvenim odnosima i nužno pomažu oformljavanje i izražavanje tih proizvodnih odnosa, usporedo s tim, pod utjecajem nataloženoga misaonog materijala, gube spoznaju o svojoj vezi s društvenim odnosima. Zbog toga za proučavanje razvoja pravne ideologije treba uzimati ne sasvim razvijenu ideološku kategoriju, kao na primjer pravni subjekt buržoaskog društva — kategoriju čiji se složeni karakter uvjetuje posebnosću ekonomskog oblika koji ju je rodio, i čija se veza s prethodnim proizvodnim odnosima i s prethodnim elementima prava ne čini dovoljno očita. Nužno je uzeti takvu pravnu kategoriju koja bi, dajući minimum elemenata pravne ideologije, ujedno bila nužan oblik društvenog odnosa, karakterističnoga za niz klasnih oblika društva, koji slijede jedan iza drugoga, i istodobno bi nastupala u najrazvijenijem obliku u buržoaskom društvu. Mora se uzeti razvoj za sve oblike klasnog društva temeljnoga pravnog odnosa u kojem se otkriva jedinstvo suprotnosti, koje ga stvara, i samim tim od strane određenog oblika osvjetljava se proces razvoja samog klasnog društva.

Takav pak društveni odnos, karakterističan za sve oblike klasnog društva, jest *privatno vlasništvo*, a najjednostavniji pravni odnos, kao što Marx pokazuje u »Uvodu«, jest *posjedovanje*, koje se od faktičnog prisvajanja kasnije razvija u *pravno vlasništvo*. A, kao što kaže Marx, »svako prisvajanje vrši se unutar određenog društvenog oblika i pomoću njega«. Posjedovanje, kao društveni odnos, neraskidivo je vezano uz odnose vladavine i potčinjenosti, što je druga »raspodjelna« strana tih odnosa. To se tumači tako da ovdje imamo posla samo s dvojakim izrazom istoga temeljnoga ekonomskog odnosa — raspodjele sredstava za proizvodnju. Sadržavajući minimum pravne ideologije na ranijim stupnjevima klasnog društva, taj društveni odnos, kao samonikli fetiš privatnog vlasništva, stječe svoju potpuno praktičnu istinu — tj. i kao odnos vladavine — upravo u uvjetima najbujnijeg procvata pravne ideologije u epohi buržoaskog društva. Pravna kategorija vladavine, a zatim vlasništva, zbog toga i jest početak proučavanja i kraj proučavanja, gdje nastupa već kao »jednaka« vladavina subjekta prava,

zatim kao »opća« vladavina, i najzad zastarijeva kao pravna kategorija. Uzgred primijetimo da će upravo proučavanja razvoja pojmova vezanih uz razvoj vlasništva dopustiti da obuhvatimo i momente koji se odnose na *javno* i, napose, na administrativno i javno-gospodarsko pravo, što ne dolazi u obzir ako budemo polazili od privatnijeg oblika društva razmjene i od pravnog subjekta koji se razvija na njegovu tlu.

U najrazvijenijem i istodobno sveobuhvatnom obliku kao kapitalističko privatno vlasništvo vladavina, kao što je rečeno, nastupa u najrazvijenijem društvenom obliku, u robo-kapitalističkom društvu. Isto kao što se apstraktni rad, koji simbolizira vrijednost, koji je najjednostavnija i istodobno najapstraktnija kategorija, najočitiije u svojoj istini javlja u buržoaskoj epohi. I slično kao što vrijednost, jer je logična i usporedo s tim povijesna kategorija, dobiva u robnom društvu i konkretan izraz kao višak vrijednosti namjnoga rada, koji je postao roba, isto tako i vladavina, vlasništvo u buržoaskom društvu, javlja se u konkretnim oblicima — robnog vlasnika, pravnog subjekta. Tako je »subjekt prava« složena ideološka tvorevina koja završava složen put razvoja najjednostavnijih pravnih kategorija. Kritika buržoaske teorije prava, u čiji temelj prilikom proučavanja robnog društva ulazi kritika političke ekonomije, mora proučiti putove tog razvoja. Usporedo s tim treba proučiti povijesni i logični razvoj u samim pravnim odnosima onoga što je Engels nazivao *općom idejom prava*, tj. predodžbe o pravu kao o »*primjeni podjednako mjerila*«. Uspoređujući svaki put ekonomski sadržaj prava dane epohe s njegovim pravnim oblikom, nužno je proučiti kako usporedo s povijesnim razvojem pravnog pojma vladavine taj sadržaj, po odobrenju »opće vladavine«, a onda »vladavine-privilegije«, postupno prelazi u »podjednaku vladavinu« — kako usporedo s robnom proizvodnjom trijumfira pojam »podjednako prava«, »prava u pravnom smislu«.

Razumije se, razvoj pravnog odraza ekonomike u svakoj pojedinačnoj epohi može se istražiti samo prilikom proučavanja i onih temeljnih i nadasve važnih moralno-pravnih predodžbi koje određuje društveni oblik, od kojih se, kažu, razvija svaki pojedini sistem pravnih odnosa — pri proučavanju svaki put isticanih, od ove ili one klase, »pravnih principa«, ili »ideja«. Nimalo ne prešućujući čisto ideološku i klasnu bit spomenutih pravnih »principa« i one oblike što

ih može roditi njihov logični razvoj u obliku ovih ili onih iznutra usklađenih sistema ideja, »sistema prava«, treba stalno imati na umu materijalne društvene odnose koji predodređuju njihovu strukturu.

Sve vrijednosti takvog istraživanja, koje polazi od razvoja klasnih proizvodnih odnosa, dijalektičkomaterijalističkog istraživanja razvoja pravnih pojava što ih prate, javljaju se osobito snažno kad ih uspoređujemo s metodama koje su vladale prije Marxa, a koje se još i danas nalaze u temelju pravnog mišljenja, npr. s dogmatskim, apriorno-logičnim metodama, itd. Kod Marxa i Engelsa, kao što je poznato, nalazimo podosta izrazitih ilustracija njihova odnosa prema dogmatskom lijepljenju »etiketa sistema«, kao i prema moralno-pravnim predodžbama što svoje porijeklo vode još od »prirodnog prava« — o pravednosti, o prirodnom temelju sredine, itd. Karakteristične ne samo za buržoasko, već i za sitnoburžoasko mišljenje, te su poglede nemilosrdno raskrinkali Marx i Engels u svojoj kritici sitnoburžoaskog socijalizma (takva je, npr., kritika pogleda Proudhona, Mühlbergera, »pravno socijalizma« Mengera, itd.). Usporedo s tim, njihov posebni otpor izazivala je ona pobrkanoost u teoretskoj analizi pravnih i ekonomskih pojmova koja je u njihovo vrijeme najjače došla do izražaja u takozvanoj kameralnoj znanosti, koja je tada bila temelj predavanja na njemačkim sveučilištima. »Kameralistika« nije slučajna povijesna pojava, već vrlo karakteristična pojava koja se obično javlja u zaostalim ekonomskim zemljama na nižim stupnjevima razvoja kapitalizma, a i prilikom prijelaza na nove oblike društvenog uređenja. Jasno ekonomsko razumijevanje i, u vezi s tim, ekonomska analiza »u čistom obliku« — izbjegavajući pravno posredovanje ekonomskih činjenica — postaju mogući i prihvatljivi za društvenu svijest samo usporedo s daljnjim tokom ekonomskog razvoja. Budući da i sada postoje neke namjere u pravcu brkanja pravnih i ekonomskih pojmova, vrlo je poučno sjetiti se podrugljivih Marxovih redaka namijenjenih »kameralnoj znanosti«.

Terminom »sociološka kritika buržoaske teorije prava« obilježavamo tako niz posebnosti marksističkoga teoretskog proučavanja prava. »Kritika«, tj. *kritička analiza usko je vezana uz proučavanje genetskog razvoja* pravnih kategorija. »Sociološka kritika«, tj. analiza, vezana je uz proučavanje *proturječja društvene cjeline na njezinim pojedinačnim etapama* koje rađaju specifične zakonitosti. Međutim, to stalno

isticanje u marksizmu značenja sociološkog proučavanja prava, borba protiv svakovrsnih pokušaja ponovnog rađanja samostalnih »pravničkih« teorija, razumije se, nema ništa zajedničko s buržoaskim »sociološkim« smjerom u pravu. Jer za marksizam sociologija nije nikakva »superznanost« o društvu, koja utvrđuje nekorisne spensero-tardovske »zakone«, već je metodologija društvene spoznaje koja odražava imanentnu logiku samog društvenog razvoja i koja zbog toga, u skladu s dijalektičkim materijalizmom, otkriva povijesne i logične uzajamne veze između društvenog »sadržaja« i društvenog »oblika«, između temeljnih i izvedenih elemenata društvenog života, između empirijskog temelja i unutrašnje zakonitosti ideoloških oblika, itd. Primjenjivanje marksističke sociološke metode u području proučavanja pravnih odnosa, »potčinjavanje« potonje u tom smislu jednostranosti pravnog oblika i ovu metodu *pretvara u teoriju*, u marksističku teoriju prava.

Ali potpuna sociološka kritika buržoaske teorije prava mora biti i njezina »socijalistička kritika«. Ona mora proučiti također rađanje i nagomilavanje pravnog razvoja u najvišoj fazi, uz najviši razvoj pravne ideologije, novih elemenata svjesno-razumnog reguliranja i izabiranja pravnih oblika i pojmova u smjeru novih tendencija ekonomskog razvoja. Odumiranje »buržoaskog prava«, »prava u juridičkom smislu« i, usporedo s tim, smrt prava kao ideologije, prijelaz u komunističkom društvu na svjesno reguliran sistem društvenog ponašanja, sistem koji je svjestan svoje povezanosti s materijalnim uvjetima proizvodnje — proučavanje toga postupnog odumiranja i prijelaza u vezi s pitanjem mogućnosti da proleterska diktatura iskoristi odumiruće kategorije buržoaskog prava — mora postati završna, najviša ideja marksističke kritike buržoaskih pravnih kategorija.

II. Problem ideologije i pravo

1.

U potrazi za ispravnim putovima izgradnje marksističke kritike opće teorije prava nužno je ozbiljno prići problemu velike složenosti, problemu *ideologije*, koji su postavili Marx i Engels i koji se većinom izostavlja ili mu se ne poklanja

dovoljna pažnja u marksističkoj literaturi. Teorija »nadgradnje« do sada u marksističkoj literaturi nije dovoljno razrađena, napose pitanje *oblika* društvene svijesti. Potonje vodi svakovrsnim skretanjima u razumijevanju uzajamnih odnosa između ideološkog oblika i njegova ekonomskog sadržaja, napose, pak, u području prava vodi naivnim pogledima na pravo kao na ideološki »refleks«, »socijalnu simboliku«, apstraktnu »svijest o nužnosti pravnih normi«, i sl. Tu ćemo temu ovdje načeti samo utoliko ukoliko je vezana uz pitanje koje nas zanima.

Engels je posljednjih godina života pokušavao u pojedinih pismima ispraviti, kako se sam izrazio, vlastitu i Marksovu »grešku«. »Naime, mi svi smo glavni akcenat stavljali i *morali da stavljamo* (istakao F. E.) pre svega na *izvođenje* (istakao F. E.) političkih, pravnih i ostalih ideoloških predstava i postupaka, posredovanih ovim predstavama, iz osnovnih ekonomskih činjenica. Pri tom smo *formalnu stranu* zanemarili zbog sadržine: način na koji se ove predstave obrazuju.« I dalje Engels pruža detaljno tumačenje toga kako valja shvaćati izraz »ideologija«. »Ideologija je proces koji se, istina, odvija sa svešću takozvanog mislioca, ali sa *lažnom svešću*. Prave pogonske sile koje ga pokreću ostaju *mu nepoznate*; inače to i ne bi bio nikakav ideološki proces. Dakle, on *zamišlja* lažne, odnosno prividne pokretačke sile. Zato što je to misaoni proces, on svoj *sadržaj* i svoju *formu* izvodi iz čistog mišljenja, svog sopstvenog, ili svojih predhodnika. On ina posla samo s pukim misaonim materijalom, koji uzima takav kakav je, kao nešto stvoreno mišljenjem, i ne traga *ni za kakvim drugim daljim, od mišljenja nezavisnim poreklom*, i to je za njega samo po sebi razumljivo, pošto mu se čini da je svako delanje, zato što je *posredovano* (istakao F. E.) mišljenjem, takođe u krajnjoj liniji *zasnovano* (istakao F. E.) u mišljenju.« Engels zaključuje: »Ovu stranu stvari, koju ovde mogu samo da nagovestim, svi smo, mislim, zanemarili više nego što ona to zaslužuje. To je stara priča: Na početku se *forma* stalno zanemaruje zbog *sadržaja*.«¹⁷

Uostalom, Marxa za to ne moramo »osuđivati« — jednostavno *nije stigao* završiti taj golemi rad koji je započeo. Sjetimo se prvobitne skice plana *Kapitala* u uvodu »*Priloga*

¹⁷ Engelsovo pismo Mehringu od 14. jula 1893. Kurziv je naš, kao i svuda dalje. [Usp. MED, tom 46, str. 87—88, prev. O. Kostrešević.]

kritici...«, gdje nailazimo na niz primjedbi koje se tiču i prava i filozofije, čak i umjetnosti, pa će nam postati jasno da je velebna zgrada *Kapitala* ostala, da tako kažem, bez »ideološkog« krova u smislu temeljitije analize sadržaja i oblika pojedinih ideologija.¹⁸ Međutim, upravo je problem ideologije, napose problem prava, za Marxa i Engelsa bio *polazni* problem u razvoju njihova povijesnog shvaćanja. Upravo kritičko preispitivanje Hegelove filozofije prava, što će postati jasno iz daljnjih redaka, dovelo ih je do materijalnih uvjeta života, u kojima leži korijen pravnih odnosa. Ali samo preispitivanje bilo je obavljeno u svjetlu zadatka, koji je Marx sebi postavio još u vrijeme utjecaja Feuerbacha, »analizirati mističku, samome sebi nejasnu svijest, otkriti »samootuđivanje čovjeka u njegovim nesvetim oblicima«.¹⁹ Zadatak koji je bio pred Marxom i Engelsom, i koji se definitivno oblikovao u njihovu daljnjem razvoju, bio je mnogostran. Potrebno je bilo, ponajprije, otkriti ekonomski sadržaj ideoloških oblika, njihovu uvjetovanost ekonomskim sadržajem i vezu s tim sadržajem. S druge strane, trebalo je otkriti svu originalnost i osobitost formalne ideologije, koje se ispoljuju u svom razvitku od ekonomskog sadržaja, koji ih uvjetuje, i istodobno znače povijesno neminovnu stranu, formalno posredovanje društvenog procesa. I, napokon, nužno je bilo utvrditi neminovnost i samoga svojevrsnog razvoja ideoloških oblika, a tako i neminovnost njihova odvajanja od ekonomske stvarnosti, koju su odražavali. Marx i Engels dospjeli su dovršiti prvi od tih zadataka, međutim, dali su najopćenitije skice i za rješenje drugog i trećeg zadatka.

U već spomenutom pismu Mehringu Engels daje obilježja sljedećim važnim posebnostima te »formalne strane« — onog »načina na koji se ove predstave obrazuju«:

¹⁸ Time, naravno, ne želimo reći da se Marx u *Kapitalu* bavio samo ekonomskim odnosima. Naprotiv, kao što točno ističe Lenjin, »on je, uza sve to, svuda i stalno istraživao nadgradnje, odgovarajuće tim proizvodnim odnosima, odijevao je kostur mesom i krvlju« (*Čto takoe druž'ja naroda?* itd.). Međutim, sasvim je očito iz razmatranja prvobitnog Marxova plana i nezavršenog poglavlja o klasama III sveska, da su Marxove namjere u tom pravcu bile mnogo šire i da je *Kapital* morao predstavljati sasvim zaokruženu sliku buržoaskog društva.

¹⁹ Usp.: K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Citat, zapravo, glasi: »...pošto je demaskiran sveti oblik čovjekova samootuđenja, da demaskira otuđenje u njegovim nesvetim oblicima«, str. 128, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

1. Nepoznati su istinski pobuđujući razlozi koji izazivaju misaoni proces, pri čemu se misliocima tog procesa čini da je i sadržaj i oblik tog procesa rodilo čisto mišljenje prethodnih mislilaca.

2. U stvari se pak odvija ekonomski proces neovisno o mišljenju.

3. Zato se čini da taj ekonomski proces ima kao temelj mišljenje, jer mišljenje služi kao sredstvo otkrivanja, »posredovanje« ekonomskog procesa, tj, kao sredstvo da bi se mogle vršiti svjesne ljudske radnje, od kojih je taj proces sastavljen.

4. U temelju ideološkog procesa nalaze se neke lažne ili prividne rukovodne »predodžbe«, ideje, općenito povijesno nagomilani misaoni materijal.

U pismu C. Schmidt u od 27. listopada 1890. Engels osvjetljava problem, pokazujući kakvu ulogu u stvaranju ideologije ima društvena podjela rada, koja fiksira pojedina područja raspodjele društvenog rada u obliku izvana samostalnih područja. Vanjska samostalnost ideologija, na takav način, nalazi u sebi tumaćenje u relativnoj faktičnoj samostalnosti područja duhovne proizvodnje, koju je izazvala društvena podjela rada. »Stvarno iskrivljavanje« zbog toga izaziva i lažan karakter ideoloških predodžbi. »S ekonomskim, političkim i drugim refleksima sasvim je isto kao i s refleksima u ljudskom oku, oni prolaze kroz sabirnu leću i pojavljuju se zato preokrenuto, naglavce. Samo što nedostaje nervni aparat koji ih za predodžbu ponovo postavlja na noge.«²⁰

Zadovoljimo se usporedbom tih najkasnijih Engelsovih misli s nekim uputama koje u pogledu ideologije Marx i Engels daju u svom ranijem radu, u nedavno* izašloj »Nje-

²⁰ Engels Conradu Schmidt, London, 27. listopada 1890, str. 1415—1416, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*; odabrao, preveo i komentirao P. Vranicki. Slična usporedba upotrijebljena je mnogo prije u *Nje-mačkoj ideologiji*: »Ako se u cijeloj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju kao u kameri obscurei izvrnuti naglavce, onda taj fenomen proizlazi jednako tako iz njihova historijskoga životnog procesa kao što obrtanje predmeta na mrežnjači proizlazi iz njihova neposredno fizičkog životnog procesa« (str. 470, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*).

* [Odnosi se na prvo objavljivanje ruskog prijevoda *Predgovora* i većeg dijela 1. poglavlja (*Feuerbach*) u Rjazanovljevoj redakciji: *Projekt predislavlja k »Njemačkoj ideologiji«*. Fejerbah (*Idealističeskaja i materialističeskaja točka zrenija*), *Arhiv Marksa i Engel'sa*, Moskva, 1924, tom 1, 211—256.]

mačkoj ideologiji«. »Gotovo čitava ideologija«, čitamo u tom djelu, »reducira ili na iskrivljeno shvaćanje (istakao I. R.) ... povijesti ili na potpunu apstrakciju (istakao I. R.) od nje. Ideologija sama samo je jedna od strana (istakao I. R.) te povijesti.«** »Ako je svjesni izraz zbiljskih odnosa tih individuuma iluzoran, ako oni u svojim predodžbama svoju zbiljnost izvrću, onda je to, ponovo, posljedica ograničenog materijalnog načina djelatnosti...«** »tek od trenutka kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada ... svijest zbilja može sebi umišljati da je nešto drugo nego svijest postojeće prakse...«²¹ Za pravnika, političara, moralista, itd. — upućuje Marx — dolazi do »objektiviranja njegova zanimanja, zahvaljujući podjeli rada«. Razumije se, podjelu rada u danom slučaju treba shvaćati ne samo kao usku stručnost, već i kao složenost opće društvene proizvodnje, čija se različita područja više ne čine kao društvena cjelina.²²

Na takav način, prema Marxu i Engelsu, »ograničeni materijalni način djelovanja«, uvjeti složene podjele rada, u kojem se, s jedne strane, intelektualni rad diferencira od fizičkog rada, s druge strane gubi svijest o vezi između različitih grana društvene proizvodnje, te shvaćanje sistema društvenih odnosa, sve to vodi tome da se intelektualna područja djelatnosti, misaoni procesi, kojima se bave predstavnici umnog rada, objektiviraju. Drugim riječima, ti misaoni procesi prestaju biti ono što su oni u stvarnosti, prestaju biti upravo društveno-subjektivni odrazi, tj. odrazi

** [Precrtano u Marxovu rukopisu; usp. str. 470, bilješka 14, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*.]

²¹ Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, bilješka 8, u rukopisu precrtano, str. 464—465; bilješka 14, str. 470; str. 479, u: *Filozofsko-politički spisi*.

²² Ne možemo se odreći zadovoljstva da iz *Njemačke ideologije* citiramo još neke misli koje se odnose na pravo, to više što ćemo se još morati zaustavljati na tim pitanjima.

»Privatno pravo se razvija istovremeno sa privatnom svojinom iz procesa raspadanja spontano nastale zajednice...« »U privatnom pravu su postojeći odnosi svojine izraženi kao rezultat sveopšte volje.« »Stvar... tek u toku opštenja i nezavisno od prava postaje stvar, prava svojina...« »Odnosi postaju u jurisprudenciji, politici itd. — u svesti pojmovi; pošto oni ne prelaze okvire tih odnosa, i pojmovi o tim odnosima predstavljaju u njihovoj glavi fiksne pojmove...« [Sve istakao I. R.] Marx tu također otkriva »iluziju« da se »pravo svodi na čistu volju«, a i drugu iluziju koja »pravo svodi na zakon«, *Arhiv Marksa i Engelsa*, t. I; [usp. MED, tom 6, 69—76, passim].

u društvenoj svijesti ekonomskog procesa, koji je objektiviran i o njima neovisan. *Apstrahiraju* se, izdvajaju se iz ekonomskog kretanja i njihovim nosiocima čine se kao neovisni, samostalni procesi, pa prema tome i kao procesi koji izvire samo iz onoga misaonog procesa u kojem se odvijaju. To objektiviranje misaonog procesa — dok društvena proizvodnja gubi organizirani karakter i razmjena postaje oblikom njegove veze — postupno se širi i na predodžbu o svojim radnjama i svom položaju uopće svih sudionika proizvodnog procesa. Ta predodžba postaje karakteristično i neotuđivo svojstvo društvene svijesti.

Na koji se način s formalne strane ostvaruje proces tog objektiviranja misaonih procesa u društvenoj svijesti? Marx i Engels govore, i to opetovano, da se odraz stvarnog ekonomskog procesa vrši »u okrenutom obliku«, kao da je »postavljen na glavu«. Pomoću sličnih izraza žele reći da se u procesu objektiviranja misaonog materijala *ispravan međusobni odnos između njega i društvenog bitka, koji se u njemu odražava, preokreće*: ne čini se da je ekonomski proces onaj koji rađa oblike svijesti, koji ga posreduju, već, suprotno tome, mišljenje se čini istinitim temeljem društvenih radnji. Sjetimo se zatim one analogije, koju Engels opetovano navodi, s lećom što skuplja zrake. Tu analogiju ne moramo tumačiti u usko fiziološkom ili psihofiziološkom smislu. Ovdje je riječ o odrazu u već objektiviranom misaonom materijalu, tj. o odrazu društvenog bitka kroz prizmu »leću« onih temeljnih, vodećih predodžbi što se čine vezane uz prethodno povijesno mišljenje koje sa svoje strane niže daljnje logičke karike danog misaonog područja. Odrazi temeljnih ekonomskih odnosa u društvenoj svijesti, povijesno se izdvajaju od njih, koji su promatrani kao »slobodni pojmovi«, postaju polaznom točkom daljnijega misaonog procesa — onom »skupljajućom lećom« što daljnjim pojedinačnim odrazima društvenog bitka daje *privid dedukcija iz temeljnih vodećih principa*. Tekući misaoni proces zbog toga nosi otisak dvostranog utjecaja. S jedne strane, u različitim ideološkim pojmovima i kategorijama, koje se razvijaju, imamo, »subjektivan« u društvenom smislu, odraz više ili manje udaljenih promjena samog ekonomskog procesa. S druge strane, povijesno »objektiviranje« tih ideoloških kategorija primorava da se one izvode jedna iz druge, iz prethodnoga misaonog materijala, da se zamišljaju kao dedukcija iz temeljnih i prethodnih

predodžbi datoga ideološkog područja. Dvostran utjecaj ekonomskog procesa i prethodno nagomilanoga misaonog materijala uopće je temelj svega procesa razvoja društvene svijesti. U pojedinim pak ideologijama imamo poseban slučaj dvostranog utjecaja: utjecaja same ekonomije i njezinih odnosa u obliku *karika koje posreduju*, takozvanih osnovnih »ideja«, »principa«, »norma«, itd. »Ideje«, »načela« i sl. javljaju se kao nepromjenljiva, stalna, apsolutna mjerila, koja se dodaju pojmovima što se iz njih dogmatski deduciraju. Ako se pak te ideje smatraju idejama koje se same razvijaju (kao, na primjer, apsolutna ideja kod Hegela), onda taj razvoj neizbježno dobiva teleološki karakter: ideja postaje i temelj i konačni cilj razvoja. Razumije se, u stvarnosti te »ideje«, ta »načela«, itd., koje se čine neovisne i rođene po mišljenju, imaju potpuno određeni empirijski temelj: one su odraz klasnih proizvodnih odnosa, pa prema tome i klasnih interesa ove ili one društvene klase.

Terminom »ideologija« Marx i Engels, na takav način, željeli su obilježiti prije svega *formalna* svojstva načina predočavanja, njihov oblik stvaranja, prividno kretanje i njihov razvoj iz »ideje«. Svaka se svijest, barem s vanjske strane, gradi *prema obliku ideologije*, tj. čini se kao razvoj i ispoljavanje stanovitih vodećih principa i ideja. Međutim, ovdje treba praviti razliku između metafizičke spoznaje, koja se odvaja od bitka, koji odražava, i zatvara u »sisteme«, svijesti, i dijalektičkog mišljenja marksizma, u kojem je dijalektika pojmova samo odraz dijalektike samog bitka, koji se razvija. Metafizički moment u Hegelovoj »ideologiji«, koji duboko proturječi njezinoj metodi, i sastoji se u tome da se pretvara u zatvoreni sistem. Ideološki nazor ili apriorno mišljenje uopće odlikuje se upravo time da ovdje, kao što je Marx rekao u jednom pismu, »načelo ostaje nepomično«, apsolutno, i razvoj ideja iz njega provodi se *dogmatski-deduktivno*. Međutim, u marksističkoj dijalektici imamo posla s logičnim razvojem, koji odražava povijesni razvoj, tj. ne s apstraktnim logičnim razvojem ideja, već, kao što je kasnije rekao Lenjin, »s konkretnom analizom datog«. Otkrivanje vodećih načela, koja nemaju nimalo apsolutno značenje i razvijaju se usporedo s razvojem samih društvenih odnosa, ovdje ne znači »rađanje ideje«, ali neizbježno proistječe iz odraza same povezane unutrašnje zakonitosti dijalektike bitka. Ideja se utoliko

očituje ukoliko se *ispoljava*: ne izmišljamo vezu između pojava, već je pronalazimo u samim pojavama.²³

Dogmatski razvoj od apstraktnog odraza klasnih interesa, od »ideja«, načela« (uzgred rečeno, karakteristično svojstvo upravo pravnog mišljenja), i relativna, uvelike vanjska samostalnost tog razvoja neminovno vode stvaranju zatvorenih sistema ideja, a to su najvažnije ideologije. Ovdje *oblik izgradnje*, koji određuje, naravno, u krajnjoj liniji, ekonomski sadržaj, sam sa svoje strane također *određuje sadržaj ideologije*: oblik — idejni rad, što vodi od osnovnih ideja — *ovdje se zbog toga podudara s idejnim sadržajem*. Zbog toga Marx i Engels šire termin, koji uzima u obzir prije svega formalna svojstva, i na idejni sadržaj stanovitih načina predočavanja: termin »ideologija« obuhvaća ne samo oblike stvaranja i razvoja religiozne, pravne, itd., ideologije, već i njihov idejni sadržaj, koji je uvjetovan tim načinom predočavanja.

Dvostruk utjecaj na razvoj ideoloških pojmova — ne samo nagomilanoga misaonog materijala, već i njihova empirijskog temelja — tumači nam zašto je ideologija, odražavajući *preokrenuto* društvenu stvarnost, ipak odraz, oblik spoznaje ekonomskog procesa. Tehničko prilagođavanje društva prirodi u procesu njegova povijesnog razvoja nezamislivo je bez javljanja u društvenoj svijesti elemenata točnog znanja, ispravnog razumijevanja pojava koje nas okružuju — »relativnih istina« — na putu prema objektivnoj istini. Temeljne vodeće ideje vladajuće klase na stanovitom povijesnom stupnju — ako je ta klasa »hegemon društva« i njezini se interesi podudaraju s interesima proizvodnih snaga — sadrže u sebi elemente te relativne istine. Ali razvoj ideologija nastavlja se i dolazi do najveće snage upravo onda kada su njihove polazne ideje, koje su objektivirale predodžbe, već *prestale* biti relativno objektivni odraz procesa materijalne proizvodnje. Elementi točnog znanja, koji se nastavljaju gomilati u ideologijama, počinju proturječiti njihovim temeljnim načelima, koja su se ukrutila i obojena

²³ Upravo se time razlikuje proleterski pogled na svijet, »socijalistička ideologija«, kako je rekao Lenjin, od svih ideologija koje su prethodile. Kao što je Marx pisao još u *Njemačkoj ideologiji*: »Za nas komunizam nije *stanje* koje treba uspostaviti, *ideal* [istakao K.M.] prema kojem se *zbiljnost* ima upravljati. Komunizmom nazivamo *zbiljski* pokret koji ukida sadašnje stanje« [usp.: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*, str. 483].

prijašnjom vladajućom ideologijom, već odražavaju interese nove društvene klase, koja sa svoje strane označava rađanje novih proizvodnih odnosa.

Iz svega što je dosad rečeno postaje očito zašto je povijesno neizbježan razvoj specifičnih formalnih svojstava ideologija, zašto je povijesno neizbježno njihovo otkidanje od njihova materijalnog korijena — »preokrenuto razumijevanje stvarnosti ili potpuno apstrahiranje od te stvarnosti«. Ali pogrešno bi bilo vidjeti u ideologijama samo apstraktno, ideološke reflekse ili, prema riječima M. Reisnera, »socijalnu simboliku«, »uvjetne nadraživače«. ²⁴ Ideologija, po citiranim riječima Marxa, ujedno je i »jedna od strana povijesti«. Ideološki proces, budući da je apstraktni odraz ekonomskog procesa u društvenoj svijesti, predstavlja neophodnu stranu tog procesa: ono »posredovanje« društvenog bitka u kojem potonji istupa kao društvena svijest. Društveni, ekonomski proces u pojedinim svojim momentima ne može se odvijati, ne može se ostvarivati sasvim bez sudjelovanja svijesti, bez ikakvog »shvaćanja«, ispravnog ili neispravnog, pojedinih njegovih momenata od strane proizvođača koji u njemu sudjeluju.

Svijest, pa makar i »iskrivljena«, služi kao nužno sredstvo koje veže sudionike društvenog procesa: pomoću subjektivnih predodžbi i voljnih, možda potpuno na drugu stranu usmjerenih osoba odvija se objektivno, neovisno o njihovoj volji, ekonomsko gibanje. ²⁵ Ideološke predodžbe

²⁴ Vidjeti, npr., posljednje članke M. Reisnera, »Vestnik Kommunističeskoj Akademii«, br. 9. i dr. Za polemiku koja se svojedobno odvijala između drugova Reisnera i Stučke karakteristično je sljedeće. Prof. Reisner, iako je pravo nazivao »ideologijom«, ali razumijevajući ga kao »pravnu svijest« klasa i čak rodova i polazeći od te pravne svijesti, sve se više udaljavao od ispravnog razumijevanja prava. Da je ta pravna ideologija mnogo više »materijalna« nego što se to može pričiniti pri polaženju od nje, da je neraskidivo vezana uz potpuno realne i objektivne društvene odnose, koji formalno posreduju materijalne odnose — ostalo je za nj potpuno nejasno. Drugu Stučki, pak, samo klasno i materijalističko prilazanje, koje polazi od materijalnih odnosa, omogućilo je da dođe do ispravnijeg razumijevanja biti i pravnih odnosa, bez obzira na neke njegove terminološke netočnosti koje je djelomično već zabilježila marksistička kritika. Kada je bio pri kraju tisak ovih ogleada, izašla je nova i velika knjiga prof. Reisnera »Pravo«; bez obzira na niz svojih vanjskih vrhina (bogat povijesni materijal, literarno izlaganje), ta je knjiga puna temeljnih metodoloških zabluda.

²⁵ »Robe ne mogu ići same na tržište niti se same razmjenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvarе, tj. njihove vlasnike... Da bi

nisu konačni temelj, kao što je rekao Engels, ne ulaze kao faktor uzročne zakonitosti u ekonomski razvoj, u razvoj materijalnih društvenih odnosa, već služe kao sredstvo njegova izraza i predočavanja radnji njegovih sudionika, radnji što predstavljaju taj proces — prema tome su nužan uvjet razvoja društvenih odnosa. ²⁶

Pojam »uzročne veze« često se zamišlja veoma široko, u smislu svih uvjeta koji pripremaju pojavu. Ali potpuno je očito da treba razlikovati uvjete koji pomažu ostvarivanje društvenog procesa samo na posredni način i neovisnu o društvenoj svijesti zakonitu uzajamnu ovisnost materijalnih društvenih odnosa. U društvenom razvoju samo se ova ovisnost može zamišljati kao istinito uzročna, tj. zakonita veza. I upravo ta okolnost čini od ideologije samo »nadgradnju« u odnosu prema ekonomski realnoj bazi.

Ali razlikujući, prilikom istraživanja uvjeta uzročne zakonitosti, bazu i nadgradnju, potrebno je istodobno imati pred očima i njihovu vezu u društvenim odnosima. Samo takvo ispravno dijalektičko razumijevanje svojstava ideologije omogućit će da se u njoj ugleda i »preokrenuti odraz«, i istodobno nužna strana društvenog procesa, oblik društve-

ove stvari dovodili u uzajamni odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugom kao lica čija volja obitava u tim stvarima... »Kapital«, sv. I [usp. MED, tom 21, str. 85].

²⁶ Drug A. Varjaš nije shvatio tu okolnost u svom referatu o »marksističkoj filozofiji povijesti« (vidjeti: »Vjestnik Kommunističeskoj Akademii«, br. 9). Pokušavajući na isti način prići rješavanju problema ideologije, drug Varjaš u njoj gotovo vidi odraz ekonomskog procesa, podvrgnut racionalnoj obradi, procesa koji se, po njegovu mišljenju, ostvaruje bez nje, uz sudjelovanje područja »nesvjesnoga«. Drug Varjaš griješi u tome što pokušava izgladiti razlike između psihologije individualna i društvene psihologije, ne polazeći od potonje, već od područja individualno-psihološkog (odavde i njegov »frojdzam« i sl.). Pomanjkanje svijesti o »društvenim odnosima« društvenog procesa u cjelini još ne znači pomanjkanje svjesnih radnji sudionika tog procesa; nesvjesno u odnosu prema ispravno shvaćenom društvenom procesu ne podudara se zbog toga s nesvjesnim u individualno-psihološkom smislu. Nužno je imati pred očima dijalektičku vezu između društvene svijesti i društvenog bitka, neovisnoga o njoj, ne činiti njihovo uspoređivanje »prekomjernim«. Mnogo pravilnije prilazi tom pitanju drug Rudaš (»Vestn. Komm. Akad.«, br. 10), koji razlikuje neispravnu ideološku »društvenu svijest« i prirodnoznanstvenu svijest, usmjerenu na sam materijalni proces proizvodnje. Ali, kako kaže sam drug Rudaš, ne smiju se te dvije svijesti strogo razgraničavati; zbog toga bi bilo ispravno govoriti o elementima točnog znanja u društvenoj svijesti.

Korisno je sjetiti se što u povodu toga kaže Lenin. Još u »Očto takoe druž'ja naroda« Lenin razlikuje »ideološke društvene odnose«

nih odnosa. Samo u tom ćemo slučaju shvatiti zašto se ideologija zbog unutrašnjih suprotnosti istodobno i *apstrahira* od društvenih odnosa i pomaže njihovu *konkretizaciju*.

U proizvodnim odnosima, na takav način, kao što ispravno kaže drug *Buharin* u svojoj *Teoriji historijskog materijalizma*, moramo razlikovati dvije strane: to je — vremen-sko-prostorni raspored ljudi usred oruđa za proizvodnju, *materijalni* odnosi koji se tim putem oblikuju i shvaćanje tih materijalnih odnosa u svijesti njihovih sudionika — drugim riječima, *ideološki* odnosi. Materijalni se odnosi ne shvaćaju potpuno u društvenoj svijesti. Sistem materijalnih odnosa u cjelini oblikuje se mimo volje i svijesti ljudi. »Nikad toga nije bilo, niti sad toga ima, da članovi društva imaju predstavu o celokupnosti onih društvenih odnosa u kojima žive kao o nečemu određenom, *celovitom, prožetom takvim i takvim principima* (istakao I. R.); naprotiv, masa se prilagođava nesvesno tim odnosima i... nema predstave o njima kao o *specifičnim istorijskim društvenim odnosima* (istakao I. R.)« (Lenjin, *Šta su »prijatelji naroda«*, sv. I, str. 70).²⁷ Međutim, *pojedinačne* promjene proizvodnog procesa, *pojedinačne* činjenice od kojih je sastavljen materijalni proces moraju se neminovno odražavati u svijesti

(tj. takve koji prolaze kroz svijest prije nego što se stvore, tj. *razumije se, radi se cijelo vrijeme o svijesti o »društvenim odnosima«* i nikakvim drugim) ljudi i materijalne društvene odnose, tj. takve koji se stvaraju ne prolazeći kroz svijest ljudi; mijenjajući proizvođe, ljudi uspostavljaju proizvodne odnose, *čak i ne postajući svjesni da ovdje postoji društveni proizvodni odnos* (GIZ, sv. I, str. 70, 71; usp.: V. I. Lenjin, *Što su »prijatelji naroda...«*, u LD, tom 1, str. 141). Isto tako u *Materijalizmu i empiriokriticizmu*, prigovarajući A. Bogdanovu koji je poistovjećivao društveni bitak i društvenu svijest, Lenjin kaže da ljudi, uspostavljajući međusobne odnose, *»nisu svjesni kakvi se društveni odnosi pri tome formiraju, po kakvim se zakonima* (istakao I. R.) oni razvijaju... Svaki pojedini u svetskoj privredi *svestan* je da unosi te i te promene u tehniku proizvodnje, svaki sopstvenik je *svestan* (istakao I. R.) da razmenjuje te i te proizvođe za druge, ali ni ti proizvođači ni ti sopstvenici nisu svjesni da time menjaju *društveno biće*.« Usp.: V. I. Lenjin, *Materijalizam i empiriokriticizam* (prev. S. Stanković), u: LD, tom 14, str. 285, 286. Razumljivo je u kakvom smislu govori Lenjin da ideološki odnosi »prolaze kroz svijest«, a materijalni odnosi »ne prolaze«. Materijalni odnosi stvaraju se uz obavezno sudjelovanje svijesti, ali ljudi njih nisu svjesni kao takvih, kao stanovitog sistema društvenih odnosa, u tom smislu svijest njih ne bilježi. Ideološki pak, na primjer, pravni odnosi stvaraju se pod utjecajem upravo one društvene svijesti koja ne bilježi stvarne materijalne odnose u cjelini, ali na ovaj ili onaj način odražava pojedine momente proizvodnog procesa.

²⁷ Usp.: LD, tom 1, str. 132.

ljudi — ispravno ili neispravno — na takav način vezati svijest sudionika proizvodnog procesa: budući da materijalni odnosi, na takav način, prolaze kroz društvenu svijest u svojim pojedinačnim okolnostima, time se stvara društveno-subjektivna strana proizvodnih odnosa — ideološki odnosi. Razumije se, ideološke predodžbe kod sudionika proizvodnog procesa ne postoje baš uvijek u sasvim oblikovanim, sistematiziranim obliku: proizvođači robe, sklapajući sporazum o razmjeni, ni približno nemaju o sebi onu predodžbu kao o »pravnim subjektima« koju o njima imaju njihovi ideolozi-pravnici. Ali ovakva ili onakva, makar i neoblikovana, predodžba o svojim pravima i obavezama, o »slobodi« svojih radnji i sl. uvijek postoji kod njih; u uvjetima klasnog društva, pod utjecajem spoznaje da ih brani država, zakonodavstvo, sudske ustanove, itd., te predodžbe poprimaju jasniji »pravni« oblik.²⁸

Zadatak marksističke teorije s obzirom na problem ideologije upravo je u tome da se, uspostavivši vezu ideologije s društvenim odnosima, istodobno shvati i cjelokupna posebnost ideoloških oblika, prouči njihov sustav, njihovi sastavni elementi, putovi njihova razvoja i uzroci njihova neminovnog odvajanja od ekonomskih korijena. A kakav mora biti zadatak kritike opće teorije prava s obzirom na pravnu ideologiju? Taj se zadatak sastoji u tome da se pravu priđe kao određenom povijesnom obliku društvene svijesti, dijalektički: da se prouči ono uzajamno djelovanje njegovih okolnosti i aspekata u kojem se pravo pred nama pojavljuje i kao *društveni odnos*, i kao pravna *ideologija*, i kao njezin najviši razvoj — sistem *normi*. Marksistička teorija može riješiti ovaj najteži zadatak samo stojeći na stajalištu dijalektike i shvaćajući vezu ideologije s društvenim odnosima u spomenutom smislu.

2.

Pravo je — rekli smo — oblik društvene svijesti. Ali ne čeka li nas ovdje upozorenje duboko poštovanog druga P. I. Stučke: ne uvrštavamo li se na takav način u tabor pri-

²⁸ Pitanje, sporno s terminološke strane, ali ne u biti, jest da li da te predodžbe zovemo ideološkima, ili samo — socijalnom psihikom. Razumije se, ovdje je riječ o nepotpuno razvijenoj ideologiji, ali je i »socijalna psihika«, kao nešto sasvim bez oblika, koja se ne orijentira ni na ove ni na one vodeće predodžbe — čista apstrakcija!

staša »idealističkog razumijevanja prava«, ne vuku li nas nepovratno na dno »utezi buržoaske ideologije«?²⁹ Skromno smatramo da nije tako. Zato, da bismo bili materijalisti, ortodoksni marksisti, i da ne upadamo u opasnost ideološke simbolike, nema nikakve potrebe vezati svijest za materiju, nadgradnju za bazu, pravo — za ekonomiku, ili provoditi nepotrebna razgraničavanja »konkretnih« i »apstraktnih« oblika prava.³⁰ Inače bismo, da tako kažem, »s druge strane« prišli poziciji čuvenih »enčmenista«, koji pokušavaju eliminirati iz znanstvenog mišljenja samu predodžbu o psihičkoj svijesti. Potrebno je samo shvatiti uzajamnu ovisnost među njima, dijalektičku vezu društvenih odnosa i pravne ideologije, baze i nadgradnje. I tu vezu ne treba shvaćati tako pojednostavnjeno, kao što to rade stanoviti marksisti — u smislu jednostavnog uzajamnog djelovanja među njima u toku razvoja: politička nadgradnja, tobože, obrnuto utječe na bazu, stvaraju se norme, ekonomski odnosi pretvaraju se tako u pravne i sl. Ta uzajamna ovisnost mnogo je složenija i, kao što će biti jasnije kasnije, ne može se shvatiti bez ispravnog razumijevanja uzajamnih odnosa između sadržaja i oblika, koji su izloženi u Hegelovu »učenu o suštini« i koje je Engels smatrao najvažnijim dijelom cjelokupne Hegelove filozofije.

Dakle, da li proturječi ona okolnost da je pravo oblik društvene svijesti, i u djelima Marxa i Engelsa proučava se »prvenstveno kao ideologija«,³¹ da li proturječi onome da je pravo istodobno određeni oblik društvenih odnosa? Nimalo, samo ako ne zaboravimo da pravna ideologija, svojevrsno odražavajući u svom daljnjem razvitku društvene odnose, nije samo »ideološki refleksi«, već je istodobno i nužna strana ekonomskih odnosa, koja od njih uzima korijen i iz njih se razvija, da je ta ideologija neminovni *logički* temelj društvenih odnosa, koji posreduju materijalni proces. Stvar je u tome da valja *razlikovati* pravne odnose kao oblik u koji se oblače proizvodni odnosi — kao odraz ekonomike u društvenoj svijesti — od same te ekonomike što se odra-

²⁹ P. Stučka, *Klassovoe obščestvo i graždanskoe pravo*.

³⁰ Takav metodološki način, po našem mišljenju, koji se ne potvrđuje i povrh toga, koji zamagluje vezu između svih aspekata jedinstvenog oblika prava, upotrebljava drug P. Stučka u svojoj knjizi »Revolucionnaja rol' prava i gosudarstvo«. Vidjeti o tome detaljnije dalje.

³¹ Vidjeti I. Razumovskij, *Ponjatje prava u Marksa i Engel'sa* (»Pod znam. marksizma«, br. 2—3, 1923).

žava. Valja razlikovati, istodobno ne zaboravljajući da se mi *samo* — *teoretski ili povijesno* — a ipak *apstrahiramo od ekonomike*, da se pravo zamišlja kao nešto različito od nje samo prilikom teoretske analize, ili se takvo čini u procesu povijesnog apstrahiranja od nje i objektiviranja pravnih odnosa.

Marx u »Kapitalu« naziva pravo »formalnim *posredovanjem*« (Vermittlung) ekonomike.³² Time želi istaknuti ne samo okolnost da se klasni proizvodni odnosi neminovno ispoljavaju u pravnom obliku, da ti proizvodni odnosi u procesu svog povijesnog ostvarivanja ne mogu izbjeći »voljni«, ideološki odraz pojedinih ekonomskih činjenica, od kojih su sastavljeni. Navedenim izrazom Marx ističe i posebnosti svoje *teoretske analize*. Za nj proizvodni odnosi postoje realno, objektivno, prije svega kao materijalni ljudski odnosi, tj. odnosi koji su uvjetovani vremensko-prostornim i materijalnim, »tvarnim« uvjetima ekonomskog procesa proizvodnje i razmjene, koji se oblikuju neovisno o ljudskoj svijesti. Ali javljaju se u društvenoj svijesti preko ideoloških, pravnih odnosa — odnosa »slobodnih« vlasnika robe.³³ Odvija se opisani i na stanovitim stupnjevima razvoja klasnog društva povijesno neminovni proces objektiviranja »ekonomskih maski osoba« za društvenu svijest — tj. proces u kojem se red društvenih odnosa apstrahira od materijalnih uvjeta proizvodnje što ih uvjetuju. Kao što ističe Marx, društveni odnosi postaju u pravu pojmovi, »slobodni pojmovi«, ekonomska nužnost javlja se »u preokrenutom obliku« kao pravna sloboda. Zadatak teoretske analize sastoji se u tome da se odvoji »prirodno-povijesni proces« od ideološkog procesa, vezanoga uza nj, koji se razvija usporedo s njim, da se odvoje materijalni odnosi od njihovih pravnih odraza. Zbog toga treba kod Marxa razlikovati, kada govori o volji kao neminovnom, materijalno uvjetovanom u svojim

³² Drug Stučka prevodi: »formalno ostvarivanje« ekonomike i samim tim, možda ne posve namjerno, ali značajno simplificira duboku Marxovu misao. Izraz »Vermittlung« kod Marxa se nipošto ne može prevesti jednostavno kao »ostvarivanje«, jer to proturječi i razumijevanju uloge »posredovanja« i cjelokupnom sistemu teoretske analize kod Marxa. (Vidjeti: P. Stučka, *Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo*.)

³³ Tumačenje biti gentilne organizacije, po Marxu, »ne treba tražiti u ideološkim (na primer pravnim, istakao I. R., ili religioznim), nego u materijalnim odnosima« (Lenjin, *Što su to prijatelji naroda*, Djela, sv. I, str. 80; usp. LD, t. 1, str. 140—141).

težnjama, psihološkom faktoru proizvodnog procesa, i o »pravnoj volji«, tj. koja se javlja neovisno o materijalnim uvjetima, kao »slobodna volja« pravnih strana. Razumije se, *to je ista volja*, samo što proučava ispravno i neispravno, objektivno ili u obliku koji se odvađa od materijalne proizvodnje.³⁴

Uzmimo bilo koji pravni čin ili bilo koji pravni odnos i usporedimo ga s ekonomskim procesom koji se stvarno odvija. Lako ćemo se uvjeriti da u pravnom činu subjektu pripisujemo (ili mu nijećemo, što je isto) mnogo veću aktivnost, slobodu radnji, mogućnost utjecaja na društveni proces, nego što mu u stvarnosti određuje ekonomsko gibanje. Ako usporedimo, barem zbog jednostavnosti, stvarno pravno posjedovanje i vlasništvo, onda je za nas nedvojbeno da je ekonomsko posjedovanje mnogo bogatije po svojim konkretnim, materijalnim stranama, ali je po svom idejnom sadržaju mnogo siromašnije od pravnog vlasništva. Ekonomsko posjedovanje, mnogobrojnim koncima nužnosti vezano uz čitav društveni proces proizvodnje u cjelini — jer se red njegovih odnosa apstrahira od proizvodnog procesa — javlja se u pravnoj svijesti kao »slobodno« vlasništvo, a temeljna predodžba o karakteru te zamišljene »slobode« već neminovno rađa čitav ideološki cilj, koji od te predodžbe polazi i za njom slijedi. Razumije se, u okvirima društva razmjene i uopće klasnog društva nije moguće potpuno ukidanje ideoloških oblika u kojima se javljaju ekonomske činjenice. Pravne kategorije mišljenja zadugo zadržavaju karakter društvenog sistema kapitalističke proizvodnje, čak i onda kad je »shvaćena uzajamna veza stvari«. Uza sve to, za volju točne teoretske analize, prijeko je potrebno izdvajanje voljnih činova kao realnih faktora ekonomskog pro-

³⁴ Skrećemo pažnju na to da je to objektivno ista »volja« kao i u materijalnim odnosima. Pravni odnosi nikako nisu »simboli«, nisu apstraktna iluzija, oni postoje sasvim realno, što smo već isticali u svojim prethodnim radovima. Voljni odnosi individuuma tobože slobodnih volja, to su — neophodni oblici individualnosti na stanovitom stupnju razvoja društvenog procesa proizvodnje (časopis »Pod znamenjem marksizma«, br. 2—3, god. 1923, str. 34). »Rezultat uzajamnih odnosa volja društvenih klasa upravo stvara pravnu strukturu društva... U proizvodnim odnosima nalazimo iste uzajamne odnose klasa, ali koje proučavamo ne više kao prema uzajamnom odnosu volje« itd. (»Sociologija i prav«, 1924). Uopće u onim granicama u kojima pravni odnosi pokrivaju materijalne odnose, pravni odnosi ostvaruju potonje, ali je bitno to da ih potpuno ne pokrivaju.

cesa i njihovo razlikovanje od »voljnih« predodžbi o tom procesu, od pravnih predodžbi.³⁵

Da se ekonomski odnosi ne mogu ostvarivati bez voljnih radnji ljudi, nema nikakve dvojbe: ekonomika se nužno ostvaruje *pomoću* svijesti i volje osoba, iako ta svijest ne obuhvaća u cjelini sistem materijalnih odnosa. Ali Marx ne misli na tu ulogu »volje« kada, za razliku od ekonomskih odnosa, govori o pravnim odnosima kao voljnim odnosima, Marx misli upravo na pravnu predodžbu ekonomskih odnosa, vezanih uz tu prvu ulogu, na predodžbu koja se, po njegovim riječima, »ne podudara s ekonomikom i *ne može se podudarati*«. ³⁶

U pravnim-voljnim odnosima ista se volja javlja kao neovisna o onim materijalnim uvjetima u kojima se u stvarnosti odvija. Marx *svjesno* provodi proces apstrahiranja — da bi proučavao »u čistom obliku« i ekonomski odnos i oblike njegovih odraza koji su stvarno čvrsto povezani s njim. U svijesti, pak, na primjer, proizvođača robe, koji sklapaju dogovor o razmjeni, taj se proces odvija historijski neminovno, nužno, pri čemu teoretska apstrakcija voljnih odnosa — »ekonomske karakteristične maske osoba«, pomažući konkretizaciju, »oblikovanje« društvenih odnosa —

³⁵ Korisno je navesti nekoliko primjera takve analize kod Marxa, gdje se određuju i razlike i veze između ekonomskih i pravnih odnosa. »Stvarno kretanje pozajmljenog novca kao kapitala jeste operacija koja leži s one strane transakcija između zajmodavaca i zajmoprimaca. U samim ovim transakcijama ovo se posredništvo ugasilo, ne vidi se, nije neposredno obuhvaćeno... Ovo pozajmljivanje je, dakle, odgovarajući oblik [istakao I. R.] da bi se novac otudio kao kapital, umesto kao novac ili kao roba« [Kapital, sv. III, dio I, usp. u: MED, t. 23, str. 291, 292]. »Prisvajanje rente je ekonomska realizacija zemljišne vlasničke, pravne fikcije« [Kapital, sv. III, dio II, usp. u: MED, t. 23, str. 362]. »Prva razmena između kapitala i rada je *formalan proces*, u kome kapital figurira kao novac, a radna snaga kao roba. Prodaja radne snage idealno ali pravno obavlja se u ovom prvom procesu i pored toga što se rad plaća tek posle njegovog izvršenja... U prvom momentu obavlja se razmena novca i robe — razmena ekvivalenata... U drugom momentu nema nikakve razmene... Posednik novca funkcioniše sada kao kapitalista« [Teorije o višku vrijednosti, sv. I, usp. u: MED, t. 24, str. 303, 304].

³⁶ Pismo Lassalleu 1861.g. [u Marxovoj prepisci s Lassalleom 1852—1864, objavljenoj u MED, tom 35—37, pismo s tim naslovom nije uvršteno]. O tome koliko pravni odnosi ne pokrivaju potpuno proizvodne odnose pisao je Plehanov u svojoj polemici s P. Struveom. Navodio je kao primjer: kapital, vrijednost, konkurenciju, itd.

ujedno potpuno zastire, maskira u njihovim očima realne, ekonomske, materijalne odnose. Zbog toga Marx i zove »pravne osobe« *ekonomskim maskama*. Marx i Engels proučavaju pravo »u čistom obliku«, ne kao onu nužnu voljnu okolnost bez koje se ne može ostvariti ekonomika, već kao društveno-subjektivno »voljni« *oblik predodžbe* te ekonomike, koji se rađa iz te objektivno voljne okolnosti i usko je vezan uz nju. Slično tome, kao što Marx u teoretskoj analizi ekonomiku proučava neovisno o obliku, u čistom obliku, isto se tako i taj oblik proučava neovisno o njegovu ekonomskom sadržaju.

Sada je razumljivo zašto pravni odnosi mogu biti istodobno i društveni, sasvim realni odnosi, i oblik društvene svijesti. Veza između društvenih odnosa i svijesti, ideologije, kao što smo se već mogli uvjeriti, mnogo je uža nego što se to ponekad pretpostavlja. Uostalom, ta veza jasno proistječe i iz marksističke teorije spoznaje — o čemu je Marx pisao u *Njemačkoj ideologiji*: »Moj odnos (istakao I.R.) prema mojoj okolini je *moja svijest* (istakao I.R.). Tamo gde postoji neki odnos, on postoji za mene, 'životinja' se ne 'odnosi' ni prema čemu...«³⁷ Isto tako ni *društvena svijest* ne postoji apstraktno, već se ostvaruje u društvenim *odnosima* sudionika društvenog procesa. Materijalni odnosi su za Marxa i Engelsa samo »temelj«, kao što kažu, svih drugih društvenih odnosa, tj. svih ideoloških odnosa koji u odnosu prema prvima znače »*nadgradnju*«. Ali ta »*nadgradnja*«, iako je zamišljamo odvojeno od materijalnih odnosa, i realne društvene veze dobivaju u njoj preokrenutu sliku, objektivno označava *realne voljne odnose* ljudi koji ulaze u sadržaj ekonomike. Kao poredak društvenih odnosa, pravo nije samo nadgradnja, već je istodobno i *oblik* ekonomskog sadržaja, ali kao poredak tih odnosa, koji je u društvenoj svijesti protumačen na određeni povijesni način, pravo je — *ideološki oblik* istog ekonomskog sadržaja. Isto to čitamo kod Lenjina: da se »... društveni odnosi dele na materijalne i ideološke. Ovi drugi predstavljaju samo nadgradnju nad prvima, koji nastaju nezavisno od volje i svesti čovekove kao (rezultat) oblik čovekove aktivnosti usmerene na održanje čovekove egzistencije. Objasnjenje političko-pravnih

³⁷ *Njemačka ideologija*, bilj. 27 — u rukopisu precrtano, usp. str. 478. u: *Filozofsko-politički spisi*.

oblika... treba tražiti u 'materijalnim egzistencijalnim odnosima'« (*Šta su »prijatelji naroda«*).³⁸

Međutim, očekuje nas prigovor: zar u orbitu dvostranoga pravnog oblika, u kojem je pravo istodobno i ideologija i nužni oblik društvenih odnosa, zar u tu orbitu dopijeva i toliko bitni i, činilo bi se, jako »materijalni« element prava kao što su cjeloviti *pravni instituti*: vlasništvo, nasljedstvo, sudska djelovanja, itd. I ovdje, da bismo izbjegli sve moguće nesporazume, prijeko je potrebno dogovoriti se o terminima: o tome što razumijevamo pod pravnim institutima i kakva je njihova priroda. Prije svega, treba pamtititi da za Marxa čitav niz pojmova koji su bili, prije svega, pravno obojeni gubi tu boju i postaju ekonomski pojmovi, jer njegova kritika političke ekonomije uključuje i učenje o svim društvenim odnosima kapitalističke proizvodnje. Ekonomika za Marxa, kao i kasnije za Lenjina, uopće se ne ograničava materijalnim »u uskom smislu« — jednom stranom veze ljudi s tehnikom proizvodnje, već u širem smislu uklju-

³⁸ [Usp. LD, tom 1, str. 141.] Jasno je da se takvo marksističko razumijevanje uzajamnih odnosa između ekonomskog sadržaja i pravnog oblika oštro razlikuje od njemu vanjski-analognog razgraničavanja »gospodarstva« i »pravnog oblika«, koje susrećemo kod »kritičara« marksizma R. Stammera. Ako bismo čak potisnuli u stranu sve »filozofsko-pravne strukture Stammera, s njegovom pravnom teleologijom i sl., pa i onda treba pamtititi da je za nj pravo *apriorno-logični* oblik, u koji ulaze »prirodni« i »tehnički« proces. Drugim riječima, Stammer zaboravlja srednju kariku, ekonomske odnose, »koji posreduju« stanje proizvodnih snaga, i *zamjenjuje materijalne odnose pravnima*. Osim toga, za bourgeois Stammera pravo je vječiti, za sva vremena apriorno-logični oblik »gospodarstva«, a ne oblik javljanja ekonomike, koji se povijesno razvija i prolazan je. Za Stammera je »gospodarstvo« nezamislivo bez prava, nužnog uvjeta pod kojima se pravo javlja kao podređeno »vanjskome reguliranju«, kao dovedeno u red (geregelt). Za Marxa, pak, društvena proizvodnja je posve zamisliva, ostvaruje se u svojim materijalnim odnosima i regulira je proizvodni proces, bez pomoći prava, a pravni odnosi se tek tokom povijesnog razvoja klasnog društva izdvajaju od proizvodnih odnosa. Zbog toga, kada Stammer tobože materijalistički izjavljuje da između prava i gospodarstva ne treba zamišljati uzročni uzajamni odnos (kausale Wirkung), onda mu je to potrebno samo zato da pravo pretvori u nužni »logično uvjetovani oblik«, a »gospodarstvo« u »reguliranu materiju« (upravo *materiju*, a ne sadržaj!). U njegovoj najnovijoj knjizi (*»Rechtsphilosophie«, 1923*) to se očituje osobito jasno. Ovdje razlikuje kao prvi element »socijalnog proučavanja« »die logische Bedingung (= Form); das zweite ist der dadurch logisch bestimmte Bestandteil (= Materie) einer sozialen Betrachtung« i zaključuje da ne postoji nijedan ekonomski pojam, »der nicht durch Möglichkeit einer rechtlichen Willen logisch bedingt wäre« (str. 111).

čuje i gibanje klasa i njihove uzajamne odnose, sav poredak društvene organizacije, ukratko, sav društveni sistem proizvodnje. Zbog toga, ako pod pravom razumijevamo poredak, organizacijsku stranu proizvodnje i raspodjele, tada svi ti organizacioni odnosi ljudi, kao što je već istaknuto, ulaze kod Marxa, u njegovoj teoretskoj analizi, upravo u ekonomiku — jer je ona upravo cjelokupnost *odnosa*. O vlasništvu, na primjer, Marx obično govori upravo kao o cjelokupnosti proizvodnih odnosa, kao o ekonomskoj kategoriji, i čak taj ekonomski pojam vlasništva razlikuje od njegova »pravnog izraza kao uzajamnog odnosa volja osoba« (*Pismo Anenkovu*³⁹ i dr.).

Ali kad Marx u pojedinim slučajevima, upravo zbog okolnosti što se u uvjetima buržoaskog društva ne možemo potpuno riješiti mišljenja u pravnim kategorijama, govori o pravnim institutima kao takvima, odvojeno od ekonomike, on ni tada pod tim pravnim institutima ne razumijeva ekonomski sadržaj što ga oni oblikuju. Kad bismo pokušali ustanoviti, na primjer, što se krije pod pravnim institutom vlasništva, otkrili bismo ovdje upravo onaj isti ekonomski sadržaj vlasništva, onaj isti poredak proizvodnih odnosa vlasništva koji zamišljamo samo apstrahirano od njegovih materijalnih uvjeta i gdje su zbog toga istaknuti ideološki momenti, koji mu daju boju. Uzmimo složeni pravi oblik, na primjer pravo nasljedstva. Ovdje je riječ o sistemu takozvanih pravnih normi, iza kojih se također krije udaljeni ekonomski proces, ovaj ili onaj proces raspodjele. Taj ekonomski proces dobiva složen ideološki odraz, koji je naknadno sankcioniralo zakonodavstvo. I nema dvojbe da spomenuti normativni elementi ideologije u povijesnom smislu mogu značajno utjecati na *oblike* raspodjele imetka, jer su nužno sredstvo svjesnog izražavanja, recimo, procesa zemljišne koncentracije ili procesa kapitalističke akumulacije. Ali, unatoč tome, ni ovdje, osim značajnog udjela ideologije i, razumije se, mogućnosti obrane tog prava od strane države, zakonodavstva, sudstva, ne nalazimo ništa što bi dani institut karakteriziralo kao pravni. U vezi s tim podsjetimo, kako bismo izbjegli prigovore o samovoljnom proširivanju u tom slučaju termina »ideologija«, da i Engels,

³⁹ Usp.: K. Marks, *Pismo P. V. Anenkovu od 28. 12. 1846*, u: MED, t. 7, str. 457.

govoreći o utjecaju različitih sistema nasljedstva na raspodjelu, govori upravo o utjecaju »*ideološkog shvatanja*«. ⁴⁰

Drugim riječima, ako imamo u vlasništvu, nasljedstvu, itd., ne samo ekonomske pojmove, izražavanje ekonomskih procesa, već i pravne institute, onda će njihova karakteristična crta, u smislu različita od ekonomike, biti upravo ona strana koju smo nazvali njihovim ideološkim oblikom, a ne nešto drugo. Taj ideološki oblik na stanovitom povijesnom stupnju klasnog društva pomaže »oblikovanju«, konkretizaciji proizvodnih odnosa, predstavlja nužnu stranu, nužni »dodatak« ekonomike, koristeći se Marxovim riječima. I istodobno se — na temelju dijalektičke suprotnosti u samoj biti ideologije — kao »izdanak« ekonomike od nje odvaja, kamuflira se, pokriva se koprenom, prisiljava da se *apstraktno* zamišljaju ti isti odnosi koje sama oblikuje. *Pravo je u tom značenju poretka, organizacije društvenih odnosa — samo ideološki moment klasne ekonomike povijesno odvojen od nje.* ⁴¹

Sada je razumljivo zašto pravo najmanje zanima Marxa i Engelsa s one strane s koje ono objektivno ulazi u sadržaj ekonomike, služi kao posredovanje materijalnih odnosa. Pravo njih zanima »pretežno kao ideologija«. Ne ekonomski sadržaj prava, ne njegovi objektivni temelji, koje proučavaju same za sebe, već ideološki, društveno-subjektivni oblik prava — samo s te strane mogu ih zanimati pravni odnosi. Time nipošto ne tvrdim da se pravo u marksizmu ne može proučavati i sa strane svog ekonomskog sadržaja, tj. da se ne može govoriti o proizvodnim odnosima u njihovu »*oformljenom*«, »*posredovanom*« obliku — bez odvajanja pravnog oblika od njegova materijalnog sadržaja. Takvo je proučavanje moguće na kasnijim stupnjevima analize, kada

⁴⁰ *Pismo C. Schmidt* od 27. listopada 1890.

⁴¹ Istina je, mogu se pozivati na to da se kod starih Germana ili, na primjer, u zakonodavstvu starog Rima pod pravom razumijeva neposredni oblik prisvajanja i da taj termin ima porijeklo od »medek«, granice zemljišnog posjeda. Ali to samo dokazuje da su stari narodi mislili realističnije — sve do razvoja fetišizma »stvarnih« kategorija. A, kao što ističe Marx, prilikom proučavanja socijalnih kategorija ne smijemo polaziti od njihova značenja u povijesnoj prošlosti, već prije svega od one uloge koju imaju u svome najvišem razvoju, u buržoaskom društvu. U društvu pak razmjene više nemamo nikakvih »konkretnih oblika« prava koji bi se održavali u apstraktnim oblicima, postojećima odvojeno od njih, već imamo samo materijalne odnose i stvarne kategorije ekonomike te, povijesno od njih odvojene, pravne odnose i norme.

se već dogodila konkretizacija apstraktnoga, a također proučavanje neovisno o teoretskoj analizi, u pojedinim konkretnim slučajevima, ali nije moguće na ranijim stupnjevima analize, gdje se proučavanje odvija »u čistom obliku«. Takvo je proučavanje nemoguće, zbog toga, i pri izgradnji kritike opće teorije prava, koja se razlikuje od kritike političke ekonomije. Drugim riječima, ako budemo kritiku političke ekonomije gradili kao jedinstvenu znanost o društvu robne razmjene, onda ćemo na kasnijim stupnjevima analize morati završiti prvobitno apstraktno proučavanje ekonomike njezinom pravnom konkretizacijom — kao što je to Marx u svom planu i predviđao. Ako pak pokušavamo graditi kritiku opće teorije prava ne zajedno s kritikom političke ekonomije, već kao daljnji, posebni ogranak marksističke sociološke kritike političke ekonomije, onda ćemo se morati više pozabaviti, prije svega, ne ekonomskim sadržajem, već oblikom prava, i onda će u prvi plan proučavanja izbiti pravna ideologija, koja se realizira u pravnim odnosima odvojenima od ekonomike.

3.

U poznatoj formulaciji svog *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije*⁴² Marx pravo zove »ideološkim oblikom«, »izražavanjem« proizvodnih odnosa i ujedno — »pravnom nadgradnjom«. Kao što smo istakli, u *Kapitalu* na jednom mjestu posvećenome analizi najamnog ugovora, nalazimo još određivanje prava kao »formalnog posredovanja« ekonomike — određivanje koje uspostavlja unutrašnju vezu između svih drugih definicija prava. Sasvim je jasno da se, za Marxa, odvajanje pravnih odnosa od proizvodnih odvija ne samo povijesno, već i tokom procesa kasnije teoretske analize, takvo svjesno odvajanje, razgraničavanje prava od ekonomike za nj je posve nužan metodološki način.

Točniji smisao svih spomenutih definicija postaje jasniji kada se okrenemo Hegelovoj filozofskoj terminologiji, koja je toliko značajno utjecala na Marxa, i pokušamo usporediti s njom Marxovo korištenje spomenutih termina. Razumije se, prilaz Hegelovoj terminologiji mora biti vrlo oprezan:

⁴² Usp.: K. Marx, *Predgovor Prilogu kritici političke ekonomije*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 700, prev. Moša Pijade.

upotreba riječi kod Hegela, u skladu s duhom njegove filozofije, često dobiva idealistički, a ne materijalistički smisao. Ali u pojedinim slučajevima, kada se Marx namjerno koristi, sa željom da razjasni ili precizira smisao, nekim karakterističnim Hegelovim izrazima, takva je usporedba potpuno nužna. Treba imati na umu da je Hegelov sistem, uza sve svoje manjkavosti i uza svoj osnovni, prvorođeni idealistički grijeh, ipak bio materijalističko »medonošče«, te da su ne samo njegova dijalektička metoda, već i stanovite pojedinstvosti njegova sistema, koji su istodobno bili i element te iste metode, ostavili golem trag u mišljenju Marxa i Engelsa.

Prije svega je nužno, prema Hegelu, razlikovati *sadržaj* neke pojave od *materije* dane pojave (što, da primijetimo u zagradama, ne čini Stammler!). »Sadržaj se razlikuje od materije time što je materija, iako ima oblik i ne može postojati bez njega, istovremeno ravnodušna prema ovom ili onom obliku, dok *sadržaj ostaje onakav kakav jest samo do onog časa dok čuva svoj stanoviti oblik*« (*Enciklopedija*, 133, prim.).⁴³ Ako proučavamo proizvodne odnose kao formu, onda će njegova materija biti proizvodni proces uopće, sadržaj pak proizvodnih odnosa bit će *određeni* proizvodni proces, sasvim određeno uzajamno djelovanje proizvodnih snaga u ovom ili onom konkretnom povijesnom času. »Porijeklo pojava odvija se kod beskonačnog *posredovanja* (Vermittlung) samoniklog elementa (materije) putem formi i, prema tome, pomoću nesamoniklog elementa. To beskonačno posredovanje istodobno je jedinstvo uzajamnog odnosa sa sobom.«⁴⁴ Budući da je iskorištena za takvo posredovanje, »forma postaje *sadržaj* i, kad je njena određenaost sasvim razvijena, *zakon* pojave«. Forma, po Hegelu,

⁴³ U Sonnenfeldovu prijevodu (G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Biblioteka Logos, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1965, str. 136) ta primjedba glasi: »U opreci forme i sadržaja valja uglavnom imati na umu da sadržaj nije bez forme, nego da formu isto tako ima u samome sebi kao što mu je ona nešto vanjsko. Mi tu imamo podvostručene forme koja je jedanput kao u sebe reflektirana sadržaj, a drugi put kao reflektirana u sebe vanjska, sadržaju indiferentna egzistencija. Po sebi ovdje postoji apsolutni odnos sadržaja i forme, naime njihovo uzajamno izmjenjivanje, tako da *sadržaj* nije ništa drugo nego *obrtaanje forme u sadržaj*, a *forma* ništa drugo nego *obrtaanje sadržaja* u formu. To je obrtaanje jedno od najvažnijih određenja. No, *postavljeno* je to tek u *apsolutnom odnosu*.«

⁴⁴ Usp.: op. cit., § 132, str. 135: »Taj je njezin [materijin] razlog isto tako nešto pojavno, i pojava ide tako dalje do beskonačnog posredovanja s pomoću forme, dakle isto tako s pomoću neopstojanja.«

na takav način ne predstavlja jednostavno »vanjski izgled«, aspekt, već bitan element samog sadržaja, *zakon*, načelo izgradnje tog sadržaja. U suprotnosti forme i sadržaja bitno je ustanoviti da *sadržaj nije amorfan, već isto toliko sadrži formu u samome sebi koliko je ona za nj nešto vanjsko*. Ovdje je riječ o *udvostručavanju forme*, koja čas kao odraz u sebi postaje *sadržaj*, čas kao neodraz u sebi bitno je *ravnodušan prema sadržaju* (Enc., 133).⁴⁵ Tako formu možemo proučavati i u vezi sa sadržajem i neovisno o njemu. Sadržaj je jedinstvo stanovite forme i stanovite materije — forma s obzirom na samu sebe, tj. koliko se ona proučava kao nešto samostalno, a ne kao forma nečega drugoga. Ali to jedinstvo forme i sadržine je osnov forme i možemo ga proučavati u odnosu na formu kao *osnov za osnovano*.

Proces, u kojem dolazi do misaonog cijepanja na sadržaj i formu, na osnov i osnovano, a istovremeno se spoznaje njihova unutarnja identičnost, Hegel zove *formalno posredovanje*. Formalno posredovanje je, na takav način, ista ta forma, budući samostalna, odvojena od sadržine, kao nešto »što niječe« i istovremeno popunjuje sadržinu. Logičke kategorije Hegel zamišlja dijalektički — tj. ne kao nepokretne, ukružene pojmove, već kao *procese*. Formalno posredovanje nije neki nepokretni »omotač«, već samo tada ako se forma, koju proučavamo neovisno o sadržaju, istovremeno nalazi u međusobnom odnosu sa sadržajem. Bit osnova i osnovanog je jedna te ista, ali u procesu refleksije dobivamo nju udvostručenu, u obliku *neposredne* pojave i u »formi postojanja, koje je reflektovano u sebi«, tj. koje proučavamo neovisno o formi, apstraktno. Kao što Hegel ističe, glavni je zadatak apstrahirajuće refleksije upravo »u tome da se iz postojanja nađu osnovi, tj. da se neposredno postojanje preinači u formu reflektovanosti, [...formu suštostranosti...]« (*Nauka logike*, t. II).⁴⁶

⁴⁵ U istom prijevodu § 133 glasi: »Izvandrugotnost svijeta pojave jest totalitet i posve je sadržana u njegovu odnosu — prema — sebi. Odnos pojave prema sebi tako je potpuno određen, ima formu u sebi samome, a budući u ovom identitetu, on je kao bitno opstojanje. Tako je forma *sadržaj*, a prema svojoj bitnoj određenosti *zakon* pojave. U formu kao u sebe *nereflektirano* pada ono negativno pojave, ono nesamostalno i promjenljivo — ona je indiferentna, *vanjska forma*« (op. cit., str. 136).

⁴⁶ Usp.: G. W. F. Hegel, *Nauka logike*, drugi deo, Objektivna logika (Učenje o suštini), c) Forma i sadržina, b) Određeni odnos, a) Formalni osnov, Napomena, passim, str. 71, 72, 73, 74 (prev. dr Nikola

Budući da se forma nalazi u međusobnom odnosu sa sadržajem, prema Hegelu, forma se javlja kao *zakon* pojave, kao načelo njegove izgradnje. U istoj mjeri u kojoj je proučavamo neovisno o sadržaju forma je »ravnodušna i spoljašna za sadržaj«. To, s druge strane, ne znači da je sadržaj »ravnodušan« s obzirom na formu: kao što već znamo, »ne postoji sadržaj bez forme«.⁴⁷ Samo u apstrakciji možemo sadržaj proučavati neovisno o formi, kao »postojanje koje je reflektovano u sebe«. Ali u toku razvoja našeg mišljenja, u procesu teoretske analize to je, po Hegelu, posve nužan proces *udvostručavanja* forme, koju proučavamo čas u vezi sa sadržajem, čas neovisno o njemu. Sav proces konkretizacije — od apstraktnoga prema konkretnome — upravo se sastoji u beskonačnom posredovanju (unendliche Vermittlung) samoniklog elementa (Bestehen) pomoću nesamoniklog elementa — pomoću forme. Jedan sadržaj je posredovan pomoću forme, ponovo dobivena cjelina služi kao temelj novog posredovanja — pomoću nove forme, itd.

Sva ta razmišljanja treba uzeti u obzir kad upostavljamo uzajamni odnos između ekonomike i prava, između proizvodnih i pravnih odnosa. Kada Marx pravo zove *formalno posredovanje ekonomike*, onda to znači da pravne pojave proučavo kao nešto različito od ekonomike i istodobno kao ono koje se nalazi u međusobnom odnosu, usko vezano uz ekonomiku. »Posredovanje«, tj. sredstvo izražavanja u društvenoj svijesti, klasnog društva i ostvarivanje za tu svijest materijalnih odnosa »formalno« je, jer je ovdje zakon, poradak društvenih odnosa odvojen od sadržaja. I istodobno »formalno posredovanje« kao proces u kojem se oblik, koji se nalazi u međusobnom odnosu sa sadržajem, odvaja od tog sadržaja. Pravo stvara oblik čiji je sadržaj ekonomika, koju proučavamo neovisno o tom obliku, kao »postojanje koje je reflektirano samo u sebe«. Razumije se, ne u apstraktnoj analizi, već u neposrednoj manifestaciji, u konkretnoj stvarnosti ekonomike javlja se u obliku prava, »konkretno se javlja u pravnom okviru«. Ali Marxova teorija u *Kapitalu* ima upravo apstraktno-analitički i istodobno dijalektički karakter, kreće se od apstraktnoga prema konkretnome. Zbog toga Marx i ekonomske odnose proučava

Popović, predgovor i stručna redakcija dr G. Zaječaranović), BIGZ, Beograd, 1977.

⁴⁷ ... bez forme nema sadržine ..., op. cit., str. 84.

kao »postojanja koja se sama u sebi reflektiraju«, neovisno o onom obliku u kojem se neposredno javljaju. Marx često ističe da misli na ekonomske odnose »ne u njihovom pravnom izrazu, već u njihovoj realnoj suštini«.

Isto tako ni termin »pravna nadgradnja« za Marxa nije nimalo književna figura, već sasvim nužno, pomoćno opisno sredstvo teoretske analize. Potpuno jasno shvaćajući da je pravo nužan ideološki oblik proizvodnih odnosa, da ekonomika dobiva svoj oblik, konkretizaciju pomoću prava, Marx ipak smatra potrebnim, zbog čistoće analize, odvojiti se od prava, koje je samo sredstvo izražavanja ekonomskog razvoja, a ne činilac uzročne zakonitosti u tom istom ekonomskom razvoju. I budući da se ekonomika u tom smislu suprotstavlja pravnoj ideologiji, pravna ideologija postaje »proizvedena« od baze, postaje pravna nadgradnja.

Spomenuti smisao, koji Marx stavlja u pojmove »realne baze« i »nadgradnje«, postaje potpuno jasan kada se uspoređi s onom razlikom koju Hegel provodi između formalnog i realnog osnova. Hegel veoma precizno luči realni osnov od formalnoga. Formalni osnov je sama forma, jer se forma javlja neovisno o sadržaju, kao »samostalni i bitni element«, kao zakon, načelo izgradnje tog sadržaja. Pravo u tom smislu možemo nazvati formalnim osnovom, »uvjetom« ekonomike, jer nam se pravo javlja kao formalno posredovanje proizvodnih odnosa klasnog društva — kao apstrahirana cjelokupnost voljnih odnosa, koji ne samo što izražavaju materijalne odnose ljudi neovisne o volji, već stvarno vežu svijest sudionika tih materijalnih odnosa. Formalni osnov ima taj isti sadržaj kao i argumentirani osnov, ali samo u drugom izrazu. Međutim, druga je stvar — realni osnov: »[stoga se,] kada se pita za neki osnov, zahteva zapravo za osnov neka druga sadržinska odredba nego što je ona za čiji se osnov pita«.48 Osim zajedničkog sadržaja sa svojom realnom osnovom, »osnovano ima odsada također svoju naročitu sadržinu i prema tome predstavlja jedinstvo dvostruke sadržine... [tako ono] osnovano potpuno sadrži odnos u sebi: [...]. [stoga] ono što u osnovanome još pridolazi uz tu jednostavnu suštinu jeste samo neka nebitna forma« (Logika, t. 2).49 Ako se još sjetimo i onoga što Hegel govori o udvostručavanju forme u međusobnim odnosima

48 Op. cit., str. 76, Realni osnov.

49 Op. cit., str. 77, passim.

forme i sadržaja, onda nam postaje jasna uzajamna ovisnost između realne baze i nadgradnje.

Ekonomska struktura je realni temelj pravne nadgradnje. Prema tome, sadržaj ekonomike i prava nije samo jedno te isto, kao što smo to vidjeli s gledišta formalnog posredovanja, već pravo ima i stanoviti drugi sadržaj, jer se javlja kao »spoljašnji odnos«, kao »nebitna forma« za uzročnu zakonitost tog ekonomskog sadržaja. Pravo je po sadržaju adekvatno ekonomici u onim granicama u kojima se pružava kao pravni odnosi koji posreduju ekonomske odnose. Pravo se sadržajem razlikuje od ekonomike, jer se proučava odvajajući se od te ekonomike, kao njezin specifični, osobni oblik — kao pravna ideologija.

Uzajamni odnosi baze i nadgradnje, napose pravne nadgradnje, svode se na takav način, koristeći se Hegelovim terminima, na uzajamni odnos »realnog osnova i razlikovanosti forme«. Nadgradnje su iste te forme u kojima se javlja ekonomski sadržaj, jer te oblike proučavamo kao proizvodne faktore na putu razvoja, gibanja ekonomskog sadržaja, u svojoj specifičnoj složenoj svojevrsnosti. Ali ovdje se sve vrijeme odražava temeljna uzajamna ovisnost koju utvrđuje dijalektički materijalizam. Isto onako kao što je svijest uopće, psihičko je samo druga strana fizičkoga, materije — drugi aspekt, u kojem proučavamo materiju, a ne nešto potpuno različito i odvojeno od materije — isto su tako i ideološke nadgradnje samo drugi »aspekt« (u ovom slučaju može se primijeniti dani izraz) u kojem se pred nama javlja uvijek isti postojeći sistem proizvodnje. Taj oblik možemo proučavati u odnosu prema sadržaju i u vezi s njim, onda imamo u području prava pravne odnose. Ideološki oblik možemo proučavati kao nešto različito od sadržaja, koje se iz njega proizvodi, s gledišta specifičnosti sastavnih elemenata tog oblika — tada imamo pravnu nadgradnju, pravnu ideologiju.⁵⁰

⁵⁰ Primijetiti ćemo, uzgred, da se pitanje »na koji se način može ekonomski sadržaj odražavati u svom vlastitom pravnom obliku« temelji upravo na metafizičkom shvaćanju i karaktera tog odnosa i uopće uzajamnih odnosa oblika i sadržaja. Karakter strukture sadržaja se zbog toga odražava u obliku, jer sam oblik nije ništa drugo do redak strukture sadržaja prema ovom ili onom načelu, poredak koji je neodvojiv od tog sadržaja. Ideološki oblik je struktura ekonomskog sadržaja, budući da i u kojoj mjeri poredak te strukture prolazi kroz

Marx i Engels proučavaju pravo u procesu teoretske analize koju grade, pa ih zbog toga pravo najmanje zanima, jer je ono odraz i realizacija materijalnih odnosa. Ekonomske odnose proučavaju u *čistom obliku*, kao materijalne odnose — pa ih zbog toga pravo ne zanima s obzirom na onaj ekonomski sadržaj koji pravo posreduje u ideološkim odnosima, već s obzirom na sam oblik, kao određeni oblik posredovanja, kao određeni *oblik društvene spoznaje* tih materijalnih odnosa. Istina je da su Marx i Engels premalo pažnje posvećivali obliku, što je kasnije Engels isticao. Ali ipak, kada Marx i Engels govore o pravu, onda vrlo rijetko misle na materijalne društvene odnose, jer u procesu analize njima nije potrebna sinteza — ekonomike, koju oblikuje pravo — nisu potrebni ni objektivni temelji ideoloških odnosa, koji su podvrgnuti posebnom istraživanju. Sam pravni oblik s vremena na vrijeme privlači njihovu pažnju upravo kao složen, *ideološki oblik*, koji krije materijalne odnose i sprečava ispravnu ekonomsku analizu, koja se provodi prirodnoznanstvenom točnošću. Ali ta okolnost uopće ne znači da taj oblik, oslanjajući se na pojedine misli Marxa i Engelsa o »iskrivljenosti« pravnog oblika, možemo pretvoriti u »ideološke reflekske«, »apstraktnu svijest o neophodnosti pravnih normi« i sl. te prestati uočavati kako se ta ideologija *realizira u sasvim realnim i konkretnim pravnim odnosima* koji posreduju materijalni proces.

Zbog toga je posve pogrešno u potrazi za karakternim oznakama prava stavljati u njegov temelj takozvano subjektivno pravo pojedinih klasa i društvenih grupa. Svijest o nužnosti pravnih normi, pravni zahtjevi i sl. još nisu pravo,

određeni nagomilani misaoni materijal i javlja se s gledišta tog misaonog materijala. Taj ideološki oblik, iako ne obuhvaća sav ekonomski proces u cjelini, ipak je neraskidivo vezan uz pojedine karike, činjenice, faktore ekonomskog sadržaja. Struktura ekonomskog sadržaja ne može se ne odražavati, na takav način, na pravnom obliku, koji je uz nju usko vezan. Tek onda kada se svijest o vezi ideološkog oblika s ekonomskim sadržajem, koji ga posreduje, gubi, kada se povijesno apstrahira i objektivira za društvenu svijest, javlja se kao vodeće samostalno postojanje, tek onda se stvara predodžba o tom odrazu, kao o zrcalnom odrazu (*Widerspiegeln*). Samo kantovska predodžba o odrazu bitka u svijesti, sadržaja u obliku, koja ograđuje jedno od drugoga i koja ne vidi njihovu vezu, može dovesti do shvaćanja tog odraza u obliku niza katova, do gledišta što ga je drug Stučka posve zaslužno ismijao.

koje *počinje tek s pravnim, društvenim odnosima*. Moralno-pravna »načela«, »ideje«, itd., koje su logični temelj pravnih predodžbi i pojmova, zbog toga se nalaze *na granici* morala i prava. Ta se načela sama apstrahiraju od materijalnih društvenih odnosa. »Pravednost«, »ispravnost« — takozvana opća ideja prava nije ništa drugo doli za danu epohu normalan materijalni društveni odnos preveden na pravni jezik. Dakako, budući da je povijest povijest borbe klasa, pravo se stvara samo kao rezultat *uzajamnog odnosa* klasnih »volja«, ali i ovdje ga valja proučavati ne kao rezultat njihove suglasnosti ili kompromisa, već kao formalno posredovanje materijalnog odnosa, neovisnog o tim »voljama«, koje uvjetuje takav njihov međusobni odnos.

Ako bismo, polazeći od svih spomenutih misli, pokušali dati najopćenitiju definiciju prava, kao određenog načina posredovanja materijalnih odnosa — razumije se definiciju odveć *apstraktnu*, koja ima samo orijentacioni karakter, a zbog toga *ni približno dovoljnu* za pojedina povijesna razdoblja u kojima ona dobiva konkretnije obrise — onda će se, kao što smo već dospjeli razjasniti, definicija svesti na ovo: *poredak društvenih odnosa, na kraju krajeva, odnosa između klasa, budući da se odražava u društvenoj svijesti, neminovno se povijesno apstrahira, izdvaja se za tu svijest od svojih materijalnih uvjeta i, objektivirajući se za svijest, dobiva daljnji složeni ideološki razvoj u sistemima »normi«*. Može nam se postaviti pitanje po čemu se u takvom slučaju razlikuje taj ideološki odraz ekonomike od moralnih normi ili političke ideologije, koji isto tako odražavaju strukturu društvenih odnosa. Nije li naša definicija toliko opća i apstraktna da je lako možemo proširiti i na druge ideološke oblike? Zar neće biti, zbog toga, ispravnije kao specifičnu osobitost prava istaknuti ideološki oblik klasnih proizvodnih odnosa na određenom povijesnom stupnju razvoja, pa makar na stupnju društva robne razmjene, ili pak staviti u nužnu vezu pravne odnose s uzajamnim pretenzijama vlasnika robe sa zahtjevom, tužbom, sudskom građanskom parnicom?

Čini nam se da se slični prigovori temelje ili na ignoriranju veze i uzajamne ovisnosti što postoji između pojedinih ideologija, ili na metafizičkom razgraničavanju u pravu društvenih odnosa i ideologije, što i izaziva prirodnu težnju za omeđivanjem tih društvenih odnosa, kao specifičnih od-

nosa, od proizvodnih odnosa i još im dopunski dodaje »stvarne« crte.⁵¹

Bila bi potpuno prazna apstrakcija oštro međusobno razgraničavati različite oblike ideologije, osobito one koji imaju ulogu formalnog posredovanja samoga društvenog uređenja materijalne proizvodnje, nalaze se najbliže bazi — kao što su pravo, moral i, u pojedinim razdobljima, politička ideologija. (Politički način predočavanja feudalizma i politička ideologija buržoaskog društva — nije isti pojam.) Time bismo potpuno ukinuli jedinstvo društvene svijesti, koja se razvija u različitim ideološkim oblicima i u skladu s povijesnim uvjetima, postavljajući jedne u ovisnost o drugima. Nema dvojbe, *specifične sposobnosti* spomenutih ideologija javljaju se usporedo s povijesnim razvojem samih proizvodnih odnosa, kao svojevrsan, neminovan i temeljan, za svaki povijesni stupanj, odraz određenih momenata u razvoju ekonomike. Ali ta specifičnost u toku različitih povijesnih razdoblja složenog ideološkog razvoja ne smeta, na primjer,

⁵¹ Da pravnoj ideologiji odgovara nešto što stvarno ima mjesta u društvenim odnosima — što nastoji istaknuti, na primjer, drug Pašukanis — tu nema nikakve dvojbe. Ali to »nešto«, te promjene, koje odgovaraju razvoju pravne ideologije, odvijaju se u materijalnim, *proizvodnim* odnosima. Materijalni društveni odnosi — to *nisu odnosi između stvari*, između robe, već su to isti ti odnosi između osoba, samo stvari, roba, materijalni uvjeti njih posreduju. Upravo se u proizvodnim odnosima nalazi i »sloboda« od feudalnih lanaca i od sredstava za proizvodnju, i »jednakost« u zamjeni ekvivalenata: ti *materijalni odnosi*, u onoj mjeri i u onom obliku u kojima *prolaze kroz društvenu svijest*, *postaju ideološki odnosi*. Potonji nikako nisu ni simbol ni apstrakcija, već sasvim realni, objektivni odnosi između ljudi (premda ti odnosi ne obuhvaćaju objektivno materijalni proces proizvodnje). Kao svakovrsni odnosi ljudi mogu biti popraćeni i posebnim »*stvarnim*« momentima: pravni dogovor, recimo, popraćen je pismenim sporazumom, međusobnim udaranjem ruke na ruku i sl. Ali te crte nisu karakteristične za njih, već to što prolaze kroz društvenu svijest, dobivaju tumačenje od ovih ili onih pravnih predodžbi.

Mogu li se, kao što to čini drug Pašukanis, pravni odnosi nazivati specifičnim oblikom društvenih odnosa, ne u smislu apstrahiranog oblika — poretku samih klasnih proizvodnih odnosa — već u smislu osobite povijesne podvrste društvenih odnosa uopće? Pravni odnosi, prema drugu Pašukanisu, to su prije svega oni društveni odnosi koji niču i oblikuju se u uzajamnim pretenzijama osoba, u sporu, tužbi, sudskoj građanskoj parnici, apstrahiraju se od ekonomike kroz sudski proces. Zbog toga su za njega sudske ustanove prije svega pravni instituti (str. 53, cit. rada). Prema našem mišljenju, ni Marx ni Engels nigdje ne daju povoda da se pravni odnosi zamišljaju isključivo kao odnosi vezani za sporove, tužbe i sudske zahtjeve i da su nikli iz njih. Teško se

pravu i moralu da se *podudaraju* s one strane zajedničke za sve klasno društvo, sa strane s koje su oni formalno posredovanje ekonomike. Zbog toga je prilikom proučavanja ideologija, proučavajući specifične osobitosti svake od njih u njezinu najvišem razvoju, nužno pamtit, uza sve to, i usku *vezu i uzajamnu ovisnost* niza ideologija, faktora, »*potčinjavanja*« jednih ideologija drugima i *postojanje* različitih ideologija u »odijelu« one koja vlada. U prvobitnom društvu, ne javljajući se kao razvijena i samostalna ideologija, koja je svojstvena, kao što ćemo se uvjeriti, samo klasnom društvu, »pravo« se podudara s »moralom«, kao jedini odraz načina prvobitne proizvodnje, u prvobitnom sistemu društvenog ponašanja. Svako je pravo ujedno i obaveza. Usporedo s razvojem klasnog društva i odnosa klasne eksploatacije postupno se izdvaja grupa pravnih odnosa i normi, koje se od njih apstrahiraju, grupa što služi kao formalno posredovanje tih klasnih proizvodnih odnosa, pa *upravo zbog toga*, ne kao druge moralne norme, nju tumači zakonodavni autoritet

uopće može govoriti o svim takvim odnosima kao o »*pravnicima*«. Povrh toga, to bi veoma ograničilo područje prava, koje je za Marxa i Engelsa mnogo obuhvatnije i, kako se dalje očituje, osobito karakterističan *oblik pojma* klasne ekonomike za društvo razmjene. Što se pak tiče sudskih ustanova, Marx i Engels zovu ih političkim ustanovama, sredstvom politike, smatrajući ih sastavnim elementom države. Kod druga Pašukanisa, međutim, dobila je nešto hipertrofirani izraz ona ispravna misao da pravni odraz ekonomike postaje uvelike složeniji usporedo s razvojem privatnog prava, kompliciraju ga različiti ideološki elementi koji su u vezi s tužbom, sudom, parnicom i sl. Osim toga, ovdje postoji uzajamni utjecaj između pravne nadgradnje i suda, kao elementa političke nadgradnje, koja pomaže oblikovanje pravnih pojmova. »*Voljni*« način predočavanja klasne ekonomike, na takav način, posve je neminovno popraćen izrazom, pa makar u elementarnom i nesistematiziranom obliku, pravnog zahtjeva, doživljavanjem prava i obaveza. Kasnije ti elementi pravne svijesti postaju složeniji, dobivaju oblik pod utjecajem obrane tih prava od strane države, zakonodavstva i, kao što ispravno ističe drug Pašukanis, djelomično i od strane sudskih ustanova. Ali ni ovdje pravni odnosi ne niču kao *deus ex machina*. Ni ovdje pravni odnosi nikako nisu *osobiti* društveni odnosi, koji niču u »*tučnjavik*«, u sporu, u uzajamnim pravnim zahtjevima, već su to odnosi koji su se izdvojili iz istih proizvodnih odnosa, samo što su se oblikovali, a faktori tužba, parnica, itd., učinili su ih složenijima. U procesu sudske rasprave između subjekata prava stvara se mnoštvo najrazličitijih s tim povezanih odnosa, koji često imaju vrlo stvarni, materijalni karakter i često ostaju izvan svijesti nosilaca tih odnosa. Ali iz svih tih različitih veza i uzajamnih odnosa izdvajaju se odnosi vezani uz *spoznavaju prava i obaveza*, ideološki odnosi — i upravo te odnose mi nazivamo pravnim odnosima.

klasne države. Usporedo s razvojem robne proizvodnje buržoaski moral dobiva svoj ideološki razvoj kao takav odraz — isprva kao unutarklasna ideologija trgovačke buržoazije, koja još ne vlada. Ovdje prvi put niču budući temelji pravne ideologije: pojmovi »slobodne volje«, »jednakosti«, »pravednosti« i sl. Sam povijesni razvoj, razvoj trgovačkog i industrijskog kapitalizma vodi, nadalje, točnijem odrazu *granice* »slobodnih volja«, tj. materijalnih društvenih odnosa koji se kriju iza njih u pravnoj ideologiji, što postupno »etiku« pretvara u »filozofiju prava«. Moral, zbog toga, na ranijim stupnjevima nije nešto sasvim različito od prava, već je povijesna *etapa* na putu prema razvoju pravne ideologije (ne bez razloga, u idealističkoj filozofiji prava, koja je vrlo fino reagirala na sve te promjene, filozofija morala i prava spajale su se u cjelinu). Ako pak u daljnjem razvoju buržoaskog društva nalazimo moral *usporedo* s pravom, to se tumači izvanrednom kompliciranošću već objektiviranih pravnih odnosa od strane pravnih zahtjeva, tužbi, itd. Takva kompliciranost pravne ideologije povijesno vodi *novom izdvajanju* od nje njezinih vodećih ideja i njihovu novom izdvajanju u posebnoj »moralnoj« ideologiji, koja je već služila kao filozofsko opravdanje i utemeljenje prava.

Isto se tako i politički odnosi, koji se u svom specifičnom obliku »opće suverene volje« razvijaju pod utjecajem buržoaske privatnopravne ideologije i završavaju razvoj pravne ideologije uopće, u ranijem povijesnom razdoblju — i to u epohi feudalizma — javljaju i *kao* svojevrstan pravni oblik, potčinjeni vladajućoj religioznoj ideologiji, kao pravo vladanja, pravo-privilegij. Odnosi vladanja i potčinjenosti javljaju se ovdje kao neminovna ideološka apstrakcija od društvenog uređenja feudalne proizvodnje, u kojoj se poklapaju činitelji privatnog i javnog prava, koji se tokom daljnjeg toka povijesnog razvoja razdvajaju. Na takav način vidimo sve momente prijelaza i veze između spomenutih oblika ideologije. Vidimo, također, kakve svojevrstne oblike može u svom povijesnom razvoju poprimati čas apstrakcija poretka društvenih odnosa (koja se neminovno objektivira), čas formalno posredovanje klasne ekonomike, koje smo, u biti, obilježili kao pravo.

III. Pravo, država, zakon

1.

Pri prvoj misli »o pravu« obično niču predodžbe o ovim ili onim sistemima i metodama zakonodavstva, o zbornicima i kodeksima zakona, o pravilima koja reguliraju društveni život, o tom i tom zakonskom paragrafu. Takva je predodžba svojstvena osobito pravniku-praktičaru, za kojega je povijesni proces »objektiviranja« ideologija odavno završen, koji u pravu vidi prije svega racionalistički obrađenu misaonu građu koja, čini se, ima svoj samostalni razvoj i u tom razvoju predodređuje socijalni bitak. S druge strane, takvo gledište nije strano ni onim pravnicima koji, polazeći od ispravnog stajališta o nužnosti uspostavljanja veze između pojma prava i pojma države, teže tome da zbog toga predodaju pravo prije svega kao iskazivanje volje države — prisile prema van, odnosno, kako se uobičajeno kaže, pravnih normi. (Primijetiti ćemo u zagradama ovo: ako je u prvom slučaju pretežno riječ o ovim ili onim »civilističkim« zastranjivanjima, o procesu objektiviranja privatnog prava, onda je u drugom slučaju polazna točka državno pravo koje se razvija kao samostalna disciplina.) Istog su mišljenja, konačno, i mnogi marksistički teoretičari, koji polaze od pojma klasnoga — koji zbog toga uspostavlja i klasne norme države.

Zbog toga, zapravo, može niknuti pitanje: ne dajemo li pojmu »prava« drugi smisao od onoga koji pravo ima kod Marxa i Engelsa? Ne procjenjujemo li važnost proučavanja prava kao oblika društvene svijesti i, ujedno i samim time, kao oblika društvenih odnosa, te su, možda, u pravu oni autori koji smatraju da je pravo *prije svega* sistem prisilnih normi što ih određuje država — sistem zakona? Pa kao da i kod samog Marxa u vezi s tim nalazimo neke upute. Marx karakterizira pravne norme ne samo »kao voljne radnje učesnika, kao očitovanje njihove zajedničke volje«, nego i kao »ugovor[e], na koje država može da prisili pojedince« (*Kapital*, sv. III).⁵² Više puta govori o pravu kao o zakonu koji »samo sankcionira postojeće«, itd. Nema li zbog toga suviše malu ulogu normativni moment pravnog reguliranja, sankcije zakona i sl. prilikom tumačenja prava kao pravnih, ideoloških odnosa? Čini nam se da se svi slični prigovori

⁵² Usp.: *Kapital*, sv. III, dio 1, knj. 3, odjeljak 5, glava 21, stav 5.

temelje na nedijalektičkom proučavanju različitih aspekata prava, na neshvaćanju one uzajamne veze koja postoji između svih njegovih momenata.

Podsjetimo prije svega na smisao koji se obično pridaje pojmu pravne *norme*. Pod normom se razumije utjecaj *vanjskog* državnog autoriteta, kao *autoritativno i prisilno* propisano pravilo ponašanja — isto ono koje buržoaski pravnici zovu »pravo u *objektivnom smislu*«, razlikujući ga od prava u smislu subjektivnom, od ovlaštenja, tj. od subjektivnog doživljavanja prava ili obaveza.

Kako je sam Marx shvaćao tu prinudnost, u skladu s navedenim citatom? Za Marxa su »ugovori na koje država može da prisili pojedinca« »pravne formule« u kojima se očituju ekonomski dogovori, »pravni oblici« koji, »budući puki oblici, ne mogu odrediti sam taj sadržaj. Oni njega samo izražavaju«. ⁵³ S druge strane, Marx tu ističe da su takvi pravni oblici, koji izražavaju ekonomske dogovore, i »objektivna« i »subjektivna« strana prava: »pravni oblici, u kojima se ekonomske transakcije ispoljavaju kao njihove voljne radnje, kao očitovanje njihove zajedničke volje i kao ugovori na koje država može da prisili«, itd. ⁵⁴ Oboje su za Marx *два momenta, aspekta pravnog oblika*.

U poznatom ulomku, koji se odnosi na proces razmjene (*Kapital*, sv. I), Marx govori: »... pravni odnos, čiji je oblik ugovor, pa bio ovaj oblik zakonski razvijen ili ne« ... ⁵⁵ Drugim riječima, »ugovor« je oblik tipičan za robnu epohu pravnog odnosa. Ali potonja se ne mora obavezno uspostaviti pomoću zakona: *može* samo biti razvijena (izražena) i uz njegovu pomoć — prema određenoj ozakonjenoj pravnoj formuli. Samo u tom slučaju na izvršavanje dogovora prisiljava država, ali zakonito izražavanje pravnih odnosa ne može utjecati na njihov ekonomski sadržaj. Prema tome, Marx razmatra zakon, prije svega, uopće kao autoritativno pravilo ponašanja, ne kao »načelo koje regulira«, ne kao »djelatnost što organizira«, i sl. — kao što se vole izražavati naši pravnici — već ga razmatra s dvije strane: kao *for-*

⁵³ Usp.: *ibid.*, stav 5.

⁵⁴ Usp.: *ibid.*, stav 5.

⁵⁵ *Kapital*, I, odjeljak 1, glava 2, stav 1, gdje u cijelosti rečenica glasi: »Ovaj pravni odnos čiji je oblik ugovor, pa bio ovaj oblik zakonski razvijen ili ne, jeste odnos voljâ u kome se ogleda ekonomski odnos. Ovom pravnom odnosu ili odnosu volja daje sadržinu sam ekonomski odnos.«

malnopravno izražavanje pravnih odnosa, s jedne strane, i kao očitovanje prinudne snage *države*, s druge strane.

U tome je prilično fina, ali vrlo bitna razlika. Za potpunije razumijevanje specifične prirode pravnog oblika nužno je prilikom teoretske analize razgraničavati utjecaj pravne i političke nadgradnje — razgraničavati onaj utjecaj što ga ekonomska struktura društva ima *izravno* na pravo, i to onaj utjecaj koji spomenuta struktura na nj ima *preko* političke nadgradnje. U prisilnom djelovanju prava u širokom smislu nužno je zbog toga razlikovati dva momenta. Kao prvo, *unutrašnj*u prisilu, takozvanu svijest o obavezi, koja nastaje kao posljedica izravne refrakcije, kroz prizmu pravne ideologije, oblika ekonomske nužnosti, koji djeluje u društvu. I, kao drugo, *vanjski* prisilni utjecaj, koji ima »posebna snaga« što stoji iznad ekonomskog poretka — državna vlast, koja ostvaruje svoju sankciju u obliku zakona. Kao što ispravno primjećuje drug Stučka ⁵⁶, »zakon« i »pravo« ni približno se ne podudaraju. Upravo smo vidjeli u citiranim riječima Marxa da pravni odnosi mogu postojati *prije* zakona i *izvan* zakona. Zakon, ako ga proučavamo najprije samo kao pojavu političke nadgradnje, pojam je uži od norme, to je samo specifičan izraz norme, koji je sankcionirala ta »posebna snaga«, državna vlast. Norme u širokom smislu — to su, prije svega, norme postojećega tj. ekonomski odnosi postojeći sami po sebi, normalni za dani društveni oblik — jer se poredak tih odnosa pretpostavlja kao neovisan o njihovim materijalnim uvjetima, objektivira se za društvenu svijest, kao svojevrsna pravna struktura društva.

Ali u pojmu norme sadržan je ne samo faktor *bitnoga*, već i faktor *onoga što se mora*. Osamostaljeni pravni odnosi zato i jesu ideološki, jer u društvenoj svijesti pretpostavljaju poredak materijalnih odnosa ljudi izgrađen u skladu s određenim vodećim pravnim predodžbama, »idejama«, »principima«. A kako je sjajno Marx pokazao još u svojoj kritici Proudhona (u *Bijedi filozofije*) »svaki princip je imao svoj vijek u kome se otkrio«. ⁵⁷ Moralno-pravna »načela« i »ideje« (prava-privilegije, »subjekti prava« i sl.) samo su odražavali interese i potrebe ovih ili onih društvenih klasa, koje su se

⁵⁶ P. Stučka, *Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo*, str. 31.

⁵⁷ Usp.: Karl Marks, *Bijeda filozofije*, str. 108 (preveli M. Pijade i R. Čolaković), u: MED, tom 7.

u prvo vrijeme klasnog razvoja obično podudarale i s potrebama cjelokupne društvene proizvodnje.

Pravni odnosi, koje ne proučavamo s obzirom na njihov ekonomski sadržaj, materijalne odnose što se u njima odražavaju, već s obzirom na njihovu unutrašnju logičnu strukturu, sa stajališta onih »principa«, »ideja o onome što se mora«, u skladu s kojima zamišljamo da su izgrađeni — to su takozvane *pravne norme*. Sam pak poredak tih pravnih odnosa, apstrahiranih od njihovih materijalnih uvjeta i osamostaljenih, obično zovemo »pravni poredak«.⁵⁸

Već smo istakli da tokom povijesnog procesa izdvajanja prava ekonomska nužnost dobiva svoj ideološki odraz »u okrenutom obliku« — kao pravna sloboda. Međutim, ekonomska nužnost javlja se povijesno-konkretno u konkretnim oblicima društvene prisile — u oblicima društvenih odnosa koji ograničavaju »slobodnu volju« ličnosti. Pravo kao takvo otkriva se *unutar svog područja*, koje uvjetuje mišljenje i osjećaje pravnih osoba. Upravo taj konkretniji oblik društvene nužnosti nalazi u pravnoj ideologiji »slobodne volje« i konkretniji odraz — ne kao vanjska, već kao unutrašnja prisila, kao unutrašnja svijest o *onome što se mora*. Ovdje veoma odgovara slikovit Marxov izraz: »njihovi se odnosi *spram njih osamostaljuju*«. ⁵⁹ Svijest o onome što se mora temeljni je element svake norme, zbog toga je, također, nužan sastavni dio pravne ideologije, najviši domet razvoja pravno-voljne predodžbe.⁶⁰

⁵⁸ Potonju našu misao je, čini se, naopako shvatio drug Stučka. Drug Stučka je pretpostavio da mi je bila potrebna »smjelost (?) marksista — komunista kako bih obznanio da je pravo kompromis dviju suprotnosti: robe-stvari i apstraktnih formula«. Međutim, kod mene se radilo o unutar-ideološkom »kompromisu«: pravnih odnosa, kao odraza ekonomskih odnosa, s njihovim unutar-logičnim razvojem od »ideje« u pravnim normama. (Vidjeti: P. Stučka, *Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo*.) Uzgred valja primijetiti: ako materijalni odnosi i mogu u stanovitim razdobljima biti kao rezultat klasnog socijalnog kompromisa, ipak pravni odnosi nikada nisu kompromis »svijesti o nužnosti prava« tih klasa. Jer sama ta »svijest o nužnosti prava« niče već kao rezultat materijalnoga društvenog odnosa, koji se oblikuje.

⁵⁹ *Njemec. ideologija*, usp.: K. Marx, F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 528, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*.

⁶⁰ Također je jasno da svijest o onome što se mora u tom ranijem razdoblju razvoja pravne norme nije svijest o vanjskom autoritetu (»objektivno pravo pravnik«), niti je svijest »ovlaštenja«, subjektivno doživljavanje egocentričnog karaktera: to je već korak u pravcu *društvene svijesti*.

Lenjin vrlo točno određuje, još više razjašnjavajući sažetu Marxovu misao o tome da je svako pravo »pravo nejednakosti«, samu bit pravne ideološke konstrukcije kada kaže da je pravo *primjena jednakog mjerila na ono što u stvarnosti nije jednako*.⁶¹ U tome se i sastoji ono što je Engels zvao *opća ideja prava*. To isto ističe i Marx: »Po svojoj prirodi pravo može postojati samo u primjenjivanju *jednakog mjerila*; međutim, *nejednaki* individuumi . . . mogu se mjeriti jednakim mjerilom samo ukoliko ih gledamo pod jednim uglom, uzimamo samo s *jedne [određene] strane*.« Marx i Lenjin izriču tu misao u povodu načina raspodjele u prvoj fazi komunizma, gdje je »pravo proizvođača *proporcionalno* radu koji oni daju [;] jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim mjerilom* — radom« (*Kritika Gotskog programa*).⁶² Ovdje je izražen niz prednosti pravne strukture: i *jednostranost* pravnog proučavanja, i to da pravo uvijek posreduje društvene odnose »nejednakosti«, i to da se pravo uvijek otkriva *u okviru* koji predodređuju materijalni odnosi. Premda u tom povijesnom razdoblju »princip i praksa nisu više u opreci«⁶³ »buržoasko pravo«, tj. pravo čije je mjerilo radne potrošnje, jednakovrijednost, ekvivalent, sačuvano je još kao formalno posredovanje odnosa raspodjele. Što pak predstavlja »mjerilo« u razdoblju klasnog društva, kada se još razilaze princip i praksa, kada su nejednaki individuumi nejednaki i u imovinskim odnosima, kada pravo posreduje klasne proizvodne odnose? Takvo opće mjerilo za dani društveni oblik najnormalniji je *materijalni društveni odnos: struktura materijalnih odnosa predodređuje svaki put i ideološku konstrukciju pravnog oblika i karakter kriterija »pravednosti*«, u skladu s kojim pretpostavljamo da je izgrađen pravni oblik imovinske nejednakosti i klasne eksploatacije. U robno-kapitalističkom društvu zajednički je robni oblik: svi individuumi se proučavaju »pod jednim kutom gledanja«, samo kao jednaki i slobodni vlasnici robe, koji na temelju ekvivalentnosti otuđuju privatno vlasništvo što im pripada. Odatle »jednako pravo«, »jednako«, ekvivalentnost, kao zajedničko mjerilo pravne »pravednosti«. Feudalni oblik proizvodnje, gdje su materi-

⁶¹ *Gosudarstvo i revolucija*; usp.: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, LD, tom 26, str. 199 [odnosno: K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, str. 1096; u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, prev. Zvonko Tkalec].

⁶² Usp.: K. Marx, op. cit., str. 1096.

⁶³ Usp.: *ibid.*, str. 1096.

jalni odnosi sjedinjeni s odnosima vladanja i potčinjavanja, stvara drugi pravni kriterij — prioritetno pravo, privilegij: članovi društva promatraju se jednostrano, pod jednim kutom gledanja, kao nosioci, u ovoj ili onoj mjeri, privilegija ovisno o stupnju hijerarhije na kojem se nalaze, i odnose se jedni prema drugima u skladu sa svojim privilegijama. Izjednačavanje, »jednakost«, u smislu primjene općeg mjerila »principa«, kao karakteristična osobitost pravne konstrukcije, dovodi do toga da se klasna bit »principa« kamufliira. Pravna norma javlja se kao sveopće vlasništvo, kao pravna predodžba *svih* društvenih klasa. Tako u epohi feudalnog prava prava-privilegije, odgovarajuće pravne norme ne izražavaju samo prioritetna prava vladajuće klase feudalaca, već postaju pravni oblik mišljenja i za ostale klase feudalnog društva, koje isto tako dobivaju ove ili one »privilegije«: privilegije gradova, cehova, trgovačkih udruženja, seljakovo posjedovanje zemlje na temelju »lenskog prava«. Još se više to očituje usporedo s razvojem društva robne razmjene, gdje nalazimo istodobno i najviši procvat spomenute opće ideje prava, upravo prava kao primjene jednakog mjerila. Faktična imovinska nejednakost strana ovdje se definitivno kamufliira njihovom zamišljenom pravnom jednakošću.

Ekonomski neminovni, a zbog toga i normalni za dani povijesni stupanj društvene proizvodnje, oblici raspodjele koji osiguravaju prednosti ovoj ili onoj klasi smatraju se normama onoga što se mora. Budući da se oblici ekonomske prisile povijesno realiziraju kao oblici klasne eksploatacije, onda je razumljivo zašto u »pravnim načelima«, koja ih odražavaju, nalaze svoj odraz interesi i pretenzije vladajuće klase. Ali u sistemu normi te klasne ideje nalaze »omekšani« izraz, javljaju se kao nužni pravni oblici društvenog mišljenja.

Međutim, to je samo prva etapa na putu razvoja pojma »pravne sankcije«. Sljedeća takva etapa jest uzdizanje pravne norme na stupanj *zakonodavne norme*, zakona. »Sve potrebe građanskog društva«, ističe Engels, »ma koja se klasa upravo nalazila na vlasti, moraju proći kroz *državnu volju* da bi dobile opću važnost u obliku zakona. To je *formalna strana stvari*, koja se razumije sama po sebi«⁶⁴, i dalje govori o toj državnoj volji kao o »*formalnoj volji*«. Drugom prili-

⁶⁴ Usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1361, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

kom, isto tako razvijajući misao o tome da se uloga građanskog prava »svodi u biti na zakonodavne sankcije postojećih... *normalnih* ekonomskih odnosa«, naziva zakonodavstvo — »*oblikom*« u kojem se to događa.⁶⁵

Vanjsku prisilu na izvršavanje obaveza ostvaruje aparat klasne države. Međutim, ne bismo imali »zakonodavnu sankciju« kada bi bila posrijedi samo gruba vanjska prisila. Prisilno djelovanje klasnog aparata vlasti, neekonomsko djelovanje, isto tako prolazi kroz prizmu pravne ideologije, kroz predodžbu o pravnoj slobodnoj volji, i predočava se kao *opća, javna volja* — kao opći, javni interesi, koji su suprotni privatnim interesima. »Javna volja«, opće priznanje postojećih normalnih ekonomskih interesa da su »ono što se mora« — kao odraz izvanjske državne prisile u pravnoj ideologiji — javljaju se tako kao *dopunski* složeni moment koji u »normi onoga što se mora« odražava već postojeću ekonomsku prisilu: *zakonodavna sankcija, zato što je to pravna sankcija, također je ideološka sankcija*, jer državna prisila ne nastupa ovdje izravno, već posredno, putem pravne, »voljne« ideologije. Samo uzimajući u obzir tu okolnost, možemo shvatiti zašto Engels o utjecaju različitih sistema zakonodavstva o nasljeđivanju govori kao o utjecaju *ideološkog pogleda*. Ili, zašto na istome mjestu ističe da bi oštar, ne omekšani izraz u zakonodavstvu vladanja jedne klase »*proturječio općoj pravnoj ideji*«⁶⁶.

»Volja države«, ne kao državno izjavljivanje volje koje su zamislili pravnici, već kao »formalna strana«, kao »opća volja« — državno priznavanje, kao utjelovljenje »općeg priznavanja — upravo taj faktor čini od zakona pravo u uskom smislu, od vanjskog »političkog« izraza prava pretvara ih u njegov formalnopravni izraz. U tom faktoru ostvaruje se i veza pravne i političke nadgradnje: zakoni, koji su i elementi političke nadgradnje i, nužno, dodatni moment razvoja prava, vežu ih u političko-pravno jedinstvo.

Zakoni su zbog toga nužan formalni moment koji završava razvoj prava kao pravne ideologije. Pravne odnose zamišljamo kao njihove nosioce, ne samo kao oblikovane u

⁶⁵ Usp.: F. Engels, op. cit., str. 1361.

⁶⁶ Engels C. Schmidt, London 27. listopada 1890. [Usp.: str. 1415, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, prev. P. Vranicki. Rečenica glasi: »I to utoliko više ukoliko se rjeđe događa da jedan zakonik bude krut, neublažen, nepatvoren izraz vladavine jedne klase: već samo to bilo bi protivno pojmu prava.«]

skladu s njihovom »slobodnom voljom«, već i kao usklađene s »javnom voljom«, kao odnose koji stvaraju zakone. Pravna ideologija u svom najpunijem razvoju, u okviru buržoaskog društva, i u svom najviše sistematiziranom izrazu u mišljenju pravnikologa ideologa neminovno odvajaju čovjeka-bourgeois od čovjeka-građanina, određujući javne interese u uzvišenoj sferi javnog prava, »opće volje«. Državno pravo, kao i privatno pravo, i usporedo s njim, povijesno se odvajaju od materijalnih uvjeta, objektivira se, proučava se kao neovisno područje. Ukoliko je javnopravna ideologija završni moment u razvoju pravne ideologije uopće, utoliko i »pravna načela«, norme »onoga što se mora« nalaze svoj puni razvoj i ostvarenje u formalnopravnoj strani zakonodavstva. Odavde jasno proistječe i ona uloga koju država ima u razvoju pravnog oblika. Klasna država garantira izvršenje obaveza *ne samo materijalno*, ona prisiljava na njihovo izvršenje: samo tim radnjama prisile država još ne bi stvorila pravo kao takvo, ne bi učinila ekonomske odnose pravnima. Ali budući da ta vanjska prisila, koja se ostvaruje ili se pretpostavlja, prolazi kroz prizmu iste klasne pravne ideologije, državna prisila pomaže da *normalni ekonomski odnosi dobiju prividnu sankciju ne samo u slobodnoj volji pojedinih individuuma, već i u »općoj volji*«, javnoj volji. Ako obaveze koje nalaže država smatramo samo propisima izvanjske vlasti, onda te obaveze nisu pravo s gledišta unutrašnje logike same pravne ideologije. Te su obaveze primorane »uzimati u obzir svoj sistem postojećeg prava«, biti »u skladu« s njim; one moraju nastupati u ogrtaču zapovijedi »opće volje«, opće priznatog autoriteta — tača postaju element pravne ideologije, postaju završni moment u razvoju pravnog oblika.

To je jedini ispravni put rješavanja problema o *uzajamnom odnosu između takozvanog objektivnog i subjektivnog prava*, kojeg buržoaska pravna znanost ne može riješiti. Pravila rada, koja uspostavlja klasna država, budući da predstavljaju pravo, nikako nisu samo zapovijedi »vanjskog autoriteta«: kao »pravne norme« moraju proći kroz prizmu vladajuće pravne ideologije, moraju se uskladiti s njezinom unutrašnjom logikom i javljati se kao njezin produkt. Isto tako, i kod revolucionarne klase, koja provodi svoje revolucionarno zakonodavstvo, norme objektivnog prava samo su izraz ovih ili onih pravnih »načela«, koja sa svoje strane odražavaju dvostruko djelovanje ekonomskih potreba i cijele nagomilane pravne »misaone građe«. Puč razumijevanja

objektivnog prava također vodi preko pravne ideologije. Ali to nije put od »subjektivnog prava« u buržoasko-pravnom smislu. Jer ideologija nije nešto individualno-subjektivno, već je oblik *društvene* svijesti: materijalni društveni odnosi predodređuju ideološke odnose u svojoj strukturi, koji, kao što znamo, postaju objektivni i sasvim realni za ovu ili onu društvenu epohu te čak dobivaju ove ili one »tvarno-materijalne« crte. Prema tome, to je *put uz pomoć pravne ideologije, od materijalno-društvenog odnosa prema normi i zakonu*, kao njezinu završnom izrazu.

Prema tome, najneispravnije bi bilo zamišljati uzajamnu ovisnost pravnih odnosa i normi u tako pojednostavnjenom obliku kao da su pravni odnosi »činjenice«, »pojave«, »posebni slučajevi« primjene normi i sl. Kao što smo vidjeli, sistem pravnih normi ili *pravni poredak* — to je ista cjelokupnost pravnih odnosa, ali koju *ne razmatramo* s gledišta odraza u njoj bitnoga, već s obzirom na unutrašnju logiku njezine strukture, kao produkt djelovanja i javljanja pravnih načela koja odražavaju to bitno, s *gledišta onoga što se mora*. Pravni odnosi, vršeći svoju funkciju, kao nužno formalno posredovanje materijalnih društvenih odnosa, ujedno se s gledišta svojih vodećih ideja pokazuju kao sistem normi. Tako u istom obliku prava dolazi, *prilikom njegova dijalektičkog proučavanja, do podudarnosti triju stvari, koje su na prvi pogled različite: pravnih odnosa, pravne ideologije i pravnih normi*. Razumije se, može se govoriti o tome da pravni odnosi *realno postoje* kao formalno posredovanje klasnih proizvodnih odnosa, i njih filozofi i pravnici-zakonodavci *zamišljaju kao norme*. Ali ni ovdje nemamo različite oblike prava, već samo različite aspekte jedinstvenoga pravnog oblika. Pravni oblik, kao zakon, norma, po kojima je, čini se, izgrađen materijalni društveni odnos, može biti samo *jedinstven* za danu društveno-povijesnu formaciju, bilo da se po tom uzoru gradi realan odnos, bilo filozofski sistem prava, bilo zakonodavna norma. Zato što sam taj pravni oblik nije ništa drugo doli kopija uzornoga i normalnoga za danu epohu klasnoga proizvodnog odnosa. Odatle je moguća i njegova veza s političkim izrazom, istih klasnih proizvodnih odnosa — sa zakonom. Zakonodavstvo, kao vanjski »politički« izraz toga jedinstvenog oblika prava, dobiva, prolazeći kroz prizmu pravne ideologije, i formalnopravno značenje. U takvom utjecaju političke nadgradnje na pravnu

nadgradnju dolazi do završetka razvoja i očitovanja pravnog oblika.

Proces izdvajanja političkih funkcija i proces za klasno društvo povijesno neminovnog apstrahiranja klasnih odnosa od proizvodnih odnosa odvijaju se gotovo usporedo, podudarajući se na stanovitim stupnjevima. Jer to su *dvije usko vezane strane* razvoja toga klasnog društva, društva privatnog *vlasništva*, koje svoj oblik organizacije nalazi u *državi*. U feudalizmu privatno vlasništvo još ne dobiva svoj puni, završni razvoj ni u pravnom smislu ni faktički: još ne može biti otuđivano. Istodobno se to vlasništvo, kao vlasništvo sredstava za proizvodnju, još ne odvajaju od samog proizvođača, sitnog zemljišnog vlasnika. Zato se ovdje klasni proizvodni odnosi ne uklapaju u oblik odnosa vlasnika sredstava za proizvodnju prema vlasnicima radne snage, kao što se to događa u buržoaskom društvu, već u oblik odnosa osobne ovisnosti, vladanja i potčinjavanja. Zbog toga *su odnosi vladanja i potčinjavanja ovdje formalno posredovanje materijalnog procesa*. Ali ti isti odnosi vladanja i potčinjavanja jesu prijašnji oblici feudalne *političke vlasti*. U feudalizmu još nemamo države kao samostalne političke snage koja stoji iznad društva, iznad zemljoposjednika.⁶⁷ Zbog svih spomenutih osobitosti, feudalni politički način predočavanja uvelike se razlikuje od onoga što nazivamo ideologijom buržoaskog društva: feudalni način *istodobno je i rani pravni način predočavanja*, i podudara se s njim u pravu vladanja, u *prioritetnom pravu*. Prema tome, kako se sredstva proizvodnje odvajaju od neposrednih proizvođača, s jedne strane, prema tome kako rastu samostalne političke funkcije i državna mašinerija, s druge strane, počinje proces razvoja već čisto pravne ideologije, koji se izražava u njezinoj podjeli na privatnopravnu i javnopravnu ideologiju. Na takav način javnopravni ili »politički« način predočavanja *u svojim ranijim oblicima povijesno prethodi privatnom pravu*: to je za feudalne uvjete svojevrsni pravni način predočavanja u političkoj ili teokratskoj »odjeći«, kako se izrazio Engels. Odvajanje pravnih odnosa od proizvodnih odnosa u obliku odnosa vlasništva postaje moguće tek onda kada ti klasni proizvodni odnosi imaju značaj odnosa između kapi-

⁶⁷ Posebna su vrsta političke strukture takozvane istočnoazijske despotije, gdje zbog svojevrsnih ekonomskih uvjeta »gospodar je vlasnik zemlje« (Marx).

talista, koji se poistovjećuju sa sredstvima proizvodnje, i najamnog rada. U feudalno, pak, vrijeme i formalno posredovanje i pravni odraz proizvodnih odnosa mogući su samo kao posredovanje i odraz koji su *svojevrsni tom vremenu* proizvodnih odnosa između klasa, tj. kao odnosi osobne ovisnosti, vladanja, privilegija.

Tako vidimo: ako država i ne »stvara« pravo u izravnom smislu te riječi, isto kao što ni sama država ne niče kao rezultat »pravnog sporazuma«,⁶⁸ unatoč tome *između razvoja političke i pravne nadgradnje ipak postoji uska ovisnost*. Na prijašnjim stupnjevima društvenog razvoja politički odnosi uključuju i pravne odnose, podudarajući se s njima, a kasnije pak, rast političke nadgradnje pomaže razvoj i pravne ideologije, jer se javnopravna ideologija očituje kao nužan završni moment razvoja pravne ideologije uopće.

Sav smisao pravne ideologije, sva njoj svojstvena unutrašnja logika pretpostavlja, na takav način, da ne postoji grubo upadanje državnog aparata u područje prava. Državna prisila, kao što smo istakli, ne javlja se ovdje izravno, već *posredno*, pomoću javnopravne ideologije: država ovdje ne nastupa kao vanjski prinudni autoritet, već kao »ideološka sila« koja potčinjava ljude (Engels).⁶⁹ Razumije se, pravna stvarnost suviše proturječi toj imanentnoj pravnoj logici. To se osobito odnosi na one momente društvenog razvoja — Marx ih je često spominjao u svojim radovima — kad je »zakonita baza« već prestala biti »pravna baza«, kada rast proizvodnih snaga, već usporedo s novim pravnim odnosima, rađa novu pravnu ideologiju eksploatirane klase i njezino »pravo na revoluciju«, koje iz toga proistječe. Što smo bliži tim razdobljima, to se sve više javlja izravno upadanje države u područje prava, »čuvanje« prava vladajuće klase, koja su u očima ugnjetene klase prestala biti pravo, već su postala »privilegije«. U povijesnoj stvarnosti pravna ideologija vladajuće klase veoma rijetko biva u punoj mjeri

⁶⁸ U povijesti pravne teorije uzajamni odnos pravne i političke nadgradnje u početku se javlja u drugom smislu: buržoasko »prirodno pravo« suprotstavlja se feudalnoj državnosti. Nakon pobjede buržoazije, pak, svako isticanje prioriteta prava ispred zapovijedi države, na primjer, kod »historijske škole«, počinje imati reakcionarnu ulogu: u prvi plan izdiže se buržoaska država »koja stvara pravo«.

⁶⁹ Usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1362, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

i društvena ideologija, tj. sasvim zadovoljavajuće nastavlja igrati ulogu formalnog posredovanja materijalnih odnosa, koji se mijenjaju i ponovno sazrijevaju. Kao što se klasna borba u svojim početnim oblicima obnavlja već od trenutka pobjede nove klase, borba između nje i njezinih novih antagonista, isto tako i »pravna baza« može vrlo rano za eksploatiranu klasu postati samo »zakonska baza«. Zbog toga se povijesno upadanje države u područje prava, tj. zakonodavstvo, koje je samo izvana u skladu s pravnim odnosima normalnima za dani oblik, događa mnogo češće. Osobito se to odnosi na najrazvijenije oblike klasnog društva, koji pretpostavljaju i najviši razvoj klasne borbe. Ovdje, u situaciji kad su sredstva za proizvodnju odvojena od proizvođača, u uvjetima konkurencije vlasnika tih sredstava za proizvodnju, itd., država sve češće nastupa u oba svoja proturječna lica: i kao javnopravna ideologija i kao izvanekonomska prisila.

2.

Zakon, kao »politički« izraz normalnih, sa stajališta vladajuće klase, i dozrelih potreba proizvodnje ekonomskih odnosa — izraz je koji, međutim, dobiva i formalnopravni značaj, jer prolazi kroz prizmu javnopravne ideologije — takva je međuzavisnost koja se može ustanoviti pri prvom pokušaju analize uzajamnih odnosa između »zakona« i »norme«. Time se, međutim, spomenuta međuzavisnost ne iscrpljuje. I ovdje je, radi konstatiranja postojanja svih uzajamnih odnosa između razvoja prava i razvoja države, svakako nužna dopunska analiza biti »političkog oblika« klasnog društva i povijesnih uvjeta povezanosti tog oblika s njegovim društvenim sadržajem.

Lenjinu pripada neprocjenjiva zasluga tumačenja najvažnijih i temeljnih momenata Marxove teorije države. Zahvaljujući njemu, dobili smo marksističku predodžbu o državi kao o proizvodu i izvoru nepomirljivosti klasnih suprotnosti, kao o posebnoj, izvana samostalnoj sili koja izrasta iz samog društva, ali, zahvaljujući postojanju nepomirljivo neprijateljskih klasa, ta se snaga odvaja od društva i postaje oruđe ekonomski vladajuće klase, predodžbu o državi kao o organizaciji vladajuće klase za gušenje drugih klasa, organizaciji imućne klase za njezinu obranu od neimućnih

klasa.⁷⁰ Stalno isticanje karakteristične osobitosti države kao posebne snage, koja se sastoji od posebnih »odreda naoružanih ljudi«⁷¹, kao oruđa prisile i dr., kao nečega različitog od »društva«, ima vrlo važno značenje za borbu protiv ideoloških predrasuda buržoaskih teoretičara, za koje se pojmovi »država« i »društvo« potpuno podudaraju i međusobno pokrivaju.

Ali i Marx i Lenjin vodili su računa i o onim momentima svoje teorije države koji daju predodžbu o tome koliko imamo pravo stvarno govoriti o državi kao o obliku određene sadržaja klasnog društva. Potpuno objašnjenje u tom smislu danog pitanja dat će nam dopunsko oružje za borbu s pseudomarksističkom, socijaldemokratskom apologetikom suvremene buržoaske države, koja teži tome da državu ističe kao vječiti i nužni oblik društva, što Marx i Lenjin, tobože, nisu »shvaćali« i nisu »o tome vodili računa«. Ovdje se moramo zaustaviti, pa makar samo najopćenitije, kod složenog procesa, analognog onome koji smo imali prilikom proučavanja pravnog oblika: u kojem pravo, jer se javlja kao formalno posredovanje klasne ekonomike, istodobno postaje i »nadgradnja« iznad te klasne ekonomike i povijesno se odvaja od nje.

Za Marxa je svaki ekonomski razvoj kretanje društvenih klasa, vezanih uz određenu tehniku materijalne proizvodnje, koje se na povijesnoj sceni pokreću naprijed uzastopnim promjenama u toj tehnici proizvodnje. Političko kretanje i razvoj, po Marxovim riječima, jesu »koncentrirano društveno kretanje«; ono »skraćuje i ublažuje porođajne muke« društva upravo zato što je i samo »skraćeni« oblik društvenog razvoja. Ali upravo zbog toga »to koncentrirano društveno kretanje«, ubrzavajući proces klasnog razvoja i tehničke reorganizacije pomoću promjene, na primjer oblika raspodjele, ne može promijeniti temeljne tendencije društvenog razvoja u cjelini — one ekonomske odnose koji su normalni, tipični za dane ekonomske tendencije i načine predočavanja karakteristične za dani društveni razvoj. Eto zašto »nasilje«, kao što je poznato, utječe samo »u stanovitim granicama«. Prisilno djelovanje politički vladajuće klase, ili one koja ide prema vlasti, obično se ne javlja u obli-

⁷⁰ Usp.: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, str. 138, 141, u: LD, tom 26.

⁷¹ Usp.: V. I. Lenjin, op. cit., str. 143.

cima izravnog nasilja, već u zakonodavnom obliku, koji je prikladniji kao sredstvo politike.

U čemu se ispoljava spomenuta koncentracija društvenog gibanja u političkom kretanju? U tome, na primjer, po riječima Marxa, da se »radnička klasa kao takva« suprotstavlja vladajućim klasama i na njih utječe pomoću »pritisaka izvana«. Upravo tako opisuje Marx kretanje u korist ovog ili onog zakona, u korist njegova ukidanja ili primjene. Ta osobitost — predodžba o »pritisaku izvana« — i čini ekonomsko kretanje različitim od »političkog kretanja, tj. kretanja klase, da bi tim putem izvojevala ostvarenje svojih interesa u općem obliku, tj. u obliku koji ima prisilni karakter za cijelo društvo«⁷². Na takav način, »pritisak izvana«, prisila u odnosu na cjelokupno društvo, na druge klase od strane klase koja se njima suprotstavlja — eto što »sve oslobodilačke pokrete pretvara u političke, oslobodilačke pokrete, koji poprimaju političku formu, jer svaka klasna borba je politička borba«⁷³.

A odatle slijedi da ni država nije ništa drugo doli politička forma klasnog društva, budući da se politička forma promatra »kao takva«. Za Marxa država nije samo »sila« koja stoji iznad klasnog društva, već je istodobno i nužan, osobit oblik klasne organizacije, oblik koji usredotočuje, »rezimira« klasno vladanje i klasno nasilje. »S političkog stanovišta«, kaže Marx — tj. sa stajališta koje polazi od organizacije toga prisilnog djelovanja izvana — »država i uređenje društva nisu dvije različite stvari: država je uređenje društva.«⁷⁴ »Politički odnosi su službeni izraz građanskog društva«, država je pak njegov »službeni rezime«.⁷⁵ Još određuje govori o tome Marx u *Njemačkoj ideologiji*: »Emancipacijom privatnoga vlasništva od zajedništva država je postala posebna egzistencija pored građanskog društva i izvan njega; ona međutim nije ništa drugo nego oblik organi-

⁷² Pis'ma Marksa i Engel'sa, izd. Adoratskoga, str. 210.

⁷³ Rečenica, zapravo, u cijelosti glasi: »Prema tome je, bar za noviju historiju, dokazano da je svaka politička borba klasna borba i da je svaka borba klasa za oslobođenje, usprkos njenom nužnom političkom obliku — jer svaka klasna borba je politička borba — na kraju krajeva borba za ekonomsko oslobođenje.« Usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1361, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

⁷⁴ *Literaturn. nasleđstvo*, t. II.

⁷⁵ Pis'ma Marksa i Engel'sa, str. 6, usp.: *Niščeta filosofii*. [Usp.: K. Marks, *Bijeda filozofije*, str. 144, MED, tom 7.]

zacije koji buržuji sebi nužno daju kao uzajamnu garanciju svoga vlasništva i svojih interesa kako prema vani tako i prema unutra«⁷⁶. [Sve istakao I. R.] Sjetimo se, također, da Engels smatra jednim od najvažnijih znakova države dijeljenje građana prema »teritorijalnoj« oznaci. I tada će nam postati jasno ovo: kada govore o državi kao o posebnoj sili koja stoji iznad klasnog društva, onda misle na drugu takvu najvažniju oznaku države, koju ističe Engels, na »javnu vlast«, koja se izravno ne podudara sa stanovništvom.⁷⁷ Drugim riječima, »pod 'državom' [navodi K.M.] se, u stvari, razumije državna mašina ili država ukoliko ona zbog podjele rada predstavlja od društva odvojeni vlastiti organizam«⁷⁸. [Sve istakao I. R.]

Takvo shvaćanje države, prije svega kao državne vlasti, potpuno je zakonito, zato što zaista uočavamo povijesni proces odvajanja države od klasnog društva, koje je nju rodilo, jer se »oblik« pretvara u nadgrađnju, u »posebnu snagu«. Ali ta okolnost ne smeta da država bude istodobno i povijesno i logično neminovni oblik organizacije »izvan« tog klasnog društva. »Klasno društvo«, tj. određeni uzajamni odnosi klasa, samo po sebi pretpostavlja prisilu — ne samo ekonomskim putem i »izvana« — državni aparat obuhvaća te uzajamne odnose klasa, koncentrira ih i izražava. Ovdje imamo, prema tome, proces povijesnog odvajanja »oblika« od »sadržaja«, koji podsjeća na proces odvajanja pravne forme, proces koji smo razmotrili. Budući da je osobit oblik organizacije klasnog društva — oblik u kojem se klasna prisila usredotočuje, koncentrira u vladinu aparat u »posreduje se« pomoću društvene svijesti, kao prisila izvana — država se povijesno odvajala od toga klasnog društva, postupno se pretvarajući u poseban »organ«, samostalan organizam, koji kontrolira i regulira život toga klasnog društva. To je dug povijesni proces razvoja klasnog društva, s različitim varijacijama, ali koji se neprekidno odvija, u kojem klasno društvo rađa svaki put nove oblike političkog

⁷⁶ Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, Odnos države i prava prema vlasništvu, str. 524, u: Karl Marx, *Filozofsko-politički spisi*.

⁷⁷ *Kritika gotskog programy*. Rečenica glasi: »... bitno obilježje države (se) sastoji u javnoj vlasti koja se ne podudara sa narodnom masom.« Usp.: F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, str. 1282, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

⁷⁸ Usp.: Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, str. 1103, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

suvereniteta, koji »rezimiraju« klasni sadržaj. To je proces u kojem dolazi do odvajanja tih oblika od ekonomskih odnosa što su te oblike rodili, njihov povratni utjecaj na ekonomsko gibanje.⁷⁹ Međutim, ovdje imamo povratno djelovanje ne samo nagomilanog, prije svega misaonog materijala, kao u području prava, već istodobno i djelovanje nagomilanoga golemog broja njegovih »stvarnih dodataka«, sredstava prisile, itd. Eto zašto »politički oblik«, odvajajući se povijesno od ekonomskog procesa, dobiva vrlo materijalne, »stvarne« obrise u aparatu države, u vladinu stroju, koji je nova revolucionarna klasa primorana u ovoj ili onoj mjeri rušiti. Rast te posebne, samostalne snage, primjena »dopunskih sredstava« od strane vladajuće klase radi »izvanekonomske prinude« jest onaj empirijski temelj na čijem se tlu vrši ideološki *prijenos na tu snagu normativnih funkcija* koje, u stvari, priprema sam ekonomski razvoj: država se počinje pojavljivati kao ona snaga što uspostavlja i određuje ekonomski poredak.

... Država, taj oblik klasnog društva koji »se materijalizira« i od njega odvađa, zbog toga je ujedno i »službeni rezime«, »koncentriran«, sažet izraz tog društva — onaj nužni racionalni oblik u kojem klasno društvo nalazi svoje logično dovršenje. Zakoni — ideološko posredovanje političke nadgradnje — javljajući se kao zapovijedi države, usporedo s tim pokazuju se kao onaj »koncentrirani«, racionalni izraz koji u sebi nalaze »norme« što ih kretanje klasne ekonomije rađa i izaziva. Država i njezini administrativni, zakonodavni, sudski organi, itd., predstavljaju taj potpuno *nužni oblik* klasnog društva pomoću kojega se *dovršava* djelovanje ekonomskog procesa na razvoj pravne forme.

⁷⁹ Vidjeti: *Kapital*, sv. III. Isto tako i Lenjin, govoreći o državi kao o »posebnoj« sili, posve je, usporedo s tim, svjestan i dijalektičke veze između te posebne snage i države kao »političkog oblika«. »Demokratska republika je najbolja moguća *politička ljuštura* kapitalizma« [istakao I. Razumovski]. [Usp.: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, str. 145, LD, tom 26.] Država je za Lenjina i posebna sila i »posebna *organizacija*« samog klasnog društva za prisilu »izvana«, sa svrhom da jedna klasa guši drugu klasu [usp.: V. I. Lenjin, op. cit., str. 152, passim.] Usporedi, isto tako: »organizacija jedinstva nacije« u državi komuni, »oblik ugnjetavanja« u demokratskoj republici [usp.: V. I. Lenjin, op. cit., str. 170]. Za Lenjina je karakteristično da kao posebnu oznaku države uopće ne vidi u prisilnoj vlasti, koja može postojati u svakom zajedništvu, već u »nadgradnoj« karakteristici države, u odvajanju političkog oblika kao posebne snage, koja vrši »prisilu izvana«. (Vidjeti također: *Ekonomič. soderžanie narodničestva*.)

U takvoj mjeri zakoni, ako ispravno hvataju ekonomske tendencije, ne izražavaju pravo, koje se rađa samo formalno, već *kao dovršenu u svom razvoju, koncentriranu, racionalnu i opće priznatu formu prava* odražavaju i samo ekonomsko kretanje. Sama politika nije ništa drugo doli koncentrirana ekonomika. I slično kao što je političko kretanje nužno dopunsko sredstvo ubrzavanja, skraćivanja ekonomskog kretanja, isto su tako zakoni neminovno i nužno u granicama klasnog društva *sredstvo ubrzavanja razvoja pravne ideologije*. Između te racionalizacije i koncentracije pravne forme i razvoja pravnih odnosa kao normi postoji, zbog toga, ista uzajamna ovisnost kao što uopće postoji između »stihijnosti« i »svijesti« u toku povijesnog procesa. Potonje valja imati na umu i kada govorimo o državi kao o snazi koja »garantira«, osigurava izvršavanje pravnih normi. Država utoliko garantira izvršavanje pravnih normi ukoliko »garantira« samo odvijanje ekonomskog procesa, jer je njegov službeni »koncentrirani« izraz. Garancija u obliku upravo one »dopunske snage« koja je, s jedne strane, nužno sredstvo razvoja ekonomskog procesa ubrzava taj proces i istodobno je garancija, *u obliku prisile izvana*, izvršavanja normi što ih ekonomski proces rađa *iznutra*. Zbog toga, ako s jedne strane sami zakoni — čak i onda kada ne predstavljaju racionalni izraz pravnih normi — dobivaju, prolazeći kroz prizmu javnopravne ideologije, formalnopravnu karakteristiku, onda s druge strane norme prava, koje odražavaju ekonomski razvoj, pod djelovanjem države *neminovno dobivaju političku boju*: svijest o onome što se mora dopunjuje se sviješću o »garanciji« vanjskog autoriteta države. Proces povijesnog odvajanja političkog oblika od građanskog društva i njegovo konstituiranje u posebnu samostalnu snagu iznad tog društva izaziva, na takav način, dva potpuno neminovna i usporedna procesa: a) država i njezini zakoni, zahvaljujući toj snazi, dobivaju »pravni« karakter u javnopravnoj ideologiji, koja nužno dopunjuje privatnopravnu ideologiju, i b) učvršćenje svijesti »o onome što se mora«, svijesti o »javnoj volji«, itd., pomoću svijesti *vanjske* »garancije« »onoga što se mora«.

Može se, međutim, postaviti pitanje kako da se poveže takva predodžba o pravnoj normi s revolucionarnim gledištem na pravo kao na regulirajući princip, kao na sredstvo borbe u rukama revolucionarne klase. Da bismo protumačili to složeno pitanje, početi ćemo objašnjenjem pojma »pravno reguliranje«.

Predodžba o regulirajućem djelovanju prava, usporedo s pojmom subjekta prava, pojam je u najdubljem smislu pravni, u najgorem smislu ove riječi. On vodi svoje porijeklo od onog vremena kada se sve socijalno zamišljalo kao »pravno«, kad je pravo bilo najvažnija, temeljna društvena znanost. Ponovno procjenjivanje takozvanih funkcija prava najkarakterističniji je simptom pravnog pogleda na svijet. Kod poštovanog kritičara marksizma R. Stammlera, kao što smo već istakli, cjeloviti društveni bitak javlja se kao nešto »sređeno«, dovedeno u red (geregelt), pri čemu se pravne norme zamišljaju kao logičan »oblik« naravne i tehničke »materije«. Takvo se ponovno procjenjivanje u marksističkoj literaturi najočitije pojavilo kod I. Karnera (*Socialnyje funkcii prava*), koji pravni poredak proučava kao »beskonačan zbroj različitih imperativa što ih društvo namjenjuje individuumu«, koji prosvjeduje protiv »miješanja ekonomske i pravne metode«, koji ekonomiku pretvara u »socijalnu funkciju pravnih instituta«.⁸⁰ Kod drugih naših marksistički raspoloženih pravnikâ, kod kojih bi se najmanje trebala javljati zastarjela pravna podloga, takvo ponovno ocjenjivanje »pravnog reguliranja« pojavljuje se zbog pomanjkanja točne analize pojmova »pravni« i »politička nadgradnja« i njihova različitog utjecaja. Svođenje prava na »norme koje uspostavlja klasna država« činil im se naj-revolucionarnijim shvaćanjem prava. Pravo zamišljaju kao svojevrsnu »organizacijsku znanost«, kao »djelatnost koja organizira«, klasne države. Međutim, Marx se još u vrijeme »Njemačke ideologije« vrlo kritički izjašnjavao o onima koji »pravo svode na zakon«. Takvo ponovno ocjenjivanje prav-

⁸⁰ Karner, na primjer, citira poznate riječi Marxa u »Uvodu«: »Utjecaj zakona na učvršćenje odnosa raspodjele i, zbog tog njihova utjecaja, na proizvodnju potpada pod posebnu obradu.«

Ali uopće se ne obazire na niz ograničenja kojima je Marx u tom istom citatu popratio djelovanje zakona — i, razumljivo, Karner uopće ne razlikuje »pravo« i »zakon«, kao specifičan oblik izražavanja prava.

nog reguliranja, razumije se, nije neki »psihofiziološki« defekt mišljenja pravnikâ. Ono sasvim neminovno povijesno niče na stanovitim stupnjevima klasnog društva, u procesu povijesnog odvajanja pravnih odnosa od materijalnih uvjeta proizvodnje i »objektiviranja« pravne misaone građe. Ali ono ima i svoj empirijski temelj. U tom ocjenjivanju odražava se dvostruko »reguliranje«, koje se stvarno događa: »reguliranje« koje uvjetuje sam ekonomski proces i »reguliranje« političke nadgradnje — države.

Već smo spominjali kako i zašto »norma suštinskog« poprima u pravnoj spoznaji karakteristiku »norme onoga što se mora«. Sam tok ekonomskog razvoja, stalna reprodukcija jednakih proizvodnih odnosa dovodi do toga da ekonomika sama sebe »regulira«. Ekonomski odnosi poprimaju sve više »sređeni«, »uređeni« karakter. Međutim, ekonomsko »reguliranje« ni izdaleka uvijek i potpuno ne nastupa u društvenoj svijesti isključivo kao »pravno reguliranje«, onako kako to zamišlja R. Stammler. Ekonomsko i tehničko reguliranje ispoljava se — ako se uopće očituje za društvenu svijest — kao pravno reguliranje samo u spomenutom povijesnom procesu razvoja pravne ideologije i odvajanja pravnih odnosa od ekonomskih.

To se uvelike odnosi i na političko reguliranje, »normiranje« koje provodi klasna država. Zakonodavna norma, kao što je protumačeno, dobiva pravnu obojenost pod utjecajem javnopravne ideologije. Pravno normiranje razlikuje se od tehničkog »normiranja«, od pedagoškog, od umjetničkog, itd., upravo po tome što je ono neraskidivo *vezano uz određenu vrstu pravne ideologije, ostvaruje se pomoću nje*.⁸¹

Međutim, to pravno normiranje u njegovim specifičnim osobitostima treba lučiti od onoga državnog reguliranja kojem je to normiranje sredstvo. Političko ili državno reguli-

⁸¹ Zbog toga se pravo nipošto ne smije svoditi, čak ni u njegovoj proleterskoj primjeni, na svrsishodna tehnička pravila, kao što to želi, na primjer, drug A. Gojhbarg. Citirajući Lenjinove riječi kako buržoazija ima pravo, itd., onda proletarijat ima pravo, drug Gojhbarg ne vidi da Lenjin ovdje uopće ne govori o svrsishodnim radnjama ili pravilima (takav teleologizam Lenjin nije nikada stavljao u pojam prava!), već jednostavno upotrebljava buržoaski ideološki pojam — jer je njihovo korištenje neminovno u uvjetima robo-kapitalističke prirede — da ga suprotstavi »zakonitosti« buržoazije. Čak kada se »buržoasko pravo«, kako ga je zvao Lenjin, iskoristi za ciljeve proleterske revolucije i izgradnje socijalizma, ono ne gubi svoje ideološke specifičnosti. (Vidjeti: A. Gojhbarg: *Kozjajstvennoe pravo*.)

ranje nije ništa drugo doli prisilno reguliranje društvenog poretka u interesu vladajuće klase. Pravne pak norme, kao što je protumačeno, ne odražavaju samo u obliku »općeg priznavanja«, svijesti »onoga što se mora«, itd., tu prisilnu vlast klasne države. Istodobno one, nužno, tu vlast kamufliraju u »primjeni« jednakog mjerila u pravnoj jednakosti. Zbog toga se državno reguliranje, koje se *formalno* ostvaruje pomoću pravnog normiranja, po svojim zadacima i po svom logičnom sadržaju ne mora s njim podudarati.⁸² To normiranje, s druge strane, ne ulazi uvijek u okvire pravnih normi, i može u radnjama izravnog nasilja izlaziti iz njihovih okvira. Napokon, zakonodavne zapovijedi države mogu samo izvana imati pravni karakter, onda kada se uopće ne podudaraju s postojećim normalnim pravnim odnosima, već služe samo kao vanjski način izražavanja državne »volje«. Da se zakonodavno stvaralaštvo može ne podudarati sa zahtjevima ekonomike, o tome imamo dosta primjera u povijesti. Zbog toga Marx i Engels obično ne govore o utjecaju prava na ekonomiku, već o utjecaju, u stanovitim granicama, »snage«, »nasilja« državne vlasti, jednom riječi — političke nadgradnje. Zbog toga je prilikom strože analize nužno razlikovati »državno reguliranje« od »pravnog reguliranja«. Državna vlast pomoću »sankcija«, »normiranja«, zakonodavstva uopće ne rađa pravne odnose i oni uopće nisu »primjena« zakona na pojedine slučajeve. Prema Engelsovim riječi-

⁸² Kod Marxa nalazimo niz zanimljivih misli o uzajamnom odnosu ekonomskog reguliranja i reguliranja pomoću zakona: »Zatim je jasno da je ovdje, kao i uvijek, u interesu vladajućeg dijela društva da se postojeće stanje posveti kao zakon i da njegove upotrebom i tradicijom dane granice fiksira kao zakonite. Uostalom, bez obzira na sve drugo (tj. političko reguliranje, I. R.), ovo se zbiva samo od sebe čim u toku vremena stalno reproduciranje osnove postojećeg stanja, odnosa na kome je ono utemeljeno, uzme pravilan i sreden oblik; a samo to pravilo i taj red predočuju neophodan momenat svakog načina proizvodnje koji treba da stekne društvenu čvrstinu i nezavisnost od pukog slučaja ili samovolje. To pravilo i taj red upravo su oblik društvenog učvršćenja načina proizvodnje, a stoga njegove relativne emancipacije od proste samovolje i prostog slučaja. Kod stagnantnih stanja, kako procesa proizvodnje, tako i društvenih odnosa koji mu odgovaraju, način proizvodnje postiže taj oblik samim ponavljanjem reproduciranjem sebe samoga. Je li ovo neko vrijeme potrajalo, on se učvršćuje kao običaj i tradicija i naposljetku se posvećuje kao izričit zakon.« Na primjer, »dva dana nedeljnog kulučarskog rada utvrđena, oni su postojana veličina, zakonski regulirana običajnim ili pisanim pravom« [sve istakao I. R.]. [Usp.: *Kapital*, sv. III, dio II, odjeljak 6, glava 47, II. Radna renta, stav 5.]

ma, sasvim je drukčije: »Da bi dobile zakonsku sankciju, ekonomske činjenice moraju u svakom pojedinom slučaju uzeti oblik pravnih motiva.« (»Ludwig Feuerbach«)⁸³ Drugim riječima, ekonomski odnos *najprije* poprima izgled, javlja se kao pravni odnos, a *već nakon toga* njih kao takve izražava i sankcionira u zakonodavstvu državna vlast.

U zakonodavstvu se apstrahiranje od materijalnih uvjeta proizvodnog procesa i objektiviranje pravnih odnosa vrši izvana, formalno, ne prirodnim putem, ne tokom samog procesa povijesnog razvoja, već na *umjetan* način. Od materijalnih odnosa što sazrijevaju ili su sazrijevali, koji zbog toga postaju normalni odnosi i izražavaju nove potrebe ekonomske strukture, zakonodavstvo izdvaja njihovu ideološku, pravnu stranu i uzdiže je na stupanj norme. Razumije se, takvo umjetno izdvajanje od ekonomike moguće je samo utoliko ukoliko ga sam ekonomski proces priprema na prirodni način. Budući da predstavlja samo koncentrirano ekonomsko kretanje, političko kretanje omogućuje i »koncentrirani«, »skraćeni put« razvoja pravne ideologije. Odatle i slijedi da se za zakonodavca i pravnika taj proces, koji se formalno ostvaruje *pomoću njihove volje*, proces povijesnog odvajanja pravnih pojmova može pričiniti kao »pravostvaralaštvo«, koje poistječe iz prethodnoga pravnog materijala.

Međutim, može se postaviti pitanje: zar usporedo s tim državnim reguliranjem ne postoji i »pravno reguliranje« u uskom smislu te riječi, i to: utjecaj koji može imati na društvene odnose očitovanje i ponavljanje »norme«, njihove pravne forme — tj. tipičnih, normalnih pravnih odnosa — trgovačkih sporazuma, dogovora, obaveza? Nema dvojbe, do takvog »regulirajućeg« utjecaja dolazi jer taj utjecaj nije suprotan tendenciji ekonomskog razvoja. Budući da se pravne norme jasno ispoljavaju *nakon* ekonomskih odnosa, pravna norma odvaja se od svog ekonomskog sadržaja tek kad je povijesni proces već pripremio taj sadržaj, tada je očito ovo: što više pravne norme odgovaraju ekonomici, to će imati konzervativniji, to više usporavajući utjecaj. Suprotno tome, utjecaj državnog reguliranja, koje primjenjuje isto

⁸³ Rečenica zapravo glasi: »Pošto u svakom slučaju ekonomske činjenice moraju uzeti oblik pravnih motiva da bi dobile zakonsku sankciju, i pošto se pri tom, naravno, mora voditi računa o čitavom postojećem pravnom sistemu, pravni oblik treba da bude sva, a ekonomski sadržaj ništa.« Usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1362, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

pravno normiranje, imat će često po svojoj klasnoj biti *revolucionarni* karakter. U tome se i sastoji unutrašnje proturječije pravne forme: u njoj se očituje općenitije proturječije između *karaktera* i *oblika* čovjekova utjecaja na društveni život.

4.

Tako pravo — jer ga u toku procesa analize specifičnih crta odvajamo od države — ne utječe na društveni život uopće kao vanjski prisilni autoritet, već utječe, kao što je točno i jasno ustanovio Engels, kao specifičan »ideološki pogled« koji sadrži element »onoga što se mora«, koji je samo dopunski popraćen sviješću o političkom autoritetu, koji ga garantira. Primijetimo još jedanput, makar je to već dovoljno jasno: taj ideološki pogled nije »simboli«, nije »refleks« ekonomskih odnosa, ne lebdi negdje u apstraktnom mišljenju, u zrakopraznom prostoru: utjelovljen je u sasvim realnim i objektivnim društvenim odnosima, u pravnim odnosima, koje karakterizira nemali broj popratnih »stvarno-materijalnih« crta. Ako su Marx i Lenjin te odnose nazivali ideološkima, onda je to upravo zato što se oni, a ne materijalni odnosi, očituju za društvenu svijest, što u njima stvarni poredak materijalnih odnosa dobiva svoje tumačenje (s točke gledišta ovih ili onih vodećih predodžbi). Proučavani s točke gledišta tih predodžbi, »ideja«, »o onome što se mora«, pravni odnosi postaju norme koje u zakonodavstvu nalaze svoj koncentrirani i formalni izraz.

Jasno shvaćamo, razumije se, da u povijesnoj stvarnosti država i pravo nikako ne djeluju odvojeno jedno od drugoga — isto je tako u toj povijesnoj stvarnosti proces proizvodnje usko vezan uz proces prometa, itd. »Ideološki pogled« je samo oblik koji posreduje, putem kojega realno utječu, ukrštavajući se, i ekonomska struktura društva i njegova politička nadgradnja. Međutim, prijeko je potrebno oljuštiti iz tog oblika njegov realni sadržaj, da bismo se upoznali sa specifičnim osobitostima pravne forme kao takve. Kao što smo već spomenuli, nema sumnje u mogućnost povratnog utjecaja samog ideološkog pogleda na ekonomiku, i sva je stvar u stupnju tog utjecaja, u tim »stanovitim granicama«. Pitanje se svodi na to koliko i u kojem pravcu prisilni vanjski utjecaj državne vlasti uzima u obzir i iskorištava većinom konzervativni utjecaj pravnih normi. Ovdje sve

ovisi o tome koliko je u zakonodavnom izrazu, u državnoj »sankciji« tih dozrelih, ili tek poniklih, pravnih normi element klasnoga »onoga što se mora« izražen s najvećom jasnoćom i snagom. Znamo od Engelsova vremena: ako politička snaga djeluje protiv ekonomskog razvoja, onda nju obično pobjeđuje ekonomski razvoj. Zakonodavna djelatnost države ima, prije svega, samo onda ekonomski značaj, država tek onda u punoj mjeri postaje »ekonomska potencija« kad ispravno hvata tendencije ekonomskog razvoja.⁸⁴

Zakonodavni utjecaj najjače se očituje pri ispravnom odabiranju normi prava, koje se naziru. Ali ovdje valja ispravno uzimati u obzir ne samo opće ekonomske tendencije, već i specifične osobitosti pravne forme, koja ih kao takva izražava. Svaka vrsta pravnog mišljenja stvara samo za nju karakterističnu unutrašnju logiku razvoja pravne forme. Tu unutrašnju logiku dane pravne forme ne može a da ne uzima u obzir država u svojoj zakonodavnoj djelatnosti. U buržoaskom društvu se rijetko događa da, na primjer, »jedan zakonik bude krut, neublažen, nepatvoren izraz vladavine jedne klase: već samo to bi bilo protivno 'pojmu prava'« [navod. K. M.].⁸⁵ Sav zadatak zakonodavstva sastoji se u tome da se ne podredi potpuno toj imanentnoj logici pravne forme, već, suprotno tome, da nju podredi svojim klasnim ciljevima, da ponekad u stari pravni oblik umetne nov klasni sadržaj. Takozvano pravno stvaralaštvo, tj. zakonodavna djelatnost, može samo onda biti djelatnost koja regulira, »organizira« i, napose, revolucionarna djelatnost

⁸⁴ »Zakonik«, piše Marx, »mogu neko sredstvo za proizvodnju, na primjer zemlju, ovjekovječiti u izvjesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupno zemljišno vlasništvo u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, na primjer, u Engleskoj. U Francuskoj je vođena sitna zemljoradnja uprkos krupnom zemljišnom vlasništvu, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali ovjekovječenje parcelnog vlasništva, na primjer, putem zakona? Uprkos tim zakonima vlasništvo se opet koncentriralo.« [Usp.: K. Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 613, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, prev. Moša Pijade.]

⁸⁵ Engelsovo pismo C. Schmidtu 1890. god., Engels dodaje: »Tako se tok 'razvoja prava' sastoji ponajviše samo u tome da se prvo nastoje odstraniti protivrječnosti, koje proizlaze iz neposrednog prevođenja ekonomskih odnosa u pravničke principe i [da se uspostavi jedan harmoničan sistem prava,] i što utjecaj i pritisak ekonomskog daljeg razvoja stalno probija taj sistem i zapleće ga u nove protivrječnosti.« [Usp.: Engels C. Schmidtu, London, 27. listopada 1890, str. 1418, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.]

ako svjesno i znalački iskorištava, u *revolucionarnom pravcu*, čak i *konzervativna svojstva* pravne forme.

Može se prigovoriti: zar klasa koja je politički organizirana kao država i koja provodi svoju diktaturu ne može nastupiti kao stvaralac novoga revolucionarnog prava? Zar na takav način ne umanjujemo revolucionarnu ulogu prava, ističući pretežno konzervativne osobine pravne ideologije? To pitanje valja nužno osvijetliti. Zaista, što želimo reći rečenicom da država stvara novo revolucionarno pravo? Očito ne to da država stvara zbirke zakona, već da pomoću zakonodavnih akata uspostavlja određeni red u društvenim odnosima proizvodnje, mijenjajući tako organizaciju proizvodnje i raspodjele, koja je postojala prije. Drugim riječima, pomoću pravnih termina izražavamo samo misao da država može utjecati na društvenu strukturu proizvodnje, na ekonomiku i mijenjati je u određenim granicama. To je nedvojbeno; povijesno-ekonomski proces ne ostvaruje se *ni izbliza uvijek na automatski način*, »sam od sebe«,⁸⁶ već uz čestu intervenciju države u ekonomsko kretanje, države koja se odvojila od njega u pogledu samostalnosti snage, koja pospješuje dano kretanje, »skraćuje i olakšava porođajne muke«. Ali da li se na takav način izravno stvara i novo revolucionarno pravo, u smislu *nove vrste pravne forme*, koja od sada posredno izražava materijalne društvene odnose?

Primjer naše *sovjetske državnosti* daje na to pitanje dovoljno izrazit odgovor. Novi oblik ekonomskih odnosa, koje uspostavlja proletarijat — državni kapitalizam u njegovoj lenjinskoj koncepciji — označava već, naravno, bitne promjene u materijalnim uvjetima proizvodnje, ali te promjene ne zadiru u temeljni oblik vladajućih proizvodnih odnosa — između prodavalaca i kupaca radne snage. Robni oblik i nadalje ostaje sveopći i onaj koji određuje, ekonomsku politiku provodi sama država pomoću tržišnih odnosa. Zbog toga samo za robno-kapitalističke odnose neminovni oblik buržoaskog prava može poslužiti kao formalno posredovanje naše ekonomike. Ali u taj *tipski oblik* proletarijat može i mora stavljati svoj novi klasni sadržaj. To se ne odvija po-

⁸⁶ U navedenom citatu kod Marxa imamo posla s građanskom proizvodnjom, gdje je uplitanje države rjeđe; osim toga, ovdje je nužno uzimati u obzir osobitosti feudalne proizvodnje i njezina političkog oblika.

moću izgradnje prava prema novim načelima, već pomoću izdvajanja uloge države kao posebnog »subjekta prava« određenih — isto tako u pravnom obliku — ograničenja pravnih radnji, itd. I ovdje se mora očitovati sam materijalni odnos: privilegirani položaj države kao najsilnijeg »kapitalista«.

Samo u tim ograničenim granicama, jer njegovo djelovanje ubrzava sam ekonomski proces, država može pomoći pojavu novog prava, tj. stavljati novu revolucionarnu borbu na vladajuću pravnu ideologiju. Zbog toga je pogrešno misliti da je *revolucionarno zakonodavstvo* u različitim povijesnim razdobljima, koje je označavalo dolazak na vlast nove klase, samim tim izravno radalo i novu pravnu ideologiju. Proces rađanja novog prava vrlo se često odvija u starim pravnim formama: tako se u obliku nagomilavanja starih cehovskih privilegija odvijao razvoj novoga buržoaskog društva i buržoaskog prava. I samo revolucionarno buržoasko zakonodavstvo koristi se prijašnjim pravnim formama i pojmom jednostavne robne proizvodnje. Prilikom rađanja novog prava revolucionarna država uopće nema toliko ulogu »oca« koliko ulogu »akušera« koji olakšava porođajne muke.

»Najteža je točka«, kako je smatrao Marx: »Na koji način proizvodni odnosi kao pravni odnosi započinju trnoviti put razvoja?« Ta točka Marxa i Engelsa zanima ne samo kao povijesni proces izdvajanja pravnih odnosa, već i s obzirom na povijesni utjecaj tih izdvojenih pravnih odnosa.

Kao što se vidi iz teksta i iz primjera koje navode, Marxa i Engelsa u danom slučaju zanima, prvo, mogućnost *receptije* prava, na primjer uzroci korištenja temelja rimskog prava u građanskom zakonodavstvu evropskih država; drugo, pitanje, vezano za prvo, o *konzervativizmu pravne forme* u usporedbi s brzim promjenama ekonomskog sadržaja. Zašto je moguća receptija ne samo zakonodavnih oblika, već i samog iznutra usklađenog sistema normi rimskog prava u kapitalističkim društvenim odnosima — za rješavanje tog pitanja nalazimo poneku građu kod Marxa i Engelsa. Marx o tome piše Lassalleu: »Rimsko pravo, manje ili više modificirano, prihvatilo je suvremeno društvo zbog toga što pravna predodžba, koju ima o sebi subjekt slobodne konkurencije, odgovara predodžbi koju ima o sebi rimska 'osoba'.«⁸⁷ Isto ističe i Engels. Rimsko pravo je prvo svjetsko

⁸⁷ Pismo od 22. svibnja 1861. [Lassalleu].

pravo društva proizvođača robe; u njemu su »nenadmašno oštro razrađeni svi bitni pravni odnosi između jednostavnih posjednika robe«. ⁸⁸ Ovisno o tome koja je zemlja prihvaćala to pravo, ona je »spuštala to pravo na svoju razinu«, kao što se dogodilo u Pruskoj, ili, suprotno tome, to pravo stavljala u temelj, u razvoj buržoaskog kodeksa prava, kao u revolucionarnoj Francuskoj. U prvom slučaju prisvajaju se viši oblik prava, u drugom slučaju iskorištava se niži oblik prava.

Sličnost je obaju slučajeva u tome što se iznutra usklađeni sistem prava, koji odgovara manjem stupnju razvoja klasnih proturječnosti, iskorištava za društvo u kojem su se te klasne proturječnosti zaoštrile i moraju biti zagušene. I tu i tamo je određena *politika države*, koja se očituje u odgovarajućem odabiranju za vladajuću klasu najpovoljnijih normi prava, koje su bile na pomolu. U pruskom državnom pravu već su uzeti u obzir novi pravni oblici jednostavne robne proizvodnje, ali su sačuvane polufeudalne privilegije za činovnike, itd. U francuskom revolucionarnom zakonodavstvu, suprotno tome, »čista konzekventna ideja francuske buržoazije« — odnosi kapitalističke eksploatacije — odjevena je u pravne forme koje odgovaraju jednostavnoj robnoj proizvodnji i razmjeni ekvivalenata.

Ali evo primjera engleskoga feudalnog prava, u čije oblike stavljaju buržoaski sadržaj. Ovdje imamo posla već s konzervativizmom formalnopravne, zakonodavne strane, koju povoljno iskorištava feudalna klasa, koja ostaje na vlasti. Vladajuća klasa mora činiti ustupke buržoaziji, ali tako odabire nove norme, koje se pomaljavu, i daje im takvo zakonodavno utjelovljenje da za sebe osigura nastavak političkog utjecaja. ⁸⁹ Tako i ovdje imamo primjer utjecaja političke nadgradnje.

Već smo kao temeljni zadatak marksističke kritike buržoaske teorije prava istakli: predočiti logični i povijesni razvoj pravnih pojmova. Ovdje je nužno dodati: to proučavanje mora otkriti kako povijesno *prirodno odabiranje* normi prava, koje se odvija putem razvoja ekonomskih odnosa, tako i povijesnu ulogu i utjecaj njihova *umjetnog odabiranja*, putem utjecaja »regulirajuće« djelatnosti političke nad-

⁸⁸ *Ljudv. Fejrbah* [usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1362, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa.*]

⁸⁹ *Engel's: O materializmu.*

gradnje; slaganje i neslaganje između pravnih i proizvodnih odnosa, s jedne strane, i između istih pravnih odnosa i njihova zakonodavnog utjelovljenja, s druge.

Sada vidimo koliko su u svojim različitim momentima složeni uzajamni odnosi između političke i pravne nadgradnje, odnosi koje smo proučavali. Ako bismo pokušali izvući neke zaključke, najopćenitije bismo istakli *svojevrnosti* jednog i drugog oblika, pomoću kojih se ostvaruje društveni proces. U državi ekonomski proces, koji se odvija nesvjesno, proces klasnog razvoja nalazi u sebi najsvjesniji, koncentriran izraz. Upravo u toj mogućnosti svjesnog utjecaja na ekonomski razvoj nalaze se *revolucionarne* potencije političke nadgradnje. Suprotno tome, pravo niče kao nešto što slijedi iza ekonomike, kao pravni odnosi odvojeni od proizvodnih odnosa i objektivirani: time je uvjetovana *konzervativna* bit pravne ideologije, koja je karakteristična i za druge ideološke oblike.

Država, promatrana kao državni aparat, mnogo je iskreniji izraz klasne vladavine, pravo pak, pa i državno pravo, ima istodobno ulogu forme koja kamuflira to klasno vladanje. Svojevrnost je razvoja ekonomskog procesa u tome što, odvijajući se u svojim koncentriranim, političkim oblicima, ne može a da se istodobno ne izražava posredno, putem ideoloških oblika koji ga kamufliraju. Upravo je u toj vječitoj podvojenosti, koja istodobno stvara svojevrstno jedinstvo, korijen svih uzajamnih odnosa i uzajamnih ovisnosti između države i prava.

IV. Korijeni marksizma i filozofija prava

1.

Prilikom istraživanja korijena marksizma, kao što je poznato, ne polazimo samo od one socijalno-ekonomske situacije četrdesetih godina prošlog stoljeća, u kojoj marksistička teorija dobiva svoje prvotno oblikovanje. Istodobno se okrećemo i bogatom teoretskom nasljedstvu filozofa koji su prethodili Marxu, ekonomista, povjesničara — nasljedstvu u kojem se odvijala ideološka priprema marksizma. Potpuno shvaćanje dijalektičkog materijalizma nije moguće bez retrospektivnog pogleda na razvoj temeljnih tendencija

filozofije francuskih materijalista, Kanta, Hegela, Feuerbacha, kao što i socijalno-ekonomska strana Marxove teorije postaje potpuno jasna samo kad je usporedimo s klasicima političke ekonomije i s utopijskim socijalizmom.

Isto bi tako pri proučavanju Marxove teorije države i prava bilo posve pogrešno potpuno ignorirati onaj dugi put razvoja što su ga dobile njezine temeljne ideje u »filozofiji prava« koja je prethodila Marxu i Engelsu. Ne pokušavajući u danom slučaju razviti problem u svojoj njegovoj širini, ograničit ćemo se samo na neke prethodnike Marxa, zadržavajući se kod Kanta, Fichtea i, uglavnom, kod Hegela.

U Hegelovoj filozofiji, kao što je poznato, našao je razvoj buržoaske filozofske ideologije svoj najviši izraz. Sve njezine unutrašnje proturječnosti dobile su jasan oblik u borbi Hegelove metode s Hegelovim sistemom: kako objektivno-povijesna skučenost buržoaskog filozofskog vidokruga, tako usporedo s tim i njegova »relativna istina«, tj. svi oni nagomilani elementi stvarnog shvaćanja društvenih pojava u biti materijalističkog mišljenja, koje je na kraju od klasične njemačke filozofije naslijedio proletarijat. Razumije se, definitivno objašnjenje spomenutih suprotnosti buržoaske filozofije treba tražiti u društvenim suprotnostima, koje se sve više očituju usporedo s razvojem kapitalizma. Filozofija marksizma već se izgrađuje kao opća metodologija spoznaje, kao »nauka o zakonima mišljenja, logika i dijalektika«, kao metoda koja se razvija kao dodatak spoznaji uopće, i društvene spoznaje napose, i koja u svojoj dijalektici pojmova odražava dijalektiku konkretnoga povijesnog bitka. Međutim, potpuno razumijevanje svih strana te metode, kao što smo već spomenuli, moguće je *samo u povijesnom aspektu* — samo proučavajući dug i proturječan put razvoja pojedinih momenata te metode u filozofskoj ideologiji koja je prethodila. Kategorije, odnosi, »načela« buržoaske filozofije, koliko zadržavaju ovo ili ono svoje relativno značenje za marksizam, zamišljaju se u osvjetljenju i refrakciji marksističke metode kao njezini pripremni stupnjevi, kao »apstraktni jednostrani odnosi cjeline koja se razvija«. Ali sama metoda — kao što je protumačeno — ne shvaća se u marksizmu kao nešto vanjsko, koje se u konkretnoj stvarnosti primjenjuje izvana. U tom slučaju imali bismo također dogmatsko-deduktivnu primjenu »načela« i izgradnju po uzoru na prethodne ideologije. Ali, kao što je istaknuto, metoda u dijalektičkom razvoju pojmova odražava stvarni društveno-

-povijesni razvoj. Njene logičke kategorije zbog toga istodobno vođe i konkretno-povijesno postojanje kao jednostrane odnose povijesne cjeline koja se još nije razvila.

Takozvana »filozofija prava« predstavlja jako karakterističan i malen dio buržoaske filozofije uopće. Njezine povijesne i logične granice u sferi buržoaske filozofije to je teže odrediti što se filozofija prava često širi na račun jedinog od temeljnih dijelova trijadne filozofske ideologije, na račun etike, i uvelike se s njom podudara, jer etika u odnosu prema filozofiji prava ima povijesno-pripremnu ulogu. Međutim, spomenuto povijesno i logično mjesto filozofije prava u razvoju buržoaske ideologije može se točnije odrediti prilikom proučavanja njezinih povijesnih uzajamnih odnosa s drugom važnom i kasnijom karikom te iste buržoaske ideološke cjeline — s klasičnom političkom ekonomijom. Može se postaviti kao pravilo da filozofija prava u procesu razvoja buržoaske ideologije prethodi klasičnoj ekonomiji na ranijim stupnjevima kapitalizma (kao u Engleskoj), i povijesno prati ekonomske teorije, kao njihovi udaljeni filozofski odjeci u kapitalistički nazadnijim zemljama (Njemačka početkom XIX st.).

Taj je prijelaz sasvim razumljiv. Politička ekonomija već pokušava proučavati društveno uređenje kapitalističke proizvodnje, koje se uspostavilo, dok filozofija prava zamišlja to društveno uređenje samo kao idealno »ono što se mora«, koje se tek pomolilo u još polufeudalnoj stvarnosti. Kasnije filozofska načela »slobode«, »jednakosti«, »pravednosti« nalaze svoje povijesno utjelovljenje u ekonomskim kategorijama buržoaske raspodjele i razmjene, povezanima s kapitalističkim vlasništvom — realnijim i konkretnijim, koje istodobno stavljaju svoj fetišni tvarni otisak na buržoaske odnose proizvodnje. U vezi s kasnijim društvenim razvojem i korištenjem ekonomskih pojmova za borbu sa zahtjevnim proletarijata ta mistifikacija još se jače razvija u apologetički vulgarne ekonomije.⁹⁰

Filozofsko-pravne kategorije, na takav način, ideološki pripremaju i anticipiraju kategorije klasične ekonomije, predstavljajući raniji stupanj potonjih ili njihovu refrakciju u društvenoj svijesti ekonomski zaostalih zemalja. Budući

⁹⁰ Ovdje se ne možemo, dakako, zaustavljati na onim povijesnim uzrocima zbog kojih se filozofija prava može i nadalje sačuvati i čak »ponovno radati« u nama suvremenoj pravnoj literaturi.

da je, prema citiranim Engelsovim riječima, »mnogo više prožeta ideologijom«, filozofija prava je, međutim, odraz tog istog kapitalističkog razvoja i njegovih suprotnosti, ali na ranijim stupnjevima. Elementi »relativne istine« nalaze se zbog toga u njezinim kategorijama mnogo manje nego u teorijama vrijednosti i viška vrijednosti klasika ekonomista. Međutim, ipak se i ovdje ti objektivni momenti nužno nalaze — posebno ako se u drugim zemljama već javljaju u kategorijama političke ekonomije — kao odraz općih tendencija povijesnog razvoja, koje se neminovno pomalaju. Filozofsko-pravni pojmovi moraju odraziti u apstraktnom obliku ne samo klasne težnje i interese buržoazije, već i samo kretanje kapitalističke proizvodnje, njezine karakteristične osobitosti, proces rušenja feudalnog uređenja. Zbog toga pojedine kategorije filozofije prava zadržavaju za marksističko shvaćanje prava svoje relativno povijesno značenje kao jednostrani odnosi buržoaske društvene cjeline koja se još nije razvila.

S toga gledišta, filozofija prava u Njemačkoj krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, Njemačkoj koja se budi, pobuđuje znatan interes. Razdoblje trezvenije percepcije, kroz ekonomske naočale, društvenih odnosa javlja se za ideologiju njemačkog bourgeois nešto kasnije, usporedo s rastom industrijskog kapitalizma. Za sada se on zadovoljava maštama u filozofiji o tome što drugi narodi već imaju u konkretnoj stvarnosti. I takvu, više ili manje utopističku ili doktrinarsko-racionalističku poziciju, ovisno o stupnju društvenog razvoja, zauzima njemačka idealistička filozofija prava (Kanta, Fichtea, Hegela), koja je u svoje vrijeme imala dosta veliko značenje za socijalno-filozofski i teoretsko-pravni razvoj Marxa.

Sama kapitalistička stvarnost, koja se razvijala, neminovno je, prije svega, kod spomenutih filozofa dovodila do razvitka *apstraktnog pojma* »slobodne volje« — tog stožera cjelokupne pravne ideologije, i taj pojam je kod njih našao svoj najpotpuniji izraz. Ali ista društveno-povijesna stvarnost dovodila je i do *kritike tog pojma*, koja zbog toga počinje ne samo s Feuerbachom, već u *njedrini same filozofsko-pravne ideologije*. Zato se ovdje već dosta jasno, bez obzira na vanjsku idealističku terminologiju, ističe uloga društvenih odnosa, »građanskog društva«, ukratko — ekonomske neminovnosti kao materijalne baze ideologije »slobodne volje«. I ako je još prije niz predstavnika klasične »prirodno-

pravne« škole postavljao pitanje o vezi prava s »*društvenim položajem*« — za razliku od »prirodnog« položaja, koji je prethodio, onda ovdje ta ideja već poprma konkretnije oblike. Isto tako, gromovi buržoaske revolucije primoravaju još idealističku filozofiju prava da postavi pitanje *povijesne uloge države i zakonodavstva* i tako zacrtta stanovite pravce za daljnje materijalističko rješavanje tog pitanja od strane Marxa i Engelsa.

Marxovo mišljenje o utjecaju koji je na nj u najranijem razdoblju imala filozofija prava Kanta i Fichtea nalazimo u njegovu slučajno očuvanom pismu odu od 10. studenoga 1837, pisanom sa sveučilišta. Nužno je zadržati se kratko na njoj zbog usporedbe s filozofijom prava Hegela.

Kant u svojoj »metafizici čudoređa«⁹¹ objedinjava stanovite postavke prirodne pravne škole s izvodima iz vlastite teoretske filozofije. Kriterij moralnosti ne stvara se, po Kantu, putem spoznaje stvarnosti, jer se sama spoznaja zbiva u skladu sa zakonima razuma: priroda potonjega predodređuje karakter naše spoznaje stvarnosti. Zato je *moralna svijest neovisna o vanjskom svijetu*, razvija se u skladu s vlastitim zakonima. »*Trebanje*«, cjelokupnost moralnih normi, produkt je unutrašnjeg svijeta čovjeka i ne ovisi o *bitku* koji je stvarno u prirodi. U temelj svoje etike Kant stavlja »*autonomiju volje*«, pojam, kao što je sada već dovoljno jasno, koji odražava raspoloženje individualističke buržoazije XVIII st. Čovjek nije sredstvo za drugoga, već je sam sebi svrha — takav je smisao koji Kant daje tom temeljnom pravnom pojmu. Ideje »slobode ličnosti«, »prava čovjeka«, »moralna volja« i sl. susrećemo, kao što je poznato, posvuda u ranijim pogledima prirodopravne škole, koji su poslužili za ideološko utemeljenje francuske revolucije. Kant je, kako je rekao Marx, dao »njemačku teoriju francuskoj revoluciji«.

Međutim, ta teorija kod Kanta poprma svu »njemačku« svojevrsnost.⁹² Zbog ekonomske zaostalosti Njemačke i za-

⁹¹ *Osnovopoloženja k metafizike pravov; Učenje o prave 1797* [u nas: Immanuel Kant, *Osnov metafizike čudoređa*, u: *Dvije rasprave*, prev. V. D. Sonnenfeld, pogovor V. Filipović, Matica hrvatska, Zagreb, 1953].

⁹² Primijetimo, uzgred, da stanoviti marksisti sada pokušavaju »lišiti prijašnje slave« Kanta, možda kao poznata psihološka reakcija protiv potpuno suprotnih težnji buržoaske filozofije, koja sve do danas cupka iza Kanta. Međutim, takvo gledište smatramo potpuno neprihvatljivim: Kant je ne samo produkt sitnoburžoaske sredine, koja ga

ostalosti njemačke buržoazije za svim ostalim revolucionarno raspoloženim buržoaskim svijetom krajem XVIII st. »njemački bourgeois stigli su samo do »dobre volje« (Marx). Do umjerenog raspoloženja dovodile su njemačku buržoaziju i »krajnosti« francuske revolucije, koje su ih tjerale na to da se smireno suglase s nesavršenstvom polufeudalne monarhije. Zbog toga je Kant »odvojio taj teoretski izraz interesa buržoazije od samih interesa i pretvorio materijalno uvjetovano usmjerenje volje francuskih bourgeois u čisto samoopredjeljenje 'slobodne volje' — volje same po sebi, kao ljudske volje, napravivši od nje čisto ideološki pojam i postulat moralnosti«. »...Kant se zadovoljavao pukom 'dobrom voljom' čak i kada ona ne daje nikakav rezultat, i u onostranost je prenosio ostvarenje te dobre volje, harmoniju između nje i potreba i nagona individua.«⁹³ Kant ne polazi od »prirodnog« razuma čovjeka, kao što je to činila prirodopravna škola, već od apriornih pojmova razuma. Empirijskom »posjedu« suprotstavlja »inteligibilni« posjed: za nj su »sve pravne postavke apriorne postavke, jer su nalazi razuma (dictamina rationis)«.⁹⁴ Isti takav apriorno-razumski pojam kod Kanta je i privatno vlasništvo.

Autonomna i razumna volja, po Kantu, sama izrađuje svoj temeljni moralni zakon, »kategorički imperativ«, koji određuje granice vlastitoj samovolji, priznaje prava (»slobodu«) drugih ličnosti i tako polaže temelj ljudskog općenja. Smatrajući, suprotno od Rousseaua, da je »čovjek zao od prirode« i da je takozvano »etičko prirodno stanje« praljudi, koje su propagirali mnogi predstavnici prirodopravne škole, samo stanje »vanjske (grube) slobode bez zakona«, Kant smatra da čovječanstvo »mora izaći iz prirodnog stanja« i prijeći u stanje vezano za uzajamnu prisilu, »pravno stanje«. Tek u »građanskom drštvu« imamo »pravo razuma«, u kojem se »uzajamna prisila« usklađuje sa »slobodom« svakoga. Budući da je, na takav način, sama razumna osoba izvor prava, koji sam sebe ograničava, onda je shvatljivo da u temelju prava leži, prije svega, privatno pravo. Međutim, usporedo s unutrašnjom svijesću »trebanja« pravo dobiva

je rodila, već je i potpuno nužna i vrlo važna povijesna etapa filozofskog i filozofsko-pravnog razvoja.

⁹³ K. Marks i F. Engel's, *Svjatoh Maks* (kurziv je naš) [kurziv je kod Marxa isti, usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, Lajpciški sabor, III. Sveti Max, str. 156, MED, tom 6, Beograd 1974].

⁹⁴ Kant's *Rechtslehre*, br. 6.

prisilni karakter i zahvaljujući zaštiti koju mu pruža »cjelokupna volja« — država. Kant tako stoji na stajalištu pravne teorije države, ne vidi u državi jednostavnu »policijsku« ustanovu, stvorenu za udobnost građana, već pravnu ustanovu koja proistječe iz »pravnog stanja«. Ako se kod revolucionara Rousseaua takvo stanje postizalo putem slobodnog »društvenog« ugovora, onda se kod Kanta u početku nužan »sporazum volja«, teoretski pretpostavljeni ugovor, pretvara u potpuno apstraktnu ideju, koja apriorno proistječe iz razuma, u »apriornu ujedinjenu narodnu volju, koja proistječe iz razuma«.

Ali, ocrtavajući to pravno uređenje koje proistječe iz razuma, Kant često skreće na apologetiku uređenja koja su mu suvremena. Postojeća državna vlast, po Kantu, vrhovna je vlast, i zločin je dvojiti u njezinu zakonitost. Ta vlast raspolaže »samo pravima«, ne noseći nikakve obaveze: »Makavko bilo porijeklo vrhovne vlasti, da li je njoj prethodio ugovor s podređenima ili se pak vlast u početku javila, i tek onda je bio uspostavljen zakon — za narod, koji se nalazi pod gospodstvom građanskog zakona, sve su to besciljne misli, koje opasno prijete državi.« Zato i ideal »vječitog mira«, koji Kant predlaže, ima kod njega utopijski, neutemeljeni značaj. Razumno trebanje proturječi kod Kanta bitku, i u jalovim pokušajima da ih pomiri Kant često, ne samo kao bourgeois, smatra mogućim podudarnost formalne jednakosti s imovinskom nejednakošću, te i idealno buržoasko »trebanje« stavlja u ovisnost o povijesnoj polufeudalnoj suštini. Ta temeljna proturječnost, jer se »trebanje« kod Kanta ne razvija iz bitka — u vezi sa stalnim isticanjem u prvi plan razumnog »trebanja«, apstraktnim moraliziranjem — primorava Kanta da u svojoj doktrini o pravu ne primjenjuje metodu povijesnog proučavanja, nego, kako reče Marx u svojem ranijem pismu, *metodu dogmatskog formalizma*. Zbog toga se u shemi Kantove strukture »sistema« prava njegovi pojedini dijelovi ne javljaju u dijalektičkoj vezi, ne u povijesno-genetskom razvoju, već u međusobnoj otuđenosti i razdvojenosti.

Što se tiče Fichtea, u ranijim radovima o pravu,⁹⁵ on uzima najradikalnije gledište njemu suvremene francuske

⁹⁵ *Vostrebovanie slobody mysli. K ispravleniju suždenij publiki o francuskoj revoljucii*. [Orig. J. G. Fichte, *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die Französische Revolution*, u nas naslov

buržoazije i smatra da »prirodno i državno pravo moraju poprimiti sasvim drugi pravac«. Tako, na primjer, dijeleći prava na »ona koja se mogu otuđiti« i na »neotuđiva«, Fichte smatra da je *sloboda misli*, koju je proglasila buržoazija, *neotuđivo pravo*.

Suprotno tome, proučavajući pitanje zakonitosti francuske revolucije, Fichte smatra da tu zakonitost, zbog ograničenosti našega povijesnog iskustva, ne možemo ocjenjivati s gledišta pravnog poretka prijašnjih stoljeća. Državno uređenje, ako nije utemeljeno na *ideji »ugovora«*, jest nezakonito. Ne može postojati ugovor o nepromjenljivosti državnog uređenja; pravo, da se uređenje mijenja, pravo na revoluciju neotuđivo je. U svojim ranijim radovima Fichte ističe u prvi plan buržoasku ličnost i njezin rad kao »izvor prava vlasništva«, pravo građanina, člana društva, kao protutežu feudalnoj državi. U kasnijem razdoblju, možda pod utjecajem babuvizma, već se približava i »socijalističkim« idealima: svrhu svake vlade vidi u tome da »učini suvišnom svaku vladu«.

Teoretski, Fichte polazi od temelja svoje subjektivno-idealističke filozofije: »Postoji samo bog. Osim njega postoji samo njegova pojava; u pojavi je jedno istinito realno — sloboda u njezinu apsolutnom obliku...« Sloboda, po Fichteu, nije ništa drugo doli *uzročnost misli* u realnom svijetu; razumno, a zbog toga autonomno »ja« samo sebi propisuje zakon svog ponašanja. Potonje zbog toga predstavlja praćenje vlastitih težnji, i u tome se sastoji *formalna sloboda*. Od nje valja razlikovati *materijalnu slobodu*, gdje već imamo refleksiju o svojoj slobodi i svrsishodnost u *djelovanju*. Puna sloboda može se zamisliti samo kao nikada dostiživ apsolut u beskonačnoj budućnosti — u beskonačnom praćenju i svrsishodnom zadovoljavanju svojih djelomičnih težnji. Međutim, Fichte već shvaća da se pravo ne sastoji samo u »slobodi«, već i u okviru te »slobode«. Fichte vidi nejednakost, i fizičku i pravnu, u suvremenom društvu s njegovom borbom staleža. Zbog toga razlikuje od »odnosa unutrašnje slobode«, koji mogu niknuti između razumno-slobodnih »ja«, od moralnosti, takozvane *odnose vanjske slobode*, ili pravo. Razvijajući dalje Kantovu misao, više ne izvodi iz pravo samo iz razumne moralne svijesti, koja rađa

preveo Danilo N. Basta: *Prilog ispravljanju sudova publike o francuskoj revoluciji.*]

nužnost »uzajamne prisile«, već i iz nužnih odnosa bića koja *uzajamno jedno drugome ograničavaju slobodu* — odnosa koji izazivaju i gaje tu razumnu svijest pravne slobode. U skladu s kasnijim djelima⁹⁶ Fichtea, pojam slobode mora biti izazvan i odgojen u »ja« pomoću uzajamnih odnosa s drugim slobodnim i razumnim »ja«. »Vanjska sloboda«, koju je Kant potcjenjivao, nužan je uvjet razvoja unutrašnje slobode: *pravni* odnosi između subjekata, vezani za uzajamno ograničavanje i prisilu, rađajući se iz odnosa »unutrašnje slobode«, iz moralnih odnosa, služe kao *uvjet daljnjeg razvoja moralnih odnosa i pojmova*.

Prisila zbog toga, po Fichteovu mišljenju, nije toliko zaštitna prava koliko označuje onu *granicu* gdje završava pravo subjekta na stvari, na vlasništvo. Zbog toga Fichte visoko cijeni odgojni utjecaj prisile. Zbog toga ostaje, također, u znatnoj mjeri na gledištu etičke prirodopravne teorije države, koja je, po njegovu mišljenju, kao koncentracija društveno-prinudnog u stanovitom razdoblju, nužni najracionalniji oblik zajedničkog života individua koji se međusobno ograničavaju u stanovitoj povijesnoj etapi. Međutim, već vidi u državi ne vječiti oblik društvenog zajedničkog života, nego povijesno sredstvo na putu prema savršenijem stanju. Budući da je »organizacija vlasnika« i utemeljena na njihov »sporazumu«, država usredotočuje cjelokupnu vlast i dekretira prava i obaveze svojih građana, koji su dijelovi jedinstvenoga državnog *organizma*. Za uspostavljanje ravnoteže između staleža, na koje se društvo dijeli, za »savršeno izjednačavanje prava sviju građana« državna vlast mora aktivno utjecati na gospodarski život, napose na oblike raspodjele, dijeleći svim građanima vlasništvo, jer svaki građanin ima pravo i čak je dužan posjedovati vlasništvo. Ali na takav način »vlasništvo« pojedinih subjekata prestaje biti privilegij i pretvara se u njihovo pravo na stanovite radnje, u pravo koje im je darovala država. Policijski karakter utjecaja države (»država nužde«, Notstaat) zbog toga je samo nužno odgojno sredstvo na putu prema savršenom »carstvu razuma« (Vernunftreich), koje Fichte zamišlja kao

⁹⁶ *Osnovy estestvennogo prava v soglasi s principami naukoučenija, Zamknutoe trgovoe gosudarstvo; Sistema nauki prava.* [U nas naslov preveden kao *Osnova prirodnog prava prema principima učenja o nauci*, te objavljena: J. G. Fichte, *Zatvorena trgovačka država*, prev. Danilo N. Basta, Nolit, Beograd, 1979.]

zajednicu potpuno slobodnih i razumnih bića koja više nemaju potrebe ni za pravom ni za državnom prisilom.

Tako je za Fichtea pravni zakon, koji ograničava prirodne instinkte, nužno prisilni zakon koji u svojoj sferi djeluje poput zakona prirode. U budućnosti, »u carstvu razuma« pravo se oslobađa svoga prisilnog značaja i spaja se s moralnošću u »zakone slobode«. *Dok je nužna prisila, nužna je i država:* »u carstvu razuma« društvena prisila već prestaje biti upadljiva. Tako političko-pravne ustanove kod Fichtea imaju prinudni odgojni karakter; cilj je svjetske povijesti socijalna pedagogija, postupno odgajanje ljudi za savršenije stanje.⁹⁷

Već prilikom općeg i sažetog razmatranja vodećih filozofsko-pravnih ideja Kanta i Fichtea neke od njih osobito upadaju u oči, kao one koje su pripremile niz elemenata za daljnji tok teoretsko-pravnog razvoja Marxa. Takve su, prije svega, za pravnu ideologiju karakteristične vanjske crte, ona uočljiva karakteristika prava kao »slobodne volje«, koja je našla odraz kod spomenutih filozofa: karakteristika volje, slobodne po Kantu, ne kao vanjska, neograničena sloboda, već kao ona koja samu sebe ograničava iznutra, kao »dobra voljak«.

Kao što smo vidjeli, Marx veoma precizno razgraničava »materijalno uvjetovanu volju francuskih bourgeois«, tj. volju kao objektivni faktor ekonomskog i političkog razvoja, od čisto ideološkog pojma »slobodne volje«, »volje same za sebe«, koja se pretvara u moralni postulat. Ali ono, što je za Kanta najviše i vječno načelo pravne i moralne svijesti, za Marxa u njegovu daljnjem teoretskom razvoju postaje samo povijesno nužni i za buržoasko društvo karakteristični način pravne predodžbe. Kantova filozofija prava, u toj njezinoj »negativnoj koncepciji«, poslužila je Marxu kao jedan od sigurnih i najdragocjenijih izvora njegove teorije pravne ideologije. Fichteova filozofija prava već je zakoračila malo dalje. Kao što je ustanovljeno, Fichte, naslijedivši od Kanta pojam autonomne volje, međutim, kao temelj prava više ne priznaje samo taj pojam, već *granice* te »volje«, koje uspostavljaju uzajamni odnosi između subjekata. Ovdje imamo sve zametke predodžbe o pravu ne samo kao o specifičnoj

⁹⁷ Već u vrijeme tiskanja ovog djela bili su objelodanjeni ozbiljni članci druga A. M. Deborina, koji su obrađivali filozofsko-pravne poglede Fichtea (vidjeti: časopis »Pod. znam. marksizma«, 1924—1925).

ideologiji, već i kao o nužnom obliku društvenih odnosa.

Druga, ništa manje zanimljiva filozofska ideja koja je već dobila stanovit oblik kod spomenutih filozofa — jest ideja o nužnosti državne prisile na određenom stupnju razvoja i ujedno predodžbe o relativnom karakteru države, »o njezinu odumiranju« na putu prema savršenijem carstvu razuma. U raznim povijesnim razdobljima razvoj te ideje, koja je najzad proleterske klasne obrise i povijesnu objektivnost dobila kod Marxa, Engelsa i Lenjina, bio je uvjetovan svaki put svojevrsnim društvenim odnosima. Zato bi bila najveća naivnost govoriti o bilo kakvom Marxovu »posuđivanju« te stare ideje, recimo, od Fichtea. To bi bilo isto kao kad bismo govorili o »posuđivanju« znanstvenog komunizma iz područja sitnoburžoaskih utopija. Ovdje je riječ samo o vanjskoj sličnosti »ideja« što odražavaju sasvim različite etape povijesnog razvoja, koje, međutim, svuda označavaju povijesni preokret. Kod Kanta, kao što smo vidjeli, njegova filozofija prava, koja ima najapstraktniji karakter, predstavlja svojevrsan polufeudalni izraz ideja buržoaske revolucije, koje nalaze konačno oličenje tek u zagrobnom svijetu. Međutim, društveni razvoj Njemačke se ne zaustavlja. I kod Fichtea se već osjeća prijelaz na razumijevanje društvenih odnosa koji rađaju buržoasko pravo, i uživanje unaprijed u buržoaskom »carstvu razuma«, koje mora kad-tad doći. Od svojih apriornih filozofsko-pravnih apstrakcija Kant tako čini *korak prema ekonomskom razumijevanju* društva, osobito u njegovoj »zatvorenoj trgovačkoj državi«. To je buržoaska svijest na njezinu nižem stupnju — kao što se kasnije izrazio Marx: na stupnju »nacionalne ekonomije«, a ne »političke ekonomije«. Buržoasko društvo »slobodnih subjekata« Fichte zamišlja ne samo kao razumni ideal, već kao uređenje koje će povijesno smijeniti birokratsko-policijsku prusku državu. Usporedo s time Fichte opravdava tu potonju »državu iz nužde«, kao *nužnu posrednu kariku*. Kasnije ćemo vidjeti kakav je izraz ta ideja dobila kod Hegela.

Snaga golemoga povijesnog utjecaja Hegelove filozofije tumači se logičnom snagom i čarobnom novošću *revolucionarne dijalektičke metode*, koja se posebno sjajno očitovala kod Hegela, a i okolnošću da je Hegelov dijalektički konzerватivni sistem odlučno obuhvaćao cjelokupni univerzum, sva područja prirode i povijesti, povezujući ih međusobno jedinstvom pogleda, logičnom cjelovitošću. »Fenomenologija

duha . . . , logika, filozofija prirode, filozofija duha, ova posljednja opet razrađena u svojim pojedinim historijskim podvrstama: filozofija historije, prava, religije, historija filozofije, estetika, itd. — u svim tim različitim historijskim oblastima Hegel radi na tome da pronađe i dokaže opću osnovnu nit razvitka.«⁹⁸

Kao što je poznato, temeljna pogreška i unutrašnji idealizam Hegelova sistema sastoji se u tome što u logičnom gibanju pojmova vidi *ne samo odraz i sredstvo objašnjenja* kretanja samih povijesnih pojava, već i *uzrok* razvoja pojava. Kod njega se dijalektika pretvara u »apsolutnu metodu«, koja ne tumači svaku stvar, već i uvjetuje gibanje svake stvari«⁹⁹. Ovdje je izvirla Hegelova težnja da sav beskonačni razvoj prirode i društva stavi u okvire cjelovitog sistema — sistema koji se, uza sve to, pokazao, po riječima Engelsa, »kolosalnim neđonoščetom« na putu rođenja ispravnoga dijalektikomaterijalističkog pogleda na svijet. Taj pogled, a zajedno s njim i razumijevanje uređenja društvenih odnosa, rađao se u samom sistemu tokom razvoja tih društvenih odnosa, neovisno o onim ciljevima koje je postavljao »sistem«.

U čemu je bit Hegelove povijesno-filozofske i filozofsko-pravne koncepcije? Potonja je u cjelini izgrađena na uzajamnoj ovisnosti koja, prema Hegelu, postoji između *slobode i nužnosti*. Sloboda, prema Hegelu, nije apsolutna samovolja, nego je *determinirana*, predodređena sadržajem težnji i uvjeta radnji. Biti slobodan — znači *poznavati* svoju slobodu i shvaćati njezine uvjete i granice. Sloboda svjetskog duha, koji se razvijao, sadržana je u rastu u njemu subjektivne strane, tj. shvaćanja svoje uloge i putova svog razvoja. U povijesnoj *stvarnosti*, jer se ta stvarnost objektivno ostvaruje, sloboda je usko vezana uz nužnost, savladana je samovolja pojedinih individuuma. Postojeći bitak u društvu te *slobode, kao svladane samovolje, jest pravo*. Samo ako čovjek na »određeni« (tj. ograničeni) način očituje svoju *volju*, ulazi u područje pravnih odnosa. Ovdje, prema tome, vidimo daljnji razvoj postavki koje smo nalazili kod Kanta i, osobito, kod Fichtea. Sloboda se, po Hegelu, ostvaruje putem oblikovanja prava vlasništva, načela moralnosti, obiteljskog,

državnog, međunarodnog prava i, napokon, prava svjetske povijesti. Hegel pri tome razlikuje pravo kao pozitivno zakonodavstvo, predmet proučavanja povijesne znanosti o pravu, i njegove temelje, *razumno pravo*, koje se izvodi iz pojma — predmet filozofije prava. Potonje je »carstvo ostvarene slobode, svijet duha, izveden iz sama sebe, kao njegova druga priroda«. Poznata Hegelova postavka »sve razumno je stvarno, sve stvarno je razumno« utemeljena je na tom istom uzajamnom odnosu između slobode i nužnosti, na filozofskom shvaćanju »stvarnosti« kao »pravne« stvarnosti, tj. samo kao stvarnosti razumno nužne, a ne kao shvaćanje svega što realno postoji. Hegelova teorija o pravu, prema tome, označava daljnji razvoj teorija dvostrane prirode prava, teorija koje se već nalaze kod Kanta, a osobito Fichtea; ovdje je i ideološki pojam »slobodne volje« i usporedo s tim zametak prava u društvenim odnosima. Volja u pravu, prema Hegelu, upravo zato što se javlja kao razumna ograničena, od drugih volja određena »volja«, ne samo što se ostvaruje kao »volja u sebi, slobodan duh«, već samim tim pomaže i razvoj »beskonačne za sebe subjektivnosti slobode« — tj. refleksije o svojoj slobodi, polazne točke moralnosti. Takva pojedinačna volja, svjesna svoje određene slobode i svoje veze sa sveopćim razumom, jest pravni subjekt ili *osoba*, ličnost. Kod Hegela se taj ideološki pojam razvija postupno: niče kao apstraktno-slobodna volja¹⁰⁰ (stadij posjedovanja), kasnije se objektivira i određuje pomoću odnosa te volje prema drugim osobama (stadij vlasništva). Stvari, zato što nisu »slobodne«, nisu razumne, nemaju volju predstavljaju nešto suprotno ličnosti, pomažući oblikovanje potonjeg pojma.

Razvoj pravnih odnosa, kako je to zabilježio Marx u »Uvodu kritici političke ekonomije«, ima kod Hegela čisto

¹⁰⁰ »Ličnost počinje tek onda kad subjekt raspolaže ne samosviješću uopće o sebi kao konkretnom, na bilo koji način određenom 'ja', nego, naprotiv, samosviješću o sebi kao potpuno apstraktnom 'ja', u kojemu su sva konkretna ograničenost i važenje negirani i bezvrijedni . . . Duh koji po sebi i za sebe bitkuje [razlikuje se od pojavnog duha time što mu je u istom određenju u kojemu je ovaj samo *samosvijest* — svijest o sebi ali samo po prirodnoj volji i njenim još spoljašnjim suprotnostima (. . .)] — predmet i svrha on sam kao apstraktan, i to slobodan 'ja', pa je tako *lice*.« [Usp.: W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava s Hegelovim vlastoručnim marginama u njegovom priručnom primjerku filozofije prava*, prev. Danko Grlić, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, br. 35, str. 53. i 54.]

⁹⁸ Engel's, *Ljud. Fejerdah*; usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1340, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

⁹⁹ K. Marks, *Niščeta filozofii*.

logički karakter, često se ne podudarajući sa stvarnim povijesnim razvojem društvenih odnosa. Tako su »obitelj« i odnosi vladanja kod Hegela konkretnije pravne kategorije, društvena organizacija kod njega niče poslije prava posjedovanja, koje pripada samo »ličnosti«. Hegelov je zadatak da prikaže nužnu logičku strukturu njemu suvremenoga pravnog društva i države. Međutim, budući da se Hegelova analiza bavi i ranijim elementima i kategorijama toga buržoaskog društva, taj logički razvoj pravnih kategorija ne može a da djelomično ne odrazi i stvarni povijesni razvoj. »Duh« Hegelov (rekli bismo, društveni ekonomski sadržaj) *poprima oblik prava na stanovitom povijesnom stupnju — zajedno s privatnim vlasništvom*, zametak kojega Hegel već vidi u posjedovanju. Pravo na stvar, »stvarno prav«, jest pravo osobe kao takve, svaka vrsta prava pripada samo osobi. U tom »stavljanju u stvari« svoje osobne volje od strane osobe i očituje se najjednostavniji i temeljni pravni odnos — *posjedovanje*. Pri tome, u skladu s Hegelom, upravo ideološka predodžba o očitovanju svoje »volje«, koja prati stvarno posjedovanje, stvara početak prava: »No ta strana da sam ja sebi kao slobodna volja u posjedu predmetan, a time također tek zbiljska volja, sačinjava ono istinsko i pravno u tome, određenje *vlasništva*.«¹⁰¹ Međutim, pojedinačni individuuum još nije pravna osoba: za razvoj pravnih odnosa od jednostavnog »posjedovanja« do »vlasništva« nužno je općenje među ljudima. »Ličnost kao stvarna ličnost je tek onda kada njoj nasuprot stoje *druge osobe*, kada ličnost dolazi u kontakt s njima i oni uzajamno priznaju jedan drugoga.«¹⁰² Hegel ovdje anticipira Marxovu teoriju o razmjenskom fetišizmu, ističući kako stvari nužno zasjenjuju društvene odnose. »Stvar je *sredina* s pomoću koje se povezuju ekstremi, osobe koje su u znanju svog identiteta kao slobodnih ujedno međusobno samostalne.«¹⁰³ Kontakt pojedinačnih volja pretvara posjedovanje u njegov logički završetak, u vlasništvo.

¹⁰¹ *Rechtsphilosophie*, br. 45; usp.: Hegel, *Osnovne crte filozofije prava ...*, isto str. 60.

¹⁰² Kod Hegela: »Moj konkretni povratak u sebe u spoljašnosti jest to da sam ja sam, *beskonačni* odnos sebe prema sebi, kao osoba svoja repulzija od samoga sebe i da u *bitku drugih osoba*, svom odnosu prema njima i priznatosti od njih, koja je tako uzajamna, imam opstojnost svoje osobnosti.« [Usp.: G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, str. 406, br. 490, prev. V. D. Sonnenfeld, Sarajevo, »Veselin Masleša«, Biblioteka »Logos«, 1965.]

¹⁰³ Op. cit., br. 491, str. 406.

Hegel razumije da se privatno *vlasništvo*, kao takvo, *potpuno realizira samo u procesu otuđenja*, u sporazumu, prema tome, u društvenom odnosu. Ali umjesto da ide od društvenog odnosa prema svijesti o pojedinačnoj »volji«, Hegel počinje idealistički od te pojedinačne volje i od »stavljanja« nje u stvar, a odatle već stvara zaključak o nužnosti postojanja i druge volje, pomoću koje se oblikuje i pojam prve volje: »Vlasništvo čija *strana* opstanka ili *spoljašnosti* nije više samo stvar nego sadržava u sebi moment jedne (a time i druge) volje ostvaruje se *ugovorom* — kao procesom u kojem se prikazuje i izmiruje protivurjeđe da ja *jesam* i *ostajem* utoliko za mene vlasnik koji bitkuje za sebe i koji isključuje drugu volju, ukoliko ja *prestajem* biti vlasnik u jednoj volji koja je identična s drugom.¹⁰⁴ Kao realni sporazum, u kojem obje strane i stječu i daju, jest samo sporazum za *razmjenu*. Zanimljivo je da po Hegelu sporazum kao pravni oblik društvenih odnosa pretpostavlja kao ideološko utemeljenje te iste pojmove čije oblikovanje kasnije faktički potmaže, i to: uzajamno priznanje jedan drugoga za osobe i vlasnike. Povezavši tako pravni oblik s društvenim odnosima, imovinskim odnosima, Hegel prati daljnji razvoj tog oblika usporedo s kompliciranjem tih društvenih odnosa — s pojavom sudskih ustanova, policije, korporacija, zakonodavstva, jednom riječi, svih elemenata klasnog društva i njegove političke nadgradnje. Pravo se, prije svega, očituje u svom *vrhuncu*, u koliziji s tuđim »pravima«, u *kršenju prava* i u *procesu sudskog uspostavljanja* narušene pravednosti. Kršenje prava osoba, »ostvarivati svoju volju u stvarima« događa se nenamjerno, zlonamjerno i nasilno; u posljednjem slučaju dolazi do *odricanja* samog prava, i zločin traži negaciju te negacije — *kaznu*. Suprotno tada vladajućoj teoriji zaplašivanja Anselma Feuerbacha, Hegel smatra da je kazna pravo u odnosu na zločinca, način izražavanja prava i pravednosti; pri tome je to vlastito pravo zločinca, jer ima pravo zahtijevati da se prema njemu odnose kao prema razumnom i slobodnom biću.

Prema tome, težnja za pravednošću ne pripada samo društvu, već i samoj osobi. Proučavana ne od strane društvenih odnosa, koji je uvjetuju, već od strane čisto ideološke, pravna osoba je istodobno i *moralni subjekt* — »volja«, bes-

¹⁰⁴ Usp.: G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava ...*, str. 81, br. 72.

konačna ne samo »u sebi«, već i »za sebe«, tj. s gledišta subjektivne refleksije. Hegel potanko analizira »glavni rasprostranjeni oblik subjektivnosti«, tj. subjektivnih pogleda u području moralnosti. Jedinstvo subjektivnog i objektivnog duha — tj. razumno usmjerena osoba i realno postojeća, koja ograničava pojedinačnu samovolju društvenih odnosa — predstavlja *moralnost*, koja se dosljedno razvija u oblicima obitelji, građanskog društva i države. *Obitelj*, čelija privatnovlasničkih odnosa jest, po Hegelu, moralno-pravna cjelina koju predstavljaju sučlanovi moralnog jedinstva. Brak postaje pravni institut, odnos »osoba« samo utoliko ukoliko se obiteljski odnosi istodobno očituju kao određeni odnosi vladanja i imovinski odnosi. Odnosi mnogih obiteljskih jedinstava, koji iz njih logički proistječu i povijesno se razvijaju, predstavljaju *građansko društvo*. Potonje Hegel definira kao »vanjsku državu«, »državu nužde i razuma«. Članovi građanskog društva, privatne osobe, zadovoljavajući svoje potrebe, moraju istodobno zadovoljavati i druge potrebe. Prema tome, nesvjesno za njih same, »prisilno« stvara zadovoljavanje općeg »sistema potreba«. Iz mnoštva na izgled slučajnih potreba rađa se unutrašnja zakonska svrshodnost, koju uspostavlja politička ekonomija. »Sve privatno postaje društveno; i zadovoljavanje potreba po dijelovima sistema rađa društvenu *podjelu rada*«, koja sa svoje strane vodi uspostavljanju staleža ili klasa. »Uopćavanjem sveze ljudi usljed njihovih potreba i uopćavanjem načina da se za te potrebe sprema i pridonesu sredstva, povećava se, na jednoj strani, *nagomilavanje bogatstva* — jer se iz ove dvostruke općenitosti izvlači najveći dobitak — kao što se, na drugoj strani, povećava *upojedinjavanje* i *ograničenost posebnog rada* i time *zavisnost* i *nužda* klasa koja je vezana uz taj rad...«¹⁰⁵ Zbog toga »pri preobilju *bogatstva* građansko društvo nije dovoljno bogato«¹⁰⁶ da bi spriječilo siromaštvo koje se razvija u njemu. Tako vidimo kakve uočljive »ekonomske« oblike poprima kod Hegela stara Fichteova ideja »države iz nužde«. Shema razvoja misli kod Hegela — od raspodjele rada, preko mehanizacije rada do rada strojeva — podsjeća na buduće strukture »kapitala«. Hegel razumije i to kako se svojevrsno odražava u svijesti taj nužni proces: »...ono što se u njoj dešava *unutrašnjom nužnošću*

¹⁰⁵ Op. cit., str. 197, br. 243.

¹⁰⁶ Op. cit., str. 198, br. 245.

ujedno javlja *posredovanjem proizvoljnosti* pa ima za subjektivnu svijest lik da je djelo njene volje.«¹⁰⁷ Imovinski i ugovorni odnosi građanskog društva stvaraju mnoštvo »prava«: formalno pravo služi kao veza članova i klasa građanskog društva. Budući da je određeno kao takvo, kao od svih priznato i poštovano, *pravo postaje zakon*. »Bit tog oblika sastoji se u tome da se pravo u sebi određuje također *kao takvo*.« Objektivno pravo — zakon ostvaruje se u funkcioniranju pravosuđa, preko »javne vlasti«, suda: čuvaju ga policija i korporacije, u kojima su ujedinjeni članovi građanskog društva. Nužnost oblika zakona opravdava se time da moramo *misaono postati svjesni* prava, da pravo mora dobiti sistem, mora postati sveopće poznato: drugim riječima, između kaosa normi običajnog prava treba izvršiti *razumno* odabiranje. U tome se i sastoji Hegelovo revolucionarno shvaćanje prava za razliku od organskog rasta prava kod reakcionara Savignyja.¹⁰⁸ Međutim, važno je konstatirati i to da se za Hegela, za razliku od zakona, takozvano običajno pravo »sastoji samo u tome da postajemo svjesni njega na subjektivan i slučajan način«. Zakoni, pak, zbog toga što su zapisani, ne prestaju biti običajne norme. S druge strane, »budući da postavljenost sačinjava stranu tubitka u koju može ući također ono slučajno vlastite volje i druge posebnosti, zato ono što je zakon može biti u svom sadržaju još različito od onoga što je po sebi pravo«?¹⁰⁹

Već »javna vlast — sud«, policija, staleške korporacije javljaju se kod Hegela kao zameci državne vlasti, čuvaju »opću stvar«, »opće interese« individuuma građanskog društva. »U njima područje građanskog društva zbog toga neminovno prelazi u državu.«¹¹⁰

¹⁰⁷ Op. cit., str. 176, br. 206.

¹⁰⁸ Ne slažući se s teorijom Savignyja (*O sklonosti našeg vremena prema zakonodavstvu*), koji, polazeći od razvoja prava putem običajnih normi, uopće poriče mogućnost stvaranja novih zakona, Hegel primjećuje: »Stoga kod predstave o zakonodavstvu ne treba imati pred sobom samo taj jedan moment da se na taj način izriče nešto kao pravilo koje važi za sve; nego unutarnji bitni moment ispred onoga drugoga jest *spoznaja sadržaja* u njegovoj *određenoj općenitosti*.« Usp.: op. cit., str. 179, br. 211.

¹⁰⁹ Citat zapravo glasi: »Budući da postavljenost sačinjava stranu tubitka u koju može ući također ono slučajno vlastite volje i druge posebnosti, zato ono što je zakon može biti u svom sadržaju još različito od onoga što je po sebi pravo.« Usp.: op. cit., str. 181, br. 212.

¹¹⁰ Passim, kod Hegela stoji: »Svrha korporacije kao ograničena i konačna ima svoju istinu — kao i u policijskom spoljašnjem uređenju

Treći stupanj razvoja objektivnog bitka — država zato se i pokazuje kod Hegela ne samo kao logički završetak, već i kao logički konačni temelj cjelokupnog razvoja, kao njegov »određujući moment«. »U razvoju znanstvenog shvaćanja država se pričinjava kao rezultat, a u stvari pak ona je pravi temelj.« Država, po Hegelu, ne služi interesima pojedinačnih osoba, već vlada kao *sama sebi cilj*: nije jednostavno rezultat opće volje, kao što ju je zamišljao Rousseau — tj. volje svih njezinih građana; država je razumna volja, *sveopća volja*, »jedinstvo cjelokupnosti i posebnosti«, *moralni organizam* koji realizira »objektivni duh«. Kao »vanjska nužnost«, kao sfera u kojoj se uspostavlja potpuno jedinstvo između prava i obaveza čovjeka-građanina, Hegel državu *suprotstavlja* građanskom društvu: i u tome je, nema dvojbe, pripremi stupanj za kasnije marksističko shvaćanje uzajamnosti odnosa društva i države. Ali upravo zbog toga Hegelovu državu ne treba predstavljati kao nešto sasvim strano građanskom društvu. Nalazeći se *iznad njega*, država se usporedo s tim razvija *iz njega*: to je isto građansko društvo, ali samo razumno shvaćeno, dovedeno u sistem, racionalizirano — *logički završetak, razumni oblik bitka »građanskog društva«*. Logički razvoj kod Hegela nužno polazi od obitelji, te najjednostavnije organizacije privatnog vlasništva, te ide prema društvu privatnih vlasnika i prema njegovu najracionalnijem obliku, koji, u skladu s hegelijanskom teleologijom, uvjetuje proces — prema državi. Država »postoji samo utoliko ukoliko su oba momenta, obitelj i građansko društvo, u njoj razvijeni« (Rechtsphilosophie, prilog br. 267). U njezinim sredstvima — zakonima — osigurana je slobodna volja individuuma, i istodobno je ograničena njegova samovolja, zato što su ti zakoni samo »rezultat prakse«, oni izrastaju iz društvenih odnosa.

U državi — razumu, kao u jedinstvenoj cjelini, sastaju se tri momenta razvoja Hegelove »ideje«: »sveopće«, »privatno« i »pojedinačno« — vlast zakonodavna, izvršna i vlast monarha, po tome je pravo uređenje slobodne države, po Hegelu, *ustavna monarhija*. Suprotno feudalnoj monarhiji, agregatu pojedinih dijelova, ispravno izgrađena država jest živa cjelina, raščlanjena u svojim *organima* — »sopstvo«,

opstojeće dijeljenje i njegov relativni identitet — u po sebi i za sebe *općoj srsi* i njenoj apsolutnoj zbiljnosti; sfera građanskog društva prelazi otuda u *državu*.« Usp.: op. cit., str. 203, br. 256.

»ja«, »idealnost«. Garancija svakog ustava je u duhu naroda, u onoj *realnoj organizaciji* koja odgovara tom načelu: svi se ustavi razvijaju usporedo s razvojem narodnog duha. Nijednom razumnom ustavu nije cilj jačanje suprotnosti što postoje u društvu, već je razuman sistem *posredovanja* i *pomirenja*. Sudjelovanje u staleškom zakonodavstvu, a u staleže su organizirane privatne osobe, osigurava pomirenje građanskog društva s državom: »zahvaljujući staležima, država ulazi u subjektivnu svijest naroda«. Međutim, *staleška svijest* više nije grubo mnoštvo neorganiziranog naroda, i suverenost naroda ne treba se suprotstavljati vlasti vladara. Iz uzajamnih sukoba država razvijaju se međunarodni pravni odnosi. Vrhovni vladar, koji određuje sudbine naroda nisu ratovi među njima, već *svjetska povijest*, svjetski duh, a ograničeni duh svakog pojedinog naroda predstavlja momente razvoja svjetskog duha.

Tako su u Hegelovim filozofsko-pravnim pogledima naše svoj odraz raznovrsne političke tendencije: raspoloženja nje-mačke radikalne buržoazije, koja je zahtijevala drugu, razumniju »realnost«; kasnije reakcionarne promjene u njoj, već spremnoj na pomirenje s pruskim idealom policijske države; predodžbe umjerenog dijela liberalne buržoazije o engleskom predstavničkom sistemu. Ovdje se namjerno ne zadržavamo potanko na tim nesumnjivo reakcionarnim momentima Hegelove doktrine o državi, koji su kasnije postali oslonac desnog hegelijanstva i različitih teorija njemačkog nacionalizma, već su dovoljno tumačeni u literaturi. Pri takvoj simplificiranoj ocjeni obično se zaboravljaju ili izostavljaju očiti *materijalistički* i *revolucionarni* momenti Hegelove filozofije prava, koji su veoma interesantni za marksizam. Međutim, čak i Hegelovi buržoasko-nacionalistički komentatori, poput Rosenzweiga, moraju priznati da Hegel ni izbliza nije kopirao samo prusku stvarnost, da je njegova doktrina — u tome vide manjkavost! — »izlivena iz metala slobode« (Rosenzweig, *Hegel und der Staat*, V.P. 1920, str. 243). Radi daljnjeg uspoređivanja njegove teorije s marksističkim shvaćanjem države i prava te radi razjašnjenja stvarne uloge Hegelove filozofije prava u izgradnji države i prava, nužno treba uzeti u obzir ove momente. Prije svega, kod Hegela dobiva daljnji razvoj kanto-fichteanska etička ideja prava kao »slobodne volje«, ali već se uviđa da ta slobodna volja *samo posreduje nužni* društveni proces. Sljedeći korak učiniti će Marx koji će tu slobodnu volju pri-

znati samo kao ideološki oblik koji posredno odražava ekonomski sadržaj, ali koji uspoređo s tim kamuflira dani sadržaj. Kao najjednostavniji pravni odnos, kao polazna točka razvoja vlasništva za Hegela, kao i za Marxa, jest posjedovanje, koje se kod njega razvija u društveni odnos u kojem se samo može oblikovati pojam pravne osobe. Međutim, sami društveni odnosi, bez obzira na njihovu pravnu obojenost, kod Hegela već imaju *karakter ekonomskih odnosa*, »sistema potreba«, odnosa između *klasa*. Ništa manje važno nije ni Hegelovo shvaćanje uloge države i zakonodavstva. Ovdje je osobito zanimljiva usporedba s Fichteovim pogledima. I kod Hegela i kod Fichtea vrši se prijelaz od »države iz nužde« prema carstvu razuma. Ali Hegel, bez obzira na svoju vanjsku »pomirljivost«, polazi od onih odnosa koji već sazrijevaju, već su blizu realnog ostvarenja ideala njemačke buržoazije. Zbog toga se idealno carstvo razuma ne premješta u neodređenu budućnost, već nastupa kao izravan logički završetak njemu suvremenoga buržoaskog razvoja, dobivajući — bez obzira na njegovu kritiku parlamentarizma! — državne obrise srodne engleskom ustavu. Feudalna njemačka, birokratsko-poliicijska pruska država više se zamišlja kao ona »država iz nužde« od koje će se izvršiti prijelaz prema idealnoj. Ali u samom tom policijskom poretku Hegel pronalazi crte koje ga približavaju buržoaskom idealu: sam ekonomski poredak postaje »država iz nužde«. Napokon, Fichteov sitnoburžoaski utopizam, pun mašte, koji negira državu u budućnosti, zamijenjen je kod Hegela buržoaskom vjerom i obaranjem glave pred razumnim državnim uređenjem i racionalnim zakonodavstvom. Ovdje već imamo *racionalistički duh buržoaske revolucije*, koji se krio iza filozofskih apstrakcija. Klasa koja je odricala državnu vlast, koja nije odražavala interese te klase, postupno postaje pristaša državnosti što se više približava zauzimanju vlasti.

U toj Hegelovoj političkoj ideologiji već je našla svoj posredni odraz misao o povijesnoj ulozi klasne države, koja je zadobila daljnji razvoj kod Marxa i Engelsa. Ulogu ustava, u kojima svoju vanjsku primjenu nalaze društvene suprotnosti; značenje državnog zakonodavstva kao svjesnog regulatora ekonomskog procesa, kao sredstva istodobnog i političkog izraza prava i logičkog završetka razvoja tog prava; suprotstavljanje države društvu i vezu između njih;

ispravan međusobni odnos između običajnog prava i zakona — sve to u realnoj mjeri nalazimo već kod Hegela. Marxu je preostalo da pokaže da je Hegelova takozvana razumna država u stvarnosti buržoaska, *klasna* država, da je razumno odabiranje zakonodavnih normi zapravo samo njihovo odabiranje s gledišta interesa i koristi vladajuće klase. A uspoređo s time konstatirati povijesnu prolaznost toga Hegelova vijenca sistema, neminovnost revolucionarne zamjene tog sistema klasnom državom proletarijata. I ako je sitnoburžoaski utopist Fichte smatrao prisilni odgojni utjecaj tuđe klasne države nečim pozitivnim, onda je teoretičar proleterske revolucije Marx unio ovamo razumijevanje revolucionarne dijalektike klasne borbe, i tu prisilnu odgojnu ulogu na putu do »carstva razuma« povjerava proleterskoj državi.

Iz svega navedenoga očituje se ona stvarna uloga koju je imao razvoj njemačke idealističke filozofije, posebice Hegelova filozofija prava, u teoretsko-pravnom razvoju Marxa i Engelsa. Također je jasno kako iskrivljeno zamišlja tu ulogu Max Adler, koji Marxa povezuje s Fichteom, ili G. Kunow i njegovi sljedbenici, kada tvrde da Marx, tobože, nije uzimao u obzir značenje države kao nužnog *oblika* društva, te apelira na Hegela radi odgovarajućeg »ispravljanja« Marxa.

Evo kako, koristeći se vrlo rječitim izrazima, nad time tuguje G. Kunow: »Država nastupa kod Marxa samo kao organizacija vladanja. Da je država uspoređo s time i nešto drugo: zajednički poredak ljudi za zajedničko djelovanje, javna zajednica ili, govoreći zajedno s Hegelom, organizam, pomoću reguliranja kojeg je tek bio stvoren prostor za život (Lebens und Betätigungsraum), za djelovanje snaga stvaranih u društvenom životu, kao i njima suprotnih snaga... o tome u kasnijem Marxovu shvaćanju države nema ni riječi. Država, kao oblik života, kao sistem koji čini težnje naroda uzajamno vezanima, dovedenima u red i kojima daje značenje, danas nestaje iz Marxova pogleda na državu. Može se, izražavajući se u duhu Hegelove dijalektike, opravdano reći da se Marx, polazeći od Hegela, ograničio na odricanje samo jednog dijela Hegelove ideje države. Ali da je zaglavio (stecken geblieben) na prvom odricanju i nije stigao do 'odricanja odricanja', nije se uzdigao u svom suprotnom gledištu prema najvišem jedinstvu, prema ideji države koja

ujedinjuje pogled na državu kao na organizaciju vladanja, sa značajem države velike etničke životne zajednice.«¹¹¹

Iz te tirade izbija, prije svega, najvulgarnija mješavina reguliranja koje vrši sam ekonomski proces i političkog reguliranja države. »Marksist« Kunow potpuno ispušta iz vida da »životne težnje naroda« nikako ne dovodi u red država, već sam tok *ekonomskog* razvoja, i da država, koja često služi kao nužno sredstvo ubrzanja ekonomskog procesa i kao nužan oblik koji rezimira klasno društvo, nikako nije onaj »organizam« koji stvara prostor za djelovanje »suprotnih snaga«. Ali sitni bourgeois Kunow, vulgarizirajući ovdje Hegelovu dijalektiku, ne razumije ni onu stvarnu materijalističku dijalektiku koja se nalazi kod Marxa. Ne razumije sam karakter onoga složenoga povijesnog procesa u kojem je država, u skladu s Marxom, racionalni oblik i logički završetak organizacije *klasnog* društva (upravo klasnog, a nikako bilo kakvog društva), ali je takav posebni oblik koji se, koncentrirajući u sebi klasni sadržaj, odvaja od tog društva i postaje izvana, relativno samostalna snaga. Zbog toga ne vidi ni ovo: što se dalje razvija povijesni proces odvajanja političkog oblika od njegova klasnog sadržaja, to više taj oblik dobiva karakter posebne snage, posebnog aparata; usporedo s ukidanjem klasnog društva kao takvog, kao određenog društvenog sadržaja, postaje nezamisliv i taj svojevrсни oblik. Zato — ne shvativši uzajamni odnos »države« i »građanskog društva« u Hegelovoj filozofskoj koncepciji, ne mogavši materijalistički protumačiti njegovu »građansko društvo« — Kunow nije ni primijetio da se »odricanje odricanja« nalazi kod Marxa u samom njegovu »odricanju« (tj. u zamjeni buržoaske države diktaturom proletarijata). (Ni kritičar Kunowa K. Kautski nije bolji, za nj je »život u zajednici« nezamisliv bez »zakonodavne, sudske i izvršne vlasti«.)

Kao što je poznato, taj prijelaz Marx vrši pomoću Feuerbachove materijalističke filozofije u procesu kritike Hegelove filozofije prava i njegove kasnije kritike »kritične kritike« mladohegelijanaca. Ne možemo se ovdje u tančine zadržavati na toj izvanredno zanimljivoj etapi razvoja Marxa i Engelsa, jer bi za to bila potrebna dugotrajna analiza niza radova, uključujući neobjavljene članke iz filozofije prava.

¹¹¹ *Marxsche Staats rechts- und Gesellschaftstheorie.*

Zbog toga ćemo se za sada ograničiti samo na stanovite još nedovoljno, po našem mišljenju, protumačene momente.

Takvo su još nedovoljno protumačeno pitanje, na primjer, pogledi na pravo samog Ludwiga Feuerbacha, Helvetinsova učenika. Međutim, dovoljno ih je usporediti s Hegelovom filozofijom prava i s kasnijim pogledima Marxa i Engelsa kako bismo se uvjerali u to da ovdje nalazimo neprekidnu razvojnu nit. »Živim,« kaže, npr., na jednome mjestu Feuerbach, »ne zato što imam pravo živjeti, već i zato što imam neosporno pravo na život, jer živim. *Pravo je nešto sekundarno.* Pravu prethodi ono što nije pravo, tj. ono što je veće od prava, što nije postavio čovjek. Istina i vjerodostojnost prava oslanja se samo na istinu i vjerodostojnost osjećanja.«¹¹² Još ranije Feuerbach je pisao: »Sva spekulacija o pravu, volji, slobodi, ličnosti bez čovjeka, izvan čovjeka, ili čak iznad čovjeka spekulacija je *bez jedinstva, bez nužnosti, bez supstancije, bez osnova, bez realnosti.* Čovjek je egzistencija slobode, egzistencija ličnosti, egzistencija prava... Čovjek je 'ên kai pan'... (jedinstveno i sve) države.«¹¹³ Općenito, za Feuerbacha je pravna »volja« determinirana, predodređena i pomoću predmeta »htijenja« i pomoću vlastite čovjekove prirode, pomoću njegove »obaveze« s obzirom na samoga sebe. U tom je smislu Feuerbach, koji je zapeo na apstraktnoj moralnosti, učinio korak natrag u usporedbi s Hegelom, koji već jasno ističe moment društvenih odnosa. To je primjećivao Engels: »Hegelova etika ili nauka o moralu je filozofija prava i obuhvaća: 1) apstraktno pravo, 2) moralnost, 3) oblast moralnoga, koja, opet obuhvaća: porodicu, građansko društvo, državu. Koliko je oblik idealističan toliko je ovdje sadržaj realističan. [Pored moralne ovdje je obuhvaćena cijela oblast, prava, ekonomije i politike.] Kod Feuerbacha je upravo obrnuto.«¹¹⁴ Feuerbach određeniije postavlja uzajamni odnos između prava i zakona: »Pravo isprva ne ovisi o zakonu, već, suprotno tome, *zakon ovisi o pravu.* Zakon učvršćuje ono što je pravo i što je po pravu, samo pretvara pravo u obavezu za druge.«¹¹⁵

¹¹² Lj. Fojerbah, *Sočinenija*, sv. I, Giz., 1923, str. 319.

¹¹³ Usp.: Ludwig Feuerbach, *Prethodne teze za reformu filozofije* (1842), u: *Izbor iz djela*, str. 134 (prev. i pogovor napisao V. Sutlić), Matica hrvatska, Filozofska knjižnica, Zagreb, 1956.

¹¹⁴ Usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1351, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa.*

¹¹⁵ Soć., t. I [L. Feuerbach].

Objavljivanje »Njemačke ideologije« potvrdilo je još jedanput onaj odnos Marxa prema prethodnoj kritici mladohegelijanaca Hegelove filozofije prava, koji se već ocrtava u člancima o jevrejskom pitanju i u »Svetom Maxu«. Kao što je poznato, Feuerbachova kritika dotakla je samo religiju, i imala je pri tome jednostrano-negativan karakter: religija se jednostavno negirala, kao samootuđenje čovjeka, umjesto da iz društvenih odnosa izvodi povijesnu nužnost javljanja te ideologije na određenom stupnju društvenog razvoja. Isti takav apstraktni i nematerijalistički karakter ima kritika prava kod mladohegelijanaca; nasuprot Hegelovu divljenju prema pravu i državi, ističe se njihovo golo negiranje time što se trpaju u religiozne predodžbe. Još u »Svetom Maxu« Marx odlučno odbija Stirnerove pokušaje »tumačenja komunizma u smislu 'vječnih čovjekovih prava«; »ustanovili smo suprotnost komunizma i prava, kako političkog, tako i privatnog...« Ali Marx se isto tako negativno odnosi prema težnji mladohegelijanaca koji u pravu vide samo »privedenje«, »fikciju«, »fantaziju«, ne proučavajući one materijalne odnose koji uvjetuju pravne odnose. Kao što Marx s ironijom pripovijeda o tim »kritičkim« pokušajima radikalnih sitnoburžoaskih intelektualaca, »napredak se sastojao u tome da se tobože vladajuće metafizičke političke, pravne, moralne i druge predodžbe supsumiraju i pod sferu religioznih ili teoloških predodžaba; jednako tako da se politička pravna moralna svijest proglasi religioznom ili teološkom sviješću... Pomalo je svaki vladajući odnos bio proglašen za odnos religije i *preobražen u kult*, kult prava, kult države itd.«¹¹⁶ [Istakao I. R.]

Marxov zadatak, za razliku od zadatka mladohegelijanaca, sastoji se, također, »u *analiziranju* mističke sebi samome nejasne svijesti«, svijesti pravne i političke, i u »najodlučnijem *negiranju* kompletnog do sada postojećeg oblika njemačke političke i pravne svijesti«. Međutim, ta kritika kod Marxa ima povijesno-genetski karakter: povezuje se s analizom uzroka, koji potiču nicanje i razvoj pravnog oblika, sa stvarnom analizom ekonomike i sa stvarnom borbom za njezino mijenjanje. U *Njemačkoj ideologiji* Marx već u

¹¹⁶ Zanimljivo je istaknuti da već kod Feuerbacha nalazimo misli o sponarnia »mučnog prava«, koje se savladavaju prirodnim znanostima. Upravo u tom jednostranom obliku njih je preuzeo L. Knapp (pravo — »fantazma« i drugi predstavnici psihološkog smjera).

najopćenitijim crtama ističe osobitosti pravnog oblika: njegovu specifičnost kao ideološkog oblika i ujedno njegovu povijesnu neminovnost kao nužnoga formalnog posrednog izražavanja klasnog, ekonomskog sadržaja.

V. Povijesni razvoj pravnih pojmova

1.

Predočiti pravne kategorije i pravne oblike kao apstrahirane jednostrane odnose društvene cjeline u razvoju, dati shemu razvoja pravnih pojmova u njihovu povijesnom gibanju, otkrivajući proizvodne odnose koji stoje iza njih i ujedno u njihovoj logičnoj povezanosti i kontinuiranosti — takav je jedan od temeljnih zadataka marksističkoga, sociološkog proučavanja prava. Zadatak nije baš lagan i vrlo je značajan ako uzmemo u obzir da je poslužio kao polazna točka cijeloga daljnjega teoretskog razvoja Marxa, počinjući od njegovih ranih pokušaja samostalnog teoretskog rada.

Privatno vlasništvo, klase, država, pravo — to su četiri, za nas trajno međusobno vezana, korelativna pojma, pojma čiji puni snisao svakog posebice postaje jasan tek prilikom proučavanja razvoja njegove veze i uzajamnih odnosa s drugim pojmovima. Iznijeti u shematskom obliku povijesni i logični razvoj pravnih pojmova — ne znači, zbog toga, ništa drugo doli prikazati s određene strane razvoj *klasnog društva*: društva privatnog vlasništva, koje se politički formira u državu i njezine klasne proizvodne odnose koji dobivaju ideološki, formalni posredni izraz u pravu.

Postavlja se pitanje zašto ne bismo u tu svrhu iskoristili shemu strukture *Kapitala*, to prije što u *Kapitalu* imamo razrađenu sociološku kritiku ekonomskih kategorija robno-kapitalističke proizvodnje, a pravo, kao što je već protumačeno, najkarakterističnija je ideologija upravo za buržoasko društvo. Prateći razvoj Marxove misli u »Kapitalu«, morali bismo, tako se čini, imati usporedu s razrađivanjem ekonomskih kategorija, vrijednosti, robe, itd., niz njima odgovarajućih pravnih pojmova, predodžbi i instituta. Ali prilikom takvog ispitivanja niču i teškoće i moguće ideološke pogreške. Razvoj pravnih pojmova nije ni izdaleka posve adekvatan razvoju i pojavi ekonomskih zakonitosti robno-kapitalističke proizvodnje. To je već zato što, kao što znamo,

opće zakonitosti koje vladaju u materijalnom procesu proizvodnje nikada nisu potpuno obuhvaćene pravnim, ideološkim odnosima, koji odražavaju samo pojedinačne karike ekonomskog procesa. Osim toga, u »Kapitalu« je proces kapitalističke proizvodnje i reprodukcije prikazan u njegovu, tako reći, poprečnom presjeku. Uvodne misli o društveno nužnom radu, vrijednosti rada, procesu razmjene i o procesu rada općenito, povijesni podaci o razvoju manufakture i strojne proizvodnje potrebni su Marxu samo za osvjetljavanje temeljnih kategorija kapitalističke proizvodnje. Isto tako za analogno osvjetljavanje donosi u III svesku povijesne podatke o lihvarskom i trgovačkom kapitalu. Međutim, razvoj pravnih kategorija može se potpuno prikazati samo u povijesnom, uzdužnom presjeku toka društvenog razvoja, samo ako zamišljajući pravo u širokom smislu i uključujući u taj pojam i povijesno ranije elemente političko-pravne ideologije, u njemu vidimo formalni posredni izraz proizvodnih odnosa ne samo robno-kapitalističkog, već i uopće sveukupnog klasnog društva. Ograničivši se na poprečni presjek robno-kapitalističke proizvodnje i analizu njoj svojstvenih pravnih kategorija (pravni subjekt, podjela na privatno i javno pravo, itd.), ne bismo mogli otkriti kontinuiranu vezu između sasvim razvijene pravne ideologije i njezinih ranijih elemenata u prethodnim oblicima klasnih odnosa.

Također ne valja zaboraviti da je već klasična ekonomija — ako i ne spominjemo marksizam — golem korak naprijed u smjeru da buržoazija shvati vlastite društvene odnose, mijenjajući u tom smislu ideologiju »filozofije prava«. Zato se pravni aspekt ekonomije u shemi razvoja i buržoaskoga klasičnog prikazivanja političko-ekonomskih kategorija postupno potiskuje, i zamjenjuju ga ekonomski pojmovi. To više, u Marxovoj kritici političke ekonomije prikaz strukture kapitalističke proizvodnje nikako ne zahtijeva da bude izričito očitovanje pravnog oblikovanja ekonomskih kategorija. S druge strane, to je i zato što se, kao što smo već istakli, opširnija kritika kategorija države i prava nedvojbeno pretpostavljala u daljnjem toku teoretske strukture »Kapitala«, ali Marx je nije dovršio. Zbog toga za strukturu sheme razvoja pravnih pojmova, koristeći se svime što je moguće i što je prikladno za naš cilj u shemi razvoja »Kapitala«, moramo iskoristiti i svu drugu povijesnu i filozofsko-metodološku građu koja se nalazi kod Marxa i Engelsa: posebice

valja iskoristiti i njihovu kritiku »filozofije prava« i shemu razvoja društvenih oblika što ju je zacrtao Engels, itd. S gledišta čisto metodološkoga, ne reproducirajući doslovce shemu Marxove strukture i svih metodoloških načina njegove kritike političke ekonomije, bez njihove odgovarajuće specifikacije za pravno područje, ujedno smo u mogućnosti da dovoljno široko iskoristimo spomenute sheme i načine za naš zadatak. To postizemo pošto smo uspostavili povijesni i logični kontinuitet između ranijih i kasnijih oblika prava. Svako je *pravo* »pravo nejednakosti«: to je taj isti *privilegij* samo pokriven idejama slobode i jednakosti i nešto malo »demokratiziran«. U tom novom privilegiju samo se oštrije izražava imovinska nejednakost koja ga uvjetuje. I obrnuto, svaki privilegij feudalnog društva pretpostavlja usporedbu, pa prema tome nejednakost — napokon, razumije se, imovinsku nejednakost različitih društvenih grupa, različita »prava« i »obaveze« koji izviru iz te imovinske nejednakosti. Pravo se, kako u svojim nižim, tako i u svojim višim manifestacijama, temelji na formalnom posrednom izražavanju distributivnih, *imovinskih* odnosa društvenih klasa. Ne smijemo zamišljati oblike klasnog društva, koji se mijenjaju i međusobno razlikuju, kao izolirane i odvojene jedne od drugih. Robno-kapitalističko društvo je *najviši stupanj razvoja antagonističkog društva uopće*, stupanj na kojem dolaze do svoje pune snage i dobivaju logičan završetak svi temeljni pojmovi svojstveni za klasno društvo — privatno vlasništvo, klase, država i pravo.

Proces razvoja pravnih pojmova i pravnih odnosa proučavamo, kao što je istaknuto, kao proces povijesnog izdvajanja, odvajanja pravne forme od njezina ekonomskog sadržaja, pravnih odnosa od proizvodnih odnosa; ili, govoreći jezikom Marxa, njihova *objektiviranja*, tj. njihove preobrazbe za *svijest* sudionika u pravnim odnosima osoba i njihovih ideologa u odnose neovisne o materijalnim odnosima, koji vode u njihov samostalan opstanak. Drugim riječima, tražimo odgovor na pitanje koje je postavio još Marx: *na koji način proizvodni odnosi kao pravni odnosi* (tj. u obliku pravnih odnosa, I. R.) *započinju nejednak put razvoja?* Prikaz toga povijesnog procesa mora se oslanjati na logičku *analizu* temeljnog i najjednostavnijeg za sve periode klasnog društva, pravnog odnosa. U samom tom najjednostavnijem pravnom odnosu moraju se skrivati, osvještana s određenom formom, sva *proturječja* klasnog društva, svi uzroci daljih

razilaženja između pravnog oblika i ekonomskog sadržaja. Analiza pravnih kategorija društva robne razmjene i njegova najvišeg stupnja — robno-kapitalističkog društva, u kojem nailazimo na najpuniji razvoj pravne ideologije, dopušta da konstatiramo temeljni i za tu pravnu ideologiju najkarakterističniji društveni odnos — odnos *privatnog vlasništva*. Istraživanje pak povijesno ranijih društvenih formacija klasnog društva dovodi do zaključka da je privatno vlasništvo društveni odnos koji određuje i ove druge, ranije oblike pravnih odnosa. Zbog toga proučavanje upravo *položaja i procesa razvoja privatnog vlasništva* u različitim povijesnim razdobljima klasnog društva, počinjući od njezina zametka u »posjedu« pretklasnog razdoblja, i mora biti ona temeljna »karika koja će pomoći izvući kompletni lanac« genetskog prikaza toka razvoja pravnih pojmova. Ograđujemo se što se ograničavamo povijesno-sociološkom skicom *teorije povijesnog razvoja* pravnih pojmova — polazeći od metode i radova Marxa i Engelsa — i nemamo pretenzija prikazati u toj sažetoj raspravi izvornu povijest pravnih instituta.

Budući da »svaka proizvodnja jest *prisvajanje* prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika«, onda »ne može biti govora ni o kakvom društvu tamo gdje nema nikakvog oblika vlasništva«¹¹⁷. Ne valja poistovjećivati to »prisvajanje« u općekonomske smislu i prisvajanje u klasnom društvu, utemeljeno na klasnoj i imovinskoj nejednakosti. Vlasništvo je prije svega društveni odnos raspodjele. Ali odnosi raspodjele, prema Marxu, nisu odvojeni od odnosa proizvodnje, već su samo »njihova druga strana«: vlasništvo je zbog toga, usporedo s tim, i stanoviti organizacijsko-radni odnos, odnos između društvenih klasa, oblik podjele rada. Vlasništvo »u skladu s doktrinom suvremenih ekonomista«, kao što Marx spominje još u *Njemačkoj ideologiji*, »znači mogućnost raspolaganja tuđom radnom snagom. Uostalom, podjela rada i privatno vlasništvo *identični su izrazi*: u jednome se s obzirom na djelatnost iskazuje isto što se u drugome iskazuje s obzirom na proizvod djelatnosti«¹¹⁸. »Različni stup-

njevi razvitka podjele rada jednako su tako različni oblici vlasništva, tj. svagdašnji stupanj podjele rada određuje i međusobne odnose individuuma s obzirom na materijal, oruđe i proizvod rada.«¹¹⁹ Isto tako čitamo i u »Uvodu u kritiku političke ekonomije«: raspodjela nije samo »raspodjela sredstava proizvodnje«, već i »raspodjela članova društva prema različitim vrstama proizvodnje (dovođenje individuuma u određene društvene odnose)«.

Prema tome, vlasništvo ili prisvajanje u ekonomskom smislu samo je drugi izraz za društvenu organizaciju rada, dakle za klasne proizvodne odnose u okvirima klasnog društva: izražavajući »mogućnost raspolaganja tuđom radnom snagom«, vlasništvo, prema tome, služi samo kao *druga oznaka* za klasnu dominaciju vladajuće klase u danoj organizaciji proizvodnje za *klasno vladanje*. Ti stvarno klasni odnosi vladanja i potčinjavanja mogu dobivati i izravni ideološki odraz, kao odnosi »politički«, na ranijem povijesnom stupnju razvoja klasnog društva, gdje je pravni oblik još pod utjecajem religiozne ideologije. U daljnjem razvoju, usporedo s razvojem robnog fetišizma čisto pravnog načina predočavanja, ti odnosi vladanja i potčinjavanja postaju »administrativno-pravni«, za izražavanje unutrašnje strukture proizvodne organizacije, i »javnopravni«, jer izražavaju to isto klasno vladanje, ali promatrano već »izvana«, s gledišta njegova političkog oblika. Budući da su posljedica organizaciono-radnog položaja klase u proizvodnji, odnosi raspodjele ipak tokom daljnjega povijesnog razvoja klasnog društva počinju predodređivati taj organizaciono-radni položaj, ali istodobno sve više prestaju služiti kao njegov potpuno jasni izraz. Ako kapitalističko odvajanje sredstava proizvodnje od neposrednih proizvođača postaje sve jače, raste i proces »opredmećivanja« društvenih odnosa: proizvodni odnosi počinju se sve više javljati u društvenoj svijesti isključivo kao odnosi raspodjele, kao imovinski odnosi. Zato *formalno posredno izražavanje odnosa raspodjele počinje* u predodžbi o društvenim odnosima *potiskivati njihov prijašnji »politički« izraz, kao odnose vladanja i sebi podređuje ovo potonje*: odnosi vlasništva postaju temeljni izraz

kojoj je vlasništvo raspolaganje tuđom radnom snagom«. Nastavak usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 480, u: *Filozofsko-politički spisi*, 1979.

¹¹⁹ Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 466, u: *Filozofsko-politički spisi*, 1979.

¹¹⁷ Passim, drugi dio citata zapravo glasi: »Ali da ne može biti govora o proizvodnji, dakle ni o nekom društvu gdje ne postoji oblik vlasništva, jest tautologija.« Usp.: Karl Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 606, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

¹¹⁸ Kod Marxa početak ovog mjesta glasi: »... vlasništvo, koje uostalom već ovdje potpuno odgovara definiciji modernih ekonomista, prema

odnosa klasa, a samo klasno vladanje i potčinjavanje također dobivaju odgovarajući pravni oblik — već pod utjecajem odnosa vlasništva — oblik »administrativnog« i »javnog« prava.

Kao što ističe Marx, od vlasništva ili uopće od prisvajanja, koje proučavamo kao nužan uvjet proizvodnje, »smiješno je činiti skok prema privatnom vlasništvu«. Privatno vlasništvo, kao takvo, ostvaruje svoj razvoj samo u okvirima klasnog društva, rađa se usporedo s raspadanjem rodovskih odnosa: privatno vlasništvo postupno se oblikuje tek usporedo s razvojem robne razmjene i, najzad, nastupa u punoj snazi i praktičnoj istini već u procesu odvajanja sredstava proizvodnje od proizvođača. Tek onda je moguće definitivno apstrahiranje pravnih odnosa od proizvodnih odnosa, povijesna objektivizacija tih pravnih odnosa za svijest proizvođača. *Pravni način predočavanja neodvojivi je suputnik privatnog vlasništva, odnosa nejednakosti u raspodjeli, odnosa klasne eksploatacije, koji ih prati tokom njihovog razvoja: rađa se usporedo s privatnim vlasništvom, u svojim najranijim oblicima, već u onom razdoblju kada se pravni odnosi još nisu odvojili od ekonomskih odnosa. Zbog toga su najjednostavniji pravni odnosi vezani uz rađanje privatnog vlasništva, kada ono još ne izlazi iz okvira jednostavnog posjedovanja, koje se izdvaja iz zadružnog vlasništva. Zato, po riječima Marxa, »Hegel ispravno počinje filozofiju prava s posjedom kao s najjednostavnijim pravnim odnosom [istakao I. R.] subjekta (tj. društva, I. R.)«¹²⁰*

Zašto Marx u posjedu vidi najjednostavniji pravni odnos, tj. najraniji oblik prava, to pitanje treba da potanko razjasnimo, da nas ne zbuni buržoaska pravna teorija, koja izvodi potpuno suprotno — pravo posjeda iz prava privatnog vlasništva, kao pravnu pojavu koja izvire iz privatnog vlasništva.

¹²⁰ Ovdje valja uzgred istaknuti i razliku u Marxovu i Hegelovu shvaćanju posjeda. Premda, kao što se već spominjalo, Hegel shvaća da je vlasništvo društveni odnos, ipak u »posjedu« nastavlja gledati samo pojavu »pojedinačnog karaktera«, odnos pojedinačne volje prema stvari, prirodi. Marx pak ističe da je i posjed vezan uz pojmove vladanja i potčinjenosti, prema tome uz društvenu organizaciju i čak uz početak klasne podjele društva: od posjeda, kao društvenog odnosa, kod njega je izravan prijelaz prema vlasništvu.

Ćitat usp.: K. Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 617, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

Kao što ističe Marx, »prvi oblik vlasništva je *plemensko vlasništvo* [istakao I. R.]. Podjela rada na tom stupnju je još veoma malo razvijena i ograničava se na dalje proširenje prirodne podjele rada koja je dana u obitelji. Društvena se raščlanjenost otuda ograničava na proširenje obitelji: patrijarhalne poglavice plemena, ispod njih članovi plemena, konačno robovi«. Od tog najranijeg oblika društvenog vlasništva Marx razlikuje nešto kasniju njegovu fazu, koja niče »ujedinjavanjem, ugovorom ili osvajanjem, nekoliko plemena u jedan grad«. »Pored općinskog vlasništva razvija se već *pokretno* [istakao I. R.] a kasnije i *nepokretno privatno vlasništvo* [istakao I. R.] ali kao oblik koji... je *podređen* [istakao I. R.] općinskom vlasništvu. Moć nad svojim radnim robovima državljanji posjeduju samo u svojoj općini te su već stoga vezani na oblik općinskog vlasništva. To je *zajedničko privatno vlasništvo* [istakao I. R.] aktivnih državljana, koji su spram robova primorani ostati u tom prirodnom načinu asocijacije... Podjela rada već je razvijena... Između građana i robova potpuno je izgrađen klasni odnos.«¹²¹

Ovdje je vrlo zanimljivo Marxovo spominjanje oblika ranijeg, patrijarhalnog ropstva, u vrijeme kojega su — kao što izvješćuje, npr., Tacit o starim Germanima — robovi često živjeli u svojim kućama i plaćali samo danak u naturi vlasniku krupne zadružne parcele. Robovi, kao i stoka, ovdje su već vlasništvo članova zadruge, ali Marx još ne govori o njima kao o isključivo privatnom vlasništvu: samo korištenje ropskog rada ovdje je usko vezano uz dobivanje velike zadružne parcele. Zato se privatno vlasništvo još ne nalazi u temelju društvene organizacije, ono je oblik podređen zadružnom vlasništvu.

Međutim, i tom »zajedničkom privatnom vlasništvu«, kao što se može zaključiti na temelju stanovitih Marxovih uputa, prethode raniji oblici privatnog vlasništva: »plemensko se vlasništvo pojavljuje kao državno vlasništvo, a *pravo pojedince na njemu kao puka possessio* [istakao I. R.] koja se, međutim, kao plemensko vlasništvo uopće ograničava samo na zemljišni posjed.«¹²²

¹²¹ Passim, usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 466. i 467, u: *Filozofsko-politički spisi*, 1979.

¹²² Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 524, u: *Filozofsko-politički spisi*, 1979.

Sada postaje razumljivo zašto je kasnije u »Uvodu u kritiku« Marx pisao o posjedu kao najjednostavnijem pravnom odnosu: »postoje porodice, plemenske cjeline, koje još samo posjeduju a nemaju [istakao I. R.] vlasništvo (die nur noch besitzen, nicht *Eigentum* haben). Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih i plemenskih zajednica prema vlasništvu (als Verhältniss einfacher Familien — oder Stammgenossenschaften im Verhältniss zum Eigentum). U višeni društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenije organizacije. Međutim, uvijek je pretpostavljen konkretniji supstrat (tj. rodovska zajednica, I. R.), čiji je odnos posjed. Moguće je predočiti sebi pojedinačnog divljaka koji posjeduje. Ali tada posjed nije pravni odnos.«¹²³

Ovdje nikako ne ulazimo u niz sporednih okolnosti: da li je Marx imao pravo govoriti o »državnom« vlasništvu na tako ranom stupnju; je li dovoljno jasno zamišljao u tom razdoblju, još prije L. Morgana, uzajamne odnose obitelji i roda; da li je na nj u tom slučaju utjecala, kao što se može pretpostaviti, teoretska borba između hegelijanstva i povijesne škole prava, i sl. Ovdje moramo konstatirati samo ovo: Marx shvaća da je »posjed« samo ograničeni moment u odnosu prema kasnijem razvijenom pravnom vlasništvu. Međutim, Marx dijalektički proučava proces rađanja klasnog društva iz rodovskog društva, proces rađanja privatnog vlasništva, koje se oblikuje postupno, suprotno društvenom vlasništvu. Zbog toga je za nj raniji posjed ne samo stvarno posjedovanje, već i određeno, za taj povijesni stupanj, pravo

Da se ne bi posumnjalo da je ovdje riječ samo o prije neusavršenoj terminologiji, podsjetit ćemo da o još ranijem stupnju čitamo u Engelsu *Porijeklu porodice*: »... muškarac u šumi, žena u kući... Svatko je vlasnik oruđa, koje je sam izradio i kojim se služi... Ono što se zajednički izgrađuje i upotrebljava jest zajedničko vlasništvo: kuća, bašta, kajak...« [Usp.: F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, str. 1307, preveo Milorad Šimić, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.] »Zemlja je vlasništvo cijelog plemena (samo su svrtovi i povrtnjaci prepušteni pojedinim domaćinstvima).« [Parafraza, passim, kod Marxa: »Obradena zemlja ostala je još plemensko vlasništvo, data na iskorišćavanje najprije gensu, kasnije kućnim zajednicama, najzad pojedincima; oni su mogli imati izvjesna prava posjeda na njoj, ali ništa više.«] Isto piše Marx 1868. god.: »Hegelovo ... da Sondere-Besondere (osobito) jest upravo onaj osobiti posjed, koji je izdvojen iz zajedničke zemlje« (pismo Engelsu).

¹²³ Usp.: Karl Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 616, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

posjedovanja, tj. svojevrsan pravni odnos, odnos prema društvenom vlasništvu. Posjed ne samo što se faktički ostvaruje, već se na stanoviti način javlja kao neka vrsta *dopuštenja*: pojam o njemu izgrađuje se prema uzoru njegove ovisnosti o društvenom vlasništvu, koje je vladajuća kategorija. Prema toku raspadanja roda, društveno vlasništvo može imati posve nominalni karakter, ali »dopuštenje« društva da inokosni individuuum može posjedovati ostaje kao određeni oblik. To je najraniji pravni odnos, najraniji stupanj budućeg prava privatnog vlasništva.

Buržoaska pravna teorija jednoglasno odbacuje pravni karakter posjeda (*possessio*), vidi u njemu samo faktično posjedovanje, koje ima pravne posljedice, ali samo po sebi nije pravna kategorija; u najboljem slučaju, pravo posjeda zamišlja kao pravo privatnog vlasništva koje samo sebe ograničava i koje dio svojih prava prenosi. Takva pojava nalazi u sebi povijesno-sociološko tumačenje. Buržoaska pravna teorija proučava sve slučajeve posjedovanja kroz prizmu vlastite zrele pravne ideologije, za koju je pravo privatnog vlasništva temeljni odnos. *Zato se povijesni uzajamni odnos u njemu potpuno preokreće i pretvara se u pravno-logički uzajamni odnos*: »posjedovanje« se zamišlja kao nešto što pretpostavlja već postojanje prava privatnog vlasništva, kao pravno-logički izvod iz potonjega. Nema razumijevanja društvenih oblika, koji su povijesno prethodili, razumijevanje onoga da to isto posjedovanje predstavlja u povijesnom smislu raniji stupanj pravnog oblika na putu prema više razvijenom privatnom vlasništvu.¹²⁴ Međutim, kao što ističe Marx: »jednostavne kategorije (posjed, I. R.) su izrazi prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizirati (privatno vlasništvo, I. R.) a da još nije postavila mnogostraniji odnos ili mnogostraniju vezu koja je *duhovno*

¹²⁴ Na primjer, za Planiola (*Traité élémentaire de droit civil*, Paris, 1904, str. 721) posjedovanje je upravo »état de fait« (stvarno stanje), iz kojeg, međutim, proistječu pravne posljedice. Pri tome od posjeda razlikuje pravo posjeda, koje izvire iz vlasništva (*résulte de la propriété*). Približno isto čitamo i kod Dernburga (*Das Sachenrecht*, n. s. w. Halle, 1904, br. 11). »Posjedovanje kao takvo nije prav« i sl. Usp.: *Pandekte*, sv. 2.

Znatno dublje gleda na stvar Ihering, koji razlikuje prirodno posjedovanje (*detentio*) i pravni posjed (*possessio*). Ne slažući se s teorijom Savignyja, koji je pravnu oznaku posjeda, za razliku od običnog posjedovanja, vidio u tome što je u posjedu, tobože, prisutna »volja posjedovanja po uzoru na vlasnika«, Ihering ističe kako u povijesti

izražena [istakao I. R.] u konkretnoj kategoriji (pravo privatnog vlasništva, I. R.), dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređeni odnos¹²⁵

Povijest prava će, samo ako je odnos prema njoj dovoljno kritičan, nedvojbeno potvrditi Marxove postavke. Rimski pravnici, a poslije njih i buržoaski povjesničari, polaze već od relativno kasnih oblika, tj. od »kviritskog vlasništva«; zato posjedovanje parcele društvenih polja (ager publicus) za njih dobiva pravno značenje tek onda kada se uvode takozvani posesorni interdikti (interdictus uti possideti), koji uzrokuju i čuvaju taj posjed, interdikti koji već polaze od postojećeg prava vlasništva. Isto tako, u skladu s drugom teorijom, koju navodi Gaj, predodžba o posjedu kao pravnom institutu izvire iz »vindikacije«, spora o vlasništvu: »Radi zadržavanja posjeda (»retinendi possessionis causa«), kada obje strane osporavaju vlasništvo..., u tu svrhu stvoreni su interdikti« (Gaj: »Institucije«, 4, 148). Međutim, nedvojbeno je da se i »kviritsko vlasništvo«, i kao društveni odnos i kao pravni pojam, oblikuje samo postupno — prema onome kako postaje moguće odvajanje pravnog vlasnika od predmeta njegovog posjedovanja u takozvanom bonitarnom vlasništvu: »kada se vlasništvo *razdvaja* tako da je jedan mogao biti kviritski vlasnik, a drugi imati predmet u svojoj imovini« (in bonis habere) (Gaj, 2, 40). Općenito, pak, svuda korištenje općinske parcele, posjedovanje ustupljene parcele društvene oranice (»hufe« kod starih Germana, »gajda« anglo-saksonske kerlove, »zaimka« kod Slavena) prethodi razvoju privatnog vlasništva; pri tome ovdje već imamo odnos imovinske nejednakosti — mogućnost dobivanja veće parcele za posjednike velikog broja robova i stoke. Odavde i pravni karakter tog posjeda kao odnosa prema društvenom vlasništvu. Proučavajući postupne faze razvoja rimskoga privatnog vlasništva — mancipium, dominium, proprietas — treba također pamtiti da je prvobitno mancipium, kao vlast

rimskog prava prirodno posjedovanje prelazi u posjed, i obrnuto. »Slati posjednika na nauk vlasniku znači izopačavati odnos između posjeda i vlasništva. Posjedovanje prethodi vlasništvu povijesno i logički: posjed je postojao prije vlasništva i možemo ga zamisliti bez vlasništva. Učenje o posjedu nije teško izložiti, ne spomenuvši nijednom riječi pravo vlasništva; suprotno tome, tumačeći teoriju prava vlasništva, moramo se na svakom koraku susretati s posjedom« (*Teorija vladanja*, ruski prijevod SPB, str. 32).

¹²⁵ Usp.: Karl Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, str. 616, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

patera familias, koji poosobljuje rod, vrlo blizak dominumu, i tek na kraju, usporedo s razvojem robne razmjene, uz res mancipi vezana je predodžba kao o vlasništvu stečenom na temelju robne razmjene.

Prvobitni posjed povijesno nije najjednostavniji pravni odnos zbog toga što izvire iz privatnog vlasništva: u stvari, to je odnos privatnog posjednika prema društvenom vlasništvu. To je odnos najranijeg oblika budućega privatnog vlasništva prema vladajućem vlasništvu općine, plemena. I na tom ranom stupnju imamo već najraniju, odgovarajuću ranim danim društvenim odnosima, pravnu predodžbu o tom posjedu, koji je zamišljen kao »dopuštenje« rodovskog društva — prema tome, ima religioznu obojenost.¹²⁶ Razvoj robne razmjene, koji povijesno počinje vrlo rano — najprije na granicama općina, a zatim unutar općina (kao što je poznato, na robnu razmjenu nailazimo već kod prvobitnih Australaca i kod najdivljijih crnačkih plemena) — i već označava početak raspadanja roda, dovodi do toga da se pravo postupno sve više oslobađa svoje religiozne odjeće. Privatno vlasništvo u svojim razvijenim oblicima niče najprije s obzirom na pokretno vlasništvo (usp. Engelsovo upućivanje na oružje, oruđe, itd.), na koje se proteže plemensko vlasništvo. Kao što ističe M. M. Kovalevski, u pokretnu imovinu u vrijeme raspadanja rodovskog uređenja ubrajaju često čak kuću, da bi i nju oslobodili od plemenskog tutorstva.¹²⁷ Napokon, dok društveni proces proizvodnje dobiva robni karakter, vlasništvo se toliko učvršćuje da prelazi i na zemljišne parcele. Prema riječima Engelsa: »pravo posjeda pojedinaca na zemljišnim parcelama koje im je prvobitno ustupao gens ili pleme toliko je sada ojačalo da su im te parcele nasljedno pripadale. [...] Puno, slobodno vlasništvo nad zemljom značilo je ne samo mogućnost da se neokrnjeno i neograničeno posjeduje zemlja, već je značilo i mogućnost da se ona *otuđi*.«¹²⁸

¹²⁶ Ovdje možemo govoriti samo o zametku pravnog oblika, jer se u toj u početku podređenoj kategoriji postupno učvršćuje suprotstavljanje privatnog posjeda društvenom vlasništvu. Općenito pak, točno rečeno, nemamo na tom najranijem stupnju ni prava ni moralnosti, koji se ovdje stapaju u sistem društvenog ponašanja potpuno uvjetovan društvenim potrebama.

¹²⁷ M. M. Kovalevskij, *Sovremennyj obyčaj i drevnij zakon*.

¹²⁸ F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, str. 1312, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, passim.

Privatno vlasništvo oblikuje se kao takvo, postaje privatno vlasništvo u suvremenom smislu riječi tek tokom procesa razvoja robnih odnosa, prema onome kako ono postaje ne samo »mogućnost da se nesmetano posjeduje«, već i »mogućnost da se otuđi«. Razumljivo je zašto nemamo punog razvoja privatnog vlasništva kao pravnog oblika u vrijeme *feudalne proizvodnje*, čija je ekonomska osnova pretežno naturalna privreda: sitna seljačka zemljoradnja i sitni samostalni obrt. »Glavni se oblik vlasništva za vrijeme feudalne epohe s jedne strane sastojao iz zemljišnog posjeda s kmetkim radom koji je uza nj prikovan, a s druge strane, iz vlastitog rada s malim kapitalom koji vlada radom kalfek«, kao što je pisao Marx još u *Njemačkoj ideologiji*.¹²⁹ Treba primijetiti da Marx ovdje govori o feudalnim odnosima kao o *posebnoj obliku proizvodnje*, a zbog toga ih ne proučava, kao buržoaski povjesničari, kroz pravne naočale — ne vidi u njima rezultat »ugovora« različitih »staleža«. »Feudalni ugovor«, ugovor o *komendaciji*, tj. o predaji sebe u zaštitu senjoru (kasnorimski »patrocinium«, srednjovjekovni »mundium«, itd.), što se zaključuje između senjora (dominus) i arendatora njegovih zemalja ili sitnih zemljoposjednika, koji o njemu ovise — homines pertinentes (rimski »kolonik«, germanski »biti«, slavenski »smerdi«, itd.) jest, razumije se, karakteristična pravna oznaka osobito ranijeg feudalizma — do početka procesa kmetstva. Ovdje je zanimljivo istaknuti da je taj kontakt najmanje nalikovao na buržoaski ugovor »jednakih subjekata«, već je više imao karakter religioznog obreda — prisege na vjernost feudalcu. Ali sama komendacija bila je samo sporedna posljedica *materijalne* uzajamne ovisnosti feudalca i njegovih homines. S jedne strane feudalac — »koji seljaku dopušta« da se nastani na njegovoj zemlji, koji povećava njegovu zemlju dopunskom parcelom, koji mu posuđuje inventar itd. — s druge strane zemljoradnik, bezemljaš, ili s malo zemlje, koji feudalcu plaća ovaj ili onaj oblik rente. Takva je, prema Marxu, temeljna ekonomska oznaka feudalnih odnosa.

Prema Marxu, važno je istaknuti da u feudalno doba privatno zemljišno vlasništvo već dobiva *karakter klasnoga proizvodnog odnosa*: označavajući mogućnost raspolaganja tuđim radom, zemljišna renta je za feudalno društvo jedini

¹²⁹ Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 468, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*.

normalan oblik viška vrijednosti. »... neposredni proizvođač sa oruđima rada (plugom, stokom, koji mu praktično ili pravno pripadaju) obrađuje u jednom dijelu sedmice tlo koje mu faktično pripada, a dane preko nedjelje radi na dobru zemljovlasnika, za zemljovlasnika besplatno, [...] renta i višak vrijednosti tu su identični.« Rad seljaka je »neplaćeni višak rada za 'vlasnika' uslova za proizvodnju, koji se ovdje poklapaju sa zemljom...«. Međutim, u feudalizmu nemamo uvijek izravnu ekonomsku ovisnost, npr. prilikom komendacije sitnog zemljišnog vlasnika krupnome. Ovdje je zato usporedo s ekonomskom potrebna i politička prisila. »[Tu se] neposredni proizvođač [...] nalazi u posjedu svojih vlastitih sredstava za proizvodnju... Pod tim uslovima može se [njima] višak rada za *nominalnog* zemljovlasnika iscijediti samo izvanekonomskom prinudom... Potrebni su dakle odnosi osobne zavisnosti, osobna nesloboda, ma u kojem stepenu, prikovanost za zemlju kao njen pribor...«¹³⁰

Nominalno pravno vlasništvo ne mora se ovdje više podudarati s faktičnim posjedovanjem i korištenjem; nominalni odnosi se mogu izdvajati, odvajati od faktičnog vlasništva, izdvajati se zato što imaju empirijski temelj u izvanekonomskoj prisili. Svojevrstnost empirijskog temelja daje feudalnom vlasništvu ne »stvarne« crte, kao u kapitalizmu, već karakter izravnog vladanja i potčinjavanja. Feudalni odnosi su, nema dvojbe, mnogo jasniji i prozirni u usporedbi s »materijaliziranim« odnosima robno-kapitalističkog društva. Ali i ovdje ne može proći bez osobitih, svojevrsnih »karakterističnih maski osoba«. Ako materijalni odnosi ovdje nisu vezani uz svoj društveno-povijesni oblik, onda su ipak proizvodni odnosi klasa ovdje vezani uz svoj političko-pravni oblik. »Jasno je«, kaže Marx, »da u svim oblicima gdje neposredni radnik ostaje 'posjednik' sredstava za proizvodnju i uslova rada potrebnih za proizvodnju njegovih vlastitih sredstava za izdržavanje, *vlasnički odnos u isto vrijeme mora istupati kao odnos neposrednog gospodstva i potčinjenosti* [istakao I. R.], dakle neposredni proizvođač kao neslobodan čovjek.«¹³¹ »Ovdje vladavinu uslova proizvodnje nad proizvođačima *prikrivaju* [istakao I. R.] odnosi gospodstva i potčinjenosti koji se u očima svih pokazuju kao ne-

¹³⁰ Usp.: K. Marx, *Kapital*, III. sv., II. d., 6. odj., 47. gl., II, ulomak 1, passim.

¹³¹ Usp.: K. Marx, *Kapital*, III. sv., II. d., 6. odj., 47. gl., II, ulomak 1.

posredni pokretači procesa proizvodnje.«¹³² Proces izdvajanja nominalnog vlasništva od faktičnog posjedovanja završava u drugoj fazi feudalnog vlasništva, koju karakterizira pretvaranje radne rente u naturalnu rentu. (Povijesno ta druga faza može prethoditi prvoj: radna renta je karakteristična za razvijeno kmetstvo.) Ovdje *nema* njegova empirijskog temelja, izravne izvanekonomske prisile: »višak rada [se] više nema izvršavati u svom prirodnom obliku, pa dakle ne više ni pod direktnim nadzorom i prinudom gospodara zemlje ili njegovih zastupnika; naprotiv, neposredni proizvođač mora ga izvršiti pod vlastitom odgovornošću, *gonjen silom prilika* [istakao I. R.] umjesto direktnom prinudom, *zakonskom odredbom* [istakao I. R.] umjesto korbacem. Višak proizvodnje, u smislu proizvodnje iznad neophodnih potreba neposrednog proizvođača, a u okviru polja proizvodnje koje njemu samome faktički pripada, zemlje koju on sam eksploatira, umjesto, kao prije, na gospodarevu dobru pored i izvan njegova, ovdje je već postao pravilo koje se razumije samo po sebi.«¹³³

Ta druga faza zemljišnog vlasništva vrlo je značajna za razumijevanje feudalnog prava: *upravo ovdje* gdje nema realne prisile, a klasni proizvodni odnosi samo su formalno posredno izraženi kroz vladanje, *feudalno pravo javlja se osobito jasno kao posebna, ranija vrsta pravnog oblika*, o kojem je Marx rekao: »i pravo jačega je pravo«. U feudalnoj epohi proces društvene proizvodnje ne pokriva se, kao što je već spomenuto, oblicima tvarne ovisnosti, već oblicima izravne međusobne ovisnosti klasa. Upravo se taj oblik povijesno izdvaja od materijalnih uvjeta proizvodnog procesa i objektivira se za društvenu svijest kao neovisno područje. I na tom stupnju još nemamo potpuno razvijene pravne ideologije kao u društvu robne razmjene. Ovdje se pravo još javlja u religioznom obliku, ali sama religija, koja se posredno izražava, ovdje više nije prijašnja rodovska religija, s njezinim »pravom-dopuštanjem« roda. Ovdje pravo ima politički karakter — kao pravo gospode, kao pravo prednosti (Vorrecht), *pravo-privilegij*. Ovdje pravna osoba nije izravni subjekt, već privilegirana osoba. Tom pravnom obliku nije podređeno samo krupno feudalno vlasništvo, već i svi ostali pravni odnosi feudalne epohe: seljakovo posjedovanje

¹³² Usp.: K. Marx, *Kapital*, III sv., II d., 7. odj., 48. gl., III, ulomak 20.

¹³³ Usp.: K. Marx, *Kapital*, III sv., II d., 6. odj., 47. gl., III.

zemlje (»na lenskom pravu«, »prema feudalnom pravu«), prava korporacija, cehova, staleža, itd. »Stalež« je duboko pravna kategorija upravo feudalnog prava, koja gubi smisao u uvjetima kapitalističke proizvodnje. Kroz oblike pak »prava-privilegija« prolazi i proces raspadanja feudalizma: buržoasko društvo, koje se razvija unutar njega, polako prikuplja svoje »privilegije« i razvija se apsolutna monarhija, koja likvidira feudalnu hijerarhiju, gutajući i prisvajajući sve hijerarhijske privilegije feudalaca.¹³⁴ Tako je pravo-privilegij karakterističan i za dani povijesni stupanj jedini mogući način pravnog predočavanja feudalne ekonomije, prilikom kojeg odnosi vladanja kamufliraju proizvodni proces i predstavljaju jedini pokretački uzrok tog procesa. Kao što je već rečeno, ovdje se način pravnog predočavanja još nije oslobodio vladajuće religiozne ideologije, ima sve njezine karakteristične crte, stvara se pod njezinim utjecajem. Kao što ističe Engels, »srednji vijek je pripojio teologiji *sve ostale oblike ideologije* — filozofiju, politiku, pravne nauke, *pretvorivši ih u podvrste teologije* [istakao I. R.]. Time je on primorao svaki društveni i politički pokret da poprimi teološki oblik.«¹³⁵ Ali već sam pojam privilegija pretpostavlja određeni stupanj pravnog razvoja, *usporedba* pomoću jednakog mjerila »privilegija«, nejednakih feudalnih prava: taj pojam već pretpostavlja klasne odnose raspodjele, *koji su posredovani kao odnosi kroz ideološku kategoriju* privilegija. Zbog toga u feudalnom privilegiju imamo, nedvojbeno, raniji oblik prava.¹³⁶

¹³⁴ Vidjeti: *Kapital*, III sv., 2. d. [u originalu mjesto bilješke u glavnom tekstu nije naznačeno].

Velika je pogreška zato tumačiti takozvane »slobostine« staleža, sitnih feudalaca, slobodnih yeomena, članova družine i sl. »kao slobodu« u buržoaskopravnom smislu. »Slobostine« su već u zoru feudalizma iste one privilegije klasa i grupa koje se nalaze na nižim stupnjevima hijerarhijske ljestvice.

¹³⁵ F. Engel's, *Ljudvig Fejerdah* [usp.: F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, str. 1364, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*].

¹³⁶ Primijetiti ćemo uzgred da upravo takav društveni odnos kod kojega su obje feudalne klase obdarene, pa makar neravnomjernim količinama, feudalnih »prava« nemamo u *robovlasničkom* uređenju. Robovi se ovdje smatraju stvarima, instrumentum vocale: između vlasnika, pak, i stvari *ne može postojati društveni odnos raspodjele*, odnos »imovinske nejednakosti«, zbog toga nema ni pravnih odnosa.

Kad bismo htjeli provesti analizu zašto u feudalnom razdoblju, bez obzira na već započet proces odvajanja nominalnog vlasnika od faktičnog posjednika, još nema razvoja čisto pravne ideologije, otkrili bismo da je temeljni uzrok spomenute pojave to što *vlasništvo u tom vremenu još ne razvija sve njemu imanentne suprotnosti, još ne izražava posredno, u punoj mjeri odnos klasne eksploatacije: sredstva za proizvodnju još nisu odvojena od neposrednog proizvođača i empirijski temelj feudalnog prava često nije toliko u ekonomskoj koliko je u izvanekonomskoj prisili. Međutim, moramo se ograditi: i u tom stadiju često već postoji ekonomska ovisnost seljaka o zemljoposjednicima, kao posljedica pozajmljivanja inventara i sl., a i njihova ekonomska ovisnost o lihvaru. Robni promet, u čijem se procesu razvoja iskristalizira i suvremeni oblik privatnog vlasništva i suvremene pravne kategorije, povijesno se stvarno odvija u razdoblju feudalizma, ali tada još nije specifičan oblik, koji određuje društvene odnose: ne određuje ih, pak, zato što su sredstva za proizvodnju još u izravnom posjedu proizvođača.*

Ovdje je nužno jasno shvatiti *ulogu razmjene i robne forme* uopće u razvoju pravne ideologije. Povijest pokazuje da je uloga robne forme u svom razvoju, nema dvojbe, usko vezana uz razmjenu i uz uzajamne odnose individuuma u razmjeni, te je ona pretežno ideologija društva robne razmjene, temelji se na načelima »slobode«, »jednakosti«, ekvivalenta, koji odražava odnose individuuma robnih proizvođača. Međutim, već okolnost što razmjenu susrećemo gotovo u samu zoru društvenosti, što se robna forma, u većem ili manjem stupnju, nalazi u najrazličitijim povijesnim razdobljima klasnog društva, pokazuje da *u razmjeni kao takvoj ne možemo tražiti konačno tumačenje razvoja pravne ideologije.* Sama razmjena nije ništa doli oblik veze proizvođača u raspodjeli, uvjetovan ovom ili onom organizacijom cijele proizvodnje koja ga obuhvaća. Razmjena postaje *sveopći oblik raspodjele* na određenom povijesnom stupnju u društvu razjedinjenih proizvođača robe. Oblici razmjene određuju specifični karakter proizvodnje, ali i sami su prethodno određeni proizvodnjom. Tako se u feudalnim odnosima razmjena često podudara s jednostavnom pljačkom i nasiljem: »sve je ratove u ono doba izazivala trgovačka konku-

rencija. Ratovi su također pokazali da se trgovina, poput pljačke, temelji na pravu jačega.«¹³⁷ Ovdje, kao i u praskozorje klasnog društva, razmjena samo djelomično ima ulogu *oblika raspodjele*, ne obuhvaćajući još u cjelini imovinske odnose raspodjele.

Zato u formi proizvodnje i raspodjele, a ne u uvjetovanoj od nje i samo dodatno njome izraženoj formi razmjene, moramo tražiti korijene svakog vlasništva, a isto tako i svakog prava. Za puni razvoj čisto pravne ideologije nije nužan razvoj jednostavno razmjene, već razmjene radne snage za zaradu. Samo tada razmjena postaje *sveopći oblik raspodjele: zato je njegov temeljni uvjet odvajanje sredstava za proizvodnju od neposrednih proizvođača.* I zaista, povijesno najpuniji razvoj i svoj logički završetak privatno vlasništvo, a zajedno s njim i sva pravna ideologija, dobiva na najvišem stupnju klasnog društva — *u kapitalističkoj proizvodnji.* Privatno vlasništvo na stupnju takozvane jednostavne robne proizvodnje još ne dobiva završetak u svom razvoju; već se na takav način otuđuje i omogućuje iskorištavanje tuđeg rada, ali još nije klasni proizvodni odnos koji omogućuje eksploataciju tuđe radne snage. Prilikom jednostavne robne proizvodnje — mislimo na razmjenu slobodnih proizvođača robe: »Robe se razmjenjuju srazmerno svojoj vrednosti, to jest radu koji je u njima sadržan. Individue istupaju jedna prema drugoj samo kao robnici i mogu stoga doći do robe drugih samo otuđivanjem svoje vlastite robe. Stoga izgleda kao da imaju da razmene samo svoj vlastiti rad, pošto razmena roba koje sadrže *tuđi* rad, ukoliko nisu same bile dobijene razmenom vlastite robe, pretpostavlja druge odnose među ljudima od (prostih) robnih posjednika, kupaca i prodavaca. U kapitalističkoj proizvodnji iščezava ovaj privid koji pokazuje njena vlastita površina. No što ne iščezava to je iluzija da prvobitno ljudi istupaju jedan prema drugome samo kao posjednici roba te da je stoga svako vlasnik samo ukoliko je radnik.«¹³⁸

Osobitost kapitalističke proizvodnje, prema tome, sastoji se u tome što se predodžba o razmjeni proizvoda vlastitog rada, koja ima empirijski temelj, faktički događa pri jednostavnoj robnoj proizvodnji, *prenosi se na druge, već kapitalističke odnose*, prema tome, odvajaju se od toga svog ekonom-

¹³⁷ Lit. nasl., sv. I, str. 382; usp.: Kapital, sv. I.

¹³⁸ Usp.: K. Marks, Teorije o višku vrednosti, III d., str. 290, u: MED, tom 26, Beograd 1972.

skog temelja. Budući da zapravo već predstavlja pravo na tuđi rad, kapitalističko vlasništvo je, kao i prije, utemeljeno na razmjeni ekvivalenata. Samim time to se vlasništvo pretvara u pravni naslov na pravo raspolaganja tuđom radnom snagom. »Radna snaga uzima za samog radnika oblik robe koja njemu pripada... robni oblik tek od tog momenta počinje bivati opštim oblikom proizvoda rada.«¹³⁹

Kao što prikazuje Marx, prilikom usporedbe jednostavne robne proizvodnje i kapitalističke proizvodnje potonja je i povijesni i logički završetak prve, završavajući razvoj robnog oblika i »prava vlasništva, koje odgovara robnoj proizvodnji«: »Dogod se pri svakom činu razmene, pojedinačno uzet, budu održavali zakoni razmene, može se u načinu prisvajanja izvršiti potpun prevrat a da se nikako ne dira u pravo svojine koja odgovara robnoj proizvodnji. Isto ovo pravo [istakao I. R.] u snazi je, kako na početku kada proizvod pripada proizvođaču..., tako i u kapitalističkom periodu...« Pojam »robe« krije u sebi i pojam budućeg kapitala, sve suprotnosti kapitalističke proizvodnje, prema kojoj neminovno kreće robna proizvodnja. Ali tek od časa nastupa slobodne radne snage u prodaji robna proizvodnja dobiva sveopći karakter i postaje tipičan oblik proizvodnje. »Tek kad joj najamni rad postaje osnovicom, robna se proizvodnja nameće cjelokupnom društvu; ali tek tu ona i razvija sve svoje prikrivene snage... U istoj onoj mjeri u kojoj se ona, prema vlastitim zakonima, sve više izgrađuje u kapitalističku proizvodnju preobraćaju se zakoni svojine robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja.«¹⁴⁰ Ističući vezu između spomenutih oblika proizvodnje, Marx istodobno konstatira njihove razlike. U epohi trgovačkog kapitala, kad je masa viška vrijednosti već toliko velika da se sam majstor oslobađa ručnog rada i pretvara se u kapitalista, »da tako formalno ustanovi kapitalistički odnos«, koji se sastoji u tome da se višak rada ne oduzima izravnom prisilom, već »kroz posrednu kariku dobrovoljne prodaje radne snage«. Tako imamo na tom stupnju samo formalno potčinjavanje kapitalu. »... specifično kapitalistički način proizvodnje... sa svojim metodama, sredstvima i uslovima, nastaje i izgrađuje se samoniklo tek na podlozi formalne potčinjenosti rada kapitalu. Ujedno formalno potčinjavanje rada kapitalu

¹³⁹ Usp.: K. Marx, *Kapital*, I sv., 2. odj., 4 gl., 3, bilješka 41.

¹⁴⁰ Usp.: K. Marx, *Kapital*, I sv., 7., odj., 22. gl., 1, ulomak 31, 32, passim.

ustupa mjesto realnome.«¹⁴¹ Na drugome mjestu Marx tu-mači potonju postavku: »Isto se tako komanda kapitala nad radom s početka ispoljavala samo kao formalna posledica toga što radnik umesto za sebe radi za kapitalista a usled toga pod njegovim zapovedništvom. S kooperacijom mnogih najamnih radnika razvija se komanda kapitala u pogodbu za samo izvođenje procesa rada, u pravi uslov za proizvodnju. Sada kapitalistova komanda na polju proizvodnje postaje isto onoliko neophodna koliko generalova komanda na bojištu.«¹⁴²

Na takav način tek prilikom ugovaranja radnog najma dolazimo do najvišeg stupnja pravne ideologije. Samo tada se završava »postvarenje« društvenih odnosa, »neposredna sraščćenost materijalnih odnosa proizvodnje s njihovom historijsko-socijalnom određenosti«.¹⁴³ Robni fetišizam, koji osobito pomaže njegovu razvoju, sam je posljedica sveopće rasprostranjenosti robnog oblika, prema tome je rezultat odvajanja neposrednih proizvođača od materijalnih uvjeta proizvodnje. Principi »slobode« i »jednakosti«, koji se rađaju usporedo s razvojem razmjene, također samo u procesu kupovine radne snage dobivaju svoj najočitiiji oblik. Kao što ističu Marx i Engels: [»mora vlasnik novca da zatiče na robnom tržištu slobodnog radnika] slobodnog u dvostrukom smislu, da kao slobodna ličnost [istakao I. R.] raspolaže svojom radnom snagom kao svojom robom, a da s druge strane nema na prodaju drugih roba, da je lišen i go, da je slobodan od svih [istakao I. R.] stvari potrebnih za ostvarenje njegove radne snage.«¹⁴⁴ U Njemačkoj ideologiji Marx upravo drugi moment ističe kao temeljni: »... samo jus utendi et abutendi predmeta izražava činjenicu da je privatno vlasništvo postalo posve neovisno o zajedništvu (proizvođača, I. R.), i s druge strane iluziju [istakao I. R.] kao da samo privatno vlasništvo počiva na pukoj privatnoj volji, na proizvoljnom raspolaganju sa stvari.«¹⁴⁵

Tako pojam »pravne slobode« pretpostavlja empirijski temelj svog razvoja ne samo u faktičnom oslobođenju lično-

¹⁴¹ Usp.: K. Marx, *Kapital*, I sv., passim; 4. odj., 11. gl., ulomak 16, te malo niže dio rečenice iz 5. odj., 14. gl., ulomka 4, te dio rečenice iz 5. odj., 14. gl., ulomak 6 (slobodno citirano).

¹⁴² Usp.: K. Marx, *Kapital*, I sv., 4. odj., 11. gl., ulomak 17.

¹⁴³ Usp.: K. Marx, *Kapital*, III sv., 7. odj., 48. gl., III, ulomak 16.

¹⁴⁴ Usp.: K. Marx, *Kapital*, I sv., 2. odj., 4. gl., ulomak 7.

¹⁴⁵ Usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija*, str. 526, u: K. Marx, *Filozofsko-politički spisi*.

sti od spona feudalnih privilegija, već i u onom novom obliku ekonomske ovisnosti, u neminovnosti kapitalističkog najma, koji se za društvenu svijest javlja kao pravna sloboda. Faktično, a ponekad i pravno, postali su slobodni, kao što ističe Marx, seljaci u Engleskoj već krajem XIV stoljeća. Ali u tom ranom razdoblju njihov pravni položaj pretpostavlja se također u obliku svojevrsnoga feudalnog privilegija: »seljaci su na parcele koje su posjedovali imali isto tako feudalno pravo vlasništva kao i sami feudanci«. ¹⁴⁶ Tek kasnije proces eksproprijacije seljaka od strane feudalaca označuje zaokret prema suvremenoj pravnoj ideologiji. Isto je tako trajno vezan uz pojam pravne slobode pojam pravne jednakosti, premda se rađa u društvu slobodnih i jednakih proizvođača robe, ali se posve razvija tek onda kada pojam pravne jednakosti postane »pravo nejednakosti, dodatak jednakog mjerila onome što nije jednak«.

Analizirajući radni ugovor, Marx se zaustavlja na činjenici kako se pravni ugovor ovdje odvajava od momenta faktične predaje radne snage i javlja se kao čisto formalni proces, koji se posredno izražava. »Prodaja radne snage, idealno ili pravno, već se odvija u tom prvom procesu, bez obzira na to što se rad plaća tek nakon izvršenja.« ¹⁴⁷

Proces razvoja buržoaskopravne ideologije i njezine karakteristične osobitosti, povijesno izdvajanje posebnog »ideološkog staleža« pravnik — svi su ti momenti već donekle tumačeni u marksističkoj literaturi. Zato ćemo se ograničiti samo na pojedine strane pitanja. Usporedo s pojmovima apstraktnog rada, klasa, samo u uvjetima robno-kapitalističke proizvodnje dobiva svoj puni razvoj, stvarnost, praktičnu istinu i snagu i pojam privatnog vlasništva, koje se pretvara u kapital: privatno vlasništvo javlja se kao klasni proizvodni odnos, kao odnos vladanja, mogućnost raspolaganja tuđom radnom snagom. Ali budući da kapitalističko vlasništvo izvire iz odvajanja sredstava za proizvodnju od proizvođača, *realizira se* kao takvo, tj. kao proizvodni odnos, samo u proizvodnom procesu, prilikom kontakta radne snage s materijalnim uvjetima proizvodnje. Stvari, sredstva za proizvodnju

postaju nužna karika za posredovanje, koja međusobno povezuje ljude u proizvodnom procesu. Odatle sve veća mistifikacija u kojoj se društveni karakter rada zamišlja kao »društveno svojstvo danih stvari, koje je njima svojstveno od prirode«. Robni fetišizam završava, s jedne strane, postvarenjem proizvodnih odnosa, a s druge strane — »personifikacijom stvari«. Obje te osobitosti odražavaju se i u izgradnji pravne ideologije. S jedne strane, ideološko posredovanje proizvodnih odnosa u svojstvu uzajamnih odnosa volja poprima u pravnoj ideologiji oblik odnosa posebne, pojedinačne volje prema stvari. ¹⁴⁸ Istodobno čuvar stvari, robe (Warenhüter) počinje dobivati ulogu predstavnika te robe, njihove personifikacije — u »subjektu prava«. Privatno vlasništvo zamišlja se kao fetiš, koji niče samostalno, kapitalist kao predstavnik kapitala. Istodobno dolazi i do opredmećivanja proizvodnog odnosa u privatnom vlasništvu i personaliziranja tog društvenog odnosa, koji je skriven iza stvari: tako dolazi do pravnih pojmova corpus domini i animus domini. Opisano »opredmećivanje« i »personifikacija« leže u temelju razvoja takozvanoga *stvarnog prava*, kojem se suprotstavlja *obligaciono pravo*. Pojam »obligacije« postoji, dakako, već u vrijeme feudalizma, ali na tom stupnju, još nema, u strogom smislu, obligacionog prava, kao što nema ni stvarnog prava. Ta se dva pojma razvijaju *samo usporedo sa suprotstavljanjem* pojmova corpus i animus domini — usporedo s buržoaskopravnom ideologijom. Marx proučava kako se ti pojmovi »subjekta prava« i »pravnog sporazuma« razvijaju zajedno s pretvaranjem kapitala u oblik novčanog kapitala, koji nosi kamate.

Evo što čitamo kod Marxa o spomenutim procesima: »Što je kapital posmatran ne kao rezultat nego kao preduslov procesa? Što ga čini kapitalom pre no što ulazi u proces, tako da ovaj samo razvija njegov imanentni karakter? Društvena određenost u kojoj on tu jeste. To što živom radu protivstoji prošli rad, delatnosti proizvod, čoveku stvar, radu njegovi vlastiti predmetni uslovi *kao tuđi, samostalni, po sebi stojeći subjekti, personifikacije*, ukratko kao *tuđa svojina*, i u tome vidu kao 'upotrebljivači' i 'komandanti' sa-

¹⁴⁶ Kod Marxa: »... stvorio je krupni feudalni gospodar *nesravnjivo* veći *proletarijat* nasilnim najurivanjem seljaka sa zemlje, na koju su oni imali isto feudalno pravo koje i on...« Usp.: *Kapital*, I sv., 7. odj., 24. gl., 2, ulomak 4.

¹⁴⁷ K. Marks, *Teoriji pribavočnoj stoimosti*, sv. I, str. 271. Usporediti odgovarajuća mjesta u *Kapitalu*.

¹⁴⁸ Usp.: kod Marxa: »... budući da uopće stvar, ako se promatra samo u odnosu na njegovu volju, gotovo nije stvar, nego tek u saobraćanju i neovisno od prava ona postaje stvar, zbiljsko vlasništvo...« [usp.: K. Marx-F. Engels, *Njemačka ideologija* str. 526, u: *Filozofsko-politički spisi*].

mog rada, koji prisvajaju rad umesto da rad prisvaja njih. To što vrednost — postojala ona kao novac ili roba — u daljem razvoju uslovi za rad, stoji prema radniku kao *tuđa svojina*, kao nešto što pripada samom sebi, znači samo to da uslovi za rad stoje prema njemu kao *svojina* neradnika, ili u najmanju ruku da sopstvenik uslova za rad, ukoliko je kapitalista, stoji prema njima ne kao radnik, nego kao *sopstvenik* vrednosti itd., kao subjekt u kome ove stvari imaju svoju vlastitu volju, pripadaju same sebi i personificirane su kao samostalne sile. [...] To je antagonistička društvena određenost koja je u njemu izražena i koja se, odvojena od samog procesa, izražava u *svojini kapitala kao takvoj*. Ovaj jedan moment, odvojen od samog kapitalističkog procesa proizvodnje... izražava se u tome da su novac i roba po sebi, *latentno*... i da u tom obliku predstavljaju... *komandu nad tuđim radom*, otuda vrednost koja se oplođava, i daju *pravo na prisvajanje* tuđeg rada. Ovde se jasno ističe i to da je ovaj odnos osnov i sredstvo za prisvajanje tuđeg rada...¹⁴⁹

Ovdje se kapital razmatra kao pretpostavka proizvodnog procesa od strane onog njegovog stvarnog oblika koji prima proizvodni odnos i gdje pravna forma, pravni naslov počinje dobivati bitnu ulogu: u tom obliku kapital se *javlja* kao samostalan izvor vrijednosti. Još oštrije taj preobražaj društvenog odnosa u pravni naslov i ujedno završetak fetišističkog oblika kapitala nalaze mjesto u kamati koju dobiva novčani kapitalist: »Ovo obličje stvara se nužno time što se *pravna svojina* na kapital *odvaja od ekonomske svojine* na nj, i prisvajanje jednog dela profita pod nazivom kamate pritiče *kapitalu po sebi* — ili *vlasniku kapitala* — koji je potpuno odvojen od procesa proizvodnje.«¹⁵⁰ Industrijski kapitalist dobiva zajam od novčanog kapitalista i ustupa mu dio dobivenoga viška vrijednosti. »Stvarno kretanje pozajmljenog novca kao kapitala jest operacija koja leži s one strane transakcija između zajmodavca i zajmoprimca. U samim ovim transakcijama ovo se *posredništvo* ugasilo, ne vidi se, nije neposredno obuhvaćeno. Kao roba naročite vrste, kapital ima i naročitu vrstu otuđenja. Zato se ovdje povratka ne *izražava* kao konsekvencija i rezultat nekog određenog niza

¹⁴⁹ Usp.: K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, str. 366, MED, tom 26, passim.

¹⁵⁰ Ibid., str. 356.

ekonomskih zbivanja, nego kao *posljedica specijalne pravne pogodbe* između kupca i prodavača. Vrijeme povratka zavisi od toka procesa reprodukcije; kod kamatonosnog kapitala *izgleda* kao da njegovo vraćanje kao kapitala zavisi samo od sporazuma među zajmodavcem i zajmoprimcem. Tako da se povratak kapitala s obzirom na ovu transakciju ne ispoljava više kao rezultat određen procesom reprodukcije, nego tako kao da pozajmljeni kapital nikad nije izgubio oblik novca. Svakako, ove su transakcije faktično određene stvarnim povracima. Ali se to ne ispoljava u samoj transakciji.«¹⁵¹

Zato je zajam, kao i kupnja-prodaja, samo sporazum koji posreduje, ali više ne posreduje kretanje same robe, već i kapitala, koji se razmatra kao roba: »Ovo je pozajmljivanje dakle odgovarajući oblik da bi se novac otuđio kao kapital, umjesto kao novac ili kao roba.«¹⁵² Isto to opažamo i prilikom realizacije kapitalističke zemljišne rente, tog »ekonomsko[g] ostvarenja zemljišnog vlasništva, pravne fikcije«, gdje je naslov vlasništva nad zemljom iracionalni oblik vrlo složenih društvenih odnosa.¹⁵³ Još više raste uloga pravnih naslova koji se odvajaju od realnih društvenih odnosa usporedo s razvojem kredita i dioničkih društava.

Na takav način, ako već jednostavna robna proizvodnja rađa »čisto atomističke odnose između ljudi u njihovu društveno-proizvodnom procesu«, »koji poprimaju stvarni karakter«, onda robno-kapitalistička proizvodnja, pri kojoj dolazi do odvajanja vlasništva od proizvođača, koji sve više jača u različitim udaljenijim oblicima kapitalističkog vlasništva, još više pojačava taj tvorni karakter društvenih odnosa.¹⁵⁴ To dovodi do potpunog razvoja pravne ideologije, koja tek niče na prethodnim povijesnim stupnjevima. Ali i sami atomistički odnosi individuuma poprimaju najpotpuniji razvoj samo u granicama kapitalističke proizvodnje, u obliku atomističkih odnosa između pojedinih kapitala i člana eksploatatorske klase, koji ih personificiraju: »egoistički individuum« građanskoga društva nije samo običan slobodni robni proizvođač, već je *kapitalistički individuum* koji eksploatira »individuume« antagonističke klase. Ovo potonje osobito se očituje u procesu odvajanja privatnih i javnih

¹⁵¹ Usp.: K. Marx, *Kapital*, III sv., I d., 5. odj., 21. gl., ulomak 35.

¹⁵² Usp.: *Kapital*, III sv., I d., 5. odj., 21. gl., ulomak 39.

¹⁵³ Usp.: *Kapital*, III sv., II d., 6. odj., 37. gl., ulomak 36.

¹⁵⁴ Usp.: *Kapital*.

interesa, privatne i kolektivne »volje« — u *privatnom i javnom pravu*.

Feudalno pravo-privilegija ima pretežno »politički karakter — po Marxovim riječima — tj. elementi građanskog života, na primjer posjed, ili porodica, ili način rada, bili su uzdignuti do elemenata državnog života¹⁵⁵. Ovdje su prava feudalaca imala politički karakter ne samo zato što se u njegovoj osobi udruživao i politički vlastodržac, već su se zamišljala i sva druga prava kao ovo ili drugo pravo »vlastanja« koje je pripadalo tom individuumu pretežno iz dane sfere, a sve te privilegije ulazile su u sistem feudalne hijerarhije. Zato su ovdje »javni interes« bili istodobno i »privatni«, i obrnuto. Politička vlast mogla je biti samo više privilegirana od onih koji su se nalazili na nižim stupnjevima hijerarhije, od onih koji su bili manje privilegirani. Još nije bilo »jednakosti«, koja bi u pravnom smislu nivelirala sve građane, pri kojoj se državna vlast zamišlja kao »opća stvar«. Zato je feudalna država imala »nadzemaljski karakter«, bila je »posebna funkcija jednog od naroda odvojena vladara i slugu¹⁵⁶. Hijerarhijski vlastodržac javlja se kao »glavar izrađene hijerarhije društvenih stupnjeva ili kasta, od kojih svaka raspolaže vlastitim privilegijama i odvaja se od ostalih pomoću gotovo neprelazne barijere porijekla ili strogo određenoga društvenog statusa«. Njegov odnos prema državi jednak je odnosu vlastelina prema svom zemljišnom nasljednom imanju. Uz razvoj trgovačkog kapitala državna vlast *na vanjski način* počinje obavljati i »opću stvar«, nastupajući kao zaštitnik, »garant« sigurnosti tržišne razmjene. Zapravo, nastavlja obavljati svoju »posebnu stvar«, čuvajući te posebne interese i privilegije samog feudalnog hijerarha; treba pamtiti da sam hijerarh u to vrijeme postaje predstavnik trgovačkog kapitala. To utječe i na odnos državne vlasti prema lihvarstvu, koje vlast čas tolerira, čas ograničava — ovisno o tome na kojem su povijesnom stupnju njezini posebni interesi.

Tek eksproprijacija neposrednih proizvođača tokom procesa kapitalističkog razvoja, prema tome promjena samog načina proizvodnje i usporedo s njom oblici privatnog vlasništva, unosi promjenu u vladajuću predodžbu o državnoj vlasti. Tek sada, suprotno proletarijatu koji niče, buržoazija

¹⁵⁵ Usp.: K. Marx, *Prilog jevrejskom pitanju*, str. 118 (preveo Stanko Bošnjak), u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*.

¹⁵⁶ *Ibid.*, str. 118.

od feudalnog staleža postaje klasa: klasa ne samo »po sebi«, »za druge«, tj. postaje cjelokupnost ujedinjenih pomoću jedinog načina eksploatacije »egoističnih individuumu«, ali i klasa »za sebe«, koja postaje svjesna svojih zajedničkih klasnih interesa. Kapitalistička konkurencija razdvaja te »atome«, stvarajući njihove »privatne interese«, zajedništvo pak njihova klasnog statusa i antagonizam s obzirom na eksploatiranu klasu ujedinjuje ih, ostavljajući osim privatnih i neke zajedničke interese. Zbog toga je buržoaska revolucija, »koja je konstituirala političku državu kao *opće* djelo... razbila građansko društvo na njegove jednostavne sastavne dijelove, s jedne strane na *individuumu*, a s druge na *materijalne i duhovne elemente*, koji sačinjavaju životni sadržaj, građanski položaj ovih individuumu«. Ona je »oslobodila okova politički duh... oslobodila od njegova miješanja s građanskim životom i konstituirala kao sferu zajednice, *općeg* narodnog dijela u idealnoj nezavisnosti od onih *posebnih* elemenata građanskog života [...] *Konstituiranje političke države i raspadanje građanskog društva za nezavisne individuumu* — čiji je odnos pravo, kao što je odnos staleškog i cehovskog čovjeka bio privilegija — izvršava se u jednom te istom aktu¹⁵⁷. Slično kao što se odnos između individuumu bourgeois javlja kao uzajamni odnosi »privatnih volja«, tako se i odnosi prema državi javljaju kao odnosi prema »zajedničkoj volji«, »suverenoj volji«. Država u buržoaskoj pravnoj ideologiji postaje pravni pojam: »društveni sporazum prirodopravne škole«, »pravno stanje«, »organizam« i sl. idealističke filozofije. Sva politička nadgradnja, s klasnim zakonodavnim ustanovama koje u nju ulaze, s klasnim sudom, klasnom administracijom — *svi ti odnosi poprimaju pravnu obojenost*.

Kao što je već protumačeno, javnopravna ideologija potpuno je nužna i povijesno neminovna dopuna privatnopravne ideologije, ona završava razvoj pravnog oblika uopće. Usporedo s tim očiti su i povijesna *neminovnost* takve podjele pravnih pojmova i *relativni* povijesni karakter sfera koje ti pojmovi obuhvaćaju te njihovo razgraničenje. Proces daljnje koncentracije i centralizacije kapitalističke proizvodnje, suvremena hegemonija financijskog kapitala vodi novom približavanju »privatnih« i »javnih« interesa; čitav niz »privatnopravnih« momenata poprima važnost i značajnost

¹⁵⁷ *Ibid.*, *passim*, str. 118, 119.

za svu klasu buržoazije u cjelini, pa zbog toga poprima i javnopravnu obojenost« te dobiva »javnopravno« tumačenje od prosvijećenih pravnika.

3.

Već smo označili pravo kao formalno posredovanje u obliku ideoloških odnosa i normi, klasnih proizvodnih, tj. distributivnih odnosa; ono varira usporedo s distributivnim odnosima, razvija se usporedo s razvojem privatnog vlasništva i, kao što smo vidjeli, postiže svoj najviši razvoj u robno-kapitalističkoj epohi. Postavlja se pitanje: koliko se i zašto se s te točke gledanja javljaju kao pravo područja takozvanoga javnog prava: državno pravo, administrativno pravo, sudsko i krivično pravo?

Za buržoasko društvo kao formalno posredovanje klasnih proizvodnih odnosa očituje se, bez dvojbe, prije svega tzv. privatno pravo. Ali privatno vlasništvo označili smo ne kao »stvar«, već kao društveni odnos, odnos »vladanja«, mogućnost raspolaganja tuđom radnom snagom. Ako želimo promatrati proizvodne odnose ne s njihove distributivne strane, već sa strane organizacijsko-radne, onda je razvoj buržoaskoprivatnog vlasništva razvoj odnosa čisto ekonomskog vladanja i potčinjavanja, suprotno prijašnjem feudalnom izvanekonomskom vladanju. Kapitalist, premda je samo personifikacija kapitalističkog vlasništva, unatoč tome vlada, raspolaže, ima određena prava na raspolaganje radnom snagom. Pravno vlasništvo, budući da se odvaja od ekonomskog vlasništva, postaje samo pravni »naslov na vlasništvo«, ideološki odnos u kojem »volja« vlasnika (*animus domini*) nema uzajamni odnos s drugom »voljom«, već se nalazi u ovom ili onom odnosu prema »stvarima« (*corpus domini*): pravni naslov, zbog takozvanog »stvarnog« značaja ne odražava faktički neposredno ekonomski odnos vladanja. Zato postaje nužan i drugi izraz odnosa privatnog vlasništva za društvenu svijest i drugi ideološki odnos, u kojem »stvar« već nestaje, ali se uspostavlja međusobni odnos između »volja« vlasnika-administratora i ne-vlasnika podređenoga. Na takav način, samo *opredmećivanje društvenih odnosa u robno-kapitalističkoj proizvodnji nužno rađa dvojak karakter pravnog odražavanja odnosa vlasništva*: i u svojstvu odnosa prema stvari, pravnog naslova na vlasništvo, i u svojstvu odnosa »vladanja«, administrativno-pravnoga. Jedno dopunjuje dru-

go, razvijajući se usporedo s razvojem drugoga, i obje te vrste pravnih odnosa zajedno određuju, formalno posreduju odnos kapitalističkog vlasništva kako s njegove stvarne, tako i s društvene strane. Zato je administrativno pravo u granicama kapitalističkog poduzeća u individualnom vlasništvu *isto to privatno pravo*, samo što predstavlja drugi izraz za pravo vlasništva ili, ako administriranje provodi kapitalist preko niza osoba, koje posreduju, udaljen odraz, prenošenje na druge osobe dijela prava što ga pruža vlasništvo. Ali krug prerogativa kapitalističkog vlasnika, ili njegove administracije, još je širi. Kapitalist ne samo što raspolaže primjenom radne snage, kapitalist može — ako ga ne ograničava odgovarajuće zakonodavstvo, čega obično nema u prvo vrijeme kapitalističke eksploatacije — i kazniti radnika kada se o što ogriješi, može ga kazniti globom, može ga otpustiti s radnog mjesta i sl. Jednom riječju, pravo kapitalističkog vlasnika sadrži zametke ne samo buržoaskog administrativnog prava, već i elemente buržoaskog *sudskog i krivičnog prava*.

Javno pravo i njegovo najvažnije područje državno pravo ne razvijaju se kao kasniji, udaljeniji odraz privatnopravne ideologije, već usporedo s njom, kao njezina neminovna dopuna i završetak razvoja pravnih odnosa uopće. Ako »subjekt prava« predstavlja personifikaciju vlasništva, onda se u državnom suverenitetu *personificira sva društvena klasa kapitalističkih vlasnika*; u njemu dolazi do posvećenja tobože »izvana«, od strane »zajedničke volje«, njihovih prava i obaveza, jer se sam politički oblik očituje kao racionalan i koncentriran izraz buržoaskog društva. Razvoj privatnog prava ne možemo zbog toga shvaćati bez državnog prava. Formalno posredovanje buržoaske ekonomije, odnosa kapitalističkog vlasništva nalazimo zato ne samo u privatnom pravu, već i u državnom pravu, koje ga dopunjuje; zbog toga državno pravo smatramo *pravom* isto toliko koliko i privatno pravo.

Međutim, odavde proistječe nedvojbeni zaključak da kapitalistički odnosi — stanovit oblik privatnog vlasništva koji je u temelju kako privatnog, tako i državnog prava buržoaskog društva — moraju podjednako utjecati na razvoj obaju područja, koja jedno drugo dopunjuju. Politička javnopravna ideologija također je privatnovlasnička ideologija, i zbog toga njezini pojmovi izviru iz istih temeljnih načela, prolaze kroz istu ideološku prizmu. *Država se isto tako per-*

sonificira kao »slobodna volja«, kao »kolektivna volja«, kao određeni »subjekt prava«. I isto tako dobiva u svojoj sferi pravo »vladanja«, upravljanja, raspolaganja. Usko područje državnog prava (ustava) određuje specifične crte tog subjekta prava, koji predstavlja kolektivnu volju, uzajamni odnos te suverene volje s »privatnim voljama«, da se tako izrazim, u statičkom presjeku kao »pravni naslov« državne vlasti: administrativno pravo izražava tu istu kolektivnu volju kao vladajuću volju, koja upravlja tim privatnim voljama. Kako u granicama kapitalističkog poduzeća, u individualnom vlasništvu, tako i s obzirom na cijelu državu, to je pravo izgrađeno po uzoru na privatno pravo, izvire iz istih odnosa kapitalističkog vlasništva i, kao i u pojedinačnom kapitalističkom poduzeću, u posebnim administrativno-pravnim odnosima dopunjuje »pravni naslov« države.

Isti trag privatnovlasničkih odnosa, a zato i buržoaskog prava, nalazi se i u području suvremenoga sudskog i krivičnog prava. Njegove pravne kategorije oblikuju se povijesno vrlo kasno. Povreda zakona — to je povreda ovog ili onog pravnog odnosa određenoga za danu društvenu epohu — povreda načela, po kojem se smatra da je izgrađen dani odnos: u klasnom se društvu zbog toga javlja istodobno kao povreda zakonodavne norme koja nju racionalno izražava. Za prvobitnu plemensku organizaciju ono što zovemo povredom zakona bila je izravna šteta, nanesena društvenom vlasništvu čitavog roda, kao šteta koju su pretrpjeli njegovi članovi; osveta zatim slijedi kao prirodna reakcija, koja nema nikakvo pravno značenje: »Za Indijanca«, piše Engels, »ne postoji pitanje da li je pravo ili obaveza... krvna osveta ili njezin otkup; takvo pitanje činilo bi mu se glupo.«¹⁵⁸ Sudenje, koje je na granici plemenskog i feudalnog društva vodio narodni skup, koji je rješavao sukob između plemena na temelju običajnih normi, ne može se nikako nazvati sudskim postupkom u onom smislu u kakvom ga mi upotrebljavamo u klasnom društvu; ondje ne postoje posebne sudске ustanove, sud i sudsko pravo — kao oruđa vladajuće klase, usko vezane uz političku nadgradnju. Ali to nije ni pravo u pravnom smislu: »sudski postupak je onda imao sakralno-formalistički karakter, sastojeći se od izgovaranja niza formula i od izvršavanja niza radnji, koje su trebale stimulirati božanstvo da otkrije istinu. Uloga suda svodila se, u stvari, na reguliranje cijelog tog obreda, na ulogu reži-

¹⁵⁸ F. Engel's, *Proishozhdenie sem'i*.

je... U biti, to je bio božji sud, a ne ljudski... *Nije to bio toliko sud koliko vraćanje...*¹⁵⁹ Za feudalno društvo povreda zakona jest povreda ove ili one feudalne privilegije: bilo feudalaca, bilo cehova, bilo korporacija. Sud se za feudalca svodio na klasni, samovoljni obračun viših u odnosu prema nižima. Pri sukobu, pak, jednakih sud dobiva, kao i u plemenskom društvu, vjersku obojenost, jer samo viša hijerarhijska instancija može odrediti na čijoj je strani u danom slučaju privilegija; odavde izvire »božji sudovi«, viteški dvoboji, itd. Ovdje još nema »jednakosti stranaka«, »pravedne odmazde« i sl. u buržoaskopravnom smislu: o tome na čijoj je strani vladanje ili privilegija rješava pobjeda ili poraz.

Općenito, pojam »odmazde«, tj. doslovce naknade ekvivalenta, razvija se tek uz razmjenu: već u vrijeme raspadanja roda ona se javlja kao otkup u zamjenu za krvnu osvetu, »Wehrgeld«, »vira« — u određenoj visini, ovisno o porijeklu onoga tko je pretrpio štetu. Međutim, na tom stadiju još nema suda ni krivičnog prava u suvremenom smislu riječi, nema ih kao javnopravnih kategorija, jer nije riječ o odgovornosti onoga tko je nanio povredu ili je povrijedio zakon pred odgovarajućom političkom instancijom, već uglavnom o pravednoj naknadi štete stranci koja je pretrpjela štetu. Dotle dok se društveni odnosi, vezani za postojanje političke nadgradnje, ne priključuju odnosima stranaka, povezanih naknadom učinjene štete ili povrede, oni ne izlaze izvan granica *privatnopravne forme*, koja se povijesno odvojila od procesa proizvodnje. Isto kao što u vrijeme kapitalizma neki pravni ugovori (sporazumi) (npr. zajam), koji pripremaju i dovršavaju materijalni proces proizvodnje, dobivaju potpuno odvojeno od njega samostalno (tako se čini) postojanje, tako se odnosi vezani uz naknadu učinjene nepravde u klasnom društvu predočavaju kao odvojeni od izravne materijalne proizvodnje, kao zakomplicirani momenti pravnog oblika toga materijalnog procesa. *Spomenuti odnosi postaju javnopravni* tek onda kada stupaju u vezu s *klasnom državom i s njezinim političkim oruđem — klasnim sudom*. Kao što je protumačeno, država je onaj nužni moment koji posreduje, preko kojeg se završava utjecaj ekonomskog procesa na izradu pravne forme. Pri tom posredovanju privatnopravna forma naknađivanja nepravde

¹⁵⁹ D. M. Petruševskij, *Očerki iz istorii srednevekovog obščestva — gosudarstva*, str. 212. Usp.: M. N. Pokrovskij, *Očerki istorii ruskoj kul'tury*, sv. I, str. 226.

uzdiže se na stupanj *javnopravne* forme: »javna volja« ne samo započinje sankcioniranje reda naknađivanja, već se red naknađivanja svaki put uspostavlja pomoću javnog autoriteta, suda. Osim čisto pravnog, formalnog posredovanja materijalnog procesa proizvodnje, ovamo se priključuje niz drugih društvenih odnosa, vezanih uz postojanje političke nadgradnje i uz njezine funkcije upravljanja i kontrole. Spomenuto posredovanje političke nadgradnje stvara sudsko i kazneno pravo kao javnopravne kategorije.

U feudalnom društvu naknadu narušenog prava, narušene privilegije ostvaruje sam feudalac, koji misli samo na sudske prihode te često u svojoj osobi ujedinjuje tužioca i suca: javnopravni odnosi ovdje su još spojeni s privatnopravnim odnosima. Građanski proces ovdje se rastvara u *kaznenom procesu*. Ali i feudalac je, unatoč tome, ne samo stranka, već istodobno i stanoviti politički autoritet u feudalnom smislu tog termina. Tek u robno-kapitalističkom društvu — usporedo s daljnjim oblikovanjem privatnog vlasništva, države, napokon same pravne forme — javnopravna bit sudskog i kaznenog prava nastupa u svojoj punoj očitosti. Naknađa se ne vrši samo na temelju »jednagog prava«, prema načelu razmjene ekvivalenata, kao svojevrsnog uspostavljanja narušenog načela prema kojem se predočuju izgrađeni pravni odnosi, nego naknadu, kao što je rečeno, uspostavlja i posvećuje država. Moment javnopravne ideologije — priznanje i posvećenje od strane »javne volje« — poprima prilično značenje u samom sudskom procesu. Lik javnog tužioca, koji nastupa kao stranka i kao predstavnik »javne volje« — i koji u tom smislu možda znači feudalni ostatak — karakterističan je upravo po tome što je u njemu personificirana »javna volja«. ¹⁶⁰ Uopće, za vrijeme suđenja pravni moment, pravna forma nastupaju osobito jasno ne zato što je sud sam po sebi »pravna ustanova«, već zato što narušeni pravni odnos stranaka pažljivije razmatraju kako one same, tako i sudske instance, uzimajući u obzir pojedine njegove momente. Moralno-pravno načelo sastava danog odnosa neprekidno ističe politički autoritet, koji ga ističe kao »normu« i uspoređuje s važećim zakonom.

¹⁶⁰ U tom slučaju ne slažemo se s drugom Pašukanisom koji smatra karakterističnim pravnim momentom samo onu okolnost kad tužilac u procesu nastupa kao pravna stranka. Personifikacija u njegovoj osobi »javne volje« ima isti takav značaj, jer se ovdje uspostavlja veza prava s klasnom državom, privatno-pravne ideologije s javnopravnom.

Na najvišem stupnju klasnog društva, u robno-kapitalističkoj proizvodnji, pravni oblik na takav način u svim svojim momentima i vrstama doseže najpuniiji i najočitiiji izraz. Usporedo s državom, s privatnim vlasništvom, s klasnim društvom uopće, mora odumrijeti i pravo kao formalno posredovanje njegovih proizvodnih odnosa, odnosa nejednakosti u raspodjeli, u pravnim, ideološkim odnosima. Nećemo se ovdje zaustavljati na procesu tog odumiranja, koji se odvija samo polako i postupno; kao što pokazuju Marx i Lenjin, »buržoasko pravo« zadržava se još u nižoj fazi komunističkog društva, pri socijalističkoj »jednakoju« raspodjeli, koja se provodi prema pravilima ekvivalentne razmjene — »prema radu«. Kao što ističu Marx i Lenjin, na tom stadiju faktično još postoji imovinska nejednakost članova društva — uz primjenu na njih jednakog mjerila, »jednakosti«, prema tome, primjenu stanovitog buržoaskog, po svom obliku, »prava«. To pravo definitivno odumire tek na najvišem stupnju komunizma, kada će potpuni razvoj društvenih proizvodnih snaga dopustiti ostvarenje raspodjele »svakome prema potrebi«. Buržoasko pravo, tj. pravni oblik karakterističan za robno-kapitalističke odnose, zbog toga još postoji u cijelom razdoblju što slijedi nakon pobjede proletarijata, dotle dok postoje odnosi razmjene, dok postoje klase, dok postoji proletarijat kao klasa — to je isto takav »ostatak« buržoaskog društva (koji postupno odumire) kao što je i pravo njegov ostatak. Zato se proletarijat, otkrivajući sve osobitosti i iluzije pravne forme, ipak ne može definitivno riješiti robno-pravne ideologije: *ne može a da ne iskoristi forme prava za svoju izgradnju*, ne može a da ne razmišlja u pravnim terminima, ne može a da ne postavlja pravne zahtjeve. Dakle, pravna ideologija je »za sve značajna, pa prema tome objektivna«, ona se objektivira za društvenu svijest u pravnim odnosima za daljnje razdoblje postojanja samog proletarijata. Jedino što proletarijat može i mora izboriti na putu prevladavanja pravne ideologije jest to da pomoću svoga moćnog oružja — dijalektičke metode nauči *razlikovati pravni odraz od njegove ekonomske biti*.

Takav je onaj povijesni razvoj pravnih pojmova koji se više ili manje podudara s logičnim razvijanjem pravne forme kao takve, počevši od najjednostavnijega pravnog odnosa — vladanja parcelom u društvenom vlasništvu — toga najranijeg zametka privatnog vlasništva i završavajući sa suvremenim kapitalističkim privatnim vlasništvom, a zatim s ras-

podjelom »prema radu« na prvom stupnju komunizma. U njima se razotkriva njegova duboka unutrašnja dijalektika. Ali taj dijalektički karakter razvoja prava ne treba predočavati samo tako simplificirano da se, tobože, »pravna svijest« nove revolucionarne klase probija i smjenjuje staro pravo, i sl. Naravno, na povijesnu smjenu pravnih ideja, temeljnih načela izgradnje ove ili one pravne forme, nedvojbeno utječe opća dijalektika klasne borbe. Ali oblik uvijek zaostaje za svojim revolucionarnim, ekonomskim i klasnim sadržajem; dijalektička proturječja između oblika i sadržaja u procesu prava i sastoji se u tome da se novi klasni sadržaj obično nagomilava u oblicima prijašnjih odnosa raspodjele, pa prema tome i u oblicima stare pravne ideologije, u oblicima starih pravnih odnosa. Tako se novi buržoaski sadržaj prava u početku razvija u oblicima starih feudalnih privilegija (cehova, gradova i sl.); proletarijat za svoju izgradnju iskorištava tržišne odnose, pa prema tome, kao što ističe Lenjin, »buržoasko pravo«, itd. Ovdje valja sve vrijeme imati na umu spomenutu dijalektičku vezu između klasnih proizvodnih odnosa i njihova formalnog posredovanja, pomoću koje se pravni oblik nužno i neminovno, posredujući ekonomski sadržaj, istodobno od njega odvajaju, objektivira se za društvenu svijest kao područje neovisno o tom sadržaju i samostalno u razvoju.

Te specifične osobitosti pravnog oblika poprimaju za naše dane, za pravno stvaralaštvo proletarijata koji se bori, nedvojbeno praktično značenje. Te osobitosti mora proletarijat na sve moguće načine uzimati u obzir, proletarijat koji sada u buržoaskopravne oblike ugrađuje svoj novi klasni sadržaj. Ovdje se, kao i svuda, dokazuju i ponovo potvrđuju Lenjinove riječi.

»Levo doktrinarstvo uporno ostaje pri bezuslovnom negiranju određenih starih oblika, ne videći da nov sadržaj probija sebi put preko svih mogućih oblika [istakao I. R.], da je naša dužnost, kao komunistâ, *da ovladamo svim oblicima* [istakao I. R.], da se naučimo da s maksimalnom brzinom dopinjavamo jedan oblik drugim . . .«¹⁶¹

(I. Razumovskij, *Problemy marksistskoj teorii prava*, Izdateljstvo Komunističeskoj akademii, Moskva, 1925; preveo Petar Gljebov)

¹⁶¹ V. Lenjin, *Dečja bolezn' »levizny« v komunizme*; usp.: V. I. Lenjin, *Dečja bolezn' »levičarstva« u komunizmu*, u: *Dela*, tom 32, str. 194, Jugoslavijapublik, Beograd, 1976.

O STANJU NA FRONTI PRAVNE TEORIJE

I

Među rezultatima borbi i pobjeda radnih ljudi naše velike domovine jedno od počasnih mjesta pripada sovjetskom pravu. Ono je snažno oružje u revolucionarnoj borbi za socijalizam. U dvadeset godina svojega postojanja sovjetski su zakoni služili i služe kao sredstvo onemogućavanja neprijatelja radnog naroda, odgajanja kolebljivih članova društva i učvršćivanja državne i društvene discipline. Socijalistička država radnika i seljaka visoko drži zastavu revolucionarnoga pravnog poretka i revolucionarne zakonitosti, dok je istovremeno u nizu zemalja fašistička buržoazija pogazila u blatu i krvi sâm pojam prava i zakonitosti. U SSSR-u je golema stvaralačka snaga socijalističkoga zakona i socijalističkoga prava. Ta uloga sada postaje još veća, još snažnija, osobito u vezi s novim Staljinovim Ustavom, koji je veliki, temeljni zakon socijalističke države radnika i seljaka.

Zato je razumljivo kakvo golemo značenje ima ovladavanje marksističko-lenjinističkom teorijom prava za djelatnike u praksi, koji su pozvani da ostvaruju zadatke što stoje pred sovjetskom državom. Razumljivo je, također, kakvo značenje ima teoretska razrada kako općih, tako i posebnih pitanja sovjetskoga prava. Međutim, teško se može naći još koji dio teoretske fronte koji je tako zaostao i tako zagađen kojekakvom nazovimarksističkom, nenaučnom truleži i starudijom kao što je područje pravnih znanosti.

U svom povijesnom govoru na konferenciji agronoma-marksista (1929. godine) drug Staljin je razotkrio zaostalost naše teorijske misli na području ekonomije, istaknuvši da teorijska misao »ne dostiže«¹ naše praktične uspjehe, »da kod nas postoji stanoviti jaz između praktičnih uspjeha i razvitka teorijske misli.«¹

¹ J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 307.

Drug Staljin je tada usmjeravao našu pažnju na to da »su u našem društveno-političkom životu u optičaju različite buržoaske i sitnoburžoaske teorije o pitanjima naše ekonomike«, koje smućuju pamet i ne nailaze na potreban otpor.

I drug Staljin je pitao: »Zar je teško shvatiti da se bez nepomirljive borbe protiv buržoaskih teorija, vođene na bazi marksističko-lenjinističke teorije ne može izvojevati potpuna pobjeda nad klasnim neprijateljem?«²

Treba reći da je to ponekome uistinu bilo i ostalo nejasno. Time uvelike treba objasniti nedostatnost naše borbe s tim »teorijama« koje su, govoreći riječima druga Staljina, stekle čvrstoću predrasuda na nizu dijelova naše teoretske fronte, pa tako — osobito — i na pravnom sektoru te fronte.

Vjerojatno ni na jednom području nisu tako dugo i tako besramno »bile u optičaju«, a i sada su u optičaju, »teorije« i »teorijice« prožete otrovom najgrubljeg izvrtanja učenja Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina o državi i pravu.

Ovdje — u području takozvane opće teorije prava i u području pojedinih pravnih disciplina (državnog prava, građanskog, krivičnog, radnog, zemljišnog, procesnog i drugih prava) — mogu se naći predstavnici raznovrsnih smjerova, nijansi, pogleda, od kojih znatan dio ne samo što nema ničega zajedničkoga s marksizmom-lenjinizmom, premda se uporno pokrivaaju tim nazivom, već znače grubo falsificiranje naše znanosti, grubo izvrtanje principa i temeljnih postavki marksizma-lenjinizma.

Da bi se dokazala točnost te tvrdnje, dovoljno je upozoriti na »radove (koji su svojedobno bili u velikom »optičaju«) takvih marksista kao što su, na primjer, prof. Gojhbarg (*Privredno pravo, Proletarijat i pravo* i dr.), prof. Rejsner (*Pravo, Naše pravo, tuđe pravo, opće pravo*), Iljinski, Magerovski, Razumovski, Arhipov i dr., koji su na sovjetski način prepjevali buržoaske teorije psihologa, normativista, svih tih Petražickih, Knappa, Duguíta, Karnera,³ itd.

Na tom je području dugo vremena vršljao sada raskrinkani dvoličnjak Pašukanis. Niz posljednjih godina on je nekontrolirano gospodario u Institutu za sovjetsku izgrad-

nju i pravo. Taj je institut, određen da bude rukovodeći centar znanstvene misli na području teorije države i prava, u rukama Pašukanisa i njegovih pomagača postao utočište za niz ljudi koji su u stvarnosti bili neprijatelji sovjetske države i sovjetskog prava. Ondje su poslovali takvi okorjeli trockistički licemjeri kao što su Berman, Volkov, Gincburg, Dzenis, Ašrafjan, Docenko, Starovojtov i dr.

Pašukanis i njegovi suučesnici pretvorili su sovjetski znanstvenoistraživački institut u staju gdje su cvjetali odvratna familijarnost i grupašenje. Nepoželjni i nezgodni radnici bili su odstranjivani, sav je rad monopolizirala »kooperativa« usko povezanih ljudi. Gušenje samokritike, dođvoravanje, uzajamno hvaljenje, uzajamno opraštanje pri otkrivanju čijih grešaka, »liderstvo« — sve je to ondje svilo sebi ugodno gnijezdo. Česti signali partijske štampe o neuspjehu na fronti teorije prava ostajali su bez odjeka. Tome je pridonijelo nepostojanje boljševičke budnosti pravnika-komunista.

Štetočinski rad na području pravnih disciplina obavljali su Pašukanis i njegovi pomagači prilično diskretno. Ti su ljudi često priznavali svoje greške, ali, kako se to sada zna, samo zato da bi nastavili propovijedati nazovimarksističke, antilenjinističke poglede u prikriivenijem obliku. Njihova je »znanstvena« djelatnost bila usmjerena na to da počto-poto zadrži razvoj pravnih disciplina kako bi se diskreditirala i uništila sovjetska pravna znanost.

Odstupajući, pod paljbom kritike, korak po korak, oni su u različitim oblicima propovijedali antipartijske, štetne »teorije« odumiranja države i prava. Cilj je tih pokušaja bio da se radnička klasa razoruža pred svojim neprijateljima, da se potkopa državna snaga socijalizma. Školskoj omladini, kadrovskom podmlatku sugerirao se nihilistički odnos prema sovjetskom pravu. To se jednako tiče i područja opće teorije prava i pojedinih, posebnih pravnih disciplina (državnog, građanskog, krivičnog, radnog, zemljišnog i drugih prava).

Nazoviznanstvene pozicije Pašukanisa i njegove grupe na području prava bile su potpuno određene kontrarevolucionarnim restauracijskim »teorijama« trockizma i desničara (osobito antilenjinističkim Buharinovim pogledima). Izvori likvidatorskih »teorija« Pašukanisa i njegove kompanije nalaze se u Augijevim štalama otrcavanja i izopačavanja marksizma, što su provodili menjševički teoretičari II inter-

² Ibid., str. 308.

³ Austrijski marksist Karl Renner (1870—1950), istaknuti socijalist i državnik (predsjednik Austrijske republike), autor više radova s područja pravnih i političkih nauka (op. ur.).

nacionale. Sve je to bilo prikriveno gromkim riječima o kritici buržoaske pravne znanosti, bukom i grmljavinom zaklinjanja na riječima. A zapravo se sistematski proturala buržoasko-restauracijska, trockističko-buharinska krijumčarska roba. »Metodološki centar«, kako su svoju »kooperativu« veličali Pašukanis i njegovi pomagači, na riječima istupajući protiv buržoaskih teorija i njihovih nosilaca na sovjetskom tlu, zapravo je išao istom linijom izvrtanja marksizma kojom su se od početka sovjetske vlasti kretali buržoaski i menjševički pravници, vatreni pobornici Petražickog, Knap-pa, Duguíta, Rennera itd.

I zato, da bi se doprlo do srži izopačavanja marksizma-lenjinizma što su ga provodili Pašukanis i njegova prezira dostojna kontrarevolucionarna škola, potrebno je, makar u uopćenim crtama, prisjetiti se onih antimarksističkih teorija prava koje su bile u optičaju prvih godina proleterske revolucije.

II

U prvim godinama proleterske revolucije boljševički pravnički kadrovi bili su neobično malobrojni. Koristeći se time, buržoaski su se profesori, koji su u ranoj mladosti dali svoj danak »legalnom marksizmu«, i menjševički pravници pojavljivali s debelim knjigama, punima najbezobzirnijih krivotvorenja marksizma. Osobito je oživjelo njihovo djelovanje s prijelazom na NEP, kada su se u raznim područjima znanja mogli uočiti pokušaji preporoda buržoaske ideologije.

Svaki od tih »marksista« imao je svoga »učitelja« među okorjelim buržoaskim znanstvenicima. Upravo u duhu tih učitelja »učenici« su, prema svojim mogućnostima, obrađivali marksizam-lenjinizam, prikazujući rezultate takve »obrade« kao marksističko-lenjinističku teoriju prava. Stari menjševik Gojhbarg hvalio je Karla Rennera, mahist i bogdanovac prof. Rejsner hvalio je Knappa i Petražickog, prof. Iljinski hvalio je prof. Rejsnera, itd. Buržoaska apologetika primijenjena na pitanja sovjetskoga prava davala je odvratne plodove. Zanimljivo je da su se dosta često najreakcionarniji zaključci pojavljivali u obliku tobože »lijevih« fraza.

Još je 1923. godine prof. Gojhbarg pisao o »protupravnoj propagandi« kao jednom od najvažnijih zadataka organa sovjetskoga pravosuđa, pozivajući u pravi rat protiv prava

— da li buržoaskog ili sovjetskog, to učeni profesor nije objašnjavao — protiv prava uopće.

Ta je učena glava u jednoj od svojih, na žalost mnogobrojnih, knjiga, napisala doslovno ovo: »Svaki svjesni proleter danas zna, ili je makar sto puta čuo, da je religija opijum za narod. Ali je rijetko tko, čini mi se, svjestan toga da je pravo za taj isti narod — opijum koji još više truje i ošamućuje...« (*Osnove privatnog imovinskog prava*, 1924)

Pod firmom socijalističke Akademije društvenih znanosti i Narodnog komesarijata za pravosuđe RSFSR taj je otvoreni menjševički teoretičar govorio da se buržoasko uređenje razlikuje od socijalističkoga time što je »hram buržoaske vladavine — zakonodavstvo, a njegov fetiš — zakon; hram je proleterskog i socijalističkog svjetskog uređenja — upravljanje, a njegov obred — rad«.

Zauzimajući istodobno položaj profesora prava i člana kolegija Narodnog komesarijata za pravosuđe RSFSR, prof. Gojhbarg je sa zanosom citirao Duguíta, Wilsona i Rennera, laka srca je iz arsenala proleterske države izbacivao zakon i pravo kao buržoasku starudiju, kao »opijum«, kao štetan »ostatak buržoaskoga«, kao ideju koja služi interesima eksploatorske klase...

Gojhbargu je odgovarao prof. Rejsner. On je 1925. u jednom od svojih »radova« u nedoumici uzviknuo: »... Mi, eto, i ne znamo treba li nam pravo, koliko nam je potrebno i možemo li se pomiriti s tim da zbog nečega proletersku diktaturu i klasni interes premazujemo u nekakve zagonetne pravne slike i oblike.«⁴

Zapetljavši se u pitanju odnosa između diktature proletarijata i prava, prof. Rejsner je pravu jednostavno odricao mogućnost da bude revolucionarno oružje u rukama sovjetske države.

»Prije revolucije mislio sam«, pisao je, »da bismo pravo mogli iskoristiti kao revolucionarno oružje. Sada, kad postoji nova ekonomska politika i usporavanje svjetske revolucije, sklon sam prihvatiti suprotno gledište.«

I dalje: »Ako pravo i nije 'opijum za narod', svakako je prilično opasna ljekarija koja u vrelom stanju ima svojstva eksploziva, a u hladnome — sva svojstva jakog, ponekad i prejakog ljepila ili kita.«⁵

⁴ M. Rejsner, *Pravo. Naše pravo, čužoe pravo, obščee pravo*, str. 34.

⁵ Ibid., str. 35.

Strah od revolucionarnih svojstava sovjetskog prava (svojstava »eksploziva«) i negiranje goleme organizatorske uloge sovjetskog zakona i sovjetskog prava u procesu socijalističke izgradnje — eto što karakterizira buržoasko-menjše-više pozicije Rejsnera, Gojhbarga i njima sličnih.

Lenjin je 1922. na XI kongresu RKP(b) rekao: »...običnom radniku i seljaku mi smo svoje predstave o politici pružali odmah u obliku dekreta.«⁶ Samim tim Lenjin je istakao golemo organizatorsko značenje sovjetske, socijalističke zakonitosti i sovjetskog prava u cjelini. Lenjin je na IV sjednici VCIK-a govorio o prvom sovjetskom Zborniku zakona o radu, koji legislativno utvrđuje osmosatni radni dan, kao o golemoj tekovini sovjetske vlasti, a o takvim zakonima kao što je dekret o zemlji govorio je da smo njihovim izdavanjem osigurali savez seljaka i radnika.⁷ Lenjin i Staljin energično su branili misao o jedinstvenoj zakonitosti u cijeloj federaciji, ne o »kaluškoj« ili »kazanskoj«, nego o jedinstvenoj, kao što je pisao Lenjin, sveruskoj i čak jedinstvenoj za »cijelu federaciju sovjetskih republika.«⁸ A »marksisti« tipa Rejsnera i Gojhbarga smučivali su pamet čitalaca trulim, antilenjinskim »teorijama« o sovjetskom pravu kao »opijumu«, kao »opasnoj ljekariji«, negirajući tako njegovo značenje, korist i nužnost u borbi radnih ljudi protiv eksploataatora.

Kada su pak ti »znanstvenici« ipak bili prisiljeni pozabaviti se analizom sovjetskoga prava, izvaljivali su takve čudovišne besmislice da se njihovo objavljivanje može protumačiti samo krajnjom nebrigom izdavača prema marksističko-lenjinističkoj teoriji, njihovim neznanjem ili njihovim upravo neprijateljskim stavom prema lenjinizmu.

Kao primjer najgrubljeg izvrtanja lenjinsko-staljinškog učenja o pravu može poslužiti »teorija« istog tog Rejsnera koji je pravo uopće definirao kao »intuitivno pravo«, kao oblik »svijesti«, kao »kompleks osjećanja«. Profesor Rejsner stoji na pozicijama Macha-Averiusa-Bogdanova, podmećući mahizam pod marksizam-lenjinizam, podmećući idealizam pod materijalizam i materijalističku dijalektiku, i to u jednoj od njegovih najreakcionarnijih i najopskurnijih varijanti.

⁶ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 35, Jugoslavijapublik, Beograd, 1967, str. 177.

⁷ *Ibid.*, str. 264—265.

⁸ *Ibid.*, str. 236.

Po profesoru Rejsneru, pravo je kompromis između klasa. »Svaki pravni sistem... jest kompromis, ostvaren od ideoloških odlomaka najrazličitijih klasnih ideja, on je šareno tkivo načinjeno na osnovi pravnih zahtjeva i pogleda najrazličitijih društvenih klasa.«

Tako piše profesor Rejsner, nudeći tu antilenjinističku besmislicu kao marksizam, kao posljednju riječ pravne znanosti.

Marksizam-lenjinizam uči da je pravo »samo do zakona uzdignuta volja klase«. Po Rejsneru je pravo — gomila »ideoloških odlomaka« različitih klasa.

Marksizam-lenjinizam uči da »svaka partija koja se bori (pa tako i klasa — A. V.) mora svoja traženja formulirati u svom programu u obliku pravnih zahtjeva«. Po Rejsneru, pravni je sistem »šareno tkivo« načinjeno »na osnovi pravnih zahtjeva i pogleda najrazličitijih društvenih klasa...«

Polazeći od tih potpuno pogrešnih, štetnih, antimarksističkih i nazovinaučnih pogleda, prof. Rejsner je došao do predodžbe o sovjetskom pravu kao o kompromisnom pravu, kao o pravu »smirivanja i izmirenja«. Profesor Rejsner se toliko zaletio da je sovjetsko pravo prikazao kao pravo koje »na principima saveza« uključuje *seljačko pravo* i na osnovi »snošljivosti i kompromisa« — *buržoasko pravo*.

Po profesoru Rejsneru, sovjetsko je pravo »trojedno pravo«: proletersko, seljačko i buržoasko, s dominantnom ulogom proleterskog prava u tom, ako se smije reći, *sistemu*.

Nije čudno što je profesor Rejsner u sovjetskom pravu vidio opasnost od njegova pretvaranja u reakcionarnu snagu, sposobnu da paralizira uspjehe u borbi za socijalizam.

Profesor Rejsner je napisao doslovno ovo: »U okviru naših uvjeta pravo je golem aparat smirivanja i izmirenja, koji čini mogućim postojanje diktature proletarijata u krupnokapitalističkom i sitnokapitalističkom okruženju, kako s unutrašnjeg, tako i s vanjskog aspekta, ali, s druge strane, isto to pravo može postati reakcionarna snaga koja će učvrstiti prijelazno razdoblje u njegovu nepovskom obliku preko svake stvarne potrebe, omogućiti buržoaskom pravu da se proširi u mjeri u kojoj može ozbiljno naškoditi interesu proletarijata, a time ili usporiti tok 'urastanja' u komunističko društvo ili učiniti nužnom novu revoluciju radi oslobađanja proletarijata od buržoaskih mreža koje su ga neprimjetno oplele.« (Op. cit.)

Tako, po Rejsneru, izlazi da: 1. sovjetsko pravo »smiruje i izmiruje« klase koje se bore i 2. spašava proletersku diktaturu od sloma pod pritiskom »krupnokapitalističkog i sitnokapitalističkog okruženja«. U tome prof. Rejsner vidi pozitivnu stranu sovjetskog prava. Ali, pokazuje se, sovjetsko pravo »riskira« da postane reakcionarna snaga, da naškodi »interesu proletarijata«, da uspori tok »urastanja« (!) u komunističko društvo i čak dovede do nekakve još »nove revolucije« (!). To je — negativna strana sovjetskog prava.

To Rejsnerovo otkriće neobično je karakteristično. Ono pokazuje usku povezanost i isprepletenost buržoasko-menjševičkih koncepcija prava i kontrarevolucionarne trockističke klevete na račun »izrođavanja« sovjetske države, »treće revolucije« i sl.

Nadriteoretičari tipa Gojhbarga i Rejsnera neko su vrijeme nekažnjeno propovijedali buržoasko-apologetski galimatijas. Njihovo klevetanje sovjetskog prava nije naišlo na potreban otpor. Propovjednici najrazličitijih buržoaskih ideologija neometano su izvrtali i iskrivljavali stvarni sadržaj sovjetskog prava, njegovu pravu bit, ulogu i značenje u proleterskoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji.

Tim su izvrtanjima oni nanijeli mnogo štete stvari socijalizma, njegujući svojevrzni »pravni nihilizam«, diskreditirajući sovjetsko pravo i sovjetske zakone, izbijajući proletarijatu iz ruku to snažno i oštro oružje njegove klasne borbe...

III

U povijesti sovjetskog prava istaknuto mjesto pripada P. I. Stučki, uz čije su ime vezani prvi koraci organiziranja sovjetskog pravosuđa i rađanje prvih dekreta o sudu.

Stučka je mnogo učinio za propagiranje revolucionarne uloge sovjetskog prava, za razradu osnova sovjetskoga državnog i građanskog prava. Njemu pripada velika zasluga u razradi niza pravnih pitanja u duhu marksizma-lenjinizma i u borbi za učvršćivanje marksističko-lenjinističkog shvaćanja sovjetskog prava kao izraza volje radničke klase, zapisane u zakonima sovjetske države. Njegova je borba protiv buržoasko-menjševičkih pravnika zadržala svoje značenje i danas.

Pa ipak, u njegovim radovima ima ozbiljnih grešaka, antilenjinističkih stavova koji daju iskrivljenu sliku o biti i značenju sovjetskoga prava u epohi socijalizma.

Tako je, govoreći o »proleterskom pravu« kao o pravu prijelaznoga razdoblja, Stučka tvrdio da se u razdoblju proleterske diktature ili socijalističkog društva »odnosi među ljudima, socijalni poredak neće regulirati prinudom, već svjesnom dobrom voljom radnih ljudi, to jest cijeloga novog društva«.⁹

To direktno proturječi marksističko-lenjinističkom učenju o državi i pravu.

Lenjin je pisao: »Ako nismo anarhisti, onda za prijelaz od kapitalizma k socijalizmu moramo akceptirati nužnost države, tj. prinude.«¹⁰ On je isticao da »pravo nije ništa bez aparata koji je sposoban da *prinuduje* na poštovanje pravnih normi«.¹¹

Staljin uči da »revolucionarna zakonitost našega vremena nije svojom oštricom uperena protiv krajnosti ratnog komunizma, koje već davno ne postoje, nego protiv lopova i štetočina u društvenoj privredi...«¹²

Prema tome, marksizam-lenjinizam ne zamišlja reguliranje »socijalnog poretka« prijelaznoga razdoblja samo pomoću »dobre volje radnih ljudi«, kao što je pogrešno mislio Stučka, nego i pomoću prinude.

Imao je Stučka i drugih grešaka koje su mu smetale da ispravno shvati bit sovjetskog prava i putove njegova razvoja. Tvrdio je, tako, da je »kod nas već teško povući oštru granicu između prava i tehnike«, da »jedno prelazi u drugo«, da smo »mi cijelo prvo razdoblje (proleterske revolucije — A. V.) živjeli gotovo bez zakona«. Nadalje, iznosio je u srži netočnu tezu o odumiranju u sovjetskoj državi suprotstavljenosti prava i obaveza.

Novi Ustav SSSR-a neposredno razgraničuje prava i obaveze. Mi povredu obaveza kažnjavamo svom pravednošću i strogošću sovjetskih zakona. Ali nikome ni na um ne pada da koga kazni zato što ne iskorištava koje svoje pravo!

Razotkrivajući antimarksističku Pašukanisovu tvrdnju da je pravo samo poseban oblik odnosa vlasnika robe, izdvojenih nosilaca privatnih interesa, Stučka je i sam činio grube greške, nazivajući naše pravo u vrijeme nove ekonomske

⁹ P. Stučka, *13 let bor'by za revoljucionno-marksistskuju teoriju prava*, str. 24.

¹⁰ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, Jugoslavijapublik, Beograd, 1975, str. 352.

¹¹ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 26, Jugoslavijapublik, Beograd, 1975, str. 203.

¹² J. Staljin, *Voprosy leninizma*, str. 509.

politike buržoaskim, tvrdeći da smo jednostavno »ostvarili recepciju, posuđivanje buržoaskog prava«.

Stučka u sovjetskom građanskom zakoniku vidi, govoreći njegovim riječima, »automat« za posredovanje potražnje i ponude, kakav je buržoaski građanski zakonik. Naš građanski zakonik drug Stučka smatra »kupoprodajom ostvarenim oblikom posredovanja 'društvene razmjene stvari'«. Svu razliku između našega građanskog zakonika i buržoaskoga građanskog zakonika drug Stučka vidi u tome što se kod nas »usijeca nov moment: socijalističko planiranje« (*Kurs sovjetskoga građanskoga procesa*, d. I. str. 73).

Isticanjem planiranja, međutim, ništa se ne mijenja jer je najveća greška druga Stučke u tome što sovjetsko građansko pravo svodi na sferu proizvodnje i razmjene. Jer kako u tom slučaju objasniti onaj dio građanskog prava koji regulira bračne i obiteljske odnose? Ili možda i ti odnosi moraju biti regulirani s gledišta »socijalističkog planiranja«? Jasno je da građansko pravo obuhvaća sferu odnosa širu nego što su samo odnosi razmjene (kao što je tvrdio Pašukanis) ili čak samo odnosi proizvodnje i razmjene (kao što je tvrdio Stučka).

S toga gledišta, postoji nesumnjiva veza i srodnost između Stučkine i Pašukanisove »teorije«. Nije slučajno svojedobno drug Stučka na sav glas hvalio štetočinsku Pašukanisovu knjižicu *Opća teorija prava i marksizam*, uvredljivo stavljajući njegovo ime uz imena Marxa, Engelsa i Lenjina (*Revolucionarna rol' sovjetskoga prava*, str. 96).

Sovjetsko građansko pravo i sovjetski građanski zakonik drug Stučka karakterizira kao, u osnovi, buržoaske pojave.

Naše pravo iz vremena nove ekonomske politike drug Stučka direktno naziva buržoaskim, tvrdeći da smo jednostavno »ostvarili recepciju, posuđivanje buržoaskog prava«.

Naše nove (i, reći ćemo ovdje, prve) zakonike drug Stučka razmatra kao rezultat »ustupaka buržoaskom pravu«, kao »smjerokaze odstupanja«, ponavljajući tako antilenjinstičke izmišljotine Zinovjeva-Buharina, prenoseći trockištiko-zinovjevске stavove na područje teorije prava.

U svojoj knjižici *Revolucionarna uloga sovjetskoga prava* Stučka je pisao da je uz pomoć drugova uspio dati novu, revolucionarno-dijalektičku koncepciju građanskoga prava uopće i posebno našega, sovjetskoga.

Ta nova, »revolucionarno-dijalektička« koncepcija, čije je otkrivanje drug Stučka sebi pripisao u osobitu zaslugu, jest famozna teorija takozvanoga privrednog prava. Poznato je da su pod »privrednim pravom« drug Stučka i poneki njegovi učenici razumijevali dio građanskoga prava koji obuhvaća pitanja administrativno-privrednog karaktera. Korijenje toga »privrednog« prava zalazi u trulu, štetočinsku Pašukanisovu teoriju, u štetočinsko djelovanje spomenutog instituta kojem je on bio na čelu.

Glavno se u tom privredno-administrativnom pravu svodilo na dijeljenje sovjetskoga prava koje regulira privredne odnose na dva »prava«: na građansko — za odnose između državnih organa i privatnih osoba i za međusobne odnose privatnih osoba (građana) — i na »privredno« — za odnose unutar državnog ili socijalističkog sektora.

Govoreći o sadržaju administrativno-privrednog prava drug Stučka je pisao da to područje prava regulira »privredne odnose socijalističkog sektora, dok privatno-privredno ili građansko (također: privatno) pravo regulira imovinske odnose, uglavnom sektora privatnih vlasnika i djelomično međusobne odnose« (*Kurs sovjetskoga građanskoga prava*, d. III, str. 10).

Pri tome je drug Stučka objašnjavao da je razlika među tim dvama »pravima« u tome što prvo ima planski karakter, a drugo određuje »anarhičan karakter slobodne konkurencije« koja je u osnovi tih odnosa. Među tim se sektorima (pa prema tome i među tim »pravima« — A. V.) odvija borba u kojoj »jedan sektor teži tome da uništi drugi...«

Očito, isto se mora događati i s »pravima«, od kojih jedno mora »težiti tome da uništi drugo...«

Eto do kojih krajnosti dovodi zbrka druga Stučke koji se, u biti, potpuno priklonio »teoriji« »našega« i »tuđega« prava prof. Rejsnera.

U potvrdu toga svog duboko netočnog gledanja P. I. Stučka je tvrdio da je »kupoprodaja buržoaska institucija, a socijalizam kupnju i prodaju ne priznaje. On priznaje samo neposredno opskrbljivanje.« I odatle zaključak: »Treba izdvojiti u poseban zakonik ono što se već jednostavno odnosi na reguliranje odnosa u socijalističkom sektoru, a ne na građansko pravo« (*ESJu*, 1929, br. 9/10). Ovdje je sve pobrkano, počevši od zabašurivanja Lenjinove parole »Na-

učite trgovati!« pa do ignoriranja poznatih odluka XIV kongresa naše partije o pitanjima NEP-a i socijalizma.

Stučkina »nova, revolucionarno-dijalektička koncepcija« koju je ponosno objelodanio svela se na desnooportunističku »teoriju« »dvosektorskog prava«, na suprotstavljanje interesa socijalističke privrede interesima socijalističkog čovjeka, na potcjenjivanje građanskog prava kao prava koje regulira, utvrđuje i zaštićuje lične i imovinske interese radnih ljudi, građana SSSR-a, graditelja socijalizma.

To je grubo izvrtnje učenja Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina o socijalizmu, o mjestu i ulozi ličnosti u socijalističkom društvu.

»... Socijalizam ne negira, već spaja individualne interese i interese kolektiva. Socijalizam ne može zanemarivati individualne interese. Samo socijalističko društvo može najpotpunije zadovoljiti te lične interese. Štoviše, socijalističko društvo je najsigurnija garancija očuvanja interesa ličnosti« (Stalin, *Voprosy leninizma*, str. 602).

Te upute druga Staljina određuju i put razvoja sovjetskoga građanskog prava i naše zadatke na tom polju — zadatke razvijanja i učvršćivanja sovjetskoga građanskog prava.

Stučka i njegovi sljedbenici (Amfiteatrov, Gincburg i dr.) shvaćali su, naprotiv, te zadatke kao »pojednostavnjivanje i sužavanje djelovanja čisto građanskih odnosa« (Stučka). Odatle ignoriranje zadataka vezanih za ostvarivanje osobnog vlasništva građana, kao najvažnijih zadataka sovjetskoga građanskog prava.

Odatle tvrdnje raznih autora o odumiranju građanskoga prava (Bratus), o odumiranju kategorije pravne osobe (Gincburg), odatle svodenje sovjetskoga građanskog prava na privredno pravo, a privrednog prava na pitanja upravljanja privredom, itd.

Pri takvom postavljanju problema sovjetskoga građanskog prava zapravo se dokida sovjetsko građansko pravo.

Pašukanisi i Docenki, Volkovi i Gincburgi, unutar SSSR-a, Nussbaumi i Gedemani — s onu stranu naših granica, rade, u biti, na njima zajedničkoj stvari, na stvari neprijatelja socijalizma koji pokušavaju podriti naše pravo — jednu od snažnih poluga proleterske diktature i sovjetske države.

IV

Kada se 1924. godine pojavila Pašukanisova knjižica *Opća teorija prava i marksizam*, većina naših »znanstvenika« dočekala ju je vrlo blagonaklono.

Rezolucija I svezaveznog kongresa marksista-stručnjaka za državno pravo (1930), zasnovana na referatima J. Pašukanisa i J. Bermama, direktno je Pašukanisa proglasila »najistaknutijim predstavnikom marksističko-lenjinističke teorije prava«.

U toj se rezoluciji tvrdilo da je »Pašukanisov rad pružio oružje protiv buržoasko-pravničkog svjetonazora, sprečavajući da se u sovjetsku teoriju i praksu probiju pojedini njegovi elementi pod plaštom nedužnih tehničkih postupaka«.

Stučka je, također, neumjereno hvalio taj, kako je govorio, »divan rad«, ne primjećujući u njemu najgrublja izvrtnja i banaliziranja marksizma-lenjinizma. N. V. Krilenko je u svome radu *Sud i pravo*, govoreći o Pašukanisovoj kritici *Osnova*, isticao da ta kritika »čini njegovu (Pašukanisovu — A. V.) veliku teoretsku i historijsku zaslugu«, da je 1928. godine »smjela Pašukanisova misao bila upotrebljena kao kriterij provjere ispravnosti postavljanja naše krivične politike« (*Sud i pravo*, d. III, str. 33—34).

Za Krilenka je Pašukanisova »misao« svojedobno bila čak kriterij ispravnosti naše krivične politike! Teško može postojati veći dokaz priznanja autoriteta Pašukanisa kao »duhovnog vođe« u očima čak nekih službenih predstavnika našeg pravosuđa!

Niz mladih sovjetskih pravnikâ doslovno se zagrenuo od ushićenja pred Pašukanisovim »zaslugama« na području sovjetskog prava.

Osnovna je misao Pašukanisove knjižice *Opća teorija prava i marksizam* izražena u kratkoj formulaciji koja kaže da je pravo oblik buržoaskog društva, »oblik odnosa egoističnih, izdvojenih subjekata, nosilaca autonomnog privatnog interesa ili idealnih vlasnika«.

Razmatrajući pravo isključivo kao buržoasku kategoriju, subjekt prava — to jest nosioca, posjednika prava — kao vlasnika robe, a pravne odnose kao odnose vlasnika robe, privatnih vlasnika, Pašukanis je sve pravne pojmove i u sovjetskom društvu izvodio iz karaktera robno-novčane, kapitalističke privrede. Tako je Pašukanis zaključio da je pravo

u najrazvijenijem obliku moguće samo u buržoaskom društvu.

»...Tvrдио sam«, pisao je, »i dalje tvrdim da najrazvijenije, najsvestranije i najcjelovitije pravno posredovanje rađaju odnosi proizvođača robe; da je, prema tome, svaka opća teorija prava... jednostran, od svih ostalih uvjeta apstrahiran opis odnosa ljudi koji se na tržištu pojavljuju u ulozi vlasnika robe.«

Nije teško otkriti korijene te koncepcije neprijateljske marksizmu. Pašukanis je prišao boljševicima poslije dugogodišnjega pripadanja menjševičkoj partiji. Sa sobom je donio teret menjševičkog pseudomarksizma.

Njegova teorija prava, u srži antimarksistička i antirevolucionarna, koju je nastavio propovijedati donedavno, tek ovlaš prebojivši fasadu, tipična je za menjševičku ideologiju. Ona sva proistječe iz izvrtanja i banaliziranja marksizma, koje je vezano uz imena Hilferdinga i Rennera. Zamijenivši Marxa Machom i Kantom, ta su gospođa razvila potpuno idealističku teoriju prava, povezanu pak s idealističkom revizijom marksizma na području političke ekonomije. Pašukanis je ropski ponavljao svoje menjševičke učitelje. Tako je zapjevao u jedan glas s Buharinom, koji se također bavio prepjevavanjem teoretskih otkrića Bogdanova i Hilferdinga.

Pašukanis je sovjetsko pravo proglasio buržoaskom kategorijom koja je svojstvena socijalističkom društvu isto kao i kapitalizmu. Ali ako je naše pravo — buržoasko pravo, onda se, očito, nije promijenila njegova juridička bit, promijenila se samo, kako bi rekli Karner-Renner, njegova »socijalna funkcija«. Izlazi, prema tome, da je buržoasko pravo »pre-raslo« u socijalističko pravo... To je potpuno u duhu Hilferdinga, Karnera, Adlera, koji su tvrdili da je moguće evolutivno pretvaranje kapitalizma u socijalizam.

Što se Buharina tiče, sam je Pašukanis bio prisiljen priznati utjecaj njegova »zakona radnih utrošaka«. Izjednačavanje zakona kretanja naše socijalističke ekonomike i zakona vrijednosti, koji je u osnovi kapitalističke privrede, kod Pašukanisa je usko vezano uz izjednačavanje sovjetskog prava i buržoaskog prava. U pravnoj je znanosti Pašukanis proturao podlu trockističku klevetu sovjetskoga privrednog i političkog uređenja.

Pašukanis je tvrdio da se u uvjetima proleterijske diktature pravni oblici ne mogu razvijati »u smjeru njihova ispu-

njavanja socijalističkim sadržajem«, da »oni nisu sposobni da u sebe prime taj sadržaj, i morat će odumirati kako se on bude realizirao«.

Izopačavajući stvarne Marxove stavove, on je, nadalje, tvrdio da »prijelaz u razvijeni komunizam Marx, prema tome, nije zamišljao kao prijelaz u nove oblike prava, nego kao odumiranje juridičkog oblika uopće, kao oslobađanje od tog nasljeđa buržoaske epohe, kojemu je suđeno da nadživi samu buržoaziju«.

Pašukanis je izravno negirao mogućnost da buržoasko pravo bude zamijenjeno »kategorijama proleterijskog prava«, tvrdeći da će »odumiranje kategorija buržoaskog prava u tim uvjetima (to jest pri prijelazu u razvijeni komunizam — A. V.) značiti odumiranje prava uopće, to jest postepen nestanak juridičkog momenta u odnosu (odnosima — A. V.) među ljudima«.

Taj je »juridički moment« Pašukanis također proglasio isključivim obilježjem buržoaskog društva, u kojem taj »moment«, eto, u socijalnim odnosima i postaje tobože »potpuno određen«. To opće nije točno.

Dovoljno je podsjetiti na to kako se fašizam obračunao sa svim mogućim »juridičkim momentima« i »pravnim kategorijama« da bi postala jasna čudovišna besmislica takvih tvrdnji.

Fašistička se buržoazija prekrasno snalazi bez »juridičkih momenata«, pretvorivši zakon i pravo u njihovu suprotnost. I, obrnuto, socijalističko društvo radnika i seljaka učvršćuje u zakonu, uz pomoć »juridičkih momenata«, svoje socijalističke pobjede, utvrđujući u svome ustavu ono što je izvojevano u borbi s klasnim neprijateljima.

Kod Pašukanisa je pak sve naopako... Već pobijen na I kongresu marksista-stručnjaka za državno pravo (1930), Pašukanis je nastavio braniti svoje štetočinske stavove, izjavljujući takve gluposti kao što je tvrdnja da »buržoasko pravo« »nije samo odraz ili izraz određenoga stupnja razvijenosti ekonomike, ono je sredstvo u rukama proletarijata za dalji razvoj proizvodnih snaga, za izgradnju socijalizma«(!).

Grubo izvrćući misli Marxa i Lenjina o tome da se u socijalizmu »buržoasko pravo« »ne ukida posve, već samo djelomično, samo u skladu s već ostvarenim ekonomskim prevratom« (Lenin, t. XXI, str. 435), Pašukanis je pravno sovjetske države jednostavno proglasio buržoaskim pravom, pripisavši

tom buržoaskom pravu ulogu oružja u borbi za socijalizam ...

Tu je »teoriju« Pašukanis niz godina uporno branio kao urednik časopisa »Sovetskoe gosudarstvo«.

Istu je misao 1934. ponovio V. Komarov (jedan od urednika časopisa »Sovetskoe gosudarstvo«) u članku pod zvučnim naslovom *Osnovna pitanja teorije sovjetskoga prava*. U tome se članku može pročitati da »buržoasko pravo u navodnicima nije sitnica koje se može zaboraviti. Ono je oruđe u izgradnji socijalizma« (»Sovetskoe gosudarstvo«, br. 1, str. 43). To je doslovno ponavljanje Pašukanisa.

Godine 1936. u članku *Država i pravo u socijalizmu* Pašukanis ponovo, kao i 1929. i 1932. godine, pokušava opravdati svoj negativni odnos prema sovjetskom pravu kao socijalističkom pravu. To se iskazuje u njegovu odnosu prema problemu izgradnje sistema sovjetskoga socijalističkog prava.

U tome članku Pašukanis svu razliku između socijalizma i komunizma vidi samo u načinu raspodjele, zaboravljajući da se time razlika nipošto ne iscrpljuje i da u toj »razlici« nemalu ulogu imaju i država, i pravo, i takve pravne institucije kao što su ustav, zakonic, sudovi ...

U tome je članku Pašukanis i dalje tvrdio da je nemoguće u vrijeme koje prethodi sadašnjoj epohi izgraditi sistem socijalističkog prava, polazeći od toga da je »to bilo razdoblje revolucionarnoga rušenja starih proizvodnih odnosa«, i da »sovjetsko pravo mora biti maksimalno pokretljivo i elastično, osobito u etapi široke socijalističke ofenzive«, pa prema tome ne može biti govora o sistemu sovjetskoga prava.

U tome članku Pašukanis ponovo, kao i prethodnih godina, raznoraznim podvaljivačkim citatima opravdava svoj negativni odnos prema izgradnji sistema sovjetskoga socijalističkog prava (»Sovetskoe gosudarstvo«, br. 3, 1936).

Ipak je jasno da se Pašukanis jednostavno udaljuje od odgovora na pitanje što je sovjetsko pravo, kakav je njegov sadržaj, kakvi su njegovi ciljevi, metode kao prava koje je različito od buržoaskog prava.

Negirajući socijalistički karakter sovjetskoga prava, Pašukanis odbacuje i sovjetske zakone i zakonike.

»Uzmete li Građanski zakonik, Zemljišni zakonik ili Radni zakonik«, govorio je, »nijedan se od njih, kao zakonik, sada više ne može primijeniti ...«

Ni za koga nije novost da je mnogo toga u tim zakonicima, izdanima 1922—1923, zastarjelo i da zahtijeva izmjene. Ali Pašukanis ih odbacuje u cijelosti zato što su, tobože, »bili predviđeni za koegzistenciju i borbu kapitalističkog i socijalističkog sektora«.

To je grubo izvrtnje prirode naših zakonika.

Pašukanis izvrće sadržaj naše zakonodavne politike u vrijeme NEP-a. Građanski zakonik i drugi zakonic toga razdoblja uopće nisu bili »receptija« analognih buržoaskih zakonika, nisu davali slobodne ruke sitnoburžoaskoj tržišnoj stihiji. Ti su zakonic, odražavajući osobitosti vremena, bili usmjereni na obranu interesa radnih ljudi, na učvršćivanje socijalizma.

Lenjin je 1922. godine pisao Kurskom, tadašnjem narokomu pravosuđa: »Priprema se novo građansko zakonodavstvo. NKJu 'pliva niz struju' — ja to vidim. A on je dužan boriti se sa strujom. Ne preuzimati (točnije, ne dati se nasamariti od tupoglavih i buržoaskih pravnik, koji preuzimaju) staro buržoasko shvaćanje građanskoga prava, već stvarati novo ... građansko pravo, nove odnose prema 'privatnim' ugovorima ... itd.«¹³

Iste, 1922. godine, u drugom obraćanju Kurskom, Lenjin je pisao: »Mi ništa 'privatno' ne priznajemo, za nas je sve u području privrede *javnopravno*, a ne privatno. Mi dopuštamo samo kapitalizam države ... I zato treba proširiti primjenu državne intervencije u 'privatnopravne' odnose, proširiti pravo države da ukida 'privatne' ugovore, ne primjenjivati corpus iuris romani prema 'građanskim pravnim odnosima', nego našu *revolucionarnu pravnu svijest* pokazivati sistematski, ustrajno, uporno na nizu procesa za ugledanje *kako* treba raditi razumno i energično.«¹⁴

Govoreći u listopadu 1922. na IV sjednici VCIK-a u vezi s tim što je na sjednici primljen Građanski zakonik Lenjin je rekao: »Takođe znate da smo se i ovde trudili da sačuvamo granicu između onoga što predstavlja zakonito zadovoljenje svakog građanina u vezi sa savremenim ekonomskim prometom i onoga što znači zloupotrebe nove ekonomske politike,

¹³ L. Kaganovič, *12 let stroitel'stva Sovetskogo gosudarstva i bor'ba s oportunizmom*, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 1, 1930, str. 9.

¹⁴ V. I. Lenin, *Sočinenija*, 2. izd., t. 29, Partijnoe izdat'stvo, Moskva, 1932, str. 419. (Naše izdanje *Dela* ni kasnija sovjetska izdanja *Sočinenija* ovaj tekst ne uvrštavaju — op. ur.)

zloupotrebe koje se u svim državama smatraju legalnim, a koje mi ne želimo da legalizujemo.«¹⁵

Po Lenjinu, Građanski zakonik bio je uperen protiv »zloupotrebe NEP-a, koja je u svim državama legalna«, tj. protiv buržoaskih principa i buržoaskog sadržaja građanskih zakona kapitalističkih zemalja.

A po Pašukanisu, u sovjetskom se Građanskom zakoniku sve svodilo na »koegzistenciju socijalističkog i kapitalističkog sektora«.

Razlika je velika. Veliko je i izvrtanje Lenjinovih pogleda na naše građansko pravo ...

Čak i »samokritizirajući« svoje stavove Pašukanis se nije libio napisati o našem pravu da »ono jest ili bi barem *moralo biti* zbir takvih oblika čiji je smisao dostupan i razumljiv svakom radnom čovjeku, pa, prema tome, u osnovi njegova sistema *mora* biti politički klasni cilj«, itd.

Riječi koje sam podvukao pokazuju stvarne, istinske poglede Pašukanisa, tog propovjednika buržoaske restauracije u našem pravu ...

Na području krivičnoga prava i postupka Pašukanisova je »teorija« dovođila do negiranja toga prava i postupka. Pašukanis je, na primjer, tvrdio da pretvaranje kazne »iz odmazde u svrshodnu mjeru zaštite društva i ispravljanja dane socijalno opasne osobe — znači rješavanje golemog organizacijskog zadatka koji ne samo što je izvan čisto sudske djelatnosti, nego, u biti, ako se uspješno obavi, čini suvišnim sudske procese i sudske presude«.

Što iz toga slijedi? Jedno od dvoga: ili naša kazna ostaje »odmazda«, ili moramo krenuti putem likvidiranja sudova i sudskih procesa.

»Tertium non datur« — treće nije dano. Pašukanis put »razvoja« sovjetskoga prava i suda vidi upravo tako — kao put likvidiranja i jednoga i drugoga. Ako se to još nije dogodilo, za to je, kako misli Pašukanis, kriva samo vitalnost buržoaskih ostataka.

Pašukanis i njegova škola provodili su likvidatorsku, štetnočinsku liniju kako na području opće teorije prava, tako i u pogledu pojedinih pravnih disciplina. Ta se strana njihove djelatnosti osobito pogubno odrazila u postavljanju obrazovanja pravnika, u pripremi kadrova.

Na području radnog prava likvidatorska se linija očitovala u ograničavanju sfere toga predmeta na radne odnose radnika i službenika. Na području državnoga prava likvidatorska je politika provođena posve otvoreno. Pravna pitanja kolhoznoga pokreta uopće se nisu razrađivala u toku niza proteklih godina, tj. upravo u vrijeme kad je pobjeda kolhoznoga sistema stvorila mnoštvo praktičnih aktualnih problema. Lako je razumjeti kako se takva likvidatorska praksa odrazila na nastavu u visokim školama.

Osobito su poučni plodovi likvidatorske politike Pašukanisa i njegovih pristaša, kao što smo već vidjeli, na području građanskoga prava. Sâm je taj naziv posljednjih godina nestao iz pravne literature, iz udžbenika, iz nastavnih programa i planova. Građansko je pravo bilo zamijenjeno takozvanim privrednim pravom, koje je bilo ograničeno isključivo na odnose unutar podružtvljene sovjetske privrede. I u tim su okvirima Pašukanis i njegova štetnočinska »kooperativa« bilo kakvu analizu pravnih oblika zamijenili loše obavljenim ekonomskim razmišljanjima.

Podmetanje takozvanoga »privrednog« prava umjesto građanskoga prava — vrijedna je usluga neprijateljima komunizma, kleveticima što pričaju izmišljotine o komunizmu koji, tobože, guši ličnost i ne priznaje nikakve druge kategorije osim društva, privrede, proizvodnje.

Pašukanis i njegova školica s najvećom su drskošću obavljali posao neprijatelja socijalizma, koji pokušavaju potkopati naše pravo — jednu od snažnih poluga diktature radničke klase i sovjetske države.

Treba potpuno uništiti trockističko-buharinske štetnočinske »teorije« na pravnoj fronti. Treba odlučno razotkriti sve antipartijske stavove i pojmove koji su se dugo propovijedali u pravnoj literaturi i u nastavnim ustanovama. Samo ako se ostvari takvo uništenje različitih štetnočinskih »teorija«, znanost o sovjetskom socijalističkom pravu procvjetat će i poistići takvu razinu kakvu zahtijeva naša velika epoha.

¹⁵ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 35, Jugoslavijapublik, Beograd, str. 265.

Uloga procesnog zakona u socijalističkoj državi radnika i seljaka

(prvo predavanje, održano u Svesaveznoj pravnoj akademiji u veljači 1937)

Počinjemo tečaj iz krivičnog postupka i meni je dopala dužnost da održim uvodno predavanje.

U programu to uvodno predavanje sadrži dva pitanja. U programu je rečeno: nov Staljinov Ustav SSSR-a i pitanja krivičnog postupka, uloga procesnog zakona u socijalističkoj državi radnika i seljaka.

Nastojat ću da moje uvodno predavanje bude u okviru tih dvaju pitanja. Istina, ti će okviri, očito, biti prilično široki, zato što je pitanje našega procesnog zakona, kao i procesnog prava u cjelini, prirodno, u organskoj vezi s općim pitanjem sovjetskog prava.

S druge strane, posve je prirodno da se opće pitanje sovjetskog prava ne može rješavati izvan osobitosti našega vremena, naše epohe.

Na kraju, posve je prirodno da se ne mogu razmatrati pitanja naše epohe, pitanja socijalističke izgradnje u dano vrijeme i u danoj etapi nezavisno od prethodnog razdoblja, od cijele historije borbe za izgradnju socijalističkoga društva u našoj zemlji. Ovome što je rečeno treba dodati još nešto.

Novi Ustav na nov način postavlja pitanja suda i javnog tužilaštva, sovjetskog zakona i socijalističkog prava. Novi Ustav stavlja rad naših sudskih organa izrazito visoko, tako visoko kako se do sada naš rad još nije nalazio. Novi Ustav taj rad uzdiže na golemu visinu društveno-političkoga značenja. To što je u Ustavu sudu i javnom tužilaštvu posvećena cijela glava, svima vama poznata glava IX, već samo po sebi govori o golemom principijelnom značenju koje Ustav pridaje sudskim organima, organima javnog tužilaštva i našem radu. Ako je u Ustav unesena posebna glava koja govori o sudu i javnom tužilaštvu, onda to daje pravo da se govori o tome kako sud i javno tužilaštvo u sistemu sovjetske države zauzimaju posebno mjesto, takvo mjesto koje ne dopušta da sud i javno tužilaštvo budu razmatrani kao jedan od običnih organa upravljanja državom, premda, nema sumnje, i sud i javno tužilaštvo jesu organi upravljanja državom u širem značenju toga pojma.

Zapravo, ako pogledate Ustav Saveza iz 1936, vidjet ćete glavu III koja govori o najvišim organima državne vlasti Saveza SSR-a a ne spominje takve organe vlasti kao što je, recimo, Vrhovni sud Saveza, kao što je Javno tužilaštvo Saveza, koje ima sva prava i obaveze narkomata.

Pogledate li glavu IV, koja govori o najvišim organima saveznih republika, ni u toj glavi nećete naći nikakve napatke o vrhovnim sudovima saveznih republika i o organima javnog tužilaštva što djeluju u saveznim republikama, premda nema nikakve sumnje da postoje svi razlozi za to da vrhovni sudovi i rukovodeći organi javnih tužilaštava saveznih republika pretendiraju na takvo tretiranje svoje prirode u sistemu upravljanja državom koje ih ne bi stavilo u drukčiji položaj od onoga što ga imaju narkomi pravosuđa saveznih republika.

Pogledajte V, VI, VII i VIII glavu Ustava, tj. glave posvećene raznim karikama našega državnog sistema, počevši od organa upravljanja SSSR-a pa do mjesnih organa državne vlasti, ni ondje nećete naći ni na kakvu aluziju na sud, na javno tužilaštvo. Što to znači? Ili oni nisu organi upravljanja državom, pa se o njima i ne govori ondje gdje se govori o organima vlasti, o organima upravljanja državom, ili su oni toliko drukčiji organi državne vlasti i upravljanja državom da zahtijevaju da budu izdvojeni u posebnu glavu?

Treba zaključiti da su naš sud i naše javno tužilaštvo — premda su, nema sumnje, organi državne vlasti u SSSR-u i saveznim republikama — organi državne vlasti posebne vrste, sui generis.

Nije slučajno što Lenjin o sudu nije govorio jednostavno i isključivo kao o organu upravljanja, već više i češće kao o organu privlačenja sirotinje u upravljanje državom, ističući samim tim posebnosti obilježja suda kao organa upravljanja. Vršeći sudačke dužnosti građani bivaju uvučeni u upravljanje državom, premda sud i nije organ neposrednog upravljanja u običnom, pravom smislu te riječi.

Lenjin je govorio da je sudska djelatnost jedna od funkcija upravljanja državom, da se ta funkcija sastoji u suzbijanju kriminalnog ponašanja i priučavanju na disciplinu.

Poznato je da nemaju svi organi upravljanja državom takve funkcije, kao i to da samo sud ima ovu drugu funkciju, prinudnoga priučavanja na disciplinu. Jer ako se može govoriti o tome da uz sud postoje drugi organi koji su u pravom smislu riječi organi upravljanja državom što ostvaruju funkcije suzbijanja kriminalnog ponašanja i odgoja, onda se može

direktno reći da ne postoji nijedan organ, osim suda, koji ostvaruje drugu funkciju — prinudno priučavanje na disciplinu u posebnim, samo njemu svojstvenim oblicima.

Da je sud organ upravljanja državom posebne vrste, vidi se iz toga što su po novome Ustavu sudski organi oslobođeni svih vrsta administrativnih funkcija. Rješavajući sudska pitanja — sud nesumnjivo sudjeluje u upravljanju državom, rješavajući sudska pitanja — sud ih rješava u skladu sa zadacima države u cjelini. Ostvarujući sudsku politiku, sud ostvaruje općedržavnu, a ne neku svoju politiku. I zato je, eto, ispravno o sudu govoriti kao o organu upravljanja državom. Ali upravo bi zbog toga bilo neispravno misliti da se sud ničim ne razlikuje od kojega drugog organa upravljanja državom, kako to misle neki drugovi.

Sud je, po Lenjinu, organ proleTERSKE države. Kao organ proleTERSKE države, sud je organ proleTERSKE diktature. Kao organ proleTERSKE diktature, kao organ sovjetske države sud se temelji na istim principima na kojima se temelji i sama sovjetska država. A drukčije ne može ni biti, jer on jest organ države, jer on jest organ (makar i posebne vrste) ostvarivanja državne vlasti.

Eto zašto, kada govorimo o organizaciji sudskoga sistema, o principima organizacije sudskoga sistema, ne možemo naći drukčije principe od onih na kojima se temelji sama država. Drugim riječima, osnova na kojoj počiva sudski sistem sadrži iste one principe na koje se oslanja cijeli državni sistem, država u cjelini. U tome je jedinstvo suda i države, sudskoga sistema i cijeloga državnog sistema. Upravo to jedinstvo uvjetuje neizbježnost da se u oblike djelatnosti, u strukturu, u metode rada naših sudskih organa unose sve one promjene koje su neminovna posljedica povijesnoga razvoja naše sovjetske države. Konačna pobjeda socijalizma u SSSR-u, koja je dovela do sveopćega, jednakoga, neposrednog i tajnog izbornog prava, koja nas je dovela do X glave Ustava što govori o osnovnim pravima i obavezama građana, do Ustava koji znači zakonodavno učvršćivanje novoga, socijalističkog uređenja — ta pobjeda neizbježno izaziva potrebu da se unesu ista obilježja, isti elementi, isti principi i u naš sudski sistem i u organizaciju našega sudskog rada.

Poznato je da je jedan od najvažnijih elemenata novog Ustava, najvažnije, odlučujuće, ono što određuje prirodu novoga Staljinova Ustava ono što je drug Staljin nazvao dosljednim i do kraja provedenim demokratizmom. Osobitost

je novog Ustava i to što princip stabilnosti sovjetskoga zakona uzdiže neizmjereno visoko, pa to postaje jedan od principa tog Ustava. Proglašavajući princip stabilnosti zakona, Ustav nas obavezuje da svoju djelatnost izgrađujemo u skladu sa zahtjevima zakona tako da on uistinu bude stabilan — to jest da bude nepovrediv, nepopustljiv. To ne znači: nepokretan. Stabilnost nije skrtnutost. Stabilnost znači čvrstoću i postojanost. Čvrstoća i postojanost ne isključuju razvoj zakonitosti, prava; naprotiv, razvoj zakonitosti i prava može biti zdrav i plodonosan na temelju čvrstoće i stabilnosti.

Stabilnost ne znači nepokretnost, nepostojanje razvoja. Naprotiv, razvoj je, pa tako i razvoj naše socijalističke zakonitosti, socijalističkoga prava, moguć samo na osnvi čvrstih i postojanih principa našega prava. A ti su pravni principi, kako je to u svome referatu na izvanrednom VIII svesaveznom kongresu sovjeta prekrasno objasnio drug Staljin, principi socijalističke zakonitosti i sadržani su u novome Ustavu.

Vi se sjećate da se, razmatrajući amandmane na nacrt Ustava, drug Staljin zaustavio na pitanju zakonodavnih kompetencija pojedinih organa našega sistema i izjasnio protiv dopune člana 40. koji govori o funkcijama Prezidija Vrhovnog sovjeta Saveza SSR-a, rekavši: »Potrebno je, najzad, učiniti kraj tom stanju u kome zakone ne izdaje jedan određeni organ, nego cio niz organa. Takvo stanje proturječi principu stabilnosti zakona. A stabilnost zakona potrebna nam je sada više nego ikada.«¹⁶

Novi Ustav postavlja našem sudstvu zahtjev da se učvrsti ta stabilnost, da se osigura ta stabilnost zakona. Zato kažem — pitanje stabilnosti zakona iskazuje se u uvjetima novog Ustava kao pitanje koje ima golemu principijelnu važnost. Na toj osnovi s toga gledišta sada moramo preispitati cijeli niz stavova koji su se do sada, iako ne svima i ne u svemu, ali u koječemu, svakako, činili ispravnima.

To pitanje stabilnosti zakona, s jedne strane, dosljedne socijalističke demokratičnosti, koja se mora provesti u cijeloj zemlji i u svakom poslu, u cijelom sistemu rada sudskih organa, i ne samo sudskih, nego i organa javnog tužilaštva, s druge strane — ta dva principa određuju rješenje cijeloga niza vrlo važnih i ozbiljnih pitanja koja imaju golemu ulogu kad je riječ o ispravnoj organizaciji ukupnoga rada naših

¹⁶ J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 579.

sudsko-javnotužilačkih organa, organa našega sovjetskog pravosuđa.

Postoji mišljenje (to je mišljenje, među ostalim, iznio drug Krilenko u svojoj knjizi *Lenjin o sudu*, 4. izd., str. 90) da je sudu dano pravo da stvari rješava »bez zakona, na osnovi revolucionarne pravne svijesti«. Ne želim tvrditi da je drug Krilenko, eto, protiv zakona, da on predlaže da se uopće stvari rješavaju bez zakona, ali on dopušta da sud može u određenim slučajevima rješavati predmete »bez zakona«, na osnovi, kao što on dalje piše, revolucionarne pravne svijesti.

Takav je stav pogrešan. Zašto je pogrešan? Pogrešan je ponajprije zato što revolucionarni zakon suprotstavlja revolucionarnoj pravnoj svijesti. On stvari prikazuje kao da su revolucionarna pravna svijest i revolucionarni zakon dvije uzajamno isključive poluge sudske djelatnosti. Kada nema zakona, sud se može osloniti na revolucionarnu pravnu svijest; kada zakon postoji, sud se, očito, može služiti samo zakonom. Drukčije se ne može, po mome mišljenju, razumjeti tvrdnja: »rješavati stvari bez zakona, na osnovi pravne svijesti«.

Pogrešno je upravo to suprotstavljanje zakona pravnoj svijesti. Međutim, posve je jasno da je zakon samo oblik, samo jedan od načina izražavanja pravne svijesti u danome društvu vladajuće klase. Nikako se ne smije odvajati jedno od drugoga, jedno drugome suprotstavljati.

Ali Krilenkova je definicija netočna i zato što daje širok prostor svakojakim odlukama, samovolji, koja se prikriva pozivanjem na pravnu svijest i koja može samo potkopati stabilnost zakona.

Socijalistička pravna svijest — to je, s jedne strane, ključ razumijevanja zakona, praktične primjene tih zakona, razumijevanja društveno-političkih prilika u kojima je krivično djelo učinjeno, i, s druge strane, razumijevanja toga kako da se to krivično djelo ocijeni. Međutim, uistinu ima slučajeva kada sud mora odlučivati o krivičnim djelima koja nisu neposredno i točno navedena u zakonima. Za takve slučajeve mi znamo, takav princip postoji. To je princip analogije. Ali to uopće ne znači da se u takvim slučajevima predmeti mogu rješavati »bez zakona, na osnovi pravne svijesti«. I u tim je slučajevima primjena analogije moguća samo na temelju zakona. Dakako, nijedan zakonik ne može predvidjeti sve mogućnosti u životu. Zato se u nizu »slučajeva« moraju primjenjivati zakoni koji su za te slučajeve

najprikladniji, koji su im najbliži, koji najviše odgovaraju obilježjima pojave što u zakoniku nije predviđena. Ali i tu valja polaziti od postojećeg zakona, rješavati predmete »po zakonu« koji je danom slučaju, premda ga ne predviđa, najbliži. Dakle, po zakonu ili, kako kaže staro, predrevolucijsko pravo, po općem smislu zakona.

Zato treba reći: ako formulacija »sud ima pravo predmete rješavati bez zakona, na osnovi revolucionarne pravne svijesti« nikada nije bila u takvome obliku točna, odnosno, obrnuto, bila je štetna i opasna zbog svoje dvosmislenosti, sada takva formulacija nikako ne može biti prihvaćena kao formulacija koja u bilo kojoj mjeri određuje poziciju lenjinizma u pitanjima sovjetskoga suda i socijalističke zakonitosti.

Postoji gledište da se analogijom treba služiti upravo onda kada nema zakona i da je, prema tome, upotreba analogije obavezna, i moguća, i prirodna, i nužna, i zakonita, i svrsishodna onda kada nema zakona. Ni to nije točno. Ovdje se brkaju različiti pojmovi. Ovdje se brka pitanje o tome postoji li *dani* zakon što se odnosi na konkretnu *danu* pojavu, ili pak uopće ne postoji zakon koji bi, makar u određenoj mjeri, bio u nekom odnosu prema konkretnoj danoj pojavi koja se sada, u sadašnjim uvjetima, razmatra kao krivično djelo. U stvarnosti, analogija ne oslobađa nužnosti da se primijeni zakon, ne daje pravo da se proglasi krivičnim neko djelo prema vlastitom nahođenju suda ili javnih tužilaca, ne daje pravo da se proglasi krivičnim djelom ono što se krivičnim djelom čini organu koji vodi istragu — tužilaštvu ili organu što razmatra pitanje odgovornosti — sudu, a bez veze s pozitivnim, važećim pravom. Obratno, upotreba analogije moguća je samo na osnovi važećeg zakonodavstva, primijenjena na postojeće zakone, strogo na osnovi zakona, i to, štoviše, zakona navedenoga u Krivičnom zakoniku.

Prihvatimo li drukčije gledanje, nesumnjivo ćemo tako široko otvoriti vrata vlastitom nahođenju da neće ostati ništa ne samo od stabilnosti zakona, nego ni od samoga zakona, jer će tada na mjesto zakonodavca doći sudac-zakonodavac, na mjesto suca, pozvanoga da vrši zakon, doći će javni tužilac koji sucu predlaže da predmete rješava bez zakona, samo na temelju pravne svijesti.

Do čega bi to moglo dovesti? Do uništenja zakonitosti i stabilnosti zakona, a »stabilnost zakona sada nam je potrebnija više nego ikada« (Staljin).

Prihvati li se gledište koje je drug Krilenko izrazio u spomenutoj formulaciji, onda nitko neće znati što se može, a što se ne može. Nitko neće znati što je zakonom dopušteno, a što nije. Nitko neće znati što će se sutra smatrati dopuštenim, a što nedopuštenim, za što ja mogu i moram odgovarati, a za što ne mogu i ne moram.

Pri primjeni analogije važna je i pravna svijest. Ali važan je i zakon, opći smisao, značenje zakona. Pri primjeni analogije važno je i jedno i drugo. Bez analogije se ne može, tj. ne može se bez principa koji je kod nas izražen, recimo, u članu 16. Krivičnog zakonika RSFSR i u odgovarajućim članovima zakonika drugih saveznih republika, ili je izražen u članu 5. Osnova krivičnoga sudskog postupka Saveza SSR-a i saveznih republika. Bez analogije danas ne možemo graditi našu sudsku praksu.

Ali analogiju možemo primjenjivati samo onda ako imamo zakon, ako budemo polazili od čvrstoće toga zakona, od njegove stabilnosti, jasnoće, koja isključuje svaku dvosmislenost a na toj osnovi i svako vlastito nahođenje.

Može se i mora se u sudskoj praksi postavljati pitanje — a to nije samo pitanje materijalnoga krivičnog prava, nego je to uvelike i pitanje procesnog prava — o granicama primjene analogije. Gdje je granica primjene analogije? Drugim riječima, treba li se pri primjeni analogije smatrati vezanim zakonima, ili članovima zakona, ili članovima krivičnoga zakonika primjerenima danome slučaju? Ili, obrnuto, može li se, primjenjujući analogiju, ne uzimati u obzir kako danu kategoriju pojava uopće, da se i ne govori o konkretnoj pojavi, tretiraju, makar i primjereni, drugi članovi zakona koji joj se približavaju?

Može se postavljati pitanje samo o tome gdje su granice primjene analogije, ali se ne može misliti da se može bez analogije.

Odgovarajući na postavljeno pitanje, treba priznati da primjena analogije ne mora i ne može biti neograničena, da treba polaziti od zakona utvrđenoga za analogna, tj. odgovarajuća krivična djela što su nekim svojim općim karakteristikama nalik na ono za koje nema neposredno odgovarajućeg teksta zakonske odredbe.

Posve je jasno da primjena analogije zahtijeva stabilnost zakona. Posve je jasno da tamo gdje je zakon nestabilan, nedovoljno precizan i u svojoj biti nedovoljno jasan, posve je jasno da tamo, razumije se, analogija ne može dati ništa

osim dezorganizacije rada. Zato danas, u naše vrijeme, pitanje primjene analogije dobiva osobito oštro značenje i karakter.

Ako se u praktičnoj primjeni analogija ne oslanja na točan i čvrst opis krivičnoga djela, na zakon koji jasno i točno određuje bit, tako reći generalije krivičnoga djela, analogija se ne može primjenjivati a da se pri tome ne krene putem vlastitih nahođenja i samovolje. Odbaci li se ta podloga čvrste zakonitosti, na kojoj je jedino i moguća zdrava i dosljedna primjena analogije — koja je nužna — onda će neizbježno nastati stanje što ga izražava stara latinska poslovice »Koliko glava, toliko mišljenja«, ili ruska poslovice »Koliko ljudi, toliko čudi«. Pokušajte onda kasacionim putem provjeriti da li se ispravno ili neispravno rješavaju ova ili ona pitanja. Nema li čvrstoga mjerila u obliku zakona, analogija se pretvara u pukotinu kroz koju u našu praksu prodire vlastito nahođenje, po principu: meni se čini da je to ovako, a ne onako. A potkrijepiti to »čini se« sovjetским zakonom — »lako za to«, zato što se o danoj kategoriji krivičnih djela u zakonu neposredno ne govori, pa prema tome ja tu prazninu moram popuniti po svojoj pravnoj svijesti. Jasno je da pri tako postavljenom pitanju od stabilnosti zakona ne ostaje ništa.

Član 5. Osnovâ kaže da »sudski organi nemaju pravo ne uzeti u postupak ili prekinuti krivično gonjenje u vezi s društveno opasnim činom na temelju toga što u krivičnom zakoniku nisu navedene karakteristike danoga čina, a također i pod izgovorom da su zakoni nepotpuni, nejasni ili proturječni«.

Pogledaju li se zakonici saveznih republika, može se, na primjer, u članu 45. Krivičnog zakonika RSFSR vidjeti da se uistinu poziva na socijalističku pravnu svijest, ali ne *umjesto* zakona, nego *naporedo sa zakonima*. To je, dakako, razlika. Ili uzmimo član 16. KZ, koji govori o rješavanju predmeta, ali ne »bez zakona«, već, kako je ondje rečeno, »u skladu s onim članovima zakonika koji predviđaju krivična djela slične vrste«, tj. u skladu sa zakonom.

A što ćemo učiniti ako je pred nama djelo koje smatramo krivičnim ali se po svojim karakteristikama ne uklapa u krivična djela opisana u Krivičnom zakoniku? Takvi buržoaski analogičari kakav je Dorado, ili takvi buržoaski procesualisti i kriminalisti kao što je prof. Čubinski, skloni su tome da analogiju ničim ne ograničavaju. Upravo oni kažu:

»bez zakona«, »ako nema odgovarajućih zakona, postupajte na temelju pravne svijesti«, samo ne na osnovi revolucionarne pravne svijesti, nego njihove, buržoaske. A član 5. naših Osnova govori posve drukčije. Član 5. Osnova i članovi 16. i 45. KZ RSFSR govore posve drukčije. Oni dopuštaju da se primjenjuje zakon čije su karakteristike najviše nalik na karakteristike danoga djela. To, dakako, uopće ne znači djelovati »bez zakona«. Naprotiv, analogija je moguća samo kad postoje zakoni, jer zahtijeva primjenu najbližeg zakona. Premda analogija kod buržoaskih pravnikâ i zakonodavaca ne uživa ugled, ipak, netočno je misliti da je ona proizvod našega vremena. Analogiju poznaju i neki buržoaski zakoni, i čak ju je poznavalo naše predrevolucijsko pravo.

Kad biste pogledali predrevolucijski Pravilnik o krivičnom sudskom postupku, našli biste ondje dva člana koja se tiču ovoga pitanja; član 12. i član 13. Ako ih pročitate, vidjet ćete da je u njima pitanje analogije, uza sve principijelne razlike s obzirom na to kako se postavlja kod nas i kod njih, postavljeno vrlo slično onome kako se to pitanje rješava u našim zakonicima. Član 12. toga Pravilnika kaže: »Sve su sudske ustanove dužne rješavati predmete po točno-me smislu postojećih zakona, a u slučaju nepotpunosti, nejasnoća ili proturječnosti zakonâ kojima se razmatrano djelo zabranjuje pod prijetnjom kazne treba odluke temeljiti na općem smislu zakonâ.«

Eto, upravo taj »opći smisao zakonâ« i jest klasna pravna svijest. »Opći smisao zakonâ« — to su opći pravni pojmovi koji određuju rješenje nekog pitanja u skladu s njima, na temelju njih, ako nema odgovarajućeg zakona.

Član 13. spomenutoga Pravilnika još je kategoričniji: »Zabranjuje se obustavljanje rješenja predmeta pod izgovorom da su zakoni nepotpuni, nejasni ili proturječni. Za narušavanje toga pravila krivci podliježu odgovornosti kao za protuzakonitu neaktivnost vlasti.«

Kao što vidite, rusko je predrevolucijsko zakonodavstvo već poznavalo analogiju i cijenilo je, prilično točno i jasno određivši sam pojam analogije.

Na taj je način jasno da analogija nije obilježje koje naš sovjetski proces i naše procesno pravo odlikuje od buržoaskoga procesnog prava, i čak od kvaziburžoaskog prava kakvo je bilo naše predrevolucijsko krivično pravo koje je bilo mješavina veleposjedničko-kapitalističke krivične i procesne politike.

Praksa primjene analogije također je bila dobro poznata pravosuđu predrevolucijske Rusije.

Još je 1868, u vezi s pitanjem o tome kako treba primjenjivati analogiju, Senat objašnjavao: »Ako čin okrivljenika, koji je nesumnjivo krivično djelo, nije neposredno predviđen krivičnim zakonom, onda se po analogiji može uputiti na zakon koji je za dani slučaj najprimjereniji.«

Dakle, Senat je dopuštao mogućnost postojanja krivičnih djela koja krivični zakon neposredno ne predviđa. Vidite kako je život prisiljavao buržoaziju i veleposjednike da unose izmjene u takve, reklo bi se, postojane principe kao što je princip »nullum crimen, nulla poena sine lege« — »nema krivnje ni kazne bez zakona«. A neki naši pravnici kažu: analogija je naša odlika u odnosu prema prezrenoj buržoaskoj jurisdikciji koja stoji na principu negiranja analogije.

Buržoazija, pak, nije odviše čvrsta u svojim »principima« i »postojanim« zakonima svoje jurisprudencije. Kad je to tražio, ili traži, njezin klasni interes, ona se nije kolebala da napusti te »principe« i »zakone« i da djeluje prema pravilu »Drži i ne puštaj!« a što se zakona tiče — to će se već srediti.

Buržoasko procesno pravo i naše predrevolucijsko procesno pravo kao da kažu: »Nemoj se ustručavati zbog tih principa, ne ustručavaj se zato što u zakonu nije dan opis danoga krivičnoga djela. Djeluj po sličnosti...« I sam je Senat, vrhovni »čuvar« zakonitosti u carsko vrijeme, neposredno huškao na takvu praksu, neposredno govorio: drž ga, šćepaj ga, vuci ga, trpaj ga u zatvor. Po kojem članu zakona? Nije važno — govorio je Senat — nađi odgovarajući, koristi se analogijom po potrebi, pa čak i onda kada to krivično djelo u zakonu nije navedeno, ili, kao što se govorilo kancelarijskim jezikom, kada ono u zakonu nije označeno kao krivično djelo.

Pa kako se tu onda snaći: što je krivično djelo, a što nije? U zakoniku nije rečeno što je krivično djelo. Pa kako mogu za ono što u zakoniku nije navedeno kao krivično djelo »držati i ne puštati«? A Senat je odgovarao: daj na sud kad je djelo optuženoga »nesumnjivo krivično djelo«. A što je »nesumnjivo krivično djelo«? Za koga je ono »nesumnjivo«: za onoga tko je učinio krivično djelo ili za onoga tko je pozvan da goni toga takozvanog počinitelja? Očito, za onoga tko je pozvan da goni počinitelja. Tako su organi carskoga

pravosuđa po vlastitome nahođenju morali odlučivati o tome što je »krivično djelo«, i pri tome još »nesumnjivo«, a što nije krivično djelo.

Senat je govorio: rješavaj predmete i po zakonu — kad zakon postoji, i po »krajnjem vlastitom shvaćanju«, to jest po svojoj pravnoj svijesti, kada zakona nema. Čini se vrlo radikalno: sucu je ostavljeno pravo da bez zakona rješava predmete na osnovi pravne svijesti. U stvarnosti, ničeg radikalnoga u toj formulaciji nije bilo. Ta je formulacija bila samo izlaz za buržoaziju, i takav izlaz ostaje i sada ondje i onda kada krivični zakonik nije dovoljan za očuvanje vlastitih interesa buržoazije.

Još jedna odluka Senata govori o tome kako u takvim slučajevima treba postupati s okrivljenikom. Član 520. Pravilnika o krivičnom sudskom postupku zahtijevao je da u optužnici bude naveden, kao što se to i kod nas zahtijeva članom 207. KZ, član zakona koji predviđa dano krivično djelo. Točka 5. člana 520. Pravilnika o krivičnom sudskom postupku u carsko vrijeme zahtijevala je da u optužnici bude »određeno, po zakonu, kojoj inkriminaciji odgovaraju obilježja razmatranoga čina«.

Postavljalo se pitanje: a kako postupiti ako krivično djelo postoji, i ako javni tužilac, i istražni sudac, i cijeli pravosudni savjet starješina smatra da krivično djelo postoji, a zakona nema? U tom se slučaju ne može ispuniti zahtjev točke 5. člana 520. navedenog Pravilnika.

Senat je i ovdje objasnio — a zna se da je Senat bio i stvoren zato da objasni i ono što se ne da objasniti — da se može proći i bez zakona. U tome je objašnjenju Senat tumačio da »naše krivično zakonodavstvo podvrgava krivičnoj odgovornosti čak i za ona djela koja nisu *točno određena u krivičnom zakonu* samo ako imaju karakter krivičnog djela, a tada je i sudsko gonjenje takvih djela ne samo dopušteno, nego je i obaveza tužbene vlasti«.

To je izvanredno rečeno. Pita se što je krivično djelo. Senat odgovara: krivično djelo je ono što ima karakter krivičnog djela. A što ima karakter krivičnog djela? Sve ono što je krivično djelo.

Takvome rasuđivanju Senat je dodao: »samo ako imaju karakter krivičnoga djela«. Dakle, uopće se ne traži da radi primjene analogije postoji odgovarajući krivični zakon, ne traži se da dano krivično djelo bude okarakterizirano u krivičnom zakoniku. Senat je objašnjavao da je privođenje na

sud za takvo djelo »ne samo dopušteno, nego je i obaveza tužbene vlasti«. Dakle, Senat je otvoreno govorio javnim tužiocima u vrijeme carizma: gonite i za djela koja u krivičnome zakoniku nisu navedena kao krivična djela; rukovodite se vlastitim nahođenjem, privodite na sud i za djelo što u zakonu nije navedeno, ali ima, po vašem mišljenju, karakter krivičnoga djela. A što znači karakter krivičnoga djela, odlučite prema općem smislu zakonâ. A kakav je opći smisao zakona? Zna se kakav je: sastoji se u tome da sačuva »veleposjedničko-kapitalističko uređenje i njegov politički oblik — carsko samodržavlje, a sve ostalo uopće nije zanimljivo ni važno.

Članovi 12, 13. i 520. Pravilnika o krivičnom sudskom postupku sadrže, dakle, zahtjeve staroga carskog pravilnika koji ostavljaju najširi prostor za osobnu samovolju pri pozivanju na krivičnu odgovornost, pri pokretanju krivičnoga gonjenja i pri donošenju presuda, a pod plaštom takozvane analogije.

Da li se uz postojanje takve politike moglo govoriti o stabilnosti zakona? Mislim da se nije moglo bez bojazni da se to opvrgne. Može li se tvrditi da u državi u kojoj postoje takve beskrajne mogućnosti da se krivičnim djelom nazove ono što nije predviđeno krivičnim zakonikom i što nema sličnosti s onim što je navedeno i označeno u zakonu kao krivično djelo, može li se smatrati da u takvoj državi djeluje zakon, da je on postojan, stabilan, čvrst i da je temelj ljudske djelatnosti, da je on poluga organiziranja društvenih odnosa, način i oblik organiziranja tih društvenih odnosa? Mislim da se na to pitanje može dati samo negativan odgovor.

Nemaju pravo oni koji osobitost sovjetskoga procesnog prava vide u mogućnosti primjene analogije. Međutim, u tom pogledu griješe neki naši procesualisti i kriminalisti videći analogiju kao nešto što je, u načelu, tuđe buržoaskom pravu i kao, suprotno tome, nešto što je u načelu svojstveno samo našem, sovjetskom pravu.

Takvo je mišljenje pogrešno. Princip analogije nije nepoznat buržoaskom pravu, pa čak ni tako krutom, nedorađenom buržoaskom procesnom pravu kakvo je bilo rusko pre-revolucijsko krivično-procesno pravo.

Neki buržoaski pravници veoma vatreno brane princip analogije, upravo propagirajući njezinu što je moguće širu primjenu. Istina, ti pravници odbacuju princip nullum crimen,

ali to još jedanput dokazuje da i među buržoaskim teoretičarima pravo upotrebe analogije nailazi na određeno priznanje. To treba reći ponajprije o buržoaskim pravnicima koji pripadaju antropološkom i sociološkom smjeru. Tako francuski pravnik Dorado u radu *Sociologija i krivično pravo* zahtijeva da se sucu u tome smislu ostavi potpuna sloboda. On kaže da sudac mora imati pravo da inkriminira sve činjenice za koje mu se učini da zahtijevaju krivično gonjenje i da prema njihovim počiniocima primjenjuje takve mjere — zaštite i dr. — za koje smatra da su najprimjerenije interesima predmeta. Eto Doradove formulacije. Treba li ići dalje od takvog shvaćanja analogije? Suca ne vežu zakoni, sudac može sve činjenice za koje mu se učini da su krivično djelo razmatrati kao krivično djelo i na njih primjenjivati sve one mjere zaštite koje mu se učine najprimjerenijima.

Tako postavljeno pitanje analogije za nas je potpuno neprihvatljivo.

Ono se ne slaže s našim postavljanjem pitanja zakonitosti. Ono proturječi Staljinovu upućivanju na stabilnost zakona, jer pri takvoj neograničenosti analogije kakvu propagiraju razni Doradi i Ferri — tipični predstavnici fašističkog smjera u pravnoj znanosti — ne može biti riječi ni o kakvoj zakonitosti.

Mi moramo primjenjivati analogiju u okviru naših zakona, na temelju naših zakona, primijenjeno na naše zakone, a ne »bez zakona«.

Protiv takve neograničene primjene analogije bio sam u prošlogodišnjoj diskusiji s drugom Krilenkom, dokazujući da analogija u našem, sovjetskom shvaćanju prava mora biti smještena u vrlo ograničene okvire, određene zakonom, da ne možemo dopustiti takvo stanje stvari pri kojem se briše granica između zakona i vlastitog nahođenja.

Sovjetsko shvaćanje analogije i uvjeti njezine primjene ne samo što ne isključuju nužnost držanja važećih zakona, nego su njima upravo određeni.

Ta mora biti jasno: kada govorimo o primjeni analogije, o rješavanju kojeg pitanja po analogiji, moramo govoriti o analogiji s obzirom na dani, postojeći, važeći zakon. Prema tome, analogija se može primjenjivati samo ako postoji odgovarajući zakon ili zakoni, ili polazeći od njega, odnosno od njih. Inače će se dobiti analogija ne zna se s obzirom na što ...

Sovjetsko pravilo primjene analogije traži oslonac u zakonu, traži čvrstoću, stabilnost zakona. Sovjetska je analogija, u određenom smislu riječi, vezana važećim zakonom, premda ga istodobno dopunjuje.

Posve drukčije postavljaju to pitanje takve buržoaske pravne škole kao što su antropološka, sociološka i dr. To smo već vidjeli na Doradovu primjeru. Tako, u biti, postavlja problem i Ferri (*Krivična sociologija*), taj tipični fašistički kriminalist. Fašizam je zainteresiran za neograničenu primjenu analogije. Fašistima analogija opravdava bezakonje. Ona im razvezuje ruke, oslobađa ih potrebe da uzimaju u obzir takve liberalno-demokratske »ostatke« kao što su zakon i zakonitost. Ne uvodi Hitler uzalud u novi krivični zakonik analogiju, prilagođavajući je potrebama svojega barbarskog režima.

Neograničena analogija — to je oslobađanje svih obaveza što ih nalaže zakon. Naprotiv, zahtjev da se analogija ograniči, da se svede u potrebne okvire, da joj se postave stroge granice, točno fiksirane u zakonu — to, dakako, znači vezati analogiju. Pri tome se ne može reći: bez zakona, a na osnovi revolucionarne pravne svijesti. Usput rečeno, riječ »revolucionarna« ništa ne mijenja. Pa mi znamo da su se imenom revolucije, socijalizma, pokrivali i pokrivaju se trockisti, buharinovci, menjševici, na čelu sa svojom II internacionalom, eseri, itd.

To što se dodaje bez zakona, a na osnovi revolucionarne pravne svijesti — ništa ne mijenja. Bez zakona — takva formulacija za nas nikada nije bila prihvatljiva. Sada je ta formulacija osobito neprihvatljiva zbog složenosti naših odnosa, zbog grandioznosti zadataka organizacije, uspostavljanja novih društvenih odnosa i uloge koju u tome treba da ima i ima je, naš sovjetski zakon, koji je u našoj radničko-seljačkoj sovjetskoj državi najkrupniji činilac državne izgradnje.

Analogija je nužna i neizbježna. Na primjenu analogije tjera nas, ako se tako može reći, nevolja koja se objašnjava time da je nemoguće stvoriti takav krivični zakonik u kojem će biti predviđeni svi mogući slučajevi krivičnih djela.

Zbog nevolje smo prisiljeni pribjegavati analogiji, jer je nemoguće predvidjeti i u zakone unijeti sve moguće slučajeve krivičnih djela. Ali ta se naša nevolja ne smije uzdizati do vrline, ne smije se pretvarati u princip na kojem se mora temeljiti sva naša sudska djelatnost — to bi značilo

potkopavati same temelje zakonitosti. Ima mōre onih koji su željni da to rade, čak i među onima kojima su povjerene potpuno suprotne funkcije.

Mi njima ne pripadamo.

U skladu s novim Ustavom i njegovim zahtjevima, s upućivanjem druga Staljina na stabilnost zakona, pitanje granica analogije treba postaviti još oštrije nego što je bilo postavljeno do sada u našim teoretskim raspravama. Dobivamo veliku mogućnost da tako postupimo polazeći od nacрта novoga krivičnog zakonika, čiji član 5. govori već o tome da je krivično djelo samo onaj društveno opasni čin, usmjeren protiv interesa sovjetske države, koji je naveden u postojećem zakoniku.

Pitanje granica primjene analogije postaje tako jednim od gorućih pitanja naše sudske politike. Problem analogije u krivičnom procesu ujedno je i problem zakonitosti u krivičnom sudskom postupku. Upravo u vezi s tom posljednjom okolnošću za taj problem ne mogu ne biti jednako zainteresirani i procesualisti. Pitanje granica i uvjeti primjene analogije neposredno se tiču zadatka učvršćivanja zakonitosti, zadatka koji zahtijeva i najveću pažnju procesualista.

Zna se da u našem krivičnom postupku točno i ispravno vođenje računa o zakonitosti nije jako mjesto, da je ovdje isto tako prilično proširena navika da se djeluje »bez zakona, na osnovi revolucionarne pravne svijesti«. Kod nas se ne vodi previše računa o Zakoniku o krivičnom postupku, opravdavajući to time da je zastario, da ima mnogo netočnosti, nedostataka, itd. U sadašnjim zakonima o krivičnom postupku doista ima nedostataka. Ali makar koliko naši zakoni bili zastarjeli, ipak nam služe, i to ne loše.

Pozivanje na zastarjelost Zakonika o krivičnom postupku samo je izgovor onima koji ne žele uzimati u obzir procesne zakone, koji ne razumiju koliko je važno držati se pravila postupka.

Ta ne susreće se slučajno u našoj sovjetskoj pravnoj literaturi tumačenje pravila postupka kao tehničkih pravila (Stučka), premda je posve jasno da su to istinske pravne norme, a ne tehnička pravila, da su to zakoni koji reguliraju određeni krug društvenih odnosa.

Procesni je nihilizam kod nas, na žalost, još prilično raširena bolest, veliko zlo.

Prevladati tu bolest, to je naša najpreča obaveza i zadatak, osobito u uvjetima novoga Staljinova Ustava.

Novi Ustav, prožet duhom socijalističke zakonitosti, zahtijeva da socijalističkom zakonitošću bude prožet i rad našega suda i rad našega javnog tužilaštva.

Sadašnji krivični postupak, to jest onaj koji odgovara zahtjevima novog Ustava, mora biti na visini socijalističke zakonitosti, mora udovoljavati principima na kojima počiva sam Ustav, koji je zapisao ono što je izboreno s pobjedonosnim razvojem socijalizma.

Krivični postupak mora biti izgrađen u potpunom skladu s principima naše sovjetske države, našega novog Ustava, koji izražava pobjedu ideja dosljednoga socijalističkog demokratizma. Naš krivični postupak mora biti izgrađen na osnovi socijalističkog demokratizma. On mora biti, po pravilu, javan postupak, koji osigurava najveću mogućnost utvrđivanja materijalne istine. On mora, s jedne strane, osigurati mogućnost da se brzo i odlučno razotkrije i suzbije neprijatelj i počinitelj krivičnog djela, a s druge strane, mogućnost da se prema pravilima socijalističke zajednice i njezine discipline odgoji onaj tko je sposoban da se preodgoji. On mora biti izgrađen na principu prema kojem se okrivljenik smatra subjektom, a ne objektom prava, dakle na stranačkom principu i principu jednakosti stranaka.

Neki su drugovi prije nekoliko godina, trudeći se predvidjeti tok razvoja našega postupka, naznačavali put njegova razvoja polazeći od upravo suprotnih principa. Oni nisu razmatrali, u prvom redu, stranački princip, jednakost stranaka, javnost kao pravne principe postupka, već kao »tehnička sredstva, utvrđena iskustvom buržoaskih zemalja«, kako o tome, na primjer, kaže drug Krilenko u knjizi *Sud i pravo* (d. I, str.17). Tako o tome govori i drug Stučka, premda u nekim svojim člancima stranačkom principu i jednakosti stranaka pridaje vrlo veliko značenje kao principima postupka.

U pogledu perspektiva razvoja sovjetskoga krivičnog postupka drug Krilenko je netočno zamišljao metodiku te borbe, potpuno neodgovorno i protivno marksističko-lenjinstičkoj teoriji, »ljevičarski« omalovažavajući takve oblike ili metode borbe u sudskom postupku što proistječu iz principa »zastupanja stranaka i obaveznog davanja okrivljeniku pravnih garancija«.

Drug Krilenko je u spomenutoj knjizi napisao: »U tim uvjetima baš ničim nije dokazana i njegova obavezna osnovanost na temelju 'zastupanja stranaka' i obavezno davanje

okrivljeniku niza formalnih pravnih garancija. Nije slučajno što, u velikoj mjeri, strahom od tih formalnih garancija treba objasniti činjenicu da je u kritičnim trenucima borbe proleterska vlast više voljela pribjeći tehnici postupka VČK i GPU, gdje, kao što je poznato, formalnih garancija gotovo uopće nema. Dati oštar postupak, koji bi omogućavao da se bez suvišnih riječi vodi borba protiv napada na revoluciju — taj se zadatak također mora ostvariti kao posljedica revizije. Možda će jedno od sredstava takvog načina rješavanja problema biti stvaranje dvaju postupaka (N. V. Krilenko, *Sud i pravo v SSSR*, 1928, str. 17).

Drug Krilenko je smatrao da tamo gdje je posrijedi borba s neprijateljima revolucije ne treba dopuštati zastupanje stranaka, ne treba okrivljeniku davati »formalne pravne garancije«.

U tome Krilenkovu razmišljanju postoji niz netočnosti.

Prvo, netočna je tvrdnja da »u velikoj mjeri strahom od tih formalnih garancija« treba objasniti to što u određenim okolnostima pribjegavamo, kako kaže Krilenko, tehnici postupka VČK i GPU.

Nije uopće riječ o »strahu od formalnih garancija«, nego o dubljim razlozima koji objašnjavaju nužnost postojanja, u određenim okolnostima, takvih organa proleterske diktature kao što su GPU i VČK. Ta ne objašnjava se »strahom« od formalnih garancija pojava zakona od 1. prosinca 1934. i osnivanje Posebnog savjetovanja pri NKVD! Takvo »psihološko« objašnjenje miriši na preveliko simplifikatorstvo.

Drugo, netočna je tvrdnja da u »tehnici postupka VČK i GPU... formalnih garancija gotovo uopće nema«. Netočna je zato što se ne mogu suprotstavljati »formalne« i »neformalne« garancije, kao što se uopće ne može govoriti o »tehnici postupka VČK i GPU«.

Treće, pogrešno je govoriti o nekom »oštrom« postupku koji bi, »bez suvišnih riječi«, omogućavao da se »vodi borba protiv napada na revoluciju«. Pogrešno zato što su »suviše riječi« uvijek i u svakom postupku — suviše. Možda je autor mislio na postupak u kojem se općenito može »bez riječi«, tj. bez tužioca, bez rasprave, bez mogućnosti žalbe.

Razumije se, u nekim slučajevima možemo biti prisiljeni pribjeći pojednostavnjenom sudskom postupku u vezi s određenim kategorijama predmeta, na primjer s predmetima predviđenima zakonom od 1. prosinca 1934.

Negiranje toga bilo bi najveće filistarstvo. Ali to ne isključuje netočnost tvrdnje da je samo takav postupak (»oštar postupak«, »bez suvišnih riječi«) prihvatljiv procesualni oblik borbe s kontrarevolucijom.

Vodili smo niz procesa na stranačkom principu, na principu javnosti i davanja okrivljenicima svih procesualnih garancija. Takvi su bili procesi u vezi sa »Šahtinskim slučajem«, u vezi s Prompartijom, Centralnim biroom menjševika, u vezi s inženjerima Metro-Wickersa, u vezi s ujedinjenim trockističko-zinovjevskim centrom i antisovjetskim trockističkim centrom. Svi su ti procesi uvelike razotkrili neprijateljske makinacije, najpodlija krivična djela štetočina, špijuna, diverzanata-terorista, izdajica naše domovine, ti su procesi nanijeli uništavajući udarac našim neprijateljima. Međutim, ti su procesi bili provedeni na osnovi stranačkog principa i nanijeli su, bez obzira na to, ili možda baš zato, krajnje žestok udarac neprijateljima i štetočinama, posluživši ujedno kao najsnažnija poluga za podizanje budnosti i društveno-političke aktivnosti masa.

Zato je nepravilno govoriti o dva postupka, o posebnom postupku koji isključuje javnost i stranački princip (»suviše riječi«), za kontrarevolucionarna krivična djela. Osim takozvanoga proširenog postupka dopuštamo i pojednostavnjeni postupak.

Ali osnovni smjer razvoja našega postupka ne ide linijom ograničavanja ili potpunog odbacivanja takozvanih pravnih garancija, već, naprotiv, linijom njihova proširivanja, linijom njihova učvršćivanja, linijom sve veće primjene tih garancija. To je posve prirodno, jer je pogrešno misliti da se, tobože, neprijatelj može uništiti samo ako se odbaci stranački princip ili princip jednakosti stranaka. Naprotiv, s gledišta izazivanja pažnje javnoga mnijenja mnogo je korisnije uništiti neprijatelja na osnovi postupka u kojem je zastupljen stranački princip.

Pogledajte, s toga gledišta, posljednji proces protiv antisovjetskoga trockističkog centra. Vi znate da je na njemu bio prilično široko zastupljen stranački princip i da je bila potpuno osigurana jednakost stranaka.

I što, da li nam je taj proces protiv antisovjetskoga trockističkog centra, proveden uz široko zastupljen stranački princip i javno, uz sudjelovanje obrane i stručnjaka, zasmetao da zadamo žestok udarac našim neprijateljima? Po mome mišljenju, ne samo što nije zasmetao, nego je, na-

protiv, osigurao taj žestoki udarac, ako se pod žestokim udarcem ne razumijeva samo uništenje nekoliko fizičkih osoba što sjede na optuženičkoj klupi već i udarac po samim korijenima tih krivičnih djela, po cijelom sistemu tih krivičnih djela, koja su vrlo često mnogostruko razgranata u raznim smjerovima.

Zar je otvoreni, javni proces u vezi s antisovjetskim trockističkim centrom smetao da razotkrijemo naše neprijatelje, izdajnike, špijune? Zar nije pomogao njihovu najnemilosrdnijem razotkrivanju i, na toj osnovi, aktiviranju javnoga mnijenja i jačanju boljševičke budnosti?

Sudski je proces pomogao da se s tih nitkova skinu, strgnu maske, pomogao je da se vide njihova prava lica, da se vide i upoznaju njihove zločinačke metode i načini borbe sa sovjetskom vlašću i socijalističkom izgradnjom. U tome je golemo značenje javnoga procesa i u vezi s tako britkim političkim slučajevima kao što je nedavno okončani slučaj antisovjetskog trockističkog centra.

Proces je radnim ljudima naše zemlje i cijeloga svijeta pokazao pravo lice svih tih Pjatakovâ, Ratajčakâ, Radekâ, Sokoljnikovâ, Grašeâ, Arnoljdâ, svih onih koji su u toku niza godina znalački i vješto krili svoje lice ispod lažne maske, koji su znali lukavo i podlo obmanjivati, prodavati i izdavati našu stvar.

Ali javni je sudski proces važan i zbog još nečega. Važan je zato što obično na sudu obznanjene činjenice u sjećanju poštenih ljudi oživljavaju analogne primjere, događaje, pojave, pokraj kojih su oni do tada prolazili ne obračavajući pažnju na njih a koji ih sada, na osnovi onoga što se na sudu razjasnilo, prisiljavaju da na ponešto iz vlastite prakse, iz vlastitog iskustva gledaju drukčije, da preispitaju svoj odnos ne samo prema ponečemu, nego i prema ponekome.

Proces protiv antisovjetskoga trockističkog centra pokrenuo je u tome smislu golem val društvene aktivnosti. S raznih su strana zapljuštale vijesti o različitim činjenicama koje se ne čine toliko sumnjivima da bi privukle posebnu pažnju. Iznijet ću jednu takvu činjenicu koja je na određeni način i zanimljiva.

Vi se sjećate kako se na sudu na procesu antisovjetskom trockističkom centru pokazalo da su se trockisti pri prepisci služili pošiljkama s cipelama, u koje su umetali pisma, i pošiljkama s knjigama, u čije su korice umetali pisma, itd.

I eto, poslije procesa dobio sam od jedne građanke pismo u kojem mi javlja kako joj se obratila poznanica, koja je u prošlosti održavala veze s trockistima, i zamolila je da njezinoj prijateljici u inozemstvu preda cipele.

Iznijela je niz pojedinosti koje nisu ostavljale nikakvu sumnju da je ta priča s cipelama kao jaje jajetu nalik na priču s pismima umetnutima u cipele koje je Šestov donio iz inozemstva od Sedova.

Autorica pisma piše: »Pročitavši u novinama izvještaj o paru cipela s pismom, obavještavam Vas o takvom slučaju sa mnom i molim da provjerite o čemu je riječ...«

Na taj je korak građanku ponukao proces. To je veliko značenje procesa. Evo drugog primjera.

Danske novine »Arbeiderbladet« objavile su pismo iz Moskve danskog inženjera Gregerensa, koji piše: »Kada sam u prosincu 1934. morao putovati na dopust u Kopenhagen, sada osuđeni na procesu protiv antisovjetskoga trockističkog centra Graše htio je prilikom mojega proputovanja kroz Moskvu po meni poslati knjigu N. N. Nisam od Grašeâ tu knjigu na vrijeme dobio pa je zato nisam ni mogao donijeti u Kopenhagen. Na procesu se pokazalo da je u prepisci s Trockim iskorištena *Tisuću i jedna noć*, i ja sada razumijem Grašeova nastojanja, jer mi je upravo tu knjigu htio dati da je predam N. N.« To je izvanredna činjenica koja govori o tome da javni proces ima golemu snagu, organizira javno mnijenje i izaziva društvenu budnost. Javni proces uči da treba biti na oprezu, prisiljava poštene ljude da traže u svome sjećanju, oko sebe, nije li bilo nečega sumnjivoga, nečega što je možda išlo istim tim zločinačkim putem.

U godinama 1934—1936. imali smo prilično predmeta u vezi sa zaštitom na radu. Tamo eksplozija, ovdje eksplozija, odronjavanje u oknu, požar, ljudske žrtve, gori imovina. Tražimo. Predajemo sudu. Sudimo: nepridržavanje propisa zaštite na radu.

Članovi 111, 112, 109... A evo, kada su se počela otkrivati trockistička zlodjela, Javno tužilaštvo Saveza okružnicom je naredilo svim pokrajinskim i oblasnim javnim tužiocima da za razdoblje od 1934. naovamo razmotre, analiziraju sve te predmete u vezi sa zaštitom na radu, da se utvrdi jesu li sve te eksplozije, požari i dr. bili posljedica običnoga nemara, propusta u službi, ili organizirane štetočinske, diverzantske trockističke djelatnosti. Na temelju te okružnice provedena provjera niza predmeta dala je zanimljive rezultate. Otkriven je

niz neposrednih štetočinskih i diverzantskih akcija. Razumije se, pokazuje se da se krivična djela takve vrste mogu otkriti to lakše što su poznatije činjenice i o samim krivičnim djelima, i o metodama njihova izvršavanja, i o metodama prikrivanja krivičnih djela. Razotkrivanje metoda prikrivanja, razotkrivanje samih krivičnih djela, cijeloga mehanizma priprema za izvršenje krivičnoga djela, što smo pratili na procesu inženjeru Stroilovu, pokazavši kako je sovjetski inženjer bio opleten špijunskom paučinom, kako je upao u mrežu koju mu je razapela njemačka obavještajna služba, kako je on postepeno, pomalo, kao muha na ljepljivom papiru, jedna šapica za drugom, jedna nožica za drugom, sav zaglibio, propao, prema posloviци »Danas mala greška, sutra velika« — ima vrlo veliko značenje. Pogledajte saslušanje Stroilova i vidjet ćete kako je, korak po korak, čovjek sam sebi stavljao omču na vrat, koju je na nj lukavo nabacio fašistički Gestapo. Rasvjetlavanje takvih okolnosti na sudu mora, dakako, imati golemo odgojno značenje.

Javni proces — to je golema snaga u rukama države. To, dakako, ne znači da se svaki predmet može razmatrati na javnom suđenju. Ne može, javnost ima granice. Postoje činjenice i cijeli predmeti koji ne mogu biti obznanjeni, nego zahtijevaju da budu razmatrani na zatvorenim raspravama. No, po pravilu, da bi se neprijatelj dokraja uništio, javni proces nikada nije u tome bio zapreka. Naprotiv, on daje državi u ruke bogato sredstvo, snažno sredstvo, i treba se samo umjeti tim sredstvom služiti.

Istina, krivični postupak uz stranački princip teška je stvar. Mnogo je teže provesti krivični postupak na toj osnovi nego kako drukčije. Kad je okrivljenik subjekt prava, kako se to kaže, kada bjesni, bori se, kad se brani, tada je takav krivični postupak teže voditi. Mnogo je lakše, dakako, voditi krivični postupak kad okrivljenik nije »subjekt« prava, već ono što se pravničkim jezikom zove »objekt« prava, kada se on može — kako je to bilo u inkvizicijskim procesima ili kako je to i danas u takvim »sudovima« kakvi su Hitlerovi sudovi — mrviti i razmrhljivati kako se želi; dakako, mnogo je teže provesti krivični postupak u uvjetima jednakosti stranaka, kada se okrivljeni brani, kada se bori.

Ali, drugovi, kada proces, nakon te borbe i otpora, završi pobjedom optužbe, tada, razumije se, taj proces u javnom mnijenju dobiva onoliko koliko ne može dobiti nikakav drugi proces.

Zato je bila posve pogrešna orijentacija, koja je vladala u razmišljanjima nekih drugova, da u trenucima oštre klasne borbe ne možemo pribjegavati javnim procesima. Posljednje su godine svom silinom i oštrinom pokazale neispravnost te orijentacije.

Naš se krivični postupak mora temeljiti na istim načelima socijalističkoga demokratizma na kojima se temelji i cijela sovjetska država. On mora počivati na stranačkom principu, na načelu javnosti, jednakosti stranaka. Pogrešno je misliti da je stranački princip »buržoaska predrasuda«. To je isto tako netočno kao što je netočna Pašukanisova »teorijica« o pravu kao kategoriji buržoaskog društva. O tome ću podrobije govoriti u sljedećem predavanju. Ali potpuno analogno tvrdnji kontrarevolucionara, polutrockista, polubuharinovca Pašukanisa, koji je na području opće teorije prava dokazivao da je pravo kategorija buržoaskog društva, neki drugovi nepravilno tvrde da je stranački princip princip buržoaskog postupka. Da, stranački se princip rodio i izrastao u kapitalističkom društvu, ali posve je netočno reći za nj da je princip ili kategorija svojstvena samo buržoaskom postupku.

Dakako, bilo bi pogrešno stranački princip u sovjetskom sudu poistovjećivati s buržoaskim stranačkim principom. U buržoaskom je sudu stranački princip dvoboj, uz potpunu ili gotovo potpunu pasivnost suda. Pri buržoaskom stranačkom principu rezultat ovisi o odnosu snaga stranaka. Sâm sud kao da »mirno gleda prave i krive, dobro i zlo, ravnodušno slušajući«.

U uvjetima kapitalističkog uređenja to, zapravo, znači pomoć jakoj strani: bogatome tužitelju protiv siromašnoga, tužiocu protiv okrivljenika, od kojih su velika većina radnici, sirotinja.

U buržoaskom je sudu stranački princip oslanja na strogo i usko formalne osnove, pa i sam postaje strogo formalan. Mi stranački princip razumijemo drukčije: stranački princip u sovjetskom krivičnom postupku ne isključuje inicijativu i aktivnost samoga suda. Stranački princip kod nas nije jednostavno dvoboj stranaka, uz pasivan i ravnodušan odnos suda prema toj borbi. Stranački je princip u sovjetskom sudu sredstvo utvrđivanja istine u njezinu najpotpunijem i najiscrpnijem obliku. Ako se predmet svestrano ne razmotri, ne može biti ispravne odluke, kao što se ne može svestrano razmotriti predmet ako se objema strankama, zainteresiranima za njegov ishod, ne ostavi mogućnost da iznesu

sudu sve što smatraju potrebnim, sve svoje argumente i navode u korist jednog ili drugog gledišta. Ako predmet nije podvrgnut raznovrsnoj procjeni, ako nisu odvađnuti svi navodi za i protiv, sve okolnosti — kako one što terete okrivljenoga, tako i one što ga oslobađaju krivnje, i otežavajuće i olakšavajuće — onda nema ni ispravne i uvjerljive odluke.

Stranački princip plus aktivno sudjelovanje u sudskoj istrazi samoga suda, na osnovi javnosti i jednakosti svih sudionika u postupku pred sudom i pred zakonom — to je put utvrđivanja one materijalne istine kojoj teže, što ih i karakterizira, istinsko pravosuđe i istinski sud.

Eto zašto našem sovjetskom sudu, koji se oslanja na iste principe socijalističkog demokratizma na koje se oslanja i cijela sovjetska država, ne može biti i nikada nije bio tuđ stranački princip u smislu kako je ovdje obrazložen. I stranački princip je *pravo*. To je pravo branjenja svojega gledišta, dokazivanja svoje ispravnosti, nasuprot pravu tužioca da dokazuje krivnju okrivljenika. Čak i onda kada u sudu nema javnog tužioca i pravobranioca, stranački princip, u smislu da okrivljenik ostvaruje pravo na obranu, kako je navedeno u članu 111. našega novog Ustava, ostaje potpuno na snazi.

Stranački princip je u sovjetskom sudu jedan od principa one sudske demokracije koja ne može a da u sebi ne utjelovljuje one iste crte i osobitosti što ih utjelovljuje i sva sovjetska socijalistička demokracija.

Netočna je predodžba o sudu kao o posebnom obliku obračuna. Sud je — sud. Upravo zato sudski postupak ili sudska rasprava u našim sudovima moraju biti otvoreni, ako u samom zakonu nisu predviđeni izuzeci iz toga pravila, i moraju biti povezani s osiguravanjem okrivljeniku prava na obranu. Ali pravo na obranu ako nema stranačkog principa, tj. ako okrivljenik nema prava da se na istim osnovama kao i tužilac brani od iznesenih optužaba — jest fikcija. Kada bi sud bio samo obračun, onda u sudu ne bi bilo mjesta ni stranačkom principu ni javnosti. Najzgodnije je obračunavati se bez ikakve javnosti, za obračun nije potreban i stranački princip.

Razumije se, ne može biti izuzetaka od tog osnovnog pravila, koje ima principijelno značenje. Postoje predmeti čija osobitost i karakter ne dopuštaju da se objave okolnosti s njima u vezi, koji su društvena, politička ili diplomatska tajna. Upravo to uzima u obzir član 111. novog Ustava, koji

govori o mogućim, zakonom predviđenim izuzecima od principa otvorenosti sudskih rasprava u svim sudovima Saveza SSR-a.

Sud je sud. Nije da sovjetski sud samo kažnjava, samo uništava, suzbija, smožduje, sovjetski sud i odgaja i preodgaja. Odgojna snaga sovjetskoga suda najvažnija je odlika koja ga čini drukčijim od sudova kapitalističkih država, u kojima vlada čisto nasilje — premda vješto prikriveno različitim juridičkim formulacijama i pravnim sentencijama.

Ta odgojna uloga sovjetske države uopće nimalo ne proturječi zadaći nemilosrdnog obračuna, nemilosrdnoga suzbijanja neprijatelja revolucije, neprijatelja socijalizma.

Ali posve je pogrešno, razumije se, cijelo odgajanje svesti na nemilosrdnost. Međutim (i opet se moram vratiti na druga Krilenka), u knjizi *Pravo i sud* drug Krilenko odgojnu ulogu suda svodi na nemilosrdnost i suzbijanje. On upravo kaže: »Nemilosrdnost prema svim kolebljivim elementima iz naše sredine, koji se usuđuju da unose dezorijentaciju, eto kakvu je metodu odgoja predlagao Vladimir Iljič.«

To je grubo simplificiranje. Lenjin i Staljin zahtijevaju od nas nemilosrdnost prema neprijateljima, ali ni Lenjin ni Staljin nikada nisu svodili odgoj na nemilosrdnost. Nemilosrdnost u suzbijanju neprijatelja i njihovih neprijateljskih istupa, njihove zločinačke djelatnosti — to je jedna od zadaća sovjetskoga suda. Odgajanje primjenom različitih vrsta prinudno-odgojnih mjera — to je njegova druga zadaća. Obje su zadaće međusobno organski povezane. Ali svoditi odgoj na nemilosrdnost — to je nepravilno, pogrešno, to je iskrivljavanje lenjinizma.

Na III sveruskom kongresu sovjeta Lenjin je rekao: »Mi smo time raščistili put istinskom narodnom sudu i ne toliko represalijama koliko primjerima masa, autoritetom trudbenika, bez formalnosti...«¹⁷

Dakle, po Lenjinu, snaga našega novoga suda nije toliko u snazi represije koliko u odgoju masa. Jedna zadaća ne isključuje drugu zadaću. S tim u vezi morat ću prijeći na neka pitanja vezana za pitanje pojedinačne i kolektivne odgovornosti, krivične odgovornosti i krivnje, što je također vrlo važno za procesualce. Ali to su posebna pitanja. Njima namjeravam posvetiti sljedeće predavanje.

¹⁷ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, Jugoslavijapublik, Beograd, 1975, str. 71.

Uloga procesnog prava u socijalističkoj državi radnika i seljaka

(drugo predavanje, održano na Svesaveznoj pravnoj akademiji u ožujku 1937)

Pitanja krivičnog postupka organski su vezana uz opća pitanja prava, ona su organski vezana i uz pitanja materijalnoga krivičnog prava. Ali sa svoje je strane i materijalno krivično pravo vezano uz opću teoriju prava, i meni se čini da se ne mogu ispravno rješavati problemi postupka, u posebnom i užem smislu te riječi, ako kao podloga tome ne služi opća teorija prava.

Ta bi se povezanost mogla mimoići, mogla bi se osvijetliti pitanja krivičnog postupka neovisno o pitanjima opće teorije prava samo uz jedan uvjet: da se na krivični postupak ne gleda kao na pravo, nego kao na tehniku.

Posve je prirodno da oni pravници i znanstvenici koji krivični postupak i krivično procesno pravo razmatraju kao zbir tehničkih pravila, a ne kao pravo u doslovnom smislu te riječi, ne osjećaju nikakvu nužnost niti imaju osobitu potrebu da pitanja krivičnoga postupka povezuju s pitanjima opće teorije prava.

Mi ih, dakako, neizbježno moramo povezati, jer postupak nije tehnika. Krivični postupak i krivično procesno pravo — to je pravo, a nije zbir tehničkih pravila, recimo poput pravila kretanja vlakova. I upravo je zato neizbježno, radi ispravnoga razumijevanja pravnih principa postupka i radi ispravnoga razumijevanja uloge i značenja pravnog oblika u postupku, zaustaviti se na pitanju uloge i značenja prava, na pitanju prirode prava.

S time u vezi treba se zaustaviti na štetočinskoj teoriji Pašukanisa, kod kojega su pitanja opće teorije pomiješana s pitanjima krivičnoga materijalnog i procesnog prava.

U svojoj knjižici *Opća teorija prava i marksizam*, izvrćući Marxove poglede, Pašukanis tvrdi da Marx »prijelaz u razvijeni komunizam nije zamišljao kao prijelaz u nove oblike prava, nego kao odumiranje juridičkog oblika uopće, kao oslobađanje od tog nasljeđa buržoaske epohe, kojemu je suđeno da nadživi samu buržoaziju«. I dalje: »Društvo koje je s obzirom na stanje svojih proizvodnih snaga *prisiljeno* čuvati ekvivalentan odnos između utroška rada i nagrađivanja

u obliku koji makar djelomice podsjeća na razmjenu robnih vrijednosti — *bit će prisiljeno* sačuvati i oblik prava.«

Iz toga je Pašukanis izvukao zaključak da će pravni oblik morati nestati čim nestane taj »ekvivalentni odnos«. A zajedno s nestankom »pravnog oblika«, razumije se, moraju nestati i sud i proces. I to nije čudno. Ta, i poneki buržoaski znanstvenici smatraju mogućim da se prije nestanka »ekvivalentnog odnosa« bude i bez suda i bez pravnika.

Ali Pašukanis ide dalje. »Ta teorijski je«, piše on, »čak i buržoaska napredna kriminalistika došla do uvjerenja da se borba protiv kriminaliteta sama po sebi može razmatrati kao medicinsko-pedagoški zadatak, za rješavanje kojega je pravnik — sa svojim 'opisima krivičnih djela', zakonicima, shvaćanjem 'krivnje', 'potpune ili smanjene uračunljivosti', sa svojim refinjenim razlikovanjem saučesništva, pomaganja, poticanja, itd. — potpuno nepotreban. I ako to teoretsko uvjerenje nije do sada dovelo do ukidanja krivičnih zakonika i sudova (dakle, i postupka — A. V.), to je, dakako, samo zato što prevladavanje oblika prava nije vezano samo uz izlaženje izvan okvira buržoaskoga društva nego i uz radikalno oslobađanje od svih njegovih ostataka.«

Tako su, po Pašukanisu, sud i krivični postupak očuvani samo zato što su kod nas očuvane neke buržoaske predrasude. Drugim riječima: kako budu nestajale buržoaske predrasude, tako će morati nestajati sud, pa prema tome i sudski proces. Po Pašukanisu izlazi: ako je do sada kod nas sačuvan sud i krivični zakonik, ako oni do sada nisu uništeni, to je samo zato što prevladavanje oblika prava nije vezano samo uz izlaženje iz okvira buržoaskoga društva, nego i za radikalno oslobađanje od svih njegovih ostataka. Dakle, sovjetski sud postoji dotle dok postoje ostaci buržoaskoga društva. Proistječe da je naš sud ostatak buržoaskoga društva i da je naš postupak, prema tome, ostatak buržoaskoga društva, jer sud — to je sudski proces.

Znači, s toga gledišta, u socijalističkome društvu više ne bi trebalo biti sudskoga procesa. Ovdje se, nema sumnje, slažu oni koji su, kao Pašukanis i njegove pristaše, svjesno pokušavali diskreditirati sovjetsko pravo kao socijalističko pravo i oni koji su, makar možda i nesvjesno, diskreditirali naše pravo u praktičnom radu, kultivirajući procesni nihilizam, koji je u biti praktički izraz štetočinskih teorija što odbacuju socijalističku prirodu sovjetskoga prava.

Procesni nihilizam, koji se često prikriva krajnje revolucionarnim frazama, u biti se sav osniva na principijelnom odbacivanju socijalističkoga karaktera sovjetskoga procesa, sovjetskoga suda, znači na priznavanju stava da naš sud i proces postoje samo dotle dok postoje još neke buržoaske predrasude i da će, prema tome, kako budu nestajale te buržoaske predrasude, morati slabiti i procesni oblici, značenje i uloga našega procesa te uloga naših sudova i cijele sudske djelatnosti. Vama je jasno kakvu silnu zbrku, neposrednu štetu pri oblikovanju naše svijesti može nanijeti, i u znatnoj je mjeri nanijela, ta kontrarevolucionarna, štetočinska pašukanisovska »teorija«!

Vi se, ujedno, lako možete uvjeriti u još nešto, a to je da su pitanja krivičnoga postupka isprepletena s pitanjima materijalnoga krivičnog prava, a istodobno su i pitanja krivičnoga postupka i pitanja materijalnoga krivičnoga prava, i to ne općenito pitanja, nego principijelna temeljna pitanja, tako reći orijentaciona pitanja, orijentacioni stavovi, sa svoje strane neizbježno organski isprepletena s problemima opće teorije prava.

Sve je to jedno s drugim organski povezano. Zato je posve prirodno što se, ako su se negirali zakonici, neizbježno moralo doći i do negiranja sudskoga procesa. Ako se negiralo saučesništvo, pomaganje i sl., neizbježno se moralo doći i do negiranja sudskoga procesa. Ako su se negirale krivična odgovornost, krivnja, uračunljivost, itd., neizbježno se moralo doći do negiranja procesa. Zašto? Jednostavno zato što sud, ako odustane od pojma opisa krivičnoga djela, nema što raditi, jer sud i ima zadaću da u djelovanju okrivljenika ustanovi postojanje ili nepostojanje krivičnoga djela, a ako odustanemo od samoga pojma opisa krivičnoga djela, ako taj pojam rastvorimo u nekakvoj posve bezobličnoj intuiciji, onda, razumije se, sud tu više nema što raditi, naime onaj sud koji djeluje u skladu s procesnim postavkama, koji se potčinjava pravilima postupka, rukovodi se principima postupka.

Posve je jasno: ako se odbaci pojam krivnje, sud i opet neće imati što raditi, jer zadaća suda i jest da utvrdi je li čovjek kriv ili nije. Ako se odrekneмо samoga pojma krivnje, što onda sudu ostaje da radi? Sud tada nema što raditi.

Jasno je, ako pođemo putem odbacivanja zakonika, opisa krivičnog djela (corpus delicti), takvih temeljnih načela, temeljnih pojmova materijalnoga krivičnoga prava kao što su

krivična odgovornost, krivnja, kazna, kažnjivost, onda, svakako, neizbježno moramo doći do odbacivanja krivičnoga postupka. To je Pašukanis nedvosmisleno pokazao u toj svojoj štetočinskoj knjižici. Pokazao nam je do čega dovodi tvrdnja da se u razdoblju socijalizma može bez zakonika i sl. Pašukanis se poziva na »naprednu buržoasku kriminalistiku«. On, dakako, ima na umu sociološku i antropološku školu Liszta, fašista Ferrija i dr., koje prikazuje kao predstavnike »napredne« buržoaske pravničke misli, dok uistinu ni Ferri, ni Garofalo, ni Liszt nikada nisu bili predstavnici napredne buržoaske misli, zato što su svi ti antropolozi i sociolozi, svi ti Liszti, Ferriji, Garofali i ostali — predstavnici prave fašističke jurisprudencije.

Potpuno je jasno: ako se na području materijalnoga krivičnog prava krenulo putem negiranja zakonika, uračunljivosti, krivnje, itd., neizbježno se moralo stići do negiranja krivičnoga postupka. S druge strane, odakle su došli ti antilenjinistički stavovi na području materijalnoga krivičnoga prava i krivičnoga postupka? Oni su došli iz opće teorije prava. Ako su izneseni Pašukanisovi »principi« krivičnoga postupka, kao što smo vidjeli, izazvani »idejama« materijalnoga krivičnoga prava toga štetočine, onda pak ideje materijalnoga krivičnog prava, nema sumnje, izviru iz njegove *Opće teorije prava*. Zato svaki pismeni procesualist koji se želi snaći u pitanjima teorije krivičnoga postupka mora, svakako, posegnuti za općom teorijom prava. Zato razotkrivanje i spoznavanje grešaka i izopačavanja na području teorije krivičnoga postupka nije moguće bez razotkrivanja grešaka i izopačavanja na području opće teorije prava. Najveća je mana nas, nastavnika krivičnoga postupka i krivičnoga prava to što smo bili daleko od opće teorije prava, smatrajući da se nas opća teorija prava posebno ne tiče, da smo mi, eto, procesualisti, da je naše područje — područje procesa i da ne moramo zabadati nos ni u područje krivičnoga prava ni, to više, u područje opće teorije prava. »Neka svaki cvrčak cvrči u svom polju.« I dogodilo se da su se kod nas u raznim područjima pojavili »cvrčci« koji su tako treštali da se u ponekim glavama sve smiješalo, da je nastala golema šteta, izvrtanje marksističko-lenjinističkog učenja o državi i pravu, pa tako i krivičnom pravu. Naš je zadatak da raskrinkamo ta zločinačka štetočinska izopačavanja, koja uopće nisu nekakva teoretska izvještačenost, već izviru iz antisovjetskoga, antilenjinističkoga gledanja, povezana su s praktičnim radom

usmjerenim na potkopavanje sovjetske države, sovjetskoga sistema, sovjetske vlasti, na direktnu borbu sa sovjetskom državom i sovjetskim uređenjem, na borbu koja je, kao što vidimo, vodeći se na teoretskoj fronti, neposredno vezana i uz praktičnu djelatnost. Zato je, makar i na brzinu, potrebno razgraditi i analizirati neka pitanja vezana i uz opću teoriju prava i uz teoriju materijalnoga krivičnoga prava.

Nesumnjivo je da je ta Pašukanisova »teorija«, koja izvrće marksističko-lenjinističko učenje o sudu i pravu, štetočinska i da se opasnost od nje nimalo ne umanjuje time što se 1930, na kongresu stručnjaka za državno pravo — marksist, Pašukanis tobože odrekao cijeloga niza svojih pogrešnih gledanja. U stvarnosti je to bilo dvolično odricanje.

Pašukanis je polazio od svojih pogrešnih pretpostavki da socijalističkoj državi, u biti, nije potrebno nikakvo pravo, a ako se socijalistička država još i koristi nekim pravom, onda se ona, govoreći jezikom profesora Rejsnera, koristi »tuđim pravom«, tj. buržoaskim.

Tvrdeći to, Pašukanis je polazio od svog osnovnog principijelnog stava da je pravo uopće samo buržoaska kategorija i da ondje gdje nema buržoaskih odnosa ne može biti ni prava. Da bi to dokazao, nije se zaustavio pred direktnim izvrtanjem Lenjinovih (*Država i revolucija*) i Marxovih pogleda (*Kritika Gotskoga programa*), pokušavajući, izvrćući ih, dokazati da je u socijalističkoj državi, ako i postoji neko pravo, to pravo buržoasko.

Ovdje ću usput reći da to, na žalost, nije bilo samo Pašukanisovo gledište, nego je to bilo i gledište cijeloga niza naših teoretičara, na neki način čak i Stučkino, koji se svojedobno borio protiv niza izvrtanja u Pašukanisovim radovima.

Pašukanis svoju *Opću teoriju prava* započinje tvrdnjom da će »ostaci ekvivalentne razmjene u sferi raspodjele, koji će ostati i u socijalističkoj organizaciji proizvodnje« (prije prijelaza u razvijeni kominizam), prisiliti socijalističko društvo da se privremeno zatvori, kako on piše, u »uske horizonte buržoaskog prava«.

Ovdje Pašukanis dopušta direktni falsifikat. Vi slušate o »uskim horizontima buržoaskog prava« i mislite da je to nešto vrlo poznato; to je, dakako, iz Marxove *Kritike Gotskoga programa*, to je iz Lenjinove *Države i revolucije*. I vi odmah stječete dojam da Pašukanis polazi od marksističko-lenjinističkih postavki, dok on zapravo izvrće Marxa i Lenjina, a

postiže to tako što neprimjetno unosi u tekst samo dvije svoje riječi.

On kaže: ti će »ostaci ekvivalentne razmjene... prisiliti (to je prva riječ — A.V.) socijalističko društvo... (da se privremeno) zatvori (to je druga riječ — A.V.) u uske horizonte buržoaskoga prava«.

Uzmete li *Kritiku Gotskoga programa* ili Lenjinovu *Državu i revoluciju*, i pogledate upravo ona mjesta gdje se govori o tim »uskim horizontima buržoaskoga društva«, nećete naći da se socijalističko društvo mora *zatvoriti*, makar i privremeno, u te horizonte. Što znači zatvoriti se? Zatvoriti se — to znači izgubiti mogućnost razvijanja, to znači stajati na mrtvoj točki: stigli smo, tobože, do buržoaskoga društva, stigli smo do zakonika koji su, eto, obična imitacija buržoaskih zakonika.

Pašukanis polazi od svoje opće štetočinske pretpostavke da je pravo izraz ekvivalentne razmjene, tržišnih odnosa, da je pravo oblik odnosa među proizvođačima robe...

Izlazi da je i sovjetsko pravo oblik odnosa među »egističnim subjektima«, »autonomnim privatnim vlasnicima«. Proistječe da se naše društvo ne sastoji od slobodnih graditelja socijalizma, nego od... privatnih vlasnika. Izlazi da je naše pravo — buržoasko pravo. Nije li to otvoreno klevetanje socijalizma?

Sva se Pašukanisova koncepcija svodi na to da je pravo izraz buržoaskih odnosa. On kaže: »Samo buržoasko-kapitalističko društvo stvara sve potrebne uvjete za to da juridički moment u socijalnim odnosima postane potpuno određen.« Juridički moment u socijalnim odnosima... Kada taj »moment« postaje potpuno određen? Gdje? Na kojoj podlozi? Pašukanis odgovara: u kapitalizmu, na podlozi kapitalizma, u uvjetima vladanja kapitalističkih odnosa.

Jedan od Pašukanisovih učenika, Sizonov, u svojoj brošuri posvećenoj pitanjima sovjetskoga prava u vrijeme obnove, piše da se »pravo, jer je realan oblik društvenih odnosa, u svakom klasnom društvu osnovanom na vladavini privatnoga vlasništva pojavljuje... kao historijska zastarjelost...« Dakle, ondje gdje ima privatnoga vlasništva ima i prava, a ondje gdje je privatno vlasništvo uništeno — ondje nema ni prava.

Poslušajte li se ta Pašukanisova prišepetlja, izlazi da su pravni odnosi mogući »samo u klasnom društvu osnovanom na

odnosima privatnoga vlasništva, na odnosima eksploatacije, na odnosima podjele rada».

Po toj truloj »teoriji«, pravo može postojati samo u eksploatatorskom društvu, a u socijalističkom ga društvu ne može biti jer u njemu nema privatnoga vlasništva. Po toj »teoriji« izlazi da socijalističko društvo ne može stvoriti socijalističko pravo, jer takvoga prava u prirodi ne može biti. Ta »teorija«, prema tome, govori o nemogućnosti izgradnje socijalističkoga prava... Nije li to mutatis mutandis ona ista trockistička teza o nemogućnosti izgradnje socijalizma u našoj zemlji? Ta socijalizam nije samo teška socijalistička industrija, premda ona i jest temelj socijalizma. Socijalizam nije samo nova prometna mreža — ta arterija našega državnog organizma, iako je i to vrlo važan, glavni dio temelja našega socijalističkog društva. Socijalizam nije samo poseban oblik raspodjele i poseban sistem razmjene koji se opire na posebne principe, nepoznate kapitalističkom društvu.

Socijalizam je i posebna ideologija, socijalizam je i posebna škola, socijalizam je i poseban sud, socijalizam je i posebno pravo.

Tko negira socijalistički karakter naše škole, naše umjetnosti, naše kulture, taj, zapravo, negira socijalizam u našoj zemlji.

Ako nam se kaže da naš sud nije socijalistički sud i da se ne može izgraditi socijalistički sud, da naš sudski proces nije socijalistički proces i da se ne može izgraditi socijalistički proces, jer nema socijalističkoga procesa, jer nema socijalističkoga suda, kao što nema socijalističkoga prava, to je isto kao da se negira socijalizam u našoj zemlji u cjelini, zato što sud i sudski proces moraju izražavati, i ne mogu ne izražavati, odnose koji vladaju u našem društvu.

Zato je to samo ponavljanje trockističke teze o nemogućnosti izgradnje socijalizma kod nas: ako se ne može izgraditi socijalizam, onda se ne može izgraditi ni socijalističko pravo.

Pašukanis tvrdi da je principijelna bit pravnog oblika u apstrakciji. On je pisao: »Moguće je složiti se s Karnerom (buržoaski pravnik, autor knjige *Socijalne funkcije prava*) da znanost 'počinje ondje gdje prestaje jurisprudencija'.« Oštroumno, ali posve netočno, jer jurisprudencija i jest znanost o pravu.

»Ali iz toga«, dodaje Pašukanis, »ne proistječe da znanost o pravu mora jednostavno izbaciti osnovne apstrakcije koje izražavaju principijelnu bit pravnog oblika.«

Netočna je tvrdnja da je, tobože, apstrakcija principijelni sadržaj ili principijelna bit pravnog oblika ili prava. Takva se tvrdnja ne može promatrati drukčije nego kao loše prikriven pokušaj da se sovjetsko pravo liši praktičnoga značenja. Svodeći pravo na apstrakciju, gospoda štetočine na pravnoj fronti svode na nulu praktično značenje sovjetskoga prava, diskreditiraju ga, lišavaju ga, ili ga makar pokušavaju lišiti, potrebnog autoriteta, potrebnoga praktičnog smisla. Na isto se svodi i Pašukanisova tvrdnja, koju sam citirao, da »samo buržoasko-kapitalističko društvo stvara sve potrebne uvjete za to da juridički moment u socijalnim odnosima postane potpuno određen«. Što to znači? Pašukanis to ne otkriva. Ali treba to otkriti i reći da je to, očito, razgraničavanje različitih funkcija upravljanja državom, da je to točno utvrđivanje prava i obaveza građana i državnih organa; utvrđivanje pravnoga položaja u društvenom i državnom sistemu različitih ustanova, organa, osoba, određivanje različitih pravnih posljedica koje proistječu iz pravnoga položaja, iz društvenoga ponašanja pojedinih organa i osoba — sve je to »juridički moment«. Ako Pašukanis kaže da samo u buržoaskome društvu postoje uvjeti za to da »juridički moment u socijalnim odnosima postane potpuno određen«, onda on samim tim kaže da je u našem društvu nemoguće pravno razgraničenje funkcija različitih ustanova, da je u našem društvu nemoguće točno pravno utvrđivanje položaja različitih organa, točno pravno utvrđivanje položaja pojedinih osoba, to jest da je, u biti, nemoguć ustav. Ta je Pašukanisova teza negiranje mogućnosti da u našoj zemlji postoji ustav, a osobito takav kao što je veliki Staljinov Ustav. Takvo je značenje juridičkoga momenta koji niječu štetočine poput Pašukanisa, niječući značenje juridičkog uobličavanja tekovina proleter-ske revolucije. Međutim, to juridičko, zakonodavno uobličavanje izvojevanoga i postignutoga, zabilježeno u našem Ustavu, snažno je oružje za nove bitke, za nove uspjehe socijalizma, za nove socijalističke pobjede. Nije li jasno da štetočinska Pašukanisova teza znači razoružavanje naše zemlje u borbi za konačnu pobjedu komunizma? Eto što znači ta na izgled nevinna formulacija da »juridički moment u socijalnim odnosima« kod nas ne može postati potpuno određen. To je antisovjetska, kontrarevolucionarna teza.

Zašto u socijalističkome društvu ne može biti »juridičkoga momenta« o kojem govori Pašukanis? On to objašnjava time da u socijalističkome društvu ne mogu nastati novi

pravni odnosi jer to znači »proklamiranje besmrtnosti oblika prava«.

»Zahtijevajući«, piše Pašukanis, »za proletersko pravo vlastite nove, uopćavajuće pojmove, taj se smjer čini revolucionarnim par excellence. Međutim, on zapravo proklamira besmrtnost oblika prava, jer teži tome da iščupa taj oblik iz onih određenih historijskih uvjeta koji su mu osigurali pun procvat i da ga proglaši sposobnim za neprekidno obnavljanje.«

Pašukanis odbacuje mogućnost novih juridičkih oblika i pravnih pojmova, to jest ispunjavanja prava novim socijalističkim sadržajem, jer bi to, kako on misli, značilo proglašavanje prava besmrtnim, to bi značilo da pravo nije na svojem zalazu, nego obrnuto.

Dakle, ako se prihvati mogućnost novih, tj. neburžoaskih uopćavajućih pravnih pojmova, to znači priznavanje besmrtnosti prava, znači pokušaj da se pravo iščupa iz historijskih uvjeta koji su mu osigurali pun procvat i proglašavanje pravnog oblika sposobnim da se neprekidno obnavlja.

Tako, po Pašukanisu, izlazi da je sovjetsko pravo odumiruće buržoasko pravo, da je odumiranje prava započelo s prvim danima oktobarske revolucije. Pašukanis piše: »Odumiranje kategorija (upravo kategorija, a ne ovih ili onih propisa) buržoaskog prava nipošto ne znači njihovu zamjenu novim kategorijama proleterskog prava... Odumiranje kategorija buržoaskoga prava u tim će uvjetima značiti odumiranje prava uopće...«

I ovdje je nova netočnost, jer ako se prihvati da je pravo u određenim povijesnim razdobljima nužno, to uopće ne znači da je nužno zauvijek. Ako kažemo da pravo mora postojati i da ga proletarijat mora iskoristiti u prvoj fazi komunizma, to ne znači da mi samim tim prihvaćamo neizbježnost postojanja prava i u posljednjoj fazi komunizma. Pravo je nužno i postojati će u prvoj fazi komunizma, ali to uopće ne znači da će postojati u svim fazama komunizma, sve dok ne stupimo u fazu razvijenog komunizma. To nikako ne znači. Pašukanis jednostavno izvodi logički salto želeći dokazati da u razdoblju socijalističke izgradnje, u prvoj fazi komunizma, pravo kao novo pravo, kao novo, a ne buržoasko po svome sadržaju i obliku, ne može postojati, da u prvoj fazi komunizma, ako i postoji, pravo postoji samo kao pravo ispunjeno starim buržoaskim sadržajem.

Pašukanis je tvrdio: »Odumiranje kategorija buržoaskog prava nipošto ne znači njihovu zamjenu novim kategorijama proleterskog prava.« Prema štetočinskoj Pašukanisovoj »teoriji« izlazi: ako pravo odumire, ono odumire kao buržoasko pravo, ono odumire kao pravo uopće, ako odumire, onda, prema tome, odumire posve, ne obnavljajući se više u kojem drugom obliku. Takvo razmišljanje ne može izdržati nikakvu kritiku, ponajprije s gledišta materijalističke dijalektike.

Posve je netočno gledanje da s buržoaskim pravom završava razvoj prava, da mu nije suđeno da dalje postoji, da socijalizmu i proletarijatu pravo nije potrebno. A što u vezi s time kažu Marx, Engels, Lenjin i Staljin? Oni govore upravo suprotno. Ako socijalizmu nije potrebno pravo, što će mu onda država? Pravo je oblik politike, to jest oblik djelatnosti države. Ako postoji država, onda se u određenim historijskim uvjetima državna politika može izražavati i u obliku prava. Pravo je jedan od načina reguliranja društvenih odnosa, učvršćivanja društvene discipline.

Temeljni zakon sovjetske države — Ustav »potreban je zato da učvrsti društveni poredak koji odgovara radnim ljudima i koji je za njih povoljan« (Staljin).

Kao što je poznato, osobitost je našeg Ustava u tome što se on »ne ograničuje na fiksiranje formalnih prava građana, već težište premješta na pitanje garancija tih prava, na pitanje sredstava ostvarivanja tih prava« (Staljin). Ta sredstva daje sovjetsko uređenje, cijeli sovjetski sistem, daje Ustav, koji u zakonodavnom obliku učvršćuje tekovine proletarijata.

Takva je uloga zakona u sovjetskoj državi. Na izvanrednom VIII kongresu sovjeta drug Staljin je rekao: »Trebalo je napokon, prekinuti s tim stanjem kada se zakonodavstvom ne bavi jedan organ, nego cijeli niz organa. Takvo stanje proturječi principu stabilnosti zakona. A stabilnost je zakona nama sada potrebna više nego ikada« (Staljin, *O nacrtu Ustava SSSR-a*).

Jasno je da su u ovim historijskim uvjetima pravo i zakon nužni, jer su način, sredstvo učvršćivanja socijalističkih pobjeda.

Jasno je, također, da naše pravo i naš zakon mogu vršiti tu funkciju samo kao socijalističko pravo, kao socijalistički zakon, i da je zadatak stabiliziranja sovjetskih zakona — zadatak stabiliziranja socijalističkoga sovjetskoga prava. To

isključuje bilo kakvu osnovu da se govori o odumiranju sovjetskoga prava, kao što to čini Pašukanisova »škola«.

I zato postavljati pitanje onako kako ga postavljaju ta gospoda — odumiranje kategorija buržoaskog prava nipošto ne znači njihovu zamjenu novim kategorijama proleterskog prava — znači tvrditi da proleterska država može bez prava, da ne moramo izgrađivati i učvršćivati svoje pravo. Pašukanis je tako i govorio: »Odumiranje kategorija buržoaskoga prava u tim će uvjetima značiti odumiranje prava uopće, to jest postepeni nestanak juridičkoga momenta u odnosima među ljudima.«

Ali Pašukanis priznaje da će do toga trenutka odumiranja prava, tj. prije nego što nastupi viša faza komunističkoga društva, kod nas djelovati neko pravo. A kakvo je to pravo? Po Pašukanisu, buržoasko pravo. Ali što je to buržoasko pravo? To je pravo koje posvećuje buržoaske društvene odnose i ne samo što ih posvećuje, nego je njima i određeno, jer nikada pravo nije iznad razine ekonomskoga razvoja danoga društva — to je osnovni marksističko-lenjinistički princip. Pravo se nikada ne može izdići iznad razine društveno-ekonomskih odnosa danoga društva, dane epohe.

Dakle, ako je naše pravo buržoasko (makar i odumiruće) i ako mora odgovarati određenoj razini društveno-ekonomskih odnosa, onda su, prema tome, i naši društveno-ekonomski odnosi buržoaski. Eto što se dobilo — dobila se kleveta i laž.

A nije li to nalik na ono što je svojedobno tvrdio Sokoljnikov, da je, u biti, naša Državna banka kapitalistička banka, da se naša trgovina ničim ne razlikuje od buržoaske, itd.? Nije li to nalik na klevetničke tvrdnje istih onih Pjatakova, Radekâ i Trockih da naša poduzeća nisu socijalistička poduzeća i da općenito kod nas nema socijalizma, jer se socijalizam u jednoj zemlji ne može izgraditi?

Po Pašukanisu, naše je pravo buržoasko pravo jer drukčije ne može ni biti.

Ne znači li to da je naše uređenje buržoasko? Jer pravo ne može biti iznad razine određenih ekonomskih odnosa. Ne može li se tako zaključiti da je razina naših društveno-ekonomskih odnosa onakva kakvo je i naše pravo? Drugim riječima, tvrdnja da sovjetsko pravo ima buržoaski karakter znači da je sovjetsko uređenje buržoasko uređenje. Eto do kakvih kleveta i izopačavanja dolaze ta gospoda koja svojom

kvazinaučnošću pokušavaju prikazati svoju nevjeru i izdaju stvari socijalizma!

Je li točno, čak i bez obzira na cijelo to »filozofsko« a u biti očito štetočinsko rasuđivanje, da kod nas uistinu pravo nije socijalističko? Razumije se, nije točno.

Prvo, mogu se pokazati osnovne kategorije našega prava koje su buržoaskome pravu potpuno nepoznate. Prva je — da je naše pravo oblik politike diktature proletarijata. Gdje se u buržoaskome pravu može naći nešto slično? Nigdje. Besmisleno je i samo postavljanje takvoga pitanja. I to je glavno i osnovno. Ne samo što je osnovna, nego je i isključiva zadaća našega prava da štiti takvo državno i društveno uređenje koje se ne oslanja na privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, na kapitalističko privatno vlasništvo, nego na socijalističko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Naše pravo ne samo što se ne oslanja na eksploataciju i ne samo što ne čuva eksploataciju, nego, naprotiv, vodi borbu na život i smrt protiv eksploatacije, koju je uništila proleterska revolucija. Nisu li to nove kategorije prava koje ne ostavljaju nikakvu sumnju u to da — kakvim se god mi riječima izražavali, nalik na riječi što se upotrebljavaju u buržoaskoj jurisprudenciji — naše pravo nije recepcija buržoaskoga prava, nije imitacija buržoaskoga prava?

Besmisleno je govoriti da naše pravo nije socijalističko pravo.

Naše pravo čuva nove, socijalističke odnose koji izražavaju pobjedu socijalizma.

Naše državno pravo, krivično pravo, sindikalno pravo, radno pravo i građansko pravo, naše porodično pravo — bilo koja grana sovjetskoga prava jest pravo koje se principijelno razlikuje od buržoaskoga prava.

Ta se principijelna razlika sastoji u tome što je izvor našega prava proleterska diktatura i sovjetska vlast, a cilj je našega prava osiguranje interesa radnih ljudi, čuvanje i zaštita interesa razvoja našega socijalističkog društva. Na primjer, imamo alimentacijsko pravo kakvo ne poznaje nijedno buržoasko pravo, naše je pravo prožeto duhom socijalističke solidarnosti radnih ljudi.

U kapitalističkom se društvu život temelji na načelu: homo homini lupus est — čovjek je čovjeku vuk. Kapitalističko društvo uči da se svatko mora izvještiti da susjeda nasamari, namagarči, da ga »prijeđe«. Kapitalističko društvo uči »pomozite si, i bog će ti pomoći«. Ne pomogneš li sam

sebi, pojest će te, zato sam požuri i pojedj susjeda. To se odražava u svim »kulturnim« manifestacijama života u kapitalizmu. A kod nas? Kod nas takvi principi izazivaju osudu, podsmijeh, njih žigošu, tjeraju ljude s takvim principima, osuđuju ih, kritiziraju, itd. Kod nas vrijeđe drugi principi: ne uzdaj se u boga, uzdaj se u kolektiv. Sâm ne griješi, ne daj drugome da griješi. Idi naprijed i vuci za sobom druge. Eto kakvi su kod nas principi, posve drukčiji principi.

Zar onda nije kleveta tvrdnja da naše pravo nije socijalističko pravo? To je otvorena kleveta, to je štetočinstvo, to je kontrarevolucija, jer se »teorijama« takve vrste može samo diskreditirati sovjetsko pravo, umanjiti njegov autoritet, navesti na nepoštovanje toga prava.

Kažu: dopustite, ali još je Lenjin govorio da »u komunizmu ostaje određeno vrijeme ne samo buržoasko pravo, nego čak i buržoaska država bez buržoazije« (Lenjin, t. XXI, str. 438).

Ali Lenjin je često objašnjavao da se proleterska država ne smije brkati ni s kojom drugom državom, da je sovjetska država posebna država, nov oblik države. Staljin je pisao da se »novo kod Lenjina na tome području sastoji u tome što je: a) otkrio sovjetsku vlast kao državni oblik diktature proletarijata, iskoristivši za to iskustvo Pariške komune i ruske revolucije«.

Drug Staljin je još 1924. isticao da je »sovjetska vlast novi oblik državne organizacije, principijelno različit od staroga, buržoasko-demokratskog i parlamentarnog oblika, novi tip države koji nije prilagođen zadacima eksploatacije i ugnjetavanja radnih masa, nego zadacima njihova potpunog oslobođenja od svakog ugnjetavanja i eksploatairanja, zadacima diktature proletarijata.«¹⁸

Drug Staljin ističe: »Republika sovjeta je, prema tome, onaj traženi i najzad nađeni politički oblik u okviru kojega se mora izvršiti ekonomsko oslobođenje proletarijata, potpuna pobjeda socijalizma.«¹⁹

A štetočina Pašukanis je 1929. godine dopuštao sebi da kao marksizam podmeće antilenjinističku tvrdnju da su »moral, pravo i država oblici buržoaskoga društva«, dopuštao je sebi tvrdnju: »ako je proletarijat prisiljen da ih upotrijebjava, to uopće ne znači mogućnost da se ti oblici dalje

razvijaju u smislu njihova ispunjavanja socijalističkim sadržajem. Oni su nesposobni za primanje toga sadržaja i morat će odumirati u skladu s njegovom realizacijom.«

Potpuno je neosporno da pokušaji negiranja socijalističkoga karaktera sovjetskoga prava, i ne samo u sadašnjem trenutku, kada ono ulazi u razdoblje svoga najpotpunijeg i najšireg razvoja, nego negirati mu socijalistički karakter već od prvih dana nastanka, od prvih dana oktobarske revolucije, to znači odlučno izvrnati marksističko-lenjinističko učenje o pravu i državi.

Zato je netočno, zločinačko, štetočinsko izvrtnje Pašukanisova tvrdnja da je prijelaz u razvijeni komunizam Marx povezivao s odumiranjem juridičkih oblika uopće, povezivao s oslobođanjem od toga »nasljeđa buržoaske epohe kojemu je suđeno da nadživi samu buržoaziju«. Nepravilno je zamišljati prvu fazu komunističkoga društva takvom kao da u njoj nema mjesta pravu, kao da već u tom razdoblju pravo i država moraju biti smješteni u muzej, zajedno s kamenom sjekirom i preslicom. Pogrešno je misliti da će se odumiranje prava i države dogoditi nekako mehanički, da tome neće prethoditi vrlo dugo razdoblje i, vjerojatno, čak ne jedno, nego cijeli niz razdoblja, epoha.

Govoreći o tome kako će se poslije ostvarivanja jednakoosti svih članova društva u odnosu prema vladanju sredstvima za proizvodnju... pred čovječanstvo, svakako, postaviti pitanje kretanja dalje, od formalne prema stvarnoj jednakosti, tj. prema ostvarenju pravila »od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama«, Lenjin je pisao: »Kojim etapama, kakvim će praktičnim merama čovečanstvo poći ka tom višem cilju, mi ne znamo i ne možemo znati.«²⁰

Dakle, i do odumiranja prava doći ćemo preko niza etapa. Govoreći o »odumiranju« ekscesa Lenjin je napisao: »Ne znamo kojom brzinom i s kakvom postepenošću, ali znamo da će odumirati. S njihovim odumiranjem odumreće i država.«²¹

Lenjin je pisao: »Stoga imamo pravo da govorimo samo o neizbežnom odumiranju države, podvlačeći dugotrajnost tog procesa, njegovu zavisnost od brzine razvitka više faze komunizma i ostavljajući sasvim otvoreno pitanje rokova

¹⁸ J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 37.

¹⁹ Ibid., str. 38.

²⁰ V. I. Lenjin, *Dela*, t. 26, Jugoslavijapublik, Beograd, 1975, str. 204.

²¹ Ibid., str. 198.

ili konkretnih formi odumiranja, jer materijala za rešenje takvih pitanja *nema*.«²²

Jasno je: odumiranje države je dugotrajan proces. Prije nego što se taj proces ostvari, »dok ne nastupi viša faza komunizma, socijalisti«, dodavao je Lenjin, »zahtijevaju da društvo i država *najstrože* kontroliraju količinu rada i količinu potrošnje, samo što ta kontrola mora *započeti* eksprijacijom kapitalista, kontrolom radnika nad kapitalistima, i ne smije je obavljati država činovnikâ, nego država *naoružanih radnika*«.

Pitanje odumiranja države i prava Pašukanisi su htjeli podmetnuti umjesto pitanja koje ima golemo praktično značenje — umjesto pitanja o zadacima i metodama ostvarivanja, uz pomoć države i prava proleterske diktature, velikih ciljeva borbe za komunizam.

Oni tim pitanjem zamjenjuju pitanje konkretnih zadataka sovjetskoga prava i sovjetskog pravosuđa na putu u komunizam, brbljajući o odumiranju prava, umjesto da postave pitanje o učvršćivanju sovjetskoga prava.

Do odumiranja prava stići ćemo preko niza etapa, epoha, razdoblja u razvoju prava. To je dug put. Taj ćemo put prijeći preko maksimalnog učvršćivanja socijalističkoga prava, učvršćivanja koje služi kao sredstvo učvršćivanja socijalističke države.

Put prema odumiranju prava vodi preko razvoja i učvršćivanja socijalističkoga prava. Put prema odumiranju vodi preko učvršćivanja našega prava kao socijalističkog prava, i tek kad naše pravo kao socijalističko pravo izdignemo na krajnju visinu njegova historijskoga rasta, bit će pripremljeni uvjeti za njegovo odumiranje.

»Najviši razvoj državne vlasti radi priprema za odumiranje državne vlasti — eto marksističke formule« (Staljin).

To je potpuno primjenljivo i na sovjetsko pravo, čije odumiranje može biti pripremljeno samo njegovim najvišim razvojem.

Je li to nalik na ono što govori Pašukanis? Dakako, nimalo nije nalik, premda Pašukanis klevetnički spominje ime na Marxa, Lenjina i njihova velika stvaralačka djela koja su izvor organiziranja naše borbe za socijalizam i za utvrđivanje naših pravnih socijalističkih principa. Pašukanis tvrdi da mi nemamo ni svojega prava, ni svojega morala, ni svoje

²² Ibid., str. 201.

države, da su moral, pravo i država buržoaski oblici društva i da ih proletarijat posuđuje od buržoazije. Da li je to tako kod Marxa, Lenjina, Staljina? Uopće nije tako. U vezi s državom Marx, Lenjin i Staljin tvrde da proletarijat ne može iskoristiti buržoasku državnu mašinu, da on tu buržoasku državu mora razbiti u komadiće. Lenjin kaže: treba je slomiti i umjesto te države, slomljene, razbijene, izgraditi novu, vlastitu. A po Pašukanisu izlazi da proleterska revolucija nije razbila buržoasku državu, nego ju je sačuvala i iskoristila za svoje ciljeve. To je apsurd. Država nije zbir naziva ustanova, to je sistem upravljanja, to su ljudi, to su principi i ciljevi, to su metode i zadaci. Eto što je država.

Netočna je tvrdnja da mi iskorištavamo buržoasku državu, da su naša država, pravo i moral — buržoaske kategorije. Sve je to grubo izvrtanje, jer je naš moral — *naš* moral, naše je pravo — *naše* pravo i naša je država — *naša* država. Ni prvo, ni drugo, ni treće nimalo ne nalikuju na buržoaske »oblike«.

Polazeći od svojih antimarksističkih općeteoretskih postavki, Pašukanis je iznio niz antimarksističkih, štetočinskih tvrdnji na području našega krivičnog prava.

Pašukanis, na primjer, odbacuje »ideju odgovornosti«, a ujedno i kaznu, objašnjavajući to time da kazna može postojati samo uz ekvivalentnost, to jest i opet ako vladaju robno-kapitalistički odnosi. Eto gdje su korijeni negiranja kazne i »doziranja« poznatoga nacarta KZ Komakademije (autor drug Krilenko). Pašukanis kaže da je »kazna razmjerna krivnji u principu isti oblik kao i odmazda razmjerna šteti«. Ovo je i opet gruba pogreška. Govoreći o odgovornosti on piše: »Ideja o odgovornosti nužna je ako se kazna pojavljuje kao sredstvo obračuna. Počinitelj krivičnoga djela odgovara svojom slobodom za krivično djelo i odgovara takvim komadićem slobode koji je *razmjeran* težini učinjenoga djela. Ta je ideja o odgovornosti posve nepotrebna ondje gdje je kazna oslobođena karaktera ekvivalentnosti. Ali ondje gdje od tih principa uistinu nije ostalo ni traga — ondje kazna prestaje biti kazna u juridičkom smislu riječi.« Potpuno pogrešno, kao da »ideja o odgovornosti« obavezno pretpostavlja ono što tome pojmu pripisuje Pašukanis — oko za oko, zub za zub. Tu je pojam ekvivalentnosti prilično uvjetan. Zar je to, kad jednog čovjeka kažnjavaju manje a drugoga više, obavezno talion, zar je to obavezno odmazda, obavezno ekvivalent u buržoaskome smislu te

riječi? Zar nije pravedno čovjeka koji je ukrao 25 tisuća rubalja kazniti jače nego onoga koji je ukrao 25 rubalja? Dakle, ne treba govoriti, ako se odričemo buržoaskoga shvaćanja kazne kao odmazde, buržoaskih principa ekvivalentnosti, da, prema tome, ne moramo razmatrati stupanj krivnje ni stupanj krivične odgovornosti počinitelja krivičnoga djela, i da nam nije potrebno nikakvo razlikovanje stupnjeva, oblika i vidova kazne.

Netočno je da je »ideja o odgovornosti« obavezno obračun. Pašukanis se okomljuje na »juridički pojam krivnje«, proglašavajući ga neznanstvenim i da tobože »direktno vodi« u indeterminizam.

Evo što je pisao u svojoj knjižici *Opća teorija prava i marksizam*:

»S gledišta povezivanja uzroka što su izazvali neki događaj nema ni najmanje osnove da se prednost dade jednoj od karika. Postupci nenormalnoga (neuračunljivoga) čovjeka isto su tako uvjetovani nizom uzroka, to jest nasljednošću, uvjetima života, sredinom, itd., kao i postupci potpuno normalnoga (odgovornog) čovjeka.« Izlazi da se prema nenormalnome čovjeku treba odnositi kao i prema normalnome kad je riječ o krivičnom djelu. Ta postupci nenormalnoga uvjetovani su istim onim objektivnim faktorima kojima su uvjetovani i postupci normalnih ljudi. Dakle, pojam krivnje nije znanstven. Dakle, znanstveno je ovo: umobolnome sudi kao i onome koji nije umobolan. Po Pašukanisu, uračunljiv nije onaj tko se svjesno odnosi prema svojim postupcima, nego onaj tko se podaje »djelovanju u određenome smjeru«. Ovdje vodi direktan put do zaključka da se umobolni smatraju krivično odgovornima.

Treba, na žalost, priznati da u tim besmislenim razmišljanjima o krivnji, odgovornosti, kazni, itd., Pašukanis nije sam.

Pašukanis je za takozvane neodređene presude. On piše: »Lišavanje slobode na određeno, unaprijed u sudskoj presudi određeno vrijeme jest onaj specifični oblik u kojem suvremeno, to jest buržoasko-kapitalističko krivično pravo stvaruje principe ekvivalentne odmazde.« Očito, idući linijom odricanja »specifično-buržoaskih« oblika kazne, mora se od lišavanja slobode na određeno vrijeme prijeći na lišavanje slobode na neodređeno vrijeme, tj. vrijeme trajanja lišavanja slobode dovesti u zavisnost od mišljenja administracije u mjestima lišavanja slobode. Ali to je isključivo fa-

šistički oblik lišavanja slobode, koji, razumije se, nema ničega zajedničkoga sa socijalističkim pravom. Međutim, makar i u zamagljenom obliku, Pašukanis je propovijedao upravo tu metodu kazne.

Pašukanis se ruga lišavanju slobode na određeno vrijeme. On piše: »Karakterističan je, prije svega, brojni matematički izraz za 'težinu' presude: broj dana, mjeseci, itd., lišavanja slobode, ova ili ona veličina novčane kazne, lišavanje tih i tih prava.« A kako je moguće lišavanje slobode zamisliti bez brojnog izraza? Moguće je lišavanje slobode osloboditi »brojnog izraza«, ali to znači prijelaz na neodređenu presudu! Da li to žele štetočinski »teoretičari«?

Razvoj sovjetskoga krivičnog prava Pašukanis vidi u težnji da se potpuno ukine kazna. Govoreći o zadaći pretvaranja kazne »iz odmazde u svrsishodnu mjeru zaštite društva i popravljivanja dane društveno opasne osobe«, Pašukanis smatra da to znači rješavanje »goleme organizacijske zadaće, koja ne samo što je izvan sudske djelatnosti, nego, u biti, ako se uspješno obavi, čini suvišnim suđenja i sudske presude«.

Eto do čega je došao Pašukanis. Ne može biti ništa jasnije. On je protiv suđenja jer su vezana uz primjenu kazne, a to je, eto, nespojivo sa zadacima popravljivanja. Ovdje imamo novo izopačavanje lenjinsko-staljinskog principa spajanja zadataka suzbijanja i prinudnog odgajanja. Pašukanis poistovjećuje našu kaznu s kaznom buržoaskog prava.

Sve je ovdje pobrkano. Naša kazna nije buržoaska kazna, ona uopće nije lišena momenata pedagoškog karaktera. Naprotiv, naša se kazna od buržoaske kazne i razlikuje upravo time što, sadržeći elemente prinude, što je neizbježno obilježje svake kazne, sadrži i nešto što nije svojstveno pravosuđu kapitalističkog uređenja, a to je upravo odgojno djelovanje. Zato sama kazna, prema sovjetskoj pravu, mora biti organizirana tako da bude razumna, tj. da može odgajati. Čak i onda kada čovjeka na enti broj godina zatvaraju u logor, ne smije se izdržavanje te kazne organizirati tako da se on na kraju pretvori u neku sjenu od čovjeka, kasnije potpuno nekorisnoga za društvo, nego, naprotiv, tako da iz toga iskušenja izađe ojačan, fizički i moralno, drugim riječima: preodgojen.

Ali time kazna ne prestaje biti kazna. Dakako, ne može se tepati i pretjerano fino postupati. Ne može se kazna svesti

samo na odgoj, zamišljati stvari tako kao da se zatvor ničim ne razlikuje od škole ili koje druge pedagoške ustanove. To bi bilo isto tako nepravilno kao i zamišljati krivičnu kaznu u sovjetskom krivičnopravnom sistemu kao golu prinudu.

Nije ispravno zamišljati našu kaznu kao kaznu obavezno povezanu s odgojem. Ali je isto tako netočno misliti da naša kazna ima stari buržoaski karakter. To je klevetanje našega krivičnog prava. Pašukanis kleveće naše krivične zakonike kada tvrdi da opći dio svakoga krivičnog zakonika (pa tako i našega), s njegovim pojmovima pomaganja, saučesništva, pokušaja, pripremanja, itd., nije ništa drugo doli »način točnijeg odmjeravanja krivične odgovornosti«. Ta je tvrdnja netočna. Takvi pojmovi kao što su pomaganje i glavno sudjelovanje u krivičnome djelu, pripremanje i pokušaj izvršenja krivičnoga djela — ne služe samo za određivanje stupnja krivične odgovornosti («odmjeravanje krivične odgovornosti») nego i za određivanje stupnja društvene opasnosti od počinitelja krivičnoga djela. Pašukanis s omalovažavanjem govori o »odmjeravanju« krivnje, izražavajući time negativan odnos ne samo prema tome »zanimanju«, nego i prema samim tim pojmovima. Poznato je da su se, idući tim Pašukanisovim putem, poneki radnici u praksi naših pravosudnih organa pojačano trudili da ukinu razliku između organizatora i pomagača, da ukinu svako »odmjeravanje« krivnje pojedinih ljudi, pojednostavnjujući svoj zadatak do direktnog, iako i vješto prikrivenog štetočinstva.

Međutim, sovjetska krivična politika zahtijeva diferenciranje krivičnih djela, individualiziranje krivnje, uz strogo razlikovanje stvarnih i drugostepenih krivaca. Naša krivična politika zahtijeva uzimanje u obzir i takvih okolnosti kao što su, na primjer, dobrovoljno napuštanje pokušaja ostvarenja ili pripremanja krivičnoga djela. Konkretno, u predmetu antisovjetskoga trockističkog centra naš je sovjetski sud zauzeo gledište da Arnoljd, na primjer, koji je dvaput dobrovoljno napuštao svoju zločinačku zamisao, mora za to odgovarati manje nego što bi odgovarao da je svoju zločinačku zamisao napustio prisilno.

Za Pašukanisa nema razlika u stupnju krivnje, nema razlika između umišljaja i nehata. Poznato je da naši krivični zakonici to dvoje razlikuju prilično oštro. Uzmite, na primjer, član 10. KZ RSFSR. A Pašukanis to odbacuje. To se može objasniti direktnom sabotажom...

Ta Pašukanis je došao (usput rečeno, to do sada još nisu raskrinkale naše kolege na katedri za krivično pravo, premda je to njihova neposredna dužnost) do potpunog odbacivanja razlike između umišljaja i nehata. »Što znači razgraničavanje umišljaja i nehata ako ne razgraničavanje stupnjeva krivnje?« uzvikuje Pašukanis koji odbacuje pojam krivnje i stupnja krivnje. Tako je on protiv razgraničavanja krivičnih djela učinjenih s umišljajem i onih što su učinjena iz nehata. S takvom »teorijom« pristupati sudskoj djelatnosti, izgrađivati sudsku praksu na temelju takve »teorije« i takvih »principa« — znači ići naruku neprijateljima naše države. Jer ako naši sudovi ne budu razlikovali to da li je krivično djelo učinjeno s umišljajem ili iz nehata, da li se dogodilo namjerno ili slučajno — to će biti takvo diskreditiranje suda da se gore ne može ni zamisliti! To je neposredna provokacija, neposredan pokušaj da se takvim »radom« sud razori, okrnji autoritet suda u očima svih razumnih ljudi, jer ako sud čovjeka koji je krivično djelo učinio iz nehata kazni jednako kao i onoga koji ga je učinio s umišljajem, samo zato što su posljedice iste, to će biti potpuna zbrka, potpuno rušenje autoriteta državne vlasti, državnog autoriteta, a to je gore od svega. Pašukanisi su na to i išli, i ne samo u »teoriji«, nego i u praksi, kao što se o tome može suditi po nizu otkrivenih, ovaj put njihovih krivičnih djela.

Negirajući kaznene mjere, Pašukanis dolazi i do negiranja Posebnog dijela Krivičnog zakonika. I doista, čemu Posebni dio Krivičnog zakonika ako je riječ samo o mjerama socijalne zaštite? Pašukanis dokazuje da bi »dosljedno provođenje principa zaštite društva zahtijevalo ne fiksiranje pojedinih opisa krivičnih djela (uz što je logički vezana mjera kazne koju određuju sud i zakon), nego točan opis simptoma što karakteriziraju društveno opasno stanje i razradu metoda koje treba, u svakome slučaju, primjenjivati da bi se društvo zaštitilo«.

Poznato je da su Institut za sovjetsku izgradnju i pravo i, osobito, drug Krilenko u toku niza godina uporno branili analognu poziciju, energično se boreći protiv »opisa krivičnih djela«, što je gruba pogreška.

Sva najgrublja Pašukanisova politička izvrtanja na području krivičnoga prava dolaze od njegove neprijateljske »opće teorije pravac«.

Uz tu je njegovu štetočinsku »teoriju« vezana i njegova tvrdnja da su »pojmovi krivičnoga djela i kazne, kao što je

jasno iz svega rečenoga, najnužnija određenja pravnog oblika, od kojih će biti moguće osloboditi se tek onda kada počne odumiranje juridičke nadgradnje uopće. I kada u stvarnosti, a ne samo u deklaracijama, počnemo uklanjati te pojmove i bez njih se snalaziti, to će biti najbolji simptom toga da se pred nama, najzad, razmiču uski horizonti buržoaskoga prava.«

Pašukanis se borio za odricanje od pojmova krivičnoga djela i kazne, praveći se da ne razumije da nije riječ o pojmovima, nego o realnome životu, o realnim društvenim odnosima, sugerirajući misao da ćemo, odreknuo li se pojmova krivičnoga djela i kazne, razmaknuti uske horizonte buržoaskoga prava.

Pašukanis i njegova kontrarevolucionarna »školica« pokušali su razoružati našu državu u borbi s našim neprijateljima, koji su svojim zločinima nastojali poljuljati snagu naše države.

Dakle, ako je Pašukanis počeo time da nam samo buržoaski ostaci smetaju da budemo bez krivičnih zakonika, a u krivičnim zakonicima nam i opet oni — ti buržoaski ostaci — smetaju da budemo bez Posebnoga dijela, završio je time da nam samo buržoaske predrasude smetaju da budemo bez krivičnoga prava.

U biti, svu zadaću na području krivičnoga prava Pašukanis nije vidio u prevladavanju buržoaske pravne znanosti i buržoaskoga krivičnoga prava, nego u prevladavanju našega krivičnoga prava.

Taj pokušaj treba nemilosrdno razotkriti kao pokušaj buržoaskih restauratora da pod plaštom »lijevil« fraza pomognu našem neprijatelju, kao pokušaj slabljenja proleter-ske države, potkopavanja proleter-ske diktature, čije je jedno od moćnih sredstava sovjetsko pravo, socijalistička zakonitost i sovjetsko pravosuđe.

(A. Ja. Vyšin-ski-j, *K položeniju na fronte pravovoj teorii*, Juridičeskoe izdateljstvo NK Ju SSSR, Moskva, 1937; preveo Milenko Popović)

БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

Primjedbe

1. U tekstu se pojavljuju ove kratice:

GPU — Gosudarstvennoe političeskoe upravlenie

NEP — Novaja ekonomičeskaja politika

NKJu — Narodnyj komissariat justicii

NKVD — Narodnyj komissariat vnutrennih del

VCIK — Vsesojuznyj central'nyj ispolnitel'nyj komitet sovetov

VČK — Vserossijskaja črezvyčajnaja komissija po bor'be s kontrarevoljucijej i sabotadžem

Komakademija — Kommunističeskaja akademija (1918—1936)

narkom — narodnyj komissar

narkomat — narodnyj komissariat

2. U tekstu se spominju: državno, građansko, krivično, procesno, radno, sindikalno i zemljišno pravo. Neka od tih prava (npr. zemljišno) kod nas ne postoje, naime ono što ona obuhvaćaju uključeno je kod nas u neko drugo pravo (ili u neka druga prava). Podrobniji odnos između prava navedenih u tekstu i odgovarajućih naših nije potreban, jer kontekst u kojem su spomenuta uopće ništa dalje o njima ne govori.

3. Termin *sudebnyj proces* zbog toga što pokriva nešto drugačiju praksu prevođen je kao *sudski proces*.

Izabrana bibliografija

A. RADOVI P. I. STUČKE, J. B. PAŠUKANISA
I I. P. RAZUMOVSKOG

1. PETAR IVANOVIČ STUČKA

1918.

- Konstitucija graždanskoj vojny*, »Proletarskaja revoljucija i pravo«, br. 3—4, Moskva, 1918.
Narodnyj sud v voprosah i otvetah, »Kommunist«, Moskva, Petrograd, 1918, 120 str.
Otčet Narodnogo Komissara justicii, »Proletarskaja revoljucija i pravo«, br. 1, Moskva, 1918.
Proletarskaja revoljucija i sud, »Proletarskaja revoljucija i pravo«, br. 1, Moskva, 1918.
Staryj i novyj sud, gazeta »Pravda«, br. 3, 4, 5, siječanj 1918.

1919.

- Konstitucija RSFSR v voprosah i otvetah*, »Kommunist«, Moskva, Petrograd, 1919, 95 str.
Narodnyj sud v voprosah i otvetah, Harkov, 1919.
Nizverženie prava, u knjizi *13 let bor'by*, str. 227—228.
Proletarskoe pravo, u knjizi *Oktjabr'skij perevorot i diktatura proletarijata*, GIZ, Moskva, 1919.

1921.

- Revoljucionnaja rol' prava i gosudarstva. Obščee učenie o prave*, Moskva, 1921, 125 str.; 2. izd. 1923; 3. izd. 1924.
Učenie o gosudarstve i Konstitucii RSFSR, Moskva, 1921.

1922.

- Bibliografija po teorii prava i gosudarstva*, »Vestnik Socialističeskoj akademii«, br. 1, 1922, str. 164—170.
Gosudarstvo i revoljucija, »Sovetskoe pravo«, br. 1, 1922, str. 5—23.
Marksistskoe ponimanie prava (zametki ne tol'ko dlja juristov), »Kommunističeskaja revoljucija«, 1922, str. 13—14.
Pjat' let revoljucii prava, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 44—45, 1922, str. 1—3.
Revoljucija i pravo, u knjizi *13 let bor'by*, str. 104—106.
Revoljucionnaja zakonnost', u knjizi *13 let bor'by*, str. 102—104.

Studija gosudarstva i Konstitucii, Moskva, 1922.
V zaščitu klassovogo ponjatija prava (samooborona), »Sovetskoe pravo«, br. 2, 1922, str. 136—138.
Vystuplenie po dokladu A. G. Gojhbarga. O kodekse graždanskih zakonov RSFSR, 27 okt. 1922 g., u knjizi *Četvertaja sessija Vserossijskogo CIK devjatogo sozyva*, Moskva, 1922, br. 3, str. 14—17.
Zametki o klassovoj teorii prava, »Sovetskoe pravo«, br. 3, 1922, str. 3—18.

1923.

K voprosu o sojuznom Verhovnom Sude, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 6, 1923, str. 121—122.
Materialističeskoe ili idealističeskoe ponimanie prava, »Pod znamenjem marksizma«, br. 1, 1923.
Mysli o našem pravosudii, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 14, 22, 25, 26, 1923, str. 313—315, 505—507, 579—581.
Pervye revoljucionnye tribunaly v Rossii, u knjizi *Pjat let Verhovnogo Suda*, Moskva, 1923.
Revoljucionno-marksistskoe ponimanie prava, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 2, 1923.
V zaščitu revoljucionno-marksistskogo ponjatija klassovogo prava, »Vestnik Socialističeskoj akademii«, br. 3, 1923, str. 159—169.

1924.

Klassovoe gosudarstvo i graždanskoe pravo, Moskva, 1924, 78 str.
Lenin i vlast' Sovetov, »Vlast' Sovetov«, br. 1, 1924, str. 3—10.
Lenin Vladimir Il'ič o proletarskom gosudarstve. Posobie dlja sovparkol i komvuzov, s predislavim i ukazateljami V. I. Vežera i P. Stučki, Gos. izd., Moskva, 1924, 440 str.
Leninizm i gosudarstvo (Političeskaja revoljucija). Voprosy i otvety, Prometej, Moskva, 1924, 172 str.

1925.

Buržuaznaja revoljucija i graždanskoe zakonodatel'stvo »Revoljucija prava«, br. 1, 1925, str. 130—139.
Lenin i revoljucionnyj dekret, »Revoljucija prava«, br. 1, 1925.
Naši zadači, »Revoljucija prava«, br. 1, 1925.
Proletarskij sud i buržuaznoe pravo (doklad 19 maja 1925 g.), »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 13, 1925, str. 231—248.
Revoljucionnaja zakonnost' i derevnja, »Bednota«, 24. lipnja 1925, br. 2141.
Semejnoe pravo, »Revoljucija prava«, br. 1, 1925.
Sovetskoe pravo v »belom osveščenii«, »Revoljucija prava«, br. 1, 1925, str. 140—147.
Stabilizacija našego graždanskogo prava (neobjazatel'nye, no poleznye mysli), »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 8, 1925, str. 185—186.
Sud i zakonodatel'stvo, »Rabočij sud«, br. 11—12, 1925, str. 463—467.
Tak nazываемoe sovetskoe pravo (po povodu odnogo juridičeskogo uklona), »Revoljucija prava«, 1925.

1926.

XIV partijnyj s'ezd i sovetskij sud, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 36, 1926, str. 1063—1064.
Enciklopedija gosudarstva i prava (pod red. P. I. Stučki), Kommunističeskaja akademija, Moskva, 1925—1926 (ukupno 98 odrednica napisao P. I. Stučka)
Objazannost' zagladit' vred, »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 29, 1926, str. 889—890.

1927.

Gosudarstvo i pravo v period socialističeskogo stroitel'stva, »Revoljucija prava«, br. 2, 1927, str. 3—26.
K desjatiletiju sovetskoj justicii (Vospominanija i perspektivy), »Eženedel'nik sovetskoj justicii«, br. 43, 1927, str. 13—30.
Kurs sovetskogo graždanskogo prava, t. I: Vvedenie v teoriju, Moskva, 1927, 260 str.
Obzor literatury po graždanskomu pravu, »Revoljucija prava«, br. 2, 1927, str. 121—127; br. 3, str. 184—190.
Proletarskaja revoljucija i sud, »Rabočij sud«, br. 22, 1927, str. 1745—1756.
Socialističeskoe hozjajstvo i sovetskoe pravo, »Revoljucija prava«, br. 1, 1927, str. 5—47.
Tezisy po voprosy ob obščih načalah sojuznogo graždanskogo zakonodatel'stva (prinjatye sekciej obščoj teorii prava i gosudarstva Kommunističeskoj akademii), »Revoljucija prava«, br. 3, 1927, str. 156—159.
Tri etapa sovetskogo prava, »Revoljucija prava«, br. 4, 1927.

1928.

Graždanskaja praktika verhsuda RSFSR za 1927 g., »Revoljucija prava«, br. 4, 1928, str. 87—91.
Kul'tura i pravo, »Revoljucija prava«, br. 2, 1928, str. 15—20.
Lenin, partija, Sovety, »Sovetskoe stroitel'stvo«, br. 3, 1928.
Obščie načala zemljepol'zovanija i zemljeustrojstva, »Revoljucija prava«, br. 3, 1928, str. 3—18.
Obzor literatury po graždanskomu pravu, »Revoljucija prava«, br. 1, 1928, str. 144—155; br. 3, str. 118—123; br. 6, str. 134—139.
Obzor žurnala »Pravo i žizn'« pro 1927 g., »Revoljucija prava«, br. 4, 1928, str. 99—100.
Problema juridičeskogo lica, »Revoljucija prava«, br. 1, 1928, str. 23—41.
Tezisy o reforme UPK, »Revoljucija prava«, br. 1, 1928, str. 120—124.
Vystuplenie v prenijah po dokladu N. V. Krylenko o reforme sovetskogo ugovonnogo kodeksa v sekcii prava i gosudarstva Komakademii, »Revoljucija prava«, br. 2, 1928, str. 67—68.

1929.

Brak i sem'ja (tezisy lekcii v sekcii obščej teorii prava i gosudarstva Komakademii k proektu kodeksa o brake, sem'e i opeke), Moskva, 1929, 24 str.

Dvenadcat' let revoljucii gosudarstva i prava, »Revoljucija prava«, br. 6, 1929, str. 3—10.
Gosudarstvo i pravo v programme Kominterny, »Revoljucija prava«, br. 1, 1929, str. 9—14.
Graždanskoe pravo i praktika ego primenenija (tezisy), Komunističeskaja akademija, Moskva, 1929, 20 str.
Kritika Karpeka V. V. pravosposobnost' i razvitie proizvoditel'nyh sil, u knjizi *Naučnye zapiski Kievskogo instituta narodnogo hozjajstva*, t. IX., Kijev, 1928, str. 157—176.
Kurs sovetskogo graždanskogo prava, t. II: Obščaja čast' graždanskogo prava, Moskva, 1929, 376 str.
Obzor literatury po graždanskomu pravu, »Revoljucija prava«, br. 6, 1929, str. 150—154.
Revoljucionnaja kodifikacija (o neobchodnosti kodifikacii zakonov), »Revoljucija prava«, br. 5, 1929, str. 12—19.
Revoljucionno-pravovye perspektivy, »Revoljucija prava«, br. 2, 1929, str. 3—10.
 SSSR i RSFSR, Moskva, 1929.
Vozmeščenie vreda v sovetskom graždanskom prave, »Revoljucija prava«, br. 2, 1929, str. 147—149.

1930.

Naši raznoglasija, »Sovetskaja justicija«, br. 31, 1930.
Po puti velikogo pereloma, »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 10, 1930, str. 17—21.
Postanovka našej raboty (proekt tezisov platformy), »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 11—12, 1930, str. 50—57.
Pravo-zakon-tehnika, »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 1, 1930, str. 97—102.
Revoljucija i revoljucionnaja zakonnost', »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 3, 1930, str. 15—22.
Revoljucionnaja zakonnost' (itogi i perspektivy), »Sovetskaja justicija«, br. 10, 1930, str. 1—2.
Sovety poslednego etapa perehodnogo perioda, »Sovetskaja justicija«, br. 35—36, 1930, str. 1—4.
Zenščina pered sovetskim sudom (peregiby v dejatel'nosti organov justicii), »Sovetskaja justicija«, br. 13, 1930, str. 1—3.

1931.

K rekonstrukcii pravovogo obrazovanija, »Sovetskaja justicija«, br. 18, 1931, str. 27—28.
Kurs sovetskogo graždanskogo prava, t. III: Osobaja čast' graždanskogo prava, Moskva, 1931, 206 str.
Materijal' učebnyh posobij (po Institutu sovetskogo prava). P. I. Stučka (red.), vyp. 1, Moskva, OGIZ, 1931, str. 32—34.
Moj put' i moi ošibki, »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 5—6, 1931, str. 67—97.
Naši »raznoglasija« (tezisy k sodokladu tov. Pašukanisa ob obščem sostojanii teoretičeskogo fronta v oblasti prava v Institute sovetskogo stroitel'stva i prava pri Komakademii), »Sovetskaja justicija«, br. 7—10, 1931.

Osnovnye načala graždanskogo zakonodatel'stva Sojuza SSR. Proekt. P. I. Stučka (red.) Sov. zakonodatel'stvo, Moskva, 1931, 40 str.

Perehod ot prinuditel'nogo truda po prigovoru k dobrovol'nomu trudu (tezisy doklada v Institute sovetskogo stroitel'stva i prava), »Sovetskaja justicija«, br. 10, 1931, str. 5—7.

Reč' v ISSP na zasedanii sektora prava 17 II 1931 g., »Sovetskaja justicija«, br. 1, 1931, str. 9—14.

Revoljucionnaja rol' sovetskogo prava. (Hrestomatija-posobie dlja kursa »Vvedenie v sovetskoe pravo«), Sov. zakonodatel'stvo, Moskva, 1931, str. 214; 2. izd. Moskva, 1932, str. 203; 3. izd. Moskva, 1934, str. 158.

Sobesedovanie t. Stučki s kursantami vyših juridičeskikh kursov (23 oktjabrja 1931 g.), »Sovetskaja justicija«, br. 30, 1931, str. 7—12.

Sovetskoe trudovoe pravo na novom etape. Sbornik statej, OGIZ, Moskva, Lenjingrad, 1931, 127 str.

Šag vpered (k voprosu o edinom pravovom fronte), »Sovetskaja justicija«, br. 30, 1931, str. 6.

Tendencija razvitija i perspektivy sovetskogo prava (doklad 17 II 1931 g.), »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 5—6, 1931, 239—247.

13 let bor'by za revoljucionno-marksistskuju teoriju prava, Gos. jurid. izd., Moskva, 1931, 234 str.

Za edinyj front (vystuplenie na I Vsesojuznom s'ezde marksistov-gosudarstvenikov), »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija prava«, br. 1, 1931, str. 41—50.

1932.

Francuzskij kodeks, u knjizi *Graždanskoe pravo sovremennogo imperializma*, Moskva, 1932, str. 10—12.

Germanckij graždanskij kodeks, u knjizi *Graždanskoe pravo sovremennogo imperializma*, Moskva, 1932, str. 20—21.

1964.

Izbrannye proizvedenija po marksistsko-leninskoj teorii prava, Latvijskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Rīga, 1964, 748 str.

2. JEVGENIJ BRONISLAVOVIČ PAŠUKANIS

1921.

Buržuaznij jurist o prirode gosudarstva, »Krasnaja nov.«, br. 3, 1921, str. 223—232.

1923.

K obzoru literatury po obščei teorii prava i gosudarstva, »Vestnik Socijalističeskoj akademii«, Moskva, br. 5, 1923, str. 227—232.
Kunov, kak interpretator Marksovoj teorii obščestva i gosudarstva, »Vestnik Socijalističeskoj akademii«, br. 6, 1923, str. 400—411.

1924.

Obščaja teorija prava i marksizem: Opit kritiki osnovnyh juridičeskikh ponjatij, Sockakad., Moskva, 1924.

1925.

Buržuaznoe gosudarstvo i problema suvereniteta, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 10, 1925, str. 300—312.

Intervencija, Revolucija prava, Sbornik, I, 1925, str. 165—169.

Lenin i voprosy prava, Revolucija prava, Sbornik, I, 1925, str. 40—60.

Leon Digui. Enciklopedija gosudarstva i prava, 1, 1925, str. 1064—1068.

Obzor osnovnyh napravlenij vo francuzskoj literature gosudarstvennogo prava, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 12, 1925, str. 353—362.

Vassal'noe gosudarstvo. Enciklopedija gosudarstva i prava, 1, 1925, str. 349—350.

1926.

Ekonomika i pravovoe regulirovanie, »Vestnik AN SSSR«, Moskva, 1926, str. 15.

Meždunarodnoe pravo. Enciklopedija gosudarstva i prava, 2, 1926, str. 857—874.

Obščaja teorija prava i marksizem, 2 izd., Kommunističeskaja akademija, Moskva, 1926.

1927.

Desjatiletie »Gosudarstva i revolucii« Lenina, »Revolucija prava«, br. 4, 1927, str. 9—22.

Marksistskaja teorija prava i stroitel'stvo socializma, »Revolucija prava«, br. 3, 1927, str. 3—12.

O revolucionnyh momentah v istorii anglijskogo gosudarstva i anglijskogo prava, »Revolucija prava«, br. 1, 1927, str. 112—174.

Ob'ekt prava. Enciklopedija gosudarstva i prava, 3, 1927, str. 102—103.

Obščaja teorija prava i marksizem, 3. izd., Kommunističeskaja akademija, Moskva, 1927.

1928.

Diktatura proletariata i opozicija, »Revolucija prava«, br. 1, 1928, str. 5—14.

Imperializm i kolonial'naja politika, Moskva, 1928.

K voprosu o zadačah sovetskoj nauky meždunarodnogo prava, »Meždunarodnoe pravo«, br. 1, 1928, str. 7—15.

1929.

Ekonomika i pravovoe regulirovanie, »Revolucija prava«, br. 4. i 5, 1929, str. 12—32, 20—37.

Očerednye zadači bor'by s bjurokratizmom, Moskva, 1929.

Sovetskij gosudarstvennyj apparat v bor'be s bjurokratizmom, Kommunističeskaja akademija, Moskva, 1929.

1930.

Iz leninskogo nasledstvija k leninskoj teorii gosudarstva i proletarskoj revolucii, Moskva, 1930.

K voprosu o klasnoj bor'be v perehodnoj period, »Sovetskoe gosudarstvo i revolucija prava«, br. 5. i 6, 1930, str. 7—25.

Položenie na teoretičeskom pravovom fronte, »Sovetskoe gosudarstvo i revolucija prava«, br. 11. i 12, 1930, str. 16—49.

Pravo v sisteme istoričeskogo materializma, »Bjulleten zaočnoj konsultacii«, br. 8, 1930, str. 52—58.

1931.

Bor'ba za leninskiju partijnost' v nauke i zadači Komakademii, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 12, 1931, str. 3—12.

Gegel', gosudarstvo i pravo, »Sovetskoe gosudarstvo i revolucija prava«, 1931, str. 1—17.

Krizis kapitalizma i fašistskie teorii gosudarstva, »Sovetskoe gosudarstvo i revolucija prava«, br. 10—12, 1931, str. 33—54.

Leninskoe učenje o gosudarstve i diktature proletariata i sovremennyj oportunizm, u knjizi *Diktatura proletariata i sovremennyj revizionizm*, E. B. P. (ed.), Socekgiz, Moskva-Lenjingrad, 1931, str. 7—23.

Osnovnye problemy marksistskoj teorii prava i gosudarstva, »Sovetskoe gosudarstvo i revolucija prava«, br. 1, 1931, str. 11—40.

V bor'be s nedostatkami gosapparata (E. B. P. koautor), Moskva, 1931.

Za markso-leninskiju teoriju gosudarstva i prava, Socekgiz, Moskva, Lenjingrad, 1931.

1932.

Pis'mo t. Stalina i zadači teoretičeskogo fronta gosudarstva i prava, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 1, 1932, str. 24—48.

Problema gosudarstva vo vtoroj pjatiletke, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 6, 1932, str. 80—84.

Problemy gosudarstva i prava v svete rešenii XVII Partkonferencii, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 4, 1932, str. 5—33.

Proletarskoe gosudarstvo i postroenie besklassovogo obščestva, Partizdat', Moskva, 1932.

Učenje o gosudarstve i prava. E. B. P. (ed.), Partizdat', Moskva, 1932.

1933.

10 let Konstitucii SSSR, E. B. P. (ed.), Sov. zakonodat., Moskva, 1933.

Kak germanskije Social-fašisty fal'sificirovali sovety, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 6, 1933, str. 21—39.

Marks i proletarskoe gosudarstvo, Socekgiz, Moskva—Lenjingrad, 1933.

Na staryh pozicijah: po povodu statej N. I. Buharina v žurnale »Sorena«, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 5, 1933, str. 40—56.

Teorija bor'by i pobedy proletariata, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 3, 1933, str. 3—22.

1934.

Leninizm pobeždaet, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 1, 1934, str. 3—19.
Leninskoe učenje o proletarskom gosudarstve i postroenij besklasovogo obščestva, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 4, 1934, str. 35—39.

Sovetskoe pravo i revoljucionnaja zakonnost, Institut krasnoj professury, 1934, 2, str. 13—28.

1935.

Bolševizm i soveti 1905 goda, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 6, 1935, str. 14—22.

Bor'ba partii s trockistami i pravymi po voprosam gosudarstva i diktatury proletariata, »Bolševik«, br. 7, 1935, str. 63—71.

Engels kak teoretik marksizma i borec za revoljucionnyj marksizm, »Pod znameniem marksizma«, br. 5, 1935, str. 28—40.

Kurs sovetskogo hozjajstvennogo prava, t. I, II, (E. B. P. red.), »Sov. zakonodat.«, Moskva, 1935.

Ob izmenenijah sovetskoj Konstitucii, »Sovetskoe gosudarstvo i pravo«, br. 1—2, Moskva, 1935.

Očerki po meždunarodnomu pravu, »Sov. zakonodat.«, Moskva, 1935.

Rekonstrukcija gosapparata i bor'ba s bjurokratizmom, (E. B. P. red.), »Vlast' sovetov«, Moskva, 1935.

1936.

Črezvyščajnyj VIII s'ezd Sovetov i Stalinskaja Konstitucija, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 6, 1936, str. 21—32.

Gosudarstvo i pravo pri socializme, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 3, 1936, str. 3—11.

Socialističeskoe gosudarstvo i ego konstitucija, »Sovetskoe stroitel'stvo«, br. 4, 1936, str. 5—12.

Sovetskoe gosudarstvo i ego Konstitucija, »Sovetskoe stroitel'stvo«, Moskva, 1936, 4.

Stalinskaja Konstitucija i socialističeskaja zakonnost', »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 4, 1936, str. 18—28.

Vsenarodnoe obsluždenie Stalinskoj Konstitucii, »Sovetskoe stroitel'stvo«, br. 11, Moskva, 1936.

1958.

Opšta teorija prava i marksizam (s uvodnom studijom Lj. Tadića), Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.

1980.

Selected Writings on Marxism and Law, Piers Beirne, Robert Sharfart (eds.), London, Academic Press, 1980, str. XVIII + 374.

3. I. P. RAZUMOVSKI

1923.

Ponjatje prava u Marksa i Engelsa, »Pod znameniem marksizma«, br. 2—3, Moskva, 1923.
Sociologija i pravo, Kommakademija, Moskva, nojabr, 1923.

1924.

K kritike obščej teorii prava, »Vestnik Kommunističeskoj akademii«, br. 8, Moskva, 1924.

1925.

Detskie i starčeskie bolesti v pravovoj teorii, »Pod znameniem marksizma«, br. 5—6, Moskva, 1925.

Kategorija sub'ekta v sovetskom prave, »Revoljucija prava«, br. 3, 1925.

Problemi marksistskoj teorii prava, Izdateljstvo Kommunističeskoj akademii, Moskva, 1925.

1926.

Filosofskaja revizija i voprosy prava, »Pod znameniem marksizma«, br. 7—12, Moskva, 1926.

Oktjabrskaja revoljucija i metodologija prava, »Pod znameniem marksizma«, br. 10—11, Moskva, 1927.

B. RADOVI O P. I. STUČKI, J. B. PAŠUKANISU, I. P. RAZUMOVSKOM I SOVJETSKOJ TEORIJI PRAVA RANOG PERIODA

Aktualnie problemy sovetskogo gosudarstva i prava v period stroitel'stva kommunizma, Lenjingrad, 1967.

Amfiteatrov, Revoljucionnyj teoretik prava (P. I. Stučka), »Sovetskaja justicija«, br. 9, 1932, str. 20—21.

Anzulović, Živko, *Klasici marksizma i pravo*, »Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu«, sv. IV, 1966.

Bolšaja sovetskaja enciklopedija, Moskva, 1955—1960.

Bonč-Bruevič, E., *Pamjati starogo bolševika*, »Molodaja gvardija«, br. 3, 1932, str. 130—135.

Borin, Ju., *Tam gde rodilsja Petr Stučka (Ob izučenii žizni P. Stučki v Koknesskoj 7-letnoj škole im. P. Stučki)*, »Sovetskaja Latvija«, 11. listopada 1957.

Bumber, Ja. *Proletarskij revoljucionner (O sbornike rečež i statež P. Stučki pro 1918—1920 gg.)*, »Sovetskaja Latvija«, 13. rujna 1959.

Cerroni, Umberto, *Il pensiero giuridico sovietico*. I edizione settembre 1969, Editori Riuniti, Rim, 1969, 260 str. (Nuova biblioteca di cultura, 88).

Četrdeset godina sovjetskog prava, u knjizi *Zbornik Instituta za uporedno pravo*, sv. I i II, Beograd, 1960.

Dauge, P. G., *Iz žizni i dejatel'nosti P. I. Stučki* (Po ličnym vospominanijam), »Sovetskaja justicija«, br. 9, 1932, str. 7—12.

- David, René — Hazard, N. John, *Le droit Sovietique*, sv. I, II, Pariz, 1954.
- Denisov A. J., *Osnovi marksističko-lenjinističke teorije države i prava*, Beograd, 1949.
- Diskusija o teoriji prava*, Naša stvarnost, Beograd, 1955—1956.
- Drobjazko, S. G., *Enciklopedija gosudarstva i prava*, sv. I—III, Moskva, 1925—1927.
- Drobjazko, S. G., *Pravo i komunizam*, Višješaja škola, Minsk, 1975.
- Đorđević, Jovan, *Socijalizam i pravo*, Međunarodna politika, Beograd, 1955, br. 124.
- Džinić, Firdus, *Jedan pokušaj zasnivanja marksističke teorije prava*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1979, 175 str. (*Iz teorije prava*, 3.)
- Gams, Andrija, *Pašukanisovo shvatanje prava i njegova kritika*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, 1959, 4.
- Golunskij S. A., — Strogovič, M. S., *Teorija države i prava*, Beograd, 1947.
- Graudin', K., *O literaturnom nasledii P. Stučki i R. Pel'se* (Pis'mo v red.), »Sovetskaia Latvija«, 20. srpnja 1956.
- Guins, G. C., *Soviet Law and Soviet Society*, Hague, Nijhoff, 1954.
- Gurvič, G. D., *Petražickij kak filozof prava*, Kul'tura i žizn', Moskva, 1931.
- Hazard, John, *Cases and Readings on Soviet Law*, New York, 1950.
- Hazard, John, *Soviet Legal Philosophy*, Harvard, 1951.
- Hazard, John, *Law and Social Change in The U.S.S.R.*, New York, 1955.
- I'inskij I., *Pravo i diktatura proletariata*, »Novij mir«, br. 3, 1925.
- I'inskij, I., *Vvedenie v izučenie sovetškogo prava*, Lenjingrad, 1925.
- I'inskij I., *Istorija SSSR*, Moskva, 1961.
- Istorija Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza*, 2. izd., Moskva, 1962, str. 32, 258, 262.
- Jovanović, Slobodan, *Kelsenova kritika marksizma*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 1—2, 1934.
- Judin, P., *Socijalizam i pravo*, »Bol'sevik«, br. 17, Moskva, 1937.
- Juškovič, S. V., *Istorija gosudarstva i prava SSSR*, Moskva, 1946.
- Kalnberzin, Ja., *Revoljucionnyj borec latyšškogo naroda P. Stučka*, »Sovetskaia Latvija«, 26. srpnja 1955, br. 175.
- Kaulin, K., *Vydajuščijsja revoljucionner i gosudarstvennyj dejatel'* (K 90-letiju so dnja roždenija P. I. Stučki), »Kommunist Sovetskoi Latvii«, br. 8, 1955, str. 19—25.
- Kelzen, H., *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951.
- Kelzen H., *The Communist Theory of Law*, Stevens, London, 1955.
- Kljava, G. Ja., *P. I. Stučka o revoljucionnoj zakonnosti*, »Izvestija Akademii nauk Latvijskoj SSR«, br. 4, 1960, str. 55—64.
- Kratkaja biografija P. I. Stučki*, »Sovetskaia justicijak«, br. 9, 1932, str. 27.
- Krbek, I., *Prilog teoriji o pojmu prava*, Rad JAZU, 1952, str. 288.
- Krbek, I., *Socijalizam i pravo (pravna norma)*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 2—3, Beograd, 1959.
- Krupnejšij teoretik (nekrolog. P. I. Stučki)*, »Pravda«, 27. siječnja 1932, str. 26.
- Lappena, Ivo, *State and Law: Soviet and Yugoslav Theory*, New Haven, 1964.
- Lukić, Radomir, *Uvod u pravo*, 3. poprav. izd., Beograd, 1964.
- Lukić, Radomir, *Teorija države i prava*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
- Malaja sovetškaja enciklopedija*, Moskva, 1959.
- Marks, K., *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, Sarajevo, 1961.
- Nahimson i dr., *Učitel' i drug*, »Sovetskaia justicijak«, br. 9, 1932, str. 14.
- Nekrolog: P. I. Stučka*, »Sovetskoe gosudarstvo«, br. 1, 1932, str. 1—5.
- Orlovskij, P. E., *Zadači pravovoj nauki v svete rešenij XX. s'ezda KPSS*, »Vestnik AN SSSR«, br. 8, Moskva, 1956, str. 3—8.
- Pamjati t. Stučki*, »Sovetskaia justicijak«, br. 2, 1932.
- Petražicki, L., *Law and Morality*, Harvard University Press, Cambridge, 1955.
- Pik, Vil'gelm, *Vospominanie o P. I. Stučke*, »Sovetskaia justicijak«, br. 9, 1932, str. 13.
- Podvolockij, M., *Marksistskaia teorija prava*, Moskva, 1925.
- Pravo sovetškoj Rossii*, Prag, 1925.
- Pravovye otnošenija v socialističeskom obščestve*, Moskva, 1959.
- Ratniek, K., *Bol'shaja žizn' (P. Stučka)*, »Sovetskaia molodež«, 26. srpnja 1955, br. 146.
- Rejsner, M. A., *Teorija L. I. Petražickogo*, u knjizi *Marksizm i socialnaja ideologija*, S. Peterburg, 1908.
- Rejsner, M. A., *Pravo i revoljucija*, Moskva, 1917.
- Rejsner, M. A., *Problema psihologii v teorii istoričeskogo materializma*, »Vestnik Soc. akademii«, br. 3, Moskva, 1923.
- Rejsner, M. A., *Pravo, naše pravo, čužoe pravo, obščee pravo*, Lenjingrad, Moskva, 1926.
- Rejsner, M. A., *Social'naja psihologija i učenie Frojda*, »Pečat i revoljucija«, III, Moskva, 1952.
- Revoljucija prava*. Sbornik pervij, Kommakademija, Moskva, 1925.
- Rezcov, L., *Pravo-otnošenje i pravo-norma*, »Sovetskoe gosudarstvo i revoljucija pravak«, br. 8—9, Moskva, 1930.
- Samoščenko, J. C., *Razvitie marksistsko-leninskoj teorii gosudarstva i prava XXII S'ezdom KPSS*, »Učenie zapiski«, br. 14, Vsesojuznyj institut juridičeskikh nauk, Moskva, 1962.
- Schlesinger, J., *Soviet Legal Theory*, London, 1946.
- Smailagić, N., *Odnos revolucije i prava*, »Pregled«, br. 3, Sarajevo, 1953.
- Sorok let Sovetskogo prava*. Sbornik. I, II, Universitet, Lenjingrad, 1957.
- Soviet Russia in the Second Decade*, London, 1928.
- Spiridonov, L. J., *Social'noe razvitie i pravo*, Universitet, Lenjingrad, 1973.
- Stal'gevič, A. K., *Vidnejšij dejatel' sovetškogo pravosuđija*, »Sovetskaia justicijak«, br. 9, 1957, str. 45—48.
- Stal'gevič, A. K., *P. I. Stučka i ego rol' v razvitii nauki sovetškogo socialističeskogo prava*, »Izvestija Akademii nauk Latvijskoj SSR«, br. 1, 1963, str. 3—16.

Strogovič, M. S., *U istokov sovjetskoj juridičkoj nauki (O značeniji rabot P. I. Stučki)*, »Socialističeskaja zakonnost'«, br. 10, 1957, str. 19—25.

Strogovič, M. S., *K voprosu o postanovke otdeľnyh problem v rabotah P. I. Stučki, N. V. Krylenko, E. B. Pašukanisa*, u knjizi *Voprosy obščej teorii sovjetskogo prava*, Moskva, 1960, str. 384—405.

Stučka kak teoretik i praktik prava, »Sovetskaja justicija«, br. 9, 1932, str. 18—19.

Stučka — Pašukanis — Vyšinskij — Strogovič, *Teorie sovetiche del diritto*. A cura di Umberto Cerroni, Giuffrè Editore, Milano, 1964, 320 str.

Tadić, Ljubomir, *Kakva nam je nauka o pravu potrebna*, »Pregled«, br. 5, Sarajevo, 1956.

Tadić Ljubomir, *Sovjetska teorija prava u periodu od Oktobarske revolucije do 1928. godine*, »Pregled«, br. 11—12, Sarajevo, 1957.

Teorija gosudarstva i prava. Red. Mokičev, Juridičeskaja literatura, Moskva, 1965.

Teorija gosudarstva i prava. Red. Denisov, Universitet, Moskva, 1967.

Teorija gosudarstva i prava. Red. Aleksandrov i kol. autora, Juridičeskaja literatura, Moskva, 1968.

Udris, E. M., *P. I. Stučka-revoljucioner, gosudarstvennyj dejatel', učenyj*, »Učenyje zapiski«, Latvijskij gosudarstvennyj universitet, 1957, t. XII Juridičeskie nauki, vyp. 1., 1957, str. 5—22.

Vinberg, V. — Kačarov, G. — Minkovskij, G., *Protiv poročnyh teorij Vyšinskogo v sovjetskom ugolovnom processe*, »Socialističeskaja zakonnost'«, br. 3, 1962, str. 20.

Vyšinskij, A. Ja., *K položeniju na fronte pravovoj teorii*, Juridičeskoe izdatel'stvo NK Ju SSSR, Moskva, 1937.

Vyšinskij, A. Ja., *Voprosy prava i gosudarstva u Karla Marksa*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1938.

Vyšinskij, A. Ja., *Voprosy obščej teorii sovjetskogo prava*, Gosjurizdat, Moskva, 1960.

Vydajuščijsja proletarskij revoljucioner (P. I. Stučka), »Sovetskaja Latvija«, 26. srpnja 1960.

Zagor'e, B., *Pamjati P. I. Stučki*, »Sovetskaja justicija«, br. 9, 1932, str. 4—6.

Kazalo imena

A

Adickes, E. 146
 Adler, M. 84, 149, 389, 438
 Adoracki, V. V. 205, 256
 Akvinski, T. 140, 141, 142
 Aleksejev, I. 220
 Amfiteatrov, 436
 Anenkov, P. V. 22, 330
 Arhipov, 426
 Aristotel, 21, 27, 139, 142, 144, 275
 Arnold, 486
 Ašrafjan, 427

B

Baden, M. von, 82, 83
 Bagdatjev, 106
 Bauer, W. 24
 Bebel, A. 35, 59
 Beccaria, C. 194, 280
 Becold, 98
 Beirne, P. XII
 Beljto, 182
 Bentham, J. 149, 150, 152, 153, 154, 156, 274
 Berdejev, N. 66
 Bergbohm, 194
 Berman, J. 77, 427, 437
 Bernova, N. 81
 Bernstein, E. 159
 Bierling, 217
 Binder, 271
 Bismarck, 50
 Bogdanov, A. 322, 438
 Bogolepov, 52
 Bolt, 13
 Bratus, 436
 Brinz, 233
 Brunner, 56

Buda, 112
 Buharin, N. I. 183, 184, 322, 427, 434, 438
 Bulgakov, S. N. 66

C

Cain, M. VII
 Camlaceres, 119
 Carey, 36
 Celzo, 137
 Cerroni, U. VIII, IX
 Ciceron, 114
 Cohen, H. 166, 177
 Comte, A. 21, 151, 152, 153
 Cunow, H. 35, 71

Č

Čubinski, M. 292, 451

D

Deborin, A. M. 146, 378
 Dernburg, 232, 233, 237, 401
 Descartes, R. 143
 Dickens, Ch. 7, 17, 89
 Docenko, 427, 436
 Dorad, 292, 451, 456, 457
 Drilja, 276
 Duguit, L. 58, 128, 216, 217, 218, 426, 428, 429
 Dzenis, 427

Dž

Dživilejov, 95

E

Ebert, F. 82
 Elchbaer, I. 83
 Engel, E. 65
 Engels, F. 3, 4, 5, 9, 13, 14, 18,
 19, 21, 25, 26, 36, 41, 42, 43,
 46, 49, 50, 56, 57, 58, 59, 60, 67,
 68, 69, 73, 79, 80, 84, 85, 86,
 105, 109, 110, 144, 145, 148, 152,
 153, 157, 158, 159, 171, 185, 197,
 198, 200, 239, 251, 265, 293, 294,
 299, 300, 307, 308, 310, 311, 312,
 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319,
 321, 324, 328, 330, 331, 333, 338,
 340, 341, 347, 348, 349, 352, 353,
 356, 357, 362, 363, 364, 365, 367,
 368, 370, 372, 373, 379, 380, 388,
 390, 391, 394, 395, 396, 397, 400,
 403, 407, 411, 420, 426, 434, 436,
 477
 Eprec, 15
 Erlich, A. 163, 164

F

Ferneck, A. 207
 Ferry, J. 276, 292, 456, 457, 471
 Feuerbach, A. 383
 Feuerbach, L. 110, 253, 299, 314,
 368, 370, 372, 383, 390, 391, 392
 Fichte, J. G. 231, 372, 373, 375,
 376, 377, 378, 379, 380, 381, 384,
 388, 389
 Finn-Enotajevski, 38, 39
 Fojnicki, I. J. 81, 281
 France, A. 67
 Frank, A. G. 66
 Franklin, B. 232
 Freud, S. 156
 Fuchs, E. 120

G

Gaade, 82
 Gaj, 402
 Galilej, 142
 Garofali, 471
 Gedeman, 436
 Gierke, O. 234, 235, 242, 250
 Gincburg, 427, 436
 Gojhbarg, A. G. 128, 218, 219, 224,
 361, 426, 428, 429, 430

Grimm, J. 98
 Grotius, H. 140, 142, 255, 276
 Gumpłowicz, L. 18, 19, 48, 50,
 53, 91, 156, 157, 163, 182, 202,
 204, 214, 215, 249, 250, 256, 260

H

Hamel, 289
 Hamurabi, 112
 Harriman, E. A. 244
 Hausmann, 82
 Hauriou, 238, 239, 248, 249
 Hazard, J. VIII
 Heine, H. 23, 150
 Heinzen, 39, 56, 212
 Hegel, G. W. F. 41, 68, 80, 87, 147,
 148, 149, 151, 211, 228, 241, 295,
 297, 314, 318, 324, 332, 333, 334,
 335, 336, 337, 370, 372, 373, 379,
 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386,
 387, 388, 389, 390, 391, 392, 398,
 400
 Helvetius, C. A. 150
 Hessen, I. 48
 Heyck, 14
 Hilferding, R. 229, 438
 Hitler, 457
 Hobbes, Th. 21, 142, 143
 Howard, 280
 Huber, M. 15
 Hugo, 94, 151
 Hunt, A. VII

I

Ihering, R. 13, 14, 16, 17, 41, 42,
 46, 47, 48, 80, 83, 89, 90, 92, 105,
 111, 152, 153, 155, 220, 225, 274,
 277, 278, 401, 402
 Ilijinski, I. 225, 226, 428
 Irnerius, 94
 Isajev, M. M. 290

J

Jabločkov, J. 203
 Jaloff, 83
 Janssen, 55, 95, 98
 Jeremias, 150
 Jellinek, V. 49, 82, 83, 164, 222,
 256

Jeršov, S. 220
 Jores, 84, 159
 Jum, 146
 Justinijan, 94

K

Kaganovič, L. 441
 Kamberski, G. 249
 Kant, I. XXII, 11, 145, 146, 147,
 148, 154, 257, 260, 262, 263, 264,
 266, 268, 271, 338, 370, 372, 373,
 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380,
 381, 438
 Karasevič, 113
 Karner, 103, 111, 112, 117, 178,
 239, 240, 241, 242, 243, 360, 426,
 438, 474
 Kautsky, K. 13, 37, 77, 85, 144,
 149, 266, 281, 299, 390
 Kavelin, 215
 Kelsen, H. VIII, 179, 180, 195,
 199, 207, 208, 258
 Kerenski, A. F. 82, 106, 124
 Knapp, L. 392, 426, 428
 Komarov, V. 440
 Korkunov, 78, 133, 149, 219
 Kotljarevski, S. A. 223, 249, 259,
 260
 Kovaljevski, M. M. 275, 283, 403
 Kozlovski, 106, 107
 Kraepelin, 285
 Krilenko, N. V. 437, 448, 450, 456,
 459, 460, 467, 483, 487
 Krohne, 287
 Kunow, G. 389, 390
 Kurski, 441

L

Labande, 48, 83, 223, 256
 Lamprecht, 30
 Laskin, E. 84, 111, 149
 Lassalle, F. 104, 105, 117, 135,
 139, 161, 163, 190, 327, 367
 Lavov, 82, 124
 Le Bon, G. 24
 Leibniz, G. W. 145
 Lenjin, V. I. 2, 4, 5, 41, 45, 50,
 108, 109, 134, 148, 159, 189, 298,
 314, 318, 319, 321, 322, 328, 329,
 347, 354, 355, 358, 361, 364, 379,
 423, 424, 426, 430, 433, 434, 435,

436, 439, 441, 442, 445, 446, 467,
 472, 473, 477, 480, 481, 482, 483
 Lilienfeld, 21
 Liszt, F. von, 282, 471
 Linguet, 103
 Livius, T. 47
 Loenig, 111
 Lock, J. 143
 Lunačarski, A. 108

M

Machiavelli, N. 140, 141, 142
 Magaziner, 265
 Maksvejer, 21
 Man, G. S. 265, 266, 274, 277
 Marx, K. VII, XI, XIII, XV,
 XVI, XVII, XIX, XX, XXI, 2,
 3, 5, 9, 13, 14, 19, 21, 22, 23,
 25, 26, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 43, 44, 46, 51, 58, 61,
 62, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74,
 76, 77, 85, 87, 88, 95, 97, 98, 100,
 101, 102, 104, 105, 106, 107, 109,
 110, 118, 123, 128, 135, 137, 145,
 148, 150, 151, 153, 154, 156, 157,
 159, 160, 165, 166, 167, 171, 172,
 173, 174, 176, 184, 186, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196,
 197, 198, 201, 211, 212, 213, 216,
 221, 227, 229, 230, 235, 236, 237,
 238, 242, 243, 246, 248, 253, 254,
 260, 261, 262, 263, 267, 269, 293,
 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300,
 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307,
 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315,
 316, 318, 319, 320, 324, 325, 327,
 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335,
 336, 338, 340, 341, 343, 344, 345,
 346, 347, 352, 353, 354, 355, 356,
 357, 358, 360, 362, 364, 365, 366,
 367, 370, 372, 373, 374, 375, 378,
 379, 381, 382, 387, 388, 389, 390,
 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397,
 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405,
 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413,
 414, 415, 416, 417, 423, 426, 434,
 436, 438, 439, 468, 472, 473, 477,
 481, 482, 483
 Matier, 111
 Mehring, F. 79, 146, 147, 313, 314
 Menger, A. 5, 15, 48, 84, 85, 103,
 119, 125, 157, 158, 159, 311
 Merkel, 219

Miljukov, 82, 105
Majsije, 86, 112
Montesquieu, Ch. 103
Morgan, L. 400
More, Th. 97
Muromcev, S. 16, 48, 54, 90, 91,
95, 111, 118, 152, 153, 163, 220
Mücke, 26
Mühlberger, 311

N

Napoleon I, 8, 9, 102, 232, 260
Newton, I. 143
Nikola II, 82, 83, 106
Nissbaum, 436
Novgorodcev, 77

O

Offner, J. 180

P

Pašukanis, J. B. IX, X, XI, XV,
XVI, XVII, XVIII, XX, XXI,
XXII, 2, 3, 139, 169—229, 293,
301, 307, 340, 341, 422, 426, 427,
428, 433, 434, 435, 436, 437, 438,
439, 440, 441, 442, 443, 465, 468,
469, 471, 472, 473, 474, 475, 476,
477, 478, 480, 481, 482, 483, 484,
485, 486, 487, 488
Paulo, 14
Pavlov, I. P. 78, 160, 166
Petražicki, L. I. XX, 24, 47, 59,
72, 74, 77, 78, 84, 87, 108, 111,
120, 138, 154, 155, 156, 166, 183,
199, 207, 217, 219, 272, 426, 428
Petruševski, D. M. 421
Pjontkovski, 291
Planiola, 401
Platon, 139
Plehanov, G. V. 146, 327
Podvolocki, I. 184, 253
Pokrovski, I. A. 91, 92, 149, 163,
229
Pokrovski, M. N. 19, 28, 42, 51,
55, 56, 92, 93, 99, 141, 421
Poljanski, N. N. 290
Proudhon, P. J. 22, 239, 269, 311,
345

Puchta, 151, 228, 250
Punchrat, 138

R

Radek, 478
Rajsner, M. A. XX, 69, 73, 197,
198, 199, 200, 201, 205, 206, 272,
320, 426, 428, 429, 430, 435, 472
Ratzenhofer, 25, 30, 50, 156
Razumovski, I. P. IX, XII, XIX,
XXI, XXIII, 225, 227, 252,
293—424, 426
Renner, K. 103, 183, 184, 426, 428,
429, 438
Ricard, 35, 36, 39, 286
Rickert, 296
Robespierre, M. 81, 82, 83
Rochefort, 97
Rocher, 128
Rosenzweig, 387
Rossi, P. 119
Rousseau, J.-J. 143, 144, 147, 232,
374, 375, 386
Roždestvenski, 228
Rudaš, 321

S

Saleilles, R. 131
Saltikov-Ščedrin, M. J. 49, 93, 94,
115
Savalski, 177
Savigny, F. K. von, 10, 151, 401
Schäfle, 21
Scheidemann, 82
Scherra, 55
Schiffer, 82, 83
Schmidt, 73, 315, 331, 365
Schopenhauer, A. 265
Schubert, R. 24
Semevski, 98
Seneka, 262
Sharlet, R. XII
Sikheimer, H. 13, 14, 15, 111
Simmel, 23, 24, 31, 34, 46, 47, 179
Sizonov, 473
Smith, A. 39, 48
Smith, C. 200
Sokoljnikov, 472
Soldern, 24
Solovjev, N. 264
Solovjev, V. 265

Spencer, H. 21, 44, 231, 280, 312
Spinoza, B. 64
Staljin, J. V. X, XI, 425, 426, 433,
436, 444, 446, 447, 449, 456, 458,
467, 475, 477, 480, 482, 483
Stammler, R. 13, 16, 23, 65, 84,
154, 155, 156, 177, 178, 179, 194,
195, 329, 360, 361
Starovojtov, 427
Stein, L. von. 36, 37, 149, 257
Stirner, 392
Stjepanov-Skvorcov, I. I. 184
Struve, P. 32, 77, 298, 327
Stučka, P. I. IX, X, XVII,
XXIII, 1—168, 170, 174, 175,
181, 182, 197, 201, 205, 206, 320,
323, 324, 325, 338, 345, 346, 433,
434, 435, 436, 437, 458, 459, 472

Š

Šeršenevič, 11, 47, 59, 72, 139,
207
Šlosman, 237

T

Tacit, 399
Tadić, Lj. IX
Tagancev, N. C. 81
Tarde, G. 24, 312
Timirjazev, A. 78

Trainin, 14
Trocki, 463, 478
Trubecki, E. 237
Tugan-Baranovski, M. I. 261
Tujmenev, A. A. 89

V

Varjaš, A. 321
Vecchio, G. 24
Vinogradov, 94, 95, 96
Višinski, A. J. VIII, X, XII,
XIII, 425—488
Volkov, 427, 436
Voltaire, 194

W

Weydemeyer, 34
Wild, 279
Wilhelm, 83
Windelband, 296
Windscheid, 237, 229
Wundt, 33, 34, 145, 179

Z

Ziber, N. I. 113, 183, 184
Ziegen, 63, 64
Zinovjev, G. J. 434